

TARMĖS – EUROPOS TAUTŲ KULTŪROS PAVELDAS

DIALECTS – CULTURAL HERITAGE
OF EUROPEAN NATIONS

MOKSLO STRAIPSNIŲ RINKINYS

MYKOLO ROMERIO UNIVERSITETAS

TARMĖS – EUROPOS TAUTŲ KULTŪROS PAVELDAS

DIALECTS – CULTURAL HERITAGE
OF EUROPEAN NATIONS

MOKSLO STRAIPSNIŲ RINKINYS

VILNIUS
2015

REDAKTORIŲ KOLEGIJA EDITORIAL BOARD

doc. dr. RIMA BAKŠIENĖ
Lietuvos edukologijos universitetas
Lietuvių kalbos institutas

prof. habil. dr. GENOVAITĖ KAČIUŠKIENĖ
Šiaulių universitetas, Lietuva
Matėjaus Belo universitetas, Slovakija

prof. habil. dr. LAIMA KALĖDIENĖ
Lietuvių kalbos institutas
Mykolo Romerio universitetas

doc. dr. KINGA GEBEN
Vilniaus universitetas

prof. dr. LIDIJA LEIKUMA
Latvijos universitetas, Ryga

filol. m. kand. SERGEJ MYZNIKOV
Lingvistinių tyrimų institutas
Rusijos mokslų akademija, Peterburgas

doc. dr. KRYSTINA RUTKOVSKA
Vilniaus universitetas

prof. habil. dr. ANNA TYRPA
Lenkijos mokslų akademija, Krokuva

VIKTORIJA MAŽEIKIENĖ
Mykolo Romerio universitetas

RECENZENTAI REVIEWERS

prof. dr. IRENA KRUOPIENĖ
Mykolo Romerio universitetas
Kalbos ir kultūros institutas LINGUA LITUANICA

doc. dr. LINA MURINIENĖ
Lietuvos edukologijos universitetas

PARENGĖ SPECIAL EDITOR

ZOFIJA BABICKIENĖ
LAIMA PEČKUVIENĖ

Pritarta leidybai:

Mykolo Romerio universiteto Politikos ir vadybos fakulteto politikos mokslų krypties bakalauro studijų programos (Viešojo politika ir vadyba) ir komunikacijos krypties (Tarptautinė ir tarpkultūrinė komunikacija), magistrantūros studijų programų (Europos kaimynystės politika, Europos Sąjungos politika ir administravimas, Sveikatos politika ir vadyba, Švietimo politika ir vadyba, Tarptautinė politika ir ekonomika, Viešojo politika ir jos specializacija: migracijos politika ir vadyba) ir papildomųjų studijų programų komiteto 2014 m. gruodžio 18 d. posėdyje (protokolo Nr. 10-188);

Mykolo Romerio universiteto Politikos ir vadybos fakulteto Filosofijos ir humanistikos instituto tarybos 2014 m. gruodžio 18 d. posėdyje (protokolo Nr. 1FHI-5);

Mykolo Romerio universiteto Politikos ir vadybos fakulteto Anglų ir antrosios užsienio kalbos mokymo, Dalykinės anglų ir kitos užsienio kalbos, Vertimo ir redagavimo, Filosofijos pirmosios pakopos studijų programų komiteto 2014 m. gruodžio 20 d. posėdyje (protokolo Nr. 10-189);

Mykolo Romerio universiteto Politikos ir vadybos fakulteto tarybos 2015 m. sausio 05 d. posėdyje (protokolo Nr. 1PV-31);

Mykolo Romerio universiteto Mokslinių-mokomųjų leidinių aprobavimo leidybai komisijos 2015 m. gruodžio 7 d. posėdyje (protokolo Nr. 2L-4).

Visos knygos leidybos teisės saugomos. Ši knyga arba kuri nors jos dalis negali būti dauginama, taisoma arba kitu būdu platinama be leidėjo sutikimo.

TURINYS / CONTENTS

PRATARMĖ	9
FOREWORD	13

I. BENDROSIOŠ DIALEKTOLOGIJOS PROBLEMAS / GENERAL PROBLEMS OF DIALECTOLOGY

Lidija LEIKUMA

Pirmais monogrāfiskais apcerējums par latviešu valodas izloksnēm – A. Becenbergera <i>Lettische Dialekt-Studien</i> (1885)	17
Pirmoji latvių kalbos tarmių studija – A. Becenbergerio <i>Latvių kalbos dialektai</i> (1885)	56
The First Essay on Sub-Dialects of the Latvian Language – <i>Lettische Dialect-Studien</i> by A. Bezzenberger (1885)	57

Anna TYRPA

Dialektologia w zakładzie dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk	59
Dialektologija Lenkijos mokslų akademijos Lenkų kalbos instituto Dialektologijos katedroje	72
Studies in Dialectology at the Department of Polish Dialectology of the PAN (Polish Academy of Sciences) Polish Language Institute ...	73

Лена ЛЕВАНЦЕВИЧ

Лингвистическая география Брестчины	75
Bresto lingvistinė geografija	84
Linguistic Geography in Brest Area	84

Нурила ШАЙМЕРДИНОВА

Проблема языка и диалекта в древнетюркских рунических памятниках	86
Kalbos ir tarmės problema senuosiuose tiurkų runų paminkluose	97
The Problem of Language and Dialect in the Old Turkic Runic Monuments	97

Dalia KISELIŪNAITĖ

Kuršininkų kalbos ir etninės kultūros duomenų rinkimo ir saugojimo problemos	99
Problems of Collection and Conservation of the Kursenieku Language and Ethnic Culture Records	111

II. TARIŲ STATUSAS XXI a. PRADŽIOJE. „STIPRIOSIOS“ IR „SILPNOSIOS“ TARMĖS. TARIŲ GEOLINGVISTINĖ SITUACIJA / THE STATUS OF DIALECTS IN THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY. THE “STRONG” AND “WEAK” DIALECTS. THE GEO-LINGUISTIC SITUATION OF DIALECTS

Alvydas BUTKUS

Ciskodo lietuviai – fata morgana	113
Lithuanians in Ciskadi – Fata Morgana	125

Kristina RUTKOVSKA

Lenkų kalbos tarmės Lietuvoje: stratifikacija ir funkcionavimas	127
Polish Dialects in Lithuania: Stratification and Behaviour	141

Kinga GEBEN

Dyglosja i wielojęzyczność Polaków mieszkających w miastach na Litwie	142
Lenkų, gyvenančių Lietuvos miestuose, diglosija ir daugiakalbystė	161
Diglossia and Multilingualism of Poles from Urban Areas of Lithuania	161

Genovaitė KAČIUŠKIENĖ

Šiaurės panevėžiškių tarminės nuostatos: sociolingvistinis tyrimas	163
Linguistic Self-Awareness of Representatives of the North Panevėžys	174

Liene MARKUS-NARVILA

Lingvistiskā situācijā Rucavā 21. gs.	176
Rucavos tarmės lingvistinė situacija XXI amžiuje	191
Linguistic Situation in Rucavā in the 21 st Century	191

Kazimieras GARŠVA

XXI a. pradžios šiaurinės lietuvių kalbos tarmės	193
Northern Lithuanian Dialects in the 21 st Century	209

III. TARIŲ IR KITŲ KALBOS VARIANTŲ FONETIKOS IR MORFOLOGIJOS TYRIMAI / RESEARCH ON THE PHONETICS AND MORPHOLOGY OF DIALECTS AND OTHER VARIANTS OF LANGUAGE

Laima KALĖDIENĖ

Vilniaus miesto kalba: stebimojo laiko hipotezė	211
Vilnius Urban Dialect: The Apparent-Time Hypothesis	244

Ieva OZOLA

Dienvidrietumkurzemes izloksņu stabilās un mainīgās iezīmes:	
(i)o- un ģo-celma daudzskaitļa instrumentāla galotnes piemērs	245
Pietvakarių Kuršo tarmių stabilieji ir kintamieji bruožai:	
(i)o- ir ģo- kamienų daugiskaitos įnagininko galūnės	256
Stable and Changing Features of Southwest Kurzeme	
Sub-Dialects: (i)o- and ģo- Stem Instrumental Case Plural	
Endings Example	256

Kristina GECEVIČIŪTĖ, Rima BAKŠIENĖ

Butrimonių šnectos daiktavardžių mišriojo linksniavimo ypatybės	258
The Features of the Mixed Declension of Nouns of Butrimonys	
Subdialect	275

Jolita URBANAVIČIENĖ

Rytų aukštaičių vilniškių mišriųjų dvigarsių priegaidžių instrumentinis tyrimas	276
Instrumental Study of Mixed Diphthong Accents	
of East Aukštaitian Vilnians	302

Joanna KOZIOŁ

Rzeczowniki ilościowe w gwarach polskich. Zarys problematyki	303
Kiekį įvardijantys daiktavardžiai lenkų kalbos tarmėse.	
Problemos apžvalga	313
Quantitative Nouns in Polish Dialects. Outline of the Topic	314

Aurelija TAMULIONIENĖ

Priešdėlių po- ir pa- būdvardžių vediniai akademiniam <i>Lietuvių kalbos žodyne</i>	316
Prefixal po- and pa- Adjective Derivates in the Academic Edition	
of <i>Lietuvių kalbos žodynas</i> (<i>The Dictionary of the Lithuanian Language</i>)	330

IV. TARMIŲ LEKSIKOLOGIJOS IR LEKSIKOGRAFIJOS PROBLEMOS / PROBLEMS OF LEXICOLOGY AND LEXICOGRAPHY OF DIALECTS'

Birutė JASIŪNAITĖ

Velnio pavadinimai pagal kūno dalis	331
Devil s Names based on Various Body Parts	348

Aurelija GRITĖNIENĖ

<i>Kiaulė</i> , <i>arklys</i> ir <i>ožka</i> liaudiškuose sudurtiniuose augalų varduose.....	350
Constituents <i>kiaulė</i> 'pig', <i>arklys</i> 'horse' and <i>ožka</i> 'goat' in Folk	
Compound Names of Plants	369

Zofija BABICKIENĖ

Asmenų pavadinimai tradicinėje žemaičių (<i>dounininkų</i>) tarmėje	370
Names of Persons in the Traditional Samogitian	
(Žemaitian <i>dounininkai</i>) Dialect	393

Сергей МЫЗНИКОВ

Балтизмы и трансформированные балтизмы в севернорусских говорах	395
Baltizmai ir transformuotieji baltizmai šiaurinėse rusų tarmėse	405
Balticisms and Transformed Balticisms in the Northern Russian	
Dialects	406

Кристина КУНИЦКА

Особенности польского региолекта в Латгалии: лексический аспект	407
Lenkų regiolekto ypatybės Latgaloje: leksikos aspektas	428
The Peculiarities of the Polish Regiolect in Latgale:	
The Lexical Aspect	428

Anna KOSTECKA-SADOWA

Wpływy wschodniosłowiańskie w gwarach polskich – zarys problematyki	430
Rytų slavų kalbų įtaka lenkų kalbos tarmėms: problematikos metmenys ...	445
East European Influences in Polish Dialects – An Outline of Issues	445

Елена КУЗМИНА

О процессе устаревания слов в русских народных говорах (на материале Псковских говоров)	447
Apie rusų tarmių žodžių senėjimo procesą (remiantis Pskovo tarmių medžiaga)	454

On the Process of Obsolescence of Words in Russian Dialects (Based on the Pskovian Dialects)	455
---	-----

Zofia SAWANIEWSKA-MOCHOWA

Dialect and Culture Dictionary as a Method of Documenting the Region's Heritage (based on the example of Kujawy)	456
Tarmės žodynas – Kujavijos regiono kultūros paveldo įamžinimo būdas	469

Елена КОРОЛЕВА

«Диалектный словарь одной семьи 2» – источник изучения пограничных говоров	471
„Vienos šeimos tarminis žodynas 2“ – paribio tarmių tyrimo šaltinis	492
„The Dialectal Thesaurus of One Family 2” – Source of Research of Frontier Dialects	493

Gertrūda NAKTINIENĖ

Tarmių faktų pateikimas akademiniam <i>Lietuvių kalbos žodyne</i>	494
Presentation of Dialect Data in the Academic Edition of <i>Lietuvių kalbos žodynas (The Dictionary of the Lithuanian Language)</i>	516

V. TARMŲ REIŠKINIAI ĮVAIRIUOSE TEKSTUOSE:

LINGVISTINĖ, LITERATŪRINĖ IR PRAGMATINĖ ANALIZĖ /

DIALECTAL PHENOMENON IN VARIOUS TEXTS:

LINGUISTIC, LITERATURE AND PRAGMATIC ANALYSIS

Audronė KAIRIENĖ

Senosios graikų kalbos dialektai Aristofano komedijose	518
Ancient Greek Dialects in the Comedies of Aristophanes	526

Валерия КОЛОСОВА

Взаимосвязь диалектных названий растений и их морфологических признаков с текстами этиологических легенд, народной медицины и магии (на материале славянских языков)	528
Tarminių augalų pavadinimų ir jų morfologinių požymių ryšys su etiologinių legendų tekstais, liaudies medicina ir magija (remiantis slavų kalbų medžiaga)	537
Interdependence Among Dialectal Phytonyms, Their Morphological Features, Etiological Legends, Folk Medicine, and Magic (Based on Slavonic Material)	537

Jadwiga WRONICZ

Gwara jako tworzywo tekstu poetyckiego	539
Tarmė – poetinio teksto šaltinis	552
Dialect as a Source of Material for Poetical Texts	553

Włodzimierz MOCH

Creative Regionalisation, National and Ethnic Stereotypes in Franciszek Beciński's Novel <i>Wieś na zakręcie drogi</i> (<i>A Village at the Crossroads</i>)	554
Regiono kūrybinis individualumas, nacionaliniai ir etniniai stereotipai Francišeko Becinskio romane <i>Kaimas prie kryžkelės</i>	570

Agnieszka WELPA

Czy istnieje regionalne zróżnicowanie języka pieśni ludowych?	572
Ar esama kalbos skirtumų įvairių Lenkijos regionų liaudies dainose?	581
Are There Any Differences Between Folk Songs From Various Regions of Poland?	582

Katarzyna SOBOLEWSKA

Zapis gwary jako świadectwo antropologiczne. Na materiale badań terenowych przeprowadzonych na Warmii i Mazurach w latach 50. XX wieku	583
Tarmės įamžinimas – antropologinis liudijimas (remiantis XX a. VI-ajame dešimtmetyje Varmijoje ir Mozūruose atliktų tyrimų medžiaga)	599
The Regional Dialects' Transcripts as the Anthropological Testimony (based on the field research conducted in Warmia and Mazury regions in 1950s)	600

Grażyna RÓŻAŃSKA

Kamień w kulturze Pomorza – wierzenia i legendy	601
Akmuo Pamario kultūroje: tikėjimai ir legendos	613
Stone in Texts and Stories of Pomorskie and Kashubian Dialects	613

PRATARMĖ

Mokslo straipsnių rinkinio ištakos – 2013 m. rugsėjo 26–27 d. Mykolo Romerio universitete vykusį jungtinę tarptautinę mokslinę konferenciją „Tarmės – Europos tautų paveldas“. 2013 metus Lietuvos Respublikos Seimas buvo paskelbęs Tarmių metais. Šiam per šimtmečius susiformavusiam kultūros paveldui – unikaliausiam ir savičiausiam pasaulėvaizdžiui, tam tikro regiono tautos kultūros fenomenui – saugoti ir tirti tais metais buvo skirta ypač daug dėmesio, suorganizuotas ne vienas tarptautinis ir nacionalinis mokslo renginys. Konferenciją „Tarmės – Europos tautų paveldas“ rengė Mykolo Romerio universitetas kartu su Lietuvos edukologijos universitetu ir Lietuvių kalbos institutu. Joje pranešimus skaitė Lietuvos, Latvijos, Lenkijos, Baltarusijos, Rusijos, Kazachstano mokslininkai.

Mokslo straipsnių rinkinį sudaro 34 straipsniai, sudėti į penkis leidinio skyrius. Pirmajame skyriuje „Bendrosios dialektologijos problemos“ analizuojami bendrieji tarmėtyros klausimai, svarbūs baltų, slavų, kitų indoeuropiečių kalbų istorijai ir dialektologijai (Lidija Leikuma), apibendrinami Lenkijos mokslų akademijos Lenkų kalbos instituto dialektologų darbai (Ana Tyrpa). Skaitytojai supažindinami su vieno Baltarusijos regiono – Bresto – lingvistinės geografijos tyrimais, tarmių struktūriniu įvairove (Lena Levancevič) (Л. Леванцевич). Analizuojamas senosios tiurkų literatūrinės kalbos statusas runų paminkluose (Nurila Šaimerdinova) (Н. Шаймердино́ва), iškelta kuršininkų kalbos būklė, rekonstrukcijos ir svarbos baltistikai problema (Dalia Kiseliūnaitė).

Antrajame leidinio skyriuje „Tarmių statusas XXI a. pradžioje. „Stipriosios“ ir „silpnosios“ tarmės. Tarmių geolingvistinė situacija“ nagrinėjama kalbinės ir tautinės savimonės problema (Alvydas Butkus), Lietuvos lenkų etninės mažumos kalbinės savimonės apraiškos (Kristina Rutkovska, Kinga Geben). Šiame skyriuje taip pat pristatomi šiuolaikiniai geolingvistikos tyrimai kai kuriuose Lietuvos ir Latvijos arealuose, atskleidžiamos tarmės atstovų lingvistinės nuostatos, ypatingą dėmesį skiriant dabartinei tarmių situacijai (Genovaitė Kačiuškienė, Liene Markus-Narvila), svarstomas kai kurių dialektologijos sąvokų tikslingumas ir būtinybė, tarmės ir kalbos problema (Kazimieras Garšva).

Trečiasis leidinio skyrius „Tarmių ir kitų kalbos variantų fonetikos ir morfologijos tyrimai“ skirtas tarmių ir kitų kalbos atmainų fonetikos ir morfologijos tyrimams. Laima Kalėdienė analizuoja miesto kalbos vidinės struktūros kitimą ir jo poveikį kalbos normoms. Tarmių vartojimo intensyvumo įtaka linksniavimo paradigmai ir ribų tarp kalbos dalių problema nagrinėjama Ievos Ozolos straipsnyje. Daiktavardžių kamiengalių mišimo problemoms skirtas Kristinos Gecevičiūtės ir Rimos Bakšienės tyrimas. Šiame skyriuje pristatomas Alekso Girdenio fonologinės mokyklos metodika atliktas instrumentinis Jolitos Urbanavičienės priegaidžių tyrimas, kuriuo eksperimentiškai patvirtinama anksčiau kelta mokslinė hipotezė dėl aukštaičių ir žemaičių tarmių priegaidžių pobūdžio. Lenkų kalbos tarmių gramatinių kategorijų ir kalbos dalių pokyčiai bei leksikalizacijos procesas nagrinėjamas Joanos Koziol (J. Koziół) tyrime.

Ketvirtajame mokslo straipsnių rinkinio skyriuje „Tarmių leksikologijos ir leksikografijos problemos“ gvildenami tarmių leksikologijos ir leksikografijos klausimai. Atskirų teminių grupių ar tam tikrų leksemų savitumas, struktūros ypatybės, motyvacija – nagrinėjami Birutės Jasiūnaitės, Aurelijos Gritėnienės, Zofijos Babickienės straipsniuose. Baltizmų ir transformuotųjų baltizmų Pabaltijo suomių kalbiniame areale problemai skirtas Sergejaus Myznikovo (С. Мызников) straipsnis. Latgalos lingvistinės situacijos kontekstas

analizuojamas Kristinės Kunickos tyrime. Skirtingų dialektų leksikos interferencijos problemoms skirtas Anos Kosteckos-Sadovos (A. Kostecka-Sadowa) straipsnis. Tarmių leksika socialinės raidos požiūriu aprašyta Jelenos Kuzminos (Е. Кузмина). Zofijos Sawanievskos-Mochovos (Z. Sawaniewska-Mochowa), Jelenos Koroliovos (Е. Королева) ir Gertrūdos Naktinienės tyrimai skirti aktualioms tarmių leksikografijos problemoms aptarti.

Penktasis leidinio skyrius „Tarmių reiškiniai įvairiuose tekstuose: lingvistinė, literatūrinė ir pragmatinė analizė“, skirtas tarmių reiškiniams įvairiuose tekstuose nagrinėti, moksliniu atžvilgiu yra tarpdisciplininio pobūdžio. Tarmių reiškiniai analizuojami keliais aspektais: lingvistiniu, literatūriniu, pragmatiniu, aptariamas jų santykis su kitomis mokslo šakomis (literatūra, istorija, istoriografija, kultūrologija, antropologija ir kt.). Audronės Kairienės tyrimas ne tik supažindina skaitytojus su senosios graikų kalbos dialektais, jų paplitimu, bet ir atskleidžia vartojamo dialekto tikslus grožiniame kūrinyje. Valerijos Kolosovos (В. Колосова) straipsnyje slavų kalbų dialektų augalų pavadinimai analizuojami etnolingvistikos, etnobotanikos, taip pat ir nominacijos aspektu. Tarmės bruožų įtaką poetiniam tekstui, teksto ir skaitytojo santykį gvildena Jadvyga Vronič (J. Wronicz). Regiono kūrybinio individualumo reikšmė, daugiasluoksnės kalbos aktualumas grožiniame kūrinyje svarstomas Vlodzimiežo Mocho (W. Moch) straipsnyje. Skirtingų tarminių formų variavimas ir jų svarba liaudies dainose ir tautosakoje interpretuojami Agnieškos Velpos (A. Welpa) straipsnyje. Katažynos Sobolevskos (K. Sobolewska) tyrime atskleista įamžintų tarmės faktų svarba antropologijos mokslo tyrimams. Gražinos Ružanskos (G. Różańska) tyrime aptariamos pragmatinės tarmių reiškinių problemos kultūros plotmėje.

Leidinyi neabejotinai bus naudingas mokslo idėjoms generuoti, tautų kultūros ir mokslo ryšiams plėtoti, dalintis mokslinė patirtimi. Tai ir naujų kalbos tyrimo metodų sklaida tiek Lietuvoje (L. Kalėdienės, L. Leikumos, K. Rutkovskos, J. Urbanavičienės, A. Gritėnienės ir kt.), tiek ir kitose šalyse. Sklaidant leidinio pus-

lapius matyti ir tai, kokie klausimai ir problemos tarmių tyrėjų dar laukia ateityje.

Dėkojame Mykolo Romerio universiteto Politikos ir vadybos fakulteto Tarybai, rekomendavusiai šį mokslo straipsnių rinkinį leidybai, Mykolo Romerio universiteto Politikos ir vadybos fakulteto Filosofijos ir humanistikos instituto Kolegoms, palaikiusiems šio leidinio idėją, recenzentams prof. dr. Irenai Kruopienei ir doc. dr. Linai Murinienei už įžvalgas kritines ir dalykines pastabas.

Ypač dėkingos Marijai Skirmantienei ir doc. dr. Petrui Skirman-tui už sumanumą, nuolatinį palankų dėmesį ir draugišką atmosferą rengiant galutinį mokslo straipsnių variantą leidybai.

Mokslo straipsnių rinkinys nebūtų radęsis be tarmėms skirtos konferencijos, kurią parėmė Lietuvos mokslo taryba, Sauliaus Karoso labdaros ir paramos fondas, Europos Parlamento nariai: Zigmantas Balčytis, Radvilė Morkūnaitė-Mikulėnienė, Vilija Blinkevičiūtė. Konferenciją taip pat parėmė: Lietuvos radijas ir televizija, UAB *Ba-gaslaviškio pieninė*, *Baltuonių kalakutų ūkis*, *Rados virtuvė*, Žemaitijos ir Aukštaitijos ūkininkai Žemaitis Šarneliškis ir Jonas Pakalnis.

Zofija Babickienė, Rima Bakšienė

FORWARD

This collection of articles is an outcome of a joint International Conference *Dialects: the Heritage of the European Nations* which took place in Mykolas Romeris University on the 26–27 September, 2013. The Seimas of the Republic of Lithuania announced the year of 2013 the Year of Dialects. In 2013, this cultural heritage – which has formed in the run of the centuries and which stands out as an exceptionally unique and specific worldview and a cultural phenomenon of a nation in a particular region – was given considerable attention and numerous international and national scientific events were dedicated to its protection and research. The Conference *Dialects: the Heritage of the European Nations* was organised by Mykolas Romeris University together with the Lithuanian University of Educational Sciences and the Institute of the Lithuanian Language. This collection includes reports presented by researchers from Lithuania, Latvia, Poland, Belarus, Russia, and Kazakhstan. This issue consists of 5 chapters and 34 scientific papers.

In Chapter 1, “Common Dialectological Problems”, general questions pertaining to dialectological research are covered. These questions are important to the history and dialectology of the Baltic, Slavonic and other Indo-European languages and dialectology (Lidiya Leikuma). Also in this chapter, studies by the dialectologists of the Institute of the Polish Language at the Polish Academy of Sciences are presented by Anna Tyrpa. Lena Levancevič introduces research onto the linguistic geography and the structural diversity of dialects in the Brest area (Belarus). The status of the Old Turkic

language in runic monuments is analysed in the paper by Nurila Šaimerdinova. The status of the *Kursenieku* language and the problem of its reconstruction – which is important to the Baltic linguistics – is presented in the paper by Dalia Kiseliūnaitė.

Chapter 2, “The Status of Dialects in the Beginning of the 21st Century. The “Strong” and “Weak” Dialects. The Geo-Linguistic Situation of Dialects“, focuses on the problem of linguistic and national consciousness (Alvydas Butkus). Linguistic self-consciousness of the Polish ethnic minority living in the cities of Lithuania is also described (Kristina Rutkovska, Kinga Geben).

The papers of Genovaitė Kačiuškienė and Liene Markus-Narvila present contemporary geo-linguistic research carried out in some areas of Lithuania and Latvia and describe the linguistic predisposition of representatives of dialects. The purposiveness and necessity of some dialectological concepts and the problems of dialect and language are covered in the paper of Kazimieras Garšva.

Chapter 3, “Research on the Phonetics and Morphology of Dialects and Other Variations of the Language“, presents an analysis of phonetic and morphological studies. Laima Kalėdienė in her article analyses the internal structure of Vilnius urban dialect and its impact on the standard language.

The article of Ieva Ozola considers the impact of intensity of dialect use on the declension paradigm and the problem of boundaries between parts of speech. Kristina Gecevičiūtė and Rima Bakšienė in their paper examine the problem of the mixed declension of nouns. The instrumental study of mixed diphthong accents by Jolita Urbanavičienė presents the methodology of Prof. Aleksas Girdenis’ phonological school. This article substantiates previous scientific hypothesis regarding the character of Aukštaitian and Žemaitian accents. The paper of Joanna Kozioł is concerned with variation of grammatical categories and parts of speech as well as the process of lexicalisation.

Chapter 4, “Lexicological and Lexicographical Problems of Dialects“, covers research related with the lexicological and lexi-

cographical questions pertaining to dialects. Papers of Birutė Jasiūnaitė, Aurelija Gritėnienė and Zofija Babickienė focus on the uniqueness of particular thematic groups and certain lexemes, their structural features and motivation. The article of Sergej Myznikov discusses the problem of Balticisms and transformed Balticisms of the Finnic area. The paper of Kristine Kunicka deals with the linguistic situation in Latgale. The article of Ana Kostecka-Sadowa defines the problems of interference of various dialects at the level of lexis. Dialectal lexis from the viewpoint of societal development is described in the article by Jelena Kuzmina. Important lexicographic problems regarding dialects are highlighted in the articles of Zofia Sawaniewska-Mochowa, Jelena Koroliova and Gertrūda Naktinienė.

Chapter 5, “Dialect-Related Phenomena in Various Texts: Linguistic, Literature and Pragmatic Analysis”, is aimed at analysing dialect-related phenomena in diverse texts and, from the perspective of scientific research, is interdisciplinary. The facts of various dialects as such are looked upon from various angles (linguistic, literature, pragmatic), and their relationships with different fields such as literature, history, historiography, culture studies, anthropology, etc. are also analysed.

The research by Audronė Kairienė introduces the dialects of the Old Greek language and their dispersal and reveals the aims of a dialect use in a work of fiction. In Valeria Kolosova’s paper, the plant names in the dialects of the Slavonic languages are analysed from the ethno-linguistic, ethno-biological and nomination perspectives. The influence of specificities of dialects on a poetic text and the relationship between text and its reader is covered by Jadvyga Vronicz. WłodzimieŹ Moch describes the importance the individuality of regional creativity and the important role of a multi-layered language in a work of fiction. Variation of different dialect forms and their importance in folk songs and folklore are interpreted in the paper by Agnieszka Wępa. The research by Katażyna Sobolewska highlights the importance of perpetuated facts of dialects in the anthropological research. Grażina Różańska’s

research is focused on the pragmatic problems of the dialectical phenomena at the cultural level.

This issue will be undoubtedly important not only for generating new scientific ideas but also for establishing new scientific relationships and collaboration among various nations sharing scientific experience for applying new research methods both in Lithuania and other countries as well as (L. Kalėdienė, L. Leikuma, K. Rutkovska, J. Urbanavičienė, A. Gritėnienė, etc.). This issue demonstrates what problems are waiting to be solved in the future.

We would like to express our appreciation to the Council of the Faculty of Politics and Management who recommended this collection of papers for publication, our colleagues from the Institute of Philosophy and Humanities at the Faculty of Politics and Management of Mykolas Romeris University who supported the idea of the publication of this collection, and the reviewers Prof. Dr. Irena Kruopienė and Assoc. Prof. Dr. Lina Murinienė for their insightful critical and professional suggestions.

We are especially grateful to Marija Skirmantienė and Assoc. Prof. Dr. Petras Skirmantas for their thoughtfulness, constant appreciation and friendly atmosphere in preparation of the final version of the research papers for publication.

This collection of articles would not have appeared without the Conference devoted to dialects which was supported by the Lithuanian Research Council, Saulius Karosas Charity and Support Foundation, members of the European Parliament Zigmantas Balčytis, Radvilė Morkūnaitė-Mikulėnienė, and Vilija Blinkevičiūtė. This scientific event was also supported by the Lithuanian Radio and Television, PLCs *Bagaslaviškio pieninė*, *Baltuonių kalakutų ūkis*, *Rados virtuvė*, Žemaitian and Aukštaitian farmers Žemaitis Šarneliškis and Jonas Pakalnis.

Zofija Babickienė, Rima Bakšienė

I. BENDROSĪOS DIALEKTOLOĢIJOS PROBLEMOS

PIRMAIS MONOGRĀFISKAIS APCERĒJUMS PAR LATVIEŠU VALODAS IZLOKSNĒM – A. BECENBERGERA *LETTISCHE DIALEKT-STUDIEN* (1885)

Lidija LEIKUMA

Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultāte

Visvalža 4a, Rīga, Latvija

lleikuma@inbox.lv

ANOTĀCIJA. Raksts veltīts latviešu dialektoloģijas sākumiem, kas saistāmi ar 19. gs. vidu un pazīstami galvenokārt ar Augusta Bilensteina¹ pētījumiem un atzinumiem. Šā daudzpusīgā zinību vīra devums valodniecībā mūsdienās jau ir aktualizēts. Mazāk uzmanības līdz šim pievērsts cita valodnieka – Kēnigsbergas (Karaļauču) universitātes profesora Adalberta Becenbergera veikumam, kā spalvai pieder pirmais monogrāfiskais apcerējums par latviešu runas atšķirībām Latvijas novados 19. gs. 2. pusē. Darbā tās nereti salīdzinātas ar leišu valodas dialektālajām īpatnībām. Daļa materiāla savākta kopā ar A. Bilensteinu 1882. gada vasaras ekspedīcijā, izlokšņu parādību aprakstā izmantota A. Bilensteina veidotā ortogrāfija, kas papildināta ar trūkstošām zīmēm. Rakstā atgādināti un precizēti mazāk zināmi fakti no latviešu dialektu pētījumu vēstures, tāpat tuvāk raksturots A. Becenbergera monogrāfijas „Lettische Dialekt-Studien“ saturs un forma.

ATSLĒGVĀRDI: *Augusts Bilensteins, Adalberts Becenbergers, „Lettische Dialekt-Studien“ (1885), izlokсне, dialekts.*

¹ Autora uzvārda rakstība latviešu valodā ir divējāda: ar *-st-* un, jaunākos laikos, – parasti ar *-št-*. Rakstā paturēta agrākā tradīcija, uz ko mudina M. Rudzites atgādinājums: „A. Bilensteina uzvārdu tagad daudzi runā un raksta ar *-št-*. Bet K. Barons „Latvju dainu” ievadā, I sējuma VI lappusē raksta – *Bilensteina mācītājs*; Bilensteina senči nākuši no Vācijas novadiem, kur *st* par *št* nepārvērš. Sal. *Stenders, Stefenhāgens*.” (Rudzīte, 1993, 63–64, 1. parīdes piezīme) Atliek piebilst, ka mūsdienās arī Stenderu sāk saukt par Štenderu.

LATVIEŠU VALODAS UN TĀS DIALEKTU PĒTĪJUMU SĀKUMS. A. BĪLENSTEINA VEIKUMS

Par novadu runas atšķirībām tagadējās Latvijas teritorijā pieminējumi ir kopš 17. gs. sākuma, raksturīgākās īpatnības fragmentāri ir atspoguļojuši veclatviešu autori (G. Mancelis, J. Lange, J. Langijs, G. F. Stenders, K. K. Ulmanis u. c.). Par apzinātu un sistēmisku latviešu valodas izpēti var runāt ar 19. gs. vidu, un galvenās iniciatīvas un panākumi te saistās ar teologa, etnogrāfa un lingvista Augusta Bīlensteina vārdu. Kaut A. Bīlensteins sevi pieticīgi sauc par diletantu filoloģijas jomā („ich ja nur ein Dilettant auf philologischem Gebiete bin“ (1863b, IX), viņš ir latviešu valodas vēsturiskās gramatikas un dialektoloģijas pamatu licējs. „A. Bīlensteina gramatikas recenzē A. Šleiheris, un tās kļūst par latviešu valodas materiāla avotu daudziem ārzemju valodniekiem“ (Rudzīte, 1993, 64). Par Jēnas profesora A. Šleihera dažā labvēlīgā padoma ietekmi uz viņa darbu arī pats A. Bīlensteins (1863b, VI). Bīlensteina darbība cieši savijas ar cita vācu tautības zinātnieka – valodnieka Adalberta Becenbergera pētījumiem, tāpēc rakstā tiek runāts par abiem. Tā skaidrāki kļūst latviešu dialektoloģijas sākumi.

Daudzpusīgā Jaunaucē Dobeles mācītāja veikumu valodniecībā ir aktualizējusi Sarma Kļaviņa, rādot, kā viņš „ieveda latviešu valodu 19. gadsimta Eiropas zinātnē“ (2008, 25–51). A. Bīlensteins ir pirmās zinātniskās latviešu valodas gramatikas „Latviešu valoda, pēc tās skaņām un formām skaidrojoši un salīdzinoši attēlota“ („Die lettische Sprache, nach ihren Lauten und Formen erklärend und vergleichend dargestellt“; Bielenstein, 1863b–1864) un divu praktisko gramatiku – „Latviešu valodas rokasgrāmata. Latviešu gramatika“ („Handbuch der lettischen Sprache. Lettische Grammatik“; Bielenstein, 1863a) un „Latviešu valodas pamati“ („Die Elemente der

² Darbu nosaukumu tulkojumos priekšroka dota oriģinālvalodas izteiksmei; avotos lasāms dažādi.

lettischen Sprache“; Bielenstein, 1866) – autors. Veiktā nozīmīgumu apliecina A. Bilensteina darba tiešo turpinātāju – latviešu tautības valodnieku Kārļa Milenbaha un Jāņa Endzelīna attiecīgas publikācijas, abi uz šo vācu autoru (arī Becenbergeru, par ko vēlāk) atsaucas bieži.

A. Bilensteina pienesumu latviešu dialektoloģijā un areālajā lingvistikā ir iztīrījis Edmunds Trumpa (2010; 2012), viņš arī atgādina, ka A. Bilensteins ir pirmās latviešu dialektu kartes „Latviešu valodas apgabala karte, ap 1860. Lielākoties pēc Bilensteina. Galvenās izloksnes“ („Karte des lettischen Sprachgebiets, ca. 1860. Meist nach Bielenstein. Haupt-Mundarten“) sagatavotājs. E. Trumpa šo karti analizē, salīdzinādams ar citām Bilensteina kartogrāfiskajām izstrādēm. Tā tikusi publicēta kā ilustratīvs materiāls gleznotāja F. J. Dēringa 1881. gada rakstam, datēta ar aptuveni 1860. gadu (Trumpa, 2010, 81–84, 97; 2012, 28 u. c.; krāsaina tā reproducēta grāmatā „Latviešu ģeolingvistikas etīdes“ – Trumpa 2012, 2. att. pielikumā). Cits kartogrāfijas paņēmieni – dialektālu parādību nošķiršana ar izoglosām (ne vairs krāsu laukumiem) – izmantots A. Bilensteina kapitāldarbā „Latviešu cilts un latviešu valodas robežas mūsu dienās un 13. gadsimtā“ („Die Grenzen des lettischen Volkstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert“; Bielenstein, 1892; VI karte ar nosaukumu „Mūsdienu latviešu valodas dialekti. Izoglosu karte“ („Die lettischen Dialekte der Gegenwart. Isoglossen-Karte“, 1891)). Par A. Bilensteinu kā termina „izoglosa“ ieviesēju, pirmās izoglosu kartes autoru u. tml. sk. Händler, Wiegand, 1982, 502–507 u. c.

Luterāņu mācītājs Augusts Bilensteins latviešu valodas tuvākai iepazīšanai pievēršas ar 19. gs. 50. gadu vidū, kad Latviešu literārā biedrība viņu aicina sagatavot jaunu H. Heselberga latviešu gramatikas izdevumu, bet viņš ķeras pie jauna darba radīšanas (Bielenstein, 1863b, III; Bilenšteins, 1995³, 194). Kaut Bilensteins raksta, ka viņa filoloģiskie darbi latviešu valodas pētniecībā galvenokārt noslēdzas,

³ 1995. g. izdevums ir A. Bilensteina autobiogrāfijas „Ein glückliches Leben. Selbstbiographie“ (Rīga, 1904) tulkojums latviešu valodā.

kamēr viņš dzīvo Jaunaucē (1995, 112, 204), sanāk – ar 1867. gadu, valodas jautājumiem veltītas publikācijas top arī vēlāk (sk. A. Bīlensteina bibliogrāfiju – Indāns, Spāde, 2001, 232–255). Patiesībā Bīlensteina uzmanības lokā latviešu valodas fakti bijuši līdz pat viņa darbīgā mūža beigām 1907. gadā. Pēc „Die Grenzen.“ iznākšanas un jau gandrīz bez acu gaismas, pētnieks (kopā ar palīdzēm – meitu Martu un krustmeitu Annu Šponholcu; Bīlenšteins, 2001a, 11) turpina strādāt pie gadiem krātā etnogrāfiskā materiāla: top monogrāfija divās daļās par koka izmantojumu būvniecībā un koka lietu pagatavošanā – „Latviešu koka celtnes un iedzīves priekšmeti“ („Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten“. I Teil: Die Holzbauten der Letten, St. Petersburg, 1907; II Teil: Die Holzgeräte der Letten, Petrograd, 1918). Šis apcerējums sniedz ne tikai etnogrāfisku, bet arī bagātīgu lingvistisko informāciju – aprakstā iekļauto reāliju nosaukumus autors salīdzina ar radniecīgām valodām. Viņa meita Marta uzzīmējusi ap 700 izdevumam nepieciešamo ilustrāciju. Grāmata nesen tulkota latviešu valodā (sk. Bīlenšteins, 2001a–2007).

A. Bīlenšteins latviešu valodas, vēstures, etnogrāfijas izpētei rosinājis arī savus amata brāļus un citus interesentus, publicējis periodikā un sūtījis individuāli aptaujas un atsevišķus noskaidrojamus jautājumus, bijis palīdzīgs pētniekiem Latvijā un ārpus tās. Viņa ilgus gadus vadītās Latviešu literārās biedrības (Lettisch-literarische Gesellschaft; tās biedrs Bīlenšteins ir kopš 1853. gada, prezidents – no 1864. līdz 1895. gadam) „Magazīnās“⁴ (pār)publicēts daudz vērtīga kultūrvēsturiska materiāla, tostarp ziņu par latviešu valodu.

1863. gada „Magazīnu“ 13. sējuma 1. daļā iespiesta pirmā programma latviešu dialektu robežu noteikšanai, kas papildināta ar jautājumiem par latviešu leksiku jaunai vācu-latviešu vārdnīcai. Šī A. Bīlensteina aptauja „Latviešu tautas un latviešu valodas draugiem“

⁴ Latviešu literārās biedrības turpinājumizdevums „Magazin“ iznāk no 1828. līdz 1936. gadam. Kaut vācieši izdevuma nosaukumu izrunā ar c [magacin], latviešu tradīcija šeit ir runāt, kā rakstīts; nosaukums pielāgots arī gramatiski, tā radies daudzskaitlinieks „Magazīnas“.

(„An die Freunde des lettischen Volks und der lettischen Sprache“; Bielenstein, 1863c) ir pat dialektologu aizmirsta – gluži kā to nemin „Latviešu valodas dialektu atlanta“ ievadapcerējuma autori (sk. LVDA, 1999, 6), nav aktualizējuši arī „Baltu valodu atlanta“ (sk. BVA, 2009, 35–36) veidotāji. Dangole Mikulēniene un Anna Stafecka latviešu dialektu izpētes programmu sākumus saista ar Eduarda Voltera vārdu (Mikulēniene, Stafecka, 2011, 123–133). Aptaujas „An die Freunde.“ dati, kas A. Bilensteinam bijuši svarīgs avots darbam „Die Grenze.“ un karšu pielikumam pie tā, atsevišķi nav publicēti, bet lieti noderējuši pētījumu papildināšanai un atbilžu pilnīgošanai (Bilenšteins, 1995, 269). „Precīzi formulētas aptaujas lapas“ autors bijis izsūtījis „visu latviešu draudžu mācītājiem abpus Daugavai“ (turpat), ar šo acīmredzot saprotot programmas atsevišķo novilkumu jeb t. s. *Sonderabdruck* (Bielenstein, 1863d), kas uzskaitīts arī A. Bilensteina darbu bibliogrāfijā (Indāns, Spāde, 2001, 234; 26. vienība). Iespējams, kāda daļa no anketām ir saglabājusies un, kā tas palaikam notiek, gaida savu „atklājēju“, bet atsaucīgāko „latviešu draugu“ vārdus autors atklāj pateicībās savu darbu publikācijās (sk., piem., Bielenstein, 1863b, VII; 1995, 196 u. tml.).

1863. gada „Magazīnās“ (XIII/1) lasāms arī pirmais kādas latviešu izlokšnes apraksts – Opekalna⁵ (tagad – Apukalns) draudzes mācītāja Bruno Fromholda Treija darbs „Opekalna izlokšne“ („Der Oppekalnsche Dialect“; Treu, 1863). Apraksta ziņas ir izmantojuši Dace Markus un Jēkabs Raipulis apcerējumā par Malienu – „Radošie malēnieši un viņu valoda“ (Markus, Raipulis, 2010, 46–47, 50, 127, 136 u. c.).

⁵ Opekalna nosaukums ir cēlies no muižnieka uzvārda Hope (vāciski Hoppe), par šo arī Markus, Raipulis, 2010, 16; viņu grāmatas (10. lpp.) 19. gs. s. draudzes plānā ir gan Hoppenhof, gan Oppekaln (arī Korwenhof, no kā vēlākā Korva, tagad Karva), un kā lai te nepiesauc valodnieka V. J. Zepa atzinumu: „...transponētas formas ir ipso facto nepareizas, un neradums pārcelt vietvārdus nepiemērotā formā ir mūsu valodniecības lāsts un sods.“ (1995, 38) Vietvārda „(ne)ceļš“ ir skaidrs: Hoppenhof > Opekalns > Apukalns (gluži kā Latgales Borchhof > Borkova > Barkava, kur 1882. g. ekspedīcijā pētniekus ar valodas uzziņām priecējis gaišs katoļu mācītājs), tikai – kas ar šo tiek „iegūts“?

Jāuzsver arī, ka Augusta Bīlensteina ieviestie apzīmējumi latviešu valodas trīs pamatdialektu nosaukšanai tiek lietoti joprojām. Sal. 1. attēlā:

Bielenstein, 1863a, 2	Bielenstein, 1863b, XI, 12–5	Endzelin, 1922a, 2	Endzelins, 1951, 9⁶	Rudzīte, 1964, 29
der oberländische (hochlettische)	der oberländische (Hochlettisch)	Hoch- lettische	augšzem- nieku	augšzem- nieku
der nordwestkurische (tahmische)	der nordwestkurische („tahmische“)	Tahmische	tāmnieku	lībiskais (tāmnieku) ⁷
der mittlere (Schriftdialect)	der „mittlere“	Mittel- lettische	vidus	vidus

1. attēls. Latviešu valodas dialektu nosaukumi dažāda laika avotos

AUGUSTS BĪLENSTEINS UN ADALBERTS BECENBERGERS: DARBS UN DRAUDZĪBA

Valodniecības vēsturē netrūkst auglīgas sadarbības piemēru – domubiedru viedoklis, radošas diskusijas iespēja izziņas ceļā ir ļoti būtiski. Priekšgājēji Mīlenbaha un Endzelīna kopdarbam latviešu valodniecībā ir vācu tautības zinātnieki Bīlensteins un Becenbergers, kas cieši sadarbojušies laikā, kad top pirmais plašākais apcerējums par latviešu valodas dialektālajām īpatnībām. Tām uzmanību

⁶ Pie dalījuma dialektos dota J. Endzelīna piezīme: „Ja nu tomēr pārskatāmības labad latviešu valodā izšķir trīs galvenos dialektus, tiem nospraustās robežas ir diezgan patvaļīgas: galveno dialektu starpā atrodas vesela rinda „pārejas izloksņu“.“ Sal. Endzelin, 1922a, 2; „Wenn man dennoch der Übersichtlichkeit wegen im Lettischen drei Hauptdialekte unterscheidet, so lassen sich ihre Grenzen nur mit einer gewissen Willkür feststellen: der Übergang von einem Dialekt zum andern wird durch eine Reihe von „Übergangsmundarten“ vermittelt.“ Par šo līdzīgi jau Bielenstein, 1863b, 15–16 u. c.

⁷ 31. parindes piezīmē M. Rudzīte paskaidro: „Sākumā par tāmnieku izloksnēm sauca visas Kurzemes izloksnes; pēc tam tiklab Kurzēmē, kā arī Vidzemē runājamās lībiskās izloksnes. Tagad par tāmnieku izloksnēm parasti sauc tikai Kurzemes lībiskās izloksnes.“ (1964, 29)

pievērsis arī Bīlensteins (1863b, 12–17 u. c.), tomēr īpašu apcerējumu latviešu izloksnēm pirmais ir veltījis Kēnigsbergas (Karaļauču) universitātes profesors A. Becenbergers.

Adalberta Becenbergera (1851–1922) un Augusta Bīlensteina (1826–1907) dzīves gaitu sākums atšķiras par 25 gadiem, un Bīlensteinam jau ir bagāta pieredze latviešu valodas izziņāšanā, kad sākas abu sadarbība, interešu kopībai pāraugot draudzībā. Abi pētnieki ir labi pazīstami, daudzreiz ir tikušies, viedokļiem apmainījušies vēstulēs. Bīlensteins raksta: „Sen gadiem allažīņ sarakstījāties par visvisādiem zinātniskiem jautājumiem, allažīņ sagājāties ir Karalaučos, ir Kurzemē, kad viņš pētīdams izbraukājās par leišiem vai latviešiem.“ (1896, 63) Sakritušas arī abu pētnieciskās intereses. Ja „Die lettische Sprache..“ sagatavošanas laikā A. Bīlensteins latviešu dialektu izpētes stāvokli vērtē kā visai ierobežotu (kaut trāpīgu vērojumu pašam netrūkst jau tolaik, sk. 1863b, 12–17, 93–102 u. c.), 19. gs. 60. gados stāvoklis mainās (1995, 199). Savus dialektoloģiskos braucienus „pa latviešu zemi“ ar vēlmi „iepazīt zemi un cilvēkus, bet galvenokārt viņu valodas atšķirības“ (turpat) Bīlensteins uzskaita šādi: 1863. g. – augšpus gar Daugavu līdz Krustpilij un Biržiem, tad caur Kalsnavu, Ļaudonu, Lubānu, Api, Valku, Rūjienu, Mazsalacu, Dikļiem, Cēsīm, Piebalgu, Ērgļiem utt.; 1866. g. – Aizputes un Ēdoles-Alšvangas apkārtnē; 1868. g. – no Dobeles uz Jaunpili, Kandavu, Talsiem, Usmu, Sabili, Rendu utt.; 1872. g. – uz Gaujas apkaimi Vidzemē; 1882. g. – uz Augškurzemes tālāko stūri un tad caur Latgali – uz Rēzekni, Ludzu, Varakļāniem utt. (1995, 268). Darbā „Die Grenzen..“ apmeklēto vietu nosaukts vēl vairāk (Bielenstein, 1892, 392). Pēc šā acīmredzams kļūst komentāra nepilnīgums K. Mīlenbaha darbu izlasē par latviešu dialektoloģiskajām ekspedīcijām līdz Mīlenbaham un Endzelīnam (Druviete, 2011, 364), savukārt uzskaitījumā pieminētais 1882. g. brauciens ir pelnījis, lai par to zinātu vairāk.

Becenbergeram Bīlensteins ir neapšaubāma autoritāte, pie daža latviešu izdevuma abi ir strādājuši kopā. Valodnieks labi pazīst Bīlensteina iestrādes, iesaka viņu cittautu zinātniekiem kā labu latvie-

šu valodas pratēju, atsaucas uz Bilensteina publikācijām, palaikam diskutē ar autoru, papildina viņu. Tā, piemēram, pēc Bilensteina „Die Grenzen..“ iznākšanas Becenbergers recenzijā aizrāda uz latviešu valodas lielāku īpatsvaru leišu apdzīvotajos apvidos aiz Kurzemes robežām, nekā Bilensteina darbs rādot; nepiekrīt, ka „augšgala izloksnē“ resp. augšzemniekos latviešus par *lotvīšiem* saucot, kas varētu būt tikai rets izņēmums, svarīgāk esot izdibināt vārda *Letten* vēsturi, un vai šī vārda sakne neliecinot par tuvāku sakaru starp letgaļiem un leišiem. „Die Grenzen..“ kontekstā Becenbergers palabo un papildina savas agrākās piezīmes par Megovi un Pilsātu Austrumprūsijā; atgādina, ka Austrumprūsijā izsenis dzīvojuši aistieši – leišu-latviešu-prūšu cilts piederīgie un ka te nav notikusi nekāda tautu sajaukšanās, u. tml. (Mīlenbahs, 2014 [1895], 169–172, atsaucoties uz Becenbergera recenziju). Bilensteina iestrādes un publikācijas, viņa informantu un paziņu loks Becenbergeram lieti noderējuši, gatavojot apcerējumu „Latviešu dialektu studijas“ („Lettische Dialekt-Studien“, Lett. Di.-St.). Par Bilensteina viedokļa svarīgumu Becenbergers min Lett. Di.-St. ievadā (1885, 1) un bieži atsaucas uz viņu arī turpmākajā.

1882. gada vasarā A. Bilensteins izbrīvē dažas nedēļas, lai kopā ar divu augstskolu profesoriem – A. Becenbergeru no Kēnigsbergas un L. Štīdu no Tērbatas – dotos ekspedīcijā Latvijas novadu, ļaužu un viņu runas iepazīšanai, tāpat citu pētniecisko nolūku realizācijai: Bilensteins vēlas papildināt („vervollständigen“) un pabeigt („abzuschliessen“) savus agrākos uzmetumus par latviešu cilts robežām un tās dialektiem; vēl viņu interesē senie pilskalni un to atrašanās vietas austrumos (1882, 569). Desmit gadus vēlāk izdoto A. Bilensteina kapitāldarbu „Die Grenzen..“ (1892) ievada cildeni pateicības vārdi ceļojuma biedram, lingvistam – godājamam draugam Dr. Adalbertam Becenbergeram, Kēnigsbergas Alberta universitātes profesoram „par ilggadējiem kopīgiem pētījumiem un skaistajām gara harmonijā dzīvotām dienām“ („in dankbarer Erinnerung langjähriger gemeinsamer Forschungen und schöner

in Harmonie des Geistes verlebter Tage“). Iespējams, 1882. gada ekspedīcijas rosinātājs ir bijis tieši A. Becenbergers, kurš tai laikā baltu apdzīvotās teritorijas iepazīst īpaši intensīvi. „Labākā visas latviešu-lietuviešu cilts pazinēja“ („des gründlichsten Kenners des ganzen letto-litauischen Sprachstammes“ (1882, 570) pievienošanās braucienam ceļotāji sagaidīja Kalkūnos (1882, 627) – ciemā iepretim Dinaburgai (Daugavpilij).

Bīlensteins Becenbergeru uzteic par seno iespieddarbu atkārtotu publicēšanu, – tikai tā varot izzināt kādas valodas vēsturi (1995, 269–270 u. c.), labprāt ievieto viņa piesūtījumus „Magazīnās“, slavē par bagātīgajām zināšanām un valodu prasmi, piemēram: „Becenbergers ir tas pārākais no visiem ārzemju valodu zinātniekiem tā ziņā, ka viņš ne tik vien mūsu valodas dabu un likumus skaidri zin un prot, bet ka viņš arī latviešu un leišu valodas tik skaidri un veikli māk runāt, kā dzimis leitis vai latvietis..“ (1896, 63). Latviešu valodu Becenbergers ir mācījis no Kuršu kāpu latviešiem jeb kurseniekiem, no kuriem „pārvedis sev bērna aukli, ar ko ikdienas varēja latviski sarunāties un tā šo valodu smalki izmācījās“ (turpat). Par šo arī pats Becenbergers (1888, 3) un Juris Plāķis (1927, 1), vācu valodnieka „prūšu latviešu“ valodas „skolotāju“ saukdami vārdā – Lote (Late) Falka no Nidas ciema. Ka dzimta latvieša valodu kursenieki tomēr sapratuši labāk, liecina Ludis Bērziņš, kurš Kuršu kāpas apmeklējis 1898. gadā un vēlāk atstāsta kāda Nidas vecīša teikto, – kad jautājis „tas Bācānbārgārs“, „bijis grūti saprotams“ (1933, 134). Kā raksta A. Sabaļausks, arī leišu valodu Becenbergeram apgūt palīdzējušas mājas kalpotājas (2000, 39–40). Apgūtās valodas sekmē jaunus pētījumus.

Ne visiem ir zināms, ka A. Becenbergera apcerējums par latviešu valodas izloksnēm 1885. gadā ir iespiests divreiz – turpinājumizdevumā „Magazin“ (Mitau, 1885, Bd. XVII, St. 2) ar nosaukumu „Lettische Dialect-Studien“ (sk. 2. attēlu) un atsevišķā iepriekšējā salikuma novilkumā ar nosaukumu „Lettische Dialekt-Studien“ (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht's Verlag, 1885) (sk. 3. attēlu),

ar šo palaikam radot sajukumu bibliogrāfijā⁸ – valodnieki atsaucas gan uz vienu, gan otru, un citējums tad atšķiras. Nav patiesa enciklopēdiskajā izdevumā „Valodniecība Latvijā: fakti un biogrāfijas“ (Bankavs, Jansone, 2010, 25) sniegtā uzziņa, it kā Getingenes izdevums būtu pirmais – patiesībā vācu apgāds izmanto Jelgavas salikumu, ko aplicina piezīme izdevuma 180. lpp. zem kļūdu labojuma: „Gedruckt bei J. F. Steffenhagen und Sohn in Mitau“ (sk. 3. attēlu) („Magazīnu“ iespaidumā šīs piezīmes nav, izdevēji apgādu uzrāda titullapā). Arī Bīlensteins piezīmē, ka tas ir „Nodrukājums iz“ „Magazīnām“ (1896, 64). Getingenes izdevums papildināts ar veltījumu 1882. gada vasaras ceļojuma biedriem – doktoram Augustam Bīlensteinam, evaņģēliski luteriskās baznīcas mācītājam Dobeļē un Latviešu literārās biedrības prezidentam, un Tērbatas universitātes anatomijas profesoram doktoram Ludvigam Štīdam.

Inhaltsverzeichnis.

Lettische Dialect-Studien von H. Bezzenberger 1
 A. Texte 7
 B. Uebersetzungen und grammatische Bemerkungen . . . 67
 C. Etymologisches 167
 Bibliographische Notiz über lettische Schriften von Gustav Baron Wantenuffel 181
 Die Geschichte vom Lappu, von Victor Kuppfer 205
 Satme, von G. Berthold 225
 Protocoll der fünfundfünfzigsten Jahresversammlung . . . 231
 Protocoll der sechsundfünfzigsten Jahresversammlung . . . 283

Dr. A. Bīlenstein.

Gedruckt auf Anordnung des Präsidenten der lettisch-literarischen Gesellschaft.
 Mitau, den 9. Januar 1885.

Lettische Dialect-Studien
 von H. Bezzenberger.

Die nachstehenden Bogen enthalten vornehmlich die Darstellung und Bearbeitung der Ergebnisse einer Reise durch das lettische Sprachgebiet, welche ich in der Absicht, ein selbständiges Urtheil über die dialektische Lagerung der lettischen Sprache zu gewinnen, im Sommer 1882 ausgeführt habe. Daß ich dies konnte, verdanke ich zunächst den mir von dem Kgl. Preuß. Staatsminister Herrn Dr. von Gossler und von der Lettisch-literarischen Gesellschaft für diese Reise zu Theil gewordenen pecuniären Unterstützungen, ferner dem Umstand, daß ich sie in der Gesellschaft der Herren Pastor Dr. Bīlenstein und Professor Dr. Ludwig Stieba beginnen konnte, welche mir unmittelbar und mittelbar die Wege ebneten und von welchen der erstere mir viele wichtige Gesichtspunkte für die von mir anzustellenden Untersuchungen gab, und endlich der unendlichen Liebenswürdigkeit, mit welcher man mich überall, wohin ich kam, aufnahm und in meinen Zwecken förderte. Es ist mir eine angenehme Pflicht, für alles dies meinen verbindlichsten Dank auch öffentlich auszusprechen.

Auf meiner Reise habe ich abgesehen von den Städten Dünaburg, Roffitten, Lubben, Riga, Mitau und Goldingen namentlich folgende Orte berührt: Subbat, Laffen, Illust, Siedeln, Groß-Born (Oberland); Kraslaw, Dagda, Andrejpa, Swirdsen, Launogi, Barland, Borchow (poln. Litland); Radojān, Sessingen, Kamkau, Reu-Pelalg, Launelān, Smiltēn, Walf, Trifaten, Wenden, Armon, Zarnikau, Peters Kapelle, Wjaminsde, Kuštern, Ulpišch (Litland); Doblen, Samiten, Ungern, Kurnihusen, Waldgahlen, Erwahlēn, Dondangen,

1

2. attēls. „Lettische Dialekt-Studien“ 1885. gada iespaidums „Magazīnās“

⁸ Lappušu numerācija un saturs abiem izdevumiem sakrīt. Runājot par apcerējumu, rakstā kā pamattermins izmantots vācu valodai tradicionālais „Dialekt“.

3. attēls. „Lettische Dialekt-Studien“ (1885) Getingenes izdevuma lappuses

1882. GADA VASARAS CEĻOJUMS

Savu „Lettische Dialekt-Studien“ priekšvārdos (1.–2. lpp.) A. Becenbergers uzskaita vietas, kurās pabūts 1882. gada vasarā, nešķirot, kur viņš uzturējies kopā ar palīgiem, ko apceļojis patstāvīgi. Bez Daugavpils (Dünaburg), Rēzeknes (Rositten), Ludzas (Ludsen), Rīgas (Riga), Jelgavas (Mitau) un Kuldīgas (Goldingen) pilsētām apmeklētas vēl šādas vietas: Subate (Subbat), Laši (Lassen), Ilūkste (Illuxt), Sīķele (Sieckeln), Lielborne (Groß-Born) **Augšzemē** jeb Sēlijā (Oberland); Krāslava (Kraslaw), Dagda (Dagda), Andrupene (Andrepno), Zvirgzdene (Swirdsen), Taunaga (Taunagi), Varakļāni (Warkland), Barkava (Borchow) **Latgalē** jeb toreizējā poļu Inflantijā (poln. Livland; tulkojot burtiskāk – Līvlandē jeb Līvzemē); Lazdona (Lasdohn), Cesvaine (Sesswegen), Ranka (Ramkau), Jaunpiebalga (Neu-Pebalg), Launkalne (Launekaln), Smiltene (Smilten), Valka (Walk), Trikāta (Trikatēn), Cēsis (Wenden), Krimulda (Kremon),

Carnikava (Zarnikau), Pēterupe (Peters Kapelle), Skulte (Adjamünde), Dunte (Ruhtern), Stiene (Ulpisch) **Vidzemē** (Livland); Dobeles (Doblen), Zemīte (Samiten), Engure (Angern), Nurmuiža (Nurmhusen), Valgāle (Waldegahlen), Ārlava (Erwahlen), Dundaga (Dondangen), Pope (Popen), Puzenieki (Puseneeken), Saldus (Frauenburg), Blīdene (Blieden) **Kurzemē** (Kurland). Formas, ko Becenbergers attiecina uz vietām, kuras šeit nav nosauktas, dzirdētas no cilvēkiem, kas cēlušies no tām, bet ar autoru tikušies citviet (piemēram, kādu vecpiebaldzēnu valodnieks sastapis Dundagā (1885, 97) u. tml.).

Apmeklētās vietas un ceļojuma apstākļus tuvāk raksturo A. Bīlensteins. No žurnāla „Austrums” (Bienensteins, 1896, 63) uzzinām, ka braucēji satikušies Dvinskā (Dinaburgā)⁹, no kurienes izbraukājuši un izstaigājuši Kurzemes augšgalu no Subates līdz Krāslavai un Vitebskas latviešus¹⁰ ap Dagdu, Rēzekni, Ludzeni¹¹, ap Taunagiem, Mizaniem, Varkļāniem, kur atkal aizsnieguši Vidzemes robežas. Šķīrušies Cesvainē, jo Bīlensteinam bijis jādodas pie savas draudzes, savukārt „Becenbergers vēl pārstaigāja visus Vidzemes latviešus gar Smiltēni, Piebalgu, Valmieri, Cēsim, Krimuldu, Pēterupi u. t. jpr., tad vēl Kurzemi, kur no Dobeles devās gar Zemīti līdz pat Dundagu, Popi, Kuldīgu, Bārtavu un Nīci” (turpat). Izvērstu ceļojuma aprakstu ar nosaukumu „Reiseskizzen aus dem Oberlande” Bīlensteins publicē žurnāla „Baltische Monatsschrift” trīs turpinājumos¹² (Bienenstein, 1882). „Reiseskizzen..” iznākušas arī

9 Mūsdienu Daugavpils (pilsēta kopš 1582. g.) līdz 1893. g. saukta par Dinaburgu, pēc Aleksandra III pavēles pārdēvēta par Dvinsku, kopš 1920. g. – Daugavpils. Patiesībā ceļotāji prof. A. Becenbergeru sagaidīja Kalkūnu stacijā (Grīvā), otrpus Daugavai.

10 Domāts – Vitebskas guberņas latviešu apdzīvotos apvidus. Minēto vietu nosaukumi latgaliski ir Ludza, Taunoga, Mizāni, Varakļoni.

11 Latviski rakstītie vietu nosaukumi citējot paturēti kā autoram, vāciski rakstītie – labākai vietu identifikācijai – mūsdieniskoti vai skaidroti (tulkoti) iekavās aiz nosaukuma.

12 Apraksta pilns saturs pēc „Baltische Monatsschrift” ir šāds: I. „Kurland. Friedrichstadt bis Nerft” („Kurzeme. No Jaunjelgavas līdz Neretai”); II. „Kurland. Nerft

atsevišķā novilkumā (Bielenstein, 1883), bet daļa skiču, kas attiecas uz mūsdienu Latgali, ir tulkotas latviešu valodā (Bīlenšteins, 2001b). Balstoties uz Bīlensteina un Becenbergera publikācijām, 1882. g. ekspedīcijas maršrutu, šķiet, varētu kartēt līdzīgi kā Mikulēnienē, 2012, 121.

Kaut „Reiseskizzen..“ dominante nav ļaužu runas vērojumu apraksts (par šo autors jau skiču sākumā, 570. lpp.), tās ietver sevī vērtīgu uzziņu materiālu par 19. gs. beigu Latvijas laukiem. Bīlenšteins dalās pārdomās par visu, kas viņam šķitis ievēribas cienīgs: apbedījumu vietām un pilskalniem, tālaika politiskajiem un ekonomiskajiem apstākļiem, iedzīvotāju etnisko sastāvu, ļaužu sadzīvi, tradīcijām (piem., sīki tiek aprakstītas Jāņa dienas svinības Sīķelē), ticības un skolas lietām. Rakstītais tiek ilustrēts ar etnogrāfiskām un arī lingvistiskām piezīmēm, teikām, arheoloģiskām liecībām. „Reiseskizzen..“ var saukt par pētniecības nolūkos veikta ceļojuma aprakstu ar beletristikas elementiem (pēc gadiem divdesmit ko līdzīgu par braucieniem kopā ar J. Endzelīnu „Baltijas Vēstnesī“ publicē K. Milēnbahs (sk. 2009, 329–335; 2011, 26–51, 74–92, 101–105 u. c.)), šais aprakstos valodas lietas, bez šaubām, skatītas dziļāk). No „Reiseskizzen..“ uzzinām, piemēram, par ceļotāju pārdomām pie Vecā Stendera kapa Sunākstē¹³; ka Grīva var būt arī pļavas vārds; ka kādreiz plaukstošā Krāslava pēc 1863. gada dumpja apspiešanas kļuvusi „nožēlojams miests“ („armselige Flecken“); ka Ludzā ar lielām cerībām uzmeklētais latviešu tautības katoļu mācītājs Seipulnīks¹⁴ („schriftlett. Sihpalneeks“) nevis sniedz derīgas valodnieciskas

bis Gross-Born“ („Kurzeme. No Neretas līdz Lielbornei“); III. „Das polnische Livland. Kraslaw, Wolkenburg, Rositten, Ludszen, Warklan“ („Poļu Vidzeme. Krāslava, Volkenburga, Rēzekne, Ludza, Varakļāni“).

13 Gothards Fridrihs Stenders (1714–1796) – vācu tautības mācītājs, skolotājs, arī valodnieks – latviešu valodas gramatikas un abpustulkojošās (latviešu–vācu, vācu–latviešu) vārdnīcas autors. Savā kapa pieminekli līcis iekalt vārdu „Lutwis“.

14 Andrivs Seipulnīks (1838–1888) – viens no pirmajiem novada nacionālās atmodas darbiniekiem, par ko pēc 1863. g. dumpja apcietināts, turēts Vitebskas cietumā. Ar 1868. g. viņam ļauts atgriezties un strādāt dzimtenē, 1872. g. uzticēta

uzziņas, bet skumst par ģenerāļa Skobeļeva¹⁵ pēkšņo nāvi (toties otrā katoļu mācītājmājā mītošajam vecajam, bet garīgi možajam samogitu [žemaišu] misionāram pat Šleihera vārds nav svešs); ka Taunagas muižā tiek nodarbināti daudzi no Kurzemes ienākuši latvieši u. tml.

Ar vietējo ļaužu runas īpatnību noskaidrošanu, pēc Bīlensteina, gājis pagrūti – laukos sastaptie cilvēki esot sevī noslēgušies, iztaujāšanā ielaižoties nelabprāt (kaut valodu varot noklausīties arī no negribīgajiem, kas arī darīts). Atsaucīgs bijis Varakļānu pils dārznieks, kurš liepas paēnā stundām ilgi sniedzis valodnieciskas izziņas, un apburošais („charmanteste von allen“) Barkavas mācītājs Veļtevičs (*Wieliewicz*). Labi veicies Zvirdzenes¹⁶ muižā (tajā un apkaimes izbraukumos pavadītas vairākas diennaktis): laipni bijuši kungi un pretimnākoši viņu ļaudis – atbildējuši uz valodas jautājumiem, stāstījuši teikas, jutušies nepiespiesti, bijuši vaļsirdīgi. Tas jūtams arī no Lett. Di.-St., kur atsaucies uz Zvirgzdeni ir biežas, un zvirgzdeniešu pasaka, kas noklausīta no Odoma Janučāna, ir garākais citētais teksts (17.–26. lpp.). Pasaku par skaudīgo vīramāti klausījušies abi ar Bīlensteinu, veidami katrs savu pierakstu, kas vēlāk salīdzināti (9.–16. lpp.); ievēribas vērtie Bīlensteina varianti sniegti kā viņa piezīmes ar saīsinājumu Bn (16. lpp.). Te atkal kritiski jāatsaucas uz Druviete, 2011, 364, kur divu pētnieku vienlaicīgs teksta pieraksts uzsvērts kā „jauna iezīme“, darba formu saistot ar K. Mīlenbahu un J. Endzelīnu un viņu ekspedīciju saucot par „pirmo sistēmisko mēģinājumu aptvert atšķirīgu Latvijas vēsturisko novadu valodas īpatnības“. Saprotams, dzimtiem latviešiem šāds darbs ir vairāk pa

Ludzas dekanāta vadība. Rusifikācijas gados aizstāvējis mātes valodas tiesības, mācījis tai bērņus. Plaši pazīstams kā viesmīlīgs namatēvs. Runājoties ar Bīlensteinu, vīri acīmredzot viens otru nav sapratuši, jo iespaidi no tikšanās ir krasi pretēji: Bīlensteinam negatīvi, Seipulnikam iedvesmojoši (Latkovskis, 1999, 38–44).

- 15 Mihails Skobeļevs (1843–1882) – slavens cariskās Krievijas ģenerālis no slavenas militārpersonu dinastijas, pēc Pļevnas kaujām krievu-turku karā kļuva leģendārs. Šā kara tēma ienākusi arī latviešu daiļdarbos, piem., J. Poruka stāstā „Kauja pie Knipskas“. Ģenerāļa pēkšņā un miklainā nāve tobrīd satrauca daudzus.

- 16 Tagad – Zvirgzdene, vietējo izrunā nosaukums ir ar piedēkli *-in-*: *Zvier(g)zdine*.

spēkam, tomēr latviešu valodnieku priekšteču labā griba un sekmīgais sākums nebūtu noklusējams.

Valodas materiāla nepietiekamību A. Becenbergers izjūt arī pēc Latvijas brauciena, viņa „Lettische Dialekt-Studien“ tiek pilnīgotas, līdz iznāk 1885. gadā. Valodnieks turpina sarakstīties ar ziņu iesūtītājiem, kas bijuši mācītāji vai skolotāji, par atsevišķiem jautājumiem publicē rakstus vai īsākas piezīmes lingvistikas žurnālos (būtu derīgi apkopot un izvērtēt arī šo mantojumu), mudina rakstīt informantus pašus, audzinādams autorus no viņiem. Lett. Di.-St. nepilnības autors koriģē arī vēlāk, tikko kādā jautājumā radusies lielāka skaidrība. Tā, piemēram, balstoties uz Jāņa Kauliņa ziņām, Becenbergers labo kļūdu par piebaldzēnu norādāmā vietniekvārda *tāds* saknes vokālismu – sk. Kauliņš 1887, 217, kur 1. parindes piezīme ir Becenbergera: „[Der singular dieses wortes heisst nach herrn Kauliņ i Pebalg *tāds*, nicht *tēds*, wie Lett. dial.-studien s. 84 angegeben ist. – B.]“, u. tml.

A. BECENBERGERS UN BALTU FILOLOĢIJA. VĀCU VALODNIEKA NOPELNI LATVISTIKĀ

Adalberts Becenbergers ir pirmais zinātnieks, kurš pētījis visas trīs baltu valodas (arī baltu tautu folkloru, literatūru, arheoloģiju, etnogrāfiju), tāpēc pamatoti tiek saukts par baltu filoloģijas iedibinātāju (Schmalstieg, 1974; Sabaliauskas, 1979, 82; 2008, 84–85; Mikulēnienē, 2012, 112 u. c.). Kēnigsbergas profesora devums aplūkots šais un vēl citās publikācijās, kur ietverta arī literatūra par viņu, darbu bibliogrāfija. Plaši pazīstami ir Becenbergera raksti par Kuršu kāpu latviešiem un viņu valodu: „Par Prūsijas latviešu valodu“ („Über die Sprache der preußischen Letten“, 1887¹⁷), „Kuršu kāpas un to iedzīvotāji“ („Die kurische Nehrung und ihre Bewohner“, 1889), kur, bagātīgi izmantojot Lejaskurzemes izlokšņu dotumus, atrisināts kursenieku jeb „prūšu latviešu“ jautājums. Galvenie pār-

17 Raksts vispirms publicēts „Magazīnās“ (Bd. XVIII) 1887. gadā, gadu vēlāk (1888) iznācis otrreiz – atsevišķā izdevumā Gētingenē.

spriedumi vēlāk atkārtoti arī latviski (1896). Daudzas Becenbergera atziņas kļuvušas hrestomātiskas, kad autoru vairs pat nepiemin.

Pētnieka gaitu sākumā A. Becenbergers pievēršas ģermānistikai, tad – indoeiropēistikai, kur viņam tāpat savi nopelni. Salīdzināmi vēsturiskās valodniecības studijas ļāvušas saprast leišu valodas arhaisko dabu, un zinātnieks sācis šās valodas padziļinātu apguvi, pievēršdamies arī leišu dialektoloģijai un prūšu, leišu un latviešu seno rakstu pārpublicēšanai. Pēc Bilensteina (1896, 63), „...viņš tīkoja atnākt uz Ķensbergu, šinī Vāczemes galā, kur varēja dabūt leišus redzēt un dzirdēt un ar viņu valodu pamatīgi iepazīties“, un tas Becenbergeram izdevās 1880. gadā. 1879. gadā, vēl no Getingenes, profesors braucis „iepazīties ar Krievijas leišiem ap Suvalkiem (Poļos), ap Kauņiem un no Palangas līdz Poņevežai un Viļņu; devās pie latviešiem Kurzemē un Vidzemē, lai visu šo tautu cilti apzinātu“ (Bielensteins, 1896, 63). Par šo arī A. Sabaļausks (1979, 84–85). 1882. gadā iznāk Becenbergera „Lietuviešu valodas pētījumi“ („Litauische Forschungen“), kas balstīti valodnieka triju gadu (1879–1881) vērojumos. Ziņas vāktas gan Lietuvā, gan Kēnigsbergā, kur iztaujāti dzimti lietuvieši (Bezenberger, 1882, V). Arī citādi profesora darbs baltistikā 19. gs. 80. gados ir ļoti intensīvs un produktīvs.

A. Becenbergera lingvistisko kompetenci uzteic pirmais latviešu akadēmiski izglītais valodnieks Kārlis Mīlenbahs (1853–1916), viņam vācu zinātnieks ir „...šis jo ievērojamais zinātnes vīrs, kas droši nevienu pušplēstu vārdu nerakstīs, iekams tas nav labi apdomājis..“ (2009 [1901], 346). Mīlenbahu sajūsmina Becenbergera spēja ātri izprast valodas parādības, saskatīt kopsakarības un vispārināt secinājumus, sk., piem., rakstu „Latviešu izlokšņu svars jautājumā par Baltijas pirmiemītniekiem“: „Tikai vienu vienīgu vasaru viņš apceļojis Latviju, bet cik smalki viņš novērojis latviešu valodas parašu, cik attapīgs viņa novērojumu sakopojums, cik pamatīgs viņa spriedums.“ (2009 [1901], 350) Šī Mīlenbaha uzslava attiecināma uz sieviešu kārtas sarukuma latviešu valodā iemeslu skaidrojumu – tam, gluži kā verbu personu galotņu vienādoša-

nai libiskajās (tāmnieku) izloksnēs, cēloņi meklēti lībiešu valodas iespaidā, bet Becenbergers abus atvedina uz pašas latviešu valodas dabu. Viņam argumentēti iebilst A. Bīlensteins (1892, 407). 19.–20. gs. mijā vēl ir daudz neskaidrību etniskās vēstures, tostarp baltu tautu izcelsmes, jautājumos, tāpēc Becenbergera (arī Bīlensteina) vērojumi un spriedumi kalpo kā produktīvi aizmetņi radošās domas attīstībai, diskusijām. Atsauces uz Becenbergera (arī Bīlensteina) darbiem, pieņēmumu salīdzinājums K. Mīlenbaha, vēlāk arī J. Endzelīna, publikācijās ir bieži (piem., Mīlenbahs, 2009, 342–347 utt.; 2011, 134–186, 188–249 utt.; Endzelīns, 1971, 187–195; 253–306 u. c.).

Latviešu valodas materiāla analīzē gan Lett. Di.–St., gan rakstos Becenbergers ietver pārdomas par līdzīgām vai par tādām uzskatītām parādībām leišu, prūšu un slāvu valodās, piedāvā plašākus vispārinājumus. Saprotams, valodnieks saņem arī kritiskas piezīmes (galvenokārt – par kļūdaino pierakstu), kā, piemēram, par vācu tautības autoriem ierasto grafēmas *e* pārspīlēti biežo izmantojumu latviešu galazilbēs, jo diemžēl arī Becenbergeram „...rēgojies /../ viņa vācu valodas apziņā mītošais mīlais patskanis..“ (Mīlenbahs 2011 [1902], 98), u. tml. Latgaliešu kultūras darbinieks un valstsvīrs, mācītājs Francis Trasuns, kas darbojies arī valodniecībā, kritizē abus vācu autorus par aplami sadzirdēto *e*, divskani *ou* nevietā Taunagas un Zvirgzdenes tekstos, citām nepareizībām (Trasuns, 1909, 258–260), un arī šie pārmetumi ir vietā.

Latviešu cieņas apliecinājumi Kēnigsbergas universitātes profesora pienelumam baltistikā izskan viņa apaļās gadskārtas sakarā: jaunizveidoto „Filologu biedrības rakstu“¹⁸ 1. laidieni tiek vēltīts „Profesoram Dr. A. Beccenbergerim viņa 70. dzimunddienai 14. aprīlī 1921. gadā“; 1921. gada beigās A. Becenbergers tiek ie-

¹⁸ Latvijas Filologu biedrība dibināta 1920. gadā. „Filologu biedrības raksti“, kas ir svarīgs latviešu filologu pirmskara turpinājumizdevums, iznāca 20 sējumos (I–XX, 1921–1940) (tajos – ap 100 latviešu izlokšņu aprakstu, ko rediģējis J. Endzelīns). 1921. g. iznāk I sējuma 1. izd., 1927. g. – 2. izd.; vēltījuma ieraksts nemainās.

vēlēts par Latvijas Filologu biedrības goda biedru (kopā ar K. Baronu un J. Zubatiju; par korespondējošu biedru kļūst K. Būga). Jubilejas rakstā (1979 [1921], 91) J. Endzelīns īsi uzskaita svarīgāko, kas Becenbergera veikts, secinot, ka strādāts ir „galvenām kārtām baltu filoloģijai (valodniecībai un archeoloģijai)“, un uzsverot, ka Becenbergers ir „pirmais un līdz šim vienīgais no ārzemju valodniekiem“, kurš apceļojis Latviju latviešu izlokšņu pētīšanai. Par pašu apcerējumu Endzelīns izsakās skopi. Vērtējumu kontekstā noteikti vēl pieminams J. Endzelīna atzinums „Lettische Grammatik“ (1922) priekšvārdos, ka vēlmi izzināt mātes valodu viņa klasisko valodu studiju laikā veicinājuši četrus zinātnieku darbi baltistikā, un tie bijuši: Kārlis Mīlenbahs, Filips Fortunatovs, Adalberts Becenbergers un Jozefs Zubatijs (Endzelin, 1922, VIII). Šo atgādina arī Aļģirds Sabaļausks (1978, 87), piebilstams, ka tas varbūt ir pats lielākais (proti, augstākais) Becenbergera nopelnu latvistikā vērtējums.

Spilgts piemērs jauno valodnieku audzināšanā ir A. Becenbergera sadarbība ar sausnējieti Jāni Kauliņu, kura izvērstās atbildes uz jautājumiem par viņam zināmo izlokšņu īpatnībām Becenbergers transformējis zinātniskās publikācijās savā žurnālā „Raksti indoeiropiešu valodu zinātnē“ („Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen“). Par šo tuvāk Ernests Blese: „Savās Becenbergeram rakstītās vēstulēs viņš sniedza pēdējam par savu izlokšni tik vērtīgas ziņas, ka tās šo toreiz jau plaši pazīstamo zinātnieku pilnīgi pārsteidza ar savu plašumu un dziļumu. Tādēļ Kauliņa nemaz nelūgts, Becenbergers pats drusku pārredīgē K-a vēstules un tās kā Sausnējas un Vietalvas izlokšnes aprakstu iespiež savā žurnālā /../, piesprauzdams pirmās daļas virsrakstam zem strīpas šādu dziļa cildinājuma pilnu piezīmi: „Die obige hochst wertvolle Schilderung der Saussen-Fehtelschen Mundart war ursprünglich in Briefform abgefasst und nicht für den Druck bestimmt. Für ihre gegenwärtige Fassung bin ich verantwortlich.“ /../ Tas ir pirmais gadījums mūsu valodniecības vēsturē, kad latviešu zemnieku dēls reprezentējas kā valodnieks Rietumeiropas valodu zinātnieku priekšā.“ (1933, 12–13)

Seniespiedumu sakarā der atcerēties, ka bez luterāņu katehisma ([1586] 1875) un dziesmu grāmatas „Nevācu psalmi un garīgas dziesmas..“ („Undeutsche Psalmen und geistliche Lieder..“, [1587] 1886; sagatavojis kopā ar A. Bilensteinu) Becenbergers ir sarūpējis arī Georga (Jura) Špungjaņska gramatikas „Nepabeigtas lietas izkārtojums, cik labi nu iespējams, jeb latviešu gramatikas sākumi..“ („Dispositio imperfecti ad optimum seu rudimenta grammatices Lotavicae..“, 1732) jaunu izdevumu – šo avotu parasti piemin reti. Valodnieks „Dispositio imperfecti..“ Lett. Di.-St. sauc par „ļoti vērtīgu“ („sehr wertvolle Grammatik“) (1885, 2), min savu nodomu darbu pārpublicēt tuvākajā laikā, ko veic 1887. gadā paša veidotajā rakstu sērijā „Königsberger Studien“¹⁹ (Bezenberger, 1887, 181–212), sniegdams arī komentārus.

Marta Rudzīte uzsver Becenbergera ieguldījumu latviešu valodas vēsturiskās gramatikas tapšanā: „Viņš gādājis par avotiem latviešu valodas vēstures pētīšanai: pats braucis uz Latviju vākt izlokšņu materiālus, no jauna publicējis senos rakstu pieminekļus, savā izdevumā „Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen“ (1877–1906) publicējis savus un citu autoru rakstus par baltu valodu vēsturisko fonētiku, morfoloģiju, leksiku un etimoloģiju, kā arī pirmos pašu latviešu izlokšņu aprakstus.“ (1993, 65) Valodniece uz Lett. Di.-St. ziņām atsaucas šad un tad, reizēm – pastarpināti (sal., piem., Rudzīte, 1964, 373 (309. parinde) un Endzelīns, 1951, 893–901). Skatot vokāļu *a*, *ā* labializācijas pakāpi latviešu izloksnēs, doktora disertācijas 36 karšu pielikuma 4. karte balstīta vienīgi Becenbergera sniegtajā materiālā (Rudzīte, 2005 [1969], 106–107); 10. kartē izmantoti gan Becenbergera Lett. Di.-St., gan Bilensteina „Die Grenzen..“ dotumi (turpat, 118–119).

Latviešu dialektoloģijas vēstures apskatos, saprotams, izskan, ka pirmā apcerējuma par latviešu valodas dialektiem autors ir Karaļauču (Kēnigsbergas) universitātes profesors Adalberts Becenbergers,

¹⁹ Par sagādāto „Dispositio imperfecti..“ kopiju paldies Baibai Ivulānei.

viņa darbs tiek uzlūkots par vienu no latviešu vēsturiskās dialektoloģijas stūrakmeņiem, jo tajā „...fiksētas senas izlokšņu īpatnības, no kurām daudzas mūsu dienās pazudušas vai sastopamas mazākā apgabalā nekā agrāk“, tāpēc tam „ir liela nozīme vēsturiskās dialektoloģijas izveidē un etnoģenēzes jautājumu risināšanā“ (Rudzīte, 1964, 44). Tomēr šo nozīmīgo vēsturiskās dialektoloģijas avotu aizvien vēl nevar saukt par apgūtu: ne darba saturs pilnīgāk kur aprakstīts, ne faktoloģiskais materiāls un bagātīgie lingvistiskie ekskursi plašāk izvērtēti un turpmākajā ietverti²⁰. Pēc LVDA (1999, 6), Lett. Di.-St. ir latviešu izlokšņu tekstu krājums, kurā ievietoti dažādu izlokšņu tekstu paraugi ar īsiem skaidrojumiem par izloksnēs sastopamajām vārdu formām, kaut šādu vērtējumu korektāk ir attiecināt uz tādām izstrādēm kā J. Endzelīna „Lettisches Lesebuch“ hrestomātisko nodaļu „Izlokšņu paraugi“ („Dialektproben“, 1922b, 88–144). Ir jāpiekrīt J. Endzelīnam, ka Becenbergera apcerējums „...nedod ne par visām izloksnēm īsu, nedz dažām pilnīgu pārskatu“ (1971 [1901], 151), acīmredzot tāpēc latviešu valodnieks Lett. Di.-St. vērtējumā ir atturīgs, kaut citādi uz Becenbergeru atsaucas bieži. Nebūtu gan jāiedomājas no cita darba tas, ko autors tajā nav paredzējis. Iespējams, vārds *Studien* šā apcerējuma nosaukumā ir jāsaprot kā ‘zinātniska darba uzmetums’ (gluži kā Bilensteina gramatikas (1866) *Elemente* visdrīzāk tulkojami kā ‘pamati’, nevis ‘elementi’, jo apskatam ir pilnas sistēmas raksturs). Valodnieks raksta, ka viņš ir vēlējies iegūt neatkarīgu priekšstatu par latviešu valodas dialektālo dalījumu („ein selbständiges Urteil über die dialektische Lagerung der lettischen Sprache zu gewinnen“, sk. 2. attēlu), un darbs ir latviešu, īpaši tās dienvidaustrumu daļas, izlokšņu pazīšanas („Kenntniß“) un saprašanas („Verständniß“) veicinājums

20 2009. gadā Latvijas Universitātē aizstāvēts Anitas Blektes-Zveires bakalaura darbs (Blekte-Zveire, 2009; darba zin. vad. L. Leikuma). Autore bija sākusi arī Lett. Di.-St. tulkošanu latviešu valodā, kas diemžēl netika pabeigta. Gatavais fragments šā raksta sagatavošanā izmantots ar pateicību. Paldies A. Blektei-Zveirei arī par Gētingenes eksemplāra kopiju.

(4. lpp.). Saturam atbilstīgs ir V. R. Šmolstīga sniegtais Lett. Di.-St. raksturojums: „Izskaidrojošs materiāls, dialektu teksti, gramatiskas piezīmes un komentāri par leksiku.“ („Explanatory material, dialect texts, grammatical remarks and comments on lexicon“ – Schmalstieg, 1974).

LETTISCHE DIALEKT-STUDIEN: SATURS UN FORMA

Pētījuma iecere un realizācija

A. Becenbergera apcerējuma par latviešu (iepriekš – leišu) izloksnēm parādīšanos, bez šaubām, ir veicinājis vispārējs intereses pieaugums par baltu valodām 19. gs. 2. pusē. Vienotas koplietojamās rakstu valodas Lietuvā un Latvijā vēl tikai top (Vidzemē un Kurzemē par vienotu rakstu valodu („schriftsprache“) var runāt kopš Manceļa, t. i., 17. gs., tomēr liels apgrūtinājums valodai ir gotiskā raksta izmantojums; poļu Inflantijas un pat Augšzemes izloksnes palikušas ārpus šā). Bez tam valodas dabas pētniekus teritoriālie (periferiālie) valodas paveidi parasti saista daudz vairāk nekā koptie un standartizētie.

1882. gadā Getingenē Kēnigsbergas universitātes profesoram iznāk grāmata par izloksnēm Latvijas kaimiņos – „Lietuviešu valodas pētījumi“ („Litauische Forschungen“, Lit. Forsch. – Bezzenberger, 1882). Tajā pārstāvēti daudzveidīgi teksti – tautasdziesmas, pasakas, mīklas u. c., pat lamuvārdi, pielikumā dotas tautasdziesmu melodijas, ietvertie izlokšņu paraugi ir no dažādām vietām: Austrumprūsijas, Klaipēdas krasta, atsevišķām cariskās Krievijas pārvaldījuma teritorijām (Biržiem, Papiļa u. c.). Teksti ir Becenbergera paša vākums un atlase no rakstu avotiem, dažs ir palīgu piesūtīts. Te izmantoti arī latviešu valodas fakti, piemēram, 16. lpp. citēta latviešu tautasdziesma, 44. lpp. – latviešu mīklas no G. F. Stendera un J. Sproģa krājumiem, 47.–48. lpp. latviešu un lietuviešu mīklas salīdzinātas blakus u. tml. Lit. Forsch. XI lpp. autors pateicas

Jaunaucē mācītājam A. Bīlensteinam par materiāliem, citē latviešu tautasdziesmas un aiz saskatītajām atbilstībām saredz paveramies plašu vēsturisko perspektīvu („eine weite historische perspective“). Kaut izdevumā ietvertie, tāpat kā citi Becenbergera publicētie mazāka apjoma leišu izlokšņu teksti, neesot bez trūkumiem (neprecīzs pieraksts, nav vienādota rakstība u. tml.), tie tiek atzīti par ļoti vērtīgiem (Sabaliauskas, 1979, 85). Par A. Becenbergeru kā personību un viņa valodniecisko veikumu nesen rakstījusi Mikulēnienē, 2012, 111–126 (par ieguldījumu leišu izlokšņu pētniecībā – sākot ar 120. lpp.). Lit. Forsch., viņasprāt, ir „ļoti svarīgs, bet dziļāk nepētīts 19. gs. beigu dialektoloģijas avots“ („labai svarbus ir nuodugni ne-tyrinētas XIX a. pabaigos tarmētyros šaltinis“) (2012, 120).

Tāpat kā darbam Lietuvas apvidos, ceļojumam pa Latvijas novadiem A. Becenbergeru ir atbalstījis ķeizariskās Vācijas valsts ministrs Goslers (Lietuvā – vēl arī Berlīnes Ķeizariskā zinātņu akadēmija, Latvijā – Latviešu literārā biedrība). Abos pētījumos aptverts plašs areāls, abos izmantots daudzveidīgs izlokšņu un rakstu avotu materiāls, daļēji sasaucas pieraksts. Tomēr – ja Lit. Forsch. sagatavošanā autors var atsaukties uz vairākiem pētniekiem (Šleiheru, Neselmani, Juškeviču, Fortunatovu u. c.), latviešu valodas eksperts viņam joprojām ir vācu mācītājs Augusts Bīlensteins. Par laimi – vietējais vācu mācītājs un arī valodnieks.

Latvijas brauciena nolūki precizēti apcerējuma B daļas „Pētījumi un gramatiskas piezīmes“ („Untersuchungen und grammatische Bemerkungen“) sākumā – svarīgs uzdevums bijis noskaidrot, vai Zemgalē un Latgalē un tām tuvējos Vidzemes un Kurzemes apvidos pastāv pārejas dialekts no leišu uz latviešu valodu, kas bija teorētiski iespējams saskaņā ar Johannesu Šmitu²¹ (1885, 67). Valodniekam

²¹ Johanness Šmits (Johannes Schmidt; 1843–1901), vācu valodnieks, indoeiropēists, salīdzināmi vēsturiskās valodniecības speciālists, A. Šleihera audzēknis. Interesējies par leišu valodas vēsturiskās gramatikas jautājumiem. T. s. „viļņu teorijas“ (*Wellentheorie*) tēvs, viņasprāt, valodu jaunās parādības no inovāciju centra izplatās līdzīgi viļņiem no ūdenī iemesta akmens, vietām aizņemot plašākas

bija radies priekšstats, ka pētišanai paredzētajos robežapgabalos latviešu valoda daudz vairāk līdzinās leišu valodai nekā citur Latvijā, un šis līdzības esot pārsteidzošas („überraschend“). Par augšlatviešu īpašo tuvību leišiem bija pārliecināts arī A. Bilensteins (1863b, 13). Vasaras ekspedīcijā bijis nodomāts pierādīt vai apgāzt pieņēmumu par pārejas dialekta esamību.

Lett. Di.-St. tiek pausti A. Becenbergera apsvērumi par novērotajām latviešu valodas parādībām salīdzinājumā ar leišu dialektālajām īpatnībām. Autors iztirzā dažādus argumentus un analizē galvenokārt fonētiskas dabas, īpaši vokālisma, parādības, vēro un apraksta sakritības vai atšķirības abu baltu valodu izloksnēs. Teiktā pamatojumam tiek citēts plašs piemēru klāsts, un daļa novērojumu ir oriģināli Becenbergera atradumi vai citkārt rakstītā precizējumi. Ne visi tie dialektologiem ir jau pazīstami.

Ilustrācijai der ielūkoties konkrētās valodnieka gramatiskajās piezīmēs („grammatische Bemerkungen“) un pētījumos jeb skaidrojumu meklējumos („Untersuchungen“). 1. Pētījamā apvidus latviešu garais *a* pārvēršoties garā *o* tāpat kā lietuviešu valodā, tomēr *a* par *o* lietuviešiem nepārejot, tātad sakritība (pieņemtā „pārejas dialekta“ noskaidrošanas kontekstā) nav svarīga. 2. Īsaiss patskanis uzsvērtās zilbēs tiekot stiepts (seko virkne piemēru, kā *kátleņsch* ‘katliņš’ Andrupenē, *nāfinu* ‘nezinu’ Zvirgzdenē un Cesvainē, *svíkli* ‘sarkanās (resp. galda) bietes’ Sunākstē u. tml.). Šādi stiepumi atgādinot akcenta izraisīto *a* un *e* stiepumu leišu valodā, tomēr šī neesot pārliecinoša kopības pazīme, jo pētījamā apvidū uzsvērtie *i* un *u* netiek pastiepti regulāri, turklāt uzsvērtu īsumu pagarinājums vērojams arī citos Latvijas novados (*dīwi* ‘divi’ Trikātā, *wēdi* ‘tu ved’ Zemītē, *āpukschā* ‘apakša’ Smiltēnē u. tml.). 3. Atsevišķos gadījumos *ē* tiek izrunāts kā *ā^a*: *pajā^ame* ‘viņš paņēma’, *paā^ast* ‘ēst’, *ufminā^aja* ‘uzminēja’ Zvirgzdenē, bet to skaidrot kā lituānismu nepiederoties, jo šī *ē* pārvērtība par *ā^a* ir blakus *o* pārejai par *o^a*, un pēdējā augšlatviešu

teritorijas, vietām šaurākas. Ar šo skaidrojama parādību nevienādība valodās, valodu konverģence; valodas viena otrā pāriet pakāpeniski, neuzkrītoši.

kaimiņos esošajām lietuviešu izloksnēm ir sveša. 4. Kamiņecā (*Ka-miniec*; vieta starp Subati un Lašiem) un Lašos, kas atrodas tieši pie Lietuvas robežas, sastopams leišu imperfekts: *skanēdowa* (sk. 7. lpp. I tekstu 5. attēlā), *runodawa* Kamiņecā. Jau Krāslavā šī forma nav pazīstama, kas rādot, ka tā nāk no leišu valodas.

Lielākā daļa Becenbergera vērojumu ir tāda, kas dialektologus saista arī turpmākajā. 5. Valodnieks runā par pagātnes formām ar *-vu* gaidāmā *-ju* vietā, kā *runōwa* un *runawa* ‘viņš teica’ Krāslavā, *dŋidōwa* ‘viņš dziedāja’, *légōwa* ‘viņš līgoja’ Andrupenē, *milowu* (partic. *milowis*), *aprunowu*, *paglobowu* Ko. 19., 29. lpp., *gōdowa* Gr. 342, *pazamovis* (‘tika pazemojis’) P. gr. 258. (Tepat autors dod pagātnes formu *bīwās* ‘viņš baidījās’ no Taunagas, kas tomēr veidota citādi nekā iepriekšējās; piezīmē, ka tādas nav pazinis „Dispositio” sastādītājs, u. tml.) *avā*-celmu formu saistīšana ar leišu preteritiem ar *vau* ir pamatota. 6. Sniedz ieskatu pagātnes *ē*-celmu personu formās, salīdzinot tās arī ar rakstu avotiem. 7. Pievērš uzmanību senām vēlējuma izteiksmes jeb optatīva formām. 8. Salīdzina un skaidro refleksiīvo verbu dsk. 1. un 2. personas formas. 9. Aplūko verbu formas ar *sa* (sō), *sī*, *fa* vai *fe* iespraudumu starp prefiksu un verba sakni. 10. un 11. pazīmē atzīmē poļu valodas iespaidu. 12. piezīme veltīta dsk. ģenitīvam pēc kustības vārdiem, un šī leišiem pavisam parastā konstrukcija fiksēta tālu no pierobežas – Apukalnā un Kabilē. 13. piezīmē skatīta latviešu un leišu leksēmu kopība (76.–78. lpp.) utt.

Šo nupat uzskaitīto pazīmju kopums attiecas uz apcerējuma B daļas I nodaļu, bet vērtīgu un rosinošu piezīmju netrūkst vēl citās (II–XI, 79.–165. lpp.). Par tām šeit turpināts netiek.

Lett. Di.-St. Becenbergers īpaši nešķir augšzemnieku izlokšņu dotumus no latgaliešu rakstu avotu faktiem. Skaidrāks šis jautājums acīmredzot būs bijis Bilensteinam, kurš 1863. gadā pie latviešu valodas dialektu apskata atgādina par augšlatviešu ne visai plašo literatūru, ko sarūpējuši galvenokārt katoļu mācītāji un ko baznīcā, skolā un mājās izmanto Vitebskas guberņas latvieši un Augšzemes katoļi: „Das Hochlettische hat seine eigene, obschon nicht umfangreiche

Literatur, vornehmlich geschaffen von der katholischen Geistlichkeit zum Kirchen-, Schul- und Hausgebrauch für die meist katholischen Letten des Gouvernement Witepsk und des kurischen Kirchspiels Oberlauz.“ (1863a, 3; līdzīgi – 1863b, 13–14). Pētījumā izmantojamo literatūru Becenbergeram, iespējams, ieteicis Bīlensteins, kaut, no otras puses, „Die lettische Sprache..“ tiek minēti citi latgaliešu izdevumi.

Jautājums par augšzemnieku valodu (dialektu) kā pārejas formu no leišu uz latviešu (mūsdienās biežāk – uz šā dialekta latgalisko izlokšņu pamata izveidojušās rakstu valodas patstāvību līdz pat atsevišķas baltu valodas statusam) ticis aktualizēts palaikam (arī politizēts). Kā izriet no apcerējuma B daļas, Becenbergers nejutās atradis pārliecinošus fonētikas un gramatikas faktus, kas apstiprinātu pieņēmumu, ka latviešu valodas dienvidaustrumu un austrumu izlokšnes veido organisku pāreju („organische Vermittelung“) starp tām un leišu valodu. Tomēr viņš nevarot šīs izlokšnes atzīt par īsti latviskām, jo gan sakritību dēļ, gan aizguvumu ceļā tās ir iemantojušas lietuviskas iezīmes. Turklāt, kā esot rakstījis A. Bīlensteins, agrāk lietuviskais elements Augšzemes iedzīvotāju vidū bijis vēl vairāk izteikts (1885, 79).

Skaidrāku ainu šai senajā un ne tikai Becenbergeru nodarbinājušajā problemātikā, domājams, sniegs topošais „Baltu valodu atlants“.

Darba struktūra un izmantotie avoti

A. Becenbergera apcerējums ir trīsdaļīgs, un strukturēts tas ir citādi nekā Lit. Forsch., kur materiāls kārtots pēc žanriem. Abus izdevumus vieno visai izvērstie komentāri ievadvārdos, bagātīgās atsauces un parinžu piezīmes.

„Lettische Dialekt-Studien“ sākas ar tradicionāliem pateicības vārdiem ekspedīcijas atbalstītājiem un ceļa biedriem, tiek uzskaitītas apmeklētās vietas un izteikta nožēla, ka sakopojumi būšot ar robiem („...enthaltten meine Sammlungen nicht wenige Lücken“). To aizpil-

dišanai paša vāktajiem materiāliem tiekot pievienoti citu pierakstītie izlokšņu paraugi, tāpat tiekot izmantota Bilensteina „Die lettische Sprache..“ (citēts ar B.), Ulmaņa „Latviešu vārdnīca“²² (cit. ar U.), „Magazīnas“ (cit. ar M.). Izmantotie avoti (2.–3. lpp.) tiek nosaukti un īsi raksturoti. Neparasti ir tas, ka šai sarakstā dominē latgaliski rakstītie teksti – katoļu lūgšanu krājumi, daži laicīga satura izdevumi (sk. 4. attēlu).

2	3
<p>Hopen, Wufenecken, Frauenburg, Blicden (Rurland). An allen diesen Punkten habe ich ihre mundartlichen Besonderheiten festzustellen versucht, indem ich zugleich darauf ausging, dialektische Texte aufzuzeichnen und mich bei Leuten, welche aus anderen Orten stammten oder in ihnen genau bekannt waren, über die dialektischen Eigentümlichkeiten der letzteren zu unterrichten. Leider ist mir alles dies nicht überall befriedigend gelungen, und in Folge dessen enthalten meine Sammlungen nicht wenige Lücken. Um dieselben einigermaßen auszufüllen, habe ich einerseits den von mir gesammelten mundartlichen Texten mehrere von anderen aufgezeichnete und mir handschriftlich gütigst mitgeteilte Dialektproben hinzugefügt und andererseits diese und einige andere handschriftliche Aufzeichnungen, sowie Bilensteins „Lettische Sprache“ (citirt mit B.), das „Magazin“ herausgegeben von der lettisch-literarischen Gesellschaft“ (cit. mit M.), Ulmanns „Lettisches Wörterbuch“ (cit. mit U.) und folgende Werke benutzt:</p> <p>Dispositio imperfecti ad optimum seu rudimenta grammaticae lotavicae. Vilnae 1732. In dieser sehr werthvollen Grammatik, die ich demnachst veröffentlichen werde, ist eine dem „hochlettischen“ nahe stehende Mundart dargestellt.</p> <p>Gramatyka inflantcko-lotewaka dla uczacych się języka lotewskiego ułożona przez Tomasza Kosowskiego, plebana Likoskińskiego. Ryga. Drukiem L. Hartunga. 1853 (cit. mit Sk.). Eine Grammatik des polnisch-livländischen Dialekts.</p> <p>Słownik polsko-lacinski-lotewaki ułożony i napisany przez ziędza Jana Kurmina. Wilno. W drukarni M. Zymelowieza typograf. 1858 (cit. mit Sk.). Ein Wörterbuch des polnisch-livländischen Dialekts.</p> <p>Gromota lyugszonu uz guda diwa kunga ikszan tryadibas winiga, wysu swatoka jumprawas Maryas un diwa swata. Ar dāsiem un eyta katoļisku mocieybu diel waiadziesybas Latwiasu iz drukowota. Polocka. Nomā taisysejzonas gromotu pi baznīckangu Jezuitu 1811. godā (cit. mit Gr.). Ein katolischer Gebetbuch im polnisch-livländischen Dialekt.</p>	<p>Pliniegja gromata lyugszonu uz guda diwa kunga ikszan tryadibas winiga, wysu swatoka jumprawas Maryas un diwa swata, ar dāsi dāsiem un wysom kodas win ir katoļisku mocieybu un kolposzonom diel waiadziesybas Latwiasu por jaunū izdrukawota. Wilna, noma taisysejzonas gromatu A. Dworca. 1857. godā (cit. mit P. gr.). Ebenfalls ein polnisch-livländisches Gebetbuch.</p> <p>Mocibas uz žadnas nedelas wissa goda jaunin jaun parakstiejas un Lejkanas baznīckunga Tomasza Kosowska godā 1850. Lejkanā. Uz guda diwam želigam, un tam kas lasiejs uz izpestiszonas jo dwešeles. Gromata pirma. Rygā, drukarniā Hartunga godā 1852 (cit. mit Moc.). Der erste Band einer von dem Verfasser der oben genannten Grammatik herausgegebenen Poëlle in polnisch-livländischem Dialekt.</p> <p>Pawojcama nustostiejszona ar odpukim nu Ryma swāta tawa Piusa IX, un ar lyugszonu uz wysussawātoku jumprawu Maryn sarakstieja diel pamātdynozonas tceiejus ziēmniku Latwian-ziemis. Darpatā. Nomā taisysejzonas gromotu H. Laakmanna 1860* godā izdrukawota (cit. mit P. n.).</p> <p>Grīfšda Reutera apšāpšpūššana. No š. vienītpal. Želganā, druffšitē per J. B. Steffenhagen un bēla. 1875 (cit. mit Š.). „Ein nicht mißlungener und origineller Versuch in Grīf Reuteršfer Ramer zum Biste zu reden und dazu einen für diesen Zweck gewis ganz geeigneten oberlivländischen Winkeldialekt“) zu wählen“ Protokoll der 47. Jahrsversammlung der lett.-liter. Gesellschaft S. 31.</p> <p>Latwieschu tautas dīfšmaš. Samelītais un peedšmitam beedribas gadam par premīnu drufā dīdās no Latwieschu draugu beedribas. Reipjigā. Drufajis H. Zē. Engelhardt. I 1874, II 1875 (cit. mit Š.).</p> <p>Von den letzt genannten Hilfsmitteln, die ja natürlich sämmtlich mit Vorsicht zu benutzen sind, sind Ku. und Moc. die am wenigsten zuverlässigen, da — um von anderen Mängeln ganz zu</p> <p>^{*)} Nach Bilensteins Mitteilung den von Bischof Dr. Jacobshat im lettischen Oberlande.</p>

4. attēls. A. Becenbergera apcerējumā Lett. Di.-St. izmantotie avoti

Avotu ērtākai atpazīšanai tekstā Becenbergers lieto saīsinājumus, latgaliskos izdevumus sauc par poļu livlandiešu²³ dialektā rakstītiem.

22 Domāta „Lettisches Wörterbuch. Erster Theil. Lettisch-deutsches Wörterbuch“ von Bischof Dr. Carl Christian Ulmann. Riga, 1872.

23 A. Becenbergers runā par „poļu livlandiešu“ („polnisch-livländisch“) dialektu – apzīmējumi „latgalieši“, „latgaliešu rakstu valoda“ tolaik vēl nepastāv. Kad lietojumā nostiprinās Inflantijas vārds, 19. gs. beigū un 20. gs. sākuma rakstos ienāk „inflantieši“, „inflantiešu izloksnes“.

Tie tād ir: „Gramatyka inflantsko-łotewska..“ (1853; cit. ar Ko.), „Słownik polsko-łacinsko-łotewski..“ (1858; cit. ar Ku.), „Gromota łyugszonu..“ (1811; cit. ar Gr.), „Pilniejga gromata łyugszonu..“ (1857; cit. ar P. gr.), „Mocibas uz žadnas nedelas..“ (1852; cit. ar Moc.), „Pawujcama nustostiejszona..“ (1860; cit. ar P. n.). Saistošs avots ir „Fritscha Reutera apsasihwuschana..“²⁴ (1875; cit. ar Li.) – Anša Līvntāla tulkojums, kam pamatā Biržu (pie Jēkabpils) izloksne: „Izdevies un oriģināls mēģinājums Friča Reitera stilā runāt ar tautu un, pie tam, šim mērķim patiešām ļoti piemēroti izvēlēta augšzemnieku nostūra dialektā“ (1885, 3; sk. 4. attēlu).

1882. g. ceļojuma pierakstus salīdzinot ar ziņām, kas jau publicētas, vācu pētnieks nonāk pie slēdziena, ka rakstu avoti kopumā ir lietojami piesardzīgi, bet Ku. un Moc. esot vismazāk ticami – tajos dažādas izlokšnes samestas jukjukām („durch-einander geworfen sind“). Pamācīgi sanācis ar daudzskaitļa instrumentāla formām *komanys*, *rejktis*, ko valodnieks uzgājis 1853. gada gramatikā, bet kam nav noticējis. Līdz tam viņš esot palāvis uz Ko. (t. s. Kosovska gramatika), tomēr Moc. (Kosovska „Mocibas..“) dotumi liekot viņam vairs neuzticēties šim avotam (1885, 4). Patiesībā šeit Becenbergers šaubās veltīgi, jo *komanys* un *rejktis* ir reālas izlokšņu formas, tādas tās fiksējamās arī mūsdienās. Lieta ir tā, ka kanoniskajos tekstos (kā Moc.) no vairākām augšzemniekiem raksturīgām formām (vidus dialekta rakstu iespaidā) grāmatu sagatavotāji poļu Inflantijas (Līvlandes, Latgales) katoļiem vairījās. Zīmīga šai sakarā ir Becenbergera 6. parindes piezīme 19. lpp. par pamanīto galotņu *-is* un *-ys* skaidro šķīrumu – iespiestajos tekstos ir gan *ļajmieš*, gan *ļajmieš*, gan *baylis*, gan *bayles*. Zvirgzdenes pasakā (un arī citviet)

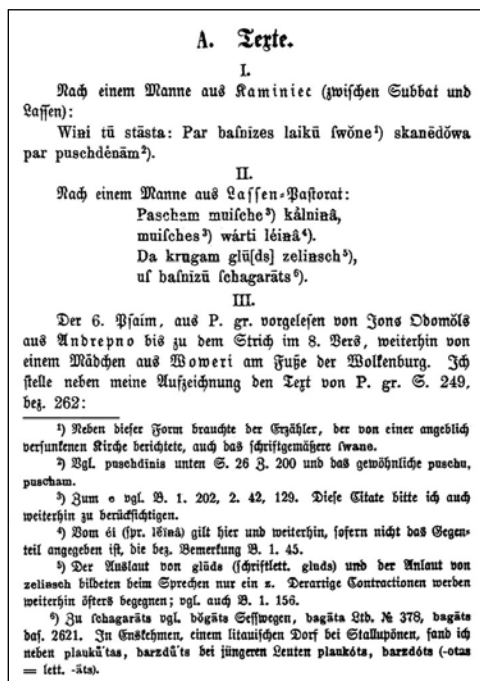
24 Šā tulkojuma nosaukums sanācis pārprotams, jo titullapā rakstīts tā, kā to šeit citē A. Becenbergers. Patiesībā Fricis Reiters ir šā sacerējuma autors un nosaukumam būtu jābūt „Apsasihwuschana“. Par šo arī Red. piezīmē (Milenbahs, 2011, 97; 1. parindē). Fricis Reiters (pilnā vārdā *Heinrich Ludwig Christian Friedrich Reuter*; 1810–1874) ir ievērojams lejsvācu autors, viens no lejsvācu rakstu tradīcijas dibinātājiem, tās izkopējs.

valodnieks raksta, kā sadzirdējis: *sōka is sōwōs motis* (1885, 22), bet par ievēroto izsakās parindes piezīmē.

Ne visu, kas atrodams rakstos, Becenbergers mācējis novērtēt korekti. Tā, piemēram, nav pamatojams viņa atzinums, ka 18. gs. sākuma gramatikā „Dispositio imperfecti..“ (1732) atspoguļota augšzemniekiem tuvu stāvoša („nahe stehende“) izloksne; augšzemnieku formu tajā ir maz (par to arī Leikuma, 2007, 19–21), tāpat veltīga ir valodnieka iedoma par šo avotu kā palīgu *ü* (*y*) un *i* lietojuma šķīrumā (1885, 94), ko neminot Bīlensteins (Bezenberger, 1887, 185–186).

Reizēm vācu valodnieks nav sapratis teicēja stāstīto, jo skaņas un formas nav saklausītas atbilstoši runātajam. Tā, piemēram, tikušas pārprastas zvirgzdeniešu tagadnes 3. personas formas ar *-l-* iespraudumu, kas ir raksturīgas tiklab primāriem, kā atvasinātiem vārdiem (un ne tikai Zvirgzdenē, bet vēl vairākās citās Ludzas apkaimes izloksnēs). Lett. Di.-St. 18. lpp. zvirgzdeniešu *nūkuōpļa* ‘nokāpj’, *vāicoļļa* ‘vaicā’ vietā Becenbergeram (ar Bīlensteinu) ir: *Núkop’lāja* un *Wáizelāj*, tajos savukārt meklētas iteratīvo verbu formas. Skaidrību cerēts uziet Ko. (3. parindes piezīme). Šai avotā korekti dots *stajgoju – stajgaleju, bagu – bagaleju*, bet ne *mekleju – mekleleju*, jo beidzamā forma nav reāla. Par verbu paralēlformām ar *-l-* iespraudumu kā vienu no Zvirgzdenes izloksnes īpatnībām – plaši Patmalniece, 1974, sniedzot arī *īo*-celmu un *āīo-/ōīo*-celmu (kādi sastopami Lett. Di.-St. Zvirgzdenes tekstā) paradigmas. Ilustrācijai daži diplomdarba autores piemēri ar interesējošām tagadnes 3. personas formām attiecīgās verbu grupās: *īo*-celmi: *aūš* // *aūžļa* ‘auž’, *cēļ* // *cēļļa* ‘ceļ’, *jūš* // *jūžļa* ‘jož’, *laiš* // *laižļa* ‘laiž’, *māļ* // *māļļa* ‘mal’, *pliēš* // *pliēšļa* ‘plēš’ (111. lpp.) un sakritušie *āīo-/ōīo*-celmi: *runoļ* // *runoļļa* ‘runā’, *brāukoļ* // *brāukoļļa* ‘braukā’, *maļoļ* // *maļoļļa* ‘melo’ (121. lpp.). V. Patmalniece piezīmē, ka zvirgzdenieši formas ar līdzskaņa iespraudumu izjūtot kā dabiskas, tās ir plaši izplatītas, tomēr jaunākās paaudzes runā tās sākot izspiest rakstu valoda (99. lpp.). Ka Ludzas apkaimē verbu formas runā ar *-l-* iespraudumu, labi

dzirdams, piemēram, Ciblas teicējas Emīlijas Laizānes (1918–2014) ierakstā: *pavòlkoīļu kaīdu d'īnu /../ pùorskoloīļu, pakafļu* ‘pavalkāju kādu dienu /../ izskaloju, pakaru’ (par drēbēm); *kùr nùsukoīļa mùot'ā* ‘kur māte nosuka’ (par pakulām) u. tml.

5. attēls. Lett. Di.-St. A daļas sākums (7. lpp.)

Apcerējuma A daļai dots nosaukums „Teksti“ („Texte“; 7.–67. lpp.) (sk. 5. attēlu), tajā citēti īsāki vai garāki dažādā ceļā iegūti izlokšņu teksti, par ko parindēs bagātīgi sniegti Becenbergera komentāri, salīdzinājumi, atsauces uz citiem avotiem. Izmantota arī dialektoloģijā retāk sastopama metode – publicētu darbu fragmentu lasīšana (piem., 8.–9. lpp. tiek salīdzināts P. gr. 249 6. psalms ar Jona Odomola no Andrupenes un kādas meitenes no Voveriem lasījumu; 41. lpp. šis pats psalms publicēts kādas vecas Jaunpiebalgas sievietes lasījumā, kas turklāt salīdzināts ar Jaunpiebalgas jauniešu izrunu). Parinžu paskaidrojumi rada priekšstatu par valodnieka ieskatiem,

šaubām, dod iespēju autora pieņēmumus salīdzināt ar faktiem citētajos vai pieminētajos avotos. Sniegtās informācijas daudzums nav vienmērīgs; arī izklāsta veids apcerējumā nav viendabīgs, vietām liekas par sarežģītu, citkārt – lieku.

Lett. Di.-St. ietvertie teksti ir dažādi: A. Becenbergera paša vākumi; materiāli, kas iegūti, 1882. gadā ceļojot kopā ar A. Bilensteinu un L. Štīdu; palīgu (skolotāju, mācītāju) iesūtītie teksti, paturot pat viņu pierakstu. Par iztaujātajiem teicējiem var gūt tikai aptuvenu priekšstatu – Becenbergers tos min lielākoties aprakstoši: vīrs no Kamiņecas, vīrs no Lašu pastorāta (7.); vīrs no Varakļāniem tuvējās apkaimes (29.); kāda jauna sieviete no Cesvaines, veca sieviete no Cesvaines (30.); kāda cita veca sieviete no Cesvaines (32.); sieviete no Dzelzavas (Cesvaines draudze) (40.); meitene no Smiltenes (42.); meitene no Trikātas (44.), meitene no Zemītes (51.), meitene no Puzes (58.), vīrs no Puzeņiem (59.). Apcerējumā izmantoti novērojumi arī no citām vietām. Daži teicēji nosaukti vārdā: Jons Odoms no Andrupenes (nolasa psalma fragmentu), Odoms Janučans no Zvirgzdenes (izstāsta garu pasaku), Dadulis Undža no Raibajiem pie Taunagas (skaita tautasdziesmas un uzdod mīklas). Becenbergers izmanto Valkas skolotāja Ābela pierakstīto pasaku „Trīs ķēnina mēitā ellē“ (46.), Dinsbergā Dundagas izloksnē sacerēto dzejoli „Pousers“ (53.) un skolotāja Bergmaņa Augšbārtā pierakstīto pasaku Bilensteina redakcijā „Nū brīnum lēla gāiļa“ (61.–65.) (Divas citas Jura Bergmaņa pasakas – „No trihs neweenadu dehlu“ un „Trihs wareni wihri“ – Becenbergers izmanto apcerējumā par kursenieku valodu (1888, 14–23).) Lett. Di.-St. pasaku „Welu ķērnīnisch īksch rijas“ (1885, 59–61) Bilensteins pierakstījis Rietumkurzemē.

B daļa „Pētījumi un gramatiskas piezīmes“ („Untersuchungen und grammatische Bemerkungen“; 67.–165. lpp.) darbā ir apjomīgākā – 98 lpp. Tajā lasāmi iepriekš iztirzātie kopības meklējumi ar leišu valodu, bet ne tikai. Plašāk tiek skatītas atsevišķas izloksņu parādības, kas savu sistēmisko vietu vai padziļinātu pievēršanos tām izloksņu parādību apskatā ieņems vēlāku 20. gadsimta autoru darbos.

Becenbergera dialektoloģiskie ekskursi apliecina viņa kopbaltisko lietu redzējumu. Bieži dotas atsauces uz Bīlensteinu, valodnieks citē viņa saklausītās formas, papildina tās ar saviem vākumiem, turpina kādu teorētisku iztīrījumu, tieši vai netieši Lett. Di.-St. izmanto-tāju rosinādams. Autora pasniegumā latviešu izlokšņu fakti kļūst daudz nozīmīgāki, jo tiek tverti plašā kontekstā.

C daļā „Leksika“ („Lexikalisches“; 167.–179. lpp.) pievienota neliela īpatnējās leksikas vārdnīciņa (pavisam 263 šķirkļi) alfabēta secībā ar avotu norādēm un etimoloģiskiem skaidrojumiem (sk. 6. attēlu). Vārdnīciņas struktūra līdzinās kārtojumam Lit. Forsch., tikai tur tā ir daudz plašāka. Lett. Di.-St. izlasē iekļauti atsevišķi mirušā Jura Bāra materiāli, ko autors marķē ar burtu B.

170	<p>gröwe „eine Grutacee, welche die Rebe verwirrt“ Angern, grehwe (Juhras grehwe) „eine Grutacee“ B. (livisch grēvos?). grēzār's „Propfenzieher“ Laffen = krezeris. gristuwis „Bohrer“ Laffen (lit. grėsztūvas „Böttchergirfel“). grydi „Römer“ Andrejpo S. 76.</p> <p>gubeit „vernichten, umbringen“ S. 20 J. 59, Moc. 185; iſgubeit daſſ. S. 25 J. 186 (f. gubiht ū.). gulbes und bulbes „Kartoffeln“ Dagda (bulwi Laffen). gans „Feuer“ Laſdohn, Seſſſwegen, Neu-Pebalg, vgl. gantien ūb. Nr. 2731, ū. und S. 95 (Salzburg: ugans). gwölditschke „Federnelke“ Andrejpo (entlehnt: poln. gwóźdźczek).</p> <p>ibofchlēt „hineinstecken“ S. 24 J. 160 (aus iboflēt, *Ibāf-lēt; wegen des ſch vgl. einerſeits S. 146 Anm., andererſeits B. 1. 185 f.). ihkaats „i. q. awohts“ (Dondangen) B. (f. ihkaste ū.). imawi „Jaum“ Andrejpo.</p> <p>in „und“, häufig bei ſi., findet ſich oft in dem Kirchenbuch von Laſdohn (beginnend a. 1699).</p> <p>ind(ew)e „Seuche, Krankheit, ſemmes ind(ew)e oder auch diſche ind(ew)e iſt eine in Dondangen endemiſche Krankheit, ähnl. der Radesyge“ B.</p> <p>inge Laffen = enge.</p> <p>inters „Klopphengſt“ Subſat (entlehnt: poln. wnetr).</p> <p>isrusiſjs S. 54 1 „ſchwach, der keinen Haſt mehr hat“ Dünſberg.</p> <p>iſpluſſinātis „herausſlattem“ S. 64 J. 89.</p> <p>its, Genit. id, „Nordoſt“ Angern (livisch ejtn. ida „Nordoſt“).</p> <p>igansts „Urtache“ Dondangen.</p> <p>jebōwiz, Plur. -wizi, oder böbulis „ein Knecht, der mit Land geſohnt wird“ Taunagi (ein dort wohnender Litauer erklärte böbulis durch j'numis).</p> <p>jermaks „Rod“ Krafſaw (entlehnt: poln. jarmak).</p>
-----	--

Nelielā vārdnīciņā ir saistošs leksikas apkopojums, kas lasītājam dod ieskatu visu triju dialektu un atsevišķu to izlokšņu īpatnējo vārdu krājumā. Šķirkļos netrūkst uzmanības vērtu Becenbergera piezīmju. Tā, piemēram, 170. lpp. (sk. 6. attēlu) pie saikļa „in” ar nozīmi ‘un’ lasāms, ka to daudzkārt savā tulkojumā lietojis A. Līventāls un ka tāds bieži atrodams Lazdonas baznīcas grāmatā, kas sāka 1699. gadā. Apvidvārds *īts*, ģenitīvā *īd’*, kas reģistrēts Engurē, nozīmējot ‘ziemeļaustrumi’ (*Nordost*), pie tā autors piedāvā skatīt arī lībiešu, igauņu *ida*. Krāslavā pierakstītais *jermaks* ‘krekls’ („Rock”) aizgūts no poļu *jarmak*, bet Lašu *inġe* esot tas pats, kas *eņģe*. Daudzām leksēmām vārdnīciņā dota norāde uz to cilmi, daļa vārdu salīdzināta ar attiecīgiem leišu valodas piemēriem. Tā, piemēram, Andrupenes *grydi* ‘graudi’ („Körner”) autors korekti salīdzina ar leišu *grúdas* (sal. 1885, 76), kaut vārdu pierakstījis neprecīzi (pareizi ir – *gryudi*). Pēc A. Blektes-Zveires (2009), aptuveni viena trešā daļa A. Becenbergera aplūkoto piemēru ir ietverta Mīlenbaha-Endzelīna „Latviešu valodas vārdnīcā” ar norādi BD.

Rakstība

Becenbergera apcerējums Lett. Di.-St. ir gotiskajā rakstā, bet teksti un atsevišķi valodas piemēri rakstīti antīkvā. Izlokšņu materiāla aprakstu autors pieskaņo A. Bīlensteinam (varbūt pat – saskaņo ar viņu) – tekstā bieži ir atsauces uz Bīlensteina teikto vai rakstīto. Pierakstā izmantota nedaudz grozīta „Die lettische Sprache..” ortogrāfija: divskanis *ie* tiek rādīts ar *ī*, *uo* ar *ū*, *z*, jaucot ar *s*, – ar *f*, š ar vācu *sch*, *c* ar vācu *z*, *č* ar vācu *tsch*, *v* ir *w* u. tml. Vairākas grafiņas Becenbergers modificējis, papildinot ar diakritiskām zīmēm, un šo tāpat būtu saistoši salīdzināt ar citu tālaika avotu rakstību. Izmantoto rakstību un pieņemtos apzīmējumus autors rāda un skaidro darba 4.–5. lpp. (sk. 7. attēlu). Ka platā un šaurā *e*, *ē* šķīrums ir kā Mancelim, minēts Lett. Di.-St. 113, bet vēl skaidrāk – darbā par kurseniekiem: *e* ir šaurs *e* (īss; ê, é, ē garš), plats *e* ir ä (īss; â, á, â garš); intonāciju apzīmējumus sekots Bīlensteinam (1888, 4). Be-

cenbergera izmantoto pieraksta sistēmu par pilnīgu nosaukt nevar, tās izmantojums Lett. Di.-St. ne vienmēr konsekvents.

ā (plats īss *e*); ā (plats garš *e*);
ē (šauris īss *e*); è (šauris garš *e*; é – asi uzsvērts *e*);
ë (izrunājams kā lietuviešu *ė*, *ie*);
ī (patskanis starp *i* un *e*);
ō (īss *o*); o (garš *o*);
o (o ar *a*, retāk *e*, vēl retāk *u* pieskaņu; ō – īss *o* ar tādu pašu pieskaņu);
u (garais *u* ar *a*, retāk *o*, pieskaņu; ū – tā pati jauktā skaņa ar īsu *u*);
ü (neskaidrs *i*);
y (līdzīgi *ūu* izrunājams skaņu savienojums);
č, ś, ź („saspiestie“ poļu palatāļi);
ł (poļu guturālais *l*).

7. attēls. A. Becenbergera Lett. Di.-St. ortogrāfija
izlokšņu piemēru pierakstam

Gaistoši („sehr flüchtig“) izrunātas skaņas Becenbergers apzīmē ar petita burtiem. Vislielākās grūtības sagādājusi patskaņu *e*, *ē* kvalitātes noteikšana – jau priekšvārdos autoram nākas atzīt, ka tekstos no Raibajiem²⁵ (pie Taunagas) un Varakļāniem ar *e* vai *ē* apzīmēto skaņu (pretstatā *è*, *ā* utt.) izruna (šauri vai plati) palikusi neskaidra. Kā rāda apcerējums, grūtības ar *e*, *ē* kvalitātes noteikšanu profesoram bijušas arī citviet Latvijā. Becenbergers raksta, ka, kur bijis iespējams, šo skaņu kvalitāti viņš apzīmējis iespējami precīzi, tomēr, kā rāda teksti, neapzīmēts palicis, piemēram, platais *e*, *ē* tāmnieku piemēros. Kur autoram bijis jāšaubās, vai garais patskanis runāts grūsti vai stiepti, lietojis garumzīmi (*ā*, *ē* utt.), uzvērta īsuma rādīšanai lietojis gravi (*è*, *ì* utt.). Lokatīva galotnē likts „jumtiņš“ saskaņā ar tradīciju.

Mīkstā *l* apzīmēšanai Lett. Dial.-St. izmantots *l* ar pārsvītrojumu (*ł*) – pēc analogijas ar *ŋ*, *k*, *g*, kā mīkstināšanai vecajā latviešu or-

²⁵ Vietas oficiālais nosaukums ir Raibie (latgaliski – *Raibī*). Becenbergers raksta: „Nach Dadulis Undscha aus Raibi bei Taunagi“ (1885, 26), un kā lai te nepiemin A. Bilensteinu, kurš nemainīgi iestājās par to, ka latviešu rakstos īso un garo patskaņu šķīrums noteikti ir rādāms.

togrāfijā lietots pārsvītrojums. Sanāca, ka iespiesto latgaliešu tekstu cietais *l* (*l* pēc poļu grafiskās sistēmas) tagad tiek izmantots tieši pretējiem nolūkiem – mīkstā *l* apzīmēšanai. Latgaliešu cietā *l* apzīmēšanai piemēros un iespieddarbu nosaukumos Becenbergers tad nu lieto grafēmu *!* (sk. 4., 7. attēlu), kādas nav Bīlensteinam.

Apcerējuma tekstos sastopamas vēl citas grafiskās īpatnības – ja teksts ticis pārņemts no kāda iesūtītāja, Becenbergers autora pierakstu nav grozījis. Tā tas ir, piemēram, pasakā „Trīs ķēniņa méitas ellé“ (47.–51. lpp.), ko Becenbergeram norakstā bija atsūtījis Bīlensteins, komentēdams Valkas skolotāja Ābela lietoto transkripciju, bet zilbju izrunu („Tonqualitäten“) marķēdams atbilstoši savai izpratnei. Becenbergers autoritatīvā kolēgas pierakstu, saprotams, nemaina. Neparastāk ir, kad Becenbergers saliek savas akcenta zīmes Bīlensteina pierakstītā Rietumkurzemes pasakā (1885, 59–61). Vērtējot šādas pirmo latviešu izlokšņu pētnieku „nesaskaņas“ ar laika distanci, arī tās liekas uzmanības vērtas.

19. gs. 2. pusē dialektu tekstu pierakstam piemērotas rakstības latviešiem vēl nav. Pieaugot vajadzībai fiksēt izlokšņu materiālus, attīstās arī fonētiskā pieraksta sistēma. Tās pilnveidošana notiek līdz ar Mīlenbaha un Endzelīna pētījumiem, kas mērķtiecīgi sākti 1900. gadā Vidzemes rietumu izlokšnēs (Endzelīns, 1971 [1901], 151–186; par transkripciju 152. lpp.). Apcerējumā Lett. Dial.–St. fonētiskās nianšes raudzījis atspoguļot cilvēks, kam attiecīgā valoda nav dzimtā, tāpēc ne viss ir saklausīts pareizi. Tomēr dialektologa taku Latvijā taisnāku ieminis tieši A. Becenbergers, kas attiecīgi jānovērtē.

Pieraksta atšķirības un pilnveides ceļus vislabāk var redzēt, salīdzinot kādu A. Becenbergera publicētu tekstu ar vēlākiem tā paša teksta pierakstiem, kad fonētiskā transkripcija jau ir pilnīgāka. Šāds ērts piemērs ir Dundagas skolotāja Ernesta Dinsberģa pazīstamais dzejolis „Pousers“, ko Dinsberģis sacerējis pēc Becenbergera rosinājuma. Valodnieks dzejojumu novērtē atzinīgi un ievieto savā apcerējumā (53.–58. lpp.), Dinsberģa pierakstu būtiski nemainot. Vēlāk to pašu publicē arī J. Endzelīns. Sal. 8. attēlā:

<p>Rou, pouser's ārē, sneegs eet femē, jou ziņ'gal' plik', kur paskates, pret soul' jou stūr' un pamet' atkus'sch', led's isrus's, grahwēs paskahres.</p> <p>Tee leele kupiņ' peedrab's gatē, kas pahr seht's meetem pahre bi', kur āswakar wel Masjan's skraide, nu iskus'sch' tih'r', kā led's ween i.</p> <p>(Bezenberger, 1885, 53–54)</p>	<p>rò (< rau), poušars ârē, sniēgs iēt zemē, jov (< jàu) ciņgāl (< c-ali) plik' (< pliki), kur paskatēs, pret soūl[i] jov stūr (< stūrī) un pamat[i] atkussš (< atkusuši), lēds (< lēdus) izrusss (< izrusis), grāvēs paskāreš.</p> <p>tiē liēlē kupiņ piēdrab[a]s gatvē, kas pa[r] sēt[a]s miētem pār[i] bi[ja], kur azvakar vel (< vėl) Mazjāns (< Mazjanis) skraīdē, nu izkussš (< izkusuši) tīr[i], ka lēds v_ien i[r].</p> <p>(Endzelin, 1922, 117)</p>
--	---

8. attēls. E. Dinsberģa dzejoļa fragments
A. Becenbergera un J. Endzelīna pierakstā

J. Endzelīnam ir „*poušars*“ (kur *-ers* aizstāts ar jaunāku *-ars*), un viņa pieraksts rāda vēl citus grozījumus, ko palīdzējis veikt Dinsberģa novadnieks Fricis Adamovičs. Bez šaubām, Endzelīna citējumā Dundagas izloksnes īpatnības rādītas skaidrāk, tāpat svarīgi ir viņa papildinājumi iekavās, gramatiskās norādes un parinžu piezīmes (šeit tiek izlaistas). Becenbergera pierakstā dzejolī esot bez noteiktiem kvantitātes un intonāciju apzīmējumiem („ohne genaue Bezeichnung der Quantitäten und Intonationen“) (Endzelīns, 1922, 116). Mulsina *s* un *z* skaņas jaukums, nav rādīts platā *e*, *ē* lietojums, lokatīvu galotnes apzīmētas pēc rakstu valodas tradīcijas (*ārē*, *grahwēs*), ne izrunas izloksnē u. tml. Tāmnīeku izlokšņu raksturīgākās pazīmes – galazilbes īso patskaņu atmetumu (*plik'*, *seht's*), labializāciju *au* > *ou* (*rou*, *pouser's*, *pret soul' jou*), refleksīvās priedēkļverbu formas (*paskahres*) – A. Becenbergers uztvēris pareizi. Par Dundagas izloksnes fonētisko parādību atspoguļojumu E. Dinsberģa darbos plašāk sk. Bušmane 2008, 19–30.

A. Becenbergera (arī A. Bilensteina) Zvirgzdenes pasakas pierakstu pamatoti kritizē F. Trasuns, sniegdamš savu šā paša teksta

redakciju un komentārus par pamanītajām neprecizitātēm (1909, 258–260).

Lett. Dial.-St. materiāls piedāvā daudz vērā ņemamu lietu. Ne velti uz viņu atsaucas dialektoloģes Marta Rudzīte ([1969] 2005, 106–107, 118–119 u. c.), Brigita Bušmane (1989, 50, 76, 175–176, 179, 213 u. c.), Maija Poiša (1999, 47) u. c.

Kaut Kēnigsbergas universitātes profesora Adalberta Becenbergera monogrāfiskais apcerējums par latviešu valodas izloksnēm „Let-tische Dialekt-Studien“ (1885) valodniekiem nav palicis nezināms, to grūti saukt par iepazītu: vienota pārskata par šo avotu nav bijis, satura oriģinalitāte parasti vērtēta vispārīgi, ietvertais faktoloģiskais materiāls un sniegtie skaidrojumi analizēti fragmentāri. Saprotais, ne visiem A. Becenbergera apsvērumiem var pievienoties arī mūsdienās. Ne visus avotus un iegūtās ziņas autors spējis novērtēt korekti (pārspilējis, piem., „Dispositio imperfecti..“ (1732) nozīmību, nav sapratis austrumlatgaliešu verbu formas ar *l* iespraudumu), ne visu klausīto atpoguļojis atbilstoši reālajam (daudz neprecizitāšu skaņu kvalitātes vērtējumos, īpaši *e*, *ē*, *au* apzīmēšanā, u. tml.), tomēr darbā netrūkst saistošu un rosinošu autora vērojumu, piezīmju (piem., par pagātnes *ē*-celmu un *avā*-celmu formām vai t. s. poļu inflantiešu optatīviem, verbu refleksīvajām formām, par nomeniem, kas beidzas ar *-is*, *-ys*, vietniekvārdu formām). Pamatoti ir paralēļu meklējumi ar līdzīgām parādībām leišu valodas fonētikā, gramatikā, leksikā. Vairākām latviešu izlokšņu īpatnībām vācu valodnieks ir pievērsies pirmais.

Dažu robu (kā Becenbergers teiktu – „Lücke“) par šo baltu valodniecībai svarīgo 19. gs. beigu avotu, cerams, šeit būs izdevies aizpildīt, kaut apcerējums būtu pelnījis, lai tam pievērsas īpaši. „Let-tische Dialekt-Studien“ derētu izdot no jauna – mūsdienu rakstībā, ar labotām kļūdām un argumentētiem valodnieku komentāriem. Vēl vairāk tāpēc, ka 2015. gadā šīm studijām aprit 130 gadu kopš to iznākšanas.

Atliek piebilst, ka 1882. gada ceļojuma galvenā objekta – Augšzemes un poļu Infantijas (Latgales) mazpazīstamo teritoriju – kontekstā 19. gs. 90. gados parādās divi vērtīgi etnogrāfiska rakstura apcerējumi – Eduarda Voltera «Материалы для этнографии латышского племени Витебской губернии» (1890) un poļu pētnieces Stefānijas Uļanovskas triloģija „Łotysze Infant Polskich” (1891, 1892, 1895), ko autore iesāk ar pamatotu satraukumu par poļu Infantijas latviešu un viņu kultūras mantojuma aizmirstību (2011 [1891], 7–8). Pēc Voltera un Uļanovskas vākumiem A. Becenbergera gaismotie *terra incognita* apvidi pētniekiem kļūst vēl vairāk pieejami. Daugavas kreisā krasta izlokšņu aprakstītāji 19. gs. beigās diemžēl neradās.

Avoti un literatūra

- Bankavs A., Jansone I., 2010, *Valodniecība Latvijā: fakti un biogrāfijas*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- Beccenbergers A., 1896, Prūsijas latvieši. – *Austrums* 1, 21–25.
- Bezenberger A., 1882, *Litauische Forschungen. Beiträge zur Kenntniss der Sprache und des Volkstumes der Litauer*. Göttingen: Verlag von Robert Peppmüller.
- Bezenberger A., 1885a, Lettische Dialect-Studien. – *Magazin*, XVII(2), 1–180.
- Bezenberger A., 1885b, *Lettische Dialekt-Studien*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht's Verlag.
- Bezenberger A., 1887, Dispositio Imperfecti ad Optimum. – *Königsberger Studien. Historisch-philologische Untersuchungen. Erstes Heft*. Königsberg in Pr.: Verlag von Hübner & Matz, 181–212.
- Bezenberger A., 1888, *Über die Sprache der preußischen Letten*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Bērziņš L., 1933, Aizmirsti tautas brāļi dzintara krastos. – *Burtnieks* 2, 122–136.
- Bielenstein A., 1863a, *Handbuch der lettischen Sprache. I. Grammatik. Lettische Grammatik*. Mitau: Fr. Lucas' Buchhandlung (Iwan Rochlitz), 1863.
- Bielenstein A., 1863b–1864, *Die lettische Sprache nach ihren Lauten und Formen. Erster Theil. Die Laute. Die Wortbildung. Zweiter Theil. Die Wortbeugung*. Berlin: Ferd. Dümmler's Verlagsbuchhandlung.
- Bielenstein A., 1863c, An die Freunde des lettischen Volks und der lettischen Sprache. Fragen und Bitten. Thesen in Betreff eines neu abzufassenden lettisch-deutschen Lexikons. – *Magazin, herausgegeben von der Lettisch-literarischen Gesellschaft*. 1863 (13/1), 64–76.

- Bielenstein A., 1863d, *An die Freunde des lettischen Volks und der lettischen Sprache. Fragen und Bitten. Thesen in Betreff eines neu abzufassenden lettisch-deutschen Lexikons*. – Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn, s. a. 1863.
- Bielenstein, A., 1866, *Die Elemente der lettischen Sprache*. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn, 1866.
- Bielenstein A., 1882, Reiseskizzen aus dem Oberlande. – *Baltische Monatschrift* XXIX (7, 569–590; 8, 611–644; 9, 707–743).
- Bielenstein A., 1883, Reiseskizzen aus dem Oberlande. – *S.-Abdr. aus Baltische Monatschrift* XXIX.
- Bielenstein, A., 1892, *Die Grenzen des lettischen Volkstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert. Ein Beitrag zur ethnologischen Geographie und Geschichte Russlands*. St Petersburg: Commissionäre der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.
- Bielensteins A., 1896, Dr. Adalberts Beccenbergers, profesors Kaļalaučos (Kensbergā). – *Austrums* 1, 63–64.
- Bilenšteins A., 1995, *Kāda laimīga dzīve*. Rīga: Rīgas multimediju centra apgāds.
- Bilenšteins A., 2001a–2007, *Latviešu koka celtnes un iedzīves priekšmeti. 1. d. Latviešu koka celtnes. 2. d. Latviešu koka iedzīves priekšmeti*. Rīga: Jumava.
- Bilenšteins A., 2001b, Augšzemes ceļojuma piezīmes. – *Ai, māte Latgale. Atskati Latgales vēsturē un kultūrvēsturē*. Rīga: Annele, 383–414.
- Blekte-Zveire A., 2009, Pirmais monogrāfiskais apcerējums par latviešu valodas dialektiem – A. Becenbergera „Lettische Dialect-Studien“. *Bakalaura darbs (manuskripts)*. Rīga: LU.
- Blese E., 1933, Jāņa Kauliņa zinātniskā darbība. – *Ceļi. Rakstu krājums*. III. Rīga: Ramave, 11–18.
- Bušmane B., 1989, *Nīcas izloksne*. Rīga: Zinātne.
- Bušmane B., 2008, Dundagas izloksnes parādību atspoguļojums Ernesta Dinsberga darbos. – *Baltu filoloģija* XVII (1/2). Rīga: LU, 19–31.
- BVA, 2014 – *Baltu valodu atlants. Leksika 1: Flora*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- BVA, 2009 – *Baltu valodu atlants. Prospekts*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
- Druviete I., 2011, Komentāri. 1901.–1902. gada dialektoloģisko ekspedīciju apraksti. – *K. Milenbahs. Darbu izlase divos sējumos. 2. sējums*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 364–365.
- Endzelin J., 1922a, *Lettische Grammatik*. Rīga: Kommissionsverlag A. Gulbis.
- Endzelin J., 1922b, *Lettisches Lesebuch*. Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung.
- Endzelīns J., 1971, *Darbu izlase, I*. Rīga: Zinātne.
- Endzelīns J., 1951, *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: Latvijas valsts izdevniecība.
- Endzelīns J., 1979 [1921], Profesora A. Becenbergera 70. dzimūdienā. – *Darbu izlase* III (1), Rīga: Zinātne, 91.

- Händler H., Wiegand H. E. 1982, Das Konzept der Isoglosse: methodische und terminologische Probleme. – *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung. Erster Halbband.* / Hrsg. von W. Besch u. a. Berlin; New York: de Gruyter, 501–527.
- Indāns J., Spāde I., 2001, Augusta Bīlenšteina publikācijas. – A. Bīlenšteins. *Latviešu koka celtnes un iedzīves priekšmeti. 1. d. Latviešu koka celtnes.* Rīga: Jumava, 232–255.
- Kauliņš J., 1887, Ueber die (lettische) mundart von Saussen und Fehlteln (Livland). – *Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen* XII, 214–239.
- Kļaviņa S., 2008, *Latviešu valodas pētnieki. No kļaušu laikiem līdz savai valstij. Darbu izlase.* Rīga: Izdevniecība RaKa.
- Latkovskis D., 1999, Andrivs Seipulnieks (1838–1888). – *Nacionālā atmoda Latgalē. Modinātāji, darba veicēji.* Rēzekne: Latgales Kultūras centra izdevniecība, 38–44.
- Leikuma L., 2007, Vēlreiz par *Dispositio imperfecti* (1732). – 43. Artura Ozola dienas konference „Alvils Augstkalns (1907–1940) un baltu valodu pētniecība“. Anotācijas un tēzes. Rīga, 2007. gada 16.–17. marts. Rīga: LU, 19–21.
- LVDA, 1999 – *Latviešu valodas dialektu atlants. Leksika.* Rīga: Zinātne.
- Markus D., Raipulis J., 2010, *Radošie malēnieši un viņu valoda.* Rīga: LZA Vēstis.
- Mikulēniene D., Stafecka A., 2011, Iš lietuvių ir latvių tarmėtyros istorijos: leksikos klausimai Eduardo Volterio programose. – *Baltistica* XLVI (1), 123–133.
- Mikulėnienė D., 2012, Adalbertas Bezenbergeris (1851–1922): asmenybės ir veiklos aktualizacija XIX amžiaus lietuvių tarmėtyros kontekste. – *Mažoji Lietuva: paribio kultūros tyrimai.* Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 111–129. (Skaitita interneto versija: http://www.esparama.lt/es_parama_pletra/failai/ESFproduktai/2012_Paribio_kulturos_tyrimai_maketas.pdf)
- Milenbahs K., 2009–2011, *Darbu izlase divos sējumos.* 1–2. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
- Milenbahs K., 2014 [1895], A. Bezenberger. Bemerkungen zu dem Werke von A. Bielenstein über die ethnologische Geographie des Lettenlandes. – *Kārlis Milenbahs un viņa laikmets.* Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 169–172.
- Patmalniece V., 1974, *Zvirgzdīnes izloksnes morfoloģija. Diplomdarbs.* (Zin. vad. M. Rudzīte). Rīga, 1974. (Manuskripts)
- Plāķis J., 1927, *Kursenieku valoda.* Rīga. LU Rakstu (XVI) atsevišķs novilkums.
- Poiša M., 1999, *Vidzemes sēliskās izloksnes.* II. Rīga: Latviešu valodas institūts.
- Rudzīte M., 1964, *Latviešu dialektoloģija.* Rīga: Latvijas valsts izdevniecība.
- Rudzīte M., 1993, *Latviešu valodas vēsturiskā fonētika.* Rīga: Zvaigzne.
- Rudzīte M., 2005, *Darbi latviešu dialektoloģijā.* Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.

- Sabaliauskas A., 1979, Adalbertas Becenbergeris. – *Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija iki 1940 m.* Vilnius: Mokslas, 82–88.
- Sabaliauskas A., 2008, Bezzenberger Adalbert. – *Lietuvių kalbos enciklopedija. 2-asis patiksl. ir papild. leid.* Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 84–85.
- Sabaliauskas A., 2000, Adalbertas Becenbergeris. 1851–1922. – *Žodžiai atgyja. Pasakojimas apie lietuviško žodžio tyrėjus. 3-iasis papild. ir patais. leid.* Vilnius: Gimtasis žodis, 37–41.
- Schmalstieg W., 1974, The Founder of Baltic Philology: Adalbert Bezzenberger. – *Lituanus* 20 (2), 35–39. (Skatita interneto versija: http://www.lituanus.org/1974/74_2_03.htm)
- Trasuns F., 1909, Skolas Dorzs. *Losoma gromota tautas skolom un satom (Chrestomatija)*. Sastodija Draugs. Izdevia bz. F. Trasuns. Санкт-Петербургъ, 1909.
- Treu B. F., 1863, Oppekalsche Dialect. – *Magazin, herausgegeben von der Lettisch-literarischen Gesellschaft* 13 (1), 21–29.
- Trumpa E., 2010, „Karte des lettischen Sprachgebiets“ (1881) – pirmā latviešu valodas dialektu karte. – *Baltu filoloģija*, XIX (1/2), 79–102.
- Trumpa E., 2012, *Latviešu ģeolingvistikas etīdes*. Rīga: Zinātne. (Pieejama internetā: <http://www.savskaktins.lv/savskaktins/monografijas/latviesu-geolingvistiskas-etides/>).
- Uļanovska S., 2011, *Pūļu Inflantejis latviši*. Reiga: LU.
- Zeps V. J., 1995, Par Latgales vietvārdiem Endzelīna darbu izlasē – *Baltu filoloģija*, V, 38–39.

PIRMOJI LATVIŲ KALBOS TARMIŲ STUDIJA – A. BECENBERGERIO LATVIŲ KALBOS DIALEKTAI (1885)

Lidija LEIKUMA

Latvijas universiteto Humanitarinių mokslų fakultetas, Latvija

ANOTACIJA. Straipsnis skirtas XIX a. viduryje prasidėjusiems pirmiesiems latvių dialektologijos tyrimams, sietiniems daugiausia su Augusto Bylenšteino darbais ir idėjomis. Šios visais atžvilgiais įvairiapusės mokslo asmenybės indėlis į kalbotyrą mūsų laikais jau aktualizuotas. Mažiau dėmesio iki šiol buvo skiriama kito kalbininko – Karaliaučiaus universiteto profesoriaus Adalberto Becenbergerio, parašiusio pirmąją monografiją apie latvių kalbos skirtumus Latvijos regionuose XIX a. antrojoje pusėje – veiklai. Monografijoje latviškos ypatybės neretai palyginamos su atitinkamomis lietuvių kalbos ypatybėmis. Dalis medžiagos rinkta kartu su A. Bylenšteinu 1882 m. vasaros ekspedicijoje, apra-

šant šnektų ypatybės naudotasi A. Bylenšteino sukurta, trūkstamais ženklaais papildyta rašyba. Straipsnyje primenami ir patikslinami mažiau žinomi latvių tarmių tyrimų istorijos faktai, taip pat išsamiau apibūdinami A. Becenbergerio monografijos „Lettische Dialekt-Studien“ turinys bei forma.

ESMINIAI ŽODŽIAI: *Augustas Bylenšteinas, Adalbertas Becenbergeris, „Lettische Dialekt-Studien“ (1885), šneka, tarmė.*

THE FIRST ESSAY ON SUB-DIALECTS
OF THE LATVIAN LANGUAGE –
LETTISCHE DIALEKT-STUDIEN
BY A. BEZZENBERGER (1885)

Lidija LEIKUMA

University of Latvians, Latvia

SUMMARY. The article has been dedicated to the beginnings of the Latvian dialectology to be related to the middle of the 19th century and that are known mainly through researches and conclusions of August Bielenstein. The contribution of this versatile scientist in linguistics nowadays has already been updated. Less attention has hitherto been paid to the work performed by another linguist – Adalbert Bezenberger, a professor of the University of Königsberg, who has written the first monographic essay on the differences of the speech of Latvians in regions of Latvia in the 2nd half of the 19th century. The article reminds one of the less known facts from the history of studies of dialects of the Latvian language as well as characterises the content and the form of the monograph “Lettische Dialekt-Studien” by A. Bezenberger (1885) providing further details.

A. Bezenberger's essay has been printed twice – in the continued publication of the Latvian Literary Society (Lettisch-literarische Gesellschaft) “Magazin” (Mitau, 1885, Vol. XVII, St. 2) entitled “Lettische Dialect-Studien” and in the separate copy (off-print) of the previous typesetting entitled “Lettische Dialekt-Studien” (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht's Verlag, 1885) leading to some confusion in the bibliography. The page numbering for the two editions coincides. The edition of Göttingen was supplemented with words of gratitude for the expedition members of the summer of 1882, A. Bielenstein and L. Stieda, together with whom A. Bezenberger travelled over a part of Augšzeme (Selonia) and Latgale. The author adjusts the description of the material on sub-dialects according to A. Bielenstein; often, in the text, there are references to what A. Bielenstein said or wrote, and the orthography, as used by A. Bielenstein in the monograph “Die lettische

Sprache” (1863–1864), was also used in the record; however, A. Bezenberger supplemented it with his own diacritic marks.

The essay consists of three parts. In Part A (Texte; pages 7–67), shorter or longer texts heard during the expedition and excerpts from the published works were read by the narrators in response to the author’s request (e.g., Psalm 6), materials that later were sent to the author (a fairytale recorded by the teacher Ābels, a poem by Ernest Dünsberg in the Dundagas sub-dialect, etc.) were quoted. Many of the author’s explanations were attached in the comments of footnotes. In Part B (Untersuchungen und grammatische Bemerkungen; pages 67–165), A. Bezenberger’s linguistic considerations and comments on the observed phenomena can be read; frequently, they are compared to the dialectal peculiarities of the speech of Lithuanians (e. g., on phonetic matching on pages 67–68, on the conformity of the past *avā* -stem forms on pages 69–70, on community of separate lexemes on pages 76–77, etc.). In Part C, (Lexikalisches; pages 167–179) a brief alphabetic vocabulary of the peculiar lexis was provided, references to the sources and etymological explanations were added.

A type of the exposition in the essay is rather complicated, a lot of abbreviations and references were used, and the phonetic transcription is inaccurate or incomplete in many places. Not all A. Bezenberger’s considerations might be shared today. However, the work does not lack significant observations and comments of the author (e.g., on the past e-stem forms or optatives of the speakers of the so-called Polish Inflanty), search for justified parallels with similar phenomena in the Lithuanian language.

A. Bezenberger’s monographic essay “Lettische Dialekt-Studien” (1885), approaching its 130th anniversary next year, deserves being re-issued. It deserves renewed comments of the Baltic dialectologists.

KEYWORDS: *August Bielenstein, Adalbert Bezenberger, “Lettische Dialekt-Studien” (1885), dialect, sub-dialect.*

DIALEKTOLOGIA W ZAKŁADZIE DIALEKTOLOGII POLSKIEJ INSTYTUTU JĘZYKA POLSKIEGO POLSKIEJ AKADEMII NAUK

Anna TYRPA

*Instytut Języka Polskiego PAN
al. Mickiewicza 31, Kraków, Polska
annatyrpa@pro.onet.pl*

STRESZCZENIE. Historia Zakładu Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie obejmuje już 62 lata. Pierwsza pracownia powstała w 1951 roku. Zmieniała się nazwa i skład osobowy, ale jednostka badawcza jest wciąż ta sama. W referacie przedstawię dzieła zbiorowe wykonane przez ten zespół, a także prace indywidualne z dziedziny dialektologii. Dziełem zbiorowym, ukończonym, jest *Mały atlas gwar polskich* (1957–1970), t. I–XIII. Dziełem zbiorowym, kontynuowanym od 1977 roku jest *Słownik gwar polskich*, z. 1–26. Około dziesięcioosobowy zespół pisząc go już przez 36 lat doszedł do słowa GNACKA (2013). Świadczy to o wielkim bogactwie słownictwa gwarowego, które mniej więcej czterokrotnie przewyższa liczebnie leksykę ogólnopolską. Drugim wielotomowym słownikiem wydawanym od 1987 roku jest *Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur* (t. V do litery Ó ukazał się w 2006 roku). Oprócz tego w Zakładzie ukazał się *Słownik gwary Zakopanego i okolic* (2009) i *Mały słownik gwar polskich* (2009). Prace poszczególnych pracowników, głównie rozprawy doktorskie, habilitacyjne i profesorskie dotyczą różnych aspektów gwaroznawstwa (fonetyki, słowotwórstwa, słownictwa i frazeologii).

SŁOWA KLUCZOWE: *polskie słowniki gwarowe, polska fonetyka gwarowa, polskie słowotwórstwo gwarowe, polska semantyka gwarowa, polska składnia gwarowa, polskie słownictwo gwarowe, polska onomastyka gwarowa, polska frazeologia gwarowa.*

ZAKŁAD DIALEKTOLOGII POLSKIEJ

Zakład Dialektologii Polskiej będący częścią Instytutu Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk od 2013 roku składa się z trzech pracowników: Pracowni Słownika Gwar Polskich, Pracowni Słownika Gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur oraz Pracowni Gwar Małopolskich. Pracownia Słownika Gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur do 2012 roku należała do Zakładu Językoznawstwa warszawskiej części naszego instytutu. Jest całkiem nową składową mieszczącego się w Krakowie Zakładu Dialektologii Polskiej. Pracownia Gwar Małopolskich powstała dopiero w 2013 roku, ale pracujące w niej osoby od lat stanowią kadrę Zakładu. Pracownia Słownika Gwar Polskich stanowi kontynuację jednostek badawczych istniejących w Polskiej Akademii Umiejętności (1950–1952) i w Polskiej Akademii Nauk (od 1952 roku) (Reichan, 2010). Pracownie utworzone na początku lat 50. XX wieku przez profesora Kazimierza Nitscha miały na celu wykonanie dwóch dzieł: atlasu gwar polskich, co się już stało i słownika gwarowego, co się dzieje nadal. Przez pracownie i zakład, zmieniające swoje nazwy, przewinęło się wielu językoznawców. Dalej przedstawię główne dokonania tych uczonych – najpierw zbiorowe, potem indywidualne¹.

DZIEŁA ZBIOROWE

Do prac zbiorowych powstałych w różnych okresach istnienia Zakładu lub poprzedzających go pracowni należą słowniki, atlas i seria wydawnicza „*Studia Dialektologiczne*”.

Słowniki

Słownik gwar polskich (1977–2013) jest największym polskim słownikiem gwarowym. Obejmuje wszystkie dialekty polskie z terenu

¹ Biorę pod uwagę tylko prace dialektologiczne powstałe w czasie zatrudnienia autorów w Zakładzie Dialektologii Polskiej.

państwa polskiego i spoza jego granic (Litwa, Białoruś, Ukraina, Słowacja, Czechy, Rumunia). Materiały pochodzą z okresu od początku XIX wieku do dziś. Są to zarówno wypisy z wszystkich możliwych źródeł drukowanych dialektologicznych i etnograficznych, jak i rękopisy z badań terenowych. Wydano dotąd 26 zeszytów słownika (8 tomów), do wyrazu GNACKA. Inicjatorem słownika był K. Nitsch (w 1911 r.), a kolejnymi redaktorami: Mieczysław Karaś, Jerzy Reichan, Stanisław Urbańczyk, Joanna Okoniowa i Barbara Grabka.

Pomocą dla językoznawców jest *Indeks alfabetyczny wyrazów z kartoteki „Słownika gwar polskich”* pod redakcją J. Reichana (1999).

Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur (1987–2006) rejestruje gwarowe słowa z bardzo ciekawego terenu północno-wschodniej Polski, który przez wieki był częścią państwa niemieckiego. Polskie gwary używane przez osadników z Mazowsza rozwijały się tam spontanicznie, bo ich użytkownicy pobierali naukę w szkołach niemieckich, a nie polskich. Słownik doszedł do litery Ó (tom V). Materiał został zebrany w latach 1950–1953. Redaktorki kolejnych tomów to: Zofia Stamirowska, Henryka Perzowa i Danuta Kołodziejczykowa.

Jednotomowy *Mały słownik gwar polskich* wykonany według koncepcji Jadwigi Wronicz (2009) bazuje na kartotece *Słownika gwar polskich* i zawiera najpopularniejsze słowa z wszystkich polskich dialektów.

J. Wronicz była też inicjatorką *Słownika gwarowego Śląska Cieszyńskiego* (1995, 2010), do którego pisania wciągnęła autorów spoza zakładu.

Słownik gwary Zakopanego i okolic Juliusza Zborowskiego (2009) został przygotowany przez pracowników Zakładu Dialektologii Polskiej z inicjatywy i pod kierunkiem J. Okoniowej z rękopiśmieniowych notatek pozostawionych przez wieloletniego dyrektora Muzeum Tatrzańskiego.

Atlas

Mały atlas gwar polskich (1957–1970) to (wbrew tytułowi) wielkie dzieło, liczące 12 teczek po 50 map i 13 tomów komentarzy. Mapy zawierają odpowiedzi na 601 pytań kwestionariusza. Redaktorami byli K. Nitsch i M. Karaś.

J. Reichan i Kazimierz Woźniak są autorami pracy *Polskie atlasy dialektologiczne i etnograficzne* (2004), która jest pomocą przy szukaniu konkretnych słów lub zagadnień. Publikacja ta pokazuje bowiem treść map wielu atlasów.

„Studia Dialektologiczne”

Poszczególne tomy serii ukazują się nieregularnie. Trzy z nich: I (1996), II (2002) i IV (2010) zawierają materiały z konferencji dialektologicznych organizowanych wspólnie przez językoznawców z Zakładu Dialektologii Polskiej IJP PAN i Instytutu Filologii Polskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego. Tom III (2006) to zbiór artykułów autorów z różnych miast polskich. Często są poświęcone pamięci zmarłych dialektologów (profesorów K. Nitscha i M. Karasia) lub jubileuszom żyjących (profesorów J. Basary i J. Reichana).

PRACE INDYWIDUALNE

Prace indywidualne napisane w Zakładzie Dialektologii Polskiej przedstawię zgodnie z działami dialektologii, których dotyczą.

Fonetyka i fonologia

Spośród opracowań fonetycznych jedno obejmuje cały teren Polski. Jest to rozprawa B. Grabki *Nagłos wokaliczny w gwarach polskich* (2002). Autorka analizuje realizację samogłosek w pozycji nagłosowej i wyróżnia w polskich dialektach następujące protezy: *h-* (*hapterka*), *j-* (*janiół*), *w-* (*wabecadło*), *u* niezgłoskotwórcze (*uekonom*).

Pozostałe opracowania dotyczą mniejszych obszarów z Polski południowej.

Bogaty materiał i staranny opis przynosi praca M. Karasia *Polskie dialekty Orawy*, część I. *Fonologia i fonetyka* (1965). Jest efektem własnych badań terenowych, które autor przeprowadził w roku 1959 (13 wsi po stronie polskiej) i 1962 (11 wsi po stronie słowackiej). Książka składa się z czterech rozdziałów: I. *Analiza fonologiczna i fonetyczna zasobu głosek*, II. *Poszczególne fonemy i ich zasięgi*, III. *Grupy spółgłoskowe*, IV. *Fonologia historyczna*.

25 lat później ukazała się niewątpliwie wzorowana na rozprawie M. Karasia praca Franciszka Sowy *System fonologiczny polskich gwar spiskich* (1990). F. Sowa także objął swoimi badaniami część Spisza leżącą na terenie Słowacji. Oprócz opisu samogłosek i spółgłosek zajmował się grupami spółgłoskowymi, strukturą fonologiczną morfemów i fonologią historyczną. Oddzielił cechy fonologiczne gwar spiskich o pochodzeniu rodzimym, właściwe wszystkim gwarom małopolskim, od tych cech, które wynikły z wpływu polskiego lub słowackiego języka literackiego. Dodatkiem do opisu fonologicznego są 23 strony tekstów gwarowych zebranych przez autora w latach 1975–1977.

Małopolskie gwary jednonosówkowe J. Reichana (1980) są obszerną monografią wydaną w dwóch tomach, z trzynastoma mapami. Autor opisuje wszechstronnie trzy wyspy gwar, w których obie samogłoski nosowe (przednia i tylna) realizowane są jako jeden dźwięk. Są to wyspy: oświęcimsko-chrzanowska, żywiecko-wadowicko-suska i myślenicko-limanowsko-bocheńska.

System fonetyczny i leksykalny wsi Rzepiennik Strzyżewski w ujęciu socjolingwistycznym Renaty Kucharzyk (2003) wymieniony jest w tym miejscu ze względu na część I: *Zmiany w gwarowym systemie fonetycznym*. Autorka podzieliła mieszkańców swojej rodzinnej wsi na osiem grup, jako kryteria podziału przyjmując wiek, wykształcenie, pochodzenie społeczne i zatrudnienie (w rolnictwie lub poza nim). U przedstawicieli tych grup badała pięć cech fonetycznych: realizację samogłosek pochyłonych i nosowych, labializację samogłoski o,

przejście wygłosowej spółgłoski *-ch* w *-k* oraz mazurzenie. Różna wymowa zależała poza wymienionymi czynnikami także od sytuacji aktu mowy – oficjalnej lub nie.

Na pograniczu fonetyki i fleksji trzeba umieścić rozprawę J. Reicha-
na *Zmiany we fleksji rzeczowników męskich zakończonych pierwotnie na spółgłoski wargowe palatalne w języku polskim na tle słowiańskim* (1975). Pokazano w niej, między innymi na materiale z gwar polskich, zachowanie lub utratę miękkości wygłosu takich wyrazów, jak: *gołąb* (dopełniacz liczby pojedynczej *gołębia* lub *gołęba*), *karp* (*karpia* lub *karpa*), *paw* (*pawia* lub *pawa*).

Słownictwo

Irena Winkler-Leszczyńska w pracy *Sufiksy przymiotnikowe -ity, -isty, -aty, -asty w języku polskim na tle ogólnosłowiańskim* (1964) przedstawiła repartycję sufiksów *-ity* (np. *wodnity*) i *-isty* (np. *wodnisty*) oraz *-aty* (np. *kraciaty*) i *-asty* (np. *kraciasty*) w językach słowiańskich, a także w gwarach polskich. Na 6 mapach ukazała ich geograficzne zróżnicowanie.

Rzeczowniki złożone w gwarach polskich stały się przedmiotem badań Heleny Grocholi-Szczepanek (2002). Omówiła w swej pracy dwa typy rzeczowników złożonych: złożenia i zrosty, ich semantykę i różnicowanie terytorialne. Wykazała duże wpływy niemieckie na polskie formacje gwarowe, np. *bryftreger* 'listonosz', *hercklekoty* 'przyśpieszone bicie serca', *świętojanka* 'porzeczek'. Mniej wyrazów złożonych zawdzięczają gwary polskie językom: czeskiemu, słowackiemu i ruskiemu, np. *jednosielec* 'osadnik mieszkający poza wsią', *leworucznik* 'małkut'.

Semantyka i składnia

J. Okoniowa jest autorką monografii *Polskie przyimki gwarowe. Znaczenia przestrzenne i czasowe* (1987). Książka składa się z partii opisowej i ze słownika. Pierwsza część zawiera *Uwagi wstępne*, *Analizę materiału* i *Próby syntezy*, w których uwypuklono dwie kategorie, do wyrażania których służą przyimki: przestrzeń i czas. Słownik

zajmujący 143 strony przedstawia 16 przyimków pierwotnych i dodatkowo na 5 stronach 15 przyimków złożonych. Podano ich formy, znaczenia i lokalizacje geograficzne.

Dwie prace tej autorki *Stosunki iloczynowe w przedrostkach i prepozycjach w języku polskim* (1973) oraz *Przeciwstawienia kierunkowe w języku polskim* (1994) tylko częściowo należą do dialektologii. Pokazują bowiem materiał leksykalny polski (współczesny i historyczny) na tle słowiańskim. Przykłady z gwar stanowią część obrazu. Pierwsza z prac jest przeglądem i analizą 7 przedrostków przestarzałych (*kq-*, *sq-*, *wq-*, *ka-*, *ko-*, *pa-*, *pra-*, *pro-*) oraz 16 przedrostków i prepozycji współczesnych.

W drugiej J. Okoniowa przedstawiła językowe wyrażanie opozycji przez takie wyrazy, jak nazwy stron świata i pary: *prawy – lewy*, *od siebie – k sobie*, *desny – szuj*, *dobry – chudy*, *prosty – krzywy*, *lice – nice*.

Leksyka

Jeśli chodzi o opracowania dotyczące słownictwa dialektalnego, to cztery z nich operują materiałem z całego polskiego obszaru, a drugie cztery skupiają się na wybranych regionach.

B. Grabka w książce *Obrzędowość roku kościelnego w gwarach polskich. Od adwentu do zapustów* (2012) omówiła słownictwo używane w polskich wsiach w okresie adwentu (*przedgody*, *filipówka*), w wieczór Wigilii Bożego Narodzenia (*kucja*, *pośnik*), w Boże Narodzenie (*dzieciątka*, *gwiazdka*), w okresie od Bożego Narodzenia do Trzech Króli (*szczodrotne dni*), w karnawale (*mięsopest*, *kuse dni*).

Swoją pracę *Cudzoziemcy i obce kraje w dialektach polskich* (2011) Anna Tyrpa poświęciła zbadaniu, jak w świadomości polskich chłopów odbiły się relacje z innymi narodami. Częściowo ma to odzwierciedlenie w słownictwie, gdyż nazwy różnych nacji stały się podstawą słów, np. *litewka* oprócz tego, że oznacza 'Litwinkę', ma w różnych gwarach aż 7 znaczeń: 'męska letnia kurtka', 'żelazna sztabka, na której klepie się kosę', 'gatunek pszenicy', 'gryka', 'gatunek trawy', 'gęś zbożowa (*Anser fabalis*)' i 'biedronka'.

R. Kucharzyk zajęła się zjawiskiem apelatywizacji imion w gwarach. Rozprawa *Słownictwo odantroponimiczne w gwarach polskich* (2010) odpowiada więc na pytanie, które imiona przeszły do kategorii wyrazów pospolitych i jakich nabrały znaczeń. Z badań wynika, że imiona obsługują pole semantyczne CZŁOWIEK (np. synonimami Żyda są: *kaim*, *kajfasz*, *chaja*, *herszel*, *hick*, *icek*, *mosiek*, *srul*; *butrym* to ‘człowiek otyły’: *ta helyna to tłusta jag butrym*). Inne pola semantyczne, w których imiona nabrały znaczeń pospolitych, to: ZWIERZĘTA (np. *wawrzyniec* ‘biedronka’, *wawrzek* ‘ślimak winniczek’, ROŚLINY (np. *weronika* ‘przetacznik leśny’, *agnicha* / *agniszka* ‘gorczyca polna’), OBYCZAJOWOŚĆ I WIERZENIA (np. *jędrzeje* ‘zwyczaj przebierania się młodzieży w wigilię św. Andrzeja i odwiedzania domów’), PRACA I ŻYCIE CODZIENNE (np. *jędrzejki* ‘pierożki pieczone na św. Andrzeja’).

Wyrazy pochodzenia francuskiego w gwarach polskich stały się przedmiotem dociekań Barbary Reczkowej (1982). Słowniczek zapożyczeń francuskich notowanych w gwarach zajmuje w jej pracy 60 stron, czyli jest ich niemało. Autorka skupiła się na pokazaniu zjawisk językowych, które zaszły w tych wyrazach na gruncie gwarowym. Są wśród nich zmiany fonetyczne (np. *otobus* – *autobus*, *nizinier* – *inżynier*), słowotwórcze (np. *kajek* – *kajet*, *surduk* – *surdut*) i adaptacja znaczeniowa. Wśród zmian znaczeniowych B. Reczkowa dostrzegła rozszerzenie znaczenia (np. *brylant* ‘coś pięknego’: *to brylant, nie koń*), zwężenie znaczenia (np. *defilada* ‘pochód na 1 maja’), nacechowanie emocjonalne (np. *mason* / *farmazon* / *farmazyn* ‘bezbożnik’). Charakterystyczne dla mowy chłopów są też przejęzyczenia i błędne użycia, np. *hotel* zamiast *fotel*: *Usiöt sobie na hotelu*; *kalafior* zamiast *kaloryfer*: *U nas kalafiora niy ma, to zimno*.

Kolejne prace odnoszą się do poszczególnych regionów.

Wanda Herniczek-Morozowa jest autorką książki *Terminologia polskiego pasterstwa górskiego* wydanej w dwóch tomach (1975, 1976). Opracowanie jest oparte na własnych badaniach terenowych, dokonanych w latach 1964–1965 w siedmiu wsiach, w których kwitło

pasterstwo. Każda z tych wsi reprezentuje inny region górski lub podgórski: Beskid Śląski, Żywiecki, Sądecki oraz Orawę, Podhale, Gorce i Spisz. Praca składa się z trzech części: słownika w układzie alfabetycznym, przeglądu materiału w układzie działowym oraz części wyjaśniającej pochodzenie słownictwa pasterskiego. Tu W. HERNICZEK-MOROZOWA wyróżnia wyrazy pochodzenia słowiańskiego, a wśród nich rodzime (*parzenica*), zapożyczenia słowackie lub czeskie (*kierpce*), ukraińskie (*jaselka*) oraz pochodzenia niesłowiańskiego, w tym zapożyczenia niemieckie (*kiermasz*), rumuńskie (*redyk*), węgierskie (*gazda*), łacińskie (*bisagi*), greckie (*koliba*), tureckie (*kobza*).

Góralstwo godacka. Ilustrowany słownik dla ceprów R. Kucharzyk (2011) to książka popularna, przeznaczona dla tych, którzy nie są góralami, bo przypomnijmy, że w gwarze góralskiej *ceper* to 'człowiek z nizin, zwłaszcza z miasta'. Układ słownika jest tematyczny, a tytuły rozdziałów podano w gwarze, np. *Pombóg stworzył cłek*, *Nosić się po góralstwie, Zbójowanie i polowanie*.

Po raz drugi wymieniam teraz pracę R. Kucharzyk, *System fonetyczny i leksykalny wsi Rzepiennik Strzyżewski w ujęciu socjolingwistycznym* (2003). W tym miejscu interesuje mnie druga część jej książki: *Zmiany w gwarowym systemie leksykalnym*. Autorkę zajmuje, jak i dla czego zachodzą zmiany w słownictwie gwarowym. Zbadała ludność jednej wsi, z podziałem na grupy wiekowe, a dalej na mniejsze podgrupy wydzielone ze względu na pochodzenie społeczne (inteligentne lub nie) i wykształcenie (podstawowe lub średnie i wyższe). U wytypowanych przez R. Kucharzyk grup mieszkańców Rzepiennika Strzyżewskiego (niedaleko Gorlic) sprawdzono znajomość dyferencyjnych leksemów gwarowych. W efekcie badaczka uzyskała obraz w postaci danych liczbowych na temat czynnego użycia każdego leksemu, jego biernej znajomości lub braku znajomości.

Anna Kostecka-Sadowa opracowała *Słownictwo gwar polskich w Mościskach i wsiach okolicznych* (2008). Mościska są miastem powiatowym leżącym na terenie Ukrainy, 28 km na wschód od Przemyśla. W mieście tym i sąsiednich wsiach Polacy stanowią około

połowy ludności. Słownik zajmuje 124 strony. Poprzedzony jest charakterystyką słownictwa, w której autorka uwzględniła archaizmy i regionalizmy południowokresowe, a także zapożyczenia z języków rosyjskiego (np. *krasawica* ‘piękna kobieta’) i ukraińskiego (np. *zabud’ko* ‘zapominalski’).

Onomastyka

W tym dziale trzeba wymienić dwie prace Teresy Gołębiowskiej, *Terenowe nazwy orawskie* (1964) i *Antroponimia Orawy* (1971). Obie są wynikiem własnych badań, przeprowadzonych przez autorkę – dla pierwszej z nich w 13 wsiach w Polsce (w 1959 r.), dla drugiej – dodatkowo w 10 wsiach na Słowacji. Zebrane nazwy terenowe (ról, sznurów², pól, łąk, pastwisk i lasów) oraz nazwy wodne (rzek, potoków i źródeł) poddała autorka analizie znaczeniowej i formalnej. Ponad połowę książki stanowi alfabetyczny słownik orawskich nazw terenowych, a w nim np. *Litwowski* (potok), *Litwowy* i *Litwówka* (sznury).

Praca antroponimiczna zawiera omówienie czterech kategorii nazw własnych: imion, nazwisk, przezwisk i nazw rodzinnych. 2/3 tekstu stanowi słownik imion wraz ze zdrobnieniami (np. AGNIESZKA: *Jagniyska, Jagnyska, Asia, Aśka, Agnuleńka, Agnysa, Jagnysa, Jagga*) oraz nazwisk i przezwisk (np. nazwiska *Litwa* i *Litwiak*, przezwiska *Jagnieszczyn, Jędreń, Jędrocha, Wawrzek, Wawrzkuła, Weronin*).

Frazeologia

Frazeologia somatyczna w gwarach polskich. Związki frazeologiczne o znaczeniach motywowanych cechami części ciała Anny Krawczyk-Tyrpy

² Wyjaśnijmy, co to są role i sznury: „Wsie orawskie podobnie jak inne wsie terenów górzystych są bardzo rozległe. [...] Dzielą się one na szereg tzw. ról [...] Owe role są pozostałością dawnego podziału gruntowego w trakcie powstawania wsi. Pierwotnie należały do jednego właściciela, co widać w nazwach do dziś. [...] Role rozmieszczone są w pasach poprzecznych do długości wsi. [...] Każda rola teoretycznie składa się z czterech sznurów, praktycznie w zależności od rozmiarów roli, liczba sznurów wzrasta do piętnastu.” (Gołębiowska, 1964, 8–9).

(1987) to pierwsza w Polsce książka poświęcona frazeologii gwarowej. Analizie poddano zbiór frazeologizmów zawierających nazwy części ciała. Pokazano, że semy tkwiące w strukturze semantycznej nominów anatomików rzutują na znaczenie jednostek frazeologicznych. Zbadanie dużego materiału ze wszystkich dialektów ujawniło wielką wariantywność frazeologizmów gwarowych. Tożsamość związku frazeologicznego reprezentowanego przez wiele wariantów polega na wspólnym schemacie składniowym i jednakowym znaczeniu globalnym, a nie na składzie leksykalnym.

Wspomniana już praca A. Tyrpy *Cudzoziemcy i obce kraje w dialektach polskich* (2011) oprócz leksyki gwarowej pokazuje też frazeologię związaną z innymi narodami i krajami. Przykładowo, na temat Litwy i Litwinów funkcjonuje na Spiszu następująca jednostka: *chciwy jak Litwa* ‘bardzo chciwy’. W porównaniu tym przechowało się wspomnienie grabieży, dokonywanych przez wojska litewskie podążające z opóźnieniem na odsiecz Wiednia w 1683 roku. Fraza: *Oho! Głodna Litwa jedzie / przyjedzie / przybędzie* używana jest w okolicach Siedlec, gdy pojawiają się w domu głodne dzieci lub goście. Jest to echo napadów Litwinów na ziemię polskie jeszcze przed unią krewską w 1385 r.

ZAKOŃCZENIE

Omówiłam 34 pozycje bibliograficzne powstałe w Zakładzie Dialektologii Polskiej lub napisane przez jego pracowników. Jest wśród nich 5 słowników, w tym dwa wielotomowe, niezakończone. Jest jeden atlas gwarowy i 4 tomy „Studiów Dialektologicznych”. Pozostałe prace są dziełami poszczególnych osób. Jeśli chodzi o liczebność książek z poszczególnych działów dialektologii, to najwięcej (8) dotyczy słownictwa, 6 – fonologii i fonetyki, 3 – semantyki i składni, po 2 – słowotwórstwa, onomastyki oraz frazeologii. Dwie książki (Kucharzyk, 2003 i Tyrpa, 2011) zaliczyłam do dwóch działów. Czas powstania tych dzieł to lata 1957–2013, czyli okres 56 lat. Spodziewamy się, że będą powstawać nowe opracowania, bo gwary

nadal istnieją, a kartoteka *Słownika gwar polskich* i *Słownika gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur* kryje jeszcze wiele tajemnic.

Literatura

- Gołębiowska T., 1964, *Terenowe nazwy orawskie*, Zeszyty Naukowe UJ XCVI, Prace Językoznawcze z. 11. Studia Orawskie nr. 3, Kraków.
- Gołębiowska T., 1971, *Antroponimia Orawy*, Zeszyty Naukowe UJ CCLVI, Prace Językoznawcze z. 34. Studia Orawskie nr. 6, Kraków.
- Grabka B., 2002, *Nagłos wokaliczny w gwarach polskich*, Wydawnictwo Naukowe DWN, Kraków.
- Grabka B., 2012, *Obrzędowość roku kościelnego w gwarach polskich. Od adwentu do zapustów*, Prace IJP PAN nr 138, Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN, Kraków.
- Grochola-Szczepanek H., 2002, *Rzeczowniki złożone w gwarach polskich*, Wydawnictwo Naukowe DWN, Kraków.
- Herniczek-Morozowa W., 1975, *Terminologia polskiego pasterstwa górskiego* Cz. 1, Prace IJP PAN nr 4, Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Herniczek-Morozowa W., 1976, *Terminologia polskiego pasterstwa górskiego* Cz. 2–3, Prace IJP PAN nr 13, Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Indeks alfabetyczny wyrazów z kartoteki „Słownika gwar polskich”*, 1999, red. J. Reichan, t. I: A–O, t. II: P–Ż, Prace IJP PAN nr 109, Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN, Kraków.
- Karaś M., 1965, *Polskie dialekty Orawy*, część I *Fonologia i fonetyka*, Zeszyty Naukowe UJ 121, Prace Językoznawcze z. 16, Studia Orawskie nr 4, Kraków.
- Kostecka-Sadowa A., 2008, *Słownictwo gwar polskich w Mościskach i wsiach okolicznych*, [w:] *Słownictwo kresowe. Studia i materiały*, red. Janusz Rieger, Wydawnictwo DiG, Warszawa, s. 113–260.
- Krawczyk-Tyrpa A., 1987, *Frazeologia somatyczna w gwarach polskich: związki frazeologiczne o znaczeniach motywowanych cechami części ciała*, Prace IJP PAN nr 53, Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Kucharzyk R., 2003, *System fonetyczny i leksykalny wsi Rzepiennik Strzyżewski w ujęciu socjolingwistycznym*, Prace IJP PAN nr 116, Lexis, Kraków.
- Kucharzyk R., 2010, *Słownictwo odantroponimiczne w gwarach polskich*, Lexis, Kraków.

- Kucharzyk R., 2011, *Góralstwo godacka. Ilustrowany słownik dla ceprów*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Mały atlas gwar polskich*, 1957–1970, opracowany przez Pracownię Atlasu i Słownika Gwar Polskich Zakładu Językoznawstwa PAN w Krakowie, t. I–II pod kierunkiem K. Nitscha, t. III–XIII pod kierunkiem M. Karasia, Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–(Warszawa)–Kraków.
- Mały słownik gwar polskich*, 2009, red. J. Wronicz, Lexis, Kraków.
- Okoniowa J., 1973, *Stosunki iloczasowe w przedrostkach i prepozycjach w języku polskim*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Okoniowa J., 1987, *Polskie przyimki gwarowe. Znaczenia przestrzenne i czasowe*, Prace Habilitacyjne IJP PAN, Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Okoniowa J., 1994, *Przeciwstawienia kierunkowe w języku polskim*, Prace IJP PAN 88, Kraków.
- Reczkowa B., 1982, *Wyrazy pochodzenia francuskiego w gwarach polskich*, Prace IJP PAN 45, Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Reichan J., 1975, *Zmiany we fleksji rzeczowników męskich zakończonych pierwotnie na spółgłoski wargowe palatalne w języku polskim na tle słowiańskim*, Prace IJP PAN nr 6, Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Reichan J., 1980, *Małopolskie gwary jednonosówkowe 1-2*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Reichan J., 2010, *Pracownia dialektologiczna Nitscha*, „Studia Dialektologiczne” IV, 25–34.
- Reichan J., K. Woźniak, 2004, *Polskie atlasy dialektologiczne i etnograficzne*, Lexis, Kraków.
- Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*, 1987–2006, t. I: A–Ć, t. II: D–G, red. Z. Stamirowska, Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987, 1991, t. III: H–K, red. Z. Stamirowska i H. Perzowa, Warszawa 1993; t. IV: L–N, t. V: O–Ó, red. H. Perzowa i D. Kołodziejczykowa, Polska Akademia Nauk. Instytut Języka Polskiego, Warszawa–Kraków 2002, 2006.
- Słownik gwarowy Śląska Cieszyńskiego*, 1995, red. J. Wronicz, Wiśła, Ustroń, wyd. II, 2010, Ustroń.

- Słownik gwar polskich*, 1977–2013, opracowany przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie, t. I red. M. Karaś i J. Reichan, t. II–V red. J. t. VII–VIII red. J. Okoniowa, J. Reichan i B. Grabka, t. I–III Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1977–1991, t. IV–VIII Polska Akademia Nauk. Instytut Języka Polskiego, Kraków 1992–2013 [A–Gnacka].
- Sowa F., 1990, *System fonologiczny polskich gwar spiskich*, Prace IJP PAN nr 72, Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- „Studia Dialektologiczne” I, 1996, red. B. Dunaj i J. Reichan, Prace IJP PAN nr 97, Kraków.
- „Studia Dialektologiczne” II, 2002, red. J. Okoniowa i B. Dunaj, Prace IJP PAN nr 114, Kraków.
- „Studia Dialektologiczne” III, 2006, red. J. Okoniowa, Prace IJP PAN nr 127, Kraków.
- „Studia Dialektologiczne” IV, 2010, red. H. Kurek, A. Tyrpa, J. Wronicz, Prace IJP PAN nr 134, Kraków.
- Tyrpa A., 2011, *Cudzoziemcy i obce kraje w dialektach polskich*, Lexis, Kraków.
- Winkler-Leszczyńska I., 1964, *Sufiksy przymiotnikowe -ity, -isty, -aty, -asty w języku polskim na tle ogólnosłowiańskim*, Prace Językoznawcze PAN nr 40, Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Zborowski J., 2009, *Słownik gwary Zakopanego i okolic*, opracowany i uzupełniony z materiałów Autora przez Zespół Instytutu Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk pod kierunkiem J. Okoniowej, Wydawnictwa Muzeum Tatrzańskie-go im. dra T. Chałubińskiego w Zakopanem, Vol. 29, Zakopane–Kraków.

DIALEKTOLOGIJA LENKIJOS MOKSLŲ AKADEMIJOS LENKŲ KALBOS INSTITUTO DIALEKTOLOGIJOS KATEDROJE

Anna TYRPA

Lenkijos mokslų akademijos Lenkų kalbos institutas, Lenkija

ANOTACIJA. Lenkijos mokslo akademijos Lenkų instituto Dialektologijos skyriaus istorija apima 62 metus. Pirmoji katedra įsikūrė 1951 metais. Keitėsi pavadinimas ir darbuotojai, bet mokslo tiriamoji institucija išliko ta pati. Straipsnyje apžvelgiami kolektyviniai veikalai, kuriuos parengė lenkų dialektologų kolektyvas, taip pat supažindinama su individualiais dialektologijos srities darbais. Baigtas kolektyvinis veikalas yra *Mažasis Lenkijos tarmių atlasas*

(1957–1970), t. I–XIII. Nuo 1977 metų tęsiamas kolektyvinis darbas *Lenkų tarmių žodynas*, 1–26 sąsiuviniai. Jį rašantis apie dešimties asmenų kolektyvas per 36 metus priėjo prie žodžio GNACKA (2013). Tai liudija didelį tarminės leksikos turtingumą – ji maždaug keturis kartus savo skaičiumi viršija bendrinės lenkų kalbos leksiką. Antrasis daugiatomis žodynas, leidžiamas nuo 1987 metų, yra *Ostrudos, Varmijos ir Mozūrijos tarmių žodynas* (V t., iki Ó raidės, pasirodė 2006 metais). Be to, Dialektologijos skyriuje parengtas *Zakopanės ir jos apylinkių tarmės žodynas* (2009) ir *Mažasis Lenkijos tarmių žodynas* (2009). Dialektologijos skyriaus darbuotojų darbai dažniausiai apima daktaro arba habilituoto daktaro disertacijas, profesorių darbai, susiję su įvairiais tarmių tyrimo (fonetikos, žodžių darybos, žodyno ir frazeologijos) aspektais.

ESMINIAI ŽODŽIAI: *lenkų tarmių žodynai, lenkų tarmių fonetika, lenkų tarmių žodžių daryba, lenkų tarmių semantika, lenkų tarmių sintaksė, lenkų tarmių leksika, lenkų tarmių onomastika, lenkų tarmių frazeologija.*

STUDIES IN DIALECTOLOGY AT THE DEPARTMENT OF POLISH DIALECTOLOGY OF THE PAN (POLISH ACADEMY OF SCIENCES) POLISH LANGUAGE INSTITUTE

Anna TYRPA

Institute of Polish Language Polish Academy of Sciences, Poland

SUMMARY. The history of the Department of Polish Dialectology at the PAN Polish Language Institute already covers 62 years. The first research unit was established in 1951. Names and employees changed, but the research unit remained the same. This paper will present the collective work performed by the team, as well as individual works in the field of dialectology. Finished collective works include a small atlas of Polish dialects (*Mały atlas gwar polskich*, 1957–1970, vol. 1–13). The Dictionary of Polish Dialects (*Słownik gwar polskich*, Issue 1–26) is an example of collective work in progress, having been published since 1977. The editorial team composed of 10 people has reached the word GNACKA after 36 years of work. This demonstrates the richness of dialect vocabulary which roughly four times outnumbers the nationwide lexicon. The second multi-volume dictionary, which has been published since 1987, is the Dictionary of the Ostróda, Warmia and Mazuria regional dialects (*Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*), with Volume 5, which reached the letter Ó published in 2006. In addition, the Department published a dictionary of the Zakopane region dialect (*Słownik gwary Zakopanego i okolic*, 2009) and a small dictionary of Polish dialects (*Mały słownik gwar polskich*, 2009). The

individual works of employees, mostly dissertations and professorial addresses encompass various aspects of dialectology: phonetics, word formation, vocabulary and phraseology.

KEYWORDS: *dictionaries of Polish dialects, Polish dialectal phonetics, Polish dialectal word formation, Polish dialectal semantics, Polish dialectal syntax, Polish dialectal vocabulary, Polish dialectal onomastics, Polish dialectal phraseology.*

ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ БРЕСТЧИНЫ

Лена ЛЕВАНЦЕВИЧ

*Брестский государственный университет им. А. С. Пушкина
бул. Космонавтов 21, г. Брест, Беларусь
lewalena@mail.ru*

АННОТАЦИЯ. В статье делается обзор региональных лингвистических атласов Брестчины. Отмечается, что говоры Брестско-Пинского Полесья характеризуются архаичностью языка и значительным разнообразием языковых явлений. В отличие от говоров остальных регионов Беларуси, по говорам Брестчины выпущены лингвистические атласы пяти регионов.

Атласы отображают сложный диалектный ландшафт говоров Брестчины. На лингвистических картах показаны особенности вокализма, консонантизма, варианты окончаний грамматических форм частей речи, варианты названий различных предметов, явлений, растений, животных и др.

Региональные лингвогеографические атласы помогают раскрыть структурные разновидности западнополесских говоров и сложную картину их территориальной групповки, взаимное расположение их территориальных частей и их размежевание, помогают увидеть территориальное распространение конкретных фонетических, морфологических и лексических явлений.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: лингвистическая география, диалектный ландшафт, лингвистическая карта, региональный атлас, вокализм, реализация гласных, консонантизм, грамматическая форма, словоформа.

В ряде отдельных регионов Беларуси необходимо и исключительно важно установить взаимоотношения говоров всех деревень, расположенных здесь, с соседними регионами Бела-

русии. Одним из таких регионов является Брестчина. Говоры, которые тут существуют, характеризуются архаичностью языка и значительным разнообразием: если на другой белорусской территории говоры более-менее близки между собой, однородны, то на Полесье говоры соседних деревень значительно отличаются один от другого и поэтому требуют детального исследования. Определённые достижения на этом пути уже есть именно у диалектологов Брестчины. Это региональные атласы: А. Босак, В. Босак “Атлас гаворак Пружанскага раёна Брэсцкай вобласці і сумежжа (Верхняе Над’ясельдзе). Фанетыка і марфалогія” (2005), “Атлас гаворак Пружанскага раёна Брэсцкай вобласці і сумежжа (Верхняе Над’ясельдзе). Лексіка” (2006); Л. В. Леванцевич “Атлас гаворак Бярозаўскага раёна Брэсцкай вобласці. Фанетыка. Ч. I–II.” (1993), “Атлас гаворак Бярозаўскага раёна Брэсцкай вобласці. Марфалогія” (1994), “Атлас гаворак Бярозаўскага раёна Брэсцкай вобласці. Лексіка” (2001); Я. Г. Самуйлик “Гаворкі Выганаўскага Палесся” (2009); составители: Г. Ф. Вештарт, Ф. Д. Климчук, В. А. Кощенко, И. И. Лапуцкая, И. И. Лучиц-Федорец “Лексіка гаворак Беларускага Прыпяцкага Палесся. Атлас. Слоўнік” (2008); Ю. В. Чернякевич “Атлас гаворак паўночна-ўсходняй Брэстчыны” (2009).

В “Атласе гаворак Бярозаўскага раёна Брэсцкай вобласці. Фанетыка. Ч. I–II” Л. В. Леванцевич анализирует говоры четырёх диалектных групп, распространённых в Берёзовском районе. Две из них – верхнеясельдская и севернозагородская выделены Ф. Д. Климчуком, одна – малечская – И. И. Зенько, а стригинская группа выделена автором на основании собственных исследований.

В первой части “Атласа” по фонетике даются сведения об обследованных деревнях: официальные и действительные названия поселений, названия их жителей (катайконимы), сведения о количестве населения в 1921 г. (именно тогда в Польше проводилась перепись). Напечатаны программа и ответы на нее.

Вторая часть фонетического “Атласа” состоит из 60 лингвистических карт. На них изображены основные фонетические особенности языка жителей 83 поселений, в том числе 24 деревень, соседствующих с Березовским районом. Например, на карте № 16 показана реализация гласных на месте *о в новых закрытых слогах под ударением (*нож, стол, конь; нѡж, стѡл, кѡнь; нуож, стуол, куонь; нуж, стул, кунь; ныж, стыл, кінь*); на карте № 33 приводится твёрдое или мягкое произношение заднеязычных в давних соединениях *гы, *кы, *хы (*дѡўгі, тѡнкі; дѡвгый, тѡнкый*); на карте № 39 показана твёрдость/мягкость согласного *р (*рі́чка, горі́х; ры́чка, горы́х; рѣ́чка, горѣ́х*). Серия карт посвящена произношению отдельных слов (*крапі́ва / крапыва́, кропы́ва, проковá, прокы́ва, прокѣ́ва, прыковá; мачаха / ма́чуха, мачы́ха*) и др.

В морфологическом “Атласе” закартографированы местные варианты грамматических форм всех частей речи (всего 52 карты). Предметом анализа послужили те морфологические особенности, которые имеют противопоставления в пределах Березовского района и его пограничья и ареально дифференцируют данную территорию. Среди проанализированных грамматических форм есть общеупотребительные, характерные для всех белорусских говоров и литературного языка, и узкорегionalные, употребляющиеся только в исследуемых говорах или свойственные отдельным диалектным группам. Например, окончания существительных единственного числа мужского рода II склонения с твёрдой основой в местном падеже (*лѣсе, вѡ́зе; лі́се, вѡ́зэ / лѣсі, вѡ́зі; лі́сы, вѡ́зы / лѣсовы, вѡзѡ́вы; вѡзѡ́ві* – карта № 10), ударное окончание прилагательных мужского рода единственного числа в именительном падеже (*малы́, стары́ / малэ́й, старэ́й / малы́й, стары́й* – карта № 20), формы родительного падежа единственного числа притяжательных местоимений *моя, твоя, своя* (*маёй, тваёй, сваёй / мое, твое свое / моеі, твоеі, своеі / мэі, твэі, свэі / маі, тваі, сваі* – карта № 30), формы гла-

голов II спряжения в первом лице единственного числа (*куплю́, ловлю́, роблю́/куп'ю́, лов'ю́, роб'ю́* – карта № 41).

Лексический “Атлас” включает 90 карт, на которых приводятся местные варианты названий животных (*трус/трусъ, кроль, круль, кро́лік* – карта № 1; *вєрабей/воробей, горобей, горобушók, орабу́х, шворобók, швѣ́робок, шворобу́х, шворобэ́ль, швóроб* – карта № 8), растений (*букя́ /лахачы́, лухачы́, лухачэ́, голубні́цы, голубі́цы, галубі́ка, бухачы́* – карта № 11), грибов (*абáбак/ба́бка, падбярóзавік, подбэрэ́зняк, бэрэ́зняк, бэрэзлю́к, подбырóзік* – карта № 23), явлений природы (*поўны мѣсяц/поўня, поўнотá* – карта № 30; *лі́вень/пролу́й, пролу́й, прору́й* – карта № 31), единицы рельефа (*дрыгва́ /плав, трасéвіца, трасі́на, траске́, бухта, шу́та, подушкі́, гы́бкое, зды́ма* – карта № 41), названия растений и их частей (*бацві́нне/ботві́нне, бурачы́нне, буракавѣ́нне, гі́чка, наты́нне* – карта № 44), предметов домашнего быта (*калы́ска/калюбе́ль, колы́шка, колы́ска, лю́лька* – карта № 54), названия еды (*ала́дкі/ола́дкі, огла́ткі, блі́ны, блыну́й, млыну́й* – карта № 58) и др. На картах типа “Значения слова бабка” приводятся омонимы (*ба́бка = падбярóзавік; запечаная дрэная бульба; страказа; старая бабуля; заліўное з тварагу; назва малой укладкі снапоў у полі; падарожнік; прысасаванне, на якім адбываюць касу* – карта № 72). Карты №№ 76–90 посвящены этнолингвистике. На них приводится, например, информация о названии надмогильного памятника в виде колоды; о названии поминального обеда по умершим после 40 дней; что обозначают пятна на луне; как называется ветер, который крутит песок, и что нужно делать, чтобы он не повредил; что будет, если на вихрь кинуть нож; о названии русалок и как они выглядят, какого цвета у них волосы и глаза, кто ими становится и где их можно увидеть.

Лингвистический атлас “Гаворкі Выганаўскага Полесься” (Самуйлик, 2009) отображает сложный диалектный ландшафт Ивацевичского района Брестской области. Выгоновское Полесье расположено на пограничье двух больших регионов – Брестс-

ко-Пинского Полесья и Понёманья. “Атлас” содержит: Сведения об обследованных населенных пунктах сетки лингвистического атласа “Говоры Выгоновского Полесья, Фонетика. Морфология. Лексика.”; 12 географических и исторических карт региона; 138 лингвистических карт. На них показаны особенности ударного и безударного вокализма, консонантизма, варианты окончаний грамматических форм частей речи, варианты названий птиц, растений, предметов и др., например, реализация гласных в соответствии с *о в предударных слогах (*дорога, молоко/дарога, малако*), в соответствии с *о в новых закрытых слогах (*взъз / вѳз / вуоз / воз / выз / вѳз*), произношение слова мѳд (*мѳд/мѳд, мет/м’ѳд, м’ѳт/мѳд/мад*), твѳрдость/мягкость переднеязычных перед рефлексами *е (*дзенѳк, земля/д’ѳнѳк, з’ѳмля/дѳнѳк, зѳм-ля*), окончания существительных мужского рода множественного числа II склонения в дательном падеже (*людѳям, конѳям/людѳюм, конѳюм*), названия брусники (*бруснѳцы, бруснѳцы, бруснѳцы, брусленѳцы, брусленѳ*).

“Атлас гаворак Пружанскага раёна Брэсцкай вобласці і сумежжа (Верхняга Над’ясельдзя). Фанетыка і марфалогія” (Босак, Босак, 2005) отображает основные фонетические и морфологические особенности Пружанщины, “Атлас” состоит из 70 карт. По вопросам, где не определены отличия по сравнению с литературным белорусским языком, а также при отсутствии отличий между исследуемыми говорами, фонетические и морфологические карты не приводятся, а собранный материал подѳется в ответах на вопросник программы. “Атлас” содержит, помимо лингвистических карт, 3 географические карты, Программу, Ответы на вопросник программы. На картах показана реализация бывших гласных в разных фонетических условиях, например, гласный на месте *е, *ѳ в первом предударном слоге после губных (*мяшок, вѳдро/машок, вѳдро/мѳшок, вѳдро/мѳшок, вѳдро/мышок, вѳдро* – карта № 2); твѳрдость/мягкость согласных перед определенными гласными, например, твѳрдость/мяг-

кость губных и переднеязычных перед *и (*вішня, міска/вышня, мыска/вышня, мы́ска* – карта № 17); грамматические формы частей речи, например, окончания существительных хлопец, палец в родительном падеже множественного числа (*хлопуаў, пальцаў/хлопоў, пальцоў/хлопув, пальцув/хлопуюв, пальчюв/хлопчюв, пальців* – карта № 39).

В 2006 г. вышло из печати продолжение атласа А. Босак, В. Босак: “Атлас гаворак Пружанскага раёна Брэсцкай вобласці і сумежжа (Верхняга Над’ясельдзя). Лексіка”. В нём отражены основные лексические особенности Пружанщины (160 карт). Закартографированы диалектные названия растений (лит. лотаць – *лётасць, лотацень, лётас, лотáць, латáць, латáть, латáч, латáш, латáс, латáцуе, лотáцуе, лотáтте, цынуылэй* – карта № 81), названия грибов (лит. махавік – *багно́вік, багно́к, сіня́к, сыня́к, іміа́р, мшар, мша́рык, мыша́р, гомша́рык, мохові́к* – карта № 96), живых существ (лит. кураня – *куранё, курэ́ня, курня́, ціпэ́ня, ціпуня́, цыпэ́ня, ціплю́ня, ціпушо́к* – карта № 105), названия предметов домашнего быта и их частей (лит. асенняе па́літо – *ясё́нка, ісё́нка, осё́інка* – карта № 115; лит. столь – *пакóт, покóт, покúт, сты́ль, стиль, повáл, паталóк, пóлаб* – карта № 130), особенности рельефа (лит. дрыгва – *багно́, баго́н, балóто, крыні́ца, гра́зкае, гру́зке, трасі́на, дрэсі́на, тра́ске, сплав, гойдалка, тапéльніца, плóва, плёс* – карта № 148).

Издание “Лексіка гаворак Беларускага Прыпяцкага Палесся. Атлас. Слоўнік” (2008) состоит из двух связанных между собой разделов (атласа и словаря), в которых представлено несколько групп лексики: “названия дома и хозяйственных построек”, “земледельческая лексика”, “названия еды”, “названия одежды и обуви”, “названия посуды”. “Атлас” содержит 158 карт, “Словарь” состоит из 3 500 словарных статей. Сетка атласа включает населенные пункты в Каменецком (10 н.п.), Брестском (12 н.п.), Жабинковском (5 н.п.), Малоритском (13 н.п.), Пружанском (8 н.п.), Кобринском (14 н.п.), Березовском (12 н.п.), Дроги-

чинском (16 н.п.), Ивановском (14 н.п.), Ивацевичском (6 н.п.), Ляховичском (2 н.п.), Пинском (25 н.п.), Ганцевичском (3 н.п.), Лунинецком (19 н.п.) и Столинском (25 н.п.) районах Брестской области.

При составлении карт авторы исследования придерживались следующих общепринятых принципов картографирования лексических явлений: корень слова обычно обозначается фигурой (круг, треугольник, квадрат, и др.); суффикс чаще всего обозначается заполнением знака (полное заполнение, половина, штриховка); приставка чаще всего обозначается дополнительным значком снаружи основной фигуры; сложное слово обозначается вписыванием фигуры в фигуру (треугольника в круг, треугольника в квадрат и др.); словосочетания обозначаются фигурой в фигуре; единичные названия преимущественно обозначаются специальным простым символом; языковые особенности иного характера изображаются значками внутри знака или снаружи.

Реестровым словом словарной статьи взято соответствующее слово белорусского литературного языка. В случаях, когда в литературном языке нет соответствия, реконструированное слово дано в квадратных скобках ([]): [звязь] – *зв'аз'*, *з'в'аз'*, *зв'яз'*, *зйаз'*, *зйаз'*, *с'в'аз'* 1) бревно сверху окон; 2) соединённые верхние брёвна в продольной стене постройки, которыми связывают всю стену; 3) пояс между двумя стропилами 4) длинные нижние брёвна, которые кладутся в первый венок на штандартах. Сразу за реестровым словом приводятся фонетические варианты лексемы, приводится значение (или значения) слова, большинство из которых проиллюстрировано примерами: дыль – *дйл'*, *д'йл'*, *дыл'*, *дыл'*, *дыл'а*, *дэл'* 1) бревно в стене, обпиленное с двух или четырёх сторон; 2) брусья; 3) толстые брёвна, на которые разрезается дерево в лесу; 4) кривое бревно; 5) красивое толстое срезанное дерево; 6) самая толстая часть дерева; 7) горбыль; 8) толстая доска для подоконников, кося-

ков; 9) стойло; 10) высокая изгородь из дощечек; 11) забор, изгородь из горизонтальных дощечек, толстая доска; 12) пороша, лёгкий снежок; 13) шапка над косяком. Зажатак – *зажа́так* ‘первый сжатый сноп’ // *Зажа́так – то пёршы сноп, стоі́ў у хату́э*; саламаха – *солома́ха, солма́ха, салумэ́ха, салама́ха* 1) кушанье, запаренное расколотенной мукой // *Муку́ расколо́ў’аў, окро́п кініў і туды́ муку́ раско́лочану́і солома́ха*; 2) затирка // *Так солома́ху вары́лі: ба́ремó ці́сто, мі́сімо, а по́тым на дрэ́бнен’кі кусо́чкі*; 3) жаренные с мукой ягоды // *Калі́н насоби́раем, мукой засы́плем, усало́даі́е, у л’о́хкі дух станóвл’аў’ што́б ужáрылас’а, ц’апéр с чарні́ў ро́б’аў’*; 4) о густо сваренном мучном блюде // *Солома́хі навары́ла, йак гу́ста чаго́ навары́ла*; 5) яичница с мукой на молоке // *Салма́ха йéс’лі óна ужé сме́шана с молоко́м, мукóй, тры́ дуба́ўкі йéст’*; 6) верещака.

Региональный “Атлас гаворак паўночна-ўсходняй Брэстчыны” Ю. В. Чернякевича состоит из 365 лингвистических карт, в том числе 90 фонетических, 74 морфологических, 180 лексических и 20 изоглоссных. Лингвогеографическое исследование проводилось на территории северо-восточной Брестчины – региона на пограничьи Понемонья и Полесья (населенные пункты Брестской области Ивацевичского, Барановичского, Ляховичского, Пружанского, Березовского, Пинского, Ганцевичского районов; Слонимского и Зельвенского районов Гродненской области; Клецкого района Минской области).

Отличительной чертой вокализма исследуемого региона является реализация этимологического гласного *о в новых закрытых слогах под ударением (*конь, кот, стол; ко́нь, ко́т, сто́л; кэнь, кэт, стэл; кынь, кыт, стыл* – карта № 4); реализация этимологического гласного *а в середине слова (*крыча́ла, маўча́ла, дрыжа́ла; крычэ́ла, маўчэ́ла, дрыжэ́ла* – карта № 3).

Консонантизм говоров северо-восточной Брестчины выделяется реализацией этимологического мягкого губного согласного [м’] перед гласным (*мясо, мята; мйáсо, мйáта; мня́со,*

мня́та – карта № 60); наличием/отсутствием удлинённых согласных в интервокальной позиции (*галлѣ́, весѣ́лле, колѣ́ссе; га[л'jó], вясе́[л'jэ], калѣ́[с'jэ]; галѣ́́, вясе́́ле, калѣ́́се* – карта № 65); произношением согласных [ш], [ч], [с], [т] в соответствии с *ш, *ч в глаголах первого лица единственного числа (*нашу́, прашу́, заплачу́; носю́, просю́, заплатю́* – карта № 28); произношением согласных [дж], [ж], [дз'], [д'] в соответствии с *д в глаголах первого лица единственного числа (*хаджу́, гляджу́; ходзю́, гледзю́; ходю́, гледю́; хажу́, гляжу́* – карта № 29).

Отличительным является закартографированный лексический материал, например, пласт сена имеет названия *пярэчы́нак, пярэ́брак, шчы́н, шчы́нак, пласт* – карта № 265; блюдо холодец имеет названия *дрыгва́, кваша́ніна, халѣ́дно, халадзѣ́у, ю́ха, ляк, студзѣ́нь* – карта № 329; несжатая полоска ржи называется *казá, барада́* – карта № 301.

Таким образом, региональные лингвогеографические атласы помогают раскрыть структурные разновидности западнополеских говоров и сложную картину их территориального группирования, взаимное расположение их территориальных частей и их размежевание, помогают увидеть территориальное распространение конкретных фонетических, морфологических и лексических явлений.

Літэратура

- Босак А., 2005, *Атлас гаворак Пружанскага раёна Брэсцкай вобласці і сумежжа (Верхняга Над'ясельдзя). Фанетыка і марфалогія*. А. Босак, В. Босак. Мінск.
- Босак А., 2006, *Атлас гаворак Пружанскага раёна Брэсцкай вобласці і сумежжа (Верхняга Над'ясельдзя). Лексіка*. А. Босак, В. Босак. Мінск.
- Леванцэвіч Л. В., 1993, *Атлас гаворак Бярозаўскага раёна Брэсцкай вобласці. Фанетыка*: у 2 ч. Л. В. Леванцэвіч. Брэст: БрДзПІ. Ч. I, Ч. II (рата-прынт).
- Леванцэвіч Л. В., 1994, *Атлас гаворак Бярозаўскага раёна Брэсцкай вобласці. Марфалогія: вучэбны дапаможнік*. Л. В. Леванцэвіч Брэст: БрДзПІ. (рата-прынт).

- Леванцэвіч Л. В., 2001, *Атлас гаворак Бярозаўскага раёна Брэсцкай вобласці*. Лексіка. Брэст: БрДзУ.
- Лексіка гаворак Беларускага Прыпяцкага Палесся. Атлас. Слоўнік / укл. Г. Ф. Вештарт [і інш.]; Інс-т мовы і літ. імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі. Мінск: Права і эканоміка, 2008.
- Самуйлік Я. Р., 2009, *Гаворкі Выганаўскага Палесся*. Брэст: БрДУ імя А. С. Пушкіна.
- Чарнякевіч Ю. В., 2009, *Атлас гаворак паўночна-ўсходняй Брэстчыны*. Мінск: Тэхналогія.

BRESTO LINGVISTINĖ GEOGRAFIJA

Лена ЛЕВАНЦЕВИЧ

Bresto valstybinis A. S. Puškino vardo universitetas, Baltarusija

ANOTACIJA. Straipsnyje pateikiama Bresto regiono lingvistinių žemėlapių apžvalga. Atkreiptinas dėmesys, kad Bresto, Pinsko, Polesės dialektams būdinga archajinė kalbos reiškinių įvairovė. Lyginant su kitų Baltarusijos regionų atliktais tarmių tyrimais, skirtumas yra tas, kad, panaudojant sukaupą Bresto regiono dialektų medžiagą, yra išleisti penki lingvistiniai žemėlapiai, kuriuose pavaizduotas sudėtingas Bresto regiono lingvistinis landšaftas. Lingvistiniuose žemėlapiuose pateiktos vokalizmo, konsonantizmo, įvairių kalbos dalių gramatinių formų variantai, daiktų, reiškinių, augalų, gyvūnų ir kt. realiųjų skirtingi pavadinimų variantai. Regioniniai lingvistiniai geografiniai žemėlapiai padeda atskleisti vakarų Polesės tarmių struktūrinę įvairovę, nustatyti teritorijos dalių tarminį išsidėstymą, jų ribas remiantis fonetiniais, morfologiniais ir leksiniais reiškiniais.

ESMINIAI ŽODŽIAI: *lingvistinė geografija, dialektinis landšaftas, lingvistinis žemėlapis, regiono žemėlapis, vokalizmas, balsių realizacija, konsonantizmas, gramatinė forma, žodžio forma.*

LINGUISTIC GEOGRAPHY IN BREST AREA

Лена ЛЕВАНЦЕВИЧ

Brest State University named A. S. Puškin, Belarus

SUMMARY. This article is an overview of regional linguistic atlases of Brest region. It is noted that the dialects of Brest-Pinsk Polesie are characterized by archaic language and a considerable variety of linguistic phenomena. In

contrast to the dialects of other regions of Belarus, there are dialects in Brest region that issued linguistic atlases of five regions.

Atlases represent a complex dialectal landscape of Brest speech. Linguistic maps show features of vocalism, consonantism, variants endings grammatical forms of the parts of speech, different variants of the names of objects, phenomena, plants, animals and others.

Lingvogeografical regional atlases help uncover structural variations zapadnopolesskih dialects and complex picture of their territorial groups, the relative position of their parts and their territorial demarcation, help to see the spatial distribution of specific phonetic, morphological and lexical phenomena.

KEYWORDS: *linguistic geography, dialect landscape, linguistic map, a regional atlas, vocalism, the realization of vowels, consonantism, grammatical form, word form.*

ПРОБЛЕМА ЯЗЫКА И ДИАЛЕКТА В ДРЕВНЕТЮРКСКИХ РУНИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКАХ

Нурила ШАЙМЕРДИНОВА

*Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева
Республика Казахстан, г. Астана, ул. Мунайтпасова, 5, корпус 2
nurila1607@mail.ru*

АННОТАЦИЯ. Древнетюркский язык рунических письменных памятников сформировался на базе древних огузских, уйгурских, кыпчакских диалектов. Сохранив в себе диалектные особенности в фонетической, лексической и грамматической подсистемах, древнетюркский язык является наддиалектным, обобщенным литературным языком. Древнетюркское литературное койне является языком коммуникации, проведения обрядовых ритуалов, языком публичных выступлений перед соплеменниками, языком государственного обустройства и дипломатии, различения титулов и званий, издания указов и распоряжения каганов, языком религиозных текстов и письменных памятников. Литературная стандартность языка рунических памятников определяется богатством художественных тропов, наличием высокой стилизованной лексики, эмоционально-экспрессивной окрашенностью слов и выражений, повторяемостью слов в особой рифмованной тональности.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: древние огузские, уйгурские, кыпчакские диалекты, древнетюркский язык, рунические памятники, литературная стандартность древнетюркского языка, признаки, использование.

Диалекты занимают важное место в историческом и современном развитии языков. Истоки древнетюркского языка письменных рунических памятников (орхонских, енисейских,

таласских) также восходят к диалектным образованиям средневековья, во временном разрезе охватывающие VI–XI вв. н.э. В настоящее время установлено более трехсот рунических памятников, широко распространенных на огромной территории Евразийского континента: в Казахстане, Кыргызстане, Монголии, Южной Сибири, Алтае, в Восточном Туркестане, к ним также относятся рунообразные надписи в Венгрии, Румынии, Болгарии и европейской части России. История открытий этих памятников укладывается в небольшой отрезок времени, но зато дает мощный импульс для развития исторических, археологических, тюркологических исследований.

Загадочные надписи на памятниках Минусинской долины были обнаружены ещё в 1721 г. Д. Мессершмидтом, немецким исследователем, приглашенным в Россию Петром I. Д. Мессершмидт обнаружил на северном берегу реки Уйбат два памятника «в виде венгерской сабли» с загадочными знаками, которые пленный шведский офицер Ф. И. Страленберг (Табберт), прикрепленный к экспедиции Д. Мессершмидта, назвал руническими. Однако в то время ключ к дешифровке этих надписей еще не был найден.

Лишь спустя более сотни лет русский путешественник Н. М. Ядринцев в 1889 г. в Центральной Монголии обнаружил памятники Кюль-тегина и Бильге-кагана, на которых руническими знаками были выбиты целые тексты – повествования о походах и сражениях, правлении каганов и завоеванных землях. В 1890 г. памятники были обследованы финской экспедицией во главе с А. Гейкелем, а затем – экспедицией В. В. Радлова. Датский ученый В. Томсен после долгих изучений знаков сумел найти ключ к их прочтению и доложил об этом на заседании Датской королевской академии в 1893 г. С тех пор рунические тексты достаточно исследованы, но до настоящего времени много «белых пятен» и лакун по поводу происхождения рунической графики, её распространения и временных

границ, особенностей древнетюркского языка и интерпретации содержания текстов.

До сих пор не прекращается дискуссия о приоритетности того или иного диалекта в формировании языка рунических письменных памятников. Некоторые тюркологи определяют этот язык как некий диалект: либо огузский, либо уйгурский, либо турфанский. Другие отмечают, что древнетюркский язык состоит из трех диалектов: наречия северных тюрков-сиров, говора южных тюрков-уйгуров и смешанного северо-южного диалекта (Radloff, 1909, 432). В последние годы в тюркологической науке актуальной становится точка зрения о том, что древнетюркский рунический язык был сформирован на базе кыпчакского диалекта: «В VII–XIV веках литературный письменный тюркский язык формируется на базе кыпчакского диалекта, а кыпчаки, будучи его носителями, и заложили основы письменной традиции тюрков» (Жолдасбеков, Сарткожаулы, 2006, 16). Считается, что эпоха падения империи гуннов к III веку н.э. положила начало выходу на историческую арену Степной Евразии и нового племенного объединения конфедерации тюрков-кыпчаков. Процессы этногенеза данной конфедерации растянулись на целые столетия.

На наш взгляд, диалектное влияние на формирование древнетюркского языка отразилось в фонетико-фонологической и морфологической системах. В фонетико-фонологической системе наблюдаются твердые и мягкие гласные звуки: а/ä, о/ö, у/ü, ы/i. Например, в текстах рунических памятников часто встречаются слова типа *эль/иль* ᠠᠯ 'государство', *эки/ик* ᠡᠭᠢ 'два', '*Ель-терис*'/'*Ильтериш*' каган ᠡᠯᠲᠦᠷᠢᠰ (так называли Кутлук-кагана, основателя позднего тюркского каганата), что отражает два разных диалектных произношения закрытого звука [э], среднего между [а] и [i]. Также наблюдаются вариации фонемы а по признакам мягкости/твердости, долготы/краткости: *мангу/менгу* ᠮᠠᠩᠭᠤ 'вечный' (вечный камень, вечное государство), поз-

же мягкость согласной [g] обусловила употребление мягкой гласной «*мәңгі*». Одной из особенностей диалектного влияния является непостоянное и непоследовательное употребление гласных фонем *а, у, о*. Гласная [а] может употребляться в начале или в конце слова. Однако в текстах наблюдается выпадение этой гласной в начале слова: ср. *ат/т* 𐰇𐰏 'имя, лошадь, стреляй', *ай/й* 𐰇𐰏 'месяц'. Подобная картина, в частности, «выпадение гласной [у] наблюдается в последнем слоге: *будун/будн* 𐰇𐰏𐰆𐰐 'народ', *утуз/утз* 'тридцать' *буйурук/буйрк* 𐰇𐰏𐰆𐰐𐰇𐰏𐰆𐰐 'приказ, приказной'.

В целом, в основе языка древнетюркских памятников находится несколько диалектов, и в процессе исторического развития древнетюркский язык определяется как наддиалектное руническое койне. В языке орхонских, таласских, енисейских и других рунических памятников исследователи находят много общих диалектных признаков, например, гармонию гласных по твердости/мягкости: [а] и [ä], [ы] и [i], [о] и [ö], [u] и [ü]. К числу таких признаков также относятся: а) наличие параллельных слабо дифференцированных между собой звуков *ң/н/й*; б) наличие в ауслауте *б* вместо *г* : *суб* вместо *суг* или *суб*; в) наличие *б/м* в анлауте: *бэн/мэн* 'я'; г) преобладание деепричастной формы на *-пан* вместо *-ып/ыб*; д) аффикс 2 л. прошедшего категорического времени *-тыг -тыгыз*; е) аффикс 3 л. повелительного времени – *сун/-чун*; ж) долженствовательное наклонение на *-сыг*; з) модальная частица *эринч* и пр. (Кононов, 1980, 30).

Несмотря на вышеизложенное, язык древнетюркских рунических памятников по большому счету является наддиалектным. Тюркоязычные племена задолго до использования рунического письма выработали свой вариант обобщенной речи, стоящей над диалектами, которым могли пользоваться во время проведения обрядовых ритуалов, в публичных выступлениях перед соплеменниками, устно-поэтической практике. С появле-

нием у тюрков рунического письма устное койне оформилось в стройную литературную норму, получившую общественное признание и распространение на огромном Евразийском пространстве. Сами древние тюрки называли свою письменность ‘bī-tīg’, ‘bī-tīg жазу’ **𐰚𐰇𐰏𐰤**, а тех, кто владел навыками этого письма и кто начертал их, назывались ‘bī-tīgšī’. В современной тюркологической науке ‘bī-tīg жазу’ означает (и переводится) как «общий письменный литературный язык», «рунический литературный язык», «стандартный язык официального повествования», «тюркское руническое койне» (А. Н. Бернштам, Л. Р. Кызласов, С. Е. Малов, И. В. Кормушин, Э. Р. Тенишев, Л. И. Кызласов). По мысли С. Г. Кляшторного, язык рунических памятников – это единый литературный древнетюркский язык, распространенный в VI–X вв. на территории Монголии, Южной Сибири и Семиречья и связанный с определенной системой письма (Кляшторный, 1964, 51). Известно, что в VII–VIII вв. языком рунических надписей как единым литературным стандартом пользовались различные тюркские племена или союзы племен – огузы, уйгуры, кипчаки и др. Каждое племя имело, разумеется, свой народно-разговорный язык для повседневного общения: у огузов и кипчаков это были j-языки (ajag, goj-), у уйгуров d-язык (adag, god), у киргизов – z-язык (azag, goz) (Тенишев, 2006, 179). Язык древнетюркских письменных памятников, выработанный в результате длительного исторического развития и допускающий в отдельных случаях фонетико-морфологические вариации, обусловленные диалектными различиями тюркоязычных этносов, был языком коммуникации, государственного обустройства и дипломатии, различия титулов и званий, издания указов и распоряжений каганов, языком религиозных воззваний и текстов.

Алфавит древнетюркского языка состоит из 38 знаков-рун, (происхождение которых до сих пор не установлено: либо шумеро-арамейское, либо собственно тюркское начало). Руничес-

кую графику составляют лигатурные знаки, выражающие сочетания nd/nt, ld/lt, nč, ök/ük; 4 рунических знака представляют 8 гласных фонем (а, э, ы, и, о, ө, у, ү), 26 знаков – систему согласных фонем.

В зависимости от качества соседнего гласного согласные делятся на 3 группы: а) знаки велярные, твердые, сочетающиеся с гласными заднего ряда 1) (а, о, у, ы): b, d, γ, q, l, n, r, s, t, j, lt; 2) знаки палатальные, мягкие, сочетающиеся с гласными переднего ряда (ä, ö, ü, i): b, d, g, k, l, n, r, s, t, j, ič, kü; 3) знаки-согласные нейтральные, сочетающиеся с гласными как переднего, так и заднего рядов: m, ñ, ɲ, č, ś, z, nč, nt. Ниже представлен орхонский вариант рунической графики.

Гласные	Парные согласные Велярные / Палатальные				Непарные согласные	Лигатурные знаки
ᠠ (a, ʔ); /a, ä/,	ᠪ	ᠳ	ᠳᠠ	ᠪᠠ	ᠠ (č)	ᠠᠳ nd/nt
ᠢ (e, и); /e, i/,	ᠶ	ᠷ	ᠶᠢ	ᠶᠢ	ᠶ (š)	ᠠᠳ ld/lt
ᠤ (o, y); /o, u/,	ᠨ	ᠳ	ᠨᠠ	ᠨᠠ	ᠨ (?)	ᠠᠳ nč
ᠦ (ʔ, ʔ); /ö, ü/,	ᠨ	j; ž	ᠨᠠ	j; ž	ᠨ (m)	ᠠᠳ (ok, yč, kč, kyč): /ok, uk, kō, kū/
	ᠨ	q	ᠨᠠ	k	ᠨ (p)	ᠠᠳ (vā, yā, kō, kyč): /ök, ük, kō, kü/
	ᠨ	l	ᠨᠠ	lᠠ	ᠨ (z)	ᠠᠳ (uā); /aš/
	ᠨ	n	ᠨᠠ	nᠠ		ᠠᠳ (baā); /baš/
	ᠨ	r	ᠨᠠ	rᠠ		
	ᠨ	t	ᠨᠠ	tᠠ		
	ᠨ	s	ᠨᠠ	sᠠ		

Следует отметить, что, несмотря на особенность рунической графики, фонетико-фонологическая подсистема, лексический фонд, морфолого-синтаксический строй древнетюркского языка представляют полный корпус системы развитого естественного языка, и он достаточно изучен в тюркологической науке.

Литературная же стандартность языка рунических памятников определяется:

- богатством художественных тропов,
- наличием высокой стилизованной лексики,
- эмоционально-экспрессивной окрашенностью слов и выражений,
- повторяемостью слов в особой рифмованной тональности.

Так, в текстах орхонских, енисейских и таласских памятников много эмотивных слов и выражений: а именно – художественных метафор, гипербол, сравнений, эпитетов, которые, с одной стороны, раскрывают эмоционально-образный характер мышления древних тюрков, с другой – демонстрируют богатство, красочность, высокую художественность древнетюркского языка: 1) *«Войско тюркешского кагана в Болчу пришло, как огонь и буря»*; 2) *«Кровь твоя бежала (лилась) рекой, твои кости лежали, как горы»*; 3) *«На другой день они пришли, пламеня, как пожар»*; 4) *«Я проливал свою красную кровь, стекал (лился) мой чёрный пот»* (Орхонские тексты).

Эмоциональным построением текста, художественными тропами насыщены енисейские и другие рунические тексты: *«Золотой колчан мой, – я разлучился с тобой»*. *«Печаль из печалей, – вы отделились [от нас], о горе»*. *«Вы, Тириг-бек [были], словно клыкастый вепрь»*. *«Жаль, моя земля, моя священная земля, – о жаль! Жаль, мое государство, мой хан, солнце и луна, о жаль! Моя... земля»* (Енисейские тексты).

«Моя маленькая жена осталась вдовой, мой сын полненький малыш». *«У родственников расстройство желудка от глубоких переживаний, как у лошадей и волов»*. *«Развей мою печаль»*. *«Кара-Чур – меткий стрелок (по прозвищу) Кол-Кар – Ямаз (букв. «Рука – Не- Проманется»)»* (Таласские тексты).

В текстах-памятниках часто используются присущие литературному языку:

- **ораторские формулы:** *«...Став каганом, я поднял неимущий, бедный мой народ. Бедный народ сделал богатым, ма-*

лочисленный народ сделал многочисленным. Разве есть неправда в этой моей речи?» (Жолдасбеков, Сарткожаулы, 2006, 264).

«Я, тюрк Бильге-каган, нынче сел на престол»; «О! Вы тюркские, огузские беки и народ, слушайте! Если Тенгри сверху не давило тебя, и земля внизу не разверзлась под тобой, тюркский народ, кто погубил твое государство, твою власть! Объединяйтесь!» (Жолдасбеков, Сарткожаулы, 2006, 268).

- **обращения:** *«О, тюркские беки и народ, слушайте меня! Как, объединив тюркский народ, создал государство, здесь высек. Как заблуждаясь, вы распадаетесь, тоже вырезал на этом камне....»* (Жолдасбеков, Сарткожаулы, 2006, 265).
- **риторические вопросы:** *«Был народ, у которого было государство. Где государство это теперь? Был народ, у которого был собственный каган. Где мой каган? Какому кагану отдаю я (мои) труды и силы?»* (Жолдасбеков, Сарткожаулы, 2006, 186). ИЛИ: *«Откуда пришли вооруженные люди и рассеяли тебя?» «Откуда пришли копыеносцы и увлекли тебя?»*.

Язык орхонских надписей отличается особой стилизацией, которая представляется как повторяемость слов и выражений в особой рифмованной тональности («имевших колени заставил преклонить колени, имевших головы заставил склонить головы», «вперед – на восток, назад – на запад; справа, в стране полуденной, слева, в стране полуночной», «истинно мудрые люди, истинно мужественные люди не поддавались обману»). Частотность рифмо-поэтической тональности текстов позволяет некоторым исследователям говорить об их стихотворности и расценивать текст Кюль-тегина и других памятников как поэзию древних тюрков (Стеблева, 1965).

Кто же писал многочисленные рунические тексты, слова и выражения, оставленные на камнях, валунах, на каменных плитах, стеллах, предметах домашней утвари?

В древнетюркском государстве было немало грамотных, образованных людей, к числу которых следует отнести летописцев, авторов письменных памятников. На одном из найденных впервые Д. Г. Мессершмидтом рунических енисейских памятников, на спине каменного изваяния указан автор текста, его имя, его племя, а главное, информация о том, что он летописец:

Я – ичрек Кара-хана...

Я – от (племени) ябаку...

Я – тюркгеш. Я – летописец. Год обезьяны (Тенишев, 2006, 127).

В последнее время в тюркологической науке все больше склонны считать, что были не только летописцы, но и настоящие авторы, писатели. Об этом рассуждает и С. Г. Кляшторный в одной из последних публикаций (Кляшторный, 2011, 20). Он считает, что так называемые большие орхонские тексты написаны древнетюркским писателем Йоллык-тегин: *«Весь письменный текст написал я, Йоллык-тегин, наставник Кюль-тегина. Двадцать дней на этом камне, на этом сооружении осмысленно вырезал я, Йоллык-тегин»* (Жолдасбеков, Сарткожаулы, 2006, 189). В эпоху тюркских каганатов в Центральную Азию активно проникают различные религии: манихейство, буддизм и христианство, и религия продолжает оставаться идеологией государственно-го управления. Для широкого распространения манихейства и буддизма тюркские миссионеры оставляли многочисленные письменные отметки о молениях, свершенных у скал; призывы духовных проповедников, покаяния верующих и другие религиозные надписи, которые встречаются на камнях и урочищах Южной Сибири, Саяно-Алтая, Северо-западной и Центральной Монголии, Прииртышья. Например, надписи-призывы религиозных проповедников к верующим:

(e)ri «Очистись (искупи грехи)», Яблык – Таш XI;

bút (e) ri «Уверуй и очистись (искупи грехи)», Яблык – Таш XVI;

(e)r (a)ti t(e)k (ä)š { ä } «Его имя мужа-эра – Текеш» (освободи его от греха), Казахстан, Жаксылыксай I (Кызласов, 2011, 68).

Религиозные, социально-исторические, культурные аспекты указывают на уровень высокой образованности, грамотности не только отдельных знатных лиц, но и широкого круга людей на территории, заселённой тюркскими народами, примером чему служит краткая на скальной надпись, которая была обнаружена в 1985 году археологом А. Е. Рогожинским в Восточном Казахстане, в урочище Койтубек, в юго-восточных отрогах Курчумского хребта. И. Л. Кызласов прочитал рунический текст, определил палеографическую принадлежность и историко-культурное значение надписи. Текст надписи подтверждает широкое распространение во времени и пространстве рунической грамотности, и он сводится к следующему: us(i)kl(i)g {ä} (a)jurtim, «Я велел изъясняться письменно» (Кызласов, 2011, 65).

По стилю написания данная надпись также относится к высокохудожественному литературному языку: «велел», «изъясняться», «письменно». Императив (повеление, приказ) содержащийся в слове «велел», означает приказ человека, наделенного властью; слово «изъясняться» предполагает – рассказать, точнее, описать какое-то произошедшее событие. Наречие «письменно» означает: субъект действия хорошо осведомлен об образованности и грамотности адресата, так как просит оповещать его в письменной форме. Все содержание предложения содержит важную информацию о достаточной грамотности населения, потому что такие надписи были не единичны и нашли широкое распространение в Евразийском ареале.

По различным данным тюркологов в настоящее время насчитывается более пятидесяти тюркских языков (А. Г. Шайхулов), истоки языковой системы которых находятся в древнетюркском литературном языке. В формировании и развитии

древнетюркского рунического важную роль сыграли диалекты. Диалектные особенности древнетюркского языка в дальнейшем привели к выделению различных групп тюркских языков, таких, как болгарская, кыпчакская, огузская, карлукская, северо-восточная группы. Последняя из них включает в себя подгруппы якутскую, саянскую, хакаскую, горноалтайскую. Таким образом, можно проследить историческую линию развития и формирования современных тюркских языков: диалекты – рунический литературный язык – современные тюркские языки, в т.ч. казахский язык, относящийся к кыпчакской подгруппе.

Литература

- Жолдасбеков М., Сарткожаулы К., 2006, *Атлас Орхонских памятников* (перевод на русский язык Н. Шаймердиновой и других). Астана: Кюль-тегин.
- Кляшторный С. Г., 1964, *Древнетюркские рунические памятники как источник для истории Средней Азии*. Москва: Наука.
- Кляшторный С. Г., 2011, *Древнетюркские рунические памятники и их авторы*. – Тюркский мир: история и современность. Сборник статей Международного тюркологического симпозиума. Астана: ЕНУ.
- Кононов А. Н., 1980, *Грамматика языка тюркских рунических памятников*. Ленинград: Наука.
- Кормушин И. В., 1997, *Тюркские енисейские эпитафии. Тексты и исследования*. Москва: Наука.
- Кызласов И. Л., 2011, *Как называли руническое письмо сами тюркские народы*. – Российская Тюркология 2(5).
- Малов С. Е., 1951, *Памятники древнетюркской письменности*. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР.
- Radloff W., 1909, *Altürkische Studien*. V. – Санкт-Петербург.
- Стеблева И. В., 1965, *Поэзия тюрков VI–VIII веков*. Москва.
- Тенишев Э. Р., 2006, *Избранные труды/ Э. Р. Тенишев. Книга первая*. Уфа: Гилем.
- Шаймердинова Н. Г., 2007, *Когнитивная семантика древнетюркских Орхонских текстов*. Изд. переработанное и дополненное. Астана: ЕНУ.

KALBOS IR TARMĖS PROBLEMA SENUOSIUOSE TIURKŲ RUNŲ PAMINKLUOSE

Нурила ШАЙМЕРДИНОВА

*L. Gumiliovo vardo Eurazijos nacionalinis universitetas,
Kazachstano Respublika*

ANOTACIJA. Kaip liudija runų rašytiniai šaltiniai, senoji tiurkų kalba susiformavo senųjų ogūzų, uigūrų ir kipčiakų dialektų pagrindu. Išsaugojusi šių dialektų fonetines, gramatines ir leksines ypatybes, senoji tiurkų kalba traktuotina kaip tam tikra archisistema, turinti literatūrinės kalbos statusą. Senoji tiurkų literatūrinė koinė vartojama komunikacijos srityje, ritualinių apeigų metu, viešuosiuose renginiuose bendraujant su įvairiomis tautomis. Tai valstybės valdymo ir diplomatijos kalba, vartojama įstatymų leidybos srityje, kuriant ir leidžiant kaganų nurodymus, religinių tekstų ir rašytinių šaltinių kalba. Runų paminklų senosios tiurkų literatūrinės kalbos statusą sąlygoja gausybė meninių tropų, stilistiškai konotuotos leksikos vartojimas, emocinė ekspresinė žodžių ir posakių raiška, žodžių pasikartojimas, ypatingi ritmo ir muzikalumo bruožai.

ESMINIAI ŽODŽIAI: *senieji ogūzų, uigūrų, kipčiakų dialektai, senoji tiurkų kalba, runų paminklai, literatūrinis senosios tiurkų kalbos statusas, požymiai, vartojimas.*

THE PROBLEM OF LANGUAGE AND DIALECT IN THE OLD TURKIC RUNIC MONUMENTS

Нурила ШАЙМЕРДИНОВА

*Eurasian National University L. N. Gumilev,
The Republic of Kazakhstan*

SUMMARY. Old Turkic language of runic written monuments was created on the basis of ancient Oghuz, Uigur and Kipchak dialects. Having kept dialect features in phonetic, lexical and grammatical subsystems, the Old Turkic language is supradialectual, i.e. generalized by the literary language. The Old Turkic literary koiné is a language of communication, carrying out ceremonial rituals, language of public speaking in front of tribespeople, language of the state arrangement and diplomacy, distinction of titles and

ranks, the publication of decrees and the order of Kagans, language of religious texts and written monuments. The literary standard of the language of runic monuments is defined by the richness of literary tropes, existence of the high-stylized lexicon, an emotional-evocative of words and expressions, repeatability of words in a special rhymed tonality.

KEYWORDS: *ancient Oghuz, Uigur, Kipchak dialects, the Old Turkic language, runic monuments, literary standards of the Old Turkic language, signs, use.*

KURŠININKŲ KALBOS IR ETNINĖS KULTŪROS DUOMENŲ RINKIMO IR SAUGOJIMO PROBLEMOS*

Dalia KISELIŪNAITĖ

*Klaipėdos universiteto Humanitarinių mokslų fakultetas
Herkaus Manto g. 84, Klaipėda, Lietuva
uostas8@yahoo.com*

ANOTACIJA. Kuršių nerijoje nuo Ordino laikų vyko baltų genčių migracijos procesai. XVI a. ėmė dominuoti naujakurių iš Kuršo, iki XVIII a. keliomis bangomis apgyvendinusių neriją, kalba ir kultūra. Naujieji gyventojai netrukus sumišo su kaimyninių regionų suvokietėjusių ir sulietuvėjusių prūsų, kolonistų vokiečių ir pamario lietuvių kultūrų atstovais. Kuršininkų kalba laikoma Latvijos Kuršo tarmių mišiniu su ryškia lietuvių ir vokiečių kalbų įtaka. Kadangi ji netapo rašto kalba, religiniams ir edukacijos tikslams tarnavo lietuvių, o vėliau vokiečių kalba. Bendruomenė iširo po II pasaulinio karo, kai kuršininkai paliko gimtinę, išsisklaidė Europoje ir nebeliko palankių sąlygų bei poreikio vartoti gimtąją kalbą. Tačiau chronologinė kuršininkų kalbos rekonstrukcija yra galima ir naudinga baltistikai.

Straipsnis supažindina su kuršininkų kalbos ir jos tyrinėjimų raida, kelia diskusiją dėl jos statuso (tarmė ar kalba), pristato sociolingvistinę charakteristiką, jos ištyrimo būklę, svarbiausius uždavinius ir tyrinėjimo perspektyvas.

ESMINIAI ŽODŽIAI: *kuršininkų kalba, baltų kalbos, sociolingvistika, dialektologija, nykstanti kalba, kalbos dokumentavimas.*

* Šios publikacijos parengimą rėmė Lietuvos mokslo taryba pagal projektą MIP 14304.

IVADINĖS PASTABOS

Lingvistų domėjimasis Kuršių nerijos kuršininkų kalba prasidėjo tada, kai nepaisant nedidelio kalbėtojų skaičiaus ji dar nebuvo laikoma nykstančia, nors prognozuoti jos ateitį buvo galima net ir nežinant apie du pasaulinius karus, kurie iš esmės pakeitė kalbinį ir kultūrinį nerijos kraštovaizdį. Įsibėgėjant Bismarko švietimo reformai XIX a. buvo aišku, kad kalbos vartojimo plotas susiaurės iki kelių žvejų kaimų šiaurinėje nerijos dalyje, o vienintelis socialinis sluoksnis, ją vartojantis, – žvejai, netruks pereiti į vokiečių kalbą, kai tik mokyklose bus įgyvendinta germanizacijos programa. A. Becenbergeris konstatuoja pavienius kalbėtojus pietinėje nerijos dalyje apie Pilkopą ir sparčiai mažėjantį jų skaičių į šiaurę nuo Klaipėdos (Melnragėje ir Karklėje) (Bezenberger, 1888, 131–133). Po I pasaulinio karo išplėtojus kurortinę struktūrą Juodkrantėje, joje tarpukariu taip pat begyveno vos kelios kuršininkų kalbą vartojančios šeimos. Šiuos duomenis teikia įvairūs gyventojų registrai, bažnyčių knygos, mokytojai¹, patys gyventojai. Po II pasaulinio karo pasitraukus vietiniams gyventojams, į neriją grįžo repatriantų likučiai (daugiausia senyvo amžiaus žmonės ir moterys su vaikais), kurie beveik visi 1958–1962 m. emigravo į Vokietiją. Svarbiausia kalbos gyvavimo prielaida – kalbėtojų skaičius – neteko gyvybingumo ir dabar šią kalbą turime laikyti mirstančia. Kalbėtojus galima suskaičiuoti ant pirštų². Sociolingvistų vartojamas terminas „endangered language“ (nykstanti) jau jai nebetaikytinas, labiausiai tinkamas turbūt būtų „extinct language“ (išnykusi) (Grenoble, Wahley, 2006, 18). Tai kalba, kuri, mirus paskutiniam kalbėtojui, skirtingai negu lotynų ar senoji graikų, nebebus vartojama nei mokslo, nei kultūriniais, nei edukacijos tikslais.

¹ F. Tecnerio duomenimis, 1897 m. Šarkuvoje kuršininkų kalbą vartojo 6, Rasytėje 6, Nidoje 564, Preiloje ir Pervalkoje 250, Klaipėdos šiaurinėje dalyje apie 50, Karklėje ir Nemirsetoje apie 140 gyventojų (Tetzner, 1902, 127).

² Pastarojo dešimtmečio ekspedicijos duomenimis, Lietuvoje kalbančių kuršininkų kalba yra 2, Vokietijoje 2–3 ir Švedijoje 4. Pasyviai mokančių keletas gyvena Lietuvoje (prisimena atskirus žodžius, frazes, suprantą kalbančius).

KURŠININKŲ KALBOS STATUSAS

Kuršininkų kalbos neteko aptikti enciklopedijose, kuriose pateikiami miršančių kalbų sąrašai. Taip yra todėl, kad mokslininkai, be kelių išimčių, jos nelaiko atskira kalba. Nelengva yra nustatyti ribą tarp kalbos ir dialekto. Gana plačiai dialekto ribas nusako V. Volframas: “Everyone who speaks a language speaks some dialect of the language; it is not possible to speak a language without speaking a dialect of the language” (Wolfram, 2006, 7). Tarminė įvairovė varijuoja nuo geografinės iki sudėtingos kultūrinės tapybės sąvokos, todėl tam tikrais atvejais dialektą galima pripažinti kalba (The Linguistics Encyclopedia, 2004). P. Vanagas, svarstydamas, kurią sąvoką reikia vartoti kalbant apie kuršininkų tarmę, teigia, kad atsakymas priklauso nuo kriterijų, kuriais remsimės (Vanags, 1999, 117–118).

Teorinis klausimas – kalba ar dialektas turėtų būti sprendžiamas ne tik genealoginiu, bet ir sociolingvistiniu bei etnolingvistiniu požiūriu.

Lyginamosios kalbotyros autoritetų seniai pripažinta, kad genealoginiu požiūriu kuršininkų kalba yra modifikuotas latvių kalbos dialektas, priskiriamas vidurinajai tarmei, kuršiškajai patarmei (Bezenberger, 1888, Endzelīns, 1933, Schmid, 1994 ir kt.).

Tai rodo šios ypatybės:

1. Pagrindą sudaro XV–XVI a. susiformavęs latvių kalbos vakarinis dialektas, turintis senosios kuršių kalbos substrato pėdsakų, tačiau nelaikytinas nepertraukiamu kuršių kalbos tęsiniu:
 - a) sen. kuršių kalboje dvigarsiai *an*, *en*, *in*, *un* buvo išsaugoti iš prokalbės ir išlikę vietovardžiuose (*Alsunga*, *Palanga*, *Tenžė*, *Kretinga*), tačiau kuršininkų tarmėje yra pakeisti latviškais *uo*, *ie*, *ī*, *ū* (*luogs* ‘langas’, *pieci* ‘penki’, *tīkls* ‘tinklas’, *sūtīnat*, praes. *sūtina* ‘siųsti, siunčia’);
 - b) didžioji dalis leksikos yra latviška, gramatika taip pat palyginti nežymiai skiriasi, todėl kuršininkų kalba suprantama beveik kiekvienam latviui;

- c. turi nemažai ypatybių, kurių dalis, kaip spėjama, galėtų priklausti kuršiškajam substratui, tas pačias savybes dar neseniai turėjo vakarinės Kuržemės tarmės, kai kurias iš jų perėmė latvių bendrinė kalba:

fonetikoje:

- *uv*: la.b.k. *iv* (*zuve*: *zivs* ‘žuvis’),
- *an*, *en*, *in* kuronizmuose: *krants* (la.b.k. *kranta* ‘status krantas’; *banga* ‘banga’, la.b.k. *vilnis*, *menca* ‘menkė’, *dzintars* la.b.k. t.p. ‘gintaras’);
- sutrumpėjęs platusis *ē* veiksmazodžių bendratyse (*gulėti*, *sēdėti*);
- dvinarė priegaidžių sistema (\wedge^2 , \sim) ir kt.;

leksikoje: *dzievuoti* ‘gyventi’ ir ‘dirbti’ : la. *dziwuot* ‘gyventi’, bet *strādāt* ‘dirbti’, *plekste* ‘plekšnė’: la.b.k. *bute*; *dižs*, *-a* ‘didelis’: la.b.k. *liels*, *-a* ir kt.

morfologijoje:

- *a-* ir *īa-* kam. vyr.g. instr. pl. *-is* (*ar vecis tīklis*: la.b.k. *ar veciem tīkliem*);
- priešd. *āz-* (*āzmirst*, *āz maksāt*): la.b.k. *aiz-*;
- būdv. laipsniai: *juo tāli*: la.b.k. *tālāk* ‘toliau’;
- pirminių veiksmazodžių būtojo laiko *ē-* kam formos: *vede*, *nese* (la.b.k. *veda*, *nesa*) ir kt.

2. Kuršininkų kalba paveldėjo ankstyvąjį germanizmų bei slavizmų sluoksnį, susiformavusį latvių kalboje krikščionybės pradžioje: *baznīca* < r. *божніца*, *бозьница* ‘bažnyčia’, *cilēks*: la.b.k. *cilvēks* < r. *человѣкъ* ‘žmogus’, *ūzes*: la. dial. *ūzas*: la.b.k. *biksēs* ‘kelnės’, *kungs* ‘ponas’, ‘kunigas’ < s. vok. *kunig*, bei kai kuriuos germaniškos kilmės jūros žuvų pavadinimus, plačiau pažįstamus Kuržemės jūros pakrantėje: *stuore* ‘eršketas, stūrys’ < vok. *Stör*, *stinte* ‘osmerus eperlanus’ < vok. *Stint* ir kt. (Laumane, 1973, 288, Urbutis, 1981, 143, 177).
3. Kuršininkų kalba paveldėjo Kuržemei būdingų finizmų sluoksnį: *launags* ‘pietūs, pietų vėjas, pietų valgis’ (ME 2, 429), *karša*

‘paplotėlis’: la. dial. *karaša* ‘bandelė’ (ME 2, 160), *valgums* ‘prieplauka’ (ME 4, 455) ir kt.

Tačiau sociolingvistiniu požiūriu kuršininkų kalbą galima laikyti atskira baltų kalba dėl kelių priežasčių:

1. Atitrūkusi nuo visos kalbos kamieno jis nedalyvavo tolimesniame Kuršo tarmių raidos procese, nepatyrė bendrinės kalbos poveikio, nedalyvavo kuriant latvių bendrinę kalbą ir latvių nacijos tapatybę; t.y. jai tik sąlygiškai galima taikyti latvių kalbos regioninės atmainos statusą, kurį paprastai taikome tarmėms;
2. Tapo vienos iš daugelio nevokiečių etninių grupių bendravimo kalba Prūsijos valstybėje, t.y. buvo laikoma Prūsijos mažumų kalba;
3. Tolimesnė jos raida buvo paveikta socialiai stipresnių kalbų – lietuvių ir vokiečių;
4. Buvo vartojama vieno socialinio sluoksnio (žvejų šeimų) komunikacijos poreikiams;
5. Tarnavo šios grupės etninės tapatybės raiškai ir išsaugojimui³.

Viskas, kas tinka miršančių pasaulio kalbų apibrėžimui, tinka ir kuršininkų kalbai. Jos statusas įpareigoja lingvistus, ir ne tik juos, skirti jai daugiau dėmesio. Daugelyje valstybių miršančių kalbų dokumentavimui, saugojimui ir revitalizacijai dirba didelės grupės mokslininkų, visuomenininkų, skiriami finansiniai ir žmonių ištekliai⁴.

TYRINĖJIMŲ AKTUALUMAS

Kuršininkų kalbos tyrinėjimai mokslui svarbūs dėl kelių priežasčių:

1. Kaip miršanti kalba nusipelno tokio pat dėmesio, kaip ir kitos nykstančios pasaulio kalbos.
2. Visos baltų kalbos dėl savo archajiškumo yra indoeuropeistikos tyrinėjimų objektas, tarp jų ir kuršininkų kalba.

³ Panašūs argumentai išdėstyti P. Vanago straipsnyje (Vanags, 1999).

⁴ Plačiau Crystal, 2005; Hill, 1989; Hale, 1992; Dressler, 1981.

3. Kuršininkų kalboje esama archajiškos mirusios kuršių kalbos substrato, kuris dar nėra ištirtas; jo gali būti daugiau negu dabartiniuose Kuržemės ir Vakarų Lietuvos dialektuose;
4. Kuršininkų kalba, savo prigimtimi būdama latvių kalbos dialektas, dėl izoliacijos išsaugojo archajiškas šio dialekto savybes ir tarnauja kaip šaltinis visos latvių kalbos istorijai;
5. Kuršininkų kalba dėl savo raidos ir statuso yra vertingas kelių etninių grupių kalbinių ir kultūrinių kontaktų tyrinėjimo šaltinis.
6. Kuršių nerijos onomastikos tyrinėjimai ypač domina istorikus, nes joje liudijama dar nemažai neišaiškintų gyventojų migracijos procesų.
7. Kuršininkų kalbos paminklai turi didelę informacinę vertę istorijos, etnografijos, gamtos mokslų tyrinėtojams.
8. Kuršininkų kalba, kaip žvejų kalba, yra įdomi ir sociolingvistikos bei etnolingvistikos požiūriu.

DABARTINĖ KALBOS BŪKLĖ

Kaip minėta, kuršininkų kalbos vartotojų beliko vos keli asmenys. Pagal kalbos mokėjimą juos galima skirstyti į tris grupes: 1. pasyvieji, t.y. tik specialiai kalbinami, turėdami pašnekovą fragmentiškai įterpia keletą frazių, bet daugiau kalbėti nesiryžta; 2. galintys palaikyti dialogą, nuosekliai pasakoti – liko vos keli asmenys, iš jų pora Vokietijoje ir pora Švedijoje. 3. aktyvieji: nuolat tarpusavy bendrauja ir beveik kasdien kalbą vartoja broliai Verneris ir Herbertas Sakučiai⁵, gyvenantys Švedijoje.

KALBOS DOKUMENTAVIMO IR TYRIMO BŪKLĖ

Apie kuršininkų kalbą paskelbta nemažai publikacijų, tačiau dauguma jų fragmentiškos, t.y. atlikti tyrimai iš negausaus medžiagos

⁵ Rengiant straipsnį pasiekė informacija, kad trečiasis brolis Martinas (Martin Sakuth) mirė 2014 m. birželio mėnesį. Jo kalbos garso įrašai ir filmuota medžiaga labai pasitarnavo kalbotyrai.

kiekio vienu ar keliais aspektais. Kaip žinia, kuršininkų kalba nėra rašto kalba, taigi visi rašytiniai šaltiniai rašyti ne jų pačių, o mokslininkų ar kitų asmenų, norėjusių užfiksuoti kalbos faktus. Pirmieji įrašai pasirodo XVI žemėlapiuose (Henneberger, 1595), kur fiksuojami regiono vietovardžiai.

Leksika pradedama dokumentuoti XVIII a. P. S. Palaso žodyne (Pallas, 1786–1789). Publikuotame tekste rusų rašmenimis yra netikslumų lyginant su rankraščiu lotyniškais rašmenimis, kuris saugomas Peterburgo MA archyve. Tai vietinio mokytojo pagal rengėjų sąrašą surinkti žodžiai, išdėstyti tam tikra semantinės logikos tvarka, prasidedančia žodžiu *Dievas*. Šis darbas pristatytas V. Dydericho studijoje (Diederichs, 1883). Dabar, praėjus nemažai laiko ir turint daugiau duomenų, galima palyginti minėtame žodyne pateiktą leksiką su naujausia medžiaga. Jau pirmajame puslapyje matome pokyčių leksikos raidoje: XVIII a. šaltinis rodo, kad turėta daugiau savų žodžių, kuriuos vėliau ištūmė skolintinė leksika. Tuo pat metu galime fiksuoti ir kitą reiškinį: kai kurie dažnai vartojami žodžiai jau tuo metu buvo lituanizmai: *mergils*, *vaiks* ir pan.

Neseniai Vokietijos archyvuose rastas dar vienas nedidelis panašią apklausą atspindintis dokumentas, surašytas 1879 m., kai Venkerio atlasui (Wenker G. *Sprachatlas des Deutschen Reichs*) buvo renkami Vokietijos teritorijoje gyvuojančių tarmių ir kalbų pavyzdžiai. Šis dokumentas svarbus tuo, kad jame pateikiami ne pavieniai žodžiai, o sakiniai, kuriuos mokytojas Otto Polmanas (Pohlmann) užrašė iš vietinio gyventojų Mikelio Peleikio. Šis šaltinis baltų kalbotyroje dar nėra žinomas⁶.

Po keleto metų pasirodo profesionali garsaus archeologo ir lingvisto A. Beczenbergerio (Bezenberger) studija „Die Kurische Nehrung und ihre Bewohner“ (Bezenberger, 1887) ir tuoj pat po jos kuršininkų kalbai skirta studija „Über die Sprache der Preussischen Letten“ (Bezenberger, 1888). Joje pristatoma plati regiono kultū-

⁶ Šia tema straipsnio autorė kartu su Christiane Schiller Klaipėdos universitete skaitė pranešimą ir ketina parengti išsamią publikaciją.

rinė apžvalga, kalbos sociolingvistinė situacija, pateikiama pagal to meto mokslo pasiekimus gana išsami studija (fonetikos, gramatikos ir leksikos apžvalga, onomastikos žodynėlis ir tekstų pavyzdžiai), be to, šio regiono kalba yra lyginama su artimiausiomis latvių tarmėmis Kuržemėje. Šis A. Becenbergerio darbas yra ne tik nepasenęs, bet unikalus dar ir tuo, kad jame užfiksuoti pavyzdžiai iš pietinio Kuršių nerijos regiono, kuriame kuršininkų kalba jau jos fiksavimo metu buvo beveik išnykusi. Šis veikalas mokslui žinomas ir prieinamas, tačiau nėra išverstas ir plačiau publikuotas.

1927 m. pasirodo kol kas išsamiausia kuršininkų kalbos studija – latvių kalbininko J. Plakio „Kursnieku valoda“ (Plāķis, 1927). Tai kalbos aprašas pagal to meto sinchroninės latvių dialektologijos metodiką: aprašyta fonetika, gramatika, leksika, pridedami keli folkloro tekstai, nedidelis žodynėlis bei specifinė leksika teminėmis grupėmis (pvz., žuvų pavadinimai), onomastika (vietovardžių ir asmenvardžių sąrašas). Tai vienos vasaros ekspedicijos metu padarytas tyrinėjimas, vertingas ir savo įžvalgomis, ir tuo, kad žodyne pateikiami žodžiai yra kirčiuoti.

Po keleto metų pasirodo pora J. Endzelyno straipsnių (Endzelīns, 1931, 1933), skirtų kuršininkų tarmei, tačiau tai nėra išsami studija, o labiau akademinės visuomenės supažindinimas su sudėtinga kalbos situacija kultūrinę autonomiją, tiksliau, vokiečių kultūros dominavimą patiriančiame Klaipėdos krašte.

Po šio darbo kuršininkų kalbai skirtų darbų ilgai nepasirodo. 9-ajame dešimtmetyje išeina keli F. Hincės (Hinze, 1985, 1989^{1,2}) straipsniai, skirti kuršininkų kalbos kontaktams ir leksikos klausimams. 1989–1999 m. vokiečių kalbininkas V. P. Šmidas (Schmid) kartu su latvių kilmės I. Bernovskiu išleido savo 3 dalių darbą *Nehrungskurisch* (1989, 1995, 1999), kuriame pateikiama I. Bernovskio transkribuota medžiaga. Šis darbas vertingas kruopščia transkripcija ir V. P. Šmido komentarais. Daugelio informantų jau nėra tarp gyvųjų, jų tekstais galima pasinaudoti tik iš garso įrašų ir transkripcijos.

Iš onomastikai skirtų darbų išsamiausias yra autorės kartu su magistrante Laima Simutyte parengta studija „Kuršių nerijos vietų vardai“ (2005).

Paskelbta kuršininkų tautosakos rinkinių: latvių folkloristas Pēteris Šmitas (Šmits) paskelbia iš kelių ekspedicijų medžiagos sudarytą pasakojamosios tautosakos rinkinį „Kuršu kāpu folklorā“ (Šmits, 1933), kur publikuojami įvairių rinkėjų užfiksuoti tekstai. Naudojama latvių kalbos rašyba, kuri minimaliai atspindi tarmines formas. Pabrėžiama, kad nepavyko užrašyti liaudies dainų, nes pateikėjai jų nemokėjo.

2010 metais šio straipsnio autorės sudarytame Kuršių marių pakrantės folkloro tekstų rinkinyje (Pamarių sakmės, 2010) nemažą dalį sudaro kopininkų tekstai, iš kuršininkų ir vokiečių kalbų išversti į lietuvių kalbą, rinkinyje yra ir ekspedicijose surinktos medžiagos.

Žinodami apie savo etninės tapatybės likimą daugelis kuršininkų vienaip ar kitaip dalyvavo kalbos ir kultūros dokumentavimo darbe. Kuršininkų noras padėti mokslui aiškintinas siekiu išsaugoti savo kalbą, atsiminimą apie ją. Patys kuršininkai pradėjo rašyti savo gimtąją kalbą tik XX a. pabaigoje. Yra žinomi tik du iš jų: R. Pyčas (R. Pietsch) ir H. Paul–Deckait (H. Paul–Detzkeit). R. Pyčas yra trijų knygų autorius: kuršininkų – vokiečių kalbų žodyno (Kwauka P., Pietsch R. 1987) ir vokiečių – kuršininkų kalbų žodyno (Pietsch, 1991). Abu žodynai apima nemažą leksikos kiekį, bet juose nenurodomos pagrindinės formos, žodžiai nekirčiuojami, pateikiami be pavyzdžių. R. Pyčo atsiminimų knygoje „Fischerleben auf der Kurischen Nehrung“ (Pietsch, 1982) gausu įdomios etnografinės medžiagos ir iliustracijų. Nors R. Pyčas gerai mokėjo gimtąją kalbą, jis iš pradžių parengė suredaguotą vokišką variantą, o po to beveik pažodžiui išvertė jį į kuršininkų tarmę. Ypač nukentėjo sintaksė, kuri šioje knygoje yra visiškai priklausoma nuo vokiečių kalbos taisyklių (*Pi aukste gaise un maģe šėlinge rad vinģe tuoas vīres pa vale ap viene uģine gulėte*; plg vok. *Bei kaltem Wetter und etwas*

Seegang fanden sie die Leute hinter der Vordüne um ein Lagerfeuer liegend, 94, 95), todėl R. Pyčo darbais reikėtų naudotis kritiškai.

Surasta ir vis dar ieškoma naujų rašytinių paminklų – pačių kuršininkų ar kitų kalbos fiksuotojų užrašytų tekstų ar jų fragmentų.⁷ Šiuo metu straipsnio autorė yra bene vienintelė kuršininkų kalbos tyrinėtoja, reguliariai skelbianti publikacijas. Padaryta nemažai garso įrašų (per 70 val.), tačiau esama įrašų ir kitų rinkėjų archyvuose Vokietijoje, jie šiuo metu neprieinami; ne visi įrašai dar iššifruoti. Padaryta kelių valandų trukmės vaizdo įrašų. Rasta ir toliau ieškoma kitų lingvistikai vertingų dokumentų: gyventojų sąrašų, tikslinami vietovardžių sąrašai.

Kaupiama gretutinių mokslų medžiaga: istorinė, kraštotyrinė, etnografinė, gyvenimo istorijos. Renkama ir nuolat pildoma kartografinė medžiaga. Kaupiama ikonografinė medžiaga: archyvinės ir naujos nuotraukos ir pan. Tęsimos ekspedicijos, tačiau netrukus nebebus informantų⁸.

ATGAIVINIMAS IR VARTOJIMAS?

Nykstančių kalbų revitalizacija – daugiau ar mažiau sėkmingų mokslininkų, valstybės ir konkrečios bendruomenės pastangų rezultatas. Norint atkurti kalbą, reikia turėti pakankamą jos bazę, bendruomenę, kuriai tos kalbos reikia komunikaciniams ir kultūriniais poreikiams, bei valstybės politiką (mokymo bazė, vadovėliai, personalas). Atkurti kuršininkų kalbos fonetinę, gramatinę ir leksinę sistemą medžiagos pakanka. Reikėtų susitarti dėl koncepcijos, kaip žiūrėsime į chronologiją, t.y. kurias formas reikėtų standartizuoti. Tai reikėtų padaryti, tačiau rezultatas liks tik mokslinis. Šiuo metu nebėra ir vargu ar atsiras norinčių ją vartoti, t.y. suteikti šiai kalbai gyvybę.

7 Vienas iš tokių vertingų dokumentų yra kuršininkės Hertos Paul–Detzkeit rankraštis, su kuriuo supažindinama straipsnyje „Kuršininkų išeiviai rašo gimtąja kalba“ (Kiseliūnaitė, 1998).

8 Paskutinė ekspedicija buvo Švedijoje 2014 m. spalio mėn., kur įrašyta keletas valandų pokalbio su broliais Sakučiais.

UŽDAVINIAI

Kuršininkų kalba nusipelno atidaus dokumentavimo, ištyrimo ir išsaugojimo mokslo istorijoje. Todėl galime apibrėžti svarbiausius šios veiklos uždavinius:

- suburti komandą atlikti parengiamuosius darbus (ekspedicijos, šifravimas, rankraščių perrašymas, garso įrašų techninis tvarkymas ir konservavimas);
- sukurti ir palaikyti kuršininkų kalbos ir kultūros duomenų bazę;
- suburti mokslinę grupę tiriamiesiems darbams ir skelbti publikacijas;
- parašyti kuršininkų kalbos žodyną ir gramatiką;
- paskelbti tekstų rinkinį;
- publikuoti išsamią studiją apie kuršininkų kalbą;
- publikuoti mokslo populiarinimo darbus kuršininkų kalbos ir kultūros klausimais.

PROBLEMOS

Šiuo metu vykdomas projektas „Kuršininkų kalbos ir kultūros archyvas“, kurį įgyvendinus bus galima sukurti duomenų bazę, – tai jau nemažas žingsnis ir didelis palengvinimas ne tik kalbininkams, bet ir kitų mokslų specialistams, kurie domisi Kuršių nerijos tematika.

Pagrindinė problema – žmonių ir finansų stygius. Žmonių trūksta dėl nepakankamos studentų kvalifikacijos (reikalingos gilios baltistikos žinios, geras lietuvių, latvių ir vokiečių kalbų mokėjimas, Prūsijos istorijos žinios ir kt.). Mažėjantis dėmesys humanitariniams mokslams baltistikos studijas stumia į nuošalę, į šias programas nesusirenkama studentų, todėl lyginamosios baltistikos krypties tyrinėjimams tiesiog nėra iš ko išauginti pamainos.

Šiuo metu kuršininkų kalbos tyrinėjimas ir medžiaga yra faktiškai vieno žmogaus rankose.

Dėl finansinių priežasčių nėra galimybių kuršininkų kalbos dokumentavimo ir tyrinėjimo darbui pasitelkti daugiau kolegų; norint

atsidėti tokiems projektams, reikia jiems paskirti nemažai darbo laiko. Tam reikalinga ilgalaikė finansuojama programa.

Literatūra

- Bezenberger A., 1887, *Die Kurische Nehrung und ihre Bewohner*. Leipzig.
- Bezenberger A., 1888, *Über die Sprache der preußischen Letten*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht's Verlag.
- Crystal D., 2005, *Kalbos mirtis*. Vilnius: Tyto alba.
- Diederichs V., 1883, Die Kurische Nehrung und die Kuren in Preussen. – *Magazin hrsg. von der Lettisch-Literarischen Gesellschaft*. 17. Bandes 1. Stück. Mitau, 1–97.
- Dressler W., 1981, Language shift and language death – a protean challenge for the linguist – *Folia Linguistica* 15, 5–27.
- Endzelīns J., 1931 (1979), Par kurseniekiem un viņu valodu. – *Darbu izlase III* (1). – Rīgā, 571–578.
- Endzelīns J., 1933 (1980), Kurši un kursenieki. – *Darbu izlase III* (2). – Rīgā, 95.
- Grenoble L. A., Whaley L. J., 2006, *Saving Languages: An Introduction to Language Revitalization*. New York: Cambridge University Press.
- Hale K., 1992, Endangered languages. – *Language* 68, 1–42.
- Hennenberger C., 1595, [Abraham Ortelius]: Prvssiae/Vera descriptio. –1595–1612. Eckhard Jäger *Prussia- Karten* [1542–1810]. Geschichte der kartographischen Darstellung Ostpreußens vom 16. bis zum 19. Jahrhundert- Entstehung der Karten-Kosten-Vertrieb: Bibliographischer Katalog, 1542.
- Hill J., 1989, The social functions of revitalization in obsolescent and nonobsolescent languages. – *Investigating obsolescence. Studies in language contraction and death*. Cambridge: Cambridge University Press, 149–166.
- Hinze F., 1985, Die nehrungskurischen Bezeichnungen des Hausgeflügels und der Wahl-Avifauna im Kontext der baltischen Sprachen – *Untersuchungen zu den baltischen Sprachen. Linguistische Studien*, Reihe A. Arbeitsberichte 128 (Akademie der Wissenschaften der DDR. Zentralinstitut für Sprachwissenschaft). Berlin, 100–154.
- Hinze F., 1989 (1), Zum Problem der Mehrsprachigkeit bei der Fischerbevölkerung auf der Kurischen Nehrung, vor allem zu Beginn des 20. Jahrhunderts – *Jahrbuch für Volkskunde und Kulturgeschichte* 32 (NF 17). Berlin, Akademie-Verlag, 156–162.
- Hinze F., 1989 (2) Grammatische Interferenzerscheinungen im Nehrungskurischen. – *Baltistica* XXV(2), 156–167.
- Kiseliūnaitė D., 1998, Kuršininkų išeiviai rašo gimtąją kalbą. – *Tiltai* 2/3. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 115–119.
- Kiseliūnaitė D., Simutytė L., 2005, *Kuršių nerijos vietų vardai*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.

- Kwauka P., Pietsch R., 1987, *Kurisches Wörterbuch*. Lüneburg: Verlag nord-deutsches Kulturwerk.
- Laumane B., 1973, *Zivju nosaukumi latviešu valodā*. Rīga: Zinātne.
- ME – Müllenbachs K., 1923–32, *Latviešu valodas vārdnīca*. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. Sēj. 1–4. Rīga.
- Pallas P. S., 1786, *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa*. Srovnitel'nye slovari vseh jazykov i narečij. Linguae Europae et Asiae complexae Petropoli: Typis I. C. Schnoor. 1786–1789.
- Pamarių sakmės*, 2010, Sud. D. Kiseliūnaitė. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
- Pietsch R., 1982, *Fischerleben auf der Kurischen Nehrung*. Berlin, Lüneburg: Verlag norddeutsches Kulturwerk.
- Pietsch R., 1991, *Deutsch-kurisches Wörterbuch*. Lüneburg: Verlag norddeutsches Kulturwerk.
- Plāķis J., 1927, *Kursenieku valoda*. Rīga.
- Schmid W. P., 1994, Zum baltischen Dialekt auf der Kurischen Nehrung. – *Linguisticae Scientiae Collectanea*. Walter de Gruyter. – Berlin. New York. 290–302.
- Schmid W. P., 1989, 1995, 1999. *Nehrungskurisch*. Sprachhistorische und instrumentalphonetische Studien zu einem aussterbenden Dialekt. Herausgeben von Wolfgang P. Schmid I, II, III. Mainz: Akademie der Wissenschaften und Literatur; Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden GMBH.
- Šmits P., 1933, *Kuršu kāpu folklorā*. Latviešu folkloras krātuves materiāli. Rīga.
- The linguistics encyclopedia* 2004 (ed. Malmkjaer, Kirsten). London: Routledge.
- Urbutis V., 1981, Kuršininkų žuvų pavadinimai. – *Baltų etimologijos etudai*. Vilnius: Mokslo, 135–179.
- Vanags P., 1999, Kursenieki un to valoda Latvijas un latviešu pētījumos un publikācijās. *Baltu filoloģija*. T. VIII. Rīga, 117–137.
- Wolfram W., Schilling-Estes N., 2006, American English: Dialects and variation. *Language and Society*. 25. 2-nd ed. Malden. MA Blackwell.

PROBLEMS OF COLLECTION AND CONSERVATION OF THE KURSENIEKU LANGUAGE AND ETHNIC CULTURE RECORDS

Dalia KISELIŪNAITĖ

Klaipėda University Faculty of Humanities, Lithuania

SUMMARY. The research and recording of the *Kursenieku* language of the Curonian Spit was started in the end of the 18 century. The first written source is a short dictionary of 278 words in Pallas “*Linguarum totius orbis*” dictionary.

The linguistic research started in the 19 century and has continued up to the present time (A. Bezenberger, J. Plāķis, F. Hinze, W. P. Schmid). At the moment, the author of this paper conducts most of the research: the language is recorded in several tens of hours of audio records, on the basis of which research is carried out and publications published.

Several native speakers have attempted to write down their native language themselves, using Lithuanian, Latvian and German graphemes (Pietsch, Detzkeit).

The research into the *Kursenieku* language is important to the Baltic linguistics, sociolinguistics, ethnography and history. As a dying language, it deserves as much attention as other endangered languages of the world. At present time, the legacy of the *Kursenieku* ethnic culture is being researched and published: the folklore, the ethnographic data. The most important aims are gathering and systemizing of the data since the data basis is needed. There is still a possibility to compile the audio records' collection. From the gathered data, a dictionary should be written. The systematic language description (phonetics, grammar, lexis, syntax) will be complemented considerably as well. After evaluating the data in the written sources and the condition of present language, it is possible to conduct the chronologic research in numerous aspects. Substantial financial resources are needed and therefore international projects have to be prepared and sponsored, especially by the interested states.

The chronologic reconstruction of the *Kursenieku* language is possible and useful for the Baltic studies; however, there is no motive for revitalization: nowadays, there is no community, willing to use this language.

KEYWORDS: *Kursenieku* language, Baltic languages, sociolinguistics, dialectology, endangered language, language documentation.

II. TARMŲ STATUSAS XXI a. PRADŽIOJE. „STIPRIOSIOS“ IR „SILPNOSIOS“ TARMĖS*. TARMŲ GEOLINGVISTINĖ SITUACIJA

CISKODO LIETUVIAI – FATA MORGANA

Alvydas BUTKUS

Vytauto Didžiojo universitetas

Humanitarinių mokslų fakulteto, Letonikos centras

K. Donelaičio g. 58, Kaunas, Lietuva

baltas1950@gmail.com

ANOTACIJA. Ciskodas (Rėzeknės raj., Latvija) buvo toliausiai į šiaurę nutolusi lietuvių sala Latvijoje (Latgaloje). Ciskodiškių lietuvių kalbą tyrinėjo K. Būga (lankė Ciskodą 1911 m. drauge su E. Volteriu) ir K. Garšva (lankė 1977 m. drauge su A. Breidaku). Tačiau iki šiol nesutariama dėl lietuvių atsiradimo laiko ir aplinkybių toje vietoje.

2012 m. Ciskode vyko Vytauto Didžiojo universiteto ir Rėzeknės aukštosios mokyklos ekspedicija, konstatavusi visišką lietuvių kalbos išnykimą Ciskode, užrašiusi gyventojų prisiminimus ir užfiksavusi nuo XIX a. pabaigos esančius gimimo, santuokų ir mirčių įrašus Ciskodo bažnyčios knygose.

Straipsnyje aptariama vyraujanti legenda apie lietuvių kolonijos atsiradimą Ciskode, taip pat daromos prielaidos, kas lėmė kalbos išnykimą ir lietuvių asimiliaciją su latgaliečiais. Iš jų minėtinas lietuvių kalbos vartojimo ribotumas (nevertota viešumoje, net bažnyčioje, nors kunigo būta lietuvio), mišrios santuokos bei niekinga legendinė atsiradimo istorija, neskatinusi didžiavimosi savo lietuviška kilme. Lietuviai dokumentuose skelbdavosi esą latviai. Vietinių latgaliečių požiūris į praeityje ten gyvenusius lietuvius yra pozityvus.

ESMINIAI ŽODŽIAI: *lietuviai Latvijoje, kilmės legendos, vardynas, metrikų įrašai.*

Ciskodas (la. *Ciskādi*) yra Latgalos vidurinėje dalyje, apie 100 km nuo Lietuvos sienos, 17 km į vakarus nuo Rėzeknės. Tai toliausiai į šiaurę nuo Lietuvos buvusi lietuvių sala.

* Taip tarmes pavadinti pasiūlė prof. dr. Gintautas Akelaitis.

Ciskodas pirmąkart paminėtas 1590 m. kaip Rėzeknės seniūnijos dalis. Tą dalį sudarė 4 ūkiai, aplink Rėzeknę tai buvo mažiausias administracinis vienetas, todėl spėjama, jog Ciskodo kilmė nesiekia seniau kaip XVI a. (Škutāns, 1978, 119).

Lietuvių atsiradimas giliau Latgaloje siejamas su Livonijos padalijimu 1561 m., kai Maskvos caro užpultoji Livonija pasiprašė Lietuvos pagalbos ir perdavė jai administruoti Latgalą, Vidžemę bei pietų Estiją. Po Liublino unijos (1569) Lietuvos administruojamas Livonijos dalis gavo teisę administruoti ir Lenkija. Tada esą susidariusios naujos lietuvių kolonijos apie Sėlpilį ir Cesvainę. Lietuviai į Rėzeknės apylinkes atsikėlę apie 1635 m. ir apie Ciskodą sudarę devynis kaimus (Treja, 1998, 43). Teko girdėti teiginį, kad lietuvių kalba į šiaurę nuo Ciskodo siekusi vietovę keistokos semantikos pavadinimu – *Subinaitė* (latviams šis oikonimas nekelia jokių asociacijų). Kiti šaltiniai tvirtina, kad iki 1738 m. žinių apie lietuvių buvimą Ciskode dar nebuvo (Škutāns, 1978, 271–275). Dar kitur galima rasti, jog lietuviai su minėtaisiais 9 kaimais Ciskode pasirodę tik XVIII a. pabaigoje, po Abiejų Tautų Respublikos (ATR) I padalijimo (1772), t. y. jau po Latgalos prijungimo prie Rusijos (Jėkabsons, 2003, 9). Tokį vėlyvą datavimą yra paneigęs K. Garšva, teigdamas, jog tokiu atveju 1911 m., kai Ciskodą lankė K. Būga su E. Volteriu, ciskodiškiai tikrai būtų atsiminę savo prosenelių atsikraustymą į čia (Garšva, 2005, 24).

K. Būga mėginęs įrodyti, kad Rėzeknės apylinkėse lietuvių gyventa dar iki 1200 m. (Būga, 1961, 572). K. Garšva tuo pagrįstai abejoja ir ciskodiškių lietuvių atsiradimą datuoja „bent nuo XVII amžiaus“ (Garšva, 2005, 139).

Kai etninė Latgala, iki tol vadinta Lenkų Infliantais (lenk. *Inflanty Polskie*), buvo prijungta prie Rusijos ir tapo Pskovo gubernijos vakarine dalimi, tais pat metais įvyko ir naujai prijungtų žemių gyventojų surašymas. Teigiama, kad 1772 m. surašymo duomenimis Ciskodo apylinkėse galėję gyventi maždaug 460 lietuvių (Zavarina, 1993, 101); panašus skaičius (apie 400) nurodomas ir 1851 metais (Ciskādi). Tad jei 1772 m. duomenys rodo, jog Ciskode jau

gyventa lietuvių, jų atsikraustymą tikrai reikia atkelti į ankstesnį laiką, t. y. iki ATR I padalijimo. K. Garšva, interpretuodamas lietuviškos kilmės to krašto oikonimus, teigia, jog kaimavardis Švedeliai (Vilianų apyl.) galėjęs rasti tik po 1601 ar 1625 m., kai Rėzeknė buvo užėmę švedai ATR–Švedijos karo metu; latgaliečiai kaimą būtų pavadinę **Zveidreņi* (Garšva, 2005, 138).

Ciskodo lietuvių šnektos mirtį jau buvo konstatavęs kalbininkas K. Garšva, remdamasis 1977 m. duomenimis (Garšva, 2005, 139). Skirtingai nuo kitų lietuvių kalbinių salų nykimo, šiai įtakos galėjo turėti platinama legenda apie žeminančią ciskodiškių lietuvių kilmę (žr. toliau), taip pat latgaliečių nacionalinis atgimimas, prasidėjęs po spaudos draudimo panaikinimo 1904 m. (Zeile, 2006, 364). Lietuvių tautinio atgimimo Ciskode niekas neskatinęs, todėl, matyt, jie ir pradėję linkti prie latgalietiškos savimonės, su kuria juos siejo ir bendra katalikiška konfesija, ir bendra oficiali kaba.

CISKODO PARAPIJA

Pirmoji Ciskodo bažnyčia buvusi medinė, šiaudiniu stogu, statyta 1751 m. Fundavo dvarininkas Francišekas Sokolovskis, Rėzeknės maršalka. Dabartinė mūrinė bažnyčia pastatyta 1900 m. nuo Utenos kilusio lietuvių kunigo Vincento Tomašiūno (Vincentas Tomašūnas) pastangomis. Statybos darbams vadovavęs inžinierius P. Vileišis (Ancāns, 1999, 6). V. Tomašiūnas Ciskode kunigavo 1895–1908 m., vėliau buvo skirtas Varaklianų ir Kraslavos kunigu, o 1920 m. grįžo į Ciskodą ir tarnavo čia kunigu iki mirties 1948 m. (1 pav.). Palaidotas bažnyčios šventoriuje (2 pav.).

Lietuvio V. Tomašiūno kunigavimo atvejis Latgaloje ir kitų Latvijos kraštų katalikiškose parapijose nėra išskirtinis. 1917 m. duomenimis, iš 123 Latvijoje dirbusių katalikų kunigų 76 buvo lietuviai, 30 latvių ir tik 17 lenkų (Strods, 1996, 252). Neabejotina, kad dar ir šis faktorius lėmė mažesnę Latgalos sulenkėjimą negu Vilniaus apylinkių ar net jį sustabdė, nes lietuviai kunigai Latgaloje

1 pav. Ciskodo klebonija (čia ir kitur – autoriaus nuotr.)

2 pav. Kunigo V. Tomašiūno kapas Ciskodo bažnyčios šventoriuje

pamaldas laikė latgaliečių tarme, tęsdami ir stiprindami šios tarmės literatūrinę atmainą Latvijos katalikiškoje konfesijoje; dokumentacija buvo tvarkoma rusų kalba, vėliau, įkūrus Latvijos Respubliką (1918), nors ir ne iš karto, pereita prie latgaliečių arba latvių kalbos (žr. toliau). Lietuvius kunigus parapijiečiai gerbė ir vertino kur kas geriau negu lenkus, ir tai buvo pabrėžę XX a. pradžios latvių inteligentai. 1912 m. „Dzimtenes vēstnesis“ rašo, jog lietuviai kunigai „gina latgaliečių nacionalinius interesus“ (DzV, 1912, 12. apr.).

LEGENDOS APIE LIETUVIŲ KILMĘ

Dokumentų, liudijančių apie lietuvių atsiradimo Ciskode priežastis ir laiką, iki šiol rasti nepavyko. Liaudyje sklindo pasakojimai apie čia atgabentus lietuvius baudžiauninkus. Atgabenimo aplinkybės žmonių pasakojimuose apibūdinamos trejopai: a) lietuviai baudžiauninkai svečio iš Lietuvos išmainyti į patikusią šeimininko kalę; kitas variantas – į medžioklinius šunis; b) lietuvius baudžiauninkus svečias iš Lietuvos pralošęs šeimininkui kortomis; c) lietuvius baudžiauninkus atsivežusi į čia iš Lietuvos atitekėjusi dvarininkė. Studentų ir moksleivių istorijos darbuose paprastai remiamasi kažkokio Stanislovo Pizičiaus (Stanislavs Pizičs), Kanadoje gyvenančio tautiečio, kilusio iš šių vietų, straipsniu „Lietuvių kolonija Ciskodo parapijoje“ (*Leišu kolonija Cyskōda draudzē*). Straipsnyje papasakota tokia istorija:

„Ciskodo ponas iškėlęs puotą. Pas jį svečiavęsis vienas dvarininkas, bajoras iš Lietuvos. Ciskodo ponas turėjęs kalytę, kuri buvo išmokyta atlikti visokius triukus: vaikščioti ant užpakalinių kojų ir pan. Lietuvos ponas svečiavęsis Ciskode su visa savo šeima – žmona ir vaikais. Visai tai šeimai kalytė labai patikusi, ypač žmonai ir vaikams. Jie stebėjęsi, kaip kalytė vaikštanti ant užpakalinių kojų, išdarinėjanti kitus triukus, ir ėmę prašyti, kad Lietuvos ponas ją nupirktų. Prasidėjusios derybos. Lietuvių dvarininkas pasiteiravęs, ko Ciskodo ponas norėtų už tą kalytę, o tas atsakęs, kad už piniigus jos neparduosiąs, bet sutiktų mainyti į darbininkus. Lietuvių

dvarininkas sutikęs. Taigi prasidėjusios derybos, į kiek žmonių šuo būsiąs išmainytas. Tikslus žmonių skaičius nežinomas, bet atrodo, kad jis buvęs didelis. Iš rusų istorijos žinoma, kad XIX amžiaus pradžioje už geros veislės šunį buvo mokama 2000 rublių, o žmonių – paprastą darbininką – buvę galima nupirkti už 100 rublių, moterys buvusios perpus pigesnės nei vyrai. Geri amatininkai, pvz., kalviai, virėjai, muzikantai buvo brangesni, už kiekvieną mokėta nuo 400 iki 800 rublių. Taip Ciskodo ponas ir Lietuvos dvarininkas susitarę išmainyti žmones į ponui patikusią gražią kalytę“ (Pizičs, 1971, 377). Kituose šaltiniuose nurodoma ir ciskodiškio dvarininko pavardė – Sokolovskis (Kļaviņa, 1996, 45).

Iš straipsnio žinoma, kad tarp išmainytųjų buvę įvairių didelių lietuvių šeimų. Tada Ciskodo ponas paskirstęs lietuvius į nuolatinės gyvenvietės ir padalijęs į 8 grupes. Lietuvių apgyventoms vietoms buvo duoti šie pavadinimai (nuo tada jie išlikę iki šandien): *Girkaliai / Girkaliai (Dzerkaļi)*, *Kalno Slabada (Kolna Sloboda)*, *Alkauka (Aļhovka)*, *Keidonai (Keidāni)*, *Kurtiniai (Kūrteņi)*, *Pilveliai (Piļveļi)*, *Kukučiai (Kukuči)*. Pirmieji trys buvę prie Ciskodo dvaro žemių, o kiti – prie Luknos dvaro žemių. Ciskodo dvaro žemių kaimai priklausė Sakstagalos valsčiui, o kurie buvo prie Luknos žemių, priklausė Ružinos valsčiui.

Ciskodo ponas atsikėlusioms lietuvių šeimoms davęs miško, kad tie galėtų pasistatyti būtinus pastatus. Visa lietuvių kolonija priklausė Ciskodo parapijai. Kai kurių vietinių šeimų vaikai susituokė su atsikrausčiusiais lietuviais. Pavyzdžiui, minėtojo straipsnio autoriaus dukra Emilija buvo ištėkėjusi už lietuvio Konstantino Kazmerano, kuris buvęs vienas pirmųjų lietuvių kolonijos palikuonių Girkaliuose. Pakankamai įkalbinga yra ši eilutė iš cituotojo S. Pizičiaus straipsnio: „Kai kažkas pradeda pokalbį, koku būdu jie pateko į Ciskodą, lietuviams ši tema būna nemaloni ir jie nusuka kalbą apie ką nors kita“ (Pizičs, 1971, 378). Visiškai suprantamas lietuvių išdidumas, kad jie nenorėję pripažinti, jog buvę išmainyti į kalę. Toliau iš šio straipsnio sužinome, kad visi Ciskodo kolonijos lietuviai

kalbėjo latgalietišškai su nežymiu lietuvišku akcentu. Iš kitų kalbos ypatumų minimas dažnai vartotas žodelis *ža*: *kur-ža tu beji?* Kiti panašūs posakiai buvo: *kam-ža*, *kai-ža*. Vaisėse seni žmonės kalbėję lietuviškai ir dainavę linksmas dainas (Pizičs, 1971, 378).

Cituotajame straipsnyje ir studentų darbuose neminėti kiti lietuvių gyvenami kaimai, dalies jų pavadinimai yra lietuviškos kilmės – *Dieneliškiai* (*Deneliški*), *Mažavaikiai* (*Możowajki*; išnykęs), *Švedeliai* (*Švedėli*), *Pakalnės Slabada* (*Lejas Sloboda*) ir kt. (plačiau žr. Garšva, 2005, 138; Merkienė, 2005, 27–28).

KALBOS BRUOŽAI

Dvarininko Sokolovskio pavardės nurodymas irgi nepadedą patikslinti lietuvių atkėlimo į Ciskodą laiko, nes Sokolovskių giminė čia minima nuo XVII a. vidurio iki XIX a. vidurio (Klaviņa, 1996, 39). Vaisingumu ir puotomis garsėjo visi Sokolovskiai, pradedant Francišeku. Užuoamina į XIX a. pradžios baudžiauninkų kainas traktuotina tik kaip orientacinis palyginimas. Nėra tiksliai žinoma, ar lietuviai prieš atvykdami jau turėjo pavardes, ar jos jiems buvo duotos Ciskode. Lietuvių *Keidany* pavardė aprašuose kildinama iš Kėdainių (lenk. *Kiejdany*) miestavardžio ir mėginama teigti, jog ciskodiškiai lietuviai galėję būti atkelti nuo Kėdainių (Pizičs, 1971, 378, Klaviņa, 1996, 46). Neaišku, kiek ši pavardė yra polonizuota, nors lietuvių onomastai daro prielaidą, jog Kėdainių miestavardis galėjęs turėti ir šaknį *Keid-* (Vanagas, 1996, 98–99). Lietuvių pravardinės kilmės pavardės su šaknimi *Keid-* paplitusios kur kas plačiau nei Vidurio Lietuvoje (žr. LPŽ I, 1985, 966; be to, ciskodiškių tarmės duomenys sieja ją su Rytų Lietuva – žr. toliau). Studentų darbuose nurodomos Ciskodo lietuvių pavardės ir teigiama, kad „visos yra išlikusios Ciskodo parapijoje iki šiandien ir yra dominuojančios: *Bekers*, *Kazmerāns*, *Noviks*, *Kaļvāns*, *Bondars*, *Bogdans*, *Morozs*, *Medveckis*, *Milkevičs*, *Pilaida*, *Viļums*, *Visockis*, *Korsaks*, *Šķirmants*, *Dzeps*, *Mareckis*, *Lukjanovs*, *Riks*, *Jaudzems*, *Turks*, *Tumašs*, *Zadvinskis*, *Zvīdrenš*“

(Pizičs, 1971, 378, Kļaviņa 46–47). Kai kurios jų – *Lukjanovs, Medveckis, Zadvinskis* – galėjo būti ir gudų ar lenkų. Šiaip lietuviškų pavardžių rinkinys, kaip rodo įrašai bažnyčios knygose ir kapinių antkapiuose, yra gausesnis nei čia nurodytas. Neabejotinai lietuviškos ar lietuvių yra pavardės *Čepulis, Deržnikėls, Gaigals, Gražulis, Lītauniks, Litovniks, Litvins, Vaivod* ir kt. Ciskodiškių XX a. pradžios vardai, kaip parodė pirminis bažnytinių registracijos knygų įrašų tyrimas, yra krikščioniškos kilmės (ir vyrų, ir moterų), tad iš esmės bendri ir latviams, ir lietuviams (Šlipaitytė, 2014, 21–22).

Krinta į akis dar viena detalė. Dalis oikonimų, priskiriamų kaimams, kuriuose gyveno lietuviai, nėra lietuviškos kilmės. Klausimas, kas juos davė ir kada jie atsirado? Gal lietuviai buvo įkurdinti jau kai kuriuose iki tol buvusiuose kaimuose? Arba kai kuriems kaimams vardą iš pradžių davęs lenkas dvarininkas?

Ir K. Būgos 1911 m. ir K. Garšvos 1977 m. surinkti kad ir ne-gausūs kalbos duomenys neleidžia abejoti, kad ciskodiškių lietuvių šnektą yra rytų aukštaičių vilniškių („žadininkų“) šnektos tęsinys (plg. Būga, 1961, 571), panašiausia į Adučiųskio (Švenčionių raj.), kitais atvejais – į Uodegėnų (Kraslavos raj., Latvija) lietuvių šnektas (Garšva, 2005, 140).

2012 M. EKSPEDICIJA

Vykdamas Vytauto Didžiojo universiteto ir Rėzeknės aukštosios mokyklos projektą HIPI-LATLIT, skirtą lietuvių-latvių-latgaliečių kalbų žodynui sudaryti, 2011–2012 m. buvo surengtos ir kelios ekspedicijos. Viena jų – 2012 m. birželio 27– liepos 3 d. – surengta į Ciskodą. Ekspedicijoje dalyvavo abiejų aukštųjų mokyklų studentai ir dėstytojai, įskaitant ir straipsnio autorių. Ekspedicijos tikslas buvo mėginti rasti lietuvių ankstesnio buvimo pėdsakus, užrašyti žmonių prisiminimus, gal net tautosakas ar kalbos pavyzdžių.

Ekspedicija parodė, kad šnekančių lietuviškai nelikę visai, tačiau lietuvių kilmės vyresnės kartos latgaliečiai gerai atsimena savo tėvų

ar senelių lietuvišką kalbėjimą. Ekspedicijos metu užrašyti 63 pateikėjų prisiminimai (garso įrašai), perfotografuotos senos nuotraukos, kai kurie dokumentai. Taip pat nufotografuoti gimimo, jaunavedžių apklausos, santuokos ir mirties registracijos įrašai Ciskodo bažnyčios knygoje (4665 vnt.). Vienintelis senųjų ciskodiškių lietuviškas tekstelis buvo dainos fragmentas, jau fiksuotas K. Garšvos 1977 m. ir, pasak jo, užrašytas dar K Būgos (!) 1911 m.: „Eisu, eisu Lietuvāj, negyvinu eš cėnai / Lietuvėje juoda duona, da didelė šmatų duoda“ (Garšva, 139). Mūsų 2012 m. užrašytasis variantas yra toks: „Eisu eisu Lietuvā, negyvuošu eš šenā / Choc’ Lietuvā juoda duona, da didelė šmuotų duoda“. Pateikėja, Emilija Moroza, gimusi 1936 m., teigė dainelę išmokusi iš savo senelės Zuzanos Bondarės-Morozos, būdama 6–7 metų. Senelė mirusi 1943 m. Pasak pateikėjos, visi jos artimieji buvę latviai, bet tarpusavyje kalbėję lietuviškai.

Palyginus tuos du variantus matyti, kad antrasis yra labiau aplatvintas. Vartojami latviški vietininkai: *Lietuvā* ‘Lietuvoje’, *šenā* ‘čionai’ (latviai vietininku reiškia ir kryptį), būsimąjo laiko forma *negyvuošu* ‘negyvensiu’, plg. la. *nedzīvošu* [nedzīvuošu], nors prieš tai būta formos *eisu* (la. *iešu*), tiesa, su kietuoju „s“; žodis *šmuotų* ‘šmotą’, t. y. ‘gabalą’, matyt, fonetiškai sulagalietintas iš senesnės formos *šmātų*, fiksuotos 1977 m. tekste (la. *ā* augšzemniekų tarmėje išverstas į *uo*: *brālis* – *bruolis*); tekste atsirado lietuvių tarmėms šiaip jau nebūdingas slavizmas *choc* ‘nors’.

Pasitaikė rasti žmonių, atsikėlusių čia iš Lietuvos sovietmečiu, tačiau su buvusia lietuvių bendruomene ir Ciskodo tradicijomis jie neturi nieko bendra.

Daug vertingos medžiagos tolesniems (ypač vardyno) tyrinėjimams yra bažnyčios registracijos knygoje – įrašų jose rasta 4665. Įrašai yra nuo XIX a. paskutinio dešimtmečio (1891) iki XX a. šeštojo dešimtmečio (1959). Iki 1921 m. mirties įrašai daryti rusų kalba, nuo 1921 m. – latgaliečių rašto kalba (3 pav.); gimimo ir santuokų įrašai latgaliečių kalba pasirodo kiek anksčiau – nuo 1920 m. Anketų formos taip pat latgalietiškos (4 pav.). Nuo 1934 m. pasirodo

Ekspedicijoje paaiškėjo, kad Ciskodo apylinkės gyventojų latgalietiška savimonė yra stipri – latgaliečiais čia save vadina netgi sentikiai rusai („мы – латгальцы“). Pateikėjų latgaliečių požiūris į buvusią lietuvių bendruomenę yra pozityvus – ir prisiminimuose, ir kraštotyros darbuose pabrėžiamas lietuvių draugiškumas bei tai, kad kaimynams nelietuviams jie neprimetinėję nei savo kalbos, nei gyvenimo būdo ar papročių.

IŠVADOS

Iki šiol nėra aiškus lietuvių atsiradimo Ciskode laikas ir aplinkybės – tenkinamasi spėlionėmis, interpretacijomis, o aplinkybės grindžiamos legenda. Šiuo klausimu būtini tolesni išsamūs archyvinės medžiagos tyrimai.

Ciskodo lietuvių kalba išnyko XX a. pirmojoje pusėje. Jos išnykimą daugiausia lėmė tai, kad ji buvo vartojama siaurai, tik šeimose. Net bažnyčioje nebūta pamaldų lietuvių kalba; Ciskode ilgai kuni-gavęs lietuvis V. Tomašiūnas su parapijiečiais bendravo latgalietiš-kai, neišskirdamas ir lietuvių. Iki tol lietuvių kalbą galėjo palaikyti gausesnė bendruomenė, kuri ilgainiui dėl mišrių santuokų tirpo.

Gimimo, santuokų ir mirčių įrašai liudija, kad XX a. pirmojoje pusėje lietuviai rašėsi latviais. Įtakos tam galėjo turėti skatinamas latvių ir latgaliečių tautinis atgimimas XIX–XX a. slenkstyje, latgaliečių kalbos vartojimas bažnyčioje, taip pat griežta nacionalinė politika tarpukario Latvijoje.

Kalbos ir tautinės savimonės slopinimą galėjo veikti legenda apie lietuvių atsiradimą Ciskode mainais į dvarininko kalę. Tokia legenda anaipol neskaitino didžiuotis savo lietuviška kilme.

Patys latgaliečiai buvusią lietuvių bendruomenę prisiminimuose vertina palankiai, akcentuodami lietuvių draugiškumą ir savo kalbos bei gyvenimo būdo neprimetimą kaimynams.

Literatūra

- Ancāns E., Pastars, A., 1999, Ciskādu Romas katoļu baznīcas vēsture. *Zinātniskais darbs* (datōrsalikums). Rēzekne: Rēzeknes komercskola.
- Ciskādi <http://lv.wikipedia.org/wiki/Cisk%C4%81di> (žiūrēta 2014 10 20).
- Būga K., 1961, *Rinkiniai raštai* III. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- DzV – Pie Vitebskas guberņas leišiem. – Dzimentenes Vēstnesis. 1912. 12. aprīlis.
- Garšva K., 2005, *Lietuvių kalbos paribio šnektos*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.
- Jēkabsons Ē., 2003, *Lietuvieši Latvijā*. Rīga.
- Kļaviņa S., 1996, *Sakstagalas pagasta vēsture*. Bakalaura darbs (datōrsalikums). Rēzekne: Rēzeknes augstskola.
- LPŽ – *Lietuvių pavardžių žodynas* I–II (sud. A. Vanagas, V. Maciejauskienė, M. Razmukaitė). Vilnius: Mokslas, 1985–1989.
- Merkienė R., Paukštytė-Šaknienė R., Savoniakaitė V., Šaknys Ž., 2005, *Pietryčių Latvijos lietuviai. Tapatumo išraiška. Etninės ir kultūrinės orientacijos*. Vilnius.
- Pizičs S., 1971, Leišu kolonija Cyskōda draudzē. – Latkovskis L. *Latgoļu uzvārdi, palames un dzimtes*. Minhenē, 377–379.
- Strods H., 1996, Latvijas katoļu baznīcas vēsture 1075–1995, Rīga.
- Škutāns S., 1978, *Dokumenti par klaušu laikim Latgolā*. Minhenē.
- Šlipaitytė R., 2014, *XX a. pr. Ciskodo parapijos gyventojų vardynas santuokos liudijimuose*. Bakalauro baigiamasis darbas (kompiuterinis atspaudas). Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.
- Treja A., Dribins L., 1998, Lietuvieši. – *Mazākumtautību vēsture Latvijā*. Rīga, 43–49.
- Vanagas A., 1996, *Lietuvos miestų vardai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Zavarina A., 1993, Latgolys krīvu īdzeivōtōji pēc 1772. goda tautys skaiteišonys datim. – *Acta Latgalica* 8: zynōtnisku rokstu krōjums. Rēzekne, 99–104.
- Zeile P., 2006, *Latgales kultūras vēsture: no akmens laikmeta līdz mūsdienām*. Rēzekne.

LITHUANIANS IN CISKĀDI – FATA MORGANA

Alyudas BUTKUS

Vytautas Magnus University
Faculty of Humanities Letonics Centre, Lithuania

SUMMARY. Ciskādi (Rezekne district, Latvia) was the most northern island of Lithuanian speakers in Latvia (Latgale). The Lithuanian language in Ciskādi was studied by K. Būga (he has visited Ciskādi in 1911 together with E. Volters) and

K. Garšva (visited Ciskādi in 1977 together with A. Breidaks). But regarding the first research visit of Lithuanians to Ciskādi, the time and circumstances are not agreed upon. In 2012 an expedition to Ciskādi took place. It was made by Vytautas Magnus University and Rezekne Higher Education Institution, after a complete disappearance of the Lithuanian language in Ciskādi, recording people's memories as well as making a copy of the time of birth, marriage and death records in Ciskādi's Church books since the 19th century. This author discusses the prevailing legend of the appearance of the Lithuanian community in Ciskādi, as well as assumptions of what caused the loss of language and the assimilation of the Lithuanians with the Latgalians. The loss of the Lithuanian language is explained by the limitations of language usage (not being used in public sphere, even in the Church of Ciskādi, though there was a Lithuanian priest), mixed marriages, and the despicable legend of the ancestry, which did not encourage being proud of their Lithuanian origin. As can be seen in their documents, Lithuanians considered themselves to be Latvians. Local Latgalians' attitude towards Lithuanians who lived there is positive.

KEYWORDS: *Lithuanians in Latvia, legends, onomastic data, records in Church books.*

LENKŲ KALBOS TARMĖS LIETUVOJE: STRATIFIKACIJA IR FUNKCIONAVIMAS

Kristina RUTKOVSKA

Vilniaus universiteto Polonistikos centras

Universiteto g. 5, Vilnius, Lietuva

kristina.rutkowska@flf.vu.lt

ANOTACIJA. Straipsnyje trumpai pristatomi lenkų tarminiai plotai Lietuvoje, apžvelgiama jų sociolingvistinė situacija, apibūdinama jos dinamika. Topografiniai lenkų tarminių arealų pokyčiai siejami su kalbos vartojimo sritimis, jos prestižu ir pačių tarmės vartotojų vertinimu. Aprašant sociolingvistinę situaciją taikytas domenų (vartojimo sričių sugretinimo) metodas, o tautinės savimonės bei tautinis identitetas tirtas kognityviniais metodais.

ESMINIAI ŽODŽIAI: *lenkų tarmės Lietuvoje, paribys, kalbos vartojimas, tautinė savimonė.*

Lietuvoje tradiciškai išskiriami trys lenkų kalbos tarminiai arealai: Vilniaus, Kauno ir Ignalinos¹. Šių tarmių stratifikaciją lemia

¹ Pirmoji lenkų tarmės Lietuvoje tarpukariu ištyrė ir suklasifikavo Halina Turska. Tyrimų rezultatus ji paskelbė savo knygoje „O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie“. Mokslininkė rašo apie teritorinę lenkų kalbos paskirstymą, įvardydamą tris didelius plotus: Vilniaus, Smalvų ir Kauno (Turska 1995). Šiuolaikiniai tyrimai, atliekami daugelio mokslininkų Lietuvoje ir Lenkijoje, atskleidė vidinį, smulkesnį, tarmių susiskaidymą. Kaip rodo Vilniaus universiteto Polonistikos katedros 1994–2010 metais atlikti tyrimai, nėra vientisos tarmės Kauno areale (Karaś, Rutkowska, Geben, Ušinskienė, 2001; Чекомонас, 2001). Turskos Smalvų arealu pavadinta teritorija šiuo metu pagal kalbinius bruožus skyla į Ignalinos ir Zarasų (Karaś, 2001; Rutkowska, 2004, 2012). Didelę

du veiksniai – jų susiformavimo pagrindas (substratas) ir kontaktai su kaimyninėmis kalbomis ir tarmėmis (adstrato poveikis). Kauno ir Zarasų arealuose lietuvių substrato pagrindu susiformavusiose tarmėse ryškesnė lietuvių tarmių įtaka, o Vilniaus ir Ignalinos apylinkių lenkų kalboje išsaugota daugiau gudų kilmės kalbinių bruožų. 1918 m. Lietuvai atsiskyrus nuo Lenkijos, Lietuvoje atsidūrusios lenkiškos tarmės ilgiau išlaikė lenkų kalbos archaizmus, nei tos, kuriose lenkų kalba funkcionavo kaip valstybinė iki 1939 m., o sovietmečiu lenkų kalbai didelę įtaką darė rusų kalbos dominavimas².

Pastarojo meto lenkų tarmių tyrimai Lietuvoje rodo, kad geriausiai lenkų kalba yra išlikusi tarminiam Vilniaus areale: ja dažniausiai kalba dviejuose rajonuose gyventojų daugumą sudarantys lenkai – Šalčininkų (79,5 proc.) ir Vilniaus (61,3 proc.). Nemažą etninę grupę sudaro Trakų (33,2 proc.) ir Švenčionių (27,4 proc.) rajonuose gyvenantys lenkai. Nedaug, bet yra lenkų gretimuose lenkiškai kalbančiam Vilniaus arealui Širvintų, Molėtų ir Varėnos rajonuose. Kauno areale gyvena tik 1,6 proc. lenkų, Ignalinos – Zarasų areale – 2,5 proc.³ Naudojantis vartojimo sričių (angl. *domain*) sugretinimo metodu⁴, kalbų funkcionavimo distribuciją galima pa-vaizduoti taip:

patarmių įvairovę galima atsekti ir Vilniaus plote, kur lenkų kalba funkcionuoja lenkų–gudų ir lenkų–lietuvių bilingvizmo sąlygomis (Čekmonas, 1999; Rutkowska, 2008a, 2008b).

² Pirmąkart aprašant lenkų tarmių Lietuvoje išsidėstymą, neišvengta tam tikro schemiškumo. Iš tikrųjų kiekvienas tarminis arealas yra savitas dėl savo daugiakalbiškumo, sąlygojusio ir jo kalbinių bruožų įvairovę.

³ Lietuvos Respublikos Statistikos departamento duomenis (<http://www.stat.gov.lt/lt>). Piotras Eberhardt'as (1997, 242–243, 246–249) savo knygoje pateikia labai panašius.

⁴ A. Zielinska taikė panašų metodą, aprašydama sentikių, gyvenančių Lenkijoje, daugiakalbiškumą (Zielińska, 1996) bei analizuodama kalbinę situaciją Kauno rajone (Zielińska, 2002). Šiuo metodu naudojosi Mirosławas Jankowiakas (2009), lygindamas Baltarusijos – Latvijos pasienio tarmes (Jankowiak, 2009).

1 lentelė. Sritys, kuriose vartojama lenkų kalba Kauno areale

Prieš karą			Šiuo metu		
Sritis	Lietuvių kalba	Lenkų kalba	Sritis	Lietuvių kalba	Lenkų kalba
Šeima	+	+	Šeima	+	+*
Kaimynystė	+	+	Kaimynystė	+	+*
Religija	+	+	Religija	+	-
Darbas	+	-	Darbas	+	-
Mokslas	+	+	Mokslas	+	-
Įstaigos	+	-	Įstaigos	+	-

* tik vyresniosios kartos gyventojai kaime

Prieš daugiau kaip pusšimtį metų Kauno rajone lenkų kalba buvo daug plačiau vartojama – ja tarpusavyje bendravo namiškiai ir kaimynai galėjo susišnekėti visos kaime gyvenusios kartos, ji buvo mokslo ir religijos kalba. Šiandien lenkiškai su namiškiais ir kaimynais bendrauja tik vyresniosios kartos atstovai. Panaši kalbinė situacija ir Zarasų rajone, nes prieš karą ši teritorija priklausė Lietuvai, todėl sąlygos funkcionuoti lenkų kalbai buvo analogiškos kaip ir Kauno rajone.

2 lentelė. Sritys, kuriose vartojama lenkų kalba Ignalinos areale

Prieš karą				Šiuo metu				
Sritis	Lietuvių kalba	Lenkų kalba	Baltarusių kalba	Sritis	Lietuvių kalba	Lenkų kalba	Rusų kalba	Baltarusių kalba
Šeima	+	+	+	Šeima	+	+*	+	+
Kaimynystė	+	+	+	Kaimynystė	+	+**	+	+
Religija	+	+	-	Religija	+	+***	-	-
Darbas	+	-	-	Darbas	+	-	-	-
Mokslas	+	+	-	Mokslas	+	-	+	-
Įstaigos	+	+	-	Įstaigos	+	-	-	-

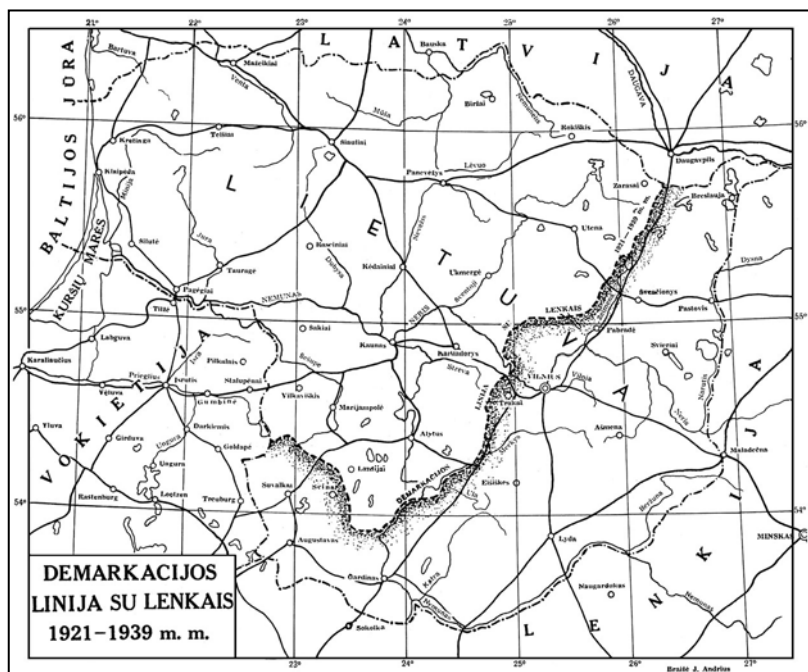
* visų kartų kaimo gyventojai

** vyresniosios kartos kaimo gyventojai

*** pamaldos kai kuriose bažnyčiose

Ignalinos tarminiame plote, atitekusiame Lenkijai po 1920 m. įvykių⁵, panašiai kaip ir Vilniaus areale, lenkų kalba buvo valstybinė. Ir tada, ir dabar ji vartojama mokyklose ir bažnyčiose. Kai kuriuose kaimuose vyresniosios ir vidurinėsios kartos gyventojai iki šiol tebekalba lenkiškai, dažnai šia kalba šneka ir vaikai. Šių apylinkių gyventojai taip pat sugeba susikalbėti baltarusiškai su kaimynais baltarusiais. Jie yra išmokę ir atvykėlių iš Rusijos gimtąją kalbą. Pastarųjų itin padaugėjo pastčius atominę elektrinę Visagine.

Žemėlapis. Lietuvos ir Lenkijos demarkacinė linija 1921–1939 m.*

* Lietuvių enciklopedija, t. 4, Bostonas, 1954, p. 432.

⁵ Žr. žemėlapi, kuriame pažymėtos šios vietovės: Breslauja, Dysnos upė, Švenčionys, Pastovis, Pabradė, Svieriai, Naručio ežeras, Vilnius, upė Vilnia, Ašmena, Trakai, Eišiškės, Lyda, Naugardukas, Augustavas, Suvalkai, Seinai.

3 lentelė. Sritys, kuriose vartojama lenkų kalba Vilniaus areale

Prieš karą				Šiuo metu				
Sritis	Lietuvių kalba	Lenkų kalba	Baltarusių kalba	Sritis	Lietuvių kalba	Lenkų kalba	Rusų kalba	Baltarusių kalba
Šeima	+	+	+	Šeima	+	+	+	+
Kaimynystė	+	+	+	Kaimynystė	+	+	+	+
Religija	+	+	-	Religija	+	+	-	-
Darbas	-	-	-	Darbas	+	-	-	-
Mokslas	+	+	-	Mokslas	+	+	+	+
Įstaigos	-	+	-	Įstaigos	+	+	-	-

* kaimo gyventojų kalba, vartojama namuose; kaimai paprastai išsidėstę netoli Baltarusijos sienos

** lenkiškų visuomeninių ir kultūrinių organizacijų kalba

*** baltarusiška mokykla Vilniuje

Vilniaus areale iki šiol plačiai vartojama lenkų kalba, ši kalba čia yra prestižinė. Lenkų kalbos mokoma mokyklose, polonistiką šia kalba galima studijuoti dviejuose universitetuose Vilniuje. Veikia visuomeninės lenkų kultūros organizacijos, lenkų kalba atlieka svarbias funkcijas viešajame gyvenime – ji vartojama spaudoje, radijuje, televizijoje, koncertuose, teatre.

Iš pateiktos analizės galima daryti išvadą, kad vienintelis lenkiškai kalbantis arealas Lietuvoje yra Vilniaus, o kituose dviejuose lenkų kalba pamažu nyksta. Lenkų kalbos tarmių topografiniai pokyčiai Lietuvoje priklauso nuo daugybės veiksnių, tačiau vienas iš svarbiausių – kalbos vartojimas. Būtent kalba lemia kaimo gyventojų etninę priklausomybę Lietuvoje ir yra jos skiriamasis ženklas. Kokiu būdu kalbos funkcionavimas siejasi su jos vertinimu, galima ištirti nagrinėjant informantų pasisakymus apie kalbą. Šiame straipsnyje remiamasi lenkiškais tekstais, užrašytais visuose anksčiau minėtuose tarminiuose regionuose. Kai kuriose vietovėse itin sudėtinga paaiškinti kalbos statusą, jos pasirinkimo motyvus, todėl tenka remtis platesniu kontekstu: pasakojimais apie senovės

gyvenimą, įpročius ir kasdienį elgesį, darbą ir tautinius papročius – emocinius išgyvenimus ir autobiografinius pasakojimus⁶.

Ana Engelking (2008, 245) pažymi, kad tyrėjai, analizavę paribio kalbas, ne visuomet sugebėjo ar norėjo išgirsti tiriamą subjektą – atsižvelgti į jo subjektyvią nuomonę ir individualų suvokimą apibrėžiant tapatybę. Savo straipsnyje ji cituoja kai kurias Malgorzatos Melchior prielaidas. Ši autorė tyrė visuomenės tapatybės problematiką ir, aprašydama įvairias tyrimų perspektyvas, vartojo skirtingą terminiją. Taip jos darbuose atsirado tapatybės suvokimo apibūdinimas iš skirtingų pozicijų: viena vertus, ji kalba apie „tapatybės pojūtį“ (lenk. *poczucie tożsamości*), analizuodama kaip savo tapatybę suvokia pats individas, kita vertus – apie „tapatybės tyrimą“ (lenk. *badanie tożsamości*), t. y. kaip jo tapatybę suvokia kiti. Pirmuoju atveju individas lemtingomis apsisprendimo akimirkomis pats privalo atsakyti į klausimą „Kas aš esu?“, antruoju – individą apibūdina kiti, mėginantys atsakyti į klausimą „Kas jis yra?“ Atsižvelgus į šias metodologines nuostatas, didelis dėmesys skiriamas subjektyviems lenkų, lietuvių ir baltarusių kalbinės sankirtos pasienio gyventojų išgyvenimams, jų pačių individualiems santykiams su kalba atskleisti, jų vartojamų parafrazių ir kalbos apibūdinimo pačių pasirinkta terminija analizei.

Kauno krašto, kuriame lenkų kalbos tarmės šiandien jau yra beveik išnykusios, gyventojai apie savo lenkiškumą kalba būtuojų laiku, tuo pačiu reprezentuodami lenkišką tapatybę, giliai įsikirtusią šalies istorijoje. Prisimindami kadaise čia buvusias lenkų žemes ir dvarus, lenkų kalba laikytas pamaldas bažnyčiose, savo kalbą apibūdina kaip šneką, kurios *nie umieję tak jak trzeba, która nie jest taka prawdziwa* [nemoka taip, kaip reikia, kuri nėra tokia tikra], netgi

6 Autobiografiniais individo duomenimis dažnai pasinaudojama tiriant kalbinį ir kultūrinį paribį, jie padeda atkurti buvusias senovės istorijos ir visuomeninių reiškinių interpretacijas, jais remiasi tautinė identifikacija (Engelking, Golachowska, Zielińska, 2008, p. 7–24; Sawaniewska-Mochowa, Zielińska, 2007).

vadina kalbą *niepolska mowa*, *żargony* [nelenkiška šneka, žargonai] (Dotnuva), nors kartais *pytają sie <usiłują> sprawiedliwie rozmawiać* [mėgina taisyklingai šnekėti] (Bukonys). Informantų nuomone, nepaisant kalbos netaisyklingumo, kalba vis dėlto gali atlikti komunikacinę funkciją, *bo mniej więcej zmówić się mogą* [nes mažiau ar daugiau susikalbėti gali <žmonės>] (Dotnuva). Kartais savo kalbą vertina itin neigiamai: *Widzi i my tak tu uo gadami. Tyko my nie rozmawiami, ale gadami. Tak jak i bywała taka sonsiadka, mówi: „Janitie, geński gadajo, a ludzi rozmawiajo“* [Matai, ir mes taip šnekame. Tik mes ne šnekame, o gagename. Būdavo tokia kaimynė, kuri sakydavo: „Janyte, žąsys gageną, o žmonės šneka“] (Bukonys). Prisimena, kad *chodzili na majowa śpiewać* [eidavo į gegužinę dainuoti] lenkiškai ir nuogąstaudavo dėl palaikymo keistuoliais, kadangi dainuodavo ir senelių lūpomis perduotas dainas: *Po polsku no i babcia, i mama, no i wszystko po polsku, a o ta o pieśnia, co ja teraz śpiewałam, to mojej babci, jeszcze ja dwie <umiem>... Pomyślicie, jak durnowata jaka!* [Na, lenkiškai ir močiutė, ir mama, na, viskas lenkiškai, o ir ta daina, kurią dabar dainavau, taip pat mano močiutės dainuota, dar dvi moku... Pagalvosite, kad kokia kvailėlė!] (Lapės). Vietiniai gyventojai, patys jausdami, kad šneka netaisyklinga kalba, kad jų aplinka daugiakalbė, ir save, ir savo kalbą vadina šiek tiek menkinančiai: *żargony* [žargonai] (Dotnuva), *niby Pulacy* [būk tai lenkai] (Dotnuva), *Polak ni siaki, ni taki* [nei šioks, nei anoks lenkas] (Lapės), *ona taka Polka, jak ja <nieprawdziwa>* [ji tokia pat lenkė, kaip ir aš – netikra] (Dotnuva).

Šiaurinėje Ignalinos – Zarasų teritorijos dalyje gyvenančių informantų pasisakymuose atsispindi labai panašus kalbos ir savo tapatybės suvokimas. Zarasų rajono gyventojai pamena kadaise čia buvusias lenkiškas mokyklas, kuriose buvo mokoma taisyklingos lenkų kalbos, nes *który chodzili do polskaj szkoły, to oni rozmawiali tak jak w Polskaj* [kurie lankė lenkišką mokyklą, tai jie ir kalbėjo taip, kaip Lenkijoje] (Magučiai). Nors suvokia savo kalbą kaip netaisyklingą, gyventojai mielai ją vartoja: *Choć my niaładnie rozmawami po polsku,*

ale wszystko jedna po polsku, i w domia miendzy sobo po polsku. Ja to i lubie po polsku pogadać, wo sonsiatka jest, jedna żyji, to ja zajde, ona po litewsku, a ja umyśnie po polsku gadam [Nors mes ir negražiai lenkiškai šnekame, bet viskas vis tiek lenkiškai, ir namuose tarpusavyje lenkiškai. Aš tai mėgstu lenkiškai paplepėti, va, kaimynę turiu, viena gyvena, tai aš užeinu, ji lietuviškai, o aš specialiai lenkiškai čiaušku] (Stelmužė). Nepaisant to, kad *rozmowa może nie czysta, nie gramatyczna* [kalba gal ir ne gryna, gramatiškai netaisyklinga], bet vis dėlto *można zmówić się* [galima susikalbėti] *w tym języku zarówno z Polakami, jak i sqsiadami* [šia kalba tiek su lenkais, tiek su kaimynais] (Magučiai). Lenkų kalba, kuria kalbama Lenkijoje, *jest bardzo ładny dla mnie, tyku ja jegu nia umiem* [yra man labai graži, tik aš jos nemoku] (Stelmužė). Savo vadina vietiniais lenkais, suprasdami savo lenkiškumą lyg išnykusią vertybę: (Jak pani czuje się, Polką czy Litwinką?) – *A ja jakości chcę, że ja Polka, tam w duszy była ja Polka, bo ja Polka byłą*. [(Kuo jaučiatės esanti? lenke ar lietuve?) – O aš kažkaip noriu, kad aš lenkė būčiau, dūšioje lenke buvau ir likau] (Suviekas). Prisimena laikus, kuomet lenkiškai buvo draudžiama kalbėti: *A przy Niemcach, polskich już cisnęła Litwa, już lenkali sia po polsku, wencej po litewsku. I daze paszporty robili, jeśli Polak, robili na Litewca* [O prie vokiečių Lietuva darė spaudimą lenkams, baimintasi kalbėti lenkiškai, labiau kalbama buvo lietuviškai. Ir netgi pasus darė lietuviškus, net jeigu ir buvai lenku] (Suviekas).

Ignalinos rajono kaimų gyventojai, apibūdindami savo lenkų kalbą, taip pat ją vadina netaisyklinga: *Taka rozmowa jaka słyszycia, po polsku, rozmowa prosta pani, my tak nie powemi jak już gramatycznie* [Tokia lenkų kalba, kurią girdite, kalba paprasta, mes jau taip nepasakytume gramatiškai teisingai] (Turmantas). *Pa polsku mówim, tak dzie ruska słowa, dzie litewska, dzie polska jaka, nu taka miesna polska ruzmowa* [Lenkiškai kalbam, tai žodžiai čia rusiški, čia lietuviški, čia lenkiški, na, tokia maišyta lenkų kalba] (Čepuliškės). Savo kalbą lygina su Lenkijoje vartojama kalba: *Jego żona czysta Kaszubka była, on`a przyjechałszy była dwa razy, to wecie, ja nie ro-*

zumjāla. *A Boże moj miły, przyjechała, nu ona mówi do mnie, nu ja nic nie rozumi. Mówia, ajej, bratowa, ja nic nie rozumiem, nu nic, ona taki akcent czysty polski, że prosto nie moga* [Jo žmona gryna kašubė buvo, atvažiavusi ji buvo du kartus, tai žinot, aš jos nesupratau. O, Dieve mano mielas, atvažio, na, ir sako man, na, o aš nieko nesuprantu. Sakau, ojej, broliene, aš nieko nesuprantu, na, nieko, ji tokiu grynu lenkišku akcentu kalbėjo, kad aš paprasčiausiai negalėjau] (Meikštai). Kita informantė apibūdina save kaip „maišytą“: *Ja już bardzo pa polsku nia moga rozmawiac, nie umiam. My take miaszane, jeżeli da Polskaj pajechać, to już trudno zmówic sa, my miaszancy* [Aš jau nebelabai galiu susikalbėti lenkiškai, nebemoku. Mūsų kalba maišyta, į Lenkiją nuvažiavus tai jau sunku būtų susikalbėti, mūsų kalba – maišytą] (Andrelėnai).

Užduodami tuos pačius klausimus apie vartojamą kalbą Vilniaus arealo gyventojams, gavome visiškai skirtingus atsakymus. Nė vienas informantas nesuabejojo, kad šneka tikra lenkų kalba, neapibūdino jos kaip netaisyklingos arba su gramatinėmis klaidomis, žargoniskos. Be jokios abejonės savo kalbą vadino lenkų kalba, o save – lenkais. Apibūdindami šlėktos luomą bei jų kalbą, sakė: *Oni delikatnie rozmawiali, tak jak my właśnie rozmawiamy, trocha nie tam jak Polacy tam w Polsce, ale na polskim jenzyku rozmawiali* [Jie dailiai kalbėjo, būtent, taip, kaip ir mes kalbame, truputėlį ne taip, kaip kalbama Lenkijoje, bet vis dėlto lenkiškai kalbėjo] (Nemenčinė). Tik Baltarusijos pasienio gyventojai retkarčiais abejojo dėl vartojamos kalbos taisyklingumo: *Tutaj też nie jest taka czysta polska rozmowa, też gruba rozmowa. O jak pani rozmowa prosto miło słuchać, ciż ja tak powiem. Tutaj ni to po prostemu mówio, ni to po polsku czysto mówio* [Čia taip pat ne gryna lenkų kalba šnekama, tokia stačiokiška kalba. O jūsų kalbos tiesiog miela klausytis, aš tik taip pasakysiu. Čia nei tai gudiškai kalbama, nei tai grynai lenkiškai] (Magūnai).

Pokalbiai apie lenkų kalbą vyko diskutuojant dėl šios kalbos išlikimo. Paprastai informantai pasakoja apie pastangas siekti mokslo lenkų kalba: *Szkoła była odrazu w polskim jenzyku. Na polskim*

jenzyku ona musi była do jakiego pińdzisientego, potym zrobili na rosyjska, po rosyjsku chodzili do szkoły, to ja piersza i druga kończyłam po polsku, trzecia, czwarta po rosyjsku i pionta po rosysku. A potym i znowu szósta-siódma ja po polsku uczyła sie. A wnuk mój chodźił do rosyjskiej, jak odkryli ta Litwa, zaczęli te szkoły polskie, ruskie i litewskie robić, on poszedł do polskiej, odrazu w szóstej klasie i posz`ed do polskiej [Mokykloje iš pradžių mokė lenkiškai. Mokė lenkų kalba iki kokių penkiasdešimtų, vėliau padarė rusų kalba, tada mokėmės rusiškai, tai aš pirmą ir antrą klasę baigiau lenkiškai, trečią, ketvirtą – rusiškai ir penktą – rusiškai. O vėliau ir vėl šeštoje – septintoje mokiausi lenkiškai. O mano anūkas mokėsi rusų kalba, kai ta Lietuva atidarė lenkiškas, rusiškas, lietuviškas mokyklas, jis nuėjo į lenkišką mokyklą, iš karto į šestą klasę lenkiškoje mokykloje] (Karkožiškės).

Netgi buvo pasakyti griežtesni žodžiai, ginant lenkų kalbą ir lenkišką tapatybę: *Jak zrobiła sie ta Litwa już swobodna, ludzi poprzelekali sie, powyrzekali sie swoich języków i przeszli na litewski język. Ja mówia, czemu wy takie głupie ludzi, swego języka wyrzekacie sie. Tak to bardzo prendko i nacjonalność ta swoja stracisz i dzieci beńdzie na takim języku, a matka z ojcem na takim i co to za rodzina [Kai susikūrė jau ta laisva Lietuva, žmonės įsibaimino, išsižadėjo savo kalbos ir visi ėmė kalbėti lietuviškai. Aš ir sakau, kodėl jūs tokie kvaili, žmonės, kodėl išsižadate savo kalbos. Taip juk labai greitai galima ir savo tautybę prarasti, ir vaikai kalbės viena kalba, o motina su tėvu kita, tai kokia čia bus šeima] (Karkožiškės). Čia tvirtinama, kad nuo senų senovės čia kalbėta lenkiškai ir kad dauguma vyresnės kartos gyventojų iki šiol visai nemoka lietuvių kalbos: *Nu mieszkali tu przeważnia Polacy, tutaj tylko. Jak to mówio w Litwie, życie i nic nie rozumiecie. A już po litewsku nauczyć sia, gdzie już, nie ma co i mówić [Na, daugiau sia gyveno čia lenkai, vien tik. Ir, kaip sakoma Lietuvoje, gyvenate ir nieko nesuprantate. O jau lietuviškai išmokti, kur ten, nėra net apie ką ir kalbėt] (Magūnai). My tylko wiedzieli, że jest Litwa, ale litewskiego jenzyka nikt nie słyszał. [Mes tik žinojome, kad yra Lietuva, bet lietuvių kalbos niekas negirdėjo] (Čerėnai). Kai kurie netgi**

nežino, iš kur čia esama lietuvių: *A raniej u nas nie było Litwiniów. A teraz pojawili sie, a skond oni poprzyjeżdżawszy, a Pam Bóg jich wie, nie moga ja pani tak wyjaśnić* [O anksčiau pas mus lietuvių nebuvo. O dabar atsirado, bet iš kur jie yra atvažiavę, vienas ponas Dievas žino, negaliu jums paaiškinti] (Pabarė). Paprastai tose vietovėse, kuriose gyventojų daugumą sudaro lenkai, lietuviai greitai išmoksta kalbėti lenkiškai ir sugeba su jais susikalbėti: *Choć chto po litewsku tutaj jest, to zwróciś sie, to po polsku rozmawia. Widzi, u nas wszystkie, nu jeżeli para osób, to już muszo tak razem w kompanii...pani* [Nors kad ir lietuviškai kas kalba, kai pakalbini, tai lenkiškai visi kalba. Matot, pas mus visi [lenkiškai kalba], na, nebent vienas, tai jau turi kartu kompanijoje ... ponias] (Pabarė).

Vilniaus arealo gyventojai jaučia savo lietuviškas šaknis, tačiau pripažįsta save Lietuvos lenkais, tuo pačiu išreikšdami priklausomybę dėl dvigubos tapatybės: *Kurkulionis, moja nazwiska to jest litewskie, dlatego że ja, moje dziewczonkie nazwisko Bernatowicz, ja wyszła zamonż w sośsiedniej wiosce za Kurkulionisa, monż też był Polak, też po litewsku nie umiał, ale mego męża dziadak czy pradziadak był Litwin, mego męża mama nawet po polsku rozmawiać nie umiała, też była Giniejczanka Litwinka. Ale on tut urodził sie, w Polakach wychodował sie i on sam Polak liczył sie, i on po polsku umiał, ale nazwisko, widzi, Kurkulionis, litewskie* [Kurkulionis, mano pavardė yra lietuviška, todėl, kad aš, mano mergautinė pavardė buvo Bernatovič, aš ištėkėjau už Kurkulionio iš gretimo kaimo, vyras taip pat buvo lenkas, lietuviškai taip pat nemokėjo, bet mano vyro senelis ar prosenelis buvo lietuvis, mano vyro mama netgi nemokėjo lenkiškai, irgi buvo lietuvė iš Gineičių. Bet jis čia gimė, užaugo pas lenkus ir pats save lenku laikė, ir lenkiškai mokėjo, bet pavardė, matot, Kurkulionis, lietuviška] (Pajuodupė).

Vietiniai gyventojai nejaučia grėsmės dėl šiose apylinkėse pokaro apsigyvenusių lenkų iš Baltarusijos, anaipatol, nes itin gerai sugeba juos identifikuoti, o skiriamasis kriterijus yra kalba: *I to wo co z Białarusi przyjechawszy oni też mówio, że my Polaki, ale oni rozmawiają*

na białaruskim języku, nie po naszymu mówio. Po polsku oni nie mówio, to już rzadko kiedy wyjdiesz z nimi i oni mówio po polsku. A te chtóre nasze, to wszystko Polacy. Rozumiejo i mówio po polsku [Va tie, kurie iš Baltarusijos atvykę, taip pat sako, kad jie lenkai, bet jie kalba baltarusiškai, ne mūsiškai. Lenkiškai jie nekalba, tai jau retai ir matysi juos kalbančius lenkiškai. O tie, kurie mūsiškai, tai visi lenkai. Supranta ir kalba lenkiškai] (Karkožiškės).

Kaip matyti iš pateiktų ištraukų, tautinės tapatybės pripažinimas ir didžiavimasis savo gimtąja kalba yra glaudžiai susijęs su kalbos puoselėjimu, rūpinimusi jos taisyklingumu. Kuo stipresnis tautinės tapatybės jausmas ir kuo labiau išsivysčiusi kalbinė savimonė, tuo taisyklingesnė kalba. Paprastai tai nulemia aukštas tarmės statusas, jos išskyrimas iš kitų paraleliai vartojamų kalbinių kodų (mūsų atveju – lietuvių, rusų, gudų). Specialiojoje literatūroje galima rasti daugybę skirtingų terminų, apibrėžiančių įvairią ir tuo pačiu panašią tautinę savimonę, būdingą kultūrų ir kalbų sankirtos gyventojams. Žmogaus, gyvenančio tokioje aplinkoje, tautinė savimonė dažnai apibūdinama kaip nestabili, neapibrėžiama, „vietinė pasirinktinai“ (Engelking, 2000, 21), ambivalentiška, bivalentinė (Kłoskowska, 1996, 129), išsklaidyta, susklaidyta (Nikitorowicz, 1995), daugia-kultūrė (Smułkova, 2000, 90–100). Panašių tautinės tapatybės pasireiškimo būdų galima aptikti Kauno, Zarasų ir iš dalies Ignalinos rajonuose. Šiuos reiškinius tikriausiai būtų galima pavadinti tautinės tapatybės nykimu, kadangi lenkiškumas nustoja egzistuoti kalbai neatliekant pagrindinės – komunikacinės – funkcijos. Be to, šioje teritorijoje išnyksta lenkų kalbos simbolinė funkcija – kalba praranda šlėktos luomo, protėvių kalbos, visuomenės aukštą kultūrą rodančios kalbos statusą. Atrodytų, kad kalbos simbolinė funkcija nėra pati svarbiausia, o asmenys, kuriems praeities simboliai yra svarbūs, patys gali visiškai nevartoti tos kalbos – užtenka bent būti girdėjusiam apie dainas, maldas ir literatūros kūrinius (Zielińska, 2003, 104), tačiau laikui bėgant šie simboliai taip pat išnyksta. Šiandien tikriausiai neatsirastų tokios jėgos, kuri galėtų sustabdyti lenkų kalbos nykimą

daugelyje buvusių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) teritorijų. Išskirtinį Vilniaus arealo fenomeną galima paaiškinti tuo, kad čia yra išsaugotas klasikinis objektyvių ir subjektyvių tautinės saviemonės determinantų rinkinys. Vienas svarbiausių determinantų yra kalba, atliekanti labai svarbią visuomeninę funkciją. Su kalba siejami išsaugoti prisiminimai apie lenkišką kilmę, apie identifikaciją su senelių ir prosenelių kilme. Svarbiu determinantu, siejama su lenkiškų šaknų savimone, išlieka teritorinis valstybinis kriterijus. Informantai ne kartą pabrėžė, kad šių teritorijų gyventojai yra lenkai, kadangi, jų manymu, čia buvusi Lenkija. Kitas veiksnys vadinamas valentingu – mu arba kultūrizacija, kuris pasireiškia ne tik tautinės kultūros išmainingumu, bet ir aktyviu dalyvavimu bendruomenės visuomeniniame kultūriniame gyvenime. Ne tik Vilniuje, bet ir visuose didesniuose Vilniaus arealo miesteliuose yra susibūrę lenkiški tautiniai kolektyvai, švenčiamos lenkiškos šventės, laikomasi papročių, veikia teatrai, jaunimas susitinka sąskrydžiuose ir skautų organizacijose.

Literatūra

- Čekmonas V., 1999, O bilingwizmie polsko-litewskim i litewsko-polskim na Dencie (czyli na północno-wschodnich obszarach Wileńszczyzny). – *Sytuacja językowa na Wileńszczyźnie*, pod red. J. Porayskiego-Pomsty, Warszawa: ELIPSA, 28–39.
- Eberhardt P., 1997, *Przemiany narodowościowe na Litwie*, Warszawa: Przegląd Wschodni, 242–243; 246–249.
- Engeling A., 2000, Tożsamość „tutejsza“ na wielojęzycznym pograniczu. Spostrzeżenia na przykładzie parafii nackiej. – *Język a tożsamość na pograniczu kultur*, red. E. Smułkowa, A. Engelking, Białystok: Katedra Kultury Białoruskiej w Białymstoku, 21.
- Engeling A., 2008, Kim jest „człowiek pogranicza“? Uwagi o tożsamości z perspektywy badacza i z perspektywy podmiotu – przykład białoruski. – *Tożsamość-Język-Rodzina. Z badań na pograniczu słowiańsko-bałtyckim*, Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 245.
- Engeling A., Golachowska E., Zielińska A., 2008, Tożsamość, język i pamięć w sytuacji pogranicza. Uwagi wprowadzające. – *Tożsamość-Język-Rodzina. Z badań na pograniczu słowiańsko-bałtyckim*, Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 7–24.

- Jankowiak M., 2009, *Gwary białoruskie na Łotwie w rejonie kraślawskim*, Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Karaś H., 2001, O sytuacji języka polskiego na tzw. obszarze smołwieńskim na Litwie. – *Prace Filologiczne* XLVII, 267–292.
- Karaś H., Rutkowska K., Geben K., Užinskienė V., 2001, *Język polski na Kowieńszczyźnie. Historia-sytuacja socjolingwistyczna-cechy językowe-teksty*, pod red. H. Karaś, Warszawa: ELIPSA.
- Kłosowska A., 1996, *Kultury narodowe u korzeni*, Warszawa: PWN, 129.
- Nikitorowicz J., 1995, *Pogranicze. Tożsamość. Edukacja międzykulturowa*, Białystok: Trans Humana.
- Rutkowska K., 2004, Lituanizmy leksykalne w gwarach polskich na obszarze ignańlińsko-jezioroskim. – *Prace Filologiczne* XLIX, 427–436.
- Rutkowska K., 2008a, Język a tożsamość na pograniczu polsko-litewskim. – *Tożsamość-Język-Rodzina. Z badań na pograniczu słowiańsko-bałtyckim*, Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, 53–68.
- Rutkowska K., 2008b, Świadomość narodowa a język ludności wiejskiej na pograniczu polsko-białorusko-litewski. – *Prace Filologiczne* LIV, 345–366.
- Rutkowska K., 2012, O zmianach w topografii gwar polskich na Litwie. – *Gwary dziś*, t. 6, *Konteksty dialektologii*, pod red. J. Sierociuka, 155–164.
- Sawaniewska-Mochowa Z., Zielińska A., 2007: *Dziedzictwo kultury szlacheckiej na byłych Kresach północno-wschodnich Rzeczypospolitej*, Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Smułkowa E., 2000, Dwujęzyczność po białorusku: bilingwizm, dyglosja, czy coś innego? – *Język a tożsamość na pograniczu kultur*, red. E. Smułkowa, A. Engelking, Białystok: Katedra kultury białoruskiej w Białymstoku, 90–100.
- Turska H., 1995, *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*, przedruk z r. 1939, wstęp i opracowanie V. Čekmonas, Vilnius: Mintis.
- Zielińska A., 1996, *Wielojęzyczność staroobrzędowców mieszkających w Polsce*, Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Zielińska A., 2002, *Polska mniejszość na Litwie Kowieńskiej. Studium socjolingwistyczne*, Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Zielińska A., 2003, Czy polszczyzna północnokresowa ma szansę przetrwania? (w świetle koncepcji dyglosji i żywotności etnolingwistycznej „ethnolinguistic vitality”). – *Acta Baltico-Slavica* XXVII, 104.
- Чекмонас В., 2001, Польский язык в Йонавском районе Литвы (социоллингвистические заметки). – *Studia nad polszczyzną kresową*, t. X, pod red. J. Riegera, Warszawa, 71–91.

POLISH DIALECTS IN LITHUANIA: STRATIFICATION AND BEHAVIOR

Kristina RUTKOVSKA

Vilnius University, Centre of Polish Studies, Lithuania

SUMMARY. There are three linguistic territories that are traditionally distinguished in Lithuania: Vilnius and Kaunas districts, and the lake region of Ignalina district. The Polish language persists best in the Vilnius that is in two districts near by Vilnius where the Polish comprise the majority: in Šalčininkai district (79,5 percent) and Vilnius district (61,3 percent). The Polish make up a large national group in Trakai (33,2 percent) and Švenčionys (27,4 percent) districts. There is only 1,6 percent of the Polish living in Kaunas district, and 2,5 percent – in the lake region of Ignalina district. The changes in the topography of Polish dialects in Lithuania depend on a number of factors, and one of the main factors is the language which determines the inclusion of the ethnic rural population of Lithuania; it is the main feature on which Polish national identity has been based. Therefore the subject of this article is the description of the expressions of the inhabitants living in these districts: the expressions that are concerned with the valuation of the dialect, relation to the Polish language, and the linguistic competence problems as they are perceived by the informants.

KEYWORDS: *Polish dialects in Lithuania, frontier, identity, linguistic competence.*

DYGLOSJA I WIELOJĘZYZCZNOŚĆ POLAKÓW MIESZKAJĄCYCH W MIASTACH NA LITWIE

Kinga GEBEN

Vilniaus universiteto Polonistikos centras

Universiteto g. 5, Vilnius, Lietuva

kinga.geben@flf.vu.lt

STRESZCZENIE. Celem artykułu jest analiza rozwarstwienia funkcjonalnego języków i gwary używanej przez polską mniejszość etniczną mieszkającą w litewskich miastach. Materiał do niniejszych badań został zebrany podczas zespołowych reprezentatywnych badań socjolingwistycznych prowadzonych w latach 2007–2012 w miastach na Litwie, które pozwalają na uogólnienie świadomości językowej respondentów. Z badań wynika, że język litewski ma status języka najbardziej potrzebnego, za najbardziej prestiżowy jest uważany język angielski, ale za najpiękniejszy – język polski. W sferze prywatnych kontaktów język polski jest dobrze utrzymany tylko w rodzinach homogenicznych polskich. Stosunek respondentów do gwary polskiej i żargonu nie jest jednoznaczny, wyodrębniono kilka typów postaw. Prawie we wszystkich miastach istnieje tendencja malejąca użycia języka polskiego oraz dokonują się zmiany tożsamościowe: odsetek deklarujących narodowość polską jest wyższy niż odsetek deklarujących tożsamość polską oraz ojczysty język polski.

SŁOWA KLUCZOWE: *wielojęzyczność, dyglosja, polska mniejszość etniczna, język miasta, gwarą.*

WSTĘP

Według danych Departamentu Statystyki w 2011 r. na Litwie zamieszkiwało nieco ponad 200 tys. Polaków, co stanowiło 6,6 proc. mieszkańców państwa. W porównaniu z rokiem 2001 liczba ludno-

ści narodowości polskiej zmniejszyła się o 34 tys. 600 (Lietuvos statistikos departamentas, 2013). Większość Polaków tradycyjnie zamieszkiwała we wschodniej części Litwie, najęściej zaludniając rejon solecznicki (79 proc.) i wileński (63 procent). W stolicy mieszkało 104 tys. (19 proc.) Polaków.

Celem artykułu jest analiza rozwarstwienia funkcjonalnego języków używanych przez Polaków mieszkających w miastach na Litwie. Analizie poddano również sądy respondentów narodowości polskiej o używanych językach i gwarze.

Materiał do niniejszych badań został zebrany podczas zespołowych badań socjolingwistycznych prowadzonych w latach 2007–2012 w miastach na Litwie (por. Ramonienė, 2010, 2013). Pytania zadawane respondentom w badaniu ankietowym dotyczyły m.in. tożsamości, używania języków w miejscach publicznych i prywatnych, poziomu znajomości oraz sądów o językach i gwarze. Badania ankietowe objęły 296 Polaków, ta liczba stanowi 6,7 proc. wszystkich zbadanych osób (N=4697). Interpretacji postaw w stosunku do języku polskiego, gwary oraz i sądów o językach dokonano na podstawie analizy nagrań, których dokonano w Wilnie (Vilniuje) (7), Trokach (Trakuose) (6), Solecznikach (Šalčininkuose) (19), Oranach (Varėnoje) (2) i Simnie (Simne) (1). Zebrałam 35 wywiadów w języku polskim (ok. 16 godzin). Respondenci, którzy udzielili wywiadów, w większości pochodzą z rodzin homogenicznych narodowościowo i językowo, wszyscy urodzili się na Litwie.

Pomimo dużej liczby publikacji dotyczących Polaków na Litwie, ciągle brakuje badań szybko zmieniającej się rzeczywistości językowej w miastach, opisujących procesy przemian tożsamościowych i językowych. Niniejsza analiza uwzględnia nie tylko interpretację danych socjolingwistycznych dotyczących wielojęzyczności, ale także stanowi próbę podsumowania postaw Polaków– mieszkańców miast litewskich– wobec kilku typów gwary.

TOŻSAMOŚĆ POLSKA, JĘZYK OJCZYSTY – POLSKI

Zebrane dane ilościowe w trakcie trwania badań świadczą o tym, że rozmieszczenie polskiej mniejszości etnicznej odpowiada granicom rozpowszechnienia języka polskiego jako ojczystego, jednak prawie we wszystkich miastach procent użytkowników języka polskiego w porównaniu z deklaracją narodowości polskiej jest niższy¹. Osoby deklarujące narodowość polską zamieszkiwały następujące miasta: Ejszyszki (Eišiškęs) (95,0 proc.), Soleczniki (Šalčininkai) (71,0 proc.), Niemenczyn (Nemenčinė) (40,0), Grzegorzewo (Grigiškės) (37,5), Święciany (Švenčionys) (26,3), Landwarów (Lentvaris) (25,0), Podbrodzie (Pabradė) (25,0), Wilno (Vilnius) (18,0), Troki (Trakai) (15,0), Małe Święciany (Švenčionėliai) (14,3), Orany (Varėna) (12,5), Wisaginie (Visaginas) (10,0). Te miasta leżą na terenie obszaru tradycyjnie zwanego Wileńszczyzną.

Uogólniając badania ankietowe dotyczące wyboru języka ojczystego, możemy podać dane: 77 proc. badanych Polaków wskazuje język polski jako ojczysty, 23 proc. – rosyjski i 11 proc. – litewski. 13 proc. respondentów uznaje kilka języków za ojczyste. W miastach utrzymuje się tendencja zmniejszania się użytkowników języka polskiego jako ojczystego. Inna prawidłowość wynika ze struktury narodowościowej miasta: im większy procent ludności litewskiej lub rosyjskiej zamieszkuje miasto, tym większa następuje różnica między deklaracją narodowości polskiej i języka polskiego jako ojczystego wśród reprezentantów narodowości polskiej (por. Vilkienė, 2011, 120). Fakt szczególnego przywiązania Polaków do miasta, w którym się urodzili, był niejednokrotnie konstatowany przez socjologów (Frėjutė-Rakauskienė, Šliavaitė, 2012, 134), to też utożsamianie się z miejscem urodzenia jest głębokie i ważne dla

¹ Zebrane dane ilościowe przedstawiono w postaci map socjolingwistycznych dostępnych w Internecie. Zob. <http://www.kalbuzemelapis.flf.vu.lt/lt/zemelapiai/> [dostęp 01.02. 2014].

tożsamości respondentów, co odzwierciedla się w ich preferencjach językowych.

WIELOJĘZYCZNOŚĆ DYGLOSyjNA

Dyglosja, w klasycznym rozumieniu tego zjawiska przez Charlesa A. Fergusona przedstawionym w 1959 r., jest sposobem istnienia dwóch kodów językowych w określonej grupie społecznej, którym przypisane są sfery ich użycia i funkcje: H (high)– funkcje „wysokie”, oficjalne i L (low)– funkcje „niskie” (Lipińska, 2003, 128–129; Ferguson, 1959, 325–340). Joshua A. Fishman (1971, 286–287) scharakteryzował dyglosję jako trwałą dyferencjację społecznej funkcji dwóch różnych języków, która trwa co najmniej w ciągu trzech pokoleń w sytuacji bezkonfliktowej przy akceptacji takiego układu przez społeczeństwo. Dostrzeżenie hierarchiczności w rozwarstwieniu funkcjonalnym języków daje możliwość zastosowanie terminu „dyglosja” w stosunku do funkcjonowania kilku języków (por. Wardhaugh, 2006, 95).

Funkcjonalne rozwarstwienie języków w społeczności wielojęzycznej zależy od typu wielojęzyczności. Wielojęzyczność społeczno–terytorialna mniejszości etnicznej polskiej różni się swoim repertuarem języków od dwujęzyczności Rosjan: Rosjanie nie używają języka prostego i nie znają języka polskiego, ograniczają się do dwujęzyczności rosyjsko–litewskiej (Brazauskienė, 2013, 178–180). Polacy litewscy znają (co najmniej rozumieją): język litewski, język polski ogólny, gwarę białoruską (język prosty) oraz język rosyjski (por. Masojć, 2001, 28). Społeczność Rosjan zdążyła w stronę dwukulturowości rosyjsko–litewskiej (por. Vilkienė, 2011, 115–129), Polacy zaś doświadczają kilku różnych wpływów językowych i kulturowych, co może prowadzić do asymilacji lub do wykształcenia się nowej jakości zwanej „tutejszością”.

Dane ankietowe dotyczące 296 Polaków mówią o dominacji użycia jednego z języków w poszczególnych sferach rzeczywistości

społecznej. Anna Zielińska (2002, 16; 1996, 127–128) opisała sieć interakcji określających funkcjonowanie języków w społecznościach wielojęzycznych na Litwie i w Polsce, wyszczególniając m.in. takie sfery językowe jak: dom (rodzina), sąsiedztwo, nauka, religia, praca, administracja i środki masowego przekazu. Chociaż Polacy na Litwie języka polskiego najczęściej używają tylko w rodzinie, jednak ta podstawowa sfera rzeczywistości nie jest jednoznacznie przypisana językowi polskiemu. Posłużę się danymi z ankiet. W rodzinach polskich język polski nie jest jedynym używanym językiem, a zakładanie rodzin mieszanych staje się coraz częstsze. Język polski zdecydowanie dominuje w kontaktach z najstarszymi członkami rodziny. Z matką stosuje go 77%, z ojcem 75%, z rodzeństwem 73% ankietowanych Polaków. Języka polskiego do rozmów z małżonkiem (partnerem) używa 55% osób, ale respondenci deklarują częste przełączenia kodów. Do dzieci po polsku mówi 67% ankietowanych, z wnukami stosuje go 53% respondentów. Z odpowiedzi wynika, że do rozmów z małżonkiem częściej używają rosyjskiego, do rozmów z dziećmi i wnukami – częściej języka litewskiego. W rodzinach ankietowanych Polaków zauważalny jest spadek użycia języka polskiego i wzrost użycia języka litewskiego, język rosyjski zaś zajmuje dość stabilną pozycję w kontaktach tego typu.

Respondenci komunikują się z sąsiadami i przyjaciółmi częściej po rosyjsku, ten język także obsługuje półoficjalne kontakty w środowisku zamieszkania (np. tak mówią do fryzjera, sprzedawcy). Popularność języka rosyjskiego wśród Polaków obecnie nie maleje również ze względu na to, że polska społeczność się starzeje. Wykształcenie zdobyte w czasach sowieckich w języku rosyjskim wpływa na wybór języka mediów. Grupa emerytów, która była najliczniej reprezentowana w badaniu ilościowym (21 proc.), najchętniej czyta rosyjskojęzyczną prasę wydawaną na Litwie, często skierowaną właśnie do emerytów, np. tygodnik „Pensioner” oraz ogląda telewizję rosyjską. Szczególny udział języka rosyjskiego w komunikacji codziennej ujawnia się w repertuarze języków Polaków z Solecznik:

Rosyjski na co dzień, litewski najczęściej w mieście, w magazynach różnych, a polski w domu tyko (SolM24)².

Rosyjski używam codziennie, polski też, litewski też. Angielski trochę rzadziej, jeżeli tylko w czytaniu, czy słuchaniu muzyki angielskiej (SolK20).

Jak wynika z wypowiedzi respondentów zarówno najstarszego, jak i średniego pokolenia, wpływ języka rosyjskiego jest w tym mieście bardzo silny. Środowisko nauki, język mediów, język kontaktów z sąsiadami są dla wielu Polaków mieszkających w miastach na Litwie od dzieciństwa związane z językiem rosyjskim:

Wiem język polski, rosyjski, litewski i trochu angielski. Nu najlepiej wiem język rosyjski, dlatego że skończyłam szkołę rosyjską (SolK39).

Modlą się Polacy przede wszystkim po polsku – podczas ankietowania tak odpowiedziało 85 proc. Jest to najwyższy wskaźnik wykorzystania języka związanego z rodzinną tradycją (por. 82 procent respondentów mówi z dziadkami po polsku).

Codziennie pisanie jest związane z nawykami językowymi wyniesionymi ze szkoły, więc być może dlatego respondenci częściej piszą w języku rosyjskim (92 proc.), chociaż 60 proc. deklaruje, że pisze po polsku. Języka litewskiego na piśmie używa 85 proc. respondentów. Konieczność pisania w języku litewskim związana z wymogiem stosowania go w urzędach, użycie języka litewskiego na piśmie jest tylko o 3 procent mniejsze niż deklarowana znajomość języka litewskiego (np. osoby starsze nie piszą po litewsku, ponieważ nie wynika to z potrzeby kontaktów społecznych).

Dyglosyjność sytuacji używania języków ujawnia się podczas rozgraniczenia sfery oficjalnej i nieoficjalnej kontaktów: sfera kontaktów oficjalnych jest zdominowana przez język litewski, natomiast sfera kontaktów nieoficjalnych jest najczęściej związana z językiem

2 W nawiasach wskazuję skrót nazwy miasta: Wil.– Wilno (Vilnius), Sol.– Soleczniki (Šalčininkai), Tr.– Troki (Trakai), w którym dokonano nagrania, płeć informatora (M – mężczyzna, K – kobieta) oraz wiek respondenta. W transkrypcji nagrań zbliżonej do ortograficznej uwzględniłam odstępstwa od normy gramatycznej i leksykalnej.

polskim i rosyjskim. O hierarchiczności języków mówią respondenci explicite, wygłaszając sądy o prestiżu i użyteczności języków.

Za najbardziej prestiżowy z języków respondenci uznają język angielski, np.:

Nu, teraz, to chyba wszyscy starają się uczyć języka angielskiego (WilM46).

Język angielski jest kojarzony z biznesem, podróżami i nowymi technologiami:

Najpopularniejszy jest moim zdaniem to jest angielski, dlatego że cała kultura, cały komputer, wszystkie oprogramowania przeważnie jest w języku angielskim, a w nasze czasy bez komputera, nu, ni studia, nic nie obchodzi się, wszędzie jest komputer (SolM24).

Myslę, że już ten w nasze czasy, gdy my już w Europie, to taki najpotrzebniejszy jest język angielski (SolK39).

Język angielski nie ma szczególnie szerokiego zastosowania w codzienności Polaków mieszkańców Litwy, chociaż ma wysoki prestiż zewnętrzny i jawny (por. Miliūnaitė, 2010, 239–241). W języku polskim (w wariancie kulturalnym) nie zachodzą bezpośrednie interferencje z angielskiego, używane są te anglicyzmy, które przyswojono już w końcu XX wieku. Przykładami dziś funkcjonujących anglicyzmów w języku Polaków litewskich wypowiadających się w telewizji, radiu i prasie są terminy związane z technologiami komputerowymi: *adres e-mailowy, blog, Internet, laptop*; anglicyzmy z dziedziny terminologii ekonomicznej i politycznej, np. *terminal, lobby, menedżer, konsulting, dumping, biznesmen, badania marketingowe; impeachment, na topie, atmosfera undergroundu, polityczny news, military-show* (zob. Geben, 2008a, 223–230).

W kwestii przywiązania do języków informatorzy byli raczej wspólnego zdania: za najbliższy informatorzy uznawali najczęściej język polski, niektórzy jako drugi język wymieniali język rosyjski:

Polski, bardzo ważny polski, my jesteśmy Polacy, ważny język polski (SolK70).

Wszystkie języki lubię (...) są oni dla mnie jednakowo atrakcyjne, ale najbliższy jest mi język polski (SolM24).

Najbardziej lubię to chyba język rosyjski. Jest bardzo ładny. No polski też jest bardzo ładny (SolK20).

Język rosyjski jest dla respondentów językiem *najwygodniejszym*, w którym *dobrze mówić*, ponieważ obsługuje kontakty towarzyskie, często jest też językiem literatury i mediów:

Najbardziej lubię język rosyjski, ponieważ w tym języku potrafię no [p] można tak powiedzieć, najbardziej najlepiej się wyśłowić (...) Z czasów szkolnych i teraz dość dużo czytam literatury w języku rosyjskim i także duża część przyjaciół rozmawia w tym języku (SolM23).

Jednak za *najpotrzebniejszy* uznano język państwowy – litewski. Takiego zdania były też osoby, które nie władają językiem litewskim, np. kobieta w wieku siedemdziesięciu lat:

Bo za to że jak na Litwie żyję, to dobrze bardzo i litewski język znać i bywa, że gdzie postąpić tego uczyć się, czy gdzie to, łatwiej to już litewski język, żeby był, wiadomo, wiadomo (SolK70).

Podobnie wypowiadają się inni mieszkańcy miast:

Najpotrzebniejszy litewski, a inne trzeba znać, trzeba wszędzie po litewsku trzeba pisać, za to i idźmy tak (TrK65).

Przy tym wszystkim musimy jednak dobrze znać swój no, język narodowy. (...) Ponieważ język, w którym człowiek rozmawia od dzieciństwa i w rodzinie jest jego językiem rodzinnym i musi go znać. Jednak każdy obywatel Litwy musi też dobrze znać i narodowy język swego państwa (SolK23).

Prestiż językowy wyrażający się w poglądach własnej grupy oraz w poglądach większości etnicznej wpływa na wybór języka komunikacji w rodzinie. Z danych ilościowych wynika, że język polski za *najpotrzebniejszy* uznaje 11 proc. Polaków. Tak uważa 1 proc. Litwinów i Rosjan oraz 3 proc. przedstawicieli innych narodowości (łącznie: Białorusini, Ukraińcy, Żydzi i inni). Język polski jako *najpotrzebniejszy* postrzega 2 proc. wszystkich respondentów. Język polski w społeczeństwie na Litwie nie ma prestiżu jawnego: wynik

oceny prestiżu języka polskiego z ankiet wszystkich respondentów wynosi 1 proc., w grupie respondentów narodowości polskiej uzyskujemy wynik sięgający 8 proc.

J. Holmes (2001, 52) stwierdza, że język mniejszości etnicznych naturą rzeczy powoli jest wypierany przez język większości, szybkość tego procesu zależy od czynników społecznych, które w rodzinie ujawniają się w wyborach językowych kształcenia najmłodszego pokolenia. Wybór języka przedszkola, szkoły, mediów dokonywany jest przez rodziców. Jeżeli rodzina ma wykształcić pozytywny wizerunek własny młodej osoby wkraczającej do społeczeństwa, to poprzez wybory dokonywane w stosunku do młodszego pokolenia, następuje przemiana językowa również w pokoleniu starszym. Rodzice zaczynają mówić w języku dziecka, czyli w języku tego społeczeństwa, do którego aspirują ich dzieci. Mimo deklaracji pozytywnego nastawienia do wielojęzyczności jako opcji wychowania dającej więcej możliwości, wielu członków polskiej mniejszości etnicznej oddaje swoje dzieci do szkół z litewskim językiem wykładowym, np.:

To jest obowiązkowo znać kilka języków. Każdy wykształcony człowiek powinien po prostu znać język rosyjski, litewski, no, angielski oczywiście (...) Jeżeli, jestem Polką, mój mąż, przyszły mąż będzie też Polakiem, to oczywiście, że w domu będziemy z dziećmi rozmawiać w języku polskim. Aaa to, w jakim języku będzie rozmawiać z kolegami, to już jego decyzja, a w szkole niech rozmawia po litewsku. To tylko dla dziecka będzie lepiej, jeżeli będzie znał więcej języków (SolK20).

Równowaga w nauczaniu języka ojczystego wynoszonego z domu zostaje zachwiana poprzez zmianę języka nauki formalnej na język bardziej prestiżowy w społeczeństwie. Taka zmiana kodu występuje jako regularna wówczas, gdy dziecko pochodzi z rodziny mieszanej narodowościowo. Przekazywanie języka polskiego z pokolenia na pokolenie w rodzinach mieszanych ustaje, więc zmniejsza się ogólnie żywotność danej grupy etnicznej.

M. Ehala i A. Zabrodskaja (2014, 78–79), opisując etnolingwistyczną żywotność (ang. *ethnolinguistic vitality*) grup etnicznych

zamieszkujących region bałtycki, uzależniają ją od następujących czynników socjo- i psycholingwistycznych: odczuwalny dystans „my”– „oni”, stopień skłócenia grup etnicznych, odczuwalny dystans międzygrupowy i poziom utilitaryzmu w systemie wartości grupy. Analizowane przez badaczy aspekty świadczą o skłonności polskiej grupy etnicznej do asymilacji (Ehala, Zabrodskaja, 2014, 78–79).

DYGLOSJA: JĘZYK POLSKI A MOWA „PROSTA” I ŻARGON

Mieszkańcy Wileńszczyzny znają odmianę ogólnopolską i regionalno-gwarową języka polskiego. Stosują obie w zależności od sytuacji: sytuacja oficjalna determinuje użycie przez mówiących polszczyzny ogólnej, natomiast nieoficjalna– stylu potocznego polszczyzny ogólnej lub odmiany regionalno-gwarowej, która jest zróżnicowana terytorialnie i społecznie. Językoznawcy rozróżniają kilka typów odmiany regionalno-gwarowej języka polskiego na Litwie: a) gwara „tutejszo-białoruska”, w której mówią mieszkańcy wsi oraz b) wariant kulturowy dialektu zbliżony do polszczyzny ogólnej z fonetyką rosyjską i licznymi interferencjami leksykalnymi³.

Koji Morita (2006, 147–148) opisuje fenomen mowy prostej, jako a) mowy przeciwstawianej „językom o wyższym statusie w hierarchii społecznej języków, dawniej językowi cerkiewno-słowiańskiemu, a obecnie językom literackim (litewskiemu, rosyjskiemu, białoruskiemu i polskiemu)“, b) mowy „mieszanej“ powstałej do porozumiewania się ludności wielojęzycznej, stosowanej obecnie głównie w wersji ustnej, c) niepełniającej funkcji języka religijnego, d) nie określającej żadnej narodowości i państwowości, pozwalającej na zachowanie neutralności w sporach pomiędzy różnymi narodo-

³ O języku mieszkańców wsi na Kowieńszczyźnie zob. Karaś, 2001, 80; o dwudialektalności współczesnych Polaków litewskich zob. Masojć, 2001, 33; o języku mieszanym wpisów na forach internetowych zob. Geben, 2008b, 62–72.

wościami. Takie cechy można przypisać nie tylko *mowie prostej*, ale też *gwarze młodzieżowej*.

Język polski a mowa „prosta”

Polakom na Litwie zadano pytanie, w jaki sposób postrzegają swój język. Z odpowiedzi respondentów wynika, że mają niejednoznaczny stosunek do języka ogólnego (wzoru) oraz do gwary lub języka w odmianie mieszanej. Respondenci, którzy wypowiadali swoje opinie o różnicach językowych między polszczyzną ogólną i gwarą, najczęściej krytykowali swoje umiejętności językowe, wariant zaś ogólnopolski uznawali za lepszy, wyższy, piękniejszy. Ograniczenie społeczne gwary prostej do języka wsi wpływa na postrzeganie jej jako języka ludzi niewykształconych.

Zastrzegam, że nie wszyscy respondenci uściślali, mówiąc o licznych błędach w polszczyźnie, o który wariant języka polskiego na Litwie im chodzi. Jednak, gdy zastanawiamy się nad trafnością sądów o języku, możemy się zgodzić, że w kategoriach błędu można rozpatrywać jedynie wpływy obce w wariancie standardowym, kiedy podczas publicznego (np. w mediach) użycia polszczyzny ujawniają się takie kalki strukturalno-semantyczne, jak: *żyć gdzieś* ‘mieszkać gdzieś’ (z ros. жить i lit. gyventi ‘żyć; mieszkać’); *postąpić na uniwersytet* ‘dostać się na studia’ (ros. з поступить в университет, lit. įstoti į universitetą); *na konto* ‘w sprawie, na temat, o czymś’ (z ros. на счет); *poznajomić się* ‘zapoznać się’ (z ros. познакомиться), *drugi* ‘inny’ (z ros. другой ‘inny; drugi’) (Geben, 2008a, 223–230). Ów wariant „wysoki”, „prestżowy”, standardowy lub zbliżony do standardowego jest używany w wypowiedziach w środkach masowego przekazu, w rozmowie oficjalnej i w języku kazań. Natomiast wariant „niski”, gwara (*język prosty*) nie podlega normalizacji, więc nie można oceniać go w kategoriach poprawności, podobnie Elżbieta Smułkowa (2010, 107) traktuje wyrazy pochodzenia obcego w swobodnych wypowiedziach ustnych (w gwarze prostej) jako konwergency leksykalne powstające w warunkach

pogranicza językowego, co pozwala badaczowi na opis zjawiska bez waloryzacji.

W stosunku do używanego przez siebie języka respondenci mieli podobne oceny:

Nasza mowa nieczysta, mieszana. Oni [w Polsce] dokładniej rozmawiają po polsku, my tak bardziej prosto (TrK78).

Od Polaka naprawdziwego z Polski to dużo czym (różni się), bo wszystko jedno to z Litwy przekazuje się i kultura i język (SolM24).

Nie jest bardzo dobry, jest inny. Jest taki średni, tutejszy (SolK20).

No to...wypada używać go tam gdzie po prostu są swoje ludzie, z którymi obcujesz na każdy dzień i którzy są znajomi (TrK39).

Wiem język polski, ale jeszcze trzeba poduczyć, więcej poczytać literatury (SolK39).

Respondenci w większości oceniają gwarę negatywnie, jako wariant „nieprestżowy” i gorszy, sądzą, że przeszkadza w nauce języka ogólnego (np. SolK20, SolK39). Respondenci, którzy wychowują dzieci, chcą, by one mówiły poprawnie (np. TrK39). O potocznym przekonaniu o konieczności porzucenia gwary w obliczu awansu społecznego pisze Anna Engelking (2012, 262–265), stwierdzając, że niższy prestiż mowy chłopów (*język (mowa) prosty, muzycki, chłopski, wioskowy, domowy, miejscowy, tutejszy, nasz, swój*) jest zjawiskiem uniwersalnym.

Charles A. Ferguson (1959, 325–340) twierdził, że osoby wykształcone używające kodu językowego o wyższym prestiżu, starają się unikać używania kodu językowego o niższym prestiżu w rozmowie z obcymi, a nawet zaprzeczają jej istnieniu, chociaż używają tej gwary, gdy mówią do krewnych i znajomych. Respondenci podkreślali, że w mieście raczej nie należy mówić *po prostu*, np.:

No to...wypada używać go tam gdzie po prostu są swoje ludzie, z którymi obcujesz na każdy dzień i którzy są znajomi (SolK20).

Jednak starsi respondenci stwierdzają, że gwara białoruska (*język*

prosty) jest używana również w mieście (w Solecznikach) w sytuacjach nieoficjalnych o szerszym zasięgu, np.:

Codziennie nie mówimy po polsku, po prostu mówimy, ale jesteśmy Polakami. Koniecznie po polsku trzeba mówić, ale jakoś tutaj u nas po prostu, więcej po prostu rozmawiają, ale jak trzeba – to po polsku, ja umiem bardzo dobrze po polsku (SolK70).

Niektórzy respondenci wskazywali na pozytywną stronę mówienia gwarą, która pozwala na zademonstrowanie tożsamości terytorialnej i odrębności kulturowej:

[Dialekt wileński] ma też tę swoją własną iskierkę i jest chyba jako dla mnie jako człowieka żyjącego na Litwie i rozmawiającym w języku polskim i rosyjskim jest chyba nawet może ciut bardziej malowniczy, bardziej ciekawy niż ten oryginalny język polski (SolM23).

Podsumowując wypowiedzi, możemy stwierdzić, że stosowanie *języka prostego* respondenci ograniczają do wąskiego kręgu osób zbliżonych wiekowo (np. tak mówi informatorka do męża, ale do dziecka już tak nie mówi) oraz mieszkających na wsiach. Użycie *gwary prostej* poza tym kręgiem, np. w sferze usług do osoby z zapisanym na wizytówce polskim imieniem i nazwiskiem czy do pielęgniarki, uważają za niegrzeczne. Opozycja, istniejąca w podejściu do gwary i języka na Białorusi *kulturalny: prosty* (Engelking, 2012, 252), istnieje też w świadomości Polaków litewskich. Chociaż w miastach w takich miejscach, jak targowisko, sklepy osiedlowe i kioski, Polacy najczęściej zwracają się do sprzedawców po rosyjsku lub po polsku, jednak używają wówczas wariantu zbliżonego do standardowego języka. W stosunku do gwary można wyróżnić następujące postawy a) ocena negatywna, np.: *nie nadaje się do sytuacji oficjalnych, źle wpływa na poprawność języka, powstaje w wyniku braku wykształcenia*, b) ocena neutralna: *język ludzi starszych, język najbliższego otoczenia, język wiejski, tutejszy*, c) ocena pozytywna: *gwara śmieszna, ciekawa, żywa, ułatwia komunikację, język przodków* (por. Geben, 2003, 62–64; Matiušenok, 2012, 107).

Język polski a żargon

Do wariantów niestandardowych, stosowanych tylko w sytuacjach nieoficjalnych, zaliczymy żargon młodzieżowy, jednak nie należy go utożsamiać z językiem prostym. Jest to typ gwary środowiskowej (żargonu, socjolektu młodzieżowego), który powstał i funkcjonuje w wielojęzycznym środowisku miejskim. Stosowanie gwary młodzieżowej niesie w sobie prestiż ukryty, poczucie solidarności z grupą, wyznacza członków grupy. Jednak użycie tego języka na zewnątrz grupy jest postrzegane jako niewłaściwe i niezrozumiałe. Młoda osoba wyraża świadomość konieczności korzystania z wariantu wyższego poza grupą społeczną i terytorialną, ponieważ w jej świadomości wariant standardowy każdego języka oznacza wyrażanie dystansu społecznego i poszanowania.

Polski socjolekt młodzieżowy na Litwie jest środowiskową odmianą mieszaną języka na bazie artykulacyjno–gramatycznej przedwojennego dialektu północnokresowego z wpływami wszystkich innych języków (litewskiego, rosyjskiego, rosyjskiego oraz angielskiego żargonu młodzieżowego), ujawniającymi się najbardziej na płaszczyźnie leksykalnej. Badania językoznawców dowodzą, że zarówno polski, jak i litewski język młodzieżowy, pozostaje pod wpływem slangu rosyjskiego (Geben, 2013a, 22–26). W opracowaniu żargonu polskiej młodzieży na Litwie obliczono, że najwięcej jest w nim rusycyzmów. Zapożyczenia z różnych języków stanowią aż 42 % slangu młodzieżowego (por. Dawlewicz, 2000, 113). Młodzi wyrażają swoiste podejście do jakości tego języka: nie uważają mieszania języków za coś złego, sądzą, że tak właśnie należy mówić w środowisku „swoich” z Wileńszczyzny (Geben, 2012, 155–165):

Tak, raczej obcuje ze środowiskiem, gdzie polski i rosyjski języki są przemieszane ze sobą i czasami nie zrozumiesz, na jakim, jakim językiem przed chwilą mówił twój kolega. (...) Nie widzę nie złego. Przecież ludzie znają dwa języki, ale oba z nich znają źle [p]. Nawet trudno powiedzieć. Dla miejscowych, dla właśnie, dla miejscowego obcowania, to żaden problem, jednak jeśli jechać do Polski z takim naszym polskim językiem, czy do

Rosji z takim naszym rosyjskim językiem, to oczywiście będzie problem (WilM19).

W definiowaniu zakresu występowania gwary środowiskowej istotne jest ograniczenie wiekowe użytkowników. Odnoszę opisywane zjawisko językowe do dzieci w wieku szkolnym i młodzieży, która jeszcze nie pracuje. Gwara uczniowska jest wyraźnie wewnątrznie zróżnicowana wiekowo (pokoleniowo). Można bowiem dostrzec różnice między sposobem posługiwania się językiem przez dzieci w młodszym wieku szkolnym (np. w czteroletniej szkole podstawowej) a językiem maturzystów, którzy wyrazy abstrakcyjne ogólnopolskie przeplatają się z wyrazami socjolektalnymi z języka rosyjskiego (np. *tusowka* ‘impreza’, *gliuczyć* ‘mieć w zasięgu’, *pa prikołu* ‘dla zabawy’, *wo, czuju* ‘sądzę’, *czista* ‘naprawdę’) oraz stosują gwarowe końcówki (np. *ja lubił* ‘lubiłem’). Przykładem zapisu gwary środowiskowej w Internecie jest powieść w odcinkach autorstwa Bartosza Połońskiego, stylizowana na „język uczniów klas 10–11 szkoły polskiej na Litwie”⁴:

*Wstają niedziela rano. Ja nidieli nigdy ni lubił, ale zawsze musiał niedzieli-przeżywać tak czy inaczej. W niedziela robił lekcji, jeżeli np. na tusowka gdzie chodził, bo w piątek lekcji robił tylko kiedy gliuczylachata albo to dziwnie naukowo jako czuł się albo nawet kiedy przed radakami chciałzarisawatsa, to siedziałw chacie i rozwiązywał matematyka. Z literaturo u mnie gorzej i czuju dlatego, że książki nudne kazali czytać cipa Reymont, mniesz nieaktualne takie ciemy. Mickiewicza czasami pogliuczył, ale to tylko tak –pa prikołu. Ale ja kiedyś z Internetu Masłowskiej Wojna–Polsko–Ruska skacział, wo to to ciema, ona pra dzisiejsze czasy czista. Nu literacko ja dzisiejszej niedzieli czujam się, musi dlatego, że tak leżąc na kanapie, przed oczami biblioteka Robczika radakow świeci się, z różnymi kolorowymi okładkami*⁵.

Wśród młodzieży istnieje dążenie do uznania socjolektu młodzieżowego jako „żargonu ulicy”, pisania w nim i propagowania go

⁴ Por. <http://www.lrt.lt/mediateka/irasas/1009339046>, min. 20 [dostęp 01. 02. 2014].

⁵ <http://www.rasyk.lt/kuriniai/72634.html> [dostęp 01. 02. 2014].

jako wariantu ustnego języka Polaków litewskich. Z jednej strony taka inicjatywa ma na celu dowartościowanie gwary (żargonu używanego w środowisku młodzieży, która ukończyła polskie szkoły), by Polacy nie porzucali jej na korzyść języka rosyjskiego, czy innego języka o większym prestiżu społecznym, z drugiej strony mówienie gwarą pociąga za sobą zmiany tożsamościowe, ponieważ demonstracyjne użycie gwary ma na celu przede wszystkim przeciwstawienie się językowi standardowemu. W Internecie powstają blogi pisane żargonem, np. „Puliaki z Wilni”, których twórcy nie utożsamiają się ani z Polską, ani z językiem polskim, swoją gwarę traktują jako manifestację kultury alternatywnej, której harmonijny rozwój upatrują we współczesnej „multikulturze”. „Multikultura” (oraz jej produkt „język ulicy”) nie jest kontynuacją tradycji wielokulturowości WKL, powstała ona w wyniku wspólnych doświadczeń społecznych, kulturowych i językowych tych osób, które zostały wychowane w czasach sowieckich lub w postsowieckiej przestrzeni.

Wspólnym niekwestionowanym mianownikiem języka prostego wiejskiego i języka młodzieżowego jest pojęcie odmiany *niekulturalnej*, w której jest bardzo dużo wulgaryzmów. Podobnie, jak pisze A. Engelking (2012, 252) o „niekulturalnym” języku prostym: „Mowę stereotypowego *mużyka*–chama, która jako gruba, jest utożsamiana z łamaniem zasad społecznego współżycia, można by więc określić metaforycznie jako gramatykę niegrzeczności. Jej przeciwieństwo to mówienie *kulturne, łaskawe, delikatne, grzeczne*, przypisywane stereotypowemu szlachcicowi, człowiekowi (...), który zna i stosuje reguły gramatyki grzeczności. Opozycja między nimi, odzwierciedlająca różnice społecznego statusu, jest postrzegana właśnie w kategoriach etyki mowy”. Młodzież polska używa wyrazów socjolektalnych w funkcji ekspresywnej i fatycznej – poza grupą środowiskową brzmi ów język zupełnie niewłaściwie.

ZAKOŃCZENIE

W analizie stosunku do języków dostrzeżono następujące różnice i podobieństwa pokoleniowe:

- a) Osoby ze starszego pokolenia, którzy mają powyżej 56 lat, wygłaszają sądy o tradycyjnym przywiązaniu do języka polskiego, wskazują na powiązanie języka polskiego i tradycji katolickich, mówią, że najważniejsza dla nich jest kultura polska.
- b) Grupa osób ze średniego pokolenia (w wieku lat 46–56) jest najbardziej zróżnicowana pod względem przywiązania do kultury: polskiej, rosyjskiej i litewskiej. Stwierdzają, że są przywiązani do kultury rosyjskiej: *Najwięcej kultura to jest rosyjska, bo ona była wtedy nawiązana, kultura polska, jakoś staramy się podtrzymywać kulturę swoją polską, jako jesteśmy Polakami, a litewska kultura też, bo żyjemy w państwie litewskim*” (SolM46). Wielu założyło własne rodziny mieszane językowo i narodowościowo, w których dominuje inny język niż polski.
- c) Wypowiedzi, które uzyskałam w tej grupie wiekowej, nie różnią się od wypowiedzi osób w wieku 46–56 lat. Respondenci w wieku 26–45 lat, którzy skończyli szkoły rosyjskie, odczuwają kulturę rosyjską jako bliską sobie z racji odebranego wykształcenia: *Właśnie teraz najczęściej po polsku, gdy córka poszła do szkoły polskiej, to w języku polskim, ale także mnie i rosyjska jest bliska, bo jak byłam mała, to oglądałam najwięcej kino rosyjskie, i muzyka, i literatura* (SolK39).
- d) Osoby z najmłodszego pokolenia (lata 15–25) wspominają wyjazdy szkolne do Polski w celu zwiedzania kraju (ale nie do rodziny). Wybór języka dla własnych dzieci nie jest dla nich jednoznaczny, skłaniają się ku częstszym wyborom języka litewskiego. Opanowanie języka ogólnopolskiego przez młodzież szkolną jest uzależnione od ich pochodzenia społecznego (wykształcenie rodziców, pozycja materialna rodziny, miasto–wieś). Język ogólnopolski, którego dzieci uczą się w szkole różni się od gwary, której używają w środowisku przyjaciół oraz od języka wsi.

Jeżeli zanikną kontakty osobiste z Polakami mieszkającymi w Polsce, potrzeba śledzenia na bieżąco mediów polskich i ekonomiczna celowość uczenia się języka polskiego standardowego, osoby wielojęzyczne dokonają wyboru na korzyść bardziej prestiżowego języka większości, gwarę zaś zwaną „tutejszą” pozostawią w odmianie ustnej ograniczonej do kontaktów ze starszym pokoleniem. Im większa będzie rozbieżność języka regionalnego od języka standardowego, tym niższą pozycję będzie zajmowała polszczyzna w rankingu kodów prestiżowych. Ograniczenie języka polskiego do kontaktów nieformalnych redukuje potrzebę nauczania języka, pociąga za sobą odcięcie od współczesnej kultury i literatury polskiej oraz powoduje „skansenowość” mniejszości polskiej na Litwie, ograniczając jej twórczość do przejawów kultury ludowej. Dyglosja sprzyja asymilacji mniejszości etnicznych i zmianie kodu językowego.

Literatura

- Brazauskienė J., 2013, Lietuvos rusų kalbinės nuostatos. – *Miestai ir kalbos II. Sociolingvistikinis Lietuvos žemėlapis* / red. M. Ramonienė. Vilnius: Vilniaus universitetas, 175–184.
- Dawlewicz M., 2000, *Słownictwo socjolektu młodzieży polskiego pochodzenia w Wilnie*. Warszawa: Elipsa.
- Ehala M., Zabrodskaja A., 2014, Hot and cold ethnicities in the Baltic states. – *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 35(1), 76–95.
- Engelking A., 2012, *Kolchoźnicy. Antropologiczne studium tożsamości wsi białoruskiej przełomu XX i XXI wieku*. Wrocław: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Ferguson Ch., 1959, Diglossia. – *Word*, vol. 15, 325–340.
- Fishman J., 1971, The Sociology of Language. *Advances in the Sociology of Language* / red. Fishman J., t. 1. The Hague, 217–404.
- Frėjutė–Rakauskienė M., Šliavaitė K., 2012, Rusai, lenkai, baltarusiai Lietuvoje: lokalaus, regioninio ir europinio identiteto sąsajos. – *Etniškumo studijos* 1–2: 126–144.
- Geben K., 2003, *Świadomość i kompetencja językowa a warstwy leksykalne w idiolektach młodzieży polskiego pochodzenia na Wileńszczyźnie*. Warszawa: Elipsa.
- Geben K., 2008a, Typy innowacji słownikowych w języku inteligencji polskiej na Wileńszczyźnie. – *Prace Filologiczne* LIII, 223–230.
- Geben K., 2008b, Język internautów wileńskich. – *Poradnik Językowy* 3(652), 62–72.

- Geben K., 2012, Kim się czują Polacy z Wilna, Solecznik i Trok. *Kresowe dziedzictwo: studia nad językiem, historią i kulturą* / red. Burzyńska-Kamieniecka A., Misiak M., Kamieniecki J. Wrocław: Oficyna Wydawnicza ATUT, 155–165.
- Geben K., 2013a, *Kultura języka polskiego. Zmiany słownikowe w polszczyźnie mówionej na Litwie*. Vilniaus universiteto leidykla, Vilnius.
- Geben K., 2013b, Lietuvos lenkai ir lenkų kalba Lietuvoje. In *Miestai ir kalbos II. Sociolingvistinis Lietuvos žemėlapis* / red. M. Ramonienė. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 153–173.
- Holmes J., 2001, *An introduction to sociolinguistics*, 2nd ed. England: Pearson Education Ltd.
- Karaś H., red., 2001, *Język polski na Kowieńszczyźnie. Historia – sytuacja socjolingwistyczna – cechy językowe – teksty*. Warszawa: Elipsa.
- Lietuvos statistikos departamentas, 2013, *Rezultaty powszechnego spisu ludności 2011 roku. Mieszkańcy według narodowości, języka ojczystego i wyznania*. Vilnius.
- Lipińska E., 2003, *Język ojczysty, język obcy, język drugi. Wstęp do badań dwujęzyczności*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Masojć I., 2001, *Regionalne cechy systemu gramatycznego polszczyzny kulturalnej na Wileńszczyźnie*. Warszawa: Elipsa.
- Matiušėnok J., 2012, *Kalbos ir tapatybės ryšys: trijų šalčininkų šeimų atvejo tyrimas*. (Magistro darbas, rankraštis). Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Miliūnaitė R., 2010, Kalbos prestižas ir jo planavimas. – *Kalbos kultūra* 83, 231–256.
- Morita K., 2006, *Przemiany socjolingwistyczne w polskich społecznościach na Litwie (region trocki) i Białorusi (region iwieński)*. Warszawa: SOW.
- Ramonienė M., red., 2010, *Miestai ir kalbos*. Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Ramonienė M., red., 2013, *Miestai ir kalbos II. Sociolingvistinis Lietuvos žemėlapis*. Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Smułkowska E., 2010, Integracja języków na pograniczu białorusko–polsko–litewskimi jej konsekwencje dla teorii zapożyczeń. – *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, zeszyt LXVI. Kraków: Universitas, 97–109.
- Vilkienė L., 2011, Ar dvikalbystė – dvikultūres tapatybės laidas? – *Kalbotyra* 63(3), 115–129.
- Wardhaugh R., 2006, *An Introduction to Sociolinguistics*, 5th ed. England: Blackwell Publishing.
- Zielińska A., 1996, *Wielojęzyczność staroobrzędowców mieszkających w Polsce*. Warszawa: SOW.
- Zielińska A., 2002, *Polska mniejszość na Litwie Kowieńskiej. Studium socjolingwistyczne*. Warszawa: SOW.
- <http://www.kalbuzemelapis.flf.vu.lt/lt/zemelapiai/> [dostęp 01.02. 2014].
- <http://www.lrt.lt/mediateka/irasas/1009339046> [dostęp 01. 02. 2014].
- <http://www.rasyk.lt/kuriniai/72634.html> [dostęp 01. 02. 2014].

LENKŲ, GYVENANČIŲ LIETUVOS MIESTUOSE, DIGLOSIJA IR DAUGIAKALBYSTĖ

Kinga GEBEN

Vilniaus universiteto Polonistikos centras, Lietuva

ANOTACIJA. Straipsnio tikslas – išanalizuoti Lietuvos lenkų etninės mažumos vartojamų kalbų ir tarmių sritis. Atliktų 2007–2012 metais sociolingvistinių projektų duomenys leidžia apibendrinti Lietuvos miestuose gyvenančių lenkų atsakymus ir analizuoti jų kalbinės savimonės apraiškas. Analizuojant paaiškėjo, kad lietuvių kalba turi reikalingiausios kalbos statusą, prestižiškiausia kalba laikoma anglų, bet gražiausia kalba įvardijama lenkų. Privačiojoje srityje lenkų kalba gerai išlaikoma tik vienatautėse šeimose. Lenkų tarmės respondentų vertinimas nėra vienodas, jį galima suskirstyti į kelis tipus. Beveik visuose miestuose jaučiama lenkų tapatybė palyginti su deklaruota tautybe mažėja, taip pat mažėja lenkų kalbos vartojimas ir lenkų kalbos kaip gimtosios deklaravimas.

ESMINIAI ŽODŽIAI: *daugiakalbystė, diglosija, lenkų tautinė mažuma, miesto kalba, tarmė.*

DIGLOSSIA AND MULTILINGUALISM OF POLES FROM URBAN AREAS OF LITHUANIA

Kinga GEBEN

Vilnius University, Centre of Polish Studies, Lithuania

SUMMARY. The paper aims to describe the functional distribution of languages that are used by the Polish ethnic minority living in the cities of Lithuania. The study reported here involves the analysis of linguistic attitudes of the Polish minority and reveals the specificity of dialects (“język prosty” and youth slang). More specifically, it analyses the prestige of dialects.

The research is based on qualitative and quantitative data which were collected in a sociolinguistic research project, “A Sociolinguistic Map of Lithuania: Cities and Towns”, sponsored by the Research Council of Lithuania (No. LIT-2-18). The quantitative data come from questionnaires used in the survey of 296 Poles from urban areas of Lithuania. The data report that there is a dominance of certain uses of language across different areas of communication. The choice of language variety in the semi-public domain shows a preference for Polish and Russian. Public communication is associated with the Lithuanian language.

During in-depth interviews the respondents stressed their appreciation of the Polish language, but they have also admitted that there is a difference between the language spoken in Poland and their local language– they were critical of their own language skills, and recognized the standard Polish language as superior.

On the one hand, it can be argued that *język prosty* is restricted to communication in the family or limited to a circle of elderly people in the villages, therefore the use of *język prosty* in the public domain is considered rude. On the other hand, the use of youth slang carries prestige and the hidden sense of solidarity with the group. Young respondents expressed their positive attitude and appreciation of the youth slang. The common sense of youth slang and the *język prosty* from rural areas associate with the impolite variety, which contains a lot of vulgar words.

However, respondents from urban areas would like to learn more languages and to be multilingual, but the future of the Polish language in Lithuanian cities does not look very bright, because the Polish language is reduced to informal contacts and this diminishes the need for education in this language.

KEYWORDS: *multilingualism, diglossia, the Polish ethnic minority, urban dialect, dialect.*

ŠIAURĖS PANEVĖŽIŠKIŲ TARMINĖS NUOSTATOS: SOCIOLINGVISTINIS TYRIMAS

Genovaitė KAČIUŠKIENĖ

*Šiaulių universiteto Humanitarinio fakulteto
Lietuvių kalbotyros ir komunikacijos katedra
P. Višinskio g. 38, Šiauliai, Lietuva
lkk@hu.su.lt*

ANOTACIJA. Straipsnyje analizuojama medžiaga, surinkta vykdant mokslinį projektą „Šiuolaikiniai geolingvistikos tyrimai Lietuvoje: punktų tinklo optimizacija ir interaktyvioji tarminės informacijos sklaida“, kurį parengė Lietuvių kalbos institutas¹. Remiantis šiaurės panevėžiškių tarmės esančių punktų – Dervelių, Klovainių, Kapčionių, Pakruojo kaimo, Panevėžio, Medikonų, Lygumų, Sosdvario, Norvaišių, Šeduvos – sociologinės anketos duomenimis, analizuojama šio krašto žmonių kalbinė savimonė. Atlikto tyrimo pagrindu daroma išvada, kad šiaurės panevėžiškiai gerai diferencijuoja dvi kalbos atmainas – sakytinę ir rašytinę, kiekvienai jų priskirdami tik jai būdingas funkcijas ir veiklos sferas. Sakytinė kalba – tai bendravimo šeimoje, su artimaisiais ir su kaimynais kalba, tai – gimtojo krašto tarmė. Rašytinė kalba – tai literatūros, žiniasklaidos ir korespondencijos kalba, ne tokia spontaniška ir gyva, todėl jai geriausiai tinka sunormintas kalbos variantas – lietuvių bendrinė kalba. Tarmiškai kalbantis žmogus, tarmės vartotojas šiaurės panevėžiškių tarmės atstovų yra vertinamas kaip socialiai patrauklus, gerbiantis gimtąją tarmę, patriotiškai nusiteikęs žmogus.

ESMINIAI ŽODŽIAI: *šiaurės panevėžiškių tarmė, sociolingvistinis tyrimas, lingvистinė nuostatos.*

¹ Lietuvių kalbos institutas [interaktyvus, žiūrėta 2014-04-07]. <<http://www.tar-mes.lt>>.

IVADINĖS PASTABOS

Dabartiniai šiaurės panevėžiškiai – rytų aukštaičių panevėžiškių tarmės šiaurinė dalis – viena didžiausių ir sudėtingiausių lietuvių kalbos tarmių, užima beveik visą Pasvalio rajono teritoriją, išskyrus siaurą juostą į rytus nuo Saločių, Pasvalio, Berklainių, beveik visą Pakruojo rajoną, išskyrus nedidelę juostą į vakarus nuo Mikniūnų, Norvaišių, Joniškaičių, šiaurinę Radviliškio rajono dalį iki Voskonių, Raginėnų ir pačią rytinę Joniškio rajono iki Kriukų, Bučiūnų. Rytinė tarmės riba beveik sutampa su „pontininkų“ ir „puntininkų“ šnektų ribomis². Pietinę ir vakarinę ribą sudaro trumpųjų balsių redukcijos, [i u] platinimo ir kirčio atitraukimo izoglosos. Šiaurinė tarmės riba sutampa su Latvijos Respublikos siena³.

Straipsnyje analizuojama medžiaga, surinkta vykdant mokslinį projektą „Šiuolaikiniai geolingvistikos tyrimai Lietuvoje: punktų tinklo optimizacija ir interaktyvioji tarminės informacijos sklaida“, kurį parengė Lietuvių kalbos institutas⁴. Kaip nurodoma projekto apraše, pasikeitus politinei, socialinei, kultūrinei bei demografiniai situacijai Lietuvoje ir už jos ribų, būtina: 1) surinkti ir paskelbti naujos medžiagos iš visų lietuvių tarmių; 2) patikslinti lietuvių kalbos tarmių ir patarmių ribas; 3) vienu metu surinkti svarbiausius sociolingvistinius duomenis iš viso lietuvių kalbos ploto (735 punktų Lietuvoje ir 15 punktų užsienyje), atlikti pirminę jų

² *Lietuvių kalbos atlasas*. Vilnius: Mokslas, 1977, t. 2.

³ Bacevičiūtė, R., et al. *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2004; Kačiuškienė, G. *Šiaurės panevėžiškių tarmės fonologijos bruožai*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2006, p. 5.

⁴ Mokslins projektas „Šiuolaikiniai geolingvistikos tyrimai Lietuvoje: punktų tinklo optimizacija ir interaktyvioji tarminės informacijos sklaida“, kurį parengė Lietuvių kalbos institutas (projekto vadovė – Danguolė Mikulėnienė), buvo vykdomas pagal 2007–2013 m. žmogiškųjų išteklių plėtros veiksmų programos 3 prioriteto „Tyrėjų gebėjimų stiprinimas“ priemonę VP1-3.1-ŠMM- 07-V „Parama mokslininkų ir kitų tyrėjų mokslinei veiklai (visuotinė dotacija)“ Jame dalyvavo visų Lietuvos universitetų, turinčių humanitarinio profilio specialybes, atstovų, taip pat ir du Šiaulių universiteto dialektologai – Genovaitė Kačiuškienė ir Juozas Pabrėža.

analizę ir jų pagrindų parengti ir išleisti atlasą „*XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas (žemėlapiai ir jų komentarai)*“. Siekiant užsibrėžtų projekto tikslų ir uždavinių, buvo intensyviai tyrinėjama lietuvių kalbos tarmių situacija, nurodytuose punktuose įrašinėta trijų kartų dialektologinė medžiaga, užpildytos sociolingvistinės anketos, fiksuota sociokultūrinė punkto aplinka ir kt.⁵

Pagrindinis šio straipsnio tikslas – remiantis šiaurės panevėžiškių tarmės plote esančių punktų – Dervelių, Klovainių, Kapčiūnų, Parkruojos kaimo, Panevėžio, Medikonių, Lygumų, Sosdvario, Norvaišių, Šeduvos – sociologinės anketos duomenimis⁶, aptarti šio krašto žmonių kalbinę savimonę.

Tyrimui imti septyni anketos klausimai, kurių atsakymai yra tiesiogiai susiję su kalbine respondentų savimone – noru tam tikrose situacijose rinktis vartoti gimtąją tarmę ar bendrinę lietuvių kalbą. Šiais klausimais aiškinamasi, kokia yra bendravimo kalba šeimoje, viešumoje, kaip kalbama su kaimynais, kaip, respondento nuomone, tinka tam tikrais atvejais kalbėti, rašyti, dainuoti, kaip gali būti apibūdinamas tarmiškai kalbantis žmogus.

I sociolingvistinės apklausos anketas atsakė trijų kartų atstovai – vyriausiosios (daugiau nei 50 m., apklausta 44), vyresniosios

⁵ Minėtoje Lietuvių kalbos instituto svetainėje buvo skelbiama vykdomo projekto eiga, surengti darbiniai seminarai, mokslinės konferencijos, tyrimo pagrindų parengti pranešimai, perskaityti tarptautinėse konferencijose Lietuvoje ir už jos ribų. Projektas pristatytas ir 2012 metais vykusiame 7-ajame Dialektologų ir geolingvistų kongrese Austrijoje (*Dialekt/ dialekt 2.0 & wboe100*. Wien: Praesens Verlag, 2012, p. 145–146; 152–153; 155–156), įvairiapusiškai projekto medžiaga aptarta Lietuvių kalbos instituto surengtoje tarptautinėje tarpdalykinėje mokslinėje konferencijoje „XXI amžiaus tarmių tyrimai: geolingvistinė ir sociolingvistinė perspektyvos“, vykusioje Vilniuje, 2013 m. gruodžio 5–6 d. (žr. Pranešimų anotacijos) ir kt.

⁶ Straipsnyje naudojamosi ŠU lituanistinių studijų programų studentų E. Gužauskaitės, V. Bosaitytės, A. Kruopytės, S. Poliakovaitės praktikos metu surinkta medžiaga bei O. Garšvaitės bakalauro darbu: Garšvaitė O. *Šiuolaikiniai geolingvistikos tyrimai Lietuvoje: šiaurės panevėžiškių požiūris į tarmę*. Bakalauro darbas. Šiauliai: ŠU, 2013. Už tai visoms nuoširdžiausiai dėkoju.

(31–49 m., apklausta 30) ir jauniausiosios (iki 30 m., apklausta 26), gyvenantys 10 šiaurės panevėžiškių tarmės ploto vietų. Iš viso aptariama 100 respondentų atsakymų⁷.

ŠIAURĖS PANEVĖŽIŠKIŲ TARMĖS ATSTOVŲ TARMINIŲ NUOSTATŲ TYRIMAS

Tarminis bendravimas šeimoje

Klausimas *apie tarminį bendravimą šeimoje* anketoje buvo išskaidytas į 10 situacijų. Iš 1 lentelės matyti, kad vyresniosios kartos šiaurės panevėžiškiai dažniausiai tarmiškai bendrauja su sutuoktiniu ir su vaikais (85 proc. ir 81 proc.), rečiausiai – su seneliais (31–40 proc.). Tačiau pastarieji atsakymai gali ne visai teisingai atspindėti realią situaciją, kadangi daugelis respondentų, atsakydami į šį klausimą, matyt, turėjo omenyje tai, kad šiuo metu jų seneliai jau yra mirę, todėl paprasčiausiai pasirinko lengviausią variantą – neatsakyti nieko. Panašiai, matyt, elgėsi ir jaunosios kartos atstovai, kurių dauguma dar yra nesukūrę šeimos, todėl į klausimą apie bendravimą su vaikaičiais taip pat atsakyti negalėjo. 88 proc. jaunųjų šiaurės panevėžiškių tarmiškai kalbasi tik su artimiausiais šeimos nariais – tėvu, motina, broliais ir seserimis, 62–77 proc. jų taip pat tarmiškai bendrauja su seneliais ir iš tėvo, ir iš motinos pusės. To pasakyti negalima apie vyresniosios kartos šiaurės panevėžius: mažesnė jų

⁷ Pagal „Punkto tyrimo metodiką“ kiekviename tiriamame punkte buvo rekomenduota apklausti ne mažiau kaip 6 pateikėjus. Tarp jų turėjo būti bent po vieną visų trijų kartų atstavą. Taip pat buvo pageidaujama, kad visose amžiaus grupėse būtų apklausta po vieną pateikėją, turintį aukštesnįjį ar aukštąjį išsilavinimą. Pildant anketas, tokios nuostatos ir buvo laikomasi. Dauguma vyriausiosios ir vyresniosios kartos atstovų atsakymų buvo panašūs, todėl straipsnyje jie nediferencijuojami: visi aptariami kaip vyresniosios kartos atsakymai ir palyginami su jauniausios kartos tarmės atstovų atsakymais. Panašiai elgiamasi ir straipsnyje: Kačiūškienė G. Šiaulių regiono atstovų kalbinė savimonė. *Acta humanitarica universitatis Saulensis*. 2012, 14:130–140.

pusė – tik 44 proc. – su vaikaičiais bendrauja tarmiškai. Apklausa rodo ir artimesnius vyresniosios kartos respondentų santykius su motina – 74 proc. jų su motina bendrauja tarmiškai. Tačiau visai galimas dalykas, kad respondentų tėvai jau yra mirę, todėl į klausimą, kaip bendraujama su tėvu, tiesiog buvo neatsakyta.

1 lentelė. Tarminis bendravimas šeimoje

Bendravimo situacijos	Vyresnioji karta %	Jaunoji karta %
Su sutuoktiniu	85	8
Su vaikais	81	12
Su broliais, seserimis	75	88
Su motina	74	88
Su tėvu	69	88
Su vaikaičiais	44	0
Su močiute (motinos)	41	62
Su seneliu (motinos)	35	58
Su močiute (tėvo)	33	77
Su seneliu (tėvo)	31	73

Bendravimo kalba viešumoje

Anketos skiltis *bendravimo kalba viešumoje* buvo suskirstyta į 8 situacijas – bendravimas *parduotuvėje; įstaigose; per susirinkimus, sueigas; su kunigu; su pažįstamais; su nepažįstamais; savo krašte pats dažniau prakalbina pažįstamus; savo krašte pats dažniau prakalbina nepažįstamus*. Kaip rodo rezultatai, šiaurės panevėžiškių vyresnioji ir jaunoji kartos dažniausiai tarmiškai bendrauja su pažįstamais (89 proc. ir 85 proc.) arba tarmiškai pakalbina savo krašte pažįstamus (85 proc. ir 88 proc.) ir nepažįstamus asmenis (69 proc. ir 73 proc.). Abiejų kartų atstovų nuomonės beveik sutapo ir dėl bendravimo kalbos oficialioje aplinkoje: 50 proc. jaunųjų ir vos 36 proc. vyresniųjų respondentų mano, kad įstaigose dera bendrauti tarmiškai. Kiek netikėtai išsiskyrė vyresniosios ir jaunesniosios šiaurės panevėžiškių kartos atstovų nuomonės dėl bendravimo kalbos su kunigu ir per susirinkimus – abiem atvejais daugiau jaunųjų respondentų mano,

kad su kunigu (77 proc.) ir per susirinkimus (69 proc.) tinka bendrauti tarmiškai. Vyresniųjų tarmės atstovų nuomonės atitinkamai pasiskirstė taip: 65 proc. ir 52 proc.

2 lentelė. Tarminis bendravimas viešumoje

Bendravimo situacijos	Vyresnioji karta %	Jaunoji karta %
Su pažįstamais	89	85
Savo krašte pats dažniau prakalbina pažįstamus	85	88
Parduotuvėje	69	77
Savo krašte pats dažniau prakalbina nepažįstamus	69	73
Su kunigu	65	77
Su nepažįstamais	62	65
Per susirinkimus, sueigas	52	69
Ištaigose	36	50

Bendravimo kalba su kaimynais

Šioje anketos dalyje buvo pateiktos 3 kalbinės situacijos, sutampančios su pagrindinėmis žmogaus amžiaus grupėmis. Jomis buvo norima išsiaiškinti, *kaip yra bendraujama su tarmės atstovais, kuriems: 1) per 50 metų, 2) 31–49 metai ir 3) iki 30 metų*. Kaip matyti iš 3 lentelės, ir vyresniosios, ir jaunosios kartos atstovų nuomonė dėl bendravimo kalbos su kaimynais sutampa: 79 proc. vyresniųjų ir 65–73 proc. jaunesniųjų šiaurės panevėžiškių su visų amžiaus grupių kaimynais bendrauja tarmiškai. Šiltesnius kalbinius santykius tarp bendraamžių rodo jaunosios kartos atstovų atsakymai.

3 lentelė. Bendravimo kalba su kaimynais

Bendravimo situacijos	Vyresnioji karta %	Jaunoji karta %
Su vyriausiąja karta	79	65
Su vyresniąja karta	79	65
Su jauniausiąja karta	79	73

Kaip tinka kalbėti

Klausimyną šia tema sudarė 6 situacijos. Remiantis jomis, bandyta išsiaiškinti, ką šiaurės panevėžiškiai mano apie tarmišką kalbėjimą įvairiose situacijose: *privačiai su artimaisiais ir pažįstamais; viešai su artimaisiais ir pažįstamais; su nepažįstamais savo krašte; visada savo krašte; visur ir visada, jei tik supranta; per radiją ir TV*. Lyginant gautus rezultatus, 4 lentelėje matyti, kad ir vyresniosios, ir jaunosios kartos atstovai beveik visais atvejais, išskyrus radiją ir TV (4 proc. ir 8 proc.), pripažįsta, kad visose kitose nurodytose situacijose kalbėti tarmiškai tinka – atsakymų procentas svyruoja nuo 49 proc. iki 85 proc. Atsakymai rodo ir tai, kad kai kuriais atvejais jaunieji šiaurės panevėžiškiai yra net kiek liberalesni tarmės vartotojai negu vyresnieji: net 4 situacijose – privačiai kalbėdami su artimaisiais ir pažįstamais ar bendraudami su nepažįstamais savo krašte, taip pat visur ir visada savo krašte arba jei tik juos supranta – jie dažniau renkasi tarmę.

4 lentelė. Kaip tinka kalbėti

Bendravimo situacijos	Vyresnioji karta %	Jaunoji karta %
Privačiai su artimaisiais ir pažįstamais	84	85
Viešai su artimaisiais ir pažįstamais	71	65
Visada savo krašte	71	77
Visur, jei tik supranta	66	73
Su nepažįstamais savo krašte	49	58
Per radiją ir TV	4	8

Kaip tinka rašyti

Šioje anketos skiltyje respondentai turėjo nurodyti, kokiose situacijose, jų nuomone, yra galima ir tinkama tarminė rašytinė kalba. Buvo išskirtos 3 situacijos: *laiškų, žinučių rašymas, jei tik supranta; kaip tinka rašyti žiniasklaidoje, jei skiriama savo krašto žmonėms;*

kaip tinka rašyti grožinę literatūrą, jei tik mokama. Atsakymai rodo (žr. 5 lentelę), kad visi abiejų kartų apklaustieji šiaurės panevėžiškiai gerai diferencijuoja sakininės ir rašytinės kalbos formas. Jų nuomone, visais nurodytais atvejais geriau tinka vartoti bendrinę kalbą, o ne tarmę – palankiausi atsakymai tarmės naudai tesiekia 18 proc. Ypač tai akivaizdu iš atsakymų, susijusių su grožinės literatūros rašymu tarmiškai: ir vyresniosios, ir jaunosios kartos atstovų atsakymų procentas nesiekia net 10. Panašiai pasiskirsto atsakymai ir į kitus du klausimus: tik 18 proc. vyresniųjų ir 12 proc. jaunesniųjų tarmės atstovų mano, kad yra priimtina rašyti laiškus ir žinutes tarmiškai, atitinkamai 14 proc. ir 8 proc. respondentų patiktų, jei tarmiškai būtų rašoma žiniasklaidoje, skirtoje to krašto žmonėms.

5 lentelė. Kaip tinka rašyti

Bendravimo situacijos	Vyresnioji karta %	Jaunoji karta %
Laiškus, žinutes, jei tik supranta	18	12
Žiniasklaidoje, jei skiriama savo krašto žmonėms	14	8
Grožinę literatūrą, jei tik moka	6	4

Kaip tinka dainuoti

Viename iš anketos klausimų buvo prašoma parašyti, kaip, jų nuomone, *tinka dainuoti vienam ar su artimaisiais; per iškilmes (vestuves, vakarėlius ir kt.) savo krašte; per radiją ir TV savo krašte*. 6 lentelės rezultatai rodo, kad ir vyresniesiems (56 proc.), ir jaunesniesiems (80 proc.) šiaurės panevėžiškiams yra priimtina, kai tarmiškai dainuojama per įvairias iškilmes savo krašte. Jaunesniųjų tarmės atstovų, manančių, kad per iškilmes savo krašte tinka dainuoti tarmiškai, buvo net gerokai daugiau už vyresniusius (80 proc. ir 56 proc.). Tačiau nuomonės beveik iš esmės sutapo dėl transliuojamų per radiją ar televiziją dainų – mažiau negu pusė apklaustųjų (46 proc. jaunųjų ir 47 proc. vyresniųjų tarmės atstovų) mano, kad čia tinka

tarminis variantas. Nedaug kuo skiriasi ir atsakymai į klausimą, kaip tinka dainuoti vienam ar su artimaisiais: tik 46 proc. jaunųjų šiaurės panevėžiškių ir 51 proc. vyresniųjų mano, kad šioje situacijoje tarmiškai dainuoti yra priimtina.

6 lentelė. Kaip tinka dainuoti

Situacijos	Vyresnioji karta %	Jaunoji karta %
Per iškilmes savo krašte	56	80
Vienam ar su artimaisiais	51	46
Per radiją ir TV savo krašte	47	46

Jeigu žmogus kalba tarmiškai (vietine kalba), tai jis yra...

Paskutinėje aptariamos sociolingvistinės anketos dalyje respondentams reikėjo apibūdinti ir įvertinti tarmiškai kalbantį asmenį. Buvo pateikti 5 atsakymų variantai: *kaimietis; menkai išsilavinęs; vyresnio amžiaus; gerbiantis gimtąją tarmę (vietinę kalbą); patriotiškai nusiteikęs*, dar buvo galima įrašyti ir papildomą, savąjį variantą. Gauti atsakymai matyti 7 lentelėje. Daugumai šiaurės panevėžiškių – ir vyresnių (84 proc.), ir jaunesnių (81 proc.) – tarmiškai kalbantis asmuo dažniausiai asocijuojasi su žmogumi, gerbiančiu gimtąją tarmę. Tik labai nedidelis vyresniosios kartos atstovų procentas (8 proc.) tarmiškai kalbantį žmogų apibūdina kaip menkai išsilavinusį. Jaunoji šiaurės panevėžiškių karta tarmiškai kalbančio asmens su neįgytu išsilavinimu visiškai nesieja – tarmiškai kalbantį žmogų jie dažniau identifikuoja kaip vyresnio amžiaus (42 proc.). Šiuo klausimu vyresniosios kartos atstovai yra kitokios nuomonės – tik palyginti nedidelei jų daliai (23 proc.) tarmės vartojimas yra siejamas su amžiumi. Jie labiau linkę tarmiškai kalbantį žmogų įvardyti kaip patriotiškai nusiteikęs (38 proc.). Palyginti menka yra ir tarmiškai kalbančio žmogaus sąsaja su kildinimu iš kaimo – tokios asociacijos kyla tik 16 proc. vyresniosios ir 8 proc. jaunosios kartos šiaurės panevėžiškių.

7 lentelė. Jeigu žmogus kalba tarmiškai (vietine kalba), tai jis yra...

Įvertinimas	Vyresnioji karta %	Jaunoji karta %
Gerbiantis gimtąją tarmę	84	81
Patriotiškai nusiteikęs	38	13
Vyresnio amžiaus	23	42
Kaimietis	16	8
Menkai išsilavinęs	8	0

IŠVADOS

Atlikus šiaurės panevėžiškių tarmės punktų – Dervelių, Klovainių, Kapčiūnų, Pakruojo kaimo, Panevėžio, Medikonių, Lygumų, Sosedvario, Norvaišių, Šeduvos – tarmės vartosenos sociolingvistinę analizę, galima daryti tokias išvadas:

1. Šiaurės panevėžiškių tarmė yra skirtina prie stipriųjų lietuvių kalbos tarmių, kadangi ji yra aktyviai vartojama visose gyvenimiškose situacijose. Tarmiškai bendraujama šeimoje, viešumoje, su kaimynais, tam tikrais atvejais tarmė gali būti pasitelkiama rašant, dainuojant, jos nesigėdima viešai bendraujant su pažįstamais ir nepažįstamais asmenimis, net kunigu. Tarmiškai kalbantis žmogus, daugumos tarmės atstovų nuomone, yra žmogus, gerbiantis savo tarmę. Tarmės stiprumą lemia ir pozityvus jaunosios kartos atstovų požiūris į tarmę ir tarmiškai kalbanti žmogų. Tam tikrose gyvenimiškose situacijose jaunimo tarminės nuostatos yra net stipresnės, ypač tai gerai matyti iš atsakymų, susijusių su tarminiu bendravimu viešumoje – beveik visais tikrais atvejais jaunoji šiaurės panevėžiškių karta yra linkusi dažniau kalbėti tarmiškai net ir oficialioje aplinkoje – įvairiose įstaigose, sueigose ar susirinkimuose.
2. Lyginant dviejų amžiaus grupių – vyresniosios ir jaunosios – atsakymus, matyti, kad jų tarminės nuostatos iš esmės nesiskiria. Beveik visais atvejais abiejų grupių atstovų tarmės prioritetai yra panašūs, nesiskiria ir jų požiūris į tarmės vartojimo sferas. Tarsi

vieniems kitus papildant panašiai aptariamos ir situacijos, kaip tinka dainuoti, rašyti, bendrauti su kaimynais ir pan. Paaikškėjo ir silpniausia anketos vieta – klausimai, susiję su tarminiu bendravimu šeimoje. Dėl skirtingo respondentų amžiaus ir šeiminių padėties negalima šių atsakymų traktuoti kaip tikslių, atspindinčių realią kalbinę situaciją šeimoje. Beveik neįtikėtinas faktas, kad tik trečdalis vyresniosios kartos atstovų tarmiškai bendraudavo su seneliais. Tokie atsakymai, kaip jau buvo minėta, galėjo atsirasti dėl nevienodai suvokiamų ir traktuojamų klausimų – vieni respondentai pateikė realią situaciją, prisimindami, kaip buvo bendraujama su seneliais, kiti – rašė brūkšnį, nes senelių šiuo metu jau nėra. Dėl savo jauno amžiaus jaunosios kartos atstovai taip pat negalėjo modeliuoti savo pokalbių su vaikais, o dažnu atveju ir su sutuoktiniais.

3. Kaip ir ankstesniame tyrime⁸, akivaizdžiai matyti, kad ir šiaurės panevėžiškai gražiai diferencijuoja dvi kalbos atmainas – sakytinę ir rašytinę, kiekvienai jų priskirdami tik jai būdingas funkcijas ir veiklos sferas. Sakytinė kalba – tai bendravimo šeimoje, su artimaisiais, su kaimynais kalba, tai šnekamoji gyvenamų apylinkių kalba, kurią iš motinos lūpų yra gavęs kiekvienas, tai – nepakartojamoji ir individualioji gimtojo krašto tarmė, tai savų žmonių sava kalba, gyvenimo savastis. Rašytinė kalba – literatūros, laikraščių ir žurnalų kalba, įvairių raštų ir korespondencijos kalba, ne tokia spontaniška ir gyva, todėl jai be didesnės konkurencijos geriausiai tinka sunormintas kalbos variantas – jau daugiau kaip šimtmetį gyvuojanti lietuvių bendrinė kalba. Respondentų nuomone, bendrinė kalba turi skambėti ir per radiją bei televiziją, net jei laida yra skiriama kokiam nors konkrečiam Lietuvos regionui, tarp jų ir šiaurės panevėžiškiams.

⁸ Kačiuškienė G., *supra* note 7, p. 136.

Literatūra

- Bacevičiūtė R., et al., 2004, *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.
- Dialekt/ dialekt 2.0 & Wboe100*. Wien: Praesens Verlag, 2012.
- Garšvaitė O., 2013, *Šiuolaikiniai geolingvistikos tyrimai Lietuvoje: šiaurės panevėžiškių požiūris į tarmę*. Bakalauro darbas. Šiauliai.
- Kačiuškienė G., 2012, Šiaulių regiono atstovų kalbinė savimonė. *Acta humanitarica universitatis Saulensis* 14,130–140.
- Kačiuškienė G., 2006, *Šiaurės panevėžiškių tarmės fonologijos bruožai*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Lietuvių kalbos atlasas*, 1977, t. 2. Vilnius: Mokslas.
- Lietuvių kalbos institutas [interaktyvus, žiūrėta 2014-04-07]. <<http://www.tarmes.lt>>.
- XXI amžiaus tarmių tyrimai: geolingvistinė ir sociolingvistinė perspektyvos*. Pranešimų anotacijos. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto kalbos istorijos ir dialektologijos skyrius, 2013 m. gruodžio 5–6 d.

LINGUISTIC SELF-AWARENESS OF REPRESENTATIVES OF THE NORTH PANEVĖŽYS DIALECT

Genovaitė KAČIUŠKIENĖ

Šiauliai University

Lithuanian Department of Linguistics and Communication

Faculty of Humanities, Lithuania

SUMMARY. “Lithuanian Contemporary Research into Geolinguistics: Point Network Optimization and Interactive Dissemination of Dialect Information” is a research project implemented by the Institute of Lithuanian Language. Dialectologists of Šiauliai University are the project participants.

Based on the data obtained from a sociological questionnaire survey research conducted in the points of the North Panevėžys Dialect (Derveliai, Klovainiai, Kapčiūnai, Pakruojis, Panevėžys, Medikoniai, Lygumai, Sosdvaris, Norvaišiai, Šeduva), the article analyses the linguistic self-awareness of local population.

Based on the survey research, it has been concluded that the population of the North Panevėžys Dialect can point out exactly the differences between the two varieties of the language, spoken and written, assigning the functions and activity scopes typical of each one of them. The spoken language is a language used to communicate with family, relatives, and neighbours; it is the native

dialect. The written language is a language used in literature, print media, and correspondence; since it is not as spontaneous and lively, the standardized version, the standard Lithuanian language, is the best option.

An individual who speaks / uses a dialect is seen as socially engaging, respecting the native dialect and patriotically-minded person by the representatives of the North Panevėžys Dialect.

KEYWORDS: *North Panevėžys dialect, sociolinguistics, linguistic self-awareness.*

LINGVISTISKĀ SITUĀCIJA RUCAVĀ 21. GS.

Liene MARKUS-NARVILA

Latvijas Universitātes aģentūra

Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts

Akadēmijas laukums 1, Rīga, Latvija

markusnarvila@yahoo.com

ANOTĀCIJA. Rakstā aplūkota Rucavas izloknes lingvistiskā situācija 21. gs. Raksta pirmajā daļā uzmanība pievērsta dažādiem lingvistisko situāciju ietekmējošiem faktoriem: izloknes atrašanās vietai, radu un kaimiņvalodu ietekmei, novada teritoriālajām reformām, iedzīvotāju skaitam un nacionālajam sastāvam, apkārtējai videi.

Raksta otrajā daļā analizēti Rucavas izloknes sociolingvistiskās aptaujas dati, kas iegūti no 10 dažādu paaudžu informantiem. Aptaujas dati atklāj, ka visbiežāk par izloknes lietotāju uzskatīts vecākās paaudzes pārstāvis, kas dzīvo laukos un ir patriotiski noskaņots; ģimenē visbiežāk lietota jaukta tipa valoda resp. izmantota literārā valoda, kurā ieplūst izloknes elementi; publiskā telpā, sarunājoties ar svešinieku, par dominējošo tiek izvēlēta literārā valoda; rakstu valodā gan pārsvarā dominē literārā valoda.

Dati atklāj, ka lielākajai daļai informantu patīk runāt izloksnē vai literārajā valodā ar izloknes elementiem, kas var liecināt par izloknes tālāku dzīvotspēju arī nākotnē. Lai gan nemitīgi tiek aktualizēti izloknes nivelēšanās jautājumi, atsevišķas izloknes parādības tiek saglabātas, kā arī atsevišķu tematisko grupu leksika ir aktuāla vēl 21. gs.

ATSĻĒGAS VĀRDI: *Rucavas izlokse, leksika, sociolingvistika, 21. gs.*

Kādas apdzīvotas vietas teritoriālās izmaiņas, vēstures notikumi, politiskā situācija u. tml. parādības bieži skar gan novada etnogrāfiju, kultūrvēsturiskās parādības, pat iedzīvotāju ikdienas dzīvi, gan arī nopietni var ietekmēt novada valodas vidi. Statistisko datu nozīmi

akcentē arī Benita Laumane, norādot, ka pagasta iedzīvotāju skaita un nacionālā sastāva izmaiņas “liecina gan par dažādiem procesiem pagastā un sabiedrībā kopumā, gan arī par izmaiņām sabiedrības materiālās un garīgās dzīves izpausmēs...”¹ Tieši šiem, kā arī līdzīgiem jautājumiem veltīts raksts “Lingvistiskā situācija Rucavā 21. gs”, kurā dots ieskats tajā, kāda ir lingvistiskā situācija Rucavā 21. gs. sākumā, pirmajā daļā uzmanību pievēršot dažādiem esošo situāciju ietekmējošiem faktoriem, piemēram, izloksnes atrašanās vietai, kas ir tuvu Lietuvas robežai, radu un kaimiņvalodu ietekmei, kā arī būtiski pievēršot uzmanību novada teritoriālajām reformām un iedzīvotāju skaitam. Rakstā dots ieskats arī novada apkārtējā vidē, kas arī nereti var kalpot valodas lietojuma izmaiņām. Savukārt raksta otrajā daļā uzmanība veltīta Rucavas izloksnes sociolingvistiskās aptaujas datiem, kas iegūti, aptaujājot dažādu paaudžu vairākus Rucavas izloksnes pārstāvjus.

RUCAVAS IZLOKSNES LINGVISTISKĀS SITUĀCIJAS VISPĀRĪGS RAKSTUROJUMS

Lingvistisko situāciju (valodas funkcionēšanas apstākļu kopums, kas raksturo kādā sabiedrībā konkrētā brīdī runāto valodu pozīcijas: cik un kādas valodas attiecīgajā areālā lieto, cik cilvēku noteiktu apstākļu ietekmē tajās runā, kāda ir kolektīva locekļu attieksme pret valodām u. c. (AkadTerm)) kādā apdzīvotā vietā nosaka dažādi faktori. Kā viens no galvenajiem kādas izloksnes lingvistisko situāciju ietekmējošiem faktoriem ir teritorijas (šajā gadījumā – izloksnes) atrašanās vieta, tās vēsturiskās saknes, radu un kaimiņvalodu ietekme u. tml.

Rucava ir novads ar senu vēsturi, dokumentos tā minēta jau kopš 13. gs., kad 1253. gadā Kurzemes bīskaps Heinrihs (Bichof Heinrich von Kurland) dokumentēja Kursas sadalīšanu starp Kurzemes

1 Laumane, B. Rucavas izloksnes dzīvotspēja. *Rucavā, tur Paurupē... Etnogrāfija, folklorā, valoda*. Liepāja: LiePA, 2007, 364. lpp.

bīskapiju un Vācu ordeni². Rucava ir novads, kas atrodas Latvijas dienvidrietumu stūrī – aptuveni 50 km attālumā no Liepājas pie pašas Lietuvas robežas (sk. 1. att.), transporta maģistrāles tuvumā.

1 attēls. Rucavas pagasta ģeogrāfiskais novietojums
(autores sagatavots attēls)

Jau izsenis liela nozīme bijusi t. s. pasta ceļam, kas savienoja Jelgavu un Klaipēdu. Kā atceras dunicnieks Kārlis Intenbergs,

2 Par to sk. Laumane, B. Rucavas ciemu nosaukumi. *Rucavā, tur Paurupē... Etnogrāfija, folklorā, valodā*. Liepāja: LiePA, 2007, 293.–319. lpp.; Rucava [tiešsaiste]. Pieejams: http://www.rucava.lv/index.php?option=com_content&view=article&id=43&Itemid=14

„Rucavai ļoti nozīmīgs bija Jelgavas–Klaipēdas lielceļš jeb pasta ceļš, kurš sasniedzot Skrundu, tālāk virzījās caur Priekuli, Bārtu, Ječiem, Rucavu, Sventāju un Palangu”³. Minētie fakti liecina, ka Rucavas atrašanās vietai bija pozitīva un būtiska loma novada ekonomikā, jo bija nemitīga ļaužu caurplūsma, tika dibināti aktīvi tirdzniecības sakari.

Latvijas brīvvalsts un vēlāk arī padomju gados novadam nozīmīgs bijis arī labais savienojums ar lielpilsētu (Liepāju), jo no 1916. gada līdz 1922. gadam darbojies dzelzceļš Dubēni–Rucava (600 mm), no 1922. gada līdz 1960. gadam – Liepāja–Rucava (no 1932. gada 750 mm)⁴.

Reģiona teritoriālā novietojuma nozīmi valsts kontekstā uzsver arī Ina Druviete un Dace Joma: “Svarīgs cēlonis reģionu nevienmērīgajai attīstībai ir dažāds attālums no tirgiem un transporta maģistrālēm. Reģiona atrašanās vieta nosaka satiksmes un transporta izmaksas, ražošanas izmaksas un teritoriālo izvietojumu, infrastruktūras attīstības līmeni, iedzīvotāju demogrāfisko struktūru un izglītības līmeni”⁵. Arī mūsdienās, 21. gs., Rucavas ģeogrāfiskais novietojums izdevīgs: netālu atrodas trešā lielākā Latvijas pilsēta Liepāja, ar kuru ir samērā labs savienojums, netālu ir arī Klaipēda – nozīmīga Lietuvas ostas pilsēta un dienvidrietumu Lietuvas viens no stratēģiskajiem punktiem.

Tāču, tāpat kā valodai un tās lietojumam ir būtiska teritorijas atrašanās vieta, svarīgas ir arī dažādas teritoriālās reformas, kas var ietekmēt reģiona valodas vidi. Rucavas izloksne interesanta gan ar to, ka tā ir pierobežas izloksne, kurā sastop ietekmes un aizguvumus

3 Par to plašāk: Rucava [tiešsaiste]. Pieejams: http://www.rucava.lv/index.php?option=com_content&view=article&id=43&Itemid=14; Latvijas ļaudis. Virtuālā enciklopēdija [tiešsaiste]. Pieejams: <http://www.latvijaslaudis.lv/>

4 Dzelzceļa tīkla vēsture. Pirmais pasaules karš [tiešsaiste]. Pieejams: http://www.ldzb.lv/lv/dzc_tikla_vesture_pirm_pas_kars.htm

5 Druviete, I., Joma, D. Lingvistiskās attieksmes reģionālā specifika. *Latviešu valoda 15 neatkarības gados. Lingvistiskā situācija, attieksme, procesi, tendences*. Rīga: Zinātne, 2007, 294. lpp.

no kaimiņvalodām un radu valodām, gan arī ar to, ka pagasts vairākkārt izjutis teritoriālās reformas, sākot jau ar 20. gs. pirmo pusi: 1919. gadā no Rucavas tiek atdalīts *Dunikas pagasts*, 1921. gadā – *Būtiņģe* (pievienota Lietuvai), 1954. gadā Rucavas ciemam pievienoja likvidētos *Meirišķes*, *Papes* un *Brušvītu* ciemus, 1968. gadā Rucavas ciemam pievieno Sikšņu ciema kolhoza “Padomju Latvija” teritoriju, 1974. gadā – *Brušvīti* un *Kalnišķi* pievienoti Nīcas pagastam, 1990. gadā Rucavas ciemu reorganizē par pagastu. Pēdējās reformas notikušas 2009. gadā, kad Rucavas novadā tiek apvienoti 2 pagastu (*Dunika*, *Rucava*) 27 ciemi, izveidojot vienotu Rucavas novadu: **Rucavas pagasts:** *Bajāriņu ciems, Ģeistauti, Jūči, Ķāķišķe, Līkuma ciems, Meirišķe, Mikņu ciems, Nida, Palaipe, Pape, Papes Ķoņu ciems, Papes Priediengals, Peši, Pirkuli, Rucava, Rucavas muiža, Sviļu ciems, Zirņāja; Dunikas pagasts: *Dunika, Ječi, Liepieni, Lukne, Sedviņi, Sikšņi, Slamsti, Sudargi, Šūķene*⁶.*

Teritorijas novietojumu un tā ģeopolitiskās izmaiņas ir jāskata kontekstā ar iedzīvotāju skaitu un to nacionālo sastāvu. Piemēram, 1911. gadā Rucavas draudzē bija 9550 latviešu, 400 vāciešu, 50 lietuviešu, 1935. gadā Rucavas pagastā bijis 5021 iedzīvotājs, t. sk. ap 98 % latviešu, 50 vācieši, 14 krievi, 11 poļi, 10 ebreji. Padomju okupācijas gados vairāk nekā simts cilvēku izsūtīti, kā arī vietējie iedzīvotāji ekonomisku apsvērumu dēļ pārcēlušies dzīvot uz netālu esošo Liepāju, līdz ar to 1989. gadā iedzīvotāju skaits sarucis līdz 1525 cilvēkiem (*Paurupē* – 840, *Līgupē* un *Ķāķišķē* kopā – 158, *Papesciemā* – 27, *Ķoņuciemā* – 17, *Bajāriņu ciemā* – 92, *Palaipes ciemā* – 89, *Klinķos* – 42, *Sviļu ciemā* – 41, *Rucavas muižā* – 40, *Nidā* – 39, *Katužos* – 35, *Ģeistautu ciemā* – 32, *Jūčos* – 22, *Pirkulošos* – 20, *Līkumciemā* – 19, *Priediengalcienā* – 12). 2000. gadā pagastā bijuši vien 1497 iedzīvotāji, no kuriem 94,2 % latviešu, 3,1 %

6 Informācija apkopota pēc: *Latvijas pagasti: Enciklopēdija. Latvijas pagasti, novadi, pilsētu un novadu lauku teritorijas*. 2. sēj. M – Ž. Atb. red. Astrīda Iltnere. Rīga: Preses Nams, 2002, 274. lpp.; Laumane, B. Rucavas ciemu nosaukumi. *Rucavā, tur Paurupē... Etnogrāfija, folklorā, valoda*. Liepāja: LiePA, 2007, 293.–294. lpp.

lietuviešu, 1 % krievu. 2007. gada dati rāda, ka pagasta iedzīvotāju skaits jau dramatiski sarucis: palikuši vien 1308 iedzīvotāji.

Savukārt 2009. gadā veiktā teritoriālā reforma, kad Rucavas pagasts tiek apvienots ar Dunikas pagastu, izveidojot Rucavas novadu, novada iedzīvotāju skaitu palielina līdz 2001 iedzīvotājam; 2010. gadā Rucavas novadā kopā ir 1998 iedzīvotāji, no tiem 1802 ir latvieši, 118 – lietuvieši un 37 – krievi. Iedzīvotāju skaita izmaiņas starp 2000. un 2011. gada tautas skaitīšanu ir 534 cilvēku jeb 22,8 % liels iedzīvotāju skaita samazinājums (sk. 2. att.).

Uz 2012. gada 1. jūliju Rucavas novadā kopā bija reģistrēti 1948 iedzīvotāji: Dunikas pagastā 736, Rucavas pagastā 1212, no tiem 1762 iedzīvotāji norādījuši savu nacionalitāti latvieši, 103 – lietuvieši, 33 – krievi, 44 – pārējie, bet 2013. gada jūlijā Rucavas novadā kopā ir 1906 iedzīvotāji (Dunikas pagastā – 710, Rucavas pagastā – 1196)⁷.

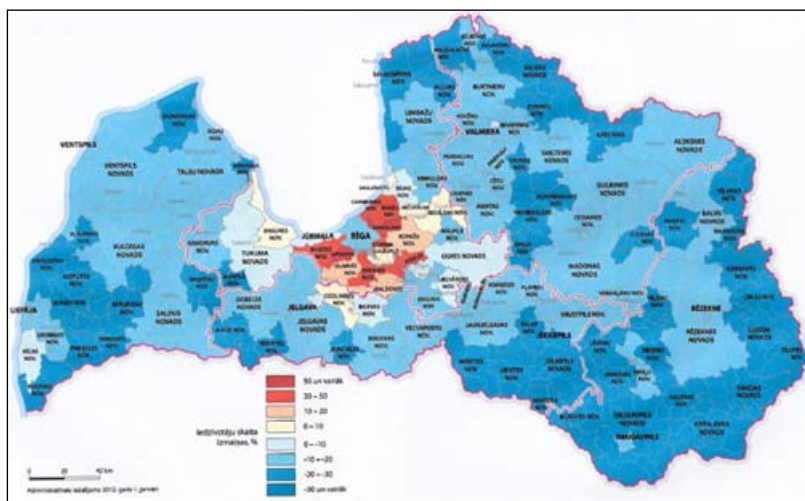
21. gs. vislielākās bažas rada iedzīvotāju sadalījums ciemos: 2013. gada nogalē Nidā bija deklarēti 8 iedzīvotāji, Papē – 30, bet Rucavā – 534 (Rucavas novada domes informācija), kas atklāj to, ka lielākā daļa Rucavas iedzīvotāju koncentrējas novada un pagasta centrā, bet no centra attālākie ciemi kļūst tukši, tajos iedzīvotāji biežāk mitinās vasarās vai arī tur saimnieko t. s. vasarnieki no Lietuvas, kas latvisko vidi padara sev piemērotāku – lietuviskāku.

Kaut arī Rucavas novadā no centra attālākajos ciemos (piem., piejūras ciemos Nidā, Papē) joprojām dominē latviska vide, pastāv draudi, ka var notikt pārlietuviskošanās, jo trūkst vietējo iedzīvotāju, vietējās izloksnes runātāju. To pastiprina arī Lietuvas robežas

7 Plašāk par Rucavas novada teritoriālajām izmaiņām, iedzīvotāju skaitu un to nacionālo sastāvu sk. Freimanis, J. *Kādas rucavnieku dzimtas likteņi*. Rīga–Rucava. Liepāja: LiePA, 2004, 11. lpp.; *Latvijas pagasti: Enciklopēdija. Latvijas pagasti, novadi, pilsētu un novadu lauku teritorijas*. 2. sēj. M – Ž. Atb. red. Astrīda Iltnere. Rīga: Preses Nams, 2002, 274. lpp.; Laumane, B. Rucavas ciemu nosaukumi. *Rucavā, tur Paurupē... Etnogrāfija, folklorā, valodā*. Liepāja: LiePA, 2007, 295. lpp. (ar norādīto literatūru); Pilsonības un migrācijas lietu pārvaldes statistika: iedzīvotāju reģistrs [tiešsaiste]. Pieejams: <http://www.pmlp.gov.lv/lv/statistika/iedzivotaju.html>

tuvums: iebraucējiem nav nepieciešamības apgūt latviešu valodu, jo Palanga un Klaipēda, kas ir viens no Lietuvas ziemeļrietumu centriem, ir tuvāk nekā Liepāja; to pastiprina arī Lietuvas labā autoceļu infrastruktūra.

Nevar noliegt, ka šāda veida reformas skar arī valodas lietojumu, jo, mainoties pagasta centram un pagastā vairāk ienākot kaimiņizloksņu runātājiem, arī vietējo iedzīvotāju valodas lietojums var mainīties, jo ilgtermiņa kontakti ietekmē arī valodu, un, tā kā cilvēku skaits Rucavā 20. gs. beigās un 21. gs. sākumā ir strauji samazinājies, var tikt radīti draudi ne tikai izloksnes lietojumam, bet visa novada dzīvotspējai.

2 attēls. Iedzīvotāju skaita izmaiņas (aprēķini pēc tautas skaitīšanas (CSP) datiem) pašvaldību teritorijā starp 2000. gada 31. marta un 2011. gada 1. marta tautas skaitīšanu⁸

Viens no būtiskiem valodu ietekmējošiem faktoriem ir arī apkārtējā vide, jo bieži vien cilvēki neapzināti ietekmējas no lasītās vai redzētās informācijas. Tās var būt, piemēram, dažādas objektu

8 Vilka, I., Pužulis, A., Beikute A. u. c. Reģionu attīstība Latvijā 2011 [tiešsaiste]. Pieejams: <http://www.vraa.gov.lv/lv/parskats/parskats2011/>

(pieminekļu, piemiņas vietu, uzņēmumu) atrašanās norādes, reklāma, informatīvi ziņojumi u. tml.

Lielākā daļa no Rucavā izmantotajām norādēm ir korektas un atbilst latviešu valodas normām. Taču ir arī nosaukumi un uzraksti, kuros vērojamas atkāpes no literārās normas.

Atkāpes no literārās normas nereti sastopamas uzņēmumu nosaukumos (nelatviskotas formas); tāds ir, piemēram, kūdras ieguves (Nidas purvā) un pārstrādes uzņēmuma nosaukums **Compaqpeat**, kūdras ieguves uzņēmums (Ķirbas purvā) **Ziegler Rucava** vai upeņu, sarkano jāņogu un ērkšķogu audzēšanas uzņēmums **Baltic Berries**, kā arī atsevišķos nosaukumos un uzrakstos vērojama valodiskās izteiksmes neprecizitāte (ieviesušās dažādas gramatiskas vai stilistiskas kļūdas u. tml.) (sk. arī 3. att.)

3. attēls. Rucavā esošās norādes ar valodiskās izteiksmes neprecizitātēm

Atsevišķi izdalāmi dažādi novada iedzīvotāju sagatavoti uzraksti, plakāti, sludinājumi. Arī šeit vērojamas atkāpes no literārās valodas normām: ieviesušās gramatiskas, stilistiskas u. c. kļūdas, kā arī vērojama citvalodu ietekme, piemēram (pārrakstot saglabāta oriģinālrakstība):

1. “Cienījamie Rucavas novada iedzīvotāji! Visi, kas savā laukā sēj, laiku palaikam ar skatienu pavada savu kaimiņu, kas turpat blakus laukā citā traktorā kratās. Visi, kas savu mežu zāģējot, kaimiņu cīsmā kolēģa zāģa dziesmu pēc skaņas pazīst. Visi, kas savu produktu uz tirgu ik pārdienas piegādā, uz nešosejas sacenšas ar kaimiņu, kurš tad nu pirmais... Visi, kas vēl tikai domā par savu produktu & nišu ! Varbūt kopā var labāk un vairāk? **Tāpēc! 12. jūlijā** mazā gaismiņā braucam uz Beverīnas novadu Valmieras pusē viņu kooperācijas idejas aplūkot, izvērtēt, dabā “aptaustīt” ... un ... kas zin ... “pieradināt” Rucavas novadam [..].”
2. “Datoru pārinstalēšana uz operētājsistēmu **Windows XP** vai **Windows 7**. Salieku nepieciešamās programmas un attiecīgos draiverus, lai viss strādātu, kā nākas. Pie reizes iztīru datoru no putekļiem, lai kalpotu ilgāk. **Ko Jūs no tā iegūstat?** Dators darbojas ātrāk, sistēma ir stabila un Jūs netraucēti varat strādāt nebaidoties, ka dators “uzkārsies” vai izslēgsies. Operētājsistēmas pārinstalēšana novērš visas, ar programmatūru saistītas kļūdas.”
3. “21.jūnijā plkst. 10.00 Rucavas pagastā notiks ikgadējā valsts traktoru tehniskā apskate. **PAR VISIEM** Jums interesējošiem jaūtājumiem atbildes sniegs aģentūras nodaļā Liepājā, Jūrmalas ielā 23, vai pa telefoniem [..] Maksa par tehnisko apskati traktoriem, graudaugu kombainiem, zāles novākšanas mašīnām 11.42 Ls [..]”

Nozīmīga loma, raksturojot lingvistisko situāciju, arī novada vai apdzīvotās vietas sabiedriskajai dzīvei. Iespējams, ka tieši pateicoties aktīvai sabiedriskai dzīvei Rucavas iedzīvotāji (īpaši vecākā un vidējā paaudze) ir saglabājuši savu identitāti. Joprojām Rucavā darbojas vairāki kolektīvi, kas kopj senās tradīcijas, piemēram, Rucavas etnogrāfiskais ansamblis, lauku kapela

“Paurupīte”, Rucavas tradīciju klubs, notiek Latvju danču pulciņi. Pateicoties šiem kolektīviem, jaunākajai paaudzei ir iespēja iepazīties ar vietējo kultūru, tās nozīmi, tiek dota iespēja to pārmantot, kas daļēji nodrošina arī izloksnes tālāko dzīvotspēju.

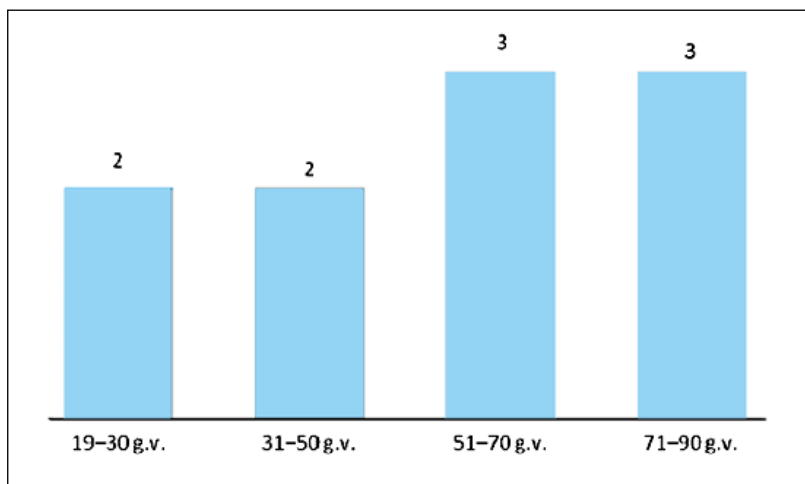
RUCAVAS IZLOKSNES LINGVISTISKĀ SITUĀCIJA: ANKETĒŠANAS REZULTĀTI

Lingvistiskās situācijas noskaidrošanai Rucavā tika veikta aptauja, kas noritēja pilotprojekta “Latviešu valodas dialekti 21. gadsimtā: sociolingvistisks aspekts” (Nr. 264/2012, vad. Dr. philol. Anna Stafecka) ietvaros. Anketēšanas mērķis: aptaujāt dažādu paaudžu Rucavas izloksnes pārstāvjus, lai noskaidrotu viņu attieksmi pret izloksnes lietojumu dažādās situācijās (runājot ar ģimenes pārstāvjiem, atrodoties publiskās vietās). Anketēšanas galvenie uzdevumi bija: noskaidrot informanta ģimenes valodu, informanta citvalodu prasmes un izglītību, nodarbošanos, izzināt informanta izloksnes lietojumu publiskajā (veikalā, iestādēs, pagastā) un privātajā telpā (runājot ar ģimenes locekļiem, lūdzoties, vienatnē dziedot u. tml.), informanta attieksmi pret izloksnes lietojumu ikdienā, kā arī informanta viedokli par izloksnes runātājiem. Aptaujai tika izvēlēti dažādu paaudžu vietējās izloksnes pārstāvji, kas kopš dzimšanas dzīvojuši izloksnē runātajā teritorijā.

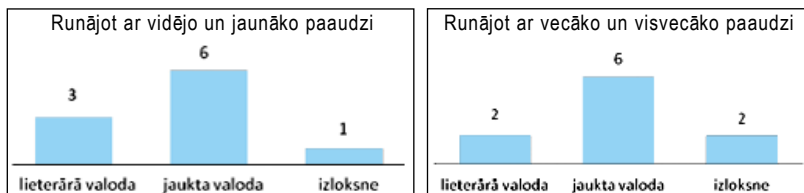
Lai gan aptaujāto skaits nav liels – 10 informanti dažādās vecuma grupās (sk. 4. att.) –, tomēr ir redzamas dažas tendences. Piemēram, atbildot uz jautājumu: *Kā Jūs raksturotu izloksnes lietotāju?*, tika saņemti dažādi atbilžu varianti: **vecākās paaudzes pārstāvis** (minēts 8x), **patriotiski noskaņots cilvēks** (4x), **cilvēks no laukiem** (3x), **cilvēks, kurš ciena senču valodu** (2x), **dabisks cilvēks, ko izglītība nav samaitājusi** (1x), **vietējais iedzīvotājs** vai **cilvēks, kas nemitīgi dzīvojis šajā pagastā** (2x). Sniegtās atbildes rāda, ka visbiežāk par izloksnes lietotāju uzskatīts vecākās paaudzes pārstāvis, kas dzīvo laukos un ir patriotiski noskaņots.

Jautājumā par ģimenē lietoto valodu lielākā daļa informantu norāda, ka visbiežāk runā jaukta tipa valodā resp. izmanto literāro valodu, kurā ieplūst izloksnes elementi (te un turpmāk: **jaukta valoda** – *L. M.-N.*): izloksnei raksturīgas formas, Rucavas izloksnei tipiskā leksika u. c. (sk. 5. att.)

Citāda aina, izvēloties sarunas valodu, ir, ja informants atrodas publiskā telpā (kādā oficiālā iestādē, pagasta pārvaldē u. c.) un sarunājas ar svešinieku. Tad par dominējošo tiek izvēlēta literārā valoda (9 informanti), tikai retumis tiek lietota izloksne (1 informants); savukārt, ja publiskā telpā tiek runāts ar paziņu no vietējā vai kaimiņpagasta, tad valodas lietojums ir daudzveidīgāks: tiek lietota gan literārā valoda (2 informanti, norādot, ka jokoļoties arī izloksnē), gan izloksne (3 informanti), gan jaukta valoda (5 informanti). Savdabīgi, ka vairāki informanti ir norādījuši, ka izloksni publiskā telpā lieto jokoļoties, kas var liecināt par dažādiem faktoriem, piemēram, nenopietnu attieksmi pret izloksni, kautrēšanos runāt izloksnē, izloksnes nozīmīguma saprašanu, bet nevēlēšanos to pieņemt vai tml.

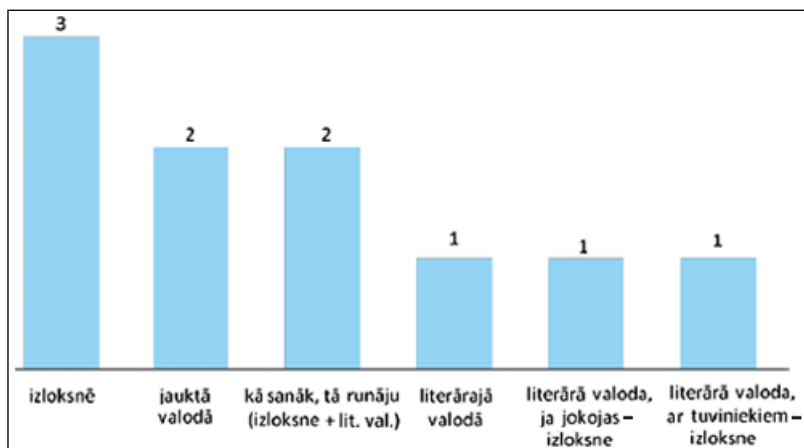
4. attēls. Rucavas izloksnes aptaujāto teicēju vecuma grupas un teicēju skaits

5. attēls. Ģimenes valodas izvēle

Sociolingvistiskās aptaujas dati atklāj, ka lielākajai daļai informantu patīk runāt izloksnē vai literārajā valodā ar izloksnes elementiem (sk. 6. att.), kas liecina par izloksnes tālāku dzīvotspēju arī nākotnē, taču, sarunājoties ar svešiniekiem, dominē literārā valoda. Literārās valodas lietojums publiskās telpās var tikt uzskatīts par normālu un vispārpieņemtu Latvijas lingvistiskās situācijas parādību.

Rakstu valodā gan pārsvarā dominē literārā valoda (7 informanti), retāk tiek lietota jauktā valoda (2 informanti), bet viens vecākās paaudzes informants norādījis, ka šādu sazināšanās formu neizmanto. Šie dati skaidrojami ar to, ka Rucavas izloksnē nav nostiprinājusies rakstu tradīcija, tādēļ lietojums retāks. Taču jāpiebilst, ka pēdējos gados Rucavas novada laikrakstā “Duvzares Vēstis” regulāri parādās publikācijas arī Rucavas izloksnē, ko sagatavo rucavniece Inga Tapiņa, izmantojot paaudzēs mantotās izloksnes zināšanas.

6. att. Atbildes uz jautājumu *Kā Jums pašam/-ai patīk runāt?*

Šāda veida raksti jāizceļ, jo tie palīdz izloksnes saglabāšanā, tās kopšanā. Tos lasot, novada iedzīvotājiem ir ne tikai dota iespēja iepazīt izloksnes bagātības, bet arī diskutēt par šiem jautājumiem, jo jāatceras, ka izloksne nav viendabīgs veidojums, tajā parādās gan viena vārda dažādas celma formas, atšķirīgu leksēmu lietojums ar vienu nozīmi u. tml. Tieši vietējo iedzīvotāju attieksme pret valodu, tās kopšana un saglabāšana palīdzēs valodai skanēt autentiskāk, īstāk, novadam tipiskāk, tāpēc šis process ir atbalstāms un attīstāms arī nākotnē.

SECINĀJUMI

1. Tā kā Rucava jau izsenis atradies blakus vienai no transporta maģistrālēm uz Eiropu, tad liela ietekme bijusi tiešajiem sakariem gan ar karavīriem, gan tirgotājiem, gan ceļotājiem, kas veicināja arī valodu saplūšanu un jaunas ietekmes, piem., valodā ienāca attiecīgā laikposma modes vārdi, tika veidotas dažādas jaunas hibrīdformas u. tml., ko apliecina jau senākie latviešu valodas rakstu pieminekļi.
2. Dažādās teritoriālās pārmaiņas ietekmē arī novada valodu, tāpēc ir visai sarežģīti pateikt, kur mūsdienās ir Rucavas izloksnes robežas. Skatoties no 21. gs. viedokļa šķiet, ka tā ir ne tikai izloksne, ko runā Rucavas pagasta ciemos, bet arī izloksne, ko runā, piemēram, Kalnišķos (tagadējā Nīcas novada teritorija) vai Būtiņģē (tagadējā Lietuvas teritorija), jo, atgriežot šo teritoriju no Latvijas, daļēji arī valoda tika iekonservēta tāda, kāda tā bija 20. gs. 20. gados, protams, tajā ir jūtama liela lietuviešu valodas ietekme, bet tā tomēr joprojām vecākajā paaudzē ir latviska.
3. Būtisks valodu ietekmējošs faktors ir arī apkārtējā vide (dažādas objektu (pieminekļu, piemiņas vietu, uzņēmumu) atrašanās norādes, reklāma, informatīvi ziņojumi u. tml.), jo cilvēki bieži vien ietekmējas no publiski redzētā. Lielākā daļa no Rucavā izmantotajām norādēm ir korektas un atbilst latviešu valodas normām, taču atsevišķās norādēs ir vērojamas arī atkāpes no literārās normas (ieviesušās gramatiskas, stilistiskas u. c. kļūdas, kā

arī vērojama citvalodu ietekme, piemēram (pārrakstot saglabāta oriģinālrakstība), kas var negatīvi ietekmēt valodas lietojumu.

4. Nozīmīgs Rucavai ir Lietuvas tuvums, kas ilgstošu un noturīgu sakaru ietekmē 1) dod dažādus aizguvumus no lietuviešu valodas, kas valodā saglabājušies vēl līdz pat mūsdienām; 2) nodrošina arī slāvismu ieplūšanu Rucavas valodā, jo ar lietuviešu valodas starpniecību (vai, iespējams, arī no lietuviešu valodas) aizgūta daļa leksēmu no baltkrievu, krievu valodas, ar ko Rucavas izloksnei mazāka tiešā sakara iespējas.
5. Anketēšanas rezultāti atklāj, ka visbiežāk izloksnes runātājs tiek raksturots kā vecākās paaudzes pārstāvis, kas dzīvo laukos un ir patriotiski noskaņots; retāk par tādu tiek uzskatīta zemāk izglītotā persona.
6. Rucavnieku ikdienas runā **ar pazīstamiem cilvēkiem** dominē **jaukta valoda** (izloksne + literārā valoda), kas ir literārā valoda, kurā ieplūst izloksnes elementi: izloksnei raksturīgas formas, tipiskā leksika u. tml.; runājot ar jaunāko paaudzi, jauktu valodu izvēlas 6 informanti, bet literāro valodu 3 informanti, savukārt, runājot ar vecāko paaudzi, jauktu valodu izvēlas 6 informanti, bet literāro valodu – 2 informanti.
7. Runājot **ar svešiniekiem** (piemēram, informants atrodas publiskā telpā: kādā oficiālā iestādē, pagasta pārvaldē u. c.), dominē **literārā valoda**. 9 informanti izvēlas runāt literārajā valodā, bet tikai viens informants norādījis, ka publiskā telpā izvēlas lietot izloksni. Ja publiskā telpā tiek runāts ar vietējā vai kaimiņpagasta pārstāvi, tad valodas lietojums ir daudzveidīgs: tiek lietota gan literārā valoda, gan izloksne, gan jaukta valoda.
8. Rucavas izloksne rakstos netiek lietota vai tiek lietota reti, kas skaidrojams ar to, ka Rucavas izloksnē nav nostiprinājusies rakstu tradīcija.
9. Sarunājoties ar svešiniekiem, informanti visbiežāk izvēlas lietot literāro valodu, kas pastiprina izloksnes nivelēšanos. Bet pozitīvi tas, ka lielākajai daļai informantu patīk runāt izloksnē vai lite-

rārājā valodā ar izlokšnes elementiem, kas var liecināt par labu izlokšnes tālākajai dzīvotspējai.

10. Izlokšnes dzīvotspēja atkarīga arī no pašu vietējo iedzīvotāju līdzdarbības. Pozitīvs piemērs ir Rucavas novada laikraksts “Duvzares Vēstis”, kurā regulāri ievietotas publikācijas Rucavas izloksnē (sagatavo rucavniece Inga Tapiņa, izmantojot paaudzēs mantotās izlokšnes zināšanas). Šīs publikācijas izmantojamas arī Rucavas izlokšnes pētniecībā.
11. Lai gan nemitīgi tiek aktualizēti izlokšnes nivelēšanās jautājumi, atsevišķas izlokšnes parādības tiek saglabātas, kā arī atsevišķu tematisko grupu leksika (piemēram, ēdienu nosaukumi, ar etnogrāfiju saistītie nosaukumi, darbarīku nosaukumi) ir aktuāla vēl 21. gs.

Literatūra

- Akadēmisko terminu datubāze *AkadTerm* [tiešsaiste]. Pieejams: termini.lza.lv
- Druviete I., Joma D., 2007, Lingvistiskā satiekšanās reģionālā specifika. *Latviešu valoda 15 neatkarības gados. Lingvistiskā situācija, attieksme, procesi, tendences*. Rīga: Zinātne, 293.–301.
- Dzelzuļa tīkla vēsture. Pirmais pasaules karš [tiešsaiste]. Pieejams: http://www.ldzb.lv/lv/dzc_tikla_vesture_pirm_pas_kars.htm
- Freimanis J., 2004, *Kādas rucavnieku dzimtas likteņi*. Rīga–Rucava. Liepāja: LiePA.
- Laumane B., 2007, Rucavas ciemu nosaukumi. *Rucavā, tur Paurupē... Etnogrāfija, folklorā, valoda*. Liepāja: LiePA, 293.–319.
- Laumane B., 2007, Rucavas izlokšnes dzīvotspēja. *Rucavā, tur Paurupē... Etnogrāfija, folklorā, valoda*. Liepāja: LiePA, 363.–378.
- Latvijas ļaudis. Virtuālā enciklopēdija [tiešsaiste]. Pieejams: <http://www.latvijaslauidis.lv/>
- Latvijas pagasti : Enciklopēdija. Latvijas pagasti, novadi, pilsētu un novadu lauku teritorijas*, 2002, 2. sēj. M–Ž. Atb. red. Astrīda Iltnerē. Rīga: Preses Nams.
- Pilsonības un migrācijas lietu pārvaldes statistika: iedzīvotāju reģistrs [tiešsaiste]. Pieejams: <http://www.pmlp.gov.lv/lv/statistika/iedzivotaju.html>
- Vilka I., Pužulis A., Beikute A. u. c. Reģionu attīstība Latvijā 2011 [tiešsaiste]. Pieejams: <http://www.vraa.gov.lv/lv/parskats/parskats2011/>
- Rucava [tiešsaiste]. Pieejams: http://www.rucava.lv/index.php?option=com_content&view=article&id=43&Itemid=14

RUCAVOS TARMĒS LINGVISTINĒ SITUĀCIJA XXI AMŽIŅUJĒ

Liene MARKUS-NARVILA

Latvijas universiteto agentūra

Latvijas universiteto Latvių kalbos institutas, Latvija

ANOTĀCIJA. Straipsnīje apzvelgta lingvistinė Rucavos tarmės situacija XXI-ame amžiuje. Rucavos tarmės arealas, kurio rašytiniai šaltiniai siekia XIII a., yra išsidėstęs pietvakarinėje Latvijos dalyje prie Baltijos jūros tarp Liepojos ir Lietuvos. Pirmojoje dalyje aptarti įvairūs veiksniai, darantys įtaką lingvistinei situacijai: tarmės buvimo vieta, giminių ir kaimyninių kalbų įtaka, krašto teritorinės reformos, gyventojų skaičius ir tautinė sudėtis, supanti aplinka.

Antrojoje straipsnio dalyje analizuoti Rucavos tarmės sociolingvistinės apklausos duomenys, kurie buvo gauti iš 10 skirtingų kartų pateikėjų. Apklausos duomenys atskleidė, kad tradicinės tarmės vartotojais paprastai laikomi vyresniosios kartos atstovai, kurie gyvena kaime ir yra patriotiškai nusiteikę. Tyrimu nustatyta, kad respondentų šeimose dažniausiai vartojama mišraus tipo kalba, t. y., literatūrinė kalba su Rucavos tarmės elementais. Viešojoje erdvėje, kalbantis su svetimu žmogumi, dominuojančia kalba pasirenkama literatūrinė kalba; rašytinėje kalboje taip pat daugiausia vyrauja literatūrinė kalba.

Remiantis tyrimu galima teigti, kad didžiąjai daliai pateikėjų patinka kalbėti tarmiškai arba literatūrine kalba su tarmės elementais, – tai liudija tolesnį tarmės gyvybingumą ateityje. Nors nepalijaujami yra aktualizuojami tarmės niveliavimosi klausimai, tačiau kai kurie tarminiai reiškiniai yra išlaikyti, o kai kurių teminių grupių leksika plačiai vartojama dar ir XXI-ame amžiuje.

ESMINIAI ŽODŽIAI: *Rucavos tarmė, leksika, sociolingvistika, XXI amžius.*

LINGUISTIC SITUATION IN RUCAVĀ IN THE 21st CENTURY

Liene MARKUS-NARVILA

Latvian University of Agency Latvian University

Latvian Language Institute, Latvia

Summary. The present article analyzes the 21st century linguistic situation of the Rucava sub-dialect of the Central dialect of the Latvian language. Rucava is an area with a rich cultural heritage, situated in south-western part of Latvia, between the city of Liepāja and the Lithuanian border. Rucava was first mentioned in 13th century written sources.

At first, the article focuses on various factors influencing the linguistic situation – first and foremost, the geographical setting of the sub-dialect, as well as its historical origins, influences from cognate and neighbouring languages, etc. The territorial reform of the Rucava region is considered as well, especially in the context of the number and ethnicity of its population. As shown by statistic data, the number of inhabitants of Rucava has diminished, thus endangering the viability of the local language variety and the region as such.

An important factor leaving its impact on language is the linguistic landscape, because people tend to be subconsciously influenced by the texts they see around them – public signs conveying tourist information, advertisements, etc. In general, one can say that in the public signs in Rucava the Latvian language is used correctly and in compliance with language norms. However, there are occasional instances of deviation from the norms, e.g. in the names of some commercial enterprises; some informative signs show grammatical or stylistic errors, etc.

The second part of the article analyzes the data obtained about the Rucava sub-dialect in a sociolinguistic survey of 10 respondents of different generations. According to the results of a questionnaire, the respondents believe that a typical speaker of the sub-dialect is a person of the elder generation who resides in the countryside and has feelings of local patriotism. When asked about the means of communication in their family, most respondents replied that they use Standard Latvian with elements of the Rucava sub-dialect. However, when being in a public space and talking to a stranger, most respondents claim to use the standard language only. In any case, the data of the survey show that most respondents like to speak in their sub-dialect or at least to use some sub-dialectal features, which can mean that this language variety is likely to survive in the future as well. In written texts, however, the standard language is the dominant one.

Although the levelling or attrition of the sub-dialect seems imminent, some features of the dialect (including some thematic groups of its vocabulary) are still maintained in the 21st century.

KEYWORDS: *Rucava sub-dialect, vocabulary, sociolinguistics, the 21st century.*

XXI a. PRADŽIOS ŠIAURINĖS LIETUVIŲ KALBOS TARMĖS

Kazimieras GARŠVA

Lietuvių kalbos institutas

P. Vileišio g. 5, Vilnius, Lietuva

Kazimieras.garsva@lki.lt

ANOTACIJA. Dėl dvikalbės ir daugiakalbės aplinkos poveikio ir tarmių funkcijų siaurėjimo XXI a. imtas diskutuoti tarmių skirstymas. Straipsnyje¹ analizuojami šiaurinių lietuvių kalbos tarmių, patarmių bei šnektų ryšiai ir skirtumai, laipsniškas jų liejimasis su bendrine kalba. Gretinamos dvi tarmės, labiausiai besiskiriančios nuo bendrinės kalbos – šiaurės žemaičių ir šiaurės panevėžiškių, pateikiama jų fonetinių skirtumų nuo bendrinės kalbos ir tarpusavyje lentelė. Skiriama dėmesio ir sociolingvistiniams svarstymams – moksliniu požiūriu aptariamas vis protarpiais keliamas klausimas, ar kuri nors lietuvių kalbos tarmė (ypač žemaičių) galėtų vadintis kalba.

Trumpai aptarus dvejopo skirstymo – etnografinio (į regionus) ir lingvistinio (į tarmes) – principus, išvelgus tarpusavio atitikimus ir skirtumus, iš mokslinių pozicijų svarstomi nauji lietuvių dialektologijos klausimai – kas yra dialektas, geolektas, regiolektas, regioninis standartas. Pažymėtina, kad ne visuomet pritariama traktavimui, beišsivertinančiam kai kurių pastarojo meto lietuvių dialektologų darbuose, mat šiems dalykams įrodyti trūksta įtikinamų duomenų, ne visuomet naujuosiuose tyrimuose išvelgiamas vieningesnis argumentų ryšys. Manytina, kad tarpe ir bendrine kalba šnekantys bei jos paveikti asmenys yra tiek tarmės, tiek ir bendrinės kalbos atstovai, jeigu šnektos pakitimai neviršija 50 proc. Kita vertus, reikėtų prabilti apie naują nesistemingą darinį, jeigu tarmės atstovo kalboje pakitimų yra daugiau kaip pusė. Jaunesnių

¹ *Pastaba.* Kai kuriais diskusinio pobūdžio klausimais Redakcinės kolegijos narių ar recenzentų nuomonė ne visada sutampa su straipsnio autoriaus nuomone.

asmenų perėjimas iš vienos tarmės ar kalbos į kitą tarmę ar kalbą trunka daug trumpiau nei vyresniųjų. Ši aplinkybė tampa labai svarbi ir daugeliu atvejų lemia pastaraisiais dešimtmečiais, tuštelėjant Lietuvos kaimams.

ESMINIAI ŽODŽIAI: *tarmė, patarmė, šnektą (dialektas), geolektas, regiolektas, regioninis standartas, lietuvių kalba.*

IŽANGA

Vienas iš pagrindinių straipsnio tikslų – aptarti svarbesnes XX–XXI a. šiaurinių lietuvių kalbos tarmių sandaros ypatybes ir jų sąsajas su dvikalbyste bei daugiakalbyste. Šie klausimai yra diskusiniai, nes nepakankamai ištirti, nors dvikalbystė ir daugiakalbystė dabar daugiausia lemia tarmių raidą, jų sandarą ir likimą. Nuolat ieškoma geriausios (objektyviausios) tarmių tyrinėjimo metodikos.

Geriausias tokių ieškojimų pavyzdys yra naujausias, svarbiausias ir stambiausias Lietuvos tarmių tyrimas, kuris aprašytas Lietuvių kalbos instituto leidinyje „XXI a. pradžios tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas (žemėlapiai ir jų komentarai)“ (XXI a. pr. LT, 2014). Atsakingai rengiant atlasą, surinkta ypač daug kokybiškų šnektų įrašų, kurie galės būti ilgai analizuojami. Svarbūs ir papildomi duomenys. Projekto rėmai bei kitos aplinkybės lėmė ir atlaso rašymo problemas. Patyrusių tyrėjų čia buvo ne ką daugiau negu rengiant „Lietuvių kalbos atlasą“, bet laiko naujam tyrimui skirta gal 10 kartų mažiau. Dėl to rašant apie „geolektus“ ir „regiolektus“ tekstas be pagrindo užterštas nesuprantamais svetimžodžiais, o minėtų naujų reiškinių buvimas aiškiai neįrodytas. Padidinti užsienio kalbų plotai Lietuvoje ir sumažintos, kai kur nutylėtos lietuvių kalbos šnektos užsienyje (etninėse lietuvių žemėse). Minėto leidinio įvade nebe pagrindo tikimasi, kad šis atlasas „bus raktas į naują Lietuvos tarmių etapą“ (XXI a. pr. LT, 2014, 22).

Tarmės nuolat kinta, ir jų kaita bus laikoma naujų tyrimo galimybių paskata, o šiame straipsnyje gal ne tik pirmą kartą aptariamas šis darbas, bet ir ieškoma būdų savaip paaiškinti tarmių raidą. Pats skaudžiausias ir akivaizdžiausias faktas yra tai, kad tarmių punktų sudėtis

(juose esant, pavyzdžiui, tik vienam ar dviem vietiniams devyniasdešimtmečiams), deja, kasdien, kas savaitę gali keistis, todėl kiekvienas tolesnis darbas kartais gali pateikti naujesnių, tikslesnių duomenų.

LIETUVOS TARMĖS, TRUMPA JŲ ISTORIJA IR SKIRIAMIEJI POŽYMIAI

Žemaičiai

Dabar skelbiama, kad Lietuvoje yra dvi tarmės: aukštaičių ir žemaičių. Žemaičių „statusą“ verta smulkiau aptarti, tuo labiau kad ir šio straipsnio autorius, tradicinės panevėžiškių šnektos atstovas, pagal vieną teoriją priklauso aukštaičiams, o pagal kitą – istorinei Žemaitijai ir kalba viena iš jos pakraščio tarmių.

Antrąją nuomonę palaiko nedaugelis mokslininkų, ji pradėjo formuotis po 1979 m. A. Tautavičiaus pranešimo Lietuvos istorijos instituto mokslinėje konferencijoje-seminare, kur jis paskelbė naują versiją apie žemaičių gentį kaip atskirą baltų dalį (Tautavičius, 1981, 27–33). Toje konferencijoje dalyvavo ir 37 Lietuvos kalbininkų Mokytojas – disertacijų vadovas ir mokslinis konsultantas – A. Girdenis. Žemaičio archeologo žodžiai paveikė žemaičio kalbininko širdį ir protą. Bandydamas įtikti kilusiam žemaičių kultūriniam-patriotiniam sąjūdžiui, dar po 17 metų profesorius rašė: jeigu archeologai jau prieš V amžių tarp Jūros ir Dubysos randa savotišką senovės kultūrą, kur kitaip laidojo mirusiuosius, kitaip puodus dirbo, – kaip galėjo kalba nesiskirti? (Girdenis, 1998, 25).

Bet tie mirusiųjų laidojimo ir puodų žiedimo skirtumai tikrai dar neįrodo jų kalbą buvus labai skirtingą nuo kaimynų, be to, tie palaikai ir puodai tada buvo ne žemaičių, o kuršių. Pats A. Girdenis jaunystėje rašė, kad afrikatos žemaičių tarmėje atsirado iki XV a. vidurio, o žemaičiai nuo aukštaičių atsiskyrė gal ir iki XIII a., kai sutrumpėjo akūtinės galūnės (Girdenis, 2000, 204–210). Bene paskutiniame savo pokalbyje Lietuvos televizijoje su B. Stundžia Profesorius jau kalbėjo ne apie žemaičių kalbą, o apie žemaičių tarmę.

Tarmė ar kalba?

Seniai į tai gilinosi ir žemaičių „kalbos“ propagavimą puoselėjo J. Pabrėža, A. Girdenio mokinys ir žymus žemaičių kultūros veikėjas. Mokslinio pagrindimo bei palaikymo labai reikėjo ir Žemaičių partijai, Žemaičių kultūros draugijai, jų etnologams. 2001 m. vykstant diskusijoms dėl Lietuvos teritorinės administracinės reformos, šio straipsnio autoriui teko užduotis vadovauti aukštaičių derybų komisijai, o J. Pabrėžai – žemaičių, užsibrėžusioms nustatyti abiejų etnografinių regionų sienas. Tada Telšių architektas pagal istorinius žemėlapius pageidavo tą sieną praveisti į rytus už Šiaulių ir pro Raudondvarį prie Kauno. Paklausus, kodėl jie ribos neveda nuo Daugpilio, kurio apylinkės taip pat priklausė Žemaičių vyskupijai, derybininkai atsakė, kad jiems to per daug, o Lietuvai seniau priklausiusią Breslaują, Lydą ir Gardiną esą aukštaičiai galintys pasiimti.

Žemaičių (kaip ir bet kurios kitos tarmės) apsauga yra labai palaikytina, bet kartais pasirenkamos neadekvačios apsaugos priemonės – dalis jų net priešiškos ir Žemaitijai, ir visai Lietuvai². Latvių identitetui pakenkta Latvijoje sukursčius buvusios LDK ir Vitebsko gubernijos gyventojus latgalius pasiskelbti atskira tautybe. Diskutuotinas tarmiškai užrašytų vietovardžių vartojimas Telšių apylinkėse: vietiniai gyventojai tarmiškas formas ir taip žino, o atvykėliai, kuriems tos formos, matyt, pirmiausia skirtos, transkripcijos nelabai supranta ir užrašus dažnai iškraipo. Vertingiau būtų, jei žemaičiai išsaugotų pačius vietovardžius, juos atgaivintų ar bent perduotų „Lietuvos vietovardžių žodynui“.

Žemaičių kalbos statuso paskelbimo prireikė tam, kad žemaičių „autonomininkai“ galėtų įteisinti naują žemaičių tautą (iki šiol vykę teismai to nepripažino) ir pagal tautų apsisprendimo teisę galėtų kurti Žemaitijos savivaldos regioną (Kalnietis, 2012, 374–378). „Žemaitijos visuomenės parlamentas“ būstine pasirinko Klaipėdą

² Jų kenksmingumu galima patikėti vien todėl, kad Kremliaus politikos rėmėjas V. Tomaševskis nuolat skatina jas įgyvendinti.

(Ibid., 374–378). Titulinės tautos etnografinėi grupei apsisprendus būti atskiru etnosu, t. y. atsisakius tūkstantmetės istorijos kuriant bendrą valstybę, nauja regioninė grupė užsiimtų kalbiniais, kultūriniais, teisiniais, ekonominiais ir kitokiais debatais, varžybomis, konfrontacija su likusia tautos dalimi.

Tyrimai rodo, kad tik 7 žemaičiai laiko save kitos tautos nariais ir yra nepatenkinti dėl savo „kalbos diskriminavimo“ (Ibid., 404–409). Bet naujos žemaičių bendrinės ir rašto kalbos kūrimas etninėse lietuvių žemėse panašus į Ukrainos ir kitų buvusių Sovietų Sąjungos valstybių autonomizaciją. Laipsniškas tarmių nykimas vyksta visame pasaulyje, dedamos pastangos tai stabdyti. Lietuvoje priimtose tarmių palaikymo programose, akivaizdu, kad geriausiai išsilaikė ne aukštaičių, dzūkų ar sūduvių tarmės, o būtent žemaičių, nors taip pat patiriama nuostolių.

Žemaičių vardas

Istoriškai žemaičiai vardą gavo ne pagal savo kalbą ar tautą, o pagal gyvenamos kunigaikštystės ir seniūnijos pavadinimą. Taip ir LDK gyventojus vadino *litvinais* net ten, kur jie kalbėjo ukrainietišškai ar gudiškai. Dabartinėje dialektologinėje klasifikacijoje įvardijamus žemaičius apibrėžė tik XIX a. viduryje A. Šleicheris, iki tol jie buvo tiesiog lietuviškai kalbantys LDK žemumų gyventojai. 1420 m. LDK didysis kunigaikštis Vytautas aiškino: „Žemaičiai ir Lietuva visada sudarė nedalomą vienetą ir turi bendrą kalbą ir vienodus žmones. Žemaičiai vadinami atskiru vardu vien dėl to, kad kraštas esąs žemiau jūros paviršiaus negu Lietuva, žemuma pavadinta žemaičiais, priešingai – aukštuma – aukštaičiais. Žemaičiai jau nuo nebeatmenamų laikų vadinasi lietuviais, o ne žemaičiais“ (Ibid., 81). Ir Vytautas dėl to vienodumo niekad savo titule neminėjęs žemaičių (Ibid., 81).

Galima diskutuoti dėl aplinkybių, kai šis Vytauto laiškas imperatoriui Zigmantui buvo rašytas, bet tada reikia paminėti ir dvi kitas detales: viena, Vytautas Žemaitiją labai gerai pažino (jo motina Bi-

rutė buvo iš Palangos krašto), antra, jokios kitos baltų genties (kuršių, žiemgalių, sėlių, latvių, galindų, jotvingių ar prūsų) Vytautas taip nepagerbė, nors politiniais motyvais tai būtų buvę irgi naudinga. Dar prieš 100 metų K. Būga rašė: „Visus lietuvius, tiek aukštaičius, tiek žemaičius, viena tauta daro kalba“ (Būga, 1958, 403).

Po Vytauto laiško įsivyravus taikai Žemaitija dar labiau integravosi į Lietuvą. Pažiūrėjus į tarmių žemėlapių ir dabar matyti, kad lietuviai nuo Kėdainių ir Kauno pirmiausia pasiekė raseiniškius, po to varniškius, padalindami pietų žemaičių patarmę į dvi dalis. Šiaurės žemaičių patarmę į telšiškius ir kretingiškius skilo jau ne tiek dėl rytinių Lietuvos gyventojų įtakos, kiek dėl seniausių vietinių gyventojų – kuršių – substrato, kuris geriausiai išliko prie jūros. 1653 m. D. Kleinas kretingiškius vadino kuršiais: „Vienokia yra kuršių tarmė, kitokia žemaičių ir klaipėdiškių.“ (Zinkevičius, 2013, 73). Jeigu pripažįstame intensyvią lietuvių migraciją į kuršių, žiemgalių, sėlių žemes, pralietuvių kalbą, matyt, dar ankstoka būtų skirstyti į praaukštaičių bei pradžemaičių tarmes. Aišku tik viena – žemaičių vardas atsirado maždaug tuo pačiu metu kaip aukštaičių (buvo jų palyginimas, priešingybė) ir tai patvirtina panašią aukštaičių bei žemaičių kilmę bei istoriją.

Kalbiniai šiaurinių tarmių panašumai ir skirtumai

Mįslė, kaip atsirado šiaurės vakarų aukštaičių (šiaurės panevėžiškių) ir žemaičių, kuriuos skiria šiauliškiai, tarmių panašumai. Kažin ar tai galima paaiškinti vien žiemgalių kalbos įtaka šiaurės panevėžiškiams.

Vyrauja nuomonė, kad žemaičių tarmė (ypač šiaurės žemaičių patarmė) labiausiai skiriasi nuo lietuvių bendrinės kalbos. Šiame straipsnyje pateiktas šiaurės žemaičių ir šiaurės panevėžiškių fonetikos palyginimas rodo, kad šių tarmių (patarmių) skirtumų nuo bendrinės kalbos dydis labai panašus, o kuri tarmė iš tikro labiausiai skirtusi nuo bendrinės kalbos, galėtų nustatyti tik išsami statistinė studija, kuri turėtų lyginti daugumos žodžių bei fonetinių ir morfolo-
ginių reiškinių pozicijas.

Žemaičių tarmėje prieš senovinę trumpąją balsį *a* nėra afrikatų *č*, *dž*, o aukštaičių tarmėje čia jos atsirado XIII–XV a. dėl to, kad žemaičiai tą trumpąją *a* po priebalsio *j* pavertė *e* dar prieš afrikatų atsiradimą, o aukštaičiai – jau atsiradus afrikatoms. Arčiau aukštaičių esantys rytiniai žemaičiai taip pat turi afrikatas (Zinkevičius, 1994, 51–53, 87–90).

Visi rytų ir pietų aukštaičiai priebalsį *l* prieš *e* tipo balsius (*e*, *ę*, *ė*) XI–XIII a. sukietino, pakeitę balsius *e*, *ė* į *a*, *ę*. Žemaičių tarmėje tokių dalykų nėra.

Toliau aptarsime devynias fonetikos ypatybes, kuriomis šiaurės žemaičiai ir šiaurės panevėžiškiai skiriasi nuo bendrinės kalbos (žr. lentelę). Net keturios ypatybės pasiskirsčiusios abiejose tarmėse ir jų dalyse taip, kad sunku nustatyti, kurioje tarmėje ši ypatybė labiau pasireiškia.

Žemaičiai nuo aukštaičių išsiskiria tuo, kad tvirtapradę priegaidę didelėje jų ploto dalyje atitinka laužtinę priegaidę, o tvirtagalę priegaidę išdėstoma ne antroje, o pirmoje dvigarsių dalyje. Šiaurės panevėžiškiai nuo bendrinės kalbos dvigarsiuose skiriasi atitrauktinio kirčio II, III ir IV kirčiuotės priegaidėmis, o balsiuose, straipsnio autoriaus nuomone, fonologinių priegaidžių iš viso neturi.

Lentelė. Šiaurės žemaičių ir šiaurės panevėžiškių fonetiniai skirtumai lyginant su bendrine kalba

Eil. Nr.	Ypatybė	Šiaurės žemaičiai	Šiaurės panevėžiškiai
1	kirtis		+
2	priegaidės		
3	žodžių galūnės		+
4	<i>an, am, en, em</i>		
5	<i>q, ę, į, ū</i>		+
6	<i>ai, ei</i>		
7	<i>ie, uo</i>	+	
8	<i>ė, o</i>	+	
9	<i>i, u</i>		

Lentelėje nurodomos 9 bendrosios šiaurės žemaičių ir šiaurės panevėžiškių fonetinės tarmių ypatybės. Pliuso ženklą (+) žymima ta fonetinė ypatybė, kuri toje tarmėje yra paplitusi labiau.

Artimiausi žemaičiai bei rytų aukštaičiai dvigarsius *an, am, en, em* taria vienodai – *on, om, en, em*. Aukštaičių atitikmenys dar priklauso nuo priegaidės ir tarmės dalies.

Kirčiuotų ir nekirčiuotų skiemenų *ai, ei* žemaičiai dažniausiai verčia į *á, e*, t. y. pirmąjį dvibalsio komponentą palieka, o antrąjį – numeta. Šiaurės panevėžiškiai panašiai daro tik nekirčiuotuose skiemenyse, bet užtai ir kirčiuotuose skiemenyse pirmąjį dvibalsio komponentą verčia į *ε, e*, t. y. labiau sutapatina jį su *i*, artikuliaciją pakeldami į viršų. Kaip ir žemaičių, nekirčiuotuose skiemenyse lieka tik nurodyti balsiai (be *i*).

Gretinamų tarmių balsių *i, u* platinimas skiriasi bent keturiomis ypatybėmis: 1) žemaičiai dažniausiai šiuos balsius platina ir kirčiuotus pagrindiniu kirčiu (plg. *bò.va* „buvo“), o šiaurės panevėžiškiai čia neplatina (lieka *bù.va* „buvo“), 2) telšiškiai šių balsių neplatina prieš aukštutinio pakilimo balsius *i, i, u, u* (ir *ie, uo*) (*tò kiši, lùpi* „tu kiši, lupi“), o panevėžiškiai – ir čia platina (*tò kėš', lòp'*), 3) panevėžiškiams svarbu ne priešakinio skiemens balsio įtemptumas, o priebalsio kietumas: prieš kietąjį priebalsį žemaičiai platinamo balsio kokybės nekeičia (sako *aš kėš'ò* „aš kišu“), o panevėžiškiai keičia (*àš k'òš* „aš kišu“), 4) žemaičiai nekirčiuotuose skiemenyse neplatina *i<i, u<u*, o panevėžiškiai negaliniame skiemenyje juos platina, o galiniame skiemenyje – išmeta (Ibid.).

Ryšiausios žemaičių tarties ypatybės – 1) ilgųjų balsių *é, o* dvibalsinimas žodžio kamiene, kirčiuotoje galūnėje ir 2) dvibalsių *ie, uo* trejopas vertimas šiaurės, pietų ir vakarų žemaičių tarmėse. Panevėžiškiai šiuos garsus keičia (redukuoja) tik nekirčiuotuose skiemenyse, kur lieka *ε / i<ε, o / u* ar *a<o, ε / i* ar *e<ie, o / u<uo*.

Šiaurės panevėžiškių fonetinių skirtumų nuo bendrinės kalbos gali pasirodyti net kiek daugiau negu jų turi šiaurės žemaičiai. Buvo manyta, kad atitraukdami kirtį, žemaičiai dalį jo palieka ir galūnėje, bet iš tikrųjų jie kirtį ne tiek atitraukia, kiek padalija kamienui ir galūnei, pvz., *šàkà* „šakà“, *šákũos* „šakõs“ (kirčiuojami abu skiemenys, stipresnis atitrauktinis kirtis) (Garšva, 2005, 149). Šį reiškinį, matyt,

vis tiek tiksliau būtų vadinti nepasibaigusiu visuotiniu kirčio atitraukimu: panašių (nors neidentiškų) dalykų pasitaikė ir šiaurės rytinėse vilniškių šnektose, net apie Ciskodą. Kai žodžio galūnė trumpa, o šaknis – ilga, ten buvo kirčiuojama *pū-nis* „pūnis (daržinė)“, *stālai* „stalai“ ir t. t. (Garšva, 2005, 149). O šiaurės panevėžiškiai minėtus pavyzdžius kirčiuoja *šàk* „šakà“, *šàkos* „šakòs“, *stàle* „stalai“ ir t. t. Išlygindami kirčio vietą, aukštaičiai ėmė dažniau kirtį atitraukti jau ne į priešpaskutinį žodžio skiemenį (kaip buvo aprašyta tradiciniuose tarmių vadovėliuose (Garšva, 2005, 107–114), o į pirmąjį žodžio skiemenį ir, nustodami kirčiuoti galinius skiemenis, aplenkė net žemaičius, pvz., *pavàž* / *p·ā·važ* „pavaža“ (o žemaičių *pàvažà pàvažà*).

Kaip matyti jau iš aukščiau pateiktų pavyzdžių, šiaurės panevėžiškiai buvusius trumpuosius balsius redukuoja visiškai (žr. Zinkevičius, 1994), o žemaičiai išlaiko arba taria jo dalį, vadinamąjį murmamąjį balsį. Panevėžiškiai išmeta visus trumpuosius galūnės balsius, o žemaičiai juos išlaiko, kai jie kilę iš pralietuviškų trumpųjų balsių (plg. *vàrna*), kai gali būti kirčiuojami, kai susidaro sunkiau ištariamoms priebalsių samplaikos ir t. t.

Buvusius nosinius balsius šiaurėje ir žemaičiai, ir panevėžiškiai taria keleriopai. Dalis žemaičių žodžio šaknyje ir kirčiuotoje galūnėje išlaikė senąją pralietuvišką *n*, taigi senesnio šio garso tarimo negalima pridėti prie naujesnių tarmės pakitimų, labiau atskyrusių tarmę nuo dabartinės bendrinės kalbos. Žodžio šaknyje dalies žemaičių ir panevėžiškių tartis yra panaši, pvz.: šiaurės žemaičių *kô·stę kônstę* „kąsti“, *skū·stę* „skųsti“, *lī·stę* „lįsti“, šiaurės panevėžiškių *kò·s't', skū·s't', lī·s't'* (tarmėje neskiriamas panevėžiškių priegaidės žymime pagal bendrinę kalbą, nors galima tarti ir kitaip). Nekirčiuotose žodžių galūnėse žemaičių nosiniai balsiai labai seniai sutrumpėjo ir neteko nosinio tarimo – dėl to nemaža žemaičių žodžių galūnių dabar sutampa su bendrine kalba, plg. *āki* „akį“, *jāuti* „jautį“, *vī·ra* „vyrą“ ir t. t. (plg., Zinkevičius, 1994, 96, 114, 118). Daugumos šiaurinių panevėžiškių tartis dabar labiau skiriasi nuo bendrinės kalbos: vietoj šių žodžių tariame *ā·k', já.ut', vī.ro*.

Kiekvienoje patarmėje gali pasitaikyti kelios skirtingos izoglosos. Jos nekliudytų ir šiaurės žemaičius bei panevėžiškius jungti į vieną tarmę: joje bendrybių būtų daugiau negu skirtumų. Senovėje tos patarmės galbūt net sudarė vieną tarmę. Kryžiuočiams suniokojus paskutinę žiemgalių tvirtovę – Sidabrę (dab. Joniškis) ir jos apylinkes, siauru pleištu žemaičius bei panevėžiškius galėjo atskirti vakarų aukštaičiai šiauliškiai, taip pat perėmę dalį vietinių tarties (visuotinį kirčio atitraukimą ir t. t.). Patarmės labiausiai pakitusios tarp Šilutės ir Kupiškio – į tą plotą, šiaurėje tariamai kalbantį kita „kalba“, įeina ir žemaičiai, ir aukštaičiai. Į pietus nuo visuotinio kirčio atitraukimo linijos tie patys žemaičiai tarpusavyje nemažai skiriasi ir neturi vienos „kalbos“.

Kiekvienos šnektelės atstovas gali sakyti, jog kalba savo kalba. Bet moksliniu požiūriu kalba apima didesnius plotus, jungdama šnektas, patarmes, tarmes. XVII–XIX a. Kėdainių apylinkių tarmė vadinta „žemaičių kalba“, kuria kitos patarmės bandė bendrauti, kuria buvo rašomi raštai, katekizmai (Ibid., 22). Tas Vidurio Lietuvos plotas pagal tarmę dabar priklauso net ne žemaičiams, o vakarų aukštaičiams, gal ir pietų panevėžiškiams. Visos tos aplinkybės rodo, jog kalbėti apie kurios nors Lietuvos parapijos, šnektos, patarmės ar tarmės kalbas galima tik nemoksline prasme (kaip ir apie bet kurio žmogaus kalbą).

ETNINIŲ LIETUVIŲ ŽEMIŲ DIALEKTOLOGIJOS PROBLEMOS

Tarmės ir regiono santykis

Atsižvelgdamas į dabartinės lietuvių dialektologijos nuostatas Tarmių (2013 m.) metų darbo grupės vadovas įvardijo 2 tarmes, 15 patarmių ir per 100 šnektų. Penkioliktoji šiaurės panevėžiškių patarmė skirta atsižvelgus į senas realijas: šiaurės panevėžiškių ir pietų panevėžiškių skirtumai yra didesni negu vilniškių bei uteniškių, pietų aukštaičių ir vakarų aukštaičių.

Iš dabartinių kalbininkų straipsnio autorius šiaurės panevėžiškius tirti pradėjo seniausiai ir apie tai yra parašęs daugiausia mokslo darbų: 30 straipsnių, tyrinėjimų dalių (Garšva, 2005, 312–316; Kačiuškienė, 2006, 132–133), 2 knygų tarmiškus tekstus ir kalbines dalis (Joniškėlio apylinkių šnektos tekstai, 1982, Linėlius roviau, dainavau, 1990), tarmės duomenis naudojo ir kituose tyrimuose. Jau naujojo tarmių skirstymo autoriai nurodė, kad panevėžiškių tarmė, „nepaisant įvairuojančio *an*, *am*, *en*, *em* virtimo, iš tikrųjų aiškiai suskyla į pietinę ir šiaurinę dalis, turinčias, kaip matėme, visai skirtingą galūnių trumpinimą, kirčio atitraukimą ir trumpųjų *u*, *i* atliepimą“ (Zinkevičius, 1994, 65–66). Straipsnio autorius dar 1977 m. tai pasiūlė visiškai įteisinti, šiaurėje skirdamas panašesnes šiaurės vakarų (didžiąją tarmės dalį) ir šiaurės rytų (biržiškių) dalis (Garšva, 1977, 76–88; dar plg., Garšva, 2005, 106). Tokį tarmės skirstymą iš dalies palaikė įžymi šiaurės panevėžiškių tyrinėtoja G. Kačiuškienė (plg. Kačiuškienė, 1982, 39–45).

Toks skirstymas pagrįstas svarbiausių tarmės ypatybių skirtumais. To laikomasi skirstant visas tarmes. Jeigu laikytumės kitų kriterijų – gretimų tarmių panašumų ir ploto tęstinumo – lygiai taip pat galėtume į vieną tarmę (su dviem dalimis) jungti ir vilniškių bei pietų aukštaičių, kupiškėnų ir anykštėnų, šiaurės ir pietų žemaičių tarmes.

Šiame straipsnyje žodį „tarmė“, kaip ir kiti tyrinėtojai, vartojame ir tradicinės tarmės, ir patarmės reikšme. Manome, kad šį terminą geriausia vartoti patarmės reikšme, kadangi į dabartines (aukštaičių ir žemaičių) tarmes sujungtos patarmės labai skiriasi tarpusavyje.

Geolingvistinė terminologija ir tarmės koncepcija

Minėtame naujausiame akademiniam tarmių tyrinėjime žaibiškai pakeistos kai kurios Lietuvos dialektologijos nuostatos. Etninėse lietuvių žemėse didžiausias dėmesys skiriamas ne baigiančioms kasmet nykti paribio lietuvių šnektoms, o Lietuvos kolonistų kalbai bei

dvikalbystei. Pakeista tarmių tyrinėjimo metodika, gerai tarmiškai nebemokantys žmonės vadinami regiolektų atstovais.

„Lietuvių kalbos dialektologijos“ vadovėlyje dešimtmečius buvo mokoma: „Ypač reikia skubėti tirti rytinių lietuvių kalbos ploto pakraščių tarmes [...]. Neretai pasitaiko, kad mūsų dialektologai, nuvykę į kurią vietovę, sužino, jog tik prieš metus ar kitus mirė pasakutinis senelis, mokėjęs vietos lietuvių tarmę. Tai – nepataisomas nuostolis. Tos tarmės ar šnektos duomenų mokslas jau niekuomet nebegaus, nors, galimas dalykas, ten buvo ir labai svarbių faktų, kurie gal būtų galėję gerokai nušviesti mūsų kalbos praeitį“ (Zinkevičius, 1994, 9). Vykdam tarmių projektą, visais atžvilgiais surinkta unikalių naujų duomenų, kurie ilgai galės būti skelbiami. Bet iš tarmių žemėlapių ištrintos neišnykusios Latvijos lietuvių šnektos, kurios buvo tos pačios institucijos prieš dešimtmetį išleistoje knygoje ir joje pridėtame žemėlapyje (LKTCh, 2004; XXI a. pr. LT, 2014, I–XVI žemėlapiai).

Daugelį šio geolingvistinio tyrimo duomenų ateityje bus galimybė patikslinti. Aukštaičiams dvigarsių *an*, *en* atliepimas nėra skiriamoji ypatybė, nes tarmių klasifikacijai vieno požymio iš tikro jaun eužtenka. Kirčiuotų balsių ilginimas ir nekirčiuotų trumpinimas yra panašus į esamą slavų bei kitose kalbose, turinčiose dinaminį kirtį, bet ne „slaviškosios kirčiavimo sistemos pasekmė lietuvių kalbos kirčiavimo sistemai“ (XXI a. pr. LT, 2014, 256–257). Neišsamiai, su daugeliu netikslumų aprašyta panevėžiškių tarmė (Ibid., 190), nenurodyta, kad rytų ir pietryčių vilniškių kalbinės nuostatos gali būti ir kitokios (Garšva, 2013 7–10).

Kapitaliniame leidinyje vartojami iš užsienio kalbininkų perimti regiolekto, geolekto ir kitokie terminai, bet dėl leidinio kalbos abstraktumo, jos užteršimo nereikalingais tarptautiniais žodžiais, pavyzdžių ir pagaliau net pakankamo pagrindo trūkumo – nelabai kas įrodyta. Jeigu kokioje nors tolimoje valstybėje tradicinė dialektologija, pervadinta į „tarmių geografiją“, apsiribojo nedidele tiriamųjų apimtimi (kartais net ir vienu informantu) ir buvo „suformuota pa-

gal iš anksto apibrėžtus kriterijus (pavyzdžiui, vyresni, iš kaimo ir pan.), o geolingvistikos tyrimo imtis yra reprezentatyvi, atspindinti kalbinės bendruomenės lyties, socialinės klasės, amžiaus struktūrą“ (XXI a. pr. LT, 2014, 34)³.

Negalima moksliniu laikyti ir JAV kalbininko požiūrio: dialektas „atrodys yrantis, jei laikysimės nykimo ideologijos, arba besikeičiantis, jei vadovausimės aptariamąja vystymosi ideologija“ (Ibid., 36). Viena yra natūrali kalbos raida, kurios istoriniai pakitimai labai daug kur nurodyti, o kita yra intensyvi dvikalbystė ar daugiakalbystė (jai iš dalies prilygsta ir tarmės vartotojo aktyvus kalbėjimas bendrine kalba), kai tradicinė kalba (tarmė) prarandama per vieną ar dvi kartas.

Leidinyje skiriamas dialektas, geolektas, regiolektas, regioninis standartas ir bendrinė kalba (Ibid., 40–47). Iš pirmo žvilgsnio tai atrodo moksliška, bet iš tikro – mažai pagrįsta, nelabai tikroviška ir dėl to atmestina. Dialektas (taisyklinga tarmiška kalba) nėra vien senosios kartos ar tik prieš 100 metų (iki bendrinės kalbos įsitvirtinimo) buvusi tarmė. Per tą laiką pasikeitė kelios kartos, bet vis tiek yra pakankamai gerai tarmiškai kalbančiųjų, kurių pagrindinė kalba yra tarmė. Ir taisyklingai tarmiškai gali kalbėti ne tik „senoji karta“ – taip gali kalbėti ir vaikai (ypač dar nelankantys mokyklos), ir jaunuoliai, nors daugelis per valandą pokalbio jau gali įpainioti bent kelias bendrinės kalbos ypatybes. Tarmiška kalba laikoma ir tokia, kai tų „svetimų“ ypatybių yra apie ketvirtį ar dar kiek daugiau. Bet kai bendrinės kalbos ar kitos kalbos ar tarmės ypatybių yra pusė ar daugiau – tai jau nebėra tarmė.

Tokius naujuosius „tarminius“ darinius leidinio autorės siūlo vadinti geolektu. Vargu ar tradicinės tarmės požiūriu jis yra tos tarmės tęsinys, nors ir išlaikęs tam tikrą senųjų tarminių ypatybių pluoštą, bet neturintis ir aiškių geografinių ribų savo gimtinėje. Kitas daly-

³ Keturiasdešimt penkerius metus atidavęs dialektologijai galiu patvirtinti, kad visą tą laiką patyrę lietuvių tarmių tyrinėtojai pakankamai laikėsi ir vadinamųjų „geolingvistikos“ principų.

kas, jei žmonės yra iš gimtinės nusikėlę į kitos tarmės teritoriją ar didmiestį, kur savo tarmės ribų ir neįmanoma išlaikyti.

Tarpinis variantas tarp naujųjų pustarmių ir bendrinės kalbos, apimantis ne vieną tarmę, vadinamas regiolektu. „Vakarinių rytų aukštaičių regiolektas (centras – Panevėžys) plėtojasi į vakarus, rytus ir pietus nuo tradicinių panevėžiškių ploto“ (Ibid., 261), taigi formaliai jis turėtų apimti vakarų aukštaičius, širvintiškius, anykštėnus ir dar bent kupiškėnus. Bet toks „regiolektas“ – fantazija, atsiradusi dėl to, kad tarmių tyrinėtojos kalbėjo bendrine kalba, o tarmių atstovai joms kuo suprantamiau stengėsi ir atsakyti. Kai tyrinėtojos jaunystėje studijavo dialektologiją, jos buvo įspėtos: „Vertingiausi tarmės duomenys yra tada, kai jie užrašomi, iš šalies klausantis tarmės atstovų kalbos, užrašinėtoji visai nedalyvaujant. Mat, su sve-timu kalbėdami, mūsų kaimo žmonės visuomet stengiasi pasirodyti labiau išprusę, įmaišo bendrinės kalbos elementų ir tuo klaidina tyrinėtoją“ (Zinkevičius, 1994, 11).

Regioniniu standartu vadinama išmoktoji tarmės atstovo bendrinė kalba, išlaikanti blankiuosius tarmės bruožus (XXI a. pr. LT, 2014, 44, 259). Rašoma, kad Kauno ir jo apylinkių kalba yra nepraradusi savųjų vakarų aukštaičiams kauniškiams būdingų tarminių ypatybių, nors į tą didmiestį yra suvažiaavę visų tarmių atstovai ir bent jau nekirčiuotų balsių jie „nenugieda“. Straipsnio autorius didžiąją gyvenimo dalį kaip tik praleido tarp Kauno ir Vilniaus, bet kokių nors didesnių bendrinės kalbos (su gimtųjų tarmių nežymiomis priemaišomis) skirtumų nepastebėjo. Net ilgametis Lietuvos radijo diktoriaus V. Markevičius pagal savo gimtąjį Mėskalaukio kaimą oficialiai pasako *dagiau* „daugiau“, bet tai nereiškia, kad jis kalba ne bendrine kalba, o tik regioniniu standartu. Šio straipsnio autorius oficialiai visada kalba ir kalbės ilgindamas kirčiuotus pusilgius balsius, netardamas vien balsių priegaidžių ir trumpindamas nekirčiuotus ilguosius balsius, bet niekas iki šiol nepastebėjo, kad jis kalba ne bendrine kalba.

Net žemaitį P. Kalnių, kalbantį bendrine kalba, neįmanoma įtarti, kad jis žemaitis. O jis mano, kad „pagrindinis žemaitiškumo

naikintojas, ištrynėjas yra bendrinė lietuvių kalba, dėl to žemaičių tarmė ne tik toliau lieka tik namų kalba, bet ji ir traukiasi, slenka į vakarus, žemaičių tarmės plotas mažėja. O etnografiniams aukštaičiams, kaip, beje, ir suvalkiečiams, bendrinė kalba niekuo negraso“ (Kalnius, 2012, 305). Bet tyrinėjimai rodo, kad kaip tik bendrinė kalba labiausiai palietė minėtas rytų, pietų ir vakarų aukštaičių tarmes, nes jos mažiau skiriasi nuo bendrinės kalbos.

P. Kalnius tą taikymąsi prie bendrinės kalbos, kalbėjimą bendrinės kalbos ir tarmės mišiniu, kai „vieni žodžiai tariaami tarmiškai, kiti – bendrine kalba arba viename ir tame pačiame žodyje vienos žodžių dalys (priešdėliai, galūnės) tariaami tarmiškai, kiti – pagal bendrinės kalbos normas“ (Ibid., 307), vadina ne regiolektu, o kalbine mimikrija.

Dirbdamas savo gimtosios Linkavos vidurinėje mokykloje, tokį reiškinį straipsnio autorius pastebėjo dar 1971 metais. Vieni mokytojai tik darė daugiau ar mažiau tarmės klaidų, o kiti visur kalbėjo pustarme. Kai autorius, manydamas, kad jie labai nori kalbėti vien bendrine kalba, su jais imdavo šnekėti ne tarmiškai, o bendrine kalba, pašnekovai kalbėdavo ta pačia pustarme.

IŠVADOS

1. Kalbos, tarmių skirtumus aiškiai ir patikimai įrodo ne istorijos, archeologijos, etnografijos ar panašūs duomenys, o pačios kalbos archaizmai, rašytiniai duomenys, skoliniai ir t. t.
2. Šiaurės žemaičiai ir šiaurės panevėžiškiai nuo bendrinės lietuvių kalbos skiriasi devyniomis fonetikos ypatybėmis. Kirčiuotų garsų *ė, o* bei *ie, uo* tarimu nuo bendrinės kalbos labiau skiriasi šiaurės žemaičiai, o didesniu kirčio atitraukimu, galūnių redukcija, buvusių nosinių balsių *q, ę, į, y* pakitimu – šiaurės panevėžiškiai.
3. Šiaurinių žemaičių bei panevėžiškių balsių *i, u* platinimas skiriasi bent keturiomis ypatybėmis. Tai galima aiškinti skirtingų tarmių skirtinga sandara, skirtinga raida, skirtingu (kuršių ir žiemgalių) substratu.

4. Tarp šiaurės žemaičių ir panevėžiškių bendrybių yra daugiau negu skirtumų, todėl juos įmanoma jungti ir į vieną (vakarų aukštaičių perdalintą) tarmę.
5. Labiausiai nuo bendrinės kalbos skiriasi lietuvių kalbos patarmės tarp Šilutės ir Kupiškio. Žemaičiai, panevėžiškiai ir visos kitos Lietuvos tarmės moksliniu požiūriu atskiros kalbos statuso neturėjo ir neturi. Apie bet kurio žmogaus ar tarmės „kalbą“ šnekėti galima tik nemoksline prasme.
6. Autorius lietuvių kalbos patarmėms siūlo suteikti tarmės statusą ir vietoj dviejų tarmių skirti penkiolika tarmių. Atskira tarme tikslinga laikyti ir šiaurės panevėžiškius.
7. Autentiška tarmiška kalba nėra vien senosios kartos ar tik prieš kelis šimtus, ar prieš šimtą metų vartota ir izoliuota kalbos atmaina. Ji kartu su žmonėmis keičiasi ir gali išnykti tada, kai iš jos atimamos natūralios gyvavimo sąlygos. Reikia skirti natūralų, sisteminių, laipsnišką tarmės kitimą ir nenatūralų (priverstinį, pagreitintą) tarmės kitimą. Nenatūralus tarmės kitimas yra tada, kai tarmės vartotojai žaibiškai fiziškai išnaikinami (pavyzdžiui, per karus, 1701 m. marą, 1944 m. Mažosios Lietuvos okupaciją), asimiliuojami, uždraudžiant jų kalbą arba siaurinant jos funkcijas iki namų kalbos.
8. Naujai pasiūlyti geolekto, regiolekto ir regioninio standarto terminai nėra pakankamai pagrįsti. Mirties agoniją patiriančios paribio šnektos ar gyvenimo sąlygų priversto keisti savo kalbą asmens kalba nėra nei natūralus geolektas, nei regiolektas.

Literatūra

- Būga K., 1958, *Rinktiniai raštai* 1. Vilnius: Politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Garšva K., 1977, Akcentuacijos ir vokalizmo sąryšis šiaurės vakarų panevėžiškių tarmėje. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 17.
- Garšva K., 2005, *Lietuvių kalbos paribio šnektos (fonologija)*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.
- Garšva K., 2013, Lietuvių ryšiai su tarme, etnine kultūra, vardynu. – *Liaudies kultūra* 2 (149).

- Gėrdėnis E., 1998, Torem gerbtė sava kalba. – *Žemaičių žemė* 1 (18).
- Girdenis A., 2000, *Kalbotyros darbai* 1. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Joniškėlio apylinkių šnekos tekstai*. Red. kolegija: K. Garšva, G. Kačiuškienė, B. Kazlauskienė ir kt. Vilnius: Vilniaus universitetas, 1982.
- Kačiuškienė G., 2006, *Šiaurės panevėžiškių tarmės fonologijos bruožai*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Kačiuškienė G., 1982, Vakarinių šiaurės panevėžiškių balsių kiekybė ir jos fonologinė interpretacija. – *Kalbotyra* 33(1).
- Kalnius P., 2012, *Žemaičiai. XX a.–XXI a. pradžia*. Vilnius: Mintis, Lietuvos istorijos institutas.
- LKTCh, 2004 – *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija*. Sud. R. Bacevičiūtė, A. Ivanauskienė, A. Leskauskaitė, E. Trumpa; mokslinė redaktorė Laima Grumadienė. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.
- Linėlius roviau, dainavau*. O. Bluzmienės tautosakos ir atsiminimų rinktinė. Sud. B. Stundžienė, Z. Puteikienė, K. Garšva, K. Kalibatas. Vilnius: Vaga, 1990.
- Tautavičius A., 1981, Žemaičių etnogenezė. – *Iš lietuvių etnogenezės*. Vilnius: Mokslo.
- XXI a. pr. LT, 2014 – *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas (žemėlapiai ir jų komentarai)*. Sud. D. Mikulėnienė, V. Meiliūnaitė. Vilnius: Briedis.
- Zinkevičius Z., 1994, *Lietuvių kalbos dialektologija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Zinkevičius Z., 2013, *Lietuviai. Praeities didybė ir sunykimai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras.

NORTHERN LITHUANIAN DIALECTS IN THE 21st CENTURY

Kazimieras GARŠVA

Institute of the Lithuanian Language, Lithuania

SUMMARY. Each branch of science is constantly innovating, improving, making its data more accurate, using new research methods, based on new findings, discussing or adopting them. This article describes nine phonetic features by which the North-Samogitian and North-Panevėžys dialects differ from the standard language in more detail for the first time. Conclusions consist of ten points.

There is no reliable evidence that the Samogitian dialect which split into three sub-dialects had ever been a separate language. We need to consider the linguistic peculiarities of the Curonian and Semigallian languages and the

distinctive features of the two linguistic systems: Curonian and Samogitian, Semigallian and that of Panevėžys.

The author divides the Lithuanian language area into fifteen dialects, with only a slight adjustment of the traditional classification of dialects. Other concepts recently proposed by the researchers – geoelect, regiolect and regional standard – have no relevance to the Lithuanian language and the short-lived and narrowly spread slang is not suitable here.

KEYWORDS: *dialect, subdialect, vernacular, geoelect, regiolect, region standard, Lithuanian language.*

III. TARMŲ IR KITŲ KALBOS VARIANTŲ FONETIKOS IR MORFOLOGIJOS TYRIMAI

VILNIAUS MIESTO KALBA: STEBIMOJO LAIKO HIPOTEZĖ

Laima KALĖDIENĖ

Mykolo Romerio universitetas

Lietuvių kalbos institutas

Ateities g. 20, Vilnius, Lietuva

P. Vileišio g. 5, Vilnius, Lietuva

kaledienei@gmail.com

ANOTACIJA. Svarbiausio Lietuvos didmiesčio – Vilniaus – kalba straipsnyje vertinama funkcinio požiūriu: ar šiandien sostinės kalba laikytina lietuvių kalbos standarto realizacija? Aiškinamasi, ar Vilniaus gyventojai turi būdingą tarseną, ar egzistuoja vilnietiškas akcentas. Į Vilniaus kalbą pažvelgta kaip į nuolat kintančią, todėl pritaikyta sociolingvistinės *stebimojo laiko hipotezės* (*apparent-time hypothesis*) teorija: su skirtingomis amžiaus grupėmis susietas kalbos įvairavimas rodo dabar vykstantį kalbos kitimą. Prognozė priklauso nuo to, kaip pasiseka nustatyti, kokio pobūdžio yra lingvistiniai kintamieji – ar tai indikatoriai, ar žymikliai, ar stereotipai.

1977 m. ir 2010 m., praėjus daugiau nei trims dešimtims metų, buvo atliktas ir pakartotas sociolingvistinis eksperimentas: tirti trys lingvistiniai kintamieji – nekirčiuotų ilgųjų balsių žodžio viduryje, trumpųjų kirčiuotų balsių žodžio viduryje ir kirčiuotų trumpųjų balsių žodžio viduryje. Reikšmingesnių pakitimų pastebėta tik pastarojo lingvistinio kintamojo trajektorijoje.

ESMINIAI ŽODŽIAI: *Vilnius, miesto kalba, stebimojo laiko hipotezė, sociolingvistika, sociolingvistinis kintamasis, standartinė kalba.*

IVADAS

Aiškinantis, kas yra vilniečių kalba, reikia aptarti kelias su miesto kalbos terminu (*urban dialect*) susijusias sąvokas: akcentas, dialektas, standartinė kalba. Sociolingvistikos požiūriu *akcentas* (*accent*)

yra arba individui, arba tam tikros vietovės gyventojams ar tautos atstovams būdingas tarimo būdas, tarsena (The New Oxford American Dictionary, 2005.). Todėl skiriamos net kelios akcentų rūšys: 1) regioninis arba geografinis akcentas; 2) socialinis–ekonominis; 3) etninis; 4) kastinis; 5) socialinės klasės; 6) kitakalbis (L1) (Lippi-Green, 1997). Akcentą kalbai suteikia skirtinga balso kokybė, tarties ypatumai, balsių ir priebalsių priešpriešų realizavimo ypatybės, kirčiavimo būdas bei kai kurios prozodijos ypatybės – apibendrintai galima būtų pasakyti fonetikos ir prozodijos elementai. Nors paprastai šalia garsų realizavimo skirtumų drauge esti ir gramatikos, semantikos bei leksikos lygmenų skirtumų, vis dėlto *akcento* terminas dažniausiai siejamas tik su tartimi.

Akcentas atsiranda ėmus vartoti kitą kalbą ar kitą kalbos atmainą. Vienas iš labai svarbių veiksnių, turinčių didelę įtaką kitos nei gimtoji kalbos ar jos atmainos vartojimui, yra amžius: manoma, kad iki brandos vartota L1 jau niekada ar beveik niekada neišnyksta be pėdsakų. Kita vertus, panorėję vaikai ir jaunuoliai greičiau ir sėkmingiau atsikrato akcento. Tačiau jau yra įrodyta, kad net ir labai konservatyvių individų kalba metams bėgant kinta: geriausias to įrodymas yra tai, kad ištyrus Junginės Karalystės karalienės kalbą, aptikta per kelis dešimtmečius įvykusių jos pokyčių (Harrington, 2006).

Vilnius yra sostinė, o sostinės, kaip ekonominio, politinio, kultūrinio ir religinio centro, pagrindinio visuomenės tinklo (*social network*), kalba atlieka kalbos normų iradiacijos centro vaidmenį: ji tampa realiuoju standartu. Šie svarstymai taikomi dabartiniam laikotarpiui, kai Vilniaus kalbos vaidmuo yra labai išaugęs. Vilnius nebuvo toks labai svarbus kaip dabar tais laikais, kai formavosi bendrinė lietuvių kalba, kuri dar vadinama standartine kalba (plg.: *standard language, standard dialect, standardized dialect*) – tai yra tam tikros grupės žmonių viešajame diskurse vartojama kalbos atmaina (*language variety*) (Finegan, 2007, 14). Ir iš istorijos matyti, kad ne visuomet susiformuoja vienas centras, koku buvo tapusi Florencija

Italijoje, Maskva Rusijoje ar Tokijas Japonijoje, bet įvairiais laikotarpiais tokiu centru gali tapti kuris nors didelis tos šalies miestas, ypač sostinė. Dabar Vilnius ir tapo tokiu centru.

KALBOS KITIMAI: STEBIMOJO LAIKO HIPOTEZĖ

Pastaruoju metu sociolingvistus vėl sudomino seniai keltas klausimas, ar įmanoma stebėti dabartyje vykstančius kalbos kitimus. Iki šiol dažniausiai buvo linkstama atmesti tokią galimybę. Tiksliau pasakius, niekas neneigė kalbos variantiškumo, tačiau jis niekuomet netapdavo mokslinio kalbos tyrimo objektu, nes paprastai variantai būdavo interpretuojami kaip tarmių ar kalbų mišimo rezultatas: vienos kurios nors tarmės ar kalbos ypatybę pakeičianti, net „išstumianti“, kita, paprastai stipresnės tarmės ar kalbos, ypatybė. Dar dažniau įvairavimas laikytas atsitiktiniu dalyku, net pats terminas nevertotas. Toks požiūris lėmė, kad į kalbos įvairavimą beveik nebūdavo atsižvelgiama kaupiant empiriką, nesigilinta teoriniu aspektu.

Pritaikius *lingvistinės rinkos (linguistic marketplace)* (Chambers, 2003, 195–199) sampratą, galima išsiaiškinti, kokiomis kalbos priemonėmis ir kaip šios rinkos dalyviai tenkina savo siekius: padarius prielaidą, kad tarties ar kiti kalbos raiškos variantai tam tikrame kontekste įgyja savo socialinę vertę, taigi atsiduria lingvistinėje rinkoje ir nėra vartojami tik atsitiktinai, kaip *lapsus linguae*, paaiškėja, kodėl vieni variantai laikomi prestižiniais, o kiti – vengtiniais, net odioziniais.

Anot sociolingvistinės *stebimojo laiko hipotezės (apparent-time hypothesis)*, su skirtingomis amžiaus grupėmis susietas kalbos įvairavimas rodo vykstantį kalbos kitimą (Bailey, 2002). Tai reiškia, kad įreigų tyrimo metu nustatyti kalbos skirtumai yra būdingi ne to paties amžiaus atstovams, galima įtarti, taigi ir iširti, tebevykstančius kalbos kitimus. Stebimojo laiko hipotezė tikrintina tik tais atvejais, kai tam tikri variantai įgyja reprezentatyvumo, t. y. tampa būdin-

gais kuriai nors grupei žmonių. Tarmių aspektu tirtina tik vietinių žmonių kalba (Tuomienė, 2010). Williamas Labovas, 1963 m. tirdamas Martos vynuogyno (Marha's Vineyard) salos kalbą, yra įvedęs į mokslinę apyvartą stebimojo laiko sąvoką: kalbos kitimus esą galima stebėti skirtingų kartų (pvz., 75 m., 50 m. ir 25 m. amžiaus) kalboje tyrimo metu, t. y. skirtingų kartų pateikėjai reprezentuoja savo meto kalbos kitimus, bet jie stebimi dabar, stebimuoju ar regimuoju metu – šis reiškiny s vadinamas stebimojo laiko hipoteze.

W. Labovas pirmasis pavartojo sociolingvistinių kintamųjų sąvoką, pastaruoju metu vis dažniau jie vadinami tiesiog lingvistiniais kintamaisiais, todėl ir čia vartojama ši sąvoka. W. Labovas teigė, kad lingvistiniai kintamieji yra susiję su nelingvistiniais socialinio konteksto kintamaisiais, priklausančiais nuo kalbėtojo, klausytojo, auditorijos, aplinkos ir kitų šio tipo veiksmių. Sociolingvistiniai kintamieji yra to paties lingvistinio reiškinio variantų visuma, tiesiogiai koreliuojanti su ekstralingvistiniais veiksniais: socialine klase, amžiumi, lytimi, etnine grupe ir kontekstiniu stiliumi. Tikslas yra nustatyti lingvistinių faktų ir nelingvistinių veiksmių koreliacijos pobūdį. Reikšminga yra tai, kad ši metodika leidžia kiekybiškai įvertinti kalbos ir visuomenės ryšių sąveikos rezultatus ir prognozuoti jų raidą.

Prognozė priklauso nuo to, kaip pasiseka nustatyti, kokio pobūdžio yra lingvistiniai kintamieji – ar tai indikatoriai, ar žymikliai, ar stereotipai. Indikatoriais (*indicators*) vadinami tokie lingvistiniai kintamieji, kurie reaguoja tik į socialinę kalbančiųjų padėtį (arba išsilavinimo lygį) arba amžių, jie signalizuoja „iš apačios“ prasidedantį kitimą. Žymikliai (*markers*) susiję tiek su socialine kalbančiųjų padėtimi (arba išsilavinimo lygiu), tiek ir su kontekstiniu stiliumi. Stereotipai (*stereotypes*) yra tokie lingvistiniai kintamieji, kuriuos atpažįsta visi tos bendruomenės kalbantieji ir stengiasi juos ištaisyti į jų nuomone, priimtinesnę formą – jeigu jiems tai pavyksta, toks procesas vadinamas taisymu (*correction*), o jei nepasiseka – hiperkorekcija (*hypercorrection*).

Nustatant lingvistinius kintamuosius pirmiausia reikia juos visus sužymėti, t. y. aptikti visus variantus. Tuomet, panašiai kaip nustatant fonemos alofonus, reikia apsispręsti, kurie variantai yra relevantiški ir tuomet suprojektuoti arba dvinarį lingvistinį kintamąjį, ar trinarį, ar keturnarį ir t. t. Pavyzdžiui, tiriant, ar vartojamas pailgintas trumpųjų kirčiuotų balsių galinėje pozicijoje lingvistinio kintamojo (kirč. *Ų#*) variantas, transkribuojant buvo skiriami trys variantai: ar tariamas trumpasis *visì*, ar truputį pailgintas *visí*, ar pusilgis *visí.*, tačiau apdorojant transkripcijos rezultatus nutarta nebesigilinti, kokio ilgumo yra antrasis variantas – truputį pailgintas ar pusilgis – ir apibendrinti kaip „pailgintą“.

Kiekybinis vertinimas yra tikimybinės prigimties: jis gali parodyti ryšių pobūdį, numatyti kitimo greitį ir kryptį, įvertinti veiksmų poveikio stiprumą, bet visos šios išvados yra ne absoliučios, o labiau ar mažiau tikėtinos.

Analizės rezultatų patikimumas priklauso nuo metodo taikymo korektiškumo ir svarbesniųjų principų:

1. Aiškiai apibrėžtas tyrimo objektas ir suformuluotos darbinės hipotezės;
2. Korektiška pateikėjų atranka;
3. Duomenų rinkimas iš visų pateikėjų laikantis tokių pačių principų ir rinkimo metodų kiekvieno pateikėjo atžvilgiu;
4. Duomenų analizavimas laikantis duomenų neselekcionavimo (neatmetimo dėl išskirtinumo) principo.

KALBOS ĮVAIRAVIMO TYRIMO GALIMYBĖS

Daugelis pastebi, kad vilniečių kalba įvairuoja, t. y. gali būti ištariama ir vienaip, ir kitaip, sukirčiuojama ir vienaip, ir kitaip. Tas įvairavimas nėra begalinis, todėl buvo nuspręsta patikrinti, kokios yra vilniečių kalbos įvairavimo ypatybės. Pirmiausia reikėjo nustatyti, kas konkrečiai įvairuoja, o tada ištirti, kaip įvairavimas priklauso nuo pateikėjų amžiaus, išsilavinimo ir kontekstinio stiliaus. Nuo to, kokie išsikelti mi tikslai ir uždaviniai, priklauso tyrimo organizavimas.

1977 m. buvo atliktas žvalgomasis vilniečių kalbos tyrimas – įrašyti ir transkribuoti pokalbiai su jais. Net ir neatlikus išsamesnio tyrimo, girdėti, kad įvairuoja vilniečių tariami trumpieji kirčiuoti balsiai, ilgieji nekirčiuoti, kad nevienodai realizuojami dvibalsiai *ie, uo*, balsiai *ė, o*, kad esama kirčiavimo netolygumo, nevienodai minkštinami priebalsiai prieš priešakinės eilės balsius ir dar kita. Buvo padaryta prielaida, kad įvairavimas nėra chaotiškas, kad jis priklauso nuo kalbėtojų amžiaus, išsilavinimo ir kalbėjimo stiliaus, todėl buvo užsibrėžta ištyrus tam tikro meto vilniečių kalbos ypatumus ir apibūdinus jos įvairavimo pobūdį, nustatyti regimas kitimo tendencijas.

Iškeltos hipotezės, kurias buvo numatyta tikrinti:

- 1) trumpėja nekirčiuoti ilgieji balsiai žodžio gale, pvz.: *valtys, ranką, rašantys, karalių* ir kt.;
- 2) trumpėja nekirčiuoti ilgieji balsiai žodžio viduryje, pvz.: *qžuolynas, kūdikėlis, gyvena, pusryčiai, plytelė* ir kt.;
- 3) ilgėja kirčiuoti trumpieji balsiai žodžio gale, pvz.: *neši, balta, visu, mane* ir kt.;
- 4) ilgėja trumpieji kirčiuoti balsiai žodžio viduryje, pvz.: *buvo, pilti¹, žalesnį, pasuko, medinis* ir kt.;
- 5) neminkštinami kai kurie priebalsių samplaikų prieš priešakinės eilės balsius priebalsiai, pvz.: *alpti, aukštesnis, atplėšti, smulkmena* ir kt.;
- 6) neminkštinami priebalsiai žodžių sandūroje prieš priešakinės eilės balsius, pvz.: *kam erzini, kad imtum, ten eilės* ir kt.;
- 7) nelietuviškos kilmės žodžiuose minkštinami priebalsiai samplaikose prieš užpakalinės eilės balsius, pvz.: *pulsas, filmas, kultūra, paltas* ir kt.;

¹ Nors lingvistiškai tai nėra korektiška, bet trumpaisiais balsiais laikyti ir tvirtapadiškai kirčiuoti pirmieji mišriųjų dvigarsių *i, e, a, u + l, m, n, r* sandai. Taip daryti nuspręsta dėl statistinių parametrų: tiriamojo reiškinio dažnumas priklauso nuo teksto ilgio, o labai imlus darbo lingvistinių kintamųjų metodas vertė apsispręsti dėl tekstų trukmės.

- 8) nelietuviškos kilmės žodžiuose kietinami priebalsiai samplai-
kose prieš priešakinės eilės balsius, pvz.: *alchemikas, buhalteris, algebra* ir kt.;
- 9) nelietuviškos kilmės žodžiuose kietinami priebalsiai prieš prie-
šakinės eilės balsius, pvz.: *centras, tenisas, šašlikas, prožektorius, Ženia* ir kt.;
- 10) neasimiliuojami priebalsiai morfemų sandūroje, pvz.: *lūpdažis, išgręžė, išsuko* ir kt.;
- 11) neasimiliuojami priebalsiai žodžių sandūroje, pvz.: *aš sviesčiau; pilkas šešėlis* ir kt.;
- 12) netariamas priebalsis *j*, pvz.: *suiėško, iešmas, bjaurus, pionierius* ir kt.;
- 13) lietuviškuose žodžiuose atitraukiamas kirtis, pvz.: *įdōmus, kiēme, ruōšiu; beržēlius* ir kt.;
- 14) nelietuviškos kilmės žodžiuose atitraukiamas kirtis, pvz.: *tro-
leībusas, gitāra, archītektas* ir kt.;
- 15) nukeliamas kirtis, pvz.: *vienū, baltās, kaulē, plyštī* ir kt.;
- 16) atkeliamas kirtis priešdėlėtose veiksmažodžių formose, pvz.: *priđengia, nūbrēžė, išsprendė* ir kt.;
- 17) atitraukiamas kirtis skaitvardžiuose *septýni, aštuōni, devýni*;
- 18) atitraukiamas kirtis daugiaskiemeniuose vietininkuose, pvz.: *namuōse, akmenỹse, naujōse* ir kt.;
- 19) atitraukiamas kirtis vienaskaitos įnagininke, pvz.: *su padōriu, su rañka, su peīliu* ir kt.;
- 20) atitraukiamas kirtis daugiskaitos galininke, pvz.: *būtus, peñkias, pīrštus* ir kt.;
- 21) atitraukiamas kirtis trečiosios kirčiuotės žodžių vienaskaitos įnagininke, pvz.: *su storà, su rytū, su brangiū* ir kt.

Praėjus daugiau nei trims dešimtims metų, eksperimentas buvo pakartotas. Toliau pateikiama trijų lingvistinių kintamųjų – nekirčiuotų ilgųjų balsių žodžio viduryje, trumpųjų kirčiuotų balsių žodžio viduryje ir kirčiuotų mišriųjų dvigarsių žodžio viduryje analizė ir palyginimas.

SOCIOLINGVISTINIŲ DUOMENŲ RINKIMAS

Pateikėjų imtis. Tyrimo objektas buvo Vilniuje gimusių ir be ilgesnių pertraukų jame gyvenančių lietuvių² kalba. Jų gimtoji kalba irgi turėjo būti lietuvių, abu tėvai – lietuviai.

Generalinė tiriamųjų aibė buvo visi tuo metu Vilniuje gyvenę lietuviai³ vilniečiai. Atrankos aibe tapo dalis Vilniaus miesto gyventojų anketų iš 1970 m. visuotinio Lietuvos gyventojų surašymo: pagal to meto reikalavimus tik ketvirtadalyje anketų buvo pateikiama išsamesnių duomenų apie gyvenimo Vilniuje trukmę, todėl tik iš tokių atsitiktiniu būdu (pagal atsitiktinių skaičių lentelę) buvo atrenkami potencialūs pateikėjai. Toks atrankos būdas yra sisteminis mechaninis, tai tam tikra atsitiktinės atrankos (kai kiekvienas generalinės aibės narys turi vienodas galimybes būti atrinktas) modifikacija. Taip buvo sudarytas 500 asmenų su nurodytais adresais sąrašas. Siekiant užtikrinti, kad atrankos aibė būtų reprezentatyvi, t. y. atspindėtų generalinės aibės savybes, iš 500 asmenų sąrašo atsitiktiniu būdu buvo atrinkti perpus vyrų ir moterų, iš šių sąrašų sudaryta po tris atitinkamų amžiaus grupių sąrašus (1 – gimusių iki 1932 m., 2 – 1932–1952 m., 3 – gimusių 1953 m. ir vėliau)⁴.

Tokia atranka tenkina tik du stratifikacijos rodiklius – lyties ir amžiaus. Socialinę stratifikaciją buvo nuspręsta atspindėti pagal išsilavinimo lygio rodiklį, bet šis kintamasis nebuvo paremtas statistškai – jis buvo paliktas laisvai įvairuoti, nes vykdant atranką turimų duomenų nepakako išsilavinimo lygiui nustatyti. Vėliau pagal išsi-

2 Sudėtinga Vilniaus istorija lėmė, kad tyrimo metu buvo neįmanoma rasti vyresniojo amžiaus Vilniuje gimusių lietuvių, atitinkančių visus tyrime keltus reikalavimus, todėl buvo padaryta išimčių ir į atranką įtraukti ir ne Vilniuje gimę, bet daug metų jame gyvenę vilniečiai lietuviai.

3 Tuo metu tautybė ir gimtoji kalba buvo susieti tiesiogine koreliacija, tai patvirtina ir to meto sociologiniai tyrimai, pvz., visuotinio gyventojų surašymo duomenys.

4 Tokiam tyrimui tiktų ir „sniego gniūžtės“ metodas – kai vienas pateikėjas nurodo kitą reikalavimus atitinkantį pateikėją, o šis, savo ruožtu, – dar kitą ir taip toliau, kol pasiekiamas užsibrėžtas tiriamųjų skaičius.

lavinimo lygį atrinktieji buvo suskirstyti į dvi grupes: 1 – nebaigtas vidurinis, vidurinis ir specialusis vidurinis, 2 – nebaigtas aukštasis ir aukštasis.

Imties dydis, t. y. tiriamųjų skaičius, pasirinktas remiantis kitais sociolingvistiniais tyrimais, kurių objektas buvo panašus⁵ – buvo tiriami 75 pateikėjų kalba. Realiai tyrime dalyvavo dar mažiau: 15 vyresniojo, 19 vidutiniojo ir 26 jaunesniojo amžiaus žmonių, be to, dar buvo tiriami 9 asmenų kontrolinė grupė – vilniečiai radijo diktoriai ir teatro aktoriai.

Pateikėjai buvo apklausiami savo namuose. Tyrėja prisistatydavo, gaudavo sutikimą pokalbį įrašyti diktofonu ir leidimą naudotis anoniminiais duomenimis mokslo tikslais.

2010 m. buvo tais pačiais metodais apklausti 15 vilniečių. Jų duomenys apdoroti, bet statistiškai nevertinti: buvo nustatinėjamas sociolingvistinio kintamojo pokyčių intensyvumas ir kryptis.

Sociolingvistinis interviu. Pagrindinis šio vilniečių kalbos tyrimo būdas buvo sociolingvistinis interviu. Juo buvo siekiama išgauti iš pateikėjo įvairių kontekstinių stilių kalbos pavyzdžių. Kontekstinis stilius priklauso nuo kalbėtojo dėmesio savo kalbai, todėl skiriami keli kontekstiniai stiliai – nuo laisvojo (*casual*) iki oficialiojo (*formal*). Tiriant vilniečių kalbą buvo pasirinkti trys kontekstiniai stiliai: laisvasis, pusiau oficialus ir oficialusis⁶, kaip ir W. Labovo atliktame niujorkiečių kalbos tyrime.

Laisvasis stilius reikalauja klausėjo pastangų, nes jis privalo sudaryti tokias pokalbio sąlygas, kad pateikėjas kalbėtų visiškai lais-

5 Tuo metu remtasi Labovo atlikto Niujorko kalbos tyrimu (88 pateikėjai) ir jo rekomendacijomis. L. Milroy ir M. Gordonas (2003, 29), apžvelgę daugybės tyrimų pateikėjų atrankos imties dydį ir argumentavimą, priėjo prie išvados, kad tokio tipo sociolingvistiniams tyrimams 60 informantų imtis yra pakankama.

6 Oficialiojo stiliaus pavadinimas ne visai atspindi dalyko esmę, bet vadinti taisyklinguoju reiktų su didelėmis išlygomis: taisyklingas stilius būtų tik to pateikėjo vertybinių kalbos normų skalės atžvilgiu, o kitiems jis gali atrodyti visai netaisyklingas pagal jų vertybinę skalę. Lyginti su bendrinės kalbos normomis būtų nekorektiška metodo požiūriu: tirama ne bendrinė, o vilniečių kalba.

vai, nekreipdamas dėmesio į tyrėją. Šią situaciją W. Labovas yra pavadinęs tyrėjo paradoksu (*observer's paradox*): tyrėjas siekia gauti visiškai laisvos kalbos, kokia kalbama niekam iš pašalinių nedalyvaujant, pavyzdžių, tačiau tokių pavyzdžių tyrėjas gali gauti tik dalyvaudamas kalbos akte, nes turi gauti informacijos apie pateikėją ir pokalbio ar kalbos akto aplinkybes, tą kalbą užfiksuoti garso įrašymo prietaisais.

W. Labovas iš savo patirties yra nustatęs, kad žmogus laisviausiai, t. y. mažiausiai dėmesio kreipdamas į savo kalbą, ima kalbėti, kai šneka kokia nors labai jaudinančia tema – tokį kalbėjimo stilių jis yra pavadinęs pokalbiu apie mirtiną pavojų (*a near death experience*): pateikėjas, paklaustas, ar jam yra kada tekę pakliūti į mirtiną pavojų, ima emociškai pasakoti, todėl nebekreipia dėmesio į kalbą, nors ir šnekasi su nepažįstamu asmeniu. Vilniečių tyrimo metu būdavo klausiama apie vaikystės, atostogų ar laisvalaikio nuotykius.

Šio tyrimo metu taikytą interviu reikėtų vadinti pusiau standartizuotu, nes ne visiems pateikėjams būdavo užduodami tie patys klausimai, ir vadinamas laisvasis pokalbis vykdavo įvairiomis temomis – tai priklausė nuo pašnekovo amžiaus, nusiteikimo bendrauti ir tyrėjo patirties. Iš pradžių būdavo teiraujamasi asmeninių pateikėjo duomenų: amžiaus, išsilavinimo, tėvų gimimo vietos ir dažniausiai – jų tarmės, nes labai maža tebuvo antros, juo labiau trečios kartos vilniečių.

Kiekvienas pateikėjas buvo prašomas atsakyti į tam tikrus klausimus, susijusius su jo požiūriu į vilniečių kalbą, kalbų funkcionavimą:

1. *Ar jūs atpažįstate vilnietį tik iš kalbos?*
2. *Ar jus kas nors yra atpažinęs kaip vilnietį iš kalbos?*
3. *Ar jūs atpažintumėte iš kalbos kaunietį?*
4. *Ar jūsų kalba taisyklinga? Ar jūsų kalba skiriasi nuo radijo diktorių kalbos? Jeigu taip, tai kuo?*
5. *Ar vilniečių kalba skiriasi nuo bendrinės?*

6. *Kokių jums kyla / kildavo sunkumų mokantis lietuvių kalbos mokykloje?*
7. *Ar jūs mokate rusiškai?*
8. *Kaip bendraujate su rusais?*
9. *Ar mokate lenkiškai?*
10. *Kaip bendraujate su lenkais?*⁷

Pokalbis trukdavo 20–30 min.⁸

Pusiau oficialaus stiliaus pavyzdžius tyrėja gaudavo įrašiusi pateikėjo skaitomą specialų tekstą, o oficialiojo stiliaus – minimaliąsias poras. Pastarasis fonologijos terminas apibūdina žodžius, besiskiriančius vienu garsu: *valtis – valtys, vyru – vyrų* ir pan.⁹

Minimaliųjų žodžių porų sąrašas

<i>vyru – vyrų</i>	<i>verte – vertę</i>
<i>duona – duoną</i>	<i>lėle – lėlę</i>
<i>sukaitusi – sukaitusį</i>	<i>sklypu – sklypų</i>
<i>gėle – gėlę</i>	<i>aukle – auklę</i>
<i>antis – antys</i>	<i>mirti – mirtį</i>
<i>bjaurybe – bjaurybę</i>	<i>valtis – valtys</i>
<i>lova – lovą</i>	<i>spjūviu – spjūvių</i>
<i>skysti – skystį</i>	<i>kasdamas – kąsdamas</i>
<i>lūpa – lūpą</i>	<i>skusti – skysti</i>
<i>siusdamas – siųsdamas</i>	<i>rastras – rąstas</i>

- ⁷ Atsakymai į šiuos klausimus taip ir liko neapdoroti, nes jie yra tokio pobūdžio, kuriuos analizuojant reikia tenkinti visai kitus statistikos reikalavimus nei turėta šiame tyrime – imtis buvo per maža. Iš įdomesnių rezultatų galima paminėti tą faktą, kad daugelis tvirtino, jog tikrai iš kalbos atpažintų kauniečius, o vilniečiai esą kalbantys „normaliai“, „niekuo neišsiskiriantys“, todėl juos sunku atpažinti; jaunimas nurodė atpažįstantis vilniečius tik iš elgesio ir aprangos.
- ⁸ Patariama pirmųjų 15–20 min. pokalbio netirti kalbos požįuriu, nes dažnai būna neišnykusi tam tikra įtampa, norom nenorom atsirandanti šnekantis nepažįstamiems žmonėms. Tačiau ne visada pavyksta gauti sutikimą ilgesniam pokalbiui.
- ⁹ Į sąrašą buvo įtraukta ir tokių žodžių, kurių kirčiavimas tuo metu buvo įprastesnis toks, koks pateiktas, nors ir skyrėsi nuo bendrinės kalbos, pvz., įnagininko *gėle*, *sklypu* ir kt. Apdorojant rezultatus kitaip sukirčiuotos poros buvo eliminuojamos iš analizės.

Su šiomis minimaliosiomis poromis buvo sukurtas rišlus tekstas. Paprastai iš pradžių būdavo prašoma perskaityti rišlų tekstą, o paskui minimaliųjų porų sąrašą, bet net tais atvejais, kai eilės tvarka pasikeisdavo, skaitantieji tekstą jame neatpažindavo ką tik perskaitytų minimaliųjų porų.

Tekstas

Dabar daug žmonių Vilniuje gyvena naujuose namuose. Aš irgi. Mūsų name net septyni įėjimai po devynis butus. Centras tolokai, bet važinėja troleibusai – nėra ko skųstis. Tiesa, buvo tokių, kurie nenorėjo čia kraustytis, bet dabar apie sugrįžimą net nebekalba. Čia daug geresnė aplinka negu kitur: arti qžuolynas ir tvenkinys. Ten yra net dvi valtys. Aplink yra nemaža privatininkų sklypų. Sausomis dienomis jie baigia išsemti tvenkinį. Reikalai pagerėja, kai lietus ima pilti pilti. Viena valtis priklauso mūsų klubui. Perna buvo ją pavogę, bet milicija greit sugrąžino.

Kartą, kasdamas ties vienu sklypu, po ieva radau qсотėlį. Parašiau skelbimą: „Rastas qсотėlis. Kreiptis į trisdešimto namo pirmą butą“. Netrukus net sukaitusi atlėkė tokia Violeta ir ėmė mane pulti dėl to savo qсотėlio, kad aš jį pavogiau. Tada aš tą bjaurybę išvariau. O ji atsiuntė savo šaukiančią auklę. Su aukle išsiaiškinti buvo sunku, nes teko nuo jos skusti kuo greičiau. Tiek triukšmo dėl to qсотėlio, kurio vertė aš labai abejoju. Išbėgęs į kiemą, sutikau sukaitusį Ženį, kuris paklausė, kam erzinu mergaites. Mat Violeta, patempusi apatinę lūpą, atsisėdusi ant rąsto, verkė. Aš norėjau būti tikru vyru ir parodyti jai savo vertę. Priėjau prie jos ir pasakiau: „Negražiai išėjo. Supranti, aš tikrai radau tavo qсотėlį prie ievos, kai ieškojau sliėkų“. Ji nusišypsojo ir davė man obuolį, todėl nebepasirodė bjaurybė. Aš pakviečiau ją žaisti tenisą. Viskas būtų buvę gerai, jeigu aš, kqsdamas obuolį, nebūčiau prasikandęs lūpos, nes užkliuvau už nuskilusios šaligatvio plytelės. Nesiseka tai nesiseka: tenisą jau žaidė Kęstutis su Džeku, ten eilėje dar laukė Ryzikovas su Džimiu, kuris niekada nesiskiria su savo gitara. Tada nutarėme eiti į filmą „Vyru vasara“. Namuose dar laukė algebra. Lūpa ištino. Bet man kažkodėl norėjosi šypsotis!..

Kalbos vertinimo duomenų rinkimas. Perskaičius tekstą ir minimaliųjų porų sąrašą, pateikėjų buvo prašoma užpildyti 55 alternatyvių klausimų anketą, kurioje nemaža pateiktų žodžių buvo įtraukta į rišlų tekstą. Šia anketa siekta išsiaiškinti pateikėjų nuomonę

apie savo kalbą: kaip jiems atrodo, kai jie patys kirčiuoja ar taria. Taip buvo renkami duomenys, norint išsiaiškinti subjektyvųjį savo kalbos vertinimą.

Vilniečių tarties anketa

A. Pabraukite žodžius, kurie parašyti taip, kaip jūs tariate¹⁰:

I. <i>fil̃mas</i> – <i>fil̃mas</i>	II. <i>jieškoti</i> – <i>ieškoti</i>
<i>al̃chemikas</i> – <i>al̃chemikas</i>	<i>spjūvis</i> – <i>spiūvis</i>
<i>kuł̃tūra</i> – <i>kuł̃tūra</i>	<i>jiešmas</i> – <i>iešmas</i>
<i>buhal̃teris</i> – <i>buhal̃teris</i>	<i>jieva</i> – <i>ieva</i>
<i>al̃gebra</i> – <i>al̃gebra</i>	<i>rugpjūtis</i> – <i>rugpiūtis</i>
<i>pal̃tas</i> – <i>pal̃tas</i>	<i>bjaurus</i> – <i>biaurus</i>
III. <i>kad̃ eitu</i> – <i>kad̃ eitu</i>	IV. <i>centras</i> – <i>cētras</i>
<i>teñ eilės</i> – <i>teñ eilės</i>	<i>tempas</i> – <i>tēmpas</i>
<i>kam̃ erzinti</i> – <i>kam̃ erzinti</i>	<i>tenisas</i> – <i>tēnisas</i>
V. <i>Ženia</i> – <i>Žēnia</i>	VI. <i>džinsai</i> – <i>džyinsai</i>
<i>prožektorius</i> – <i>prožektorius</i>	<i>Džimis</i> – <i>Džyimis</i>
<i>džemas</i> – <i>džēmas</i>	<i>šašlikas</i> – <i>šašlykas</i>
<i>Džekas</i> – <i>Džēkas</i>	<i>Ryžikovas</i> – <i>Ryžykovas</i>
<i>visas</i> – <i>vysas</i>	<i>džiaustiti</i> – <i>džiaustyti</i>
<i>skirti</i> – <i>skyrti</i>	<i>Vilnius</i> – <i>Vylnius</i>
VII. <i>snigo</i> – <i>snygo</i>	VIII. <i>išskaityti</i> – <i>iskaityti</i>
<i>pilti</i> – <i>pylti</i>	<i>užsukti</i> – <i>usukti</i>
<i>plitelė</i> – <i>plytelė</i>	<i>išsemti</i> – <i>isemti</i>
<i>šluostyti</i> – <i>šluostiti</i>	<i>dvi valtys</i> – <i>dvi valtyys</i>
<i>dvi antis</i> – <i>dvi antys</i>	<i>dvi ausis</i> – <i>dvi ausys</i>
<i>kraustyti</i> – <i>kraustyti</i>	<i>gyventi</i> – <i>gyventi</i>
<i>kitas</i> – <i>kytas</i>	<i>viriausias</i> – <i>vyriausias</i>

10 Šioje anketoje trūko įžanginės dalies, kurioje būtina buvo nurodyti, kas atlieka tyrimą, koku tikslu, kam bus panaudoti duomenys, garantuoti anonimiškumą.

IX. *tavo – tqvo*
savo – sqvo
geresnė – geręsnė
baltasis – baltqsis
žalesnis – žalęsnis
mesti – męsti
vesti – vęsti
lesti – lęsti
paima – pąima
atneša – qtnęša
nekasa – nękasa
nebekalba – nebękalba
kūrmis – kurmis

XI. *ūsuotas – usuotas*
rūkyti – rukyti
ilgumas – ilgūmas
pūlti – pulti

X. *drasuolis – drąsuolis*
žaselė – žqselė
Kestutis – Kęstutis
asotėlis – qstotėlis
aselė – qselė
ažuolynas – qžuolynas
siustuvas – siųstuvas
tesinys – tęsinys
trešimas – tręšimas
sugrižimas – sugrįžimas
sugražino – sugrąžino
grežinys – gręžinys

XII. *grūdai – grudai*
būvo – buvo
pūmpuras – pumpuras
pabūsti – pabusti

B. Pabraukite žodžius, kurie sukirčiuoti taip, kaip jūs kirčiuojate:

su peiliù – su peĩliu
su broliù – su bróliu
su rankà – su raĩka
su padoriù – su padôriu
su pirmà – su pĩrma
su gėlė – su gẽle
darbė – dárbe
Kaunė – Kaũne
pirtyjė – pirtỹje
pirštùs – pĩrštus
butùs – bûtus
pilkùs – pĩlkus
žiniàs – žiniãs
nendrės – néndres
penkiàs – peĩkias
naujosė – naujõse
akmenysė – akmenỹse

namuosė – namuõse
išsprendė – išsprėndė
nubrėžė – nubrẽžė
pridengia – prideĩgia
nerandù – neraĩdu
suprantì – supraĩti
ateinù – ateĩnu
septynì – septỹni
aštuonì – aštuõni
devynì – devỹni
troleibùsas – troleĩbusas
architèktas – architèktas
pedagògas – pedågogas
gitarà – gitāra
anginà – angĩna
Violetà – Violèta

DUOMENŲ APDOROJIMAS

Garso įrašų transkribavimas. Visų pateikėjų garso įrašai buvo transkribuoti fonetine transkripcija, laikantis natūraliosios fonologijos principų¹¹. Tada iš eilės kiekvienam potencialiam lingvistiniam kintamajam, kurių sąrašas buvo sudarytas išskėlus hipotezes, buvo priskiriami variantų kodai, pvz., tiriant ilguosius balsius – (\bar{V} –1), (\bar{V} –2) ir (\bar{V} –3), tada kiekvieno pateikėjo transkribuotame tekste buvo ieškoma jų atitikmenų kiekviename kontekstiniame stiliuje atskirai. Taip iš eilės buvo apdoroti visi tekstai pagal visą potencialių lingvistinių kintamųjų sąrašą. Sugrupuoti duomenys buvo sumuojami ir vedamas aritmetinis jų vidurkis.

Pirminis anketų apdorojimas. Anketos irgi buvo apdorojamos pagal tą pačią metodiką. Atlikus visą darbą jos buvo pridėtos prie kiekvieno pateikėjo transkribuoto teksto, abu dokumentai sugrupuoti pagal amžių.

Nekirčiuotų ilgųjų balsių žodžio viduryje lingvistinis kintamasis (nekirč. $\bar{V}C$)

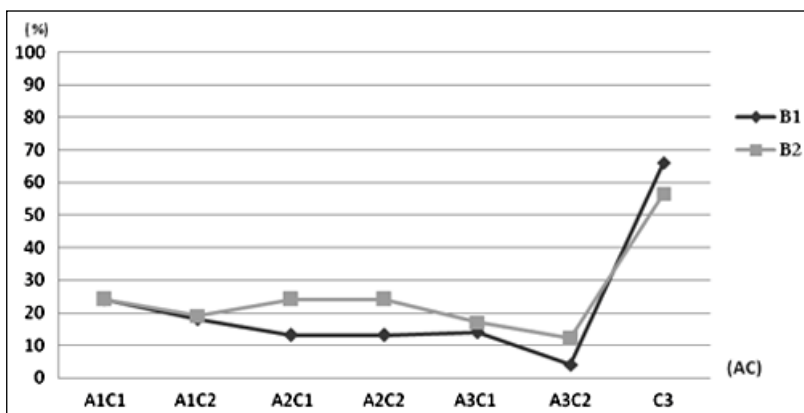
Nekirčiuotų ilgųjų balsių žodžio viduryje trumpinimas yra viena ryškiausių vilniečių kalbos ypatybių: apklaustųjų vilniečių skaitomuose tekstuose iš esmės nė nebuvo girdimi ilgieji variantai – tik pusilgiai ir trumpieji, todėl buvo pasirinkta dvinarė gradacija. Nekirčiuoti ilgieji balsiai žodžio viduryje¹² aptinkami keliuose pozicijose: 1) absoliučioje žodžio pradžioje – *ypatingas, įsinešė, qžuolynas, ūkvedys*; 2) antrame ir tolesniuose prieškirtiniuose skiemenyse – *ryžtingumas, neįsibrausi, tęsinys, sąžiningas, kūdikėlis*; 3) pirmame prieškirtiniame skiemenyje – a) prieš kirčiuotą ilgąjį skiemenį – *gyvena, rąžytis, rūkyti*; b) prieš kirčiuotą trumpąjį skiemenį – *sugrįžimas, pratęsimas, grąža, nesūrus*; 4) pokirtiniame skiemenyje – *pusryčiai, išgręžė, mažąją, posūkis*.

¹¹ Vilniečių kalbos garso įrašai ir transkribuoti tekstai yra saugomi Lietuvių kalbos instituto Tarmių archyve.

¹² Į šį apibrėžimą patenka ir pozicija absoliučioje žodžio pradžioje, t. y. ne gale prieš pauzę.

Remiantis 1977 m. gautais duomenimis, buvo braižomi koordinacių grafikai, kurių absčių ašyje žymimos amžiaus (A) ir išsilavinimo (C) grupės, o ordinačių – variantų skaičius, išreikštas procentais. Kreivės žymi atitinkamus kontekstinius stilius (B).

1 pav. Nekirčiuotų ilgųjų balsių žodžio viduryje (nekirč. VC) ilgojo varianto pasiskirstymas sociolingvistinio interviu rezultatų pagrindu

Kontekstiniai stiliai (B): B₁ – pašnekesio, B₂ – skaitymo.

Išsilavinimo lygiai (C): C₁ – žemesnysis, C₂ – aukštesnysis, C₃ – specialiai pasirengusieji¹³

Amžiaus grupės (A): A₁ – vyresniojo, A₂ – vidutiniojo, A₃ – jaunesniojo

1 lentelė. Patikimumo intervalai

B ₁	B ₂
A ₁ C ₁ = 17 ÷ 31 (24)	A ₁ C ₁ = 17 ÷ 31 (24)
A ₁ C ₂ = 14 ÷ 22 (18)	A ₁ C ₂ = 13 ÷ 25 (19)
A ₂ C ₁ = 8 ÷ 18 (13)	A ₂ C ₁ = 17 ÷ 31 (24)
A ₂ C ₂ = 8 ÷ 18 (13)	A ₂ C ₂ = 17 ÷ 31 (24)
A ₃ C ₁ = 11 ÷ 17 (14)	A ₃ C ₁ = 13 ÷ 21 (17)
A ₃ C ₂ = 0 ÷ 8 (4)	A ₃ C ₂ = 5 ÷ 19 (12)
C ₃ = 57 ÷ 75 (66)	C ₃ = 36 ÷ 77 (56,5)

Nekirčiuotų ilgųjų balsių žodžio viduryje trumpinimas yra viena ryškiausių vilniečių kalbos ypatybių: tekstuose iš esmės nė nebuvo

¹³ Diktorių ir aktorių grupė.

girdimi ilgieji variantai – tik pusilgiai ir trumpieji, todėl buvo pasirinkta dvinarė gradacija. Nekirčiuoti ilgieji balsiai žodžio viduryje¹⁴ aptinkami keliuose pozicijose: 1) absoliučioje žodžio pradžioje – *ypatingas, įsinešė, qžuolynas, ūkvedys*; 2) antrame ir tolesniuose priešskirtiniuose skiemenyse – *ryžtingumas, neįsibrausi, tęsinys, sąžiningas, kūdikėlis*; 3) pirmame priešskirtiniame skiemenyje – a) prieš kirčiuotą ilgąjį skiemenį – *gyvena, rąžytis, rūkyti*; b) prieš kirčiuotą trumpąjį skiemenį – *sugrįžimas, pratęsimas, grąža, nesūrus*; 4) pokirtiniame skiemenyje – *pusryčiai, išgręžė, mažąją, posūkis*.

Analizuojant lingvistinį kintamąjį (nekirč. \bar{VC}) buvo remiamasi interviu metu gauta medžiaga, bet jos nepakako, kad būtų atsižvelgta į čia išvardytas pozicijas žodyje, todėl viskas buvo sumuojama. Buvo apskaičiuotos kintamojo reikšmės atitinkamai kiekvienoje amžiaus grupėje, atsižvelgiant į išsilavinimą, todėl sudarytos atitinkamos grupės A_1C_1 , A_1C_2 , A_2C_1 , A_2C_2 , A_3C_1 , A_3C_2 , C_3 . Duomenų šiam kintamajam tirti pakako tik dviejų kontekstinių stilių tekstuose – neoficialiojo B_1 ir pusiau oficialiojo (rišlaus teksto skaitymas) B_2 , nes tinkamų minimaliųjų porų nebuvo. C_3 žymi diktorių ir aktorių grupę.

1 grafikas rodo, kad vilniečių kalboje (išskyrus C_3 grupę) šis kintamasis mažai įvairuoja (4–24 %). Šiek tiek daugiau ilgųjų variantų pasigirsta skaitant tekstą (B_2), bet patikimumo intervalai susikerta. Ilgųjų variantų vartojimas statistiškai reikšmingai šiek tiek skiriasi tik jaunimo kalboje: šioje grupėje skirtingo išsilavinimo jos atstovų vartojamo ilgojo šio kintamojo varianto patikimumo intervalai nesusikerta: $11 \div 17$ % ir $0 \div 8$ %. Net ir diktoriai bei aktoriai palyginti nemažai trumpina šį kintamąjį: B_1 stiliuje – 66 %, B_2 stiliuje – 70 % vartoja ilguosius variantus.

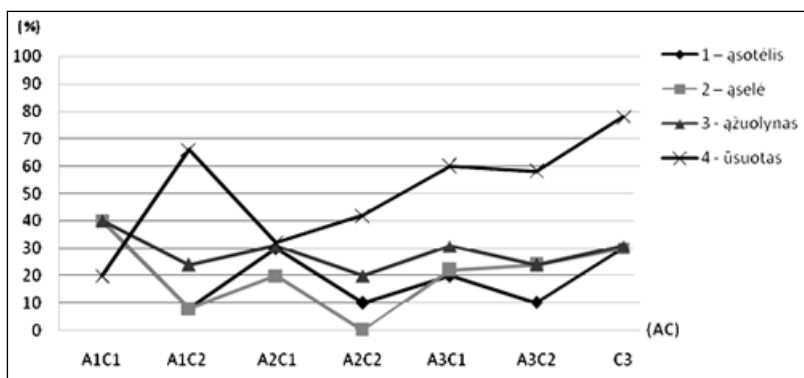
Apibendrinant (nekirč. \bar{VC}) analizę pagal objektyviuosius įrašytos kalbos duomenis darytina išvada, kad kalbos kitimas šioje pozicijoje jau yra besibaigiantis, nes lingvistinis kintamasis mažai įvairuoja.

¹⁴ Į šį apibrėžimą patenka ir pozicija absoliučioje žodžio pradžioje.

Pasigilinus į tiriamąją medžiagą paaiškėjo, kad tų pateikėjų, kurių kalboje buvo palyginti mažiau trumpinimo atvejų, tėvai (ar bent vienas jų) buvo iš tų tarmių, kurios gerai išlaiko ilgųjų ir trumpųjų balsių priešpriešą, – tai dažniausiai vakarų aukštaičiai.

Subjektyviosios kalbos pusės tyrimas, t. y. anketos duomenų analizė, parodė, kad pateikėjų nuomonė mažai skiriasi nuo tikrovės. Absoliučioje žodžio pradžioje realizuojamų (nekirč. VC) ilgųjų variantų pasiskirstymas anketos duomenų pagrindu (žr. 2 grafiką) panašus kaip realioje vartosenoje (0–40 %), išskyrus žodį *ūsuotas*, kuris galbūt buvo skirtinas prie kitos grupės pavyzdžių, t. y. esančių prieš ilgą kirčiuotą skiemenį. Vartojantys ilgąjį variantą nurodė net C₃ atstovai – jų buvo nedaug, apie 33 %. Rišlaus teksto duomenų palyginimas su anketų duomenimis parodė, kad pateikėjai anketoje vis dėlto buvo linkę dažniau nurodyti vartojantys ilgąjį variantą, nei tai darė iš tikrųjų, ypač žemesnio išsilavinimo. Šiuo atveju įtakos galėjo turėti rašyba. Diktoriai su aktorais pasielgė atvirkščiai – tekste jie net 90 % atvejų vartojo ilgąjį variantą, o anketoje nurodė tik 30 %.

2 pav. Absoliučioje žodžio pradžioje realizuojamų (nekirč. VC) ilgųjų variantų pasiskirstymas anketos duomenų pagrindu

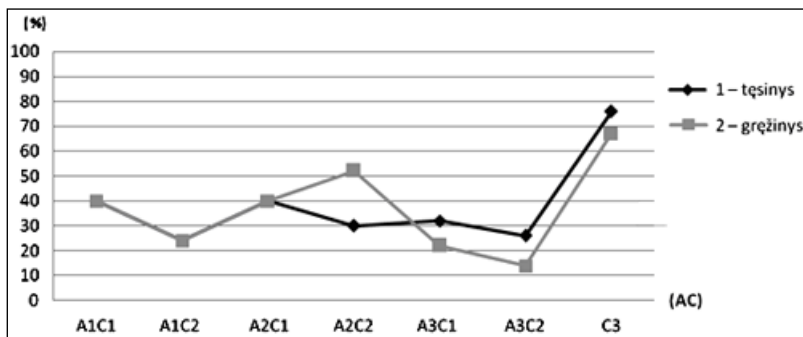
Amžiaus grupės (A): A₁ – vyresniojo, A₂ – vidutiniojo, A₃ – jaunesniojo
 Išsilavinimo lygiai (C): C₁ – žemesnysis, C₂ – aukštesnysis, C₃ – specialiai pasirengusieji
 Žodžiai: 1 – *q̇sotėlis*, 2 – *q̇selė*, 3 – *q̇žuolynas*, 4 – *ūsuotas*

2 lentelė. Taškų padėties reikšmės

1 – <i>qsotėlis</i>	2 – <i>qselė</i>	3 – <i>qžuolynas</i>	4 – <i>ūsuotas</i>
$A_1C_1 = 40$	$A_1C_1 = 40$	$A_1C_1 = 40$	$A_1C_1 = 20$
$A_1C_2 = 8$	$A_1C_2 = 8$	$A_1C_2 = 24$	$A_1C_2 = 66$
$A_2C_1 = 30$	$A_2C_1 = 20$	$A_2C_1 = 31$	$A_2C_1 = 32$
$A_2C_2 = 10$	$A_2C_2 = 0$	$A_2C_2 = 20$	$A_2C_2 = 42$
$A_3C_1 = 20$	$A_3C_1 = 22$	$A_3C_1 = 31$	$A_3C_1 = 60$
$A_3C_2 = 10$	$A_3C_2 = 24$	$A_3C_2 = 24$	$A_3C_2 = 58$
$C_3 = 30$	$C_3 = 30$	$C_3 = 31$	$C_3 = 78$

Kitoje žodžio pozicijoje – antrame ir tolesniuose prieškirtiniuose skiemenyse atsidūrusio (nekirč. \bar{VC}) – subjektyvusis vertinimas rodo palyginti tolygų ir negausų ilgųjų variantų vartojimą (žr. 3 grafiką); skiriasi tik C_3 grupės vertinimas – jis daug aukštesnis nei žodžio pradžios atveju – 68–78 %.

3 pav. Antrame ir tolesniuose prieškirtiniuose skiemenyse realizuojamo (nekirč. \bar{VC}) ilgųjų variantų pasiskirstymas anketos duomenų pagrindu

Amžiaus grupės (A): A_1 – vyresniojo, A_2 – vidutiniojo, A_3 – jaunesniojo
Išsilavinimo lygiai (C): C_1 – žemesnysis, C_2 – aukštesnysis, C_3 – specialiai pasirengusieji
Tirti žodžiai: 1 – *tęsinys*, 2 – *gręžinys*

3 lentelė. Taškų padėties reikšmės

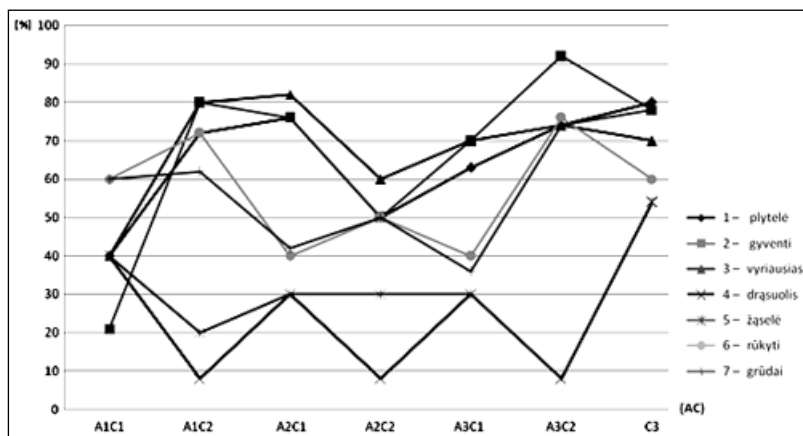
1 – <i>tęsinys</i>	2 – <i>gręžinys</i>
$A_1C_1 = 40$	$A_1C_1 = 40$
$A_1C_2 = 24$	$A_1C_2 = 24$

3 lentelės tęsinys

$A_2C_1 = 40$	$A_2C_1 = 40$
$A_2C_2 = 30$	$A_2C_2 = 52$
$A_3C_1 = 32$	$A_3C_1 = 22$
$A_3C_2 = 26$	$A_3C_2 = 14$
$C_3 = 76$	$C_3 = 67$

Ištyrus anketos atsakymus dėl pirmajame prieškirtniame skiemenyje prieš ilgą kirčiuotą skiemenį atsidūrusio (nekirč. $\bar{V}C$) vartojimo subjektyvųjį vertinimą (žr. 4 grafiką) paaiškėjo, kad jie suvokiami labai prieštaringai, bet nurodoma nepalyginamai daugiau vartojant ilguosius variantus nei ankstesnių pavyzdžių (2 ir 3 grafikai) atvejais – ypač tai linkę daryti labiau išsilavinę žmonės. Žodžiai *plytelė* ir *gyventi* buvo rišliame tekste, ten ne daugiau kaip 20 % atvejų tebuvo ištarti ilgesnieji variantai. Tekstuose išsiskyrė tik vieno pateikėjo vartoti ilgesnieji variantai – jo tėvas buvo vakarų aukštaitis.

4 pav. Prieškirtniame skiemenyje prieš ilgą kirčiuotą skiemenį realizuojamo (nekirč. $\bar{V}C$) ilgųjų variantų pasiskirstymas anketos duomenų pagrindu

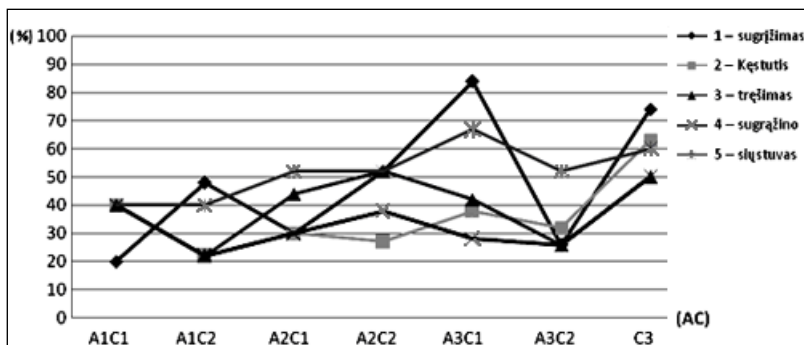
Amžiaus grupės (A): A_1 – vyresniojo, A_2 – vidutiniojo, A_3 – jaunesniojo
 Išsilavinimo lygiai (C): C_1 – žemesnysis, C_2 – aukštesnysis, C_3 – specialiai pasirengusieji
 Žodžiai: 1 – *plytelė*, 2 – *gyventi*, 3 – *vyriausias*, 4 – *drąsuolis*,
 5 – *žąsėlė*, 6 – *rūkyti*, 7 – *grūdai*

4 lentelė. Taškų padėties reikšmės

1 – plytelė	2 – gyventi	3 – vyriausias	4 – drąsuolis	5 – žąselė	6 – rūkyti	7 – grūdai
$A_1C_1 = 40$	$A_1C_1 = 21$	$A_1C_1 = 40$	$A_1C_1 = 40$	$A_1C_1 = 40$	$A_1C_1 = 60$	$A_1C_1 = 60$
$A_1C_2 = 72$	$A_1C_2 = 80$	$A_1C_2 = 80$	$A_1C_2 = 8$	$A_1C_2 = 20$	$A_1C_2 = 72$	$A_1C_2 = 62$
$A_2C_1 = 76$	$A_2C_1 = 76$	$A_2C_1 = 82$	$A_2C_1 = 30$	$A_2C_1 = 30$	$A_2C_1 = 40$	$A_2C_1 = 42$
$A_2C_2 = 50$	$A_2C_2 = 50$	$A_2C_2 = 60$	$A_2C_2 = 8$	$A_2C_2 = 30$	$A_2C_2 = 50$	$A_2C_2 = 50$
$A_3C_1 = 63$	$A_3C_1 = 70$	$A_3C_1 = 70$	$A_3C_1 = 30$	$A_3C_1 = 30$	$A_3C_1 = 40$	$A_3C_1 = 36$
$A_3C_2 = 74$	$A_3C_2 = 92$	$A_3C_2 = 74$	$A_3C_2 = 8$	$A_3C_2 = 8$	$A_3C_2 = 76$	$A_3C_2 = 74$
$C_3 = 80$	$C_3 = 78$	$C_3 = 70$	$C_3 = 54$	$C_3 = 54$	$C_3 = 60$	$C_3 = 78$

Anketos duomenys apie pirmajame prieškirptiniame skiemenyje prieš trumpą kirčiuotą skiemenį esantį (nekirč. \bar{VC}) rodo (žr. 5 grafiką), kad mažiau išsilavinę pateikėjai linkę nurodyti dažniau vartojantys ilgąjį variantą tuose žodžiuose, kur rašomos nosinės raidės – *Kęstutis, tręšimas, sugrąžino*, kaip ir kitais jau anksčiau nagrinėtais atvejais su nosinėmis raidėmis. Apskritai nurodoma ne tiek jau daug vartojant ilgųjų variantų (25–57 %), išskyrus dviejų žodžių atvejais – *sugrįžimas* ir *siųstuvus* (pakyla net iki 84 % žymos A_3C_1 grupėje – besimokančio jaunimo). Gal šių žodžių vertinimui turėjo įtakos tai, kad dažnai vartojami giminiški žodžiai su kirčiuotomis šaknimis – *sugrįžo, siųsti*.

5 pav. Prieškirptiniame skiemenyje prieš trumpą kirčiuotą skiemenį realizuojamo (nekirč. \bar{VC}) ilgųjų variantų pasiskirstymas anketos duomenų pagrindu

Amžiaus grupės (A): A_1 – vyresniojo, A_2 – vidutiniojo, A_3 – jaunesniojo išsilavinimo lygiai (C): C_1 – žemesnysis, C_2 – aukštesnysis, C_3 – specialiai pasirengusieji
Žodžiai: 1 – *sugrįžimas*, 2 – *Kęstutis*, 3 – *tręšimas*, 4 – *sugrąžino*, 5 – *siųstuvus*

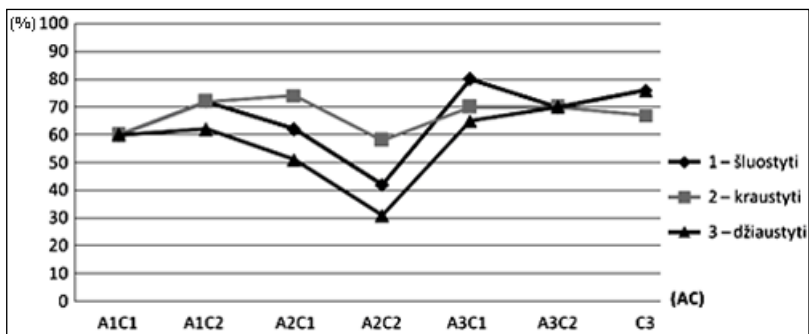
5 lentelė. Taškų padėties reikšmės

1 – <i>sugrįžimas</i>	2 – <i>Kęstutis</i>	3 – <i>tręšimas</i>	4 – <i>sugrąžino</i>	5 – <i>siųstuvus</i>
$A_1C_1 = 20$	$A_1C_1 = 40$	$A_1C_1 = 40$	$A_1C_1 = 40$	$A_1C_1 = 40$
$A_1C_2 = 48$	$A_1C_2 = 22$	$A_1C_2 = 22$	$A_1C_2 = 22$	$A_1C_2 = 40$
$A_2C_1 = 30$	$A_2C_1 = 30$	$A_2C_1 = 44$	$A_2C_1 = 30$	$A_2C_1 = 52$
$A_2C_2 = 52$	$A_2C_2 = 27$	$A_2C_2 = 52$	$A_2C_2 = 38$	$A_2C_2 = 52$
$A_3C_1 = 84$	$A_3C_1 = 38$	$A_3C_1 = 42$	$A_3C_1 = 28$	$A_3C_1 = 67$
$A_3C_2 = 26$	$A_3C_2 = 32$	$A_3C_2 = 26$	$A_3C_2 = 26$	$A_3C_2 = 52$
$C_3 = 74$	$C_3 = 63$	$C_3 = 50$	$C_3 = 50$	$C_3 = 60$

Į rišlių tekstą buvo įtraukti žodžiai *sugrįžimas*, *Kęstutis*, *sugrąžino*. Įrašų analizė parodė, kad jie buvo itin retai tariaami su ilgaisiais variantais, – net C_3 grupės vidurkis tebuvo 40 %. Nė karto ilgojo varianto tekste nepavartojo vyresniosios grupės pateikėjai.

Pokirtiniame skiemenyje realizuojamo (nekirč. \bar{VC}) ilgųjų variantų vartojimo vertinimas anketoje (žr. 6 grafiką) rodo, kad pateikėjai įsivaizduoja gana dažnai vartojantys ilguosius variantus (60–80 %), išskyrus kiek skeptiškiau šiuo klausimu dėl savo kalbos nusiteikusių vidurinėsios kartos labiau išsilavinusių pateikėjų grupę – 33–66 %. Palyginus šiuos rezultatus su realia vartosena (rišliame tekste buvo žodis *kraustyti*) paaiškėjo, kad, išskyrus C_3 grupę, vidutiniškai tik 23 % atvejų buvo pavartotas ilgasis variantas.

6 pav. Pokirtiniame skiemenyje realizuojamo (nekirč. \bar{VC}) ilgųjų variantų pasiskirstymas anketos duomenų pagrindu

Amžiaus grupės (A): A_1 – vyresniojo, A_2 – vidutiniojo, A_3 – jaunesniojo
 Išsilavinimo lygiai (C): C_1 – žemesnysis, C_2 – aukštesnysis, C_3 – specialiai pasirengusieji
 Tirti žodžiai: 1 – *šluostyti*, 2 – *kraustyti*, 3 – *džiaustyti*

6 lentelė. Taškų padėties reikšmės

1 – <i>šluostyti</i>	2 – <i>kraustyti</i>	3 – <i>džiaustyti</i>
$A_1C_1 = 60$	$A_1C_1 = 60$	$A_1C_1 = 60$
$A_1C_2 = 72$	$A_1C_2 = 72$	$A_1C_2 = 62$
$A_2C_1 = 62$	$A_2C_1 = 74$	$A_2C_1 = 51$
$A_2C_2 = 42$	$A_2C_2 = 58$	$A_2C_2 = 31$
$A_3C_1 = 80$	$A_3C_1 = 70$	$A_3C_1 = 65$
$A_3C_2 = 70$	$A_3C_2 = 70$	$A_3C_2 = 70$
$C_3 = 76$	$C_3 = 67$	$C_3 = 76$

Apibendrinant subjektyviųjų duomenų apie (nekirč. \bar{VC}) vartojimą pastebėtina, kad esama dviejų sociolingvistinių normų: pirmoji aprėpia žodžius su nosinėmis balsėmis, pvz., *Kęstutis, qžuolynas, sugrqžino* ir pan., ir jos esmė yra ta, kad vilniečiai nelaiko būtinu dalyku tarti ilguosius nekirčiuotų ilgųjų balsių žodžio viduryje variantus tais atvejais, kai jie reprezentuojami žodžiuose su istorinėmis nosinėmis balsėmis. Tai tam tikra prasme atsitiktinai įvairuojantis lingvistinis kintamasis (Bell, 1980, 58), apibūdinamas kaip pasitaisantis (ten pat, 61). Šis kintamasis nėra jautrus nei stilistiniam, nei socialiniam įvairavimui.

Antroji (nekirč. \bar{VC}) norma aprėpia žodžius su ilgaisiais, bet ne nosiniais balsiais, pvz., *gyvena, šypsotis, plytelė* ir pan., leidžianti be didesnių apribojimų vartoti trumpąjį šio kintamojo variantą. Šį teiginį galima pagrįsti tuo, kad žemesnio išsilavinimo pateikėjai netgi dažniau už labiau išsilavinusius vilniečius renka trumpąjį variantą anketoje, o tai rodo, kad ilgasis variantas nėra prestižinis. Tačiau bendras (nekirč. \bar{VC}) ilgųjų variantų vertinimas šio tipo žodžiuose dar nėra toks neįpareigojantis, kaip nosinių balsių atveju: anketose nurodoma vartojant gana daug ilgųjų variantų, nors realioje kalboje to nebėra.

Jeigu ir nenosinių balsių norma būtų tokia kaip nosinių, galima būtų konstatuoti, kad šioje pozicijoje \bar{V} / \check{V} jau išnykusi (juk realiai 4/5 atvejų ilgųjų variantų nebevartojama), bet kol tebėra įsisąmonintas šios opozicijos suvokimas, o tai rodo anketos duomenys, tol negalima kalbėti apie visišką išnykimą: ji yra labai nusilpusi, bet dar egzistuoja.

Analizuojant lingvistinį kintamąjį (nekirč. $\bar{V}C$), buvo apskaičiuotos kintamojo reikšmės atitinkamai kiekvienoje amžiaus grupėje, atsižvelgiant į išsilavinimą, todėl sudarytos atitinkamos grupės A_1C_1 , A_1C_2 , A_2C_1 , A_2C_2 , A_3C_1 , A_3C_2 , C_3 . Duomenų šiam kintamajam tirti pakako tik dviejų kontekstinių stilių tekstuose – neoficialiojo B_1 ir pusiau oficialiojo (rišlaus teksto skaitymas) B_2 , nes tinkamų minimaliųjų porų nebuvo. C_3 žymi diktorių ir aktorių grupę.

Kaip matyti iš 1 grafiko, vilniečių kalboje (išskyrus C_3 grupę) šis kintamasis mažai įvairuoja (4–24 %). Šiek tiek daugiau ilgųjų variantų pasigirsta skaitant tekstą (B_2), bet patikimumo intervalai susikerta. Ilgųjų variantų vartojimas statistškai reikšmingai šiek tiek skiriasi tik jaunimo kalboje: šioje grupėje skirtingo išsilavinimo jos atstovų vartojamo ilgojo šio kintamojo varianto patikimumo intervalai nesusikerta: $11 \div 17$ % ir $0 \div 8$ %. Net ir diktoriai su aktorais palyginti nemažai trumpina šį kintamąjį: 66 % B_1 stiliuje ir 70 % atvejų B_2 vartoja ilguosius variantus.

Apibendrinant (nekirč. $\bar{V}C$) analizę pagal objektyviusius įrašytos kalbos duomenis darytina išvada, kad kalbos kitimas šioje pozicijoje jau buvo besibaigiantis 1977 m., nes lingvistinis kintamasis mažai įvairavo.

Pasigilinus į tiriamąją medžiagą paaiškėjo, kad tų pateikėjų, kurių kalboje buvo palyginti mažiau trumpinimo atvejų, tėvai (ar bent vienas iš jų) buvo iš tų tarmių, kurios gerai išlaiko ilgųjų ir trumpųjų balsių priešpriešą, dažniausiai vakarų aukštaičiai.

2010 m. pakartotas eksperimentas parodė, kad ženklių pakitimų nėra: rezultatai labai panašūs.

Kirčiuotų trumpųjų balsių žodžio gale lingvistinis kintamasis (kirč. $\check{V}\#$)

Kirčiuotų trumpųjų balsių žodžio gale lingvistinis kintamasis (kirč. $\check{V}\#$) esti dviejose pozicijose žodyje: 1) po ilgojo skiemens – *sūri*, *ruoša*, 2) po trumpojo skiemens – *neši*, *kate*, *bala*, *geru*. Koduojant transkribuotus tekstus buvo skiriami du variantai – trumpasis ir

ilgasis. Ši kalbos ypatybė nėra labai būdinga vilniečių kalbai, bet ji labai pastebima, nes nė vienoje tarmėje nerealizuojama, ji pasitaiko tik kalbančiųjų su akcentu vartosenoje.

Šis kintamasis buvo tirtas remiantis tik interviu duomenimis B₁ ir B₂ stiliuose – minimaliųjų porų nebuvo. Šio kintamojo vartosenai didelę įtaką daro kirčiavimo netolygumas: neretai pasitaiko kirčio atrakcijos atvejų, taigi ir tiriamojo objekto nebelieka. Esama žodžių, kuriuose kirčio neatitraukia nė vienas ar beveik nė vienas pateikėjas: *balti, name, kalba, kitus*, bet esama ir labai įvairiai kirčiuojamų žodžių, pvz., *aštuoni, muse, dienas, malonius* ir kt. Pasitaiko ir kirčio nukėlimo atvejų: daugiskaitos galininkai: *galvas, širdis, baltas, nendres, rūščius* ir kt. Interviu metu skaitant rišlų tekstą yra pasitaikę kirčio nukėlimo atvejų žodžiuose: *devynis, vienu, aukle, mergaites, bjaurybe*.

Kaip matyti iš 7 grafiko, ilgieji (kirč. ŲC) variantai reti, o trumpųjų variantų dažnumas labai didelis: 76–100 %. Šiek tiek dažniau ilguosius variantus vartoja jaunimas, bet statistškai reikšmingų skirtumų esama tik labiau išsilavinusių vyresniųjų ir mažiau išsilavinusio (iš tikrųjų dar besimokančio) jaunimo grupėse: $86 \div 96 \%$ ir $70 \div 82 \%$. Matyt, daug lemia tas faktas, kad vyresnieji šio tipo žodžiuose yra ypač linkę atitraukti kirtį iš galūnės, todėl jų kalboje šis kintamasis apskritai retai tepasitaiko. O jaunimas atvirkščiai, labiau linkęs nukelti kirtį į galūnę, todėl jų kalboje šio kintamojo dažnumas padidėja.

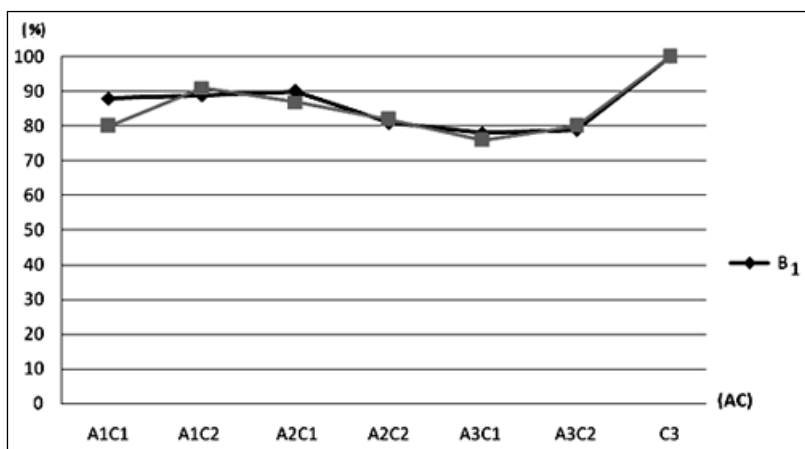
Rišliame tekste tik trečdalis iš 36 žodžių, kuriuose buvo (kirč. ŲC), visada buvo kirčiuojama galūnė: *mane, tada, kuris, tikru, niekada, name, aplinka, lietus, pilte*. O kai kurie žodžiai su potencialiu (kirč. ŲC) labai dažnai būdavo kirčiuojami ne gale: *sklypu, ieva, verte, Džeku, Džimiu*.

Lingvistinis (kirč. Ų#) kintamasis yra inherentinio įvairavimo (Bell, 58–59): šis kintamasis nenuspėjamas net to paties kalbėtojo kalboje, jo pasirodymo nesuponuoja jokia situacija.

Sociolingvistinė norma (kirč. Ų#) atžvilgiu labai griežta, netgi odiozinė: nė vienas vilnietis neprisipažins vartojąs ilguosius varian-

tus. Iš tikrųjų šio kintamojo atsiradimas ir įsigalėjimas yra nulemtas: sistema reikalauja nedaryti išimčių, o vilniečių kalbai yra būdingas trumpųjų kirčiuotų balsių ilginimas. Taigi šio (kirč. $\check{V}\#$) lingvistinio kintamojo įsigalėjimas yra tik laiko klausimas: kuo labiau vilniečiai tols nuo tarminių savo ir savo giminės šaknų, tuo greičiau įsigalės ilgieji variantai.

7 pav. (kirč. $\check{V}\#$) trumpųjų variantų pasiskirstymas interviu duomenimis

Amžiaus grupės (A): A₁ – vyresniojo, A₂ – vidutiniojo, A₃ – jaunesniojo

Kontekstiniai stiliai (B): B₁ – pašnekesio, B₂ – skaitymo

Išsilavinimo lygiai (C): C₁ – žemesnysis, C₂ – aukštesnysis, C₃ – specialiai pasirengusieji

7 lentelė. Patikimumo intervalai

B ₁	B ₂
A ₁ C ₁ = 80 ÷ 96 (88)	A ₁ C ₁ = 71 ÷ 89 (80)
A ₁ C ₂ = 81 ÷ 97 (89)	A ₁ C ₂ = 86 ÷ 96 (91)
A ₂ C ₁ = 82 ÷ 98 (90)	A ₂ C ₁ = 79 ÷ 95 (87)
A ₂ C ₂ = 74 ÷ 88 (81)	A ₂ C ₂ = 74 ÷ 90 (82)
A ₃ C ₁ = 73 ÷ 83 (78)	A ₃ C ₁ = 70 ÷ 82 (76)
A ₃ C ₂ = 73 ÷ 85 (79)	A ₃ C ₂ = 72 ÷ 88 (80)
C ₃ = 100	C ₃ = 100

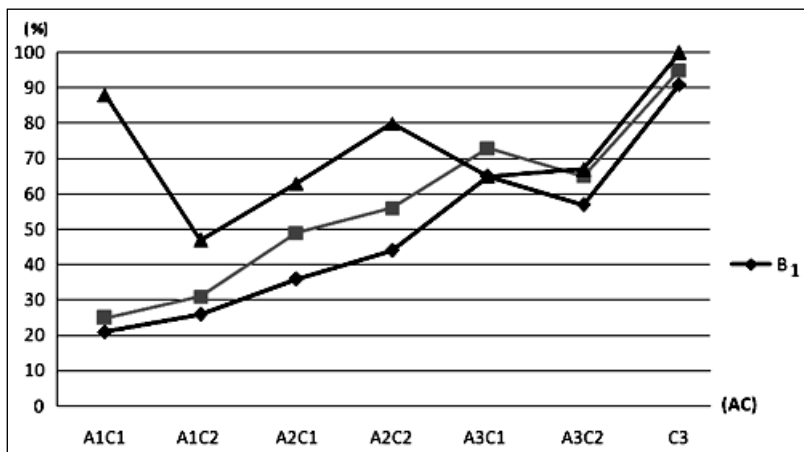
2010 m. pakartotas tyrimas parodė, kad didelių pokyčių neįvyko.

Kirčiuotų trumpųjų balsių žodžio viduryje lingvistinis kintamasis (kirč. Ė#)

Kirčiuotų trumpųjų balsių žodžio viduryje ilginimas yra labai būdingas vilniečiams. Šis kintamasis buvo tirtas remiantis tiek interviu duomenimis, tiek ir anketos. Nors transkribuojant buvo skiriami trys ilgumo variantai, apdorojant duomenis jie buvo subendravardiklinti į du. Gali būti, kad (kirč. Ė#) aktualumą vilniečių kalboje nulėmė tarmės, nes ir tarmėse šis reiškinys labai įvairuoja teritorijos atžvilgiu.

Tiriamasis lingvistinis kintamasis vilniečių kalboje pasitaiko kečiose pozicijose: 1) absoliučioje žodžio pradžioje – *ima, atneša, užkiša, urmu*; 2) prieš ilgą skiemenį – *kitq, pilnq, baltesnį, mano, buvo*; 3) prieš trumpą skiemenį – *visas, pilti, žalesnis, jaunas, suka*; 4) po ilgo skiemens – *rytinis, įpilti, apkūnesnis, gyvasis*; 5) po trumpo skiemens – *užmigti, nutilti, suvesti, nekasu, užčiupti*.

8 pav. (kirč. ĖC) trumpųjų variantų pasiskirstymas
interviu duomenimis

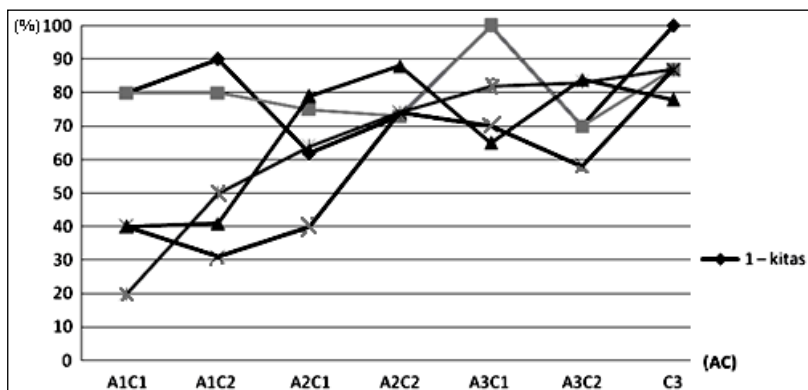
Amžiaus grupės (A): A₁ – vyresniojo, A₂ – vidutiniojo, A₃ – jaunesniojo
 Kontekstiniai stiliai (B): B₁ – pašnekesio, B₂ – skaitymo, B₃ – minimaliųjų porų
 Išsilavinimo lygiai (C): C₁ – žemesnysis, C₂ – aukštesnysis,
 C₃ – specialiai pasirengusieji

8 lentelė. Patikimumo intervalai

B_1	B_2	B_3
$A_1C_1 = 16 \div 26$ (21)	$A_1C_1 = 20 \div 30$ (25)	$A_1C_1 = 78 \div 98$ (88)
$A_1C_2 = 22 \div 30$ (26)	$A_1C_2 = 27 \div 35$ (31)	$A_1C_2 = 37 \div 57$ (47)
$A_2C_1 = 31 \div 41$ (36)	$A_2C_1 = 44 \div 54$ (49)	$A_2C_1 = 50 \div 76$ (63)
$A_2C_2 = 39 \div 49$ (44)	$A_2C_2 = 52 \div 60$ (56)	$A_2C_2 = 70 \div 90$ (80)
$A_3C_1 = 62 \div 68$ (65)	$A_3C_1 = 70 \div 76$ (73)	$A_3C_1 = 57 \div 73$ (65)
$A_3C_2 = 52 \div 62$ (57)	$A_3C_2 = 60 \div 70$ (65)	$A_3C_2 = 55 \div 79$ (67)
$C_3 = 89 \div 93$ (91)	$C_3 = 93 \div 97$ (95)	$C_3 = 100$

Kintamasis (kirč. $\check{V}\#$), remiantis interviu duomenimis, buvo tirtas visuose trijuose stiliuose. Kaip matyti iš 8 grafiko, gerokai skiriasi trumpųjų variantų pasiskirstymas amžiaus atžvilgiu: atsižvelgus į patikimumo intervalus aiškėja, kad šis lingvistinis kintamasis yra žymiklis, nes jo įvairavimas priklauso ir nuo kontekstinių stilių. Diktorių ir aktorių grupėje (91–100 % vartojimo atvejų) ilgųjų variantų pasitaiko tik mišriųjų dvigarsių ir dvibalsio *ui* atvejais. Tenka pripažinti, kad geriau būtų buvę atskirai tirti vienbalsius ir dvigarsius: rezultatai būtų buvę dar patikimesni.

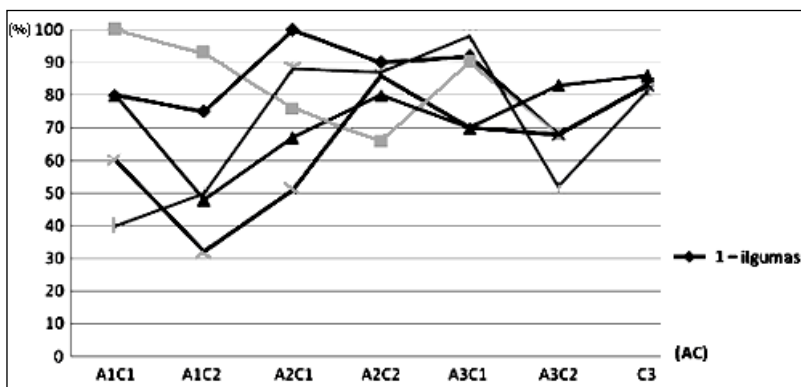
9 pav. Pozicijoje prieš trumpą skiemenį realizuojamo (kirč. \check{V}^iC) trumpųjų variantų pasiskirstymas anketos duomenų pagrindu

Amžiaus grupės (A): A_1 – vyresniojo, A_2 – vidutiniojo, A_3 – jaunesniojo
Išsilavinimo lygiai (C): C_1 – žemesnysis, C_2 – aukštesnysis, C_3 – specialiai pasirengusieji
Žodžiai: 1 – *kitas*, 2 – *visas*, 3 – *pilti*, 4 – *skirti*, 5 – *Vilnius*

9 lentelė. Taškų padėties reikšmės

1 – <i>kitas</i>	2 – <i>visas</i>	3 – <i>pilti</i>	4 – <i>skirti</i>	5 – <i>Vilnius</i>
$A_1C_1 = 80$	$A_1C_1 = 80$	$A_1C_1 = 40$	$A_1C_1 = 40$	$A_1C_1 = 20$
$A_1C_2 = 90$	$A_1C_2 = 80$	$A_1C_2 = 41$	$A_1C_2 = 31$	$A_1C_2 = 50$
$A_2C_1 = 62$	$A_2C_1 = 75$	$A_2C_1 = 79$	$A_2C_1 = 40$	$A_2C_1 = 64$
$A_2C_2 = 73$	$A_2C_2 = 73$	$A_2C_2 = 88$	$A_2C_2 = 74$	$A_2C_2 = 74$
$A_3C_1 = 100$	$A_3C_1 = 100$	$A_3C_1 = 65$	$A_3C_1 = 70$	$A_3C_1 = 82$
$A_3C_2 = 70$	$A_3C_2 = 70$	$A_3C_2 = 84$	$A_3C_2 = 58$	$A_3C_2 = 83$
$C_3 = 100$	$C_3 = 87$	$C_3 = 78$	$C_3 = 87$	$C_3 = 87$

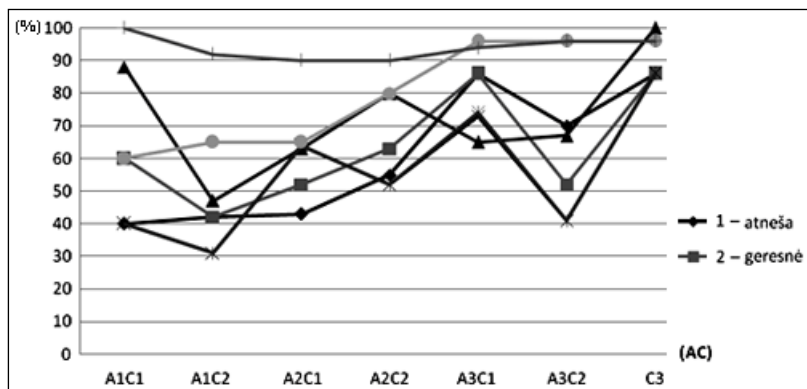
10 pav. Pozicijoje prieš trumpą skiemenį realizuojamo (kirč. \check{V}^u C) trumpųjų variantų pasiskirstymas anketos duomenų pagrindu

Amžiaus grupės (A): A_1 – vyresniojo, A_2 – vidutiniojo, A_3 – jaunesniojo
 Išsilavinimo lygiai (C): C_1 – žemesnysis, C_2 – aukštesnysis, C_3 – specialiai pasirengusieji
 Žodžiai: 1 – *ilgumas*, 2 – *pabusti*, 3 – *pulti*, 4 – *kurmis*, 5 – *pumpuras*

10 lentelė. Taškų padėties reikšmės

1 – <i>ilgumas</i>	2 – <i>pabusti</i>	3 – <i>pulti</i>	4 – <i>kurmis</i>	5 – <i>pumpuras</i>
$A_1C_1 = 80$	$A_1C_1 = 100$	$A_1C_1 = 80$	$A_1C_1 = 60$	$A_1C_1 = 40$
$A_1C_2 = 75$	$A_1C_2 = 93$	$A_1C_2 = 48$	$A_1C_2 = 32$	$A_1C_2 = 50$
$A_2C_1 = 100$	$A_2C_1 = 76$	$A_2C_1 = 67$	$A_2C_1 = 51$	$A_2C_1 = 88$
$A_2C_2 = 90$	$A_2C_2 = 66$	$A_2C_2 = 80$	$A_2C_2 = 86$	$A_2C_2 = 87$
$A_3C_1 = 92$	$A_3C_1 = 90$	$A_3C_1 = 70$	$A_3C_1 = 70$	$A_3C_1 = 98$
$A_3C_2 = 68$	$A_3C_2 = 68$	$A_3C_2 = 83$	$A_3C_2 = 68$	$A_3C_2 = 52$
$C_3 = 83$	$C_3 = 83$	$C_3 = 86$	$C_3 = 83$	$C_3 = 81$

11 pav. Absoliučioje žodžio pradžioje arba prieš ilgą skiemenį realizuojamo (kirč. ĖC) trumpųjų variantų pasiskirstymas anketos duomenų pagrindu

Amžiaus grupės (A): A₁ – vyresniojo, A₂ – vidutiniojo, A₃ – jaunesniojo
Išsilavinimo lygiai (C): C₁ – žemesnysis, C₂ – aukštesnysis, C₃ – specialiai pasirengusieji
Žodžiai: 1 – *atneša*, 2 – *geresnė*, 3 – *nebekalba*, 4 – *tavo*, 5 – *savo*, 6 – *snigo*, 7 – *buvo*

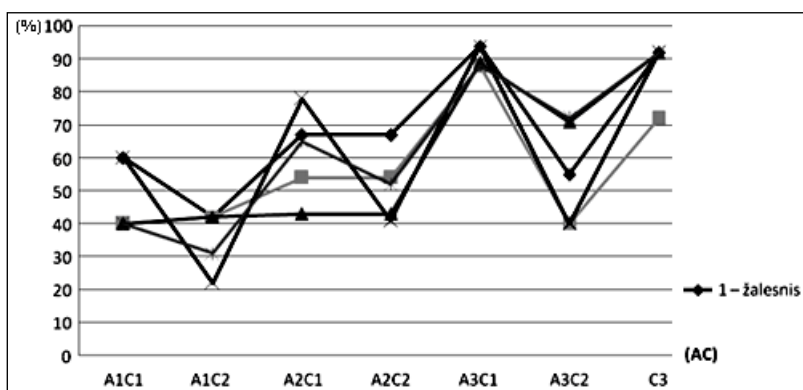
11 lentelė. Taškų padėties reikšmės

1 – <i>atneša</i>	2 – <i>geresnė</i>	3 – <i>nebekalba</i>	4 – <i>tavo</i>	5 – <i>savo</i>	6 – <i>snigo</i>	7 – <i>buvo</i>
A ₁ C ₁ = 40	A ₁ C ₁ = 60	A ₁ C ₁ = 40	A ₁ C ₁ = 40	A ₁ C ₁ = 40	A ₁ C ₁ = 60	A ₁ C ₁ = 100
A ₁ C ₂ = 42	A ₁ C ₂ = 42	A ₁ C ₂ = 42	A ₁ C ₂ = 31	A ₁ C ₂ = 31	A ₁ C ₂ = 65	A ₁ C ₂ = 92
A ₂ C ₁ = 43	A ₂ C ₁ = 52	A ₂ C ₁ = 42	A ₂ C ₁ = 64	A ₂ C ₁ = 64	A ₂ C ₁ = 65	A ₂ C ₁ = 90
A ₂ C ₂ = 55	A ₂ C ₂ = 63	A ₂ C ₂ = 42	A ₂ C ₂ = 52	A ₂ C ₂ = 52	A ₂ C ₂ = 80	A ₂ C ₂ = 90
A ₃ C ₁ = 86	A ₃ C ₁ = 86	A ₃ C ₁ = 92	A ₃ C ₁ = 73	A ₃ C ₁ = 74	A ₃ C ₁ = 96	A ₃ C ₁ = 94
A ₃ C ₂ = 70	A ₃ C ₂ = 52	A ₃ C ₂ = 83	A ₃ C ₂ = 41	A ₃ C ₂ = 41	A ₃ C ₂ = 96	A ₃ C ₂ = 96
C ₃ = 86	C ₃ = 86	C ₃ = 86	C ₃ = 86	C ₃ = 86	C ₃ = 96	C ₃ = 96

Anketos duomenų analizė patvirtina tą faktą, kad egzistuoja įsišąmonintos normos, susijusios su (kirč. ĖC) vartojimu, bet jos skiriasi *i*, *u* ir *a*, *e* balsių atžvilgiu. Palyginus 9 ir 10 grafikus su 11 ir 12 matyti, kad žodžių, kuriuose yra *a*, *e*, linijos (11 ir 12 grafikai, išskyrus 11 grafiko žodžių *snigo*, *buvo* (su *i*, *u*) linijas), yra išsidėsčiusios žemiau nei žodžių su *i*, *u* linijos 9 ir 10 grafikuose: tai reiškia, kad žodžiuose su *a*, *e* trumpieji variantai nėra laikomi tokiais būtiniais kaip žodžių su *i*, *u* atvejais. Kitas svarbus dalykas yra tai, kad pateikėjai (kirč. ĖC) trumpųjų variantų vartojimą tautosilabiniuose junginiuose (*pilti*, *skirti*, *Vilnius*, *pulti*, *kurm̃is*, *pump̃uras*) ne visada laiko

tokiu būtinu kaip pavienių balsių atveju. Tai tampa ypač akivaizdu pasižiūrėjus į vyresniųjų rezultatus: pavienių *i*, *u* atveju dažnumas nuo 67 % kai kur siekia 100 %, o *i*, *u* + R – nuo 20 % iki 50 %. Kitų amžiaus grupių rezultatai negali taip akivaizdžiai iliustruoti suformuluotojo teiginio, *pilti* ir *pumpuras* atvejais netgi prieštarauja. Tačiau galima išvelgti dar vieną dėsningumą: vidurinėsios kartos ir ypač besimokančio jaunimo grupių atsakymų kreivė staigiai kyla aukšty (iki 70 % ir net 100 %): jie norma laiko trumpuosius variantus. Išsiskiria jaunesnėsios labiau išsilavinusiųjų grupės atsakymai: daugelį linijų jie „tempia žemyn“, t. y. labiau linkę pripažinti ilguosius variantus, ypač tautosilabiniuose junginiuose.

12 pav. Pozicijoje prieš trumpą skiemenį realizuojamo (kirč. $\check{V}^{a,e}C$) trumpųjų variantų pasiskirstymas anketos duomenų pagrindu

Amžiaus grupės (A): A₁ – vyresniojo, A₂ – vidutiniojo, A₃ – jaunesniojo
Išsilavinimo lygiai (C): C₁ – žemesnysis, C₂ – aukštesnysis, C₃ – specialiai pasirengusieji
Žodžiai: 1 – žalesnis, 2 – mesti, 3 – vesti, 4 – lesti, 5 – nekasa

12 lentelė. Taškų padėties reikšmės

1 – žalesnis	2 – mesti	3 – vesti	4 – lesti	5 – nekasa
A ₁ C ₁ = 60	A ₁ C ₁ = 40	A ₁ C ₁ = 40	A ₁ C ₁ = 60	A ₁ C ₁ = 40
A ₁ C ₂ = 42	A ₁ C ₂ = 42	A ₁ C ₂ = 42	A ₁ C ₂ = 22	A ₁ C ₂ = 31
A ₂ C ₁ = 67	A ₂ C ₁ = 54	A ₂ C ₁ = 43	A ₂ C ₁ = 78	A ₂ C ₁ = 65
A ₂ C ₂ = 67	A ₂ C ₂ = 54	A ₂ C ₂ = 43	A ₂ C ₂ = 41	A ₂ C ₂ = 52
A ₃ C ₁ = 94	A ₃ C ₁ = 88	A ₃ C ₁ = 89	A ₃ C ₁ = 94	A ₃ C ₁ = 88
A ₃ C ₂ = 55	A ₃ C ₂ = 40	A ₃ C ₂ = 71	A ₃ C ₂ = 40	A ₃ C ₂ = 72
C ₃ = 92	C ₃ = 72	C ₃ = 92	C ₃ = 92	C ₃ = 92

9, 10, 11 ir 12 grafikų (anketų duomenys) palyginimas su interviu duomenimis 8-ame grafike rodo, kad egzistuoja suvoktos lingvistinio (kirč. ĖC) kintamojo normos, skirtingos įvairiose amžiaus grupėse: vyresniųjų grupėje ilgieji variantai vyrauja ne tik realioje vartosenoje, bet ir patys vartotojai tai yra įsisąmoninę, išskyrus atvejus su *i*, *u*. Vidurinėsios kartos kalboje ilgieji ir trumpieji variantai pasiskirstę beveik po lygiai, todėl natūralu, kad subjektyvūs jų vertinimai kilsterėti trumpųjų variantų pusėn – vertinimai dažniausiai aukštesni nei realybė. Ko gero jaunimas turi dvi normas: patys jauniausi, dar besimokantys vidurinėje, akivaizdžiai orientuojasi į trumpųjų vartosenos normą. Tuo tarpu šiek tiek vyresnio ir jau labiau išsilavinusio jaunimo vertinimai beveik atitinka jų vartoseną: jie tikriausiai suvokia, kad tautosilabiniuose junginiuose (*Vilnius*!) jie tikrai vartoja ilguosius variantus ir laiko tai savo norma. Beveik visi diktoriai ir aktoriai vartojo ir buvo linkę vartoti trumpuosius variantus (kai kuriems tariant tautosilabinius junginius įtakos turėjo jų tėvų rytų aukštaičių tarmė).

Atidesnis žvilgsnis į transkribuotus tekstus parodė, kad dėsningai trumpųjų variantų vartojama daugiau, jei po skiemens su (kirč. ĖC) yra ilgasis skiemo – tai lemia ir kalbos ritmika.

Pažymėtina, kad pasitaikė pavienių atvejų, kai siekiant trumpai ištarti tvirtapradiškai kirčiuotą dvigarsį būdavo pakeičiama priegaidė: ne *Vilnius*, o *Vilnius*.

2010 m. duomenimis, 60–70 % atvejų keičiama priegaidė mišriuosiuose dvigarsiuose, kad būtų tariamas įsivaizduojamas trumpasis pirmasis sandas mišriuosiuose dvigarsiuose.

IŠVADOS

1. Vilniaus, kaip sostinės ir ekonominio, politinio, kultūrinio ir religinio centro, pagrindinio visuomenės tinklo (*social network*), kalba atlieka kalbos normų iradiacijos centro vaidmenį: ji tampa realiuoju standartu, nes dabar Vilniaus kalbos vaidmuo yra labai išaugęs.

2. Anot sociolingvistinės *stebimojo laiko hipotezės*, su skirtingomis amžiaus grupėmis susietas kalbos įvairavimas rodo vykstantį kalbos kitimą: jeigu tyrimo metu nustatyti kalbos skirtumai yra būdingi ne to paties amžiaus atstovams, galima ištirti tebevykstančius kalbos kitimus. Palyginus 1977 ir 2010 metų duomenis nustatyta, kad toliau nebeilgėja trumpieji kirčiuoti balsiai žodžio viduryje, pvz.: *buvo*, *pilti*, *žalesnį*, *pasuko*, *medinis* ir kt., bet nivienuojasi mišriųjų dvigarsių priegaidė: iš prigimties tvirtapradiškai kirčiuotas pirmasis mišriųjų dvigarsių *il*, *im*, *in*, *ir* bei *ul*, *um*, *un*, *ur* sandas praranda kirtį antrojo sando sąskaita.

Literatūra

- Bailey G., 2002, *The Handbook of Language Variation and Change*. Oxford, England: Blackwell.
- Bell R., 1980, *Sociolingvistika. Celi, metody, problemy*. Moskva: Meždunarodnyje otnošenija.
- Chambers J. K., 2003, *Sociolinguistic Theory*, second edition. Oxford, England: Blackwell.
- Finegan E., 2007, *Language: Its Structure and Use* (5th ed.). Boston, MA, USA: Thomson Wadsworth.
- Harrington J., 2006, An Acoustic Analysis of 'Happy Tensing' in the Queen's Christmas Broadcasts. – *Journal of Phonetics* 34(4): 439–457. Prieiga internetu: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0095447005000513> (žiūrėta: 2014-08-12).
- Lippi-Green R., 1997, *English with an Accent: Language, Ideology, and Discrimination in the United States*. New York: Routledge.
- Milroy L., Gordon M., 2002, *Sociolinguistics: Method and Interpretation* 2002, Wiley-Blackwell.
- The New Oxford American Dictionary 2005, Second edition. Oxford University Press.
- Tuomienė N., 2010, *Ramaškonų šnektos daiktavardis: sociolingvistinis tyrimas*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

VILNIUS URBAN DIALECT: THE APPARENT-TIME HYPOTHESIS

Laima KALĖDIENĖ

Mykolas Romeris University, Lithuania

Institute of the Lithuanian Language, Lithuania

SUMMARY. Recently, sociolinguistics has raised a long-standing question once again: can linguistic change be observed while it is actually occurring? In modern linguistics the answer to that question has usually been negative. It was always possible for linguists to observe variation in language, but that variation was of little importance for them. Such variation should be ascribed either to dialect mixture, that is, to a situation in which two or more systems have a degree of overlap, or to free variation. Linguists, therefore, attached little or no theoretical importance to variation.

‘Linguistic marketplace’ forces may be at work here: what do individuals want and what will they accept or reject linguistically to satisfy these wants? Linguistic utterances or expressions are always produced in particular contexts or markets, and the properties of these markets endow linguistic products with ‘value.’ That’s why on a given linguistic market some products are valued more highly than others: because the practical competence of speakers is to know how to produce expressions which are highly valued on these markets.

In sociolinguistics, the apparent-time hypothesis states that age-stratified variation in a linguistic form is often indicative of a change in progress. That is, if in a survey differences between speech of individuals of different age were stated, they may indicate changes that have occurred recently. The apparent-time hypothesis depends on several assumptions: first, that a significantly broad sample is taken to be representative of the population; second, that vernacular speech is relatively stable in a given individual once that individual is past adolescence.

The first sociolinguistic investigation of Vilnius urban dialect was held before 40 years. There were measured 7 sociolinguistic variables. Recently they were verified again, and the apparent-time hypothesis was checked.

KEYWORDS: *Vilnius, urban dialect, apparent-time hypothesis, sociolinguistic variable, standard dialect.*

DIENVIDRIETUMKURZEMES IZLOKŠŅU STABILĀS UN MAINĪGĀS IEZĪMES (*i*)o- un *ījo*- celma daudzskaitļa instrumentāļa galotnes piemērs

Ieva OZOLA

Liepājas Universitātes Humanitāro un mākslas zinātņu fakultāte

Lielā iela 14, Liepāja, Latvija

ieva.ozola@liepu.lv

ANOTACIJA. Dienvidrietumkurzemes izloksnēs uzmanība pievērsta galvenokārt arhaiskajām no rakstu valodas atšķirīgajām parādībām, aptaujājot galvenokārt vecākās vai vidējās paaudzes teicējus. Tāpēc šie dotumi joprojām vislabāk izmantojami areāla izlokšņu pārmaiņu raksturošanai. Kopš izpētes sākuma (*i*)o- un *ījo*-celma daudzskaitļa instrumentāļa galotne *-is* reģistrēta visā Dienvidrietumkurzemes areālā, 20. gs. pētnieki raksturojuši tās lietojuma sarukumu, tomēr vēl 21. gs. sākumā tā nav uzskatāma par izzudušu. Latviešu valodā adverbējušās vairākas senā instrumentāļa formas (piem., *sānis* u. c.), tāpēc var izvirzīt hipotēzi, ka Dienvidrietumkurzemes areālā, deklinācijas paradigmā zūdot galotnes *-is* funkcijai, adverbiālas semantikas instrumentāli biežāk nekā latviešu rakstu valodā kļūst par dialektāliem adverbiem. To apliecina izlokšņu dotumu fiksējumi 20. gs. pirmajā pusē, piem., adverbi *brīžis*, *krustis*, *pēdis*, *pirmis*. Jaunākie Dienvidrietumkurzemes areāla vākumi liecina, ka laika adverba nozīmi iegūst arī instrumentāli *rītis*, *vakaris*. Laika instrumentāļa adverbēšanas veicina tā lietojums bezprievārda konstrukcijās.

ATSLĒGAS VĀRDI: *Dienvidrietumkurzeme, dialekts, instrumentālis, adverbs, adverbēšanās.*

IEVADS

Dienvidrietumkurzemes izloksnēs (sk. 1. att.)¹ kopš 19./20. gs. mijas uzmanība pievērsta galvenokārt arhaiskām, no rakstu valodas atšķirīgām parādībām, aptaujājot galvenokārt vecākās vai vidējās paaudzes teicējus. Šie dotumi visvairāk citēti latviešu valodas diahroniskajos pētījumos, kā arī areāla izlokšņu pārmaiņu raksturošanai.

1. attēls. Latviešu valodas vidus dialekta kursisko izlokšņu centrālā un dienvidu daļa

Bieži morfoloģisko arhaismu avots ir tautasdziesmas, jo tajās pantmēra dēļ seniskās formas no paaudzes paaudzē tiek pārmanotas labāk. Tādā skatījumā plašākais pētījums ir Brigitas Bušmanes monogrāfija „Nīcas izloksne” (1989), kur secināts, ka „senās dzie-

¹ Par Dienvidrietumkurzemes (jeb Lejaskurzemes) izloksnēm parasti uzskata Aizvīķu, Bārtas, Dunikas, Gramzdas, Grobiņas, Gaviezes, Kalētu, Nīcas, Pērkones, Priekules, Purmsātu, Rucavas, arī Asītes, Bunkas, Embūtes, Tadaļi, Vainodes, Virgas izloksni.

dāšanas tradīcijas Nīcas apvidū vedina domāt, ka varbūt arī tautasdziesmas ir sekmējušas atsevišķu īpatnību relatīvi ilgāku noturību izloksnē” (Bušmane, 1989, 317). Publicētas vai kolekcijās uzkrātas tautasdziesmas ir areāla valodas liecība arī jaunākajos pētījumos (Markus-Narvila, 2012). Turpretim ikdienā runātās Dienvidrietumkurzemes izloksnes atklāj daudzveidīgas pārmaiņas „ideālās” jeb „tīrās” izloksnes lietojumā. Tomēr jāuzsver, ka jau 19./ 20. gs. mijas izlokšņu pierakstītāji norādījuši uz rakstu valodas iespaidu, piem., B. Bušmane citējusi skolotāja M. Sprinģa 19. gs. beigās Nīcā izteikto secinājumu, ka „pat vecāko lejnieku mutēs tā [izloksne] vairs nav pilnīgi pastāvīgi valdoša”, un folkloras vācēja K. Pētersona vērojumu 20. gs. 20. gados, ka „jaunākas teicējas cenšas teikt un runāt grāmatu valodā” (Bušmane, 1989, 12).

(i)o- un ijo- celma daudzskaitļa instrumentāla galotnes -is reģistrējumi Dienvidrietumkurzemes izloksnēs

Viena no Dienvidrietumkurzemes areāla formām, kas jau kopš izpētes sākuma ir piesaistījusi dialektologu uzmanību, ir (i)o- un ijo-celma daudzskaitļa instrumentāla galotne -is, pirmkārt, tās esamības konstatējums, piem., 20. gs. 20. gados Rucavā *sešis zaris, ar baltis diēģis, nosviđušis kumelinis, pa mežis* u. c. (Ābele, 1927, 122–123).

Šī arhaiskā galotne reģistrēta visā Dienvidrietumkurzemes areālā, bet jau 20. gs. sākumā pētnieki aprakstījuši tās lietojuma sarukumu un saikni galvenokārt ar vecākās vai vecākās un vidējās paaudzes runu, piem., Gramzda draudzē, kas aptver 4 izloksnes (Aizviķu, Gramzdas, Kalētu, Purmsātu), Anna Ābele secinājusi, ka „tikai vecākie ļaudis vēl atcerējās veco daudzsk. instrumentāla galotni -is: *ar zir'ģis, ar ratis* (braukt). Brīvā sarunā man tik vienreiz gadījās dzirdēt šo instrumentāla formu teikumā: *kuô ta vakaris vâra?*” (Ābele, 1929, 103). Turpretim Pērkones izloksnē (i)o- un ijo-celma daudzskaitļa instrumentāla galotne -is, šķiet, bijusi aktīvāka vēl

20. gs. 30. gados: *pa ceļis, pa mežis, ar akmeņis pilli, pa tiēs juṁtis, pret tiēs liēlininiēkis, uz tiēs kapis, kādis laīkis, pa tīltis* u. c. (Valtere, 1938, 129).

Galotnes areālu, balstoties 20. gs. pirmās puses vākumos, pilnīgi raksturojis Jānis Endzelīns: Kuršu kāpas, Pērkone, Rucava, Nīca, Bārta, Kalēti, Gramzda, Priekule, Krūte, Vērgale, Lielezere, Skrun-da, Dunalka u. c. (Endzelīns, 1951, 406–407), t. i., tas ir plašāks par Dienvidrietumkurzemes izlokšņu areālu. J. Endzelīns papildus norādījis, ka „-is ir patvēries vēl tikai dažās par adverbjiem kļuvušās formās”, piem., *ubagis iet* Nīgrandā, *viēnis prātis, labis prātis, rētumis* u. c., kā arī rodams 17. gs. tekstos, piem., *pa prātis* (turpat).

20. gs. 2. pusē un 21. gs. sākumā šis areāls precizēts, dotumi papildināti, piem., B. Bušmane norādījusi, ka Nīcā (*i*)o- un *ījo*-celma senā daudzskaitļa instrumentāļa forma sastopama gan dažāda vecuma tautasdziesmu pierakstos, gan nereti vairāku vecākās paaudzes pārstāvju valodā vēl pēdējos gadu desmitos (attiecināms uz 20. gs. 50.–70. gadiem). Izmantodama atbildes uz Latviešu valodas dialektu atlanta aptaujas 118. jautājumu², viņa komentējusi, ka 20. gs. 2. pusē -is forma reģistrēta Dunikā, Rucavā, Ziemupē, kur kāds teicējs stāstījis, ka senāk sacījuši: *es braūc(u) aŗ tiēs ratis pa tiēs kaīnis, gaŗ pašis ruobežis*. (Bušmane, 1989, 179–180).

Par to, ka arhaiskais daudzskaitļa instrumentālis jau 17. gs. varētu būt (*i*)o- un *ījo*-celma paradigmas perifēra forma, rosina domāt Nīcas un Bārtas mācītāja Jāņa Langija (*Johannes Langius*) vārdnīcas manuskripta šķirkļi, kur tekstos ar prievārdu *ar* jau rodama daudzskaitļa datīva forma, piem., *ar akmineems nomāhtaht* (Lj, 1936, 7), *ar ih/seems Wahrdeems* (turpat, 93), *ar Ratteems braukt* (turpat, 215).

Arī 20. gs. beigū/ 21. gs. sākuma Liepājas Universitātes ekspedīcijās Rucavā un pētījumos arhaiskās instrumentāļa galotnes esamība ir fiksēta, raksturots tās biežums vecākās un vidējās paaudzes runā, etnogrāfisko ansambļu repertuāra tautasdziesmu variantos (Ozola,

2 118. jautājums “Kāda ir o-c. ddzsk. instr. forma?” (LVDAMVP, 1954, 57).

2007, 383–384; Markus-Narvila, 2012, 136), tomēr biežāk uzmanība pievērsta formas eksistencei, retāk morfosintaksei – locījuma semantikai, kas nedaudz skatīta Rucavas izloksnes jaunākā materiāla pētījumos (Ozola, 2007, 384) vai studiju darbos par Nīcas izloksnes sintaksi (Dinne, 1988; Brūvere, 1995).

(i)o- un ijo- celma daudzskaitļa instrumentāla semantika

Klasificējot daudzskaitļa instrumentāla formu ar -is semantiku 20. gs. 2. puses un jaunākos tekstos, var secināt, ka tā realizējas daudzveidīgi: līdzekļa, laika, telpas (vietas, novietojuma), cēloņa, pazīmes u. c. adverbiālās nozīmes. Visās semantiskajās grupās, izņemot laika instrumentāli, dominē konstrukcijas ar prievārdiem (sk. 1. tabulu).

1. tabula. Daudzskaitļa instrumentāla semantika Dienvidrietumkurzemes izloksnēs: 20. gs. 2. puse– 20. gs. sākums (piemēri)

Laika instrumentālis	<i>caūris naktis vadāja dakteri</i> (R)* <i>tuō pīrkstainuō [cimdu] jau tik pavasaris i rudenis</i> [...] <i>isiētuōt nuō mājas</i> (R) <i>kaķis ēd rītis</i> (R) <i>vakarīs, tad es viņus [kaķus] saūcu iekšā</i> (R) <i>tad jau iēgā gadis, kāmeļi sadraūžējās</i> (R) <i>kad tu esi iēsācis slaūkt, tev ir jāslaūc. rītis tai laikā tev jāslaūc, vakaris</i> (R) <i>naļ tā kā citis gadis</i> (R) <i>rītis piēcēlēs, tūlī aptina siētavas</i> (N– Dinne, 1988) [linus] <i>rudenis mīsta</i> (N– Dinne, 1988) <i>vairāk svēdiēnas rītis vārijši</i> [biezputru] (N– Dinne, 1988)
Līdzekļa instrumentālis	<i>višu plīti var aplikt ar katlis</i> (R) <i>es ēdu ar garis zuōbis</i> (R) <i>a miltis i labāki, iskaīsa miltus un i labi</i> (R) <i>a peļnis ka vārija</i> [ziepes], <i>es neaceruōs</i> (R) <i>a zīrgis vede līķi</i> (R) <i>viēnu muc:u piēsālījam a[r] meņcis</i> (R)

* Izloksnes saīsinājums iekavās: B– Bārta, N– Nīca, R– Rucava. Saglabāta pierakstītāja vai publicējuma transkripcija.

Pirmās tabulas turpinājums

Līdzekļa instrumentālis	<p><i>uñ tad mēs braucām uz Papu <u>a[r]</u> <u>divis ratis</u> .. uōtreiž <u>divjūgā</u> <u>divis ziņgis</u> (R)</i></p> <p><i><u>a šnuōris</u> piēsiēn (R)</i></p> <p><i>visa druva bi <u>a gružis</u> piēžīta (R)</i></p> <p><i>iēkāra skūna durīs, <u>a[r]</u> <u>šnuōris</u> (B)</i></p> <p><i>tas <u>a garis</u> <u>nagis</u> i sējis [rudzus] (N – Bušmane,1989)</i></p> <p><i>mūsu puišēli skrej <u>a ritenis</u> (N – Bušmane,1989)</i></p> <p><i>siēna grābām <u>a grābeklis</u> (N – Dinne, 1988)</i></p>
Vietas instrumentālis	<p><i>netiktu iēt <u>pa dižis</u> <u>ceļis</u> (R)</i></p> <p><i>kadreiž jaunamis meītamis visamš bi gaŗi mati <u>liž pus</u> <u>muguris</u> (R)</i></p> <p><i>[zives] ..<u>kabināja</u>..<u>uz tiēs āķis</u> (R)</i></p> <p><i>tad tuŗ lēja ūdini, <u>us tiēs akmenis</u> (R)</i></p> <p><i>ķuōci ūzliēc <u>uz plēcis</u> (R)</i></p> <p><i><u>liž</u> <u>ceļis</u> tig bi tās zeķes (N – Dinne, 1988)</i></p> <p><i>tādas [krokas] apkārt <u>ga tiēs galis</u> (N – Dinne, 1988)</i></p> <p><i>tag jau a ziŗgu nebrauc <u>uz laūkis</u> (N – Bušmane,1989)</i></p>
Cēloņa instrumentālis	<p><i>es zin, ka mañ viēnc [bērnš] <u>gulēj aŗ kraĩpis</u> (R 2004)</i></p> <p><i>ziŗgs bi sliĩs <u>aŗ iēnāšis</u> (N – Dinne, 1988)</i></p>
Pazīmes instrumentālis	<p><i>tiē Miētraga meži, tiē iŗ aũksti meži, <u>a liēlis kalĩnis</u> (R)</i></p> <p><i>vēca siēvina bij .. <u>vēcis liĩdrakis</u> <u>a[r]</u> <u>dūmis</u> nuōkũpējis (R)</i></p> <p><i>tāda eglīte nuōciŗsta <u>aŗ zaris</u> (R)</i></p> <p><i>es adu <u>a[r]</u> <u>rakstis</u> (R)</i></p> <p><i>bij vēja sudmalas <u>aŗ šitādis spārnis</u> (R)</i></p> <p><i>drānĩna <u>nuō baltis diēgis</u> (R)</i></p>
Veida instrumentālis	<p><i>mañ puišēls .. <u>aŗ svārkis</u> gā (R)</i></p> <p><i>tuŗ bi tādi četri <u>krustis</u> salikti kuōki (N – Bušmane,1989)</i></p>
Objekta instrumentālis	<p><i>tuō <u>sauc paŗ gāldis</u> (R)</i></p> <p><i>mēs <u>saucam</u> viņus <u>pa žiļdenis</u> (R)</i></p> <p><i>viņš [skolotājs] sita aŗ liņjāli <u>pa tiēs piŗkstis</u> (R)</i></p>
Nolūka instrumentālis	<p><i>kad bija apsaprecējusiēs, tad viēna kуска <u>par ragis</u> (R)</i></p>
Pavadoņa instrumentālis	<p><i>daūz maz rēķinājās <u>aŗ tiēs, a tiēs vēcāķis</u> (R)</i></p>

Neraugoties uz atšķirīgo galotni, arī arhaiskais daudzskaitļa instrumentālis tiek lietots gan ar instrumentālim raksturīgo prievārdu *ar*, gan citu pārvaldījumu prievārdiem – tāpat kā jauninātais daudzskait-

ļa instrumentālis, piem., Rucavā *liēldiēnas svēdiēnā braūcām ar zīrgis*; *pa dūmis laņžāja*, bet arī *ar āķiem zvejuō*.

(i)o- un ijo- celma daudzskaitļa instrumentāla adverbēšanās tendences

Latviešu valodā adverbējušās vairākas arhaiskā instrumentāla formas, piem., *sānis*, *retumis*, *vietumis*, *reizumis* (LVG, 2013, 596), tāpēc var izvirzīt hipotēzi, ka Dienvidrietumkurzemes areālā, zūdot galotnes *-is* funkcijai deklinācijas paradīgmā, adverbīālās semantikas instrumentāli biežāk nekā latviešu rakstu valodā varētu kļūt par dialektāliem adverbiem.

Dialektālu adverbu esamību apliecina fiksējumi 20. gs. pirmajā pusē, piem., adverbi *brīžis*, *krustis*, *pēdis*, *pirmis*, tomēr ne visi izlokšņu pētnieki tolaik pievērsuši uzmanību adverbiem, to īpatnībām. Piem., Gramzda draudzes izloksnēs starp īpatnējiem adverbiem nav minēts neviens ar *-is*, turpretim Pērkones izloksnē reģistrēti vairāki – *brīžis*, *krustis*, *rītis*, *vakaris*, *valītis* ‘stipri’ (Valtere, 1938, 133). B. Bušmane starp Nīcas izloksnei raksturīgiem no rakstu valodas atšķirīgiem adverbiem min *brīžis* // *brīžus*, *krustis* // *krustiem* // *krustus*, kā arī *pēdis* (Bušmane 1929, 223–231). Daži adverbi ar *-is* fiksēti arī 19. gs. – Nīcas un Bārtas mācītāja Gustava Bražes (*Gustav Brasche*) vārdnīcā (1875): *krustis*, *rihtis* // *rihteem* // *rihtōs*, *vakkaris* – *vakkaris silts*, *rihtis auksts* (plašāk par to Bušmane, 2004, 34). Lingvistiskajos avotos reģistrēto adverbu skaits ir neliels (sk. 2. tabulu).

2. tabula. Dienvidrietumkurzemes izloksnēs biežāk reģistrētie adverbi ar *-is*

Adverbs	Avots	Minētās izloksnes
<i>brīžis</i>	ME I, 336	Nīca
	EH I, 243	Bārta, Dunika, Kalēti, Rucava
	Valtere, 1938, 129	Pērkone
	Endzelīns, 1951, 602	Nīca
	Bušmane, 1989, 227	Bārta, Dunika, Kalēti, Nīca, Pērkone, Rucava

Otrās tabulas turpinājums

Adverbs	Avots	Minētās izlokšnes
<i>krustis</i>	ME II, 289	folkloras tekstos
	Valtere, 1938, 129	Pērkone
	Endzelīns, 1951, 603	folkloras tekstos
	Bušmane, 1989, 225	Nīca u. c.
<i>pēdis</i>	ME III, 206	Kuršu kāpas, Nīca, Rucava
	Endzelīns, 1951, 603	
	Bušmane, 1989, 225	Kuršu kāpas, Nīca, Rucava, Gramzda
<i>pirmis</i>	ME III, 226	Kuršu kāpas, Rucava, arī Glikā Bībeles tulk.
<i>rītis</i>	Valtere, 1938, 129	Pērkone
<i>sānis</i>	ME III, 804	dažādos avotos
	Ābele, 1927	Rucava
	Endzelīns, 1951, 603	Krūte (Bārta)
<i>vakaris</i>	Valtere, 1938, 129	Pērkone
<i>vaļtis</i>	EH II, 754	Pērkone
	Valtere, 1938, 129	Pērkone

Emīlija Soida, salīdzinādama lietvārdu locījumu produktivitāti adverbēšanās procesā latviešu valodā, secinājusi, ka „visvairāk adverbu ir no senā vsk. un dsk. instrumentāļa, arī no mūsdienu lokatīva [...]” (Soida, 1969, 22), minot tādus adverbus kā *brīžis*, *retumis*, *mazumis*, *mīlumis*, *mīļumis*, *sānis*, *iesānis*, *pārdienis*, *apgabalis*, *krustis*, *vietumis*, *lēkšis*, *reizumis*, *brīžumis* (turpat, 8).

Vītauts Ambrazs (*Vytautas Ambrazas*) konstatējis, ka, būdams apstākļa nozīmēs, lietuviešu valodas instrumentālis bieži adverbējas: instrumentāļa formas ir pamatā daudziem lietuviešu adverbiem (Ambrazas, 2006, 258), kas saskan ar iepriekš minēto E. Soidas atzinumu par locījumu formu adverbēšanās intensitāti latviešu valodā un norādi, ka „vairāk adverbētas tās substantīvu locījumu formas, kuras teikumā funkcionē par verba atkarīgajiem komponentiem” (Soida, 1969, 22–23). Arī lietuviešu izlokšnēs instrumentālis tiecas adverbēties vairāk par citiem locījumiem (Zinkevičius, 1966, 399).

Dažas no instrumentāla semantiskajām grupām, piem., laika instrumentālis, cieši saistītas ar lietvārda leksisko nozīmi – pats lietvārds jau izsaka laika nojēgumu. Izņemot laika instrumentāli, pārējās adverbālās nozīmes izpaužas galvenokārt vai vienīgi prievārdiskās konstrukcijās (sk. 1. tabulu), tāpēc, vērtējot adverbēšanās tendences, uzmanība pievēršama bezprievārda instrumentāla lietojumam.

Laika instrumentāli – gan arhaiskajā (-is), gan rakstu valodas (datīvs un instrumentālis -iem) formā – kā Nīcas izlokšnei raksturīgu uzsverusi Māra Dinne (Dinne, 1988, 33), piem., *rītis piēcēlēs, tūlī aptina siētavas/* [linus] *rudēnis mīsta/* *vaīrāk svēdiēnas rītis vārijši* [biezputru], kā arī *vakariēm a-viēn vārija zupu a rāciņiēm*. Sal. arī Bārtā *vakariēm gāja ziēdāt, kad laņas plaūka*. Šis instrumentālis ir vienīgais, kas Dienvidrietumkurzemes izloksnēs lietots bez prepozīcijas, taču – no nedaudziem laika semantikas lietvārdiem: *rīts, vakars, nakts, gads*, kā arī gadalaiku nosaukumi vai tml.

Dienvidrietumkurzemes areāla vākumi liecina, ka laika adverbība nozīmi ieguvušas formas *rītis, vakaris*. Tās savos rakstos lietojis arī 19. gs. Nīcas un Bārtas mācītājs G. Braže, sk., piem., tekstu *Saimneeks rihtis ne isgahja pee darba, un wakkaris ne likkajs gullesh, papreeksch wissu saimi ne sawahķis un Deewu ne peeluhdzis .. Wiņsch tohs arridzan raddinaja rihtis wakkaris Deewu luhgtees* (Braže, 1844, 258). Lietojot šo adverbu pāri, tiek iezīmēts dienas sākums un beigas, piem., Nīcā *rītis es ceļuōs agri, tālab vakaris juō laikus piē miēra!* Taču ne visi laika semantikas instrumentāli ir uzlūkojami par adverbiem: lietvārda paradigmai noteikti pieder tie, kas lietoti ar saskaņotajiem atribūtiem, piem., Rucavā *caūris naktis vadāja dakteri/ nau tā kā citis gadis*.

E. Soida ļoti piesardzīgi izturējusies pret substantīvu galotnēm kā iespējamām adverbu darinātājmorfēmām, uzsverot: „Tikai laika gaitā adverbēto formu rādītājiem *dažu vārdšķiru* (pasv. mans – I. O.) cilmes adverbiem izveidojušās vārddarinātājas morfēmas.” (Soida, 1969, 5). Galotni -is E. Soida vēl nav uzskatījusi par adverbu darinātājmorfēmu latviešu valodā. Turpretim Zigms Zinkevičs (*Zigmas*

Zinkevičius) lietuviešu izlokšņu materiālā secinājis, ka ne visi adverbī, kuros saskatāmas instrumentāla cilmes galotnes, ir radušies locījumu adverbēšanās rezultātā: daļa darināti, izmantojot jau adverbēto formu modeļus. Par adverbu darināšanas formantu lietuviešu izloksnēs Z. Zinkevičs uzskata arī daudzskaitļa instrumentāla galotni *-ais* (*Zinkevičius*, 1966, 400), ar kuru pēc cilmes saistāma galotne *-is*. Šis formants – jau kā darināšanas formants – pievienots gan senākiem, gan jaunākas cilmes adverbiem, arī citiem nelokāmiem vārdiem: sk. *gretūmais* ‘greta’ *Pluņgē*, *pérnais* *Kretingā* u. tml. (*turpat*, 401).

Šķiet, *-is* kā adverbu darināšanas morfēma darbojas arī latviešu valodā: jau 20. gs. sākumā Kārlis Mīlenbahs secinājis, ka latviešu valodā diezgan bieži sastopami adverbī ar *-umis*, piem., *mazumis*, *milzumis*, *retumis*, ko varētu skaidrot kā daudzskaitļa instrumentāla formu no lietvārdiem ar izskaņu *-ums*, tomēr K. Mīlenbahs uzsver, ka no šādu lietvārdu formām attīstījies formants *-umis*, kura ietekmē radušies adverbī *vietumis*, *krustumis*, *brīžumis* u. tml. (*Mīlenbahs*, 2011, 203).

Adverba formanta *-is* potences iespējams pamanīt arī dažos 20. gs. beigu/ 21. gs. sākuma Dienvidrietumkurzemes ekspedīciju pierakstos, tiesa, bez regulāra lietojuma, piem., *pa-visamis* ‘pavisam’ – [māte] *palika pa-visamis cilājama* *Rucavā*. Tas vēl nav vārddarināšanas modeļa apliecinājums.

SECINĀJUMI

Daudzskaitļa instrumentāla arhaiskā galotne *-is* Dienvidrietumkurzemes izloksnēs 20. gs.:

- 1) ir (*ī*)o- un *ījo*- celma deklinācijas paradigmas perifēra forma;
- 2) vairākas dsk. instrumentāla formas – *brīžis*, *krustis*, *pēdis*, *pirmis*, *rītis*, *vakaris* – Dienvidrietumkurzemes izloksnēs dažādos laikos ir kļuvušas par dialektāliem adverbiem;
- 3) morfēmai *-is* varētu būt potences kā adverbu darinātājmorfēmai, taču tās nerealizējas izloksnes runātāju sarūkošā skaita dēļ.

Avotu un literatūras saraksts

- Ambrazas V., 2006, *Lietuvių kalbos istorinė sintaksė*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Ābele A., 1927, Par Rucavas izloksni. – *Filologu biedrības raksti* 7. Rīga, 112–128.
- Ābele A., 1929, Gramzda draudzes izloksnes. – *Filologu biedrības raksti* 9. Rīga, 90–113.
- Braže G., 1844, *Kā Paleijas Jānis savu būšanu kopis*. Jelgava.
- Brūvere S., 1995, *Apstākļi Nīcas izloksnes tekstos* (bakalaura darbs, rokrakstā). Liepāja: Liepājas Pedagoģiskā augstskola.
- Bušmane B., 1989, *Nīcas izloksne*. Rīga: Zinātne.
- Bušmane B., 2004, Lejaskurzemes izlokšņu morfoloģisko parādību atspoguļojums G. Bražes vārdnīcā (1875). – *Baltu Filoloģija* 13 (1). Rīga: Latvijas Universitāte, 25–36.
- Dinne M., 1988, *Nīcas izloksnes apraksts* (diplomdarbs, mašīnrakstā). Rīga: Latvijas Valsts universitāte.
- EH I–II, 1934–1946 – Endzelīns J., Hauzenberga E., *Papildinājumi un labojumi K. Milenbaha Latviešu valodas vārdnīcai*.
- Endzelīns J., 1951, *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- LVDAMVP, 1954 – *Latviešu valodas dialektu atlanta materiālu vākšanas programma*. Rīga: LPSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.
- LVG, 2013 – *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
- Markus-Narvila L., 2012, Krišjāņa Barona „Dainu skapija” materiāli Rucavas izloksnes morfoloģijas vēsturei. – *Apvienotais Pasaules latviešu zinātnieku 3. un Letonikas 4. kongress. Novadnieciskās identitātes meklējumi Kurzemē*. Liepāja: Liepājas Universitāte, 125–145.
- ME I–IV, 1923–1932 – Milenbahs K., *Latviešu valodas vārdnīca*. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns.
- Milenbahs K., 2011 (1904), О латышских творительных падежах множественного числа на *-āmis* и родственных им наречиях. – *Darbu izlase* 2. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 188–210.
- Lj, 1936 – *Nīcas un Bārtas mācītāja Jāņa Langija 1685. gada latviski-vāciskā vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku*. Pēc manuskripta fotokopijas izdevis E. Blese. Rīga: Latvijas Universitāte.
- Ozola I., 2007, Gramatiskās īpatnības un to pārmaiņas rucavnieku valodā. – *Rucavā, tur Paurupē ...: etnogrāfija, folklorā, valodā*. Liepāja: LiePA, 379–400.
- Soida E., 1969, *Adverbs un adverbēšanās mūsdienu latviešu valodā*. Rīga: P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte.
- Valtere E., 1938, Pērkones izloksne. – *Filologu biedrības raksti* 18. Rīga, 123–135.
- Zinkevičius Z., 1966, *Lietuvių kalbos dialektologija*. Vilnius: Mintis.

PIETVAKARIŲ KURŠO TARMIŲ STABILIEJI IR KINTAMIEJI BRUOŽAI

(i)o- ir ijo- kamienų daugiskaitos įnagininko galūnės

Ieva OZOLA

Liepājas universitātes Humanitāriju ir meno mokslu fakultāts, Latvija

ANOTACIJA. Straipsnyje aptariama latvių kalbos Pietvakarių Kuršo tarmių (i)o- ir ijo-kamienų daugiskaitos įnagininko galūnė -is. Pabrėžiama, jog Pietvakarių Kuršo tarmėse, remiantis vyresniosios ar vidurinės kartos atstovų duomenimis, daugiausia dėmesio iki šiol skiriama archaizmams, skirtumams nuo bendrinės kalbos. (i)o- ir ijo-kamienų daugiskaitos įnagininko galūnė -is užfiksuota visame Pietvakarių Kuršo tarmių plote. Atkreiptinas dėmesys, kad XX a. šios galūnės vartosenos arealas sumažėjimo, tačiau ir XXI a. pradžioje analizuojamos galūnės vartoseną akivaizdi.

Kadangi prieveiksmėjusios kelios latvių bendrinėje kalboje vartojamos archaiškojo įnagininko formos (pvz., *sānis* ‘šalia, į šalį’ ir kt.), iškeliami hipotezė, jog Pietvakarių Kuršo plote, išnykstant galūnės -is funkcijoms deklinacijos paradigmoje, prieveiksminės semantikos įnagininkai dažniau negu latvių bendrinėje kalboje tampa prieveiksmiais, pvz., XX a. pirmosios pusės tarminiai prieveiksmiai *brīžis* ‘kartkartēms’, *pēdis* ‘pagaliau, galų gale’, *pirmis* ‘pirmiausia, visų pirma’ ir kt. Naujausia ploto tarmių medžiaga patvirtina laiko semantikos archaiškųjų įnagininkų *rītis* ‘rytais’ ir *vakaris* ‘vakarais’ prieveiksmėjimą. Daroma išvada, jog morfemos -is darybinė funkcija Pietvakarių Kurše negali įsitvirtinti dėl tarmių vartojimo sumažėjimo.

ESMINIAI ŽODŽIAI: *Pietvakarių Kuršas, tarmė, įnagininkas, prieveiksmis, prieveiksmėjimas.*

STABLE AND CHANGING FEATURES OF SOUTHWEST KURZEME SUB-DIALECTS:

(i)o- and ijo- Stem Instrumental Case Plural Endings Example

Ieva OZOLA

Liepāja University Humanities and Arts Faculty, Latvia

SUMMARY. Since the turn of the 20th century, in Southwest Kurzeme sub-dialects focus has mainly been on archaic phenomena differing from the written language, resulting mainly from the surveys of middle-aged and elderly narrators. Therefore, these data are still best to be used in characterisation of

sub-dialect changes in the given area. Since the beginnings of the research, (i)o- and iĶo-stem instrumental case plural ending -is has been registered in the whole territory of Southwest Kurzeme, in the 20th century the researchers described its application decline, yet at the beginning of the 21st century it is not regarded as extinct.

In the Latvian language several ancient instrumental forms have adverbialised (for example, *sānis* and other), therefore, a hypothesis can be set forth that in Southwest Kurzeme area, in case of disappearance of the ending -is function in the declension paradigm, instrumentals of adverbial semantics more often than in Latvian written language become dialectal adverbs. This is evidenced by sub-dialect data fixation in the early 20th century, for example, adverbs *brīžis*, *krustis*, *pēdis*, *pirmis*. The latest data collections in Southwest Kurzeme show that also instrumentals *rītis*, *vakaris* obtain the meaning of the time adverb. Adverbialisation of the time instrumental is promoted by its use in non-prepositional constructions.

KEYWORDS: Southwest Kurzeme, dialect, instrumental, adverb, adverbialisation.

BUTRIMONIŲ ŠNEKTOS DAIKTAVARDŽIŲ MIŠRIOJO LINKSNIAVIMO YPATYBĖS

Kristina GECEVIČIŪTĖ

*Vilniaus universiteto
Žurnalistikos institutas
Bernardinų g. 11, Vilnius, Lietuva
kristina.geceviute@kf.stud.vu.lt*

Rima BAKŠIENĖ

*Lietuvos edukologijos universiteto
Lituanistikos fakulteto
Lietuvių kalbotyros ir komunikacijos katedra
T. Ševčenkos g. 31, Vilnius, Lietuva
rima.baksiene@leu.lt*

ANOTACIJA. Straipsnyje aptariamos Butrimonių šnektos, esančios pietų ir vakarų aukštaičių paribyje, daiktavardžių mišriojo linksniavimo ypatybės. Mišriajam linksniavimo tipui priskiriami *i* ir priebalsinis kamienai. Tyrimo medžiaga – tarminiai šnektos tekstai, įrašyti 2012–2013 metais, ir iš jų išrinkti šių kamienų daiktavardžiai.

Analizuotas *i* kamienas Butrimonių šnekte negausus ir neproduktyvus. Nustatyta, kad moteriškosios giminės i_f kamieno daiktavardžiai linkę pereiti į \bar{e} , o vyriškosios giminės i_m kamieno daiktavardžiai – į $(i)ja$ kamieno linksniavimą. Vienaskaitos linksniai dažniausiai neišlaiko *i* kamieniui būdingų galūnių. Daugiskaitos formos labiau linkusios išlaikyti *i* kamieno galūnes. Stabilesni yra moteriškosios giminės i_f kamieno daiktavardžiai, kurie daugiskaitoje dažniau išlaiko *i* kamienams būdingas galūnes.

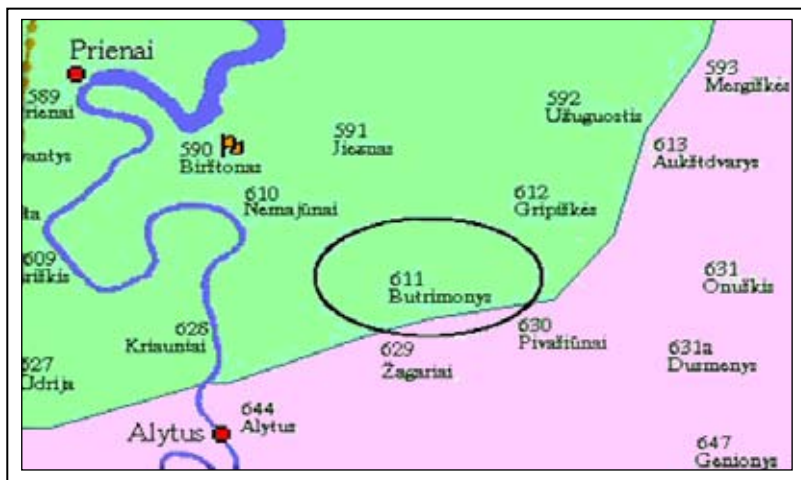
Išanalizavus priebalsinio kamieno paradigmas, taip pat pastebėta akivaizdi tendencija perimti kitų kamienų galūnes. Moteriškosios giminės C_f kamieno daiktavardžiai linkę perimti *i* kamieno galūnes. Vyriškosios giminės C_m ka-

mieno daiktavardžiai Butrimonių šnekte dažnai linksniuojami pridodant gausiniojo *a* kamieno galūnes. Tiriamajai Butrimonių šnektai iki šiol būdinga dvejopa vietininko vartosena – turimi iliatyvas ir inesyvas.

ESMINIAI ŽODŽIAI: *lietuvių tarmės, daiktavardis, mišrusis linksniavimas, kamienas, paradigma.*

ĮVADINĖS PASTABOS

Butrimonių apylinkės išsidėsčiusios vakarų aukštaičių kauniškių ir pietų aukštaičių paribyje, todėl lietuvių dialektologų darbuose iki šiol nemažai diskusijų kelia klausimas, kuriai tarmei jas reiktų priskirti (plg. Morkūnas, 1994, 84; Markevičienė, 2001, 32; LKTCh, 2004, 77). Akivaizdu, kad tai tarpinė, pereiginė šnekt tarp dviejų lietuvių kalbos patarmių (žr. 1 pav.), turinti jų abiejų ypatybių: šnektos atstovų visuomet išlaikomi sveiki dvigarsiai *am*, *an*, *em*, *en*; dažniausiai sveiki tariami ir nosiniai balsiai *q*, *ę*, pvz.: *kañ.pa*, *rañ.ka*, tačiau kartais, ypač galiniuose skiemenyse, pasitaiko ir nosinių balsių siaurinimas, būdingas pietų aukštaičiams.

1 pav. Butrimonių šnektos lokalizacija –
tarp vakarų aukštaičių kauniškių (žalia spalva)
ir pietų aukštaičių (rausva spalva)

Šio straipsnio **tikslas** – pateikti išsamų sinchroninį Butrimonių šnektos daiktavardžio mišriojo linksniavimo sistemos vaizdą. Smulkesni tyrimo **uždaviniai**: a) sudaryti šnektos *i* kamieno vyriškojo (i_m) ir moteriškojo (i_f) linksniavimo paradigmas, aptarti jų galūnes¹; b) sudaryti šnektos priebalsinio kamieno vyriškojo (C_m) ir moteriškojo (C_f) linksniavimo paradigmas, aptarti jų galūnes; c) nustatyti, kiek ir kokių linksnių galūnių šnektose išlikusios stabilios, kiek – linkusios pereiti į kitus kamienus.

Linksniavimu lietuvių kalboje vadinamas žodžių kaitymas linksniais ir skaičiais. Vardažodžiai linksniuojami remiantis senaisiais kaitybos kamienais ir dabartinių daiktavardžių kamiengalių balsiais (DLKG, 2006, 68). Kaip jau minėta, šiame straipsnyje nagrinėjami Butrimonių šnektos daiktavardžiai, priklausantys mišriajam linksniavimo tipui. Tradiciškai jam priskiriami trečiosios ir penktosios linksniuotųjų daiktavardžiai, turintys *i* (i_f , i_m) ir priebalsinio (C_f , C_m) kamienų galūnes. Šnektos tarminiuose įrašuose² šių kamienų daiktavardžių rasta palyginti nedaug.

Kamienas *i* Butrimonių šnektose, kaip ir bendrinėje lietuvių kalboje bei daugelyje kitų aprašytų šnektų (plg.: Kazlauskas, 1958, 33–50; Rosinas, 1971, 49–54; Rinkauskienė, 1997, 71–79; Girdenis, 1999, 203–211; Leskauskaitė, 2005, 259–274; Tuomienė, 2005, 275–284; Markevičius 2008, 51–70 ir kt.), yra nelabai produktyvus, tačiau labai senas, paveldėtas iš indoeuropiečių prokalbės. Šiam kamienui tradiciškai priskiriami trečiosios linksniuotės tiek moteriškosios, tiek vyriškosios giminės daiktavardžiai, vienaskaitos vardininko linksnio formoje turintys galūnę *-is*. Tirtoje Butrimonių šnektose, kaip ir bendrinėje kalboje bei daugelyje tarmių,

¹ Šnektos fonetinės ypatybės straipsnyje aptiriamos epizodiškai, tais atvejais, kai jos gali būti svarbios morfologijos raidai.

² Tarminiai Butrimonių šnektos tekstai įrašyti kalbinant vidurinėsios ir vyriausiosios kartos atstovus, kad būtų atskleidžiamos kuo įvairesnės tarminės ypatybės. Iš viso įrašyti 33 tekstai, iš kurių 10 – senovinės dainos. Visų įrašų trukmė sudaro 2 val. 9 min. 29 s. Iš tarminių tekstų, kuriuos 2011–ųjų ir 2012–ųjų metų vasarą įrašė straipsnio autorė Kristina Gecevičiūtė, išrinkta 731 daiktavardis.

šią galūnę turinčių vyriškosios giminės daiktavardžių yra nedaug, vyrauja moteriškosios giminės daiktavardžiai. Šnektos įrašuose užfiksuota visų kirčiuočių *i* kamieno daiktavardžių, pvz.: *nó-sis* ‘nó-sis’ (1), *lú-šis* ‘lúšis’ (1), *mó-teris* ‘móteris’ (1), *ká.rtis* ‘kártis’³ (1), *mō-stis* ‘mōstis’⁴ (2), *smeř.tis*⁵ ‘smeřtis’ (2), *širdis* ‘širdis’ (3), *praaitis* ‘praeitis’ (3^b), *gelažis* ‘geležis’ (3^b), *debesis* ‘debesis’ (3^b), *angis* ‘angis’ (4), *žuvis* ‘žuvis’ (4), *naktis* ‘naktis’ (4), *pilis* ‘pilis’ (4).

Priebalsiniai kamienai nuo balsinių skiriasi tuo, jog kamiengalyje turi ne balsį, o priebalsį (Zinkevičius, 1980, 240). Jiems tradiciškai priskiriami penktosios linksniuotės daiktavardžiai, kurie vienaskaitos vardininko linksnio formoje turi galūnes *-uo* ir *-ė*. Dažniausiai priebalsiniams kamienams priklauso vyriškosios giminės daiktavardžiai (C_m), tačiau yra du daiktavardžiai, priskiriami moteriškajai giminei (C_f) – tai *sesuō* ir *duktė*. Daugelyje aprašytų lietuvių šnektų (plg. Kazlauskas, 1961, 61–71; Kazlauskas, 1963, 333–334; Tuomienė, 2002, 89–102; Kaikarytė, 2005, 77–93, Leskauskaitė, 2005a, 89–109 ir kt.) priebalsinio linksniavimo sistema yra viena iš nestabiliausių, priebalsiniai kamienai labai dažnai linkę pereiti į kitus, žymiai produktyvesnius ir gausesnius kamienus⁶ (Ulvydas, 1965, 229).

Tirtoje Butrimonių šnekte priebalsinis kamienas taip pat nehausus ir nykstantis. Rasta keletas vyriškosios giminės šio kamieno įvairių kirčiuočių daiktavardžių: *mėnua* ‘mėnuo’ (1), *tešmua* ‘tešmuō’ (3^b), *akmua* ‘akmuō’ (3^b), *želmua* ‘želmuō’ (3^a), *skaitmua* ‘skaitmuō’ (3^b), *re.mua* ‘rėmuō’ (3^a), *dalmua* ‘dalmuō’ (3^a), *liemua* ‘liemuō’ (3^a), *šuvà* ‘šuō’ (4). Šnekte vartojami ir du priebalsinio kamieno moteriškosios giminės žodžiai: *sesuà* / *sesuvà* ‘sesuō’ (3^b), *duktė* ‘duktė’ (3^b).

3 Vietoj šio šnekte gana dažnai vartojamas žodis *šatra*.

4 *Tepalas*.

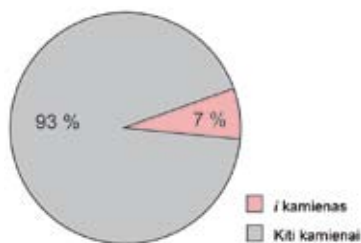
5 *Mirtis*.

6 Manoma, kad priebalsinių kamienų nykimą bei perėjimą į gausesnius kamienus nulėmė C_f ir C_m daiktavardžių linksnių formų sutapimas su *i* kamieno linksnių formomis. Toliau ir *i* kamieno (i_f ir i_m) daiktavardžiai perėjo į stabilesnius ir naujesnius linksniavimo tipus (Ulvydas, 1965, 229).

Toliau atskirai aptarsime Butrimonių šnektos *i* ir priebalsinio kamieno padėtį ir paradigmas.

i kamienas

Butrimonių šnektose rasti 52 *i* kamienui priklausantys daiktavardžiai. Nors ir nykstantis, *i* kamienas dar išsilaikęs palyginti neblogai. Diagramoje (žr. 2 pav.) matyti, kad šio kamieno žodžiai sudaro 7 proc. visų surinktų šnektos daiktavardžių.

2 pav. *i* ir kitų kamienų daiktavardžių santykis

Toliau pateiktos įvairių kirčiuočių moteriškosios ir vyriškosios giminės *i* kamieno daiktavardžių *klėtis* (1), *debesis* (3^b), *obelis* (3^a), *vagis* (4) paradigmos.

Vienaskaita

V. <i>klėtis</i> , <i>o.belis</i> ~ klėtis, obelis	V. <i>debesis</i> , <i>vagis</i> ~ debesis, vagis
K. <i>klėte.s</i> , <i>o.beĩ.s</i> ~ klėties, obeliės	K. <i>dã-bešo.</i> , <i>vã-go.</i> ~ debesiės, vagiės
N. <i>klėčei</i> , <i>ó-belei</i> ~ klėčiai, óbeliai	N. <i>dã-bešu</i> , <i>vã-gu</i> ~ dėbesiui, vãgiui
G. <i>klėti.</i> , <i>ó-beli.</i> ~ klėtį, óbelį	G. <i>dã-besi.</i> , <i>vã-gi.</i> ~ dėbesį, vãgį
Įn. <i>klėtim</i> , <i>ó-bele</i> / <i>o.beliñ.</i> ~ klėtimi, obelimi	Įn. <i>dã-bešu</i> , <i>vã-gu</i> ~ debesiimi, vagimi
Vt. Ines. <i>klėti.i</i> , <i>o.beĩi</i> ~ klėtyje, obelyje	Vt. Ines. <i>debesĩi</i> , <i>vagiĩi</i> ~ debesyje, vagyje
III. <i>klėtin</i> , <i>o.beliñ.</i> ~ į klėtį, į óbelį	III. <i>debesiñ.</i> , * <i>vagiñ.</i> ~ į dėbesį, į vãgį
Š. <i>klėtie</i> / <i>klėtis</i> , <i>o.beliẽ</i> / <i>o.belis</i> ~ klėtie, obeliẽ	Š. <i>debesiẽ</i> / <i>debesis</i> , <i>vagiẽ</i> / <i>vagis</i> ~ debesiẽ, vagiẽ

Pastaba. Kai iliatyvo formos realiai šnektose nevartojamos, žodžiai žymimi žvaigždute *.

Daugiskaita

V. <i>klėti.s, óbeli.s</i> ~ klėtys, óbelys	V. <i>dã·besi.s, vageĩ. / vãgi.s</i> ~ dēbesys, vāgys
K. <i>klė̃ču., o.belũ</i> ~ klė̃čių, obelũ	K. <i>debesũ., vāgũ.</i> ~ debesų, vagių
N. <i>klėtim, o.belĩ.m</i> ~ klėtimis, obelĩms	N. <i>debesė.m, vagė.m/ vagĩ.m</i> ~ debesims, vagims
G. <i>klėtis, óbelis</i> ~ klėtis, óbelis	G. <i>dã·besis, vāgũs</i> ~ dēbesis, vagis
Įn. <i>klėtim, o.belim̃.</i> ~ klėtimis, obelimis	Įn. <i>debesėĩ.s, vageĩ.s</i> ~ debesimis, vagimis
Vt. Ines. <i>klėti.se, o.belĩ.sè</i> ~ klėtyse, obelysè	Vt. Ines. <i>debesũose, vagĩ.sè</i> ~ debesiuosè, vagysè
Ill. <i>klėti.sna, o.belĩ.sna</i> ~ į klėtis, į óbelis	Ill. <i>debesũosna, vāgũosna</i> ~ į dēbesis, į vagis
Š. <i>klėti.s, óbeli.s</i> ~ klėtys, óbelys	Š. <i>dã·besi.s, vageĩ.</i> ~ dēbesys, vāgys

Mišriajam linksniavimo tipui priskiriamas *i* kamienas Butrimonių šnekteje nėra gausus. Todėl ir šnektos žodžių paradigmoje aki-vaizdžiai matyti, kad šio kamieno formos linkusios pereiti į kitus kamienus. Kita vertus, aptariamasis *i* kamienas turi ir į jį perėjusių priebalsinio kamieno formų, šis procesas taip pat pastebėtas ir kitose lietuvių kalbos šnektose (plg. Markevičius, 2009, 109).

Vienaskaitos vardininko linksnis šnekteje turi nekirčiuotą (baritoninio kirčiavimo žodžių) arba kirčiuotą (oksitoninio kirčiavimo žodžių) galūnę *-is / -is̃*. Tai senoji galūnė (**-īs > -is*), kuri kitose indoeuropiečių kalbose jau daug kur yra anksti redukavusis ir išnykusi (Zinkevičius, 1980, 222). Vienaskaitos vardininko galūnę šnekteje daugiausia išlaikė *i_f* kamieno daiktavardžiai, pvz.: *pilĩs* ‘pilis’, *pusnĩs* ‘pusnìs’, *ugnĩs* ‘ugnìs’, *ašĩs* ‘ašis’; yra tik vienas kitas žodis vyriškosios giminės, pvz.: *dantĩs* ‘dantìs’, *vagĩs* ‘vagis’, *žvė.ris̃* ‘žvėrìs’.

Vienaskaitos kilmininko linksnio šnekteje užrašytos šios galūnės: *-ė.s, -s (i_f), -o.(i_m)*. Moteriškosios giminės daiktavardžių galūnė *-ė.s* rodo *i_f* perėjimą į *ē* kamieną. Antrasis *i_f* kamieno pavyzdys *o.belĩ.s* aiškiai liudija šį žodį buvus priebalsinio kamieno, tik dabar kitos jo formos perėjusios į *i* kamieno linksniavimą. Viena-

skaitos kilmininko linksnio formoje šnektoje iki šiol išlaikyta šio žodžio priebalsinio kamieno fleksija. Vyrishkosios giminės i_m kamieno pavyzdžiuose matyti, kad formos perėmusios (i)*ia* kamieno galūnes, pvz.: *dã-bešo*. ‘debesiės’, *vã-gõ*. ‘vagiės’, plg.: *mã-žõ*. ‘mėdžio’, *bró-łõ*. ‘brólio’, *kiř.võ*. ‘kiřvio’.

Taigi vienaskaitos kilmininko formose pastebima *i* kamieno sąveika su *ẽ* (moterishkosios giminės formose) ir *ia* (vyrishkosios giminės formose) kamienais. Butrimonių šnektoje pastebėta, kad yra žodžių, išlaikiusių *i* kamieno kilmininko galūnę, pvz.: *akiẽs* ‘akiės’, *žasiẽs* ‘žasiės’, *viniẽs* ‘viniės’. Vyrauja tendencija, kad *i* kamieno galūnes kilmininko linksnyje dažniausiai išlaiko moterishkosios giminės daiktavardžiai.

Vienaskaitos naudininko formos šnektoje vartojamos dvejopos, galūnė priklauso nuo to, kokios giminės yra daiktavardis. Moterishkosios giminės i_f kamieno žodžiai turi galūnę *-ei*. Iš vienaskaitos naudininko formų matyti, kad i_f kamieno daiktavardžiai perėmę produktyvesnio ir gausesnio *ẽ* kamieno fleksijas, plg. *klũ-mpei* ‘klūmpei’, *ã-ketei* ‘ėketei’, *žibuãklai* ‘žibuōklei’. Vyrishkojo i_m kamieno daiktavardžiai turi galūnę *-u*. Taigi vienaskaitos naudininkas neišlaikęs *i* kamienui būdingų fleksijų. Formų galūnės perimtos iš gausesnio ir stabilesnio (i)*ia* kamieno, pvz., *vã-gũ* ‘vagiui’, plg. *skilã.ñžũ* ‘skilándžiui’, *ó-žũ* ‘óžiui’.

Vienaskaitos galininko linksnio tiek vyrishkosios, tiek moterishkosios formos turi galūnę *-i.*, kuri, būdama niekuomet nekirčiuojama, atliepiama pusilgiu balsiu ($*-i-n/ *-i-m > *-iñ > -i > i.$, plg. Zinkevičius, 1980, 224). Paminėtina, kad tai yra viena iš homoniminių formų su stabilesniu (i)*ia* kamienu. Būtent dėl šių kamienų paradigminių formų egzistavimo ir prasidėjo tolesnė kamienų sąveika (plačiau žr. Zinkevičius, 1966, 241).

Vienaskaitos įnagininkas turi šias galūnes: *-im / iñ, -e(i_f); -iũ(i_m)*. Pavyzdžiuose *klẽtim*, *o.beliñ*. užfiksuotas morfologinis galūnių trumpėjimas – numetamas galūnės balsis *-i*, taip formos tampa dviskiemenės, suderintos skiemenų skaičiumi su kitomis paradigmos

formomis. Šiose i_f kamieno formose išlaikytos i kamienui būdingos fleksijos (*- i -mī. > *- i -mī̃ > -imĩ > -im, žr. Zinkevičius, 1980, 224). Kitame pavyzdyje pastebima i ir \bar{e} kamienų sąveika, pvz., *óbele*, plg. *ā-kete* ‘ėkete’. Ši forma perėmusi \bar{e} kamieno fleksiją. Šnekteje vartojami i_m kamieno daiktavardžiai yra perėmę (i) i_a kamieno fleksijas, plg. *kraičū* ‘kraičių’, *kviečū* ‘kviečių’.

Vienaskaitos vietininkas šnekteje vartojamas dvejopas: inesyvas – veiksmo vietai reikšti, iliatyvas – veiksmo kryptčiai. Inesyvo tiek moteriškos, tiek vyriškos giminės formos turi analogišką galūnę: - i_i (baritoninio kirčiavimo), - \bar{i}_i (oksitoninio kirčiavimo). Kaip pastebi Z. Zinkevičius (1980, 225), daugelyje pietų aukštaičių bei jų kaimyniniame plote dabar vartojama sutrumpėjusi forma. Inesyvo formose vyksta morfologinis galūnių trumpėjimas, kuris būdingas daugeliui kamienų, išskyrus a . Inesyvo galūnių raida laikytina tokia: *- $ijén$ > *- $ij̃$ > - $ijè$ > - yje > - i_i (plg. analogiškas širvintiškių formas – Markevičius, 2009, 111). Šalia inesyvo vartojamos ir iliatyvo formos, taip pat tiek vyriškosios, tiek moteriškosios giminės turinčios analogišką galūnę - in (baritoninio kirčiavimo), - $iñ$. (oksitoninio kirčiavimo). Daugiau neabejotinai rasta moteriškosios giminės šio linksnio formų: *sto.tiñ*. ‘stotį’, *piliñ*. ‘pilį’, *pusniñ*. ‘pūsnį’, *pažastiñ*. ‘pąžastį’.

Vienaskaitos šauksmininkas turi galūnę - ie / - $iē$ arba vietoj šauksmininko yra vartojama vardininko forma su galūne - is / - $is̃$. Z. Zinkevičius (1966, 232) pastebi, kad senoji šauksmininko galūnė - ie (*- ei > - $iē$, žr. Zinkevičius, 1980, 225) yra iki šiol būdinga kai kurioms aukštaičių patarmėms. Taigi Butrimonių šnekteje ši forma yra išlaikyta, tačiau vartojama retai. Žymiai dažniau girdima vienas-kaitos vardininko forma.

Daugiskaitos vardininkas turi galūnes - i_s (i_f), - $eĩ$ (i_m). Moteriškosios giminės i_f daiktavardžiai turi išlaikytas i kamieno galūnes, pvz.: *žūvi.s* ‘žuvys’, *á.nti.s* ‘ántys’, *pūši.s* ‘pūšys’, *nākti.s* ‘nāktys’ (*- $iēs$ > - ys > - is > - i_s , žr. Zinkevičius, 1980, 225). Kitokia padėtis yra su vyriškosios giminės i_m kamieno daiktavardžiais. Kaip matyti iš pateiktų pavyzdžių, daugiskaitos vardininko vyriškosios giminės

formos neišlaikiusios *i* kamienui būdingų fleksijų, o perėjusios į *(i)ia* kamieną, plg. *krai.čei* ‘kraičiai’, *kviečėi.* ‘kviečiai’. Retai, bet šnekoje pasitaiko atvejų, kai greta *(i)ia*-kamienių šio linksnio formų pavartojama ir *i*-kamienė *vāgys*.

Daugiskaitos kilmininkas turi galūnę *-(i)u./-(i)ū*. Butrimonių šnekoje tiek moteriškosios giminės *i_f* kamieno, tiek vyriškosios giminės *i_m* kamieno daiktavardžiai išlaikė *i* kamienui būdingas fleksijas. Šnekoje pasitaiko atvejų, kai daiktavardžiai, perėję iš priebalsinio kamieno, turi galūnes, esančias po kietojo priebalsio (plg. analogišką širvintiškių padėtį – Markevičius, 2009, 113), pvz.: *o.belū* ‘obelų’, *dantū* ‘dantų’, *ža.sū* ‘žąsų’. Manoma, kad daugiskaitos kilmininko linksnio galūnių raida yra tokia: **-iĭōm > -iōm (*-i-ōm) > *-iōn > iū > -ū/-u*. (Zinkevičius, 1980, 226).

Daugiskaitos naudininkas šnekoje turi įvairių galūnių. Moteriškosios giminės *i_f* kamieno daiktavardžiai, turintys galūnę *-im / í.m*, iš dalies išlaiko *i* kamieno fleksijas. Šio kamieno formos vartojamos be galūninio priebalsio *-s*, tai apibendrintos dviskaitinės formos (Zinkevičius, 1980, 181), kilusios iš ilgesniųjų dviskiemenių galūnių (*imus > -ims > í.m*, žr. Zinkevičius, 1980, 226). Vyriškosios giminės *i_m* kamieno daiktavardžių galūnė *-æm* kirčiuotoje ir nekirčiuotoje pozicijoje yra perėmusi *(i)ia* kamienui būdingas fleksijas.

Daugiskaitos galininkas turi galūnes *-is, -us/-ūs*. Moteriškosios giminės *i_f* kamieno daiktavardžiai išlaikė *i* kamienui būdingas fleksijas, pvz.: *á.ntis* ‘ántis’, *pušis* ‘pušis’, *pirtis* ‘pirtis’, *avìs* ‘avìs’ (**-ís > -is*, žr. Zinkevičius, 1966, 227). Vyriškosios giminės *i_m* kamieno daiktavardžių formose pastebima tarpusavio sąveika su *(i)ia* kamieniu – šio linksnio galūnės perimtos iš produktyvesnio *(i)ia* kamieno, plg: *kraičūs* ‘kraičiūs’, *kviečūs* ‘kviečiūs’.

Daugiskaitos įnagininko linksnis turi galūnes *-im/-iñ.*, *-ėi.s*. Moteriškosios giminės *i_f* kamieno daiktavardžiai yra išlaikę *i* kamienui būdingas fleksijas. Šnekoje vartojama senoji sutrumėjusi dviskaitos forma be galūninio priebalsio *-s*, pvz.: *mó-terim* ‘móterimis’, *nó-sim* ‘nósimis’, *ugniñ.* ‘ugnimìs’. Moteriškosios gimi-

nės i_f kamieno baritoninio kirčiavimo žodžiai visiškai sutampa su daugiskaitos naudininku, o oksitoninio kirčiavimo formas skiria priegaidė. Vyrishkosios giminės i_m kamieno daiktavardžių formos perėmusios (i) \check{i} a kamieno fleksijas, plg.: *kraĩ.čėis* 'kraičiais', *kviečėĩ.* s 'kviečiais'.

Daugiskaitos vietininkas, kaip ir vienaskaitos, šnekteje vartojamas dvejopas. Inesyvas turi šias galūnes: *-i.se / -i.sè, -úose*. Moteriškosios giminės i_f kamieno daiktavardžiai išlaikę i kamienui būdingas fleksijas, pvz.: *šakni.sè* 'šaknysè', *puši.sè* 'pušysè', *ugni.sè* 'ugnysè', *sto.ti.sè* 'stotysè' (* $\check{i}s$ + * $\acute{e}n$ > $-ysè$ > $-i.sè$, žr. Zinkevičius, 1980, 226). Vyrishkosios giminės i_m kamieno daiktavardžių galūnės, einančios po minkštojo priebalsio, perimtos iš (i) \check{i} a kamieno, plg. *ines. kraĩ.čųase* 'kraičiuose', *kviečųàse* 'kviečiuosè'. Inesyvo galūnių raida laikytina tokia: * $\check{i}s$ + * $\acute{e}n$ > $-ysè$ > $-i.sè$ (Zinkevičius, 1980, 226). Iliatyvas turi galūnes *-i.sna / ĩ.sna, -úosna*. Moteriškosios giminės i_f kamieno daiktavardžiai turi galūnes, kildinamas iš * $\check{i}sná$ (plg. širvintiškių šnektą – Markevičius, 2009, 113). Vyrishkosios giminės i_m kamieno daiktavardžiai turi (i) \check{i} a kamieno fleksijas, einančias po minkštojo priebalsio.

Daugiskaitos šauksmininko galūnės sutampa su daugiskaitos vardininko formomis.

Išanalizavus moteriškosios i_f ir vyrishkosios i_m giminės daiktavardžius, pastebėta nemažai kamienų mišimo atvejų. Butrimonių šnekteje i kamieno paradigma tik iš dalies išlaiko šiam kamienui būdingas galūnes. Vienaskaitos ir daugiskaitos linksniai linkę perimti produktyvesniųjų kamienų galūnes. Moteriškosios giminės i_f daiktavardžiams būdinga perimti \acute{e} kamieno, o vyrishkosios giminės i_m daiktavardžiams – (i) \check{i} a kamieno fleksijas. Stabilesnė Butrimonių šnekteje daugiskaita, kuri išlaiko i kamienui būdingas galūnes vardininko, kilmininko, iš dalies naudininko ir šauksmininko linksniuose. Pastebėta, kad galininko, įnagininko, inesyvo ir iliatyvo linksniai perima \acute{e} (moteriškosios giminės i_f daiktavardžiai) ir (i) \check{i} a (vyrishkosios giminės i_m daiktavardžiai) kamienų galūnes.

Priebalsinis kamienas

Butrimonių šnekoje, kaip ir kitose lietuvių tarmėse, priebalsinis kamienas labai negausus – rasta tik 17 šio kamieno daiktavardžių. Diagramoje (žr. 3 pav.) matyti, kiek procentų iš visų užrašytų šnekotos daiktavardžių sudaro priebalsinio kamieno daiktavardžiai.

3 pav. Priebalsinio ir kitų kamienų daiktavardžių santykis

Toliau pateikiamos moteriškosios C_f ir vyriškosios C_m giminės priebalsinio kamieno daiktavardžių *sesuō* (3^b) ir *akmuō* (3^b) paradigmos bei aptariamoms svarbesniosios jų linksniavimo ypatybės.

Vienaskaita

V. <i>sesuà</i> / <i>sesuvà</i> ~ <i>sesuō</i>	V. <i>akmuà</i> / <i>ākmenas</i> ~ <i>akmuō</i>
K. <i>seserĩēs</i> ~ <i>seser̃s</i>	K. <i>ākmeno.</i> ~ <i>akmeñs</i>
N. <i>sãseri</i> ~ <i>sēseriai</i>	N. <i>ākmeñu</i> ~ <i>ākmeniui</i>
G. <i>sãseri.</i> ~ <i>sēserį</i>	G. <i>ākmeni.</i> ~ <i>ākmenį</i>
Įn. <i>seserim̃.</i> ~ <i>seserimì</i>	Įn. <i>ākmeñu</i> ~ <i>akmenimì</i>
Vt. Ines. <i>seserĩĩ</i> ~ <i>seserįjė</i>	Vt. Ines. <i>akmeniĩĩ</i> ~ <i>akmenįjė</i>
Ill. * <i>seserĩñ.</i> ~ <i>ĩ sēserį</i>	Ill. * <i>akmeniññ.</i> ~ <i>ĩ ākmenį</i>
Š. <i>seserĩē</i> ~ <i>seserīē</i>	Š. <i>ākmenie</i> ~ <i>akmeniē</i>

Daugiskaita

V. <i>sãseri.s</i> ~ <i>sēserys</i>	V. <i>ākmenaĩ.</i> ~ <i>ākmenys</i>
K. <i>seserũ</i> ~ <i>seserį</i>	K. <i>akmenũ</i> ~ <i>akmenų</i>
N. <i>seserĩ.m</i> ~ <i>seserim̃s</i>	N. <i>akmená.m</i> ~ <i>akmenim̃s</i>
G. <i>sãseris</i> ~ <i>sēseris</i>	G. <i>ākmenus</i> ~ <i>ākmenis</i>
Įn. <i>seserim̃.</i> ~ <i>seserim̃is</i>	Įn. <i>akmenaĩ.s</i> ~ <i>akmenim̃is</i>
Vt. Ines. <i>seserĩ.sè</i> ~ <i>seserysè</i>	Vt. Ines. <i>akmenųàse</i> ~ <i>akmenysè</i>
Ill. * <i>seserĩ.sna</i> ~ <i>ĩ sēseris</i>	Ill. * <i>akmeniūsna</i> ~ <i>ĩ ākmenis</i>
Š. <i>sãseri.s</i> ~ <i>sēserys</i>	Š. <i>ākmenaĩ.</i> ~ <i>ākmenys</i>

Vienaskaitos vardininkas šnekte turi galūnes *-uà*, *-uvà* (tiek moteriškosios, tiek vyriškosios giminės daiktavardžių) ir *-as* (vyriškosios giminės daiktavardžių). Dažniausiai *C_f* ir *C_m* kamieno daiktavardžiai vartojami su galūne *-uà*. Tai galūnė *-uo*, pakitusi dėl šnektos fonetinių ypatybių. Daugelyje dialektologų darbų ypatingai išskiriamos VAK teritorijos Puniojė ir Butrimonysė, kuriose kirčiuota priebalsinio kamieno galūnė *-uō* atliepiama *-uà*, pvz.: *ruduà* ‘ruduō’, *vanduà* ‘vanduō’, *tešmuà* ‘tešmuō’, *sesuà* ‘sesuō’ (LKA I, 82). Priebalsinio kamieno daiktavardžių formos su fleksija *-uva* šnekte yra retesnės, vartojamos kaip gretiminės. *C_m* kamieno daiktavardžio galūnė *-as* perimta iš produktyvesniojo *a* kamieno.

Vienaskaitos kilmininko linksnis turi susiformavusias galūnes *-iēs* (*C_f*) ir *-o* (*C_m*). *C_f* kamieno daiktavardis perėmęs *i* kamieno fleksiją (**-es⁷* > *-s* > *-iēs*, žr. Zinkevičius, 1980, 243), pvz.: *seseriēs* ‘sesėrs’, *dukteriēs* ‘dukterš’, plg.: *dã-bešo*. ‘debesiēs’, *vã-gō*. ‘vagiēs’. *C_m* kamieno daiktavardžio galūnė perimta iš *a* kamieno, būdama niekuomet nekirčiuojama, ji šnekte atliepiama pusilgiu balsiu *o.*, pvz., *ã-kmeno*. ‘akmeñš’, plg.: *klũàno*. ‘klúono’, *kã.lmo*. ‘kélmo’.

Vienaskaitos naudininkas turi galūnes *-i* (*C_f*) ir *-u* (*C_m*). *C_f* kamieno daiktavardžio galūnė šnekte yra *-i*. Ši vienaskaitos naudininko forma plačiai vartojama šnekte. Tokios formos, bendros priebalsiniam ir *i* kamienui, vartojamos pietinių dzūkų, vidurio aukštaičių tarmėse (plg. Kazlauskas, 1968, 140). *C_m* kamieno daiktavardis turi *a* kamieno fleksiją, kuriai būdinga galūnė *-u*, plg. *piř.štu* ‘piřstui’, *miřku* ‘miřkui’.

Vienaskaitos galininko linksnis turi galūnę *-i.*, vienodą abiejų giminių daiktavardžiams. Niekuomet nekirčiuojamos galūnės balsis šnekte sutrumpėja iki pusilgio. Ši priebalsiniam ka-

7 Dialektologinėje literatūroje pastebėta, kad senosios priebalsinio kamieno galūnės, turinčios balsį *e* prieš priebalsį *s*, pvz.: *seseřš*, *dukeřš*, išlaikomos pietų aukštaičių, rytų aukštaičių vilniškių ir jų kaimyninių tarmių teritorijose (Zinkevičius, 1966, 258). Tačiau Butrimonių šnekte tokių formų nepasitaiko, jos išnykusios ir nebevartojamos.

mieniui būdinga galūnė sutampa su *i* kamieno daiktavardžių galūne (*-in > -i > -i > -i., žr. Zinkevičius, 1980, 246).

Vienaskaitos įnagininko linksnis turi galūnes -i^m. (*C_f*) ir -u (*C_m*). *C_f* kamieno daiktavardžio šio linksnio forma perėmusi morfologiškai sutrumpintą *i* kamieno fleksiją (*-imⁱ > -imⁱ > -i^m., žr. Markevičius, 2009, 118). *C_m* kamieno daiktavardis perėmęs produktyvesniojo *a* kamieno fleksiją, pvz.: ā-kmenu ‘akmenimi’, plg.: kļuānu ‘klūonu’, kē.lmu ‘kėlmu’.

Vienaskaitos vietininkas, kaip ir visų kitų kamienų, vartoja mas dvejopas – inesyvas ir iliatyvas. Abiejų giminių daiktavardžių inesyvo formos galūnė yra -iⁱ, ji sutampa su *i* kamieno inesyvo fleksija. Tai morfologiškai sutrumpėjusi forma (*-ijⁱ > -yje > -iⁱ, žr. Markevičius, 2009, 118). Šalia inesyvo šnekte vartojamas vienaskaitos iliatyvas, turintis galūnę -iⁿ, pvz.: seseriⁿ. ‘i sėseri’.

Vienaskaitos šauksmininkas turi *i* kamienui būdingą galūnę -i^ē. Moteriškosios giminės *C_f* ir vyriškosios giminės *C_m* kamieno daiktavardžiai sudaro homonimines formas su *i* kamieno vienaskaitos šauksmininko linkniu, plg. vagi^ē ‘vagiē’, debesi^ē ‘debesiē’. Manoma, kad dabartinė šauksmininko linksnio galūnė yra kilusi iš šios: *-ē > -i^ē (Markevičius, 2009, 118).

Daugiskaitos vardininkas turi galūnes -i.s (*C_f*) ir aⁱ. (*C_m*). Moteriškosios giminės *C_f* kamieno daiktavardis perėmęs *i* kamieno fleksiją (*-es > -ys >> -is > -i.s, žr. Markevičius, 2009, 119), pvz.: dūkeri.s ‘dūkterys’, sē-seri.s ‘sėserys’, plg. klēti.s ‘klėtyš’, óbeli.s ‘óbelyš’. Vyriškosios giminės *C_m* kamieno daiktavardis turi *a* kamieno galūnę, plg. pi^r.štai. ‘pi^rštai’, miškaⁱ. ‘miškaⁱ’.

Daugiskaitos kilmininko linksnio abiejų giminių formos turi galūnę -ū. *C_f* ir *C_m* kamieno daiktavardžiai išlaikė priebalsinio kamieno fleksiją (*-ōn > -ū > -ū, žr. Zinkevičius, 1980, 244). Jų linksnio galūnės sutampa su *a* kamieno galūnėmis, taip pat einančiomis po kietojo priebalsio, plg. kļuānu. ‘klūonu’, kelmū. ‘kelmū’.

Daugiskaitos naudininkas turi šias galūnes: -i^m. (*C_f*), á.m (*C_m*). Moteriškosios giminės *C_f* kamieno daiktavardžiai šnek-

toje užfiksuoti su morfologiškai sutrumpėjusiomis *i* kamieno galūnėmis. C_f kamieno formos vartojamos be galūninio priebalsio *-s*, tai dviskaitinės formos (*-imós> -imus> -ims> -í.m., žr. Markevičius, 2009, 119). Vyriškosios giminės C_m kamieno daiktavardžių galūnės sutampa su *a* kamieno fleksijomis, plg. *piř.řtam* 'pirštams', *miřká.m* 'miškams'. Jos taip pat vartojamos be priebalsio *-s*, pvz.: *piemená.m* 'piemenims', *teřmená.m* 'teřmenims', *akmená.m* 'akmenims'.

Daugiskaitos galininko linksnis turi šias galūnes: *-is* (C_f) ir *-us* (C_m). Moteriškosios giminės C_f kamieno formų galūnės sutampa su i_f kamieno fleksijomis (*-ŋs> -íns> -is, žr. Zinkevičius, 1980, 244), pvz.: *dũkteris* 'dũkteris', *sãseris* 'sẽseris', plg. *klėtis* 'klėtis', *óbelis* 'óbelis'. Vyriškosios giminės C_m kamieno daiktavardžiai šnekteje perėmė gausesniojo *a* kamieno fleksijas, pvz.: *tãřmenus* 'tẽřmenis', *ãkmenus* 'ãkmenis', plg. *pirřtũs* 'pirřtũs', *miřkũs* 'miřkũs'.

Daugiskaitos įnagininkas turi šias galūnes: *-im̃.* (C_f) ir *-aĩ.s* (C_m). C_f kamieno formos sutampa su daugiskaitos naudininko linksnio formomis, jas skiria tik nevienoda priegaidė: naudininko galūnė kirčiuojama tvirtapradiškai, o įnagininko – tvirtagališkai. Tai taip pat dviskaitai būdingos galūnės (*-imís> *-mís> -imĩs> -im̃., žr. Markevičius, 2009, 119), vartojamos ir i_f kamieno formose, plg. *klėtim* 'klėtimis', *o.beliĩ* 'obelimis'. C_m kamieno formos turi *a* kamieno fleksijas, pvz.: *teřmenaĩ.s* 'teřmenimis', *akmenaĩ.s* 'akmenimis', plg. *klũànaĩs* 'klúonais', *kelmaĩ.s* 'kelmais'.

Daugiskaitos, kaip ir vienaskaitos, vietininko vartojamos dvejopos formos: *inesyvo* ir *iliatyvo*. Inesyvas turi šias galūnes: *-i.se* (C_f) ir *-uàse* (C_m). Moteriškosios giminės C_f kamieno daiktavardžių galūnės įgavusios *i* kamieno fleksijas, plg. *klėti.se* 'klėtyse', *o.beli.sẽ* 'obelysẽ'. Vyriškosios giminės C_m kamieno daiktavardžiai turi *a* kamieno galūnę, plg. *klũànuàse* 'klúonuose', *kelmuàse* 'kelmuosẽ'. Iliatyvas turi šias galūnes: *-ísna* (C_f) ir *-úosna* (C_m). Moteriškosios giminės C_f daiktavardžių galūnės perėmusios *i* kamieno fleksijas, plg. *klėti.sna* 'klėtis'. Vyriškosios giminės C_m kamieno daiktavardžiai turi *a* kamieno galūnę, plg. *klũànuosna* 'klúonus', *kelmuósna* 'kėlmuš'.

Dėl šnektai būdingos ryškios fonetinės ypatybės (žr. aukščiau) galūnės dvibalsis *uo* visuotinai atliepiamas garsu *uà*.

Daugiskaitos šauksmininko moteriškosios giminės daiktavardžių galūnės sutampa su *i* kamieno fleksijomis, plg. *klėti.s* 'klėty's', *óbeli.s* 'óbely's'. Vyriškosios giminės galūnės sutampa su *a* kamieno galūnėmis, plg. *kelmaĩ*. 'kelmaĩ'. Pabrėžtina, kad daugiskaitos šauksmininko formos yra homoniminės su daugiskaitos vardininku.

Išanalizavus moteriškosios C_f ir vyriškosios C_m giminės priebalsinio kamieno daiktavardžių linksniavimą, taip pat pastebima kamienų tarpusavio sąveikos elementų. Moteriškosios giminės C_f kamieno daiktavardžiai linkę perimti *i* kamieno galūnes, priebalsinio kamieno galūnės dažnai neišlaikomos. Nestabilūs ir vyriškosios giminės C_m kamieno daiktavardžiai, kurie linkę perimti gausesniojo ir žymiai produktyvesniojo *a* kamieno galūnes. Akivaizdus priebalsinio kamieno perėjimas į kitus kamienus įrodo jį tiriamojoje Butrimonių šnekte esant negausų ir neproduktyvų lyginant su kitais kamienais.

IŠVADOS

Ištyrus mišriojo tipo linksniavimą, nustatyta, kad Butrimonių šnekte stabilesnis yra *i* kamienas, jo formos dažniau išlaiko prigimtines kamieno galūnes; priebalsinis kamienas labiau linkęs perimti gausesniųjų kamienų galūnes. Apibendrinant tirtųjų kamienų linksniavimą, galima daryti keletą išvadų.

1. Moteriškosios giminės i_f kamieno daiktavardžiai linkę pereiti į \bar{e} , o vyriškosios giminės i_m kamieno – į $(i)ia$ kamieno linksniavimą. Vienaskaitos linksniai dažniausiai neišlaiko *i* kamienui būdingų galūnių. Daugiskaita kiek stabilesnė, linkusi išlaikyti *i* kamieno galūnes. Stabilesni yra moteriškosios giminės i_f kamieno daiktavardžiai, kurie daugiskaitoje dažniau išlaiko *i* kamienams būdingas galūnes.
2. Moteriškosios giminės C_f kamieno daiktavardžiai linkę perimti *i* kamieno galūnes. Vyriškosios giminės C_m kamieno daiktavar-

džiai Butrimonių šnekte dažnai perima gausesnįo *a* kamieno galūnes.

3. Butrimonių šnektai iki šiol būdinga dvejopa vietininko vartosena. Tiek *i*, tiek priebalsinio kamieno paradigmose vartojamos inesyvo ir iliatyvo formos, jos būdingos ir vienaskaitai, ir daugiskaitai.
4. Minėtinos šios atskirų linksnių ypatybės:
 - a) vienaskaitos inesyvo formoms būdingas morfologinis galūnių trumpėjimas, pvz.: *pilī.ĩ* ‘pilyjė’, *vandenĩ.ĩ* ‘vandenijė’, *nó.si.ĩ* ‘nósyje’;
 - b) daugiskaitos naudininko ir įnagininko formose vartojamos dviskaitinės galūnės, pvz.: *akí.m* ‘akims’ ir *akiĩ.* ‘akimis’, *seserí.m* ‘seserims’ ir *seserĩ.* ‘seserimis’, *pilí.m* ‘pilims’ ir *piliĩ.* ‘pilimis’; šias linksnių formas skiria nevienoda priegaidė.
5. Atskirų linksnių formose pastebėtos būdingosios Butrimonių šnektos fonetikos ypatybės:
 - a) nekirčiuotieji galūnių balsiai (pvz., vienaskaitos galininko, daugiskaitos vardininko moteriškosios giminės *i_f* formų ir kt.) visuomet sutrumpėja iki pusilgių, pvz.: *pīli.* ‘pilį’, *šā.kni.* ‘šāknį’, *ūgni.* ‘ūgnį’, *vīni.* ‘vinį’; *dūkteri.* ‘dūkterį’, *píemeni.* ‘píemenį’, *vā.ndeni.* ‘vāndenį’; *pūši.s* ‘pūšys’, *ā.nti.s* ‘ántys’;
 - b) vienaskaitos vardininko *C_f* kamieno daiktavardžio galūnės dvibalsis *-uo* atliepiamas šnektai būdingu platesniu garsu — *-uà*, pvz.: *liemuà* ‘liemuō’, *vanduà* ‘vanduō’, *želmuà* ‘želmuō’.

Literatūra

- DLKG – *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, red. V. Ambrazas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2006 .
- Girdenis A., 1999, *i*-kamieniai Tirkšlių tarmės daiktavardžiai ir jų raida. – *Lietuvių dialektologijos skaitiniai* 1, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 203–211.
- Kaikarytė A., 2005, Joniškio šnektos priebalsinio kamieno daiktavardžių linksniaivimas. – *Baltistica* 40(1), 77–93.
- Kazlauskas J., 1958, *i*-linksniavimo daiktavardžių perėjimas į *jō* kamieną. – *Kalbotyra* 1, 33–50.
- Kazlauskas J., 1961, Iš priebalsinio linksniavimo istorijos. – *Kalbotyra* 3, 61–71.

- Kazlauskas J., 1963, Archajiškos priebalsinio kamieno linksniavimo formos. – *Kalbotyra* 6, 333–334.
- Kazlauskas J., 1968, *Lietuvių kalbos istorinė gramatika*. Vilnius: Mintis.
- Leskauskaitė A., 2005, Pietų aukštaičių šnektų *i* kamieno daiktavardžiai. – *Kalbos istorijos ir dialektologijos problemos* 1, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 259–274;
- Leskauskaitė A., 2005a, Priebalsinis daiktavardžių linksniavimo tipas pietų aukštaičių šnektose. – *Baltu filologija* 14(2), 89–109.
- Leskauskaitė A., 2009, *Marcinkonių šnektos tekstai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- LKA I – *Lietuvių kalbos atlasas 1: Leksika*, red. K. Morkūnas. Vilnius: Mokslas, 1977.
- LKTCh – *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2004.
- Markevičienė Ž., 2001, *Aukštaičių tarmių tekstai 2 dalis*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Markevičius A., 2008, Šiaurinių širvintiškių *i*, *ē* ir *jā* kamienų daiktavardžių raida. – *Baltistica* 43(1), 51–70.
- Markevičius A., 2009, *Šiaurinių širvintiškių daiktavardžio linksniavimas ir jo istorija*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Morkūnas K., 1994, Dėl priedzūkio ir jo ribų. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 34, 84–92.
- Rosinas A., 1971, Šaukėnų šnektos *jā*, *ē* ir *i* kamieno daiktavardžiai. – *Kalbotyra* 23(1), 49–54.
- Rinkauskienė R., 1997, Rytų aukštaičių uteniškių *i* kamieno daiktavardžiai. – *Kalbotyra* 46(1), 71–79.
- Rinkauskienė R., 2003, Priebalsinio kamieno daiktavardžiai uteniškių tarmėje. – *Žmogus ir žodis* 1(5), 37–42.
- Tuomienė N., 2002, Ramaškonių šnektos priebalsinio kamieno daiktavardžių kaita. – *Acta Linguistica Lithuanica* 47, 89–102.
- Tuomienė N., 2005, Ramaškonių šnektos *i* kamieno daiktavardžių kaita. – *Kalbos istorijos ir dialektologijos problemos* 1, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 275–284;
- Ulvydas K., 1965, *Lietuvių kalbos gramatika* I. Vilnius: Mintis.
- Zinkevičius Z., 1966, *Lietuvių dialektologija*. Vilnius: Mintis.
- Zinkevičius Z., 1980, *Lietuvių kalbos istorinė gramatika* I. Vilnius: Mokslas.

THE FEATURES OF THE MIXED DECLENSION OF NOUNS OF BUTRIMONYS SUBDIALECT

Kristina GECEVIČIŪTĖ

Vilnius University Institute of Journalism, Lithuania

Rima BAKŠIENĖ

Lithuanian Educological University

Lithuanian Linguistics and Communication Department, Lithuania

SUMMARY. The article discusses the features of the composite declension of nouns of Butrimonys subdialect, which dominates in the periphery of southern and western aukštaičiai. The stem *i* and consonantal stems are attributed to the composite declension type. The material of the research – dialectal texts of the subdialect recorded in 2012–2013 and the nouns of consonantal stems chosen from these texts.

The stem *i* that was analysed is sparse and inefficient in Butrimonys subdialect. It has been determined that nouns of the stem *i_f* of feminine gender are inclined to change to the declension of the stem *ē*, whereas nouns of the stem *i_m* of masculine gender are inclined to change to the declension of the stem *(i)ā*. Singular cases do not normally keep the endings that are typical of the stem *i*. Plural forms are more inclined to keep the endings of the stem *i*. Nouns of the stem *i_f* of feminine gender are steadier, which more often keep the endings typical of the stem *i* in the plural form.

After carrying out the analysis of paradigms of the consonantal stem, an obvious tendency to adopt the endings of other stems has also been noted. Nouns of the stem *C_f* of feminine gender are inclined to adopt the endings of the stem *i*. Nouns of the stem *C_m* of masculine gender in Butrimonys subdialect are normally declined by adding the endings of a more numerous stem *a*. Dual usage of the locative case, illative and inessive, is still typical of Butrimonys subdialect that is being observed.

KEYWORDS: *Lithuanian dialects, noun, the mixed declension, a stem, a paradigm.*

RYTŲ AUKŠTAIČIŲ VILNIŠKIŲ MIŠRIŲJŲ DVGARSIŲ PRIEGAIDŽIŲ INSTRUMENTINIS TYRIMAS

Jolita URBANAVIČIENĖ

Lietuvių kalbos instituto Leksikografijos centras

P. Vileišio g. 5, Vilnius, Lietuva

lki@lki.lt

ANOTACIJA. Straipsnyje pirmą kartą eksperimentiškai tiriami rytų aukštaičių vilniškių mišriųjų dvigarsių $[a, e, i, u] + R$ priegaidžių akustiniai požymiai. Analizuojami keturi akustiniai parametrai: trukmė, pagrindinis tonas, intensyvumas ir kokybė. Siekiama nustatyti, kurie iš šių parametrų svarbūs identifikuojant mišriųjų dvigarsių priegaides. Eksperimentas atliktas lietuvių (kitai – A. Girdenio) fonologinei mokyklai įprasta metodika: garsų trukmė ir formančių reikšmės nustatytos garsų analizės programa *Praat*, akstiniai garsų parametrai skaičiuoti programa *Formant 2*, statistinė analizė atlikta programa *Student 2*. Gauti duomenys lyginami su analogiškais kitų patarmių eksperimentų rezultatais.

ESMINIAI ŽODŽIAI: *rytų aukštaičiai vilniškiai, mišrieji dvigarsiai, priegaidžių akstiniai požymiai, instrumentinis tyrimas.*

ĮVADAS

Empiriniai priegaidžių stebėjimai ir instrumentiniai tyrimai rodo, kad lietuvių bendrinėje kalboje priegaidžių ryškumas priklauso nuo kirčiuoto skiemens sandaros: skiemenų, kurių centrą sudaro dvibalsiai ir mišrieji dvigarsiai, priegaidės skiriamos geriau nei monofongų. Pagal distinktyvinį priegaidžių ryškumą dvibalsiai ir mišrieji

dvigarsiai skirstomi dar konkrečiau: geriausiai skiriamos priegaidės tų dvibalsių ir mišriųjų dvigarsių, kurie prasideda balsiais [a], [e], o prasčiau identifikuojamos priegaidės tvirtapradžių dvigarsių, prasidedančių [i], [u], kuriems ir kirčiuotoje pozicijoje nebūdinga įtempta artikuliacija (Pakerys, 1982, 151–156). Ilgieji skiemenys pagal sudaromuosius garsus ir pagal didėjančią priegaidžių ryškumą, išsidėsto taip: 1) skiemenys su monoftongais bei poliftongais [ie], [uo]; 2) skiemenys su dvibalsiais ir mišriaisiais dvigarsiais, kurių pirmasis dėmuo – [u], [i] (ir tarptautinių žodžių [e], [ɔ]); 3) skiemenys su dvibalsiais ir mišriaisiais dvigarsiais, kurių pirmieji dėmenys – [a], [e] (Pakerys, 1967, 132). Bendrinėje kalboje akustinių požymių skiriamoji galia taip pat priklauso nuo skiemens sandaros: monoftongų ir dvigarsių [i], [u] + R priegaidžių dominuojantis požymis yra pagrindinis tonas, o dvigarsių [a], [e] + R priegaidės yra „kokybinio pobūdžio (...), prozodiniai požymiai čia vaidina tik pagalbinį vaidmenį“ (Pakerys, 1982, 189).

Pastebėti ir lietuvių kalbos priegaidžių tarminiai (regioniniai) skirtumai: rytų ir pietų aukštaičiams svarbu kirčiuoto dėmens vieta skiemenyje, o žemaičiai visada pabrėžia pirmąjį dėmenį ir priegaides skiria pagal balso judėjimą, toną (Mikalauskaitė, 1975, 80). A. Pakerys (1967, 132) teigia, kad rytų ir pietų aukštaičių priegaidžių ryškumas labiau priklauso nuo skiemens branduolio kokybės negu vakarų aukštaičių ar žemaičių šnektose.

Skirtingų tarmių atstovų priegaidžių tyrimai rodo, kad, net ir kalbėdami bendrine kalba, jie akūtą ir cirkumfleksą realizuoja nevienodai (Vaitkevičiūtė, 1995, 3, 19). Nustatyta, kad vakarų aukštaičių kauniškių dvigarsinių skiemenų priegaides skiria: 1) pagrindinio tono kitimo diapazonas – akūtnių skiemenų jis daug platesnis; 2) pagrindinio tono viršūnės iškilimo laikas – akūtnių dvigarsių viršūnės pasirodo gerokai anksčiau cirkumfleksinių; 3) pirmojo dėmens kokybiniai požymiai – akūtniuose skiemenyse jie labiau išryškinami. Tyrimai rodo, kad akūtnių ir cirkumfleksinių skiemenų trukmės santykiai nepastovūs, nors dažniau ilgesni būna

akūtiniai skiemenys. Vakarų aukštaičių kauniškių plote intensyvumo ir priegaidės ryšys menkas, kauniškių priegaidės laikomos labiau toninėmis (Bacevičiūtė, 2004, 99–113).

Vakarų aukštaičių šiauliškių plote dvigarsių priegaidės diferencijuoja pirmųjų dėmenų trukmę ir kokybę: akūtinių dvigarsių pirmųjų dėmenų kokybė artima pusilgiams balsiams, o cirkumfleksinių dvigarsių pirmieji dėmenys stipriai redukuoti. Tiek pagrindinio tono, tiek intensyvumo įtaka šiauliškių priegaidėms neakcentuojama (Kazlauskaitė, 2002, 146).

Pietų žemaičių raseiniškių priegaidės skiria: 1) garsų trukmę – akūtinio dvigarsio pirmasis dėmuo pailgėja labiau negu atitinkamo cirkumfleksinio dvigarsio antrasis dėmuo; 2) pagrindinio tono kitimo kryptis – akūtinių garsų tonas, pasiekęs viršūnę garso pradžioje, toliau visą laiką leidžiasi, o cirkumfleksinių garsų tonas yra lygus arba šiek tiek kyla (Atkočaitytė, 2002, 143). Eksperimentinis priegaidžių tyrimas neparodė aiškesnių intensyvumo ir kokybės skirtumų tarp skirtingas priegaidės turinčių garsų. D. Atkočaitytė (2002, 143) daro išvadą, kad „raseiniškių priegaidės yra labiau toninio negu dinaminio pobūdžio“.

Šiaurės žemaičių priegaidėms taip pat svarbesnis ne intensyvumas, o pagrindinis tonas (Girdenis, 1998, 37–38). A. Girdenis (1996, 81) ištyrė, kad žemaičių akūtas yra koncentruotos, o cirkumfleksas – difuzinės energijos priegaidė.

Pietų aukštaičių mišriųjų dvigarsių priegaidžių skiriamaisiais požymiais laikytina trukmė bei kokybė. Iš kitų prozodinių požymių svarbesnis intensyvumas, o abiejų priegaidžių pagrindinis tonas kinta labai panašiai (Leskauskaitė, 2004, 225).

Rytų aukštaičių panevėžiškių dvibalsių priegaidžių pagrindiniai indikatoriai yra skirtinga dvibalsių trukmė ir intensyvumas (Kačiūskienė, 2006, 41).

Rytų aukštaičių vilniškių mišriųjų dvigarsių priegaidės iki šiol nebuvo eksperimentiškai tirtos. Minėtini tik dvibalsių priegaidžių tyrimai (Urbanavičienė, 2010, 263–276). Nustatyta, kad vil-

niškių tarmėse akūtą ir cirkumfleksą diferencijuoja pirmojo dėmens trukmė ir pirmojo dėmens kokybė, taip pat dvibalsio pagrindinio tono bei intensyvumo maksimumų reikšmės ir vidutinis lygis.

A. Girdenis ir G. Kačiuškienė, eksperimentiškai palyginę šiaurės žemaičių ir rytų aukštaičių priegaides, daro išvadą apie lietuvių kalboje egzistuojančias dvi skirtingas priegaidžių sistemas: aukštaičių ir žemaičių (Kačiuškienė, Girdenis, 1997, 31–36).

Rytinėse lietuvių šnektose (kaip ir bendrinėje kalboje) galima pastebėti polinkį į kiekybinį kirtį – įžvelgti sąsają tarp skiemens ilgumo ir kirčio (Girdenis, 1983, 117–118; Pakerys, 1982, 111; Kazlauskas, 2000, 9). Rytinėse vilniškių šnektose kiekybinio kirčio tendencija ypač ryški dvigarsiniuose skiemenyse – tvirtapradžio dvigarsio pailgėja pirmasis dėmuo, tvirtagalio dvigarsio – antrasis dėmuo, pvz.: *ká.ltas* „kaltas (dlv.)“ – *kaĩ.tas* „kaltas (bdv.)“, *kí.ŋk"ɔ.s* „kinkos (dkt.)“ – *kiŋ.k"ɔ.s* „kinkosi (vksm.)“, *vá.rtas* „vértas (dlv.)“, *vėř.tas* „turintis vertę (bdv.)“. Neišleistini iš akių ir su kirčiu susiję kokybiniai dvigarsių dėmenų pakitimai – tvirtagalių (kaip ir nekirčiuotų) dvigarsių pirmieji dėmenys patiria redukciją¹: *á.R* → *αĩ*, *é.R* → *ęĩ*, pvz.: *ká.rtas* „kartas (dlv.)“ – *kaĩ.rtas* „kartas (dkt.)“, *švė.rtas* „svertas (dlv.)“ – *švėř.tas* „svertas (dkt.)“. Dar plg. cirkumfleksinių dvibalsių pirmųjų dėmenų analogišką kokybinę redukciją: *á.i* → *aiĩ*, *á.u* → *aiũ*, *é.i* → *eiĩ*, pvz.: *šá.uč* „šauti“ – *šaiũ*. ~ *šaiũ* „šaiũ“, *neda'á.i* ~ *nedaĩ* „nepriejo“ – *næda'ai*. ~ *nedaĩ* „neprieik“, *klá.ušć* „klausti“ – *klaiũ.š* ~ *klaũs'* „klausk“, *lá.išč* „leisti“ – *lai'č* ~ *leiř'* „leisk“, *išá.i* ~ *išėj* „išėjo“ – *išėĩ*. ~ *išeĩ* „išeik“.

Audiciniai tyrimai rodo, kad rytų aukštaičių vilniškių plote mišriųjų dvigarsių priegaidės skiriamos geriau negu monoftongų (Urbanavičienė, 2013, 52). Tačiau instrumentiniai šių dvigarsių tyrimai nebuvo atlikti.

¹ Pastebėta, kad balsių redukcija stipresnė periferinėse šnektose. Manoma, kad kokybiniai balsių pokyčiai kompensuoja silpstančią kiekybės priešpriešą ir taip išlaikomas priegaidžių skirtumas (Grumadienė, 1992, 11).

EKSPERIMENTO MEDŽIAGA IR TYRIMO METODIKA

Šio straipsnio **tikslas** – eksperimentiškai ištirti rytų aukštaičių vilniškių mišriųjų dvigarsių priegaidžių akustinius požymius ir nustatyti, kurie iš jų svarbiausi identifikuojant $[a, e, i, u] + R$ tipo skiemenų priegaides. Analizuotos Svirkų (Švenčionių r.) šnektos mišriųjų dvigarsių $[a, e, i, u] + [l, r]$ priegaidės. Ši šnektą pasirinkta dėl kelių priežasčių. Pirmą, tai pakraštinių rytų aukštaičių vilniškių arealas, besiribojantis su Baltarusijos Respublika, kuriame dvigarsių priegaidžių neutralizacijos nėra. Plg.: rytiniuose Lietuvos pakraščiuose „sudėtinių dvibalsių (*au, ai, ei, ui*) ir *a, e, u, i + r, l, m, n* abi priegaidės dėl skirtingo dėmenų pailgėjimo aiškiai skiriamos, plg. tarimą *pí.rmas* ‘pirmas’ ir *pīř.štas* ‘pirštas’“ (Zinkevičius, 2006, 145). Vilniškių šnektose, esančiose Baltarusijos teritorijoje (pvz., Kamojų), taip pat „dvigarsių priegaidės visur gerai skiriamos“ (Garšva, 2005, 202). Antra, Svirkų šnektos mišriųjų dvigarsių priegaidės buvo ištirtos subjektyviais (audiciniais) metodais (Urbanavičienė, 2013, 37–55), tačiau išbaigtą priegaidžių vaizdą galima susidaryti tik atlikus objektyvius instrumentinius eksperimentus.

Eksperimentiniam tyrimui buvo pasirinktos šios žodžių poros su mišriaisiais dvigarsiais: $k <á.l>tas - k <á.ĩ>tas$, $k <á.r>tas - k <á.ř>tas$, $g <é.l>ta - g <é.ĩ>sta$, $v <é.r>da - v <é.ř>sta$, $p <í.l>nas - p <í.ĩ>vas$, $šp <í.r>tas - p <i.ř>ktas$, $b <ú.l>ku$ „pyragą“ – $p <u.ĩ>ku$ „pulką“, $k <ú.r>tas - t <u.ř>tas$. Su šiais žodžiais buvo sugalvoti tokie trinariai tarminiai sakiniai, kad tiriamasis žodis būtų frazės viduryje, pvz.: *turiu pulku* („pulką“) *vištų, unduo* („vanduo“) *verda puodi, metų šimtas perajo* („praėjo“). Eksperimento medžiagą (į kurią buvo įterpta ir tyrimui nereikšmingų sakinių) į skaitmeninę diktofoną įkalbėjo 5 diktoriai: 3 vyriausiosios kartos atstovai – B. J. (g. 1934 m. Kackonių k.), V. M. (g. 1935 m. Kackonių k.), J. R. (g. 1940 m. Kackonių k.) ir 2 vidurinės kartos atstovai – J. J. (g. 1963 m. Ataukų k.) ir S. P. (g. 1970 m. Svirkų k.). Eksperi-

mento medžiaga įrašyta naudojant imitavimo metodiką, t. y. diktorių buvo prašoma pakartoti neutralia intonacija ištartą sakinį 3 k., frazės kirčiu pabrėžiant vidurinį žodį (apie tokios metodikos privatumus ir trūkumus plačiau žr. Bacevičiūtė, Rinkauskienė, 2009, 72). Diktoriams buvo keliami šie reikalavimai: 1) jie turėjo būti vietiniai (Svirkų apylinkėse gimę, augę ir čia gyvenantys); 2) kalbantys vietinė tarpe; 3) turintys nepriekaištingą artikuliaciją. Šiam eksperimentui įrašyti tik vyrų balsai.

Analizuoti 4 akustiniai parametrai: trukmė, pagrindinis tonas, intensyvumas ir kokybė (anot B. Stundžios (2014, 22), „fonetinę žodžio kirčio esmę sudaro požymių kompleksas“). Kadangi tiriami dvigarsiai yra dviejų dėmenų junginiai, atskirai skaičiuota pirmojo ir antrojo dėmens trukmė bei kokybė. Eksperimentas atliktas lietuvių (kitaip – A. Girdenio) fonologinei mokyklai įprasta metodika (plačiau žr. Urbanavičienė, 2010, 13–19): garsų trukmė ir formantių reikšmės nustatytos garsų analizės programa *Praat*², akustiniai garsų parametrai skaičiuoti programa *Formant 2*, statistinė analizė atlikta programa *Student 2*, grafikai nubraižyti programa *Exel*.

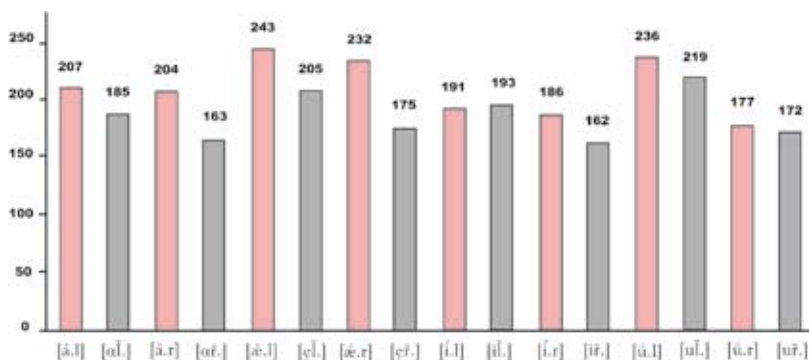
TYRIMO REZULTATAI

Trukmė. Dėl bendrosios dvigarsių trukmės yra įvairių nuomonių. Bendrinės kalbos, rytų, vakarų ir pietų aukštaičių patarmių, pietų žemaičių raseinių tyrimai (žr. Anusienė, 1984, 16; Kačiuškienė, Girdenis, 1997, 34; Bacevičiūtė, 2004, 85; Kazlauskaitė, 2002, 125; Leskauskaitė, 2004, 195; Atkočaitytė, 2002, 125) rodo, kad ilgesni esti akūtiniai dvigarsiai. Šiaurės žemaičiai ir pietų žemaičiai varniškai labiau ilgina cirkumfleksinius dvigarsius (Girdenis, 1974, 172; Kačiuškienė, Girdenis, 1997, 34; Bukantis, 1984, 14–15). Vadinas, labiau pailginami priegaidžių opozicijos žymėtieji nariai: aukštaičių – akūtiniai, žemaičių – cirkumfleksiniai dvigarsiai. Va-

2 Apie programą *Praat* plačiau žr. <http://www.fon.hum.uva.nl/praat>. Programas *Formant 2* ir *Student 2* sukūrė A. Girdenis.

karų aukštaičių kauniškių mišriųjų dvigarsių trukmė nepriklauso nuo priegaidės, nors tyrėjai pastebi, kad akūtiniai dvigarsiai dažniau būna ilgesni (Bacevičiūtė, 2004, 88). Dar kiti tyrinėtojai mano, kad bendrinės kalbos tvirtapradžių ir tvirtagalių dvigarsių trukmės santykis taip pat svyruoja ir nėra absoliutus (Пакерис, Плакунова, Урбялене, 1972, 5–13; Vaitkevičiūtė, 1995, 50).

Svirkių šnektos akūtiniai mišrieji dvigarsiai ilgesni už cirkumfleksinius, tačiau jų trukmės atotrūkis nėra didelis: 1,1 : 1. (žr. 1 pav.). Šiek tiek didesni skirtumai užfiksuoti tarp *áR*, *éR* ir *aŖ*, *eŖ* tipo dvigarsių trukmės – 1,2 k. Atotrūkis tarp konkrečių dvigarsių trukmės gali būti dar didesnis, pvz.: [*á.r*] ir [*αŖ.*], [*é.r*] ir [*ēŖ.*] bendrosios trukmės santykis lygus 1,3 : 1.

1 pav. Akūtinių ir cirkumfleksinių mišriųjų dvigarsių bendroji trukmė (ms)

Studento kriterijus (žr. 1 lent.) reikšmingus trukmės skirtumus rodo tik tarp [*a*], [*e*] + *R* tipo dvigarsių (tokio tipo dvigarsių didesnis trukmės santykių kontrastingumas užfiksuotas ir bendrinėje kalboje, žr. Pakerys, 1982, 158–159). Dvigarsių [*a*], [*e*] + *R* atveju Studento kriterijaus reikšmės viršija kritinės reikšmės maksimalia tikimybe ($\alpha < 0,001$). Statistinis dvigarsių [*i*], [*u*] + *R* trukmės vertinimas 3 iš 4 atvejų nerodo reikšmingų skirtumų: 95% pasikliaujamieji intervalai persidengia, o Studento kriterijaus reikšmės mažesnės už kritinės reikšmės.

1 lentelė. Akūtinių ir cirkumfleksinių mišriųjų dvigarsių bendrosios trukmės vertinimas Studento kriterijumi³

Mišrusis dvigarsis	<i>n</i>	\bar{x} (ms)	<i>s</i> (ms)	<i>v</i> (%)	Santykis	95% pasikl. int. (ms)	$t \leq t_{\alpha}$
<i>k<á.l>tas</i>	11	207	11	5,2		200÷214	
<i>k<á.ĩ.>tas</i>	10	185	23	12,4	1,1 : 1	169÷ 202	$2,77 > t_{0,05} = 2,09$
<i>k<á.r>tas</i>	11	204	16	7,9		193÷215	
<i>k<á.ř.>tas</i>	10	163	22	13,4	1,3 : 1	147÷178	$4,95 > t_{0,001} = 3,88$
<i>g<é.l>ta</i>	13	243	26	10,6		228÷259	
<i>g<é.ĩ.>sta</i>	14	206	25	11,9	1,2 : 1	192÷220	$3,88 > t_{0,001} = 3,73$
<i>v<é.r>da</i>	11	232	27	11,7		214÷250	
<i>v<é.ř.>sta</i>	13	175	24	13,7	1,3 : 1	160÷189	$5,48 > t_{0,001} = 3,79$
<i>p<í.l>nas</i>	12	191	22	11,5		177÷205	
<i>p<í.ĩ.>vas</i>	11	193	21	10,8	1 : 1	179÷ 207	$0,21 < t_{0,05} = 2,08$
<i>šp<í.r>tas</i>	15	186	17	9,2		177÷196	
<i>p<i.ř.>ktas</i>	14	162	26	16,2	1,1 : 1	147÷177	$3,03 > t_{0,01} = 2,77$
<i>b<ú.l>ku</i>	13	236	25	10,7		220÷251	
<i>p<u.ĩ.>ku</i>	13	219	22	9,9	1,1 : 1	206 ÷232	$1,80 < t_{0,05} = 2,06$
<i>k<ú.r>tas</i>	15	177	24	13,6		164÷190	
<i>t<u.ř.>tas</i>	14	172	26	15,0	1 : 1	157 ÷187	$0,59 < t_{0,05} = 2,05$

Tokie trukmės santykių svyravimai suponuoja mintį, kad priegaidėms identifikuoti svarbesnė ne bendroji dvigarsių trukmė, o pirmojo dėmens pailgėjimas, kuris ir lemia viso dvigarsio trukmę. Nustatyta, kad atskirų dvigarsių sandų trukmė diferencijuoja bendrinės kalbos, taip pat rytų aukštaičių panevėžiškių priegaides (žr. Pakerys, 1967, 129–134; 1968, 97–117; 1982, 49; Kačiuškienė, Girdenis, 1997, 34). Plg. šiaurės žemaičių tarmėje – priešingai: patikimesnis priegaidės indikatorius yra viso dvigarsio, o ne pirmojo dėmens, trukmė (žr. Girdenis, 1974, 182). Akūtinių ir cirkumfleksinių dvigarsių pirmųjų dėmenų trukmė vakarų aukštaičių kauniškių patarmėje be-

³ 1, 2 ir 4 lentelėse vartojamų simbolių reikšmės: *n* – matavimų skaičius, \bar{x} – aritmetinis vidurkis, *s* – standartinis nuokrypis, *v* – variacijos koeficientas, 95% pasikl. int. – 95 % pasikliaujamasis intervalas, *t* – Studento kriterijaus reikšmė, *t_α* – kritinė to kriterijaus reikšmė (*α* – rezultatų reikšmingumo lygmuo).

veik nesiskiria (Bacevičiūtė, 2004, 89), o kitose patarmėse gali būti ilgesni tiek akūtinių (Leskauskaitė, 2004, 212–213), tiek cirkumfleksinių (Atkočaitytė, 2002, 126) dvigarsių pirmieji dėmenys.

Buvo apskaičiuota ir palyginta vilniškių mišriųjų dvigarsių atskirų dėmenų trukmė (žr. 2 lent.). Paminėtina, jog segmentuoti dvigarsių dėmenis gana problemiška, nes nekirčiuoti pirmieji sandai neturi stacionariosios dalies, garsų persidengimo ribos nusitrynusios. Karpant atsižvelgta į spektrogramos piešinį, atskirų dėmenų inversinį klausymą. Pačiais sudėtingiausiais atvejais tuos pačius garsus stengtasi kirpti maždaug toje pačioje vietoje.

2 lentelė. Akūtinių ir cirkumfleksinių mišriųjų dvigarsių atskirų dėmenų trukmė ir jos vertinimas Studento kriterijumi

Mišrusis dvigarsis	<i>n</i>	<i>x̄</i> (ms)	<i>s</i> (ms)	<i>v</i> (%)	95% pasikl. int. (ms)	<i>t</i> ≤ <i>t</i> _α
Pirmasis dėmuo						
<i>k</i> < <i>á.</i> > <i>ltas</i>	12	149	14	9,5	140÷158	8,38> <i>t</i> _{0,001} =3,73
<i>k</i> < <i>α</i> > <i>ĩ.tas</i>	15	103	14	13,9	95÷111	
<i>k</i> < <i>á.</i> > <i>rtas</i>	13	147	17	11,3	137÷157	6,49> <i>t</i> _{0,001} =3,79
<i>k</i> < <i>α</i> > <i>ř.tas</i>	11	102	18	17,4	90÷114	
<i>g</i> < <i>é.</i> > <i>lta</i>	13	182	17	9,4	172÷193	9,95> <i>t</i> _{0,001} =3,73
<i>g</i> < <i>ę</i> > <i>ĩ.sta</i>	14	113	19	16,6	102÷124	
<i>v</i> < <i>é.</i> > <i>rda</i>	13	180	17	9,6	169÷190	8,62> <i>t</i> _{0,001} =3,73
<i>v</i> < <i>ę</i> > <i>ř.sta</i>	14	115	22	18,9	102÷127	
<i>p</i> < <i>í.</i> > <i>lnas</i>	12	100	8	7,7	95÷104	0,64< <i>t</i> _{0,05} =2,07
<i>p</i> < <i>i</i> > <i>ĩ.vas</i>	13	102	11	10,6	95÷109	
<i>šp</i> < <i>í.</i> > <i>rtas</i>	14	103	12	11,2	97÷110	2,33> <i>t</i> _{0,05} =2,05
<i>p</i> < <i>i</i> > <i>ř.ktas</i>	15	92	14	15,1	84÷100	
<i>b</i> < <i>ú.</i> > <i>lku</i>	12	110	14	13,0	101÷120	0,67< <i>t</i> _{0,05} =2,06
<i>p</i> < <i>u</i> > <i>ĩ.ku</i>	14	114	11	9,9	107÷120	
<i>k</i> < <i>ú.</i> > <i>rtas</i>	12	100	10	10,2	93÷106	0,48< <i>t</i> _{0,05} =2,06
<i>t</i> < <i>u</i> > <i>ř.tas</i>	15	98	12	11,9	91÷104	
Antrasis dėmuo						
<i>ká.</i> < <i>l</i> > <i>tas</i>	12	60	10	17,3	54÷67	4,23> <i>t</i> _{0,001} =3,79
<i>kα</i> < <i>ĩ.</i> > <i>tas</i>	12	82	14	17,3	73÷91	

Antros lentelės tęsinys

Mišrusis dvigarsis	n	\bar{x} (ms)	s (ms)	v (%)	95% pasikl. int. (ms)	$t \leq t_{\alpha}$
Antrasis dėmuo						
ká.<r>tas	12	59	9	14,5	53÷64	1,70<t _{0,05} =2,08
kā<ř.>tas	11	68	16	24,0	57÷79	
gá.<l>ta	12	66	13	19,6	58÷75	4,10>t _{0,001} =3,73
gę<ľ.>sla	15	89	15	17,1	81÷98	
vá.<r>da	10	64	10	14,9	57÷71	2,33>t _{0,05} =2,07
vę<ř.>sla	15	54	11	20,3	48÷60	
pí.<l>nas	11	91	17	19,2	79÷103	1,45<t _{0,05} =2,08
pí<ľ.>vas	12	101	17	16,9	90÷112	
špí.<r>tas	15	84	14	16,3	76÷92	0,09<t _{0,05} =2,06
pí<ř.>ktas	12	83	15	18,5	74÷93	
bú.<l>ku	11	103	21	20,7	89÷118	2,67>t _{0,05} =2,09
pu<ľ.>ku	11	83	15	17,8	73÷92	
kú.<r>tas	13	58	7	12,8	54÷62	0,44<t _{0,05} =2,06
tu<ř.>tas	13	59	9	15,7	54÷65	

Akūtinių dvigarsių pirmasis dėmuo vidutiniškai 1,3 k. ilgesnis už cirkumfleksinių dvigarsių I-ąjį dėmenį. Dvigarsių pirmieji dėmenys [á.], [é.] už atitinkamus cirkumfleksinius dvigarsių dėmenis ilgesni 1,5 k. Žemutinio pakilimo dvigarsių dėmenys [á.], [é.] už aukšutinio pakilimo dėmenis [í.], [ú.] ilgesni 1,6 k.⁴ Dvigarsių pirmųjų dėmenų <í./ú.>R ir <i/u>Ř. trukmė nesiskiria. Statistiškai reikšmingas skirtumas užfiksuotas ištyrus <í.>R ir <i>Ř. trukmę, tačiau skirtumo tikimybė nėra didelė: $\alpha < 0,05$ (žr. 2 lent.).

Mišriųjų dvigarsių antrieji dėmenys trukme mažai skiriasi: cirkumfleksinių dvigarsių antrasis dėmuo už akūtinių dvigarsių antrąjį

4 Ištyrus pietų aukštaičių dvigarsių trukmę (žr. Leskauskaitė, 2004, 216) gauti panašūs santykiai, plg.: <V.>R : <V>Ř. = 1,3 k., <á./é.>R : <a/e>Ř. = 1,4 k., <á./é.>R : <í./ú.>R. = 1,3 k. Plg.: vakarų aukštaičių kauniškių plote akūtinių ir cirkumfleksinių dvigarsių pirmųjų dėmenų trukmė beveik nesiskiria (Bacevičiūtė, 2004, 89).

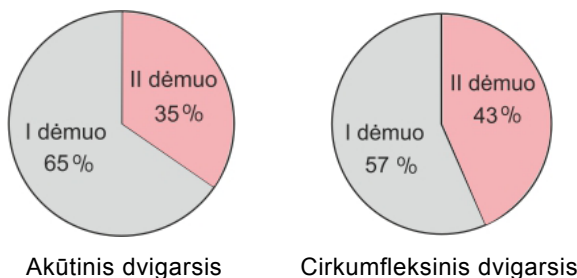
dėmenį ilgesnis tik 1,1 k. (tokie pat trukmės santykiai ir pietų aukštaičių plote, žr. Leskauskaitė, 2004, 216). Statistinis antrųjų dvigarsių dėmenų trukmės įvertinimas taip pat nevienareikšmis: 4 atvejais iš 8 (t. y. 50 proc.) užfiksuotas reikšmingas skirtumas, kitais atvejais pasikliaujamieji intervalai susikerta, o Studento kriterijumi įvertintos empirinės reikšmės neviršija kritinių (žr. 2 lent.).

Mišriųjų dvigarsių **trukmės** tyrimą galima apibendrinti šiomis išvadomis:

- 1) tiek bendroji trukmė, tiek I-ojo dėmens trukmė diferencijuoja tik dvigarsių, prasidedančių žemutiniais balsiais [a], [e], priegaides;
- 2) pagal II-ojo dėmens trukmę priegaidės nediferencijuojamos;
- 3) didelis atotrūkis tarp akūtinių dvigarsių pirmųjų dėmenų [á.], [é.] ir cirkumfleksinių dvigarsių pirmųjų dėmenų [ɑ], [ɛ] trukmės liudija apie cirkumfleksinių dvigarsių pirmųjų dėmenų kokybinę redukciją;
- 4) mišriųjų dvigarsių, prasidedančių aukštutiniais balsiais [i], [u], trukmei priegaidės įtakos beveik nedaro.

Pridurtina, kad didžiąją dalį mišriųjų dvigarsių – tiek akūtinių, tiek cirkumfleksinių – sudaro pirmasis dėmuo (62 proc.), mažesniąją dalį – sonantas (38 proc.). Akūtinio dvigarsio pirmasis dėmuo dar ilgesnis, o antrasis – trumpesnis, atitinkamai 65 proc. ir 35 proc. Cirkumfleksinio dvigarsio pirmasis dėmuo taip pat ilgesnis – jis sudaro 57 proc. viso dvigarsio trukmės, sonantas – 43 proc. dvigarsio trukmės (žr. 2 pav.).

2 pav. Mišriųjų dvigarsių atskirų dėmenų trukmė

PAGRINDINIS TONAS IR INTENSIVUMAS

Bendrinės kalbos dvibalsių pagrindinio tono tyrimai parodė, kad cirkumfleksinių dvigarsių pagrindinio tono viršūnės ir vidutinis lygis aukštesni negu atitinkamų akūtinių dvigarsių. Intensyvumo duomenys rodo, kad cirkumfleksiniai dvigarsiai šiek tiek intensyvesni už tokius pat akūtinis dvigarsius (Pakerys, 1982, 166, 175). Tarmėse priegaidžių skiriamųjų požymių svarba įvairuoja. Žemaičių patarmėse pagrindinis tonas ir intensyvumas laikomi svarbiais priegaidžių diferenciniais požymiais, tono ir intensyvumo kreivės beveik izomorfiškos, tad ryškesnė priegaidžių muzikinė prigimtis (žr. Kačiuškienė, Girdenis, 1997, 35; Atkočaitytė, 2002, 131–137; Laigonaitė, 1958, 99). Aukštaičių tarmėse priegaidės diferenciuoja tam tikri pagrindinio tono ir intensyvumo matmenys, pvz.: viršūnės pasirodymo laikas (Girdenis, Pupkis, 1974, 111), kitimo diapazonas (Kazlauskaitė, 2002, 137; Leskauskaitė, 2004, 205). Be to, pagrindinis tonas dažnai kinta kitaip nei intensyvumas (žr. Kačiuškienė, Girdenis, 1997, 35). Galima numanyti, kad aukštaičių priegaidėms skirti pagrindinis tonas nėra toks svarbus kaip žemaičiams. Plg.: A. Pakerio (Пакерис, 1968, 17) eksperimentai rodo, kad pagrindinis tonas nelaikytinas bendrinės kalbos dvibalsių priegaidžių diferenciniu požymiu, nes yra priklausomas nuo frazės intonacijos.

Rytų aukštaičių vilniškių pagrindinis tonas bei intensyvumas buvo tiriami pagal kelis parametrus: 1) **maksimumas** – aukščiausias pagrindinio tono ir intensyvumo kreivės pakilimo taškas (pustoniais ir decibelais); 2) **vidutinis lygis** – visų kreivės taškų vidurkis (pt ar dB); 3) **maksimumo laikas** – laiko tarpas nuo garso pradžios iki viršūnės pasirodymo momento (milisekundėmis).

Pagrindinis tonas. Atliktas tyrimas rodo, kad rytų aukštaičių vilniškių šnektose aukštesnis pagrindinis tonas būdingas cirkumfleksiniams dvigarsiams: tiek vidutinis lygis, tiek maksimalios pagrindinio tono reikšmės didesnės negu akūtinių dvigarsių. Šiai tendencijai

nepaklūsta dvigarsiai [ú.l] ir [é.r]: jų pagrindinio tono reikšmės didesnės nei atitinkamų cirkumfleksinių dvigarsių (žr. 3 lent.).

3 lentelė. Akūtinių ir cirkumfleksinių mišriųjų dvigarsių pagrindinis tonas ir intensyvumas

Dvi-garsis	Pagrindinis tonas				Intensyvumas			
	Vidutinis maksimumo laikas		Maksimumo vidurkis (ht)	Vidutinis lygis (pt)	Vidutinis maksimumo laikas		Maksimumo vidurkis (dB)	Vidutinis lygis (dB)
	ms	%			ms	%		
[á.l]	139	67	9,9	8,4	39	19	80,2	77,6
[ā.l]	101	55	9,4	8,7	42	23	80,8	77,1
[á.r]	140	69	9,3	8,2	40	20	80,3	75,3
[ā.r]	90	55	10,3	9,3	35	21	80,3	75,5
[é.l]	138	57	9,1	8,4	52	21	79,7	76,8
[ē.l]	121	59	10,2	10,0	45	22	82,4	77,5
[é.r]	127	55	9,7	8,5	35	15	79,8	76,0
[ē.r]	100	57	9,1	8,2	42	24	80,7	77,6
[í.l]	88	46	10,8	9,5	52	27	80,9	78,7
[ī.l]	96	50	11,4	10,3	43	22	80,7	78,2
[í.r]	97	52	11,2	10,1	55	30	80,6	76,1
[ī.r]	91	56	11,6	10,8	42	26	81,7	76,8
[ú.l]	133	56	12,0	10,4	49	21	82,0	77,7
[ū.l]	105	48	10,9	9,7	58	26	81,1	78,3
[ú.r]	85	48	10,2	9,2	95	54	81,3	76,9
[ū.r]	52	30	11,8	10,9	48	28	81,6	77,1

Pagal viršūnės pasirodymo laiką mišriuosius dvigarsius galima suskirstyti į dvi grupes:

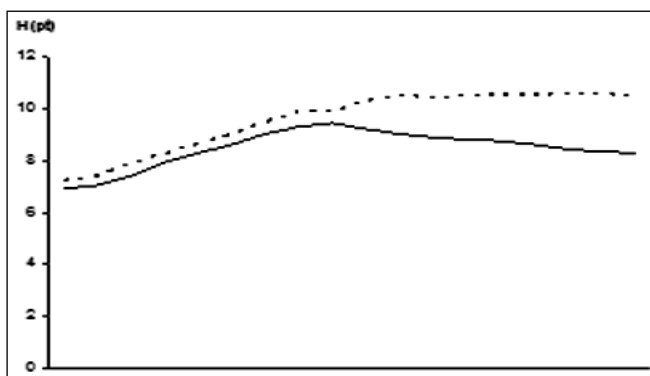
- 1) dvigarsiai, prasidedantys užpakaliniiais balsiais [a] ir [u], – akūtiniuose skiemenyse pagrindinio tono viršūnė pasirodo vėliau negu cirkumfleksiniuose;
- 2) dvigarsiai, prasidedantys priešakiniais balsiais [i], [e], – šie akūtiniai dvigarsiai viršūnę pasiekia anksčiau nei cirkumfleksiniai.

Antrosios grupės dvigarsių pagrindinio tono moduliacija atitinka bendrinės kalbos akūto ir cirkumflekso apibrėžimą ir gerai matoma 3–6 pav.: akūtinių dvigarsių tonas yra žemesnis, jie anksčiau pasiekia

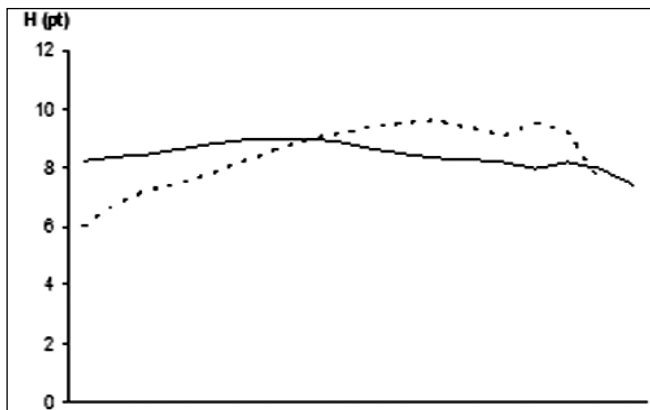
viršūnę ir maždaug nuo garso vidurio jų tonas pradeda žemėti (kylantis – krintantis tonas). Cirkumfleksiniai dvigarsiai pasižymi aukštesniu tonu, jų viršūnę pasirodo vėliau, antroje garso dalyje tonas tolygus (kylantis tonas).

Tai, kad akūtinių dvigarsių, prasidedančių [a], [u], viršūnę pasirodo vėliau nei atitinkamų cirkumfleksinių, aiškintina savaimine garsų trukme. Be to, nevienareikšmiai pagrindinio tono rodmenys suponuoja mintį, kad pagrindinis tonas nėra skiriamasis mišriųjų dvigarsių priegaidžių požymis.

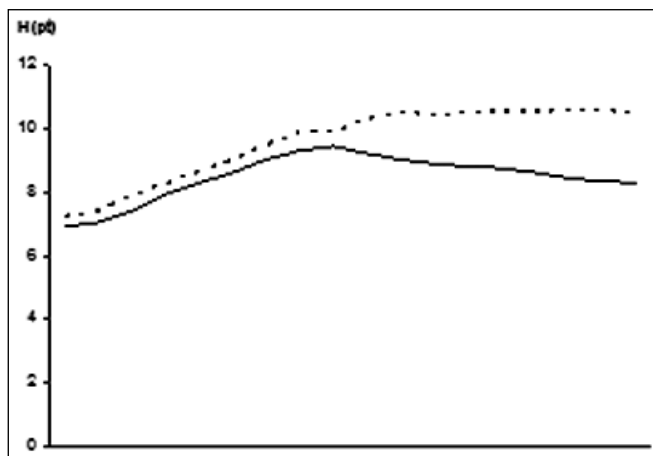
3 pav. Dvigarsių [æ.l] (---) ir [el̥.] (---) pagrindinis tonas žodžiuose $g < \acute{\text{æ}}.l > \text{ta}$ – $g < \acute{\text{el̥}}. > \text{sta}$

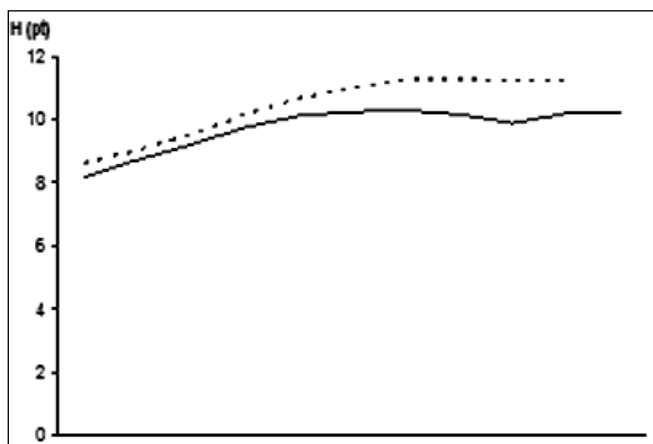
4 pav. Dvigarsių [æ.r] (---) ir [er̥.] (---) pagrindinis tonas žodžiuose $v < \acute{\text{æ}}.r > \text{da}$ – $v < \acute{\text{er̥}}. > \text{sta}$

5 pav. Dvigarsių [í.l] (—) ir [iĩ.] (---) pagrindinis tonas žodžiuose $p<\acute{i}.l>nas$ – $p<ĩ.ĩ.>vas$

6 pav. Dvigarsių [ĩ.r] (—) ir [iĩr.] (---) pagrindinis tonas žodžiuose $\acute{s}p<\acute{i}.r>tas$ – $p<ĩr.ĩ.>ktas$

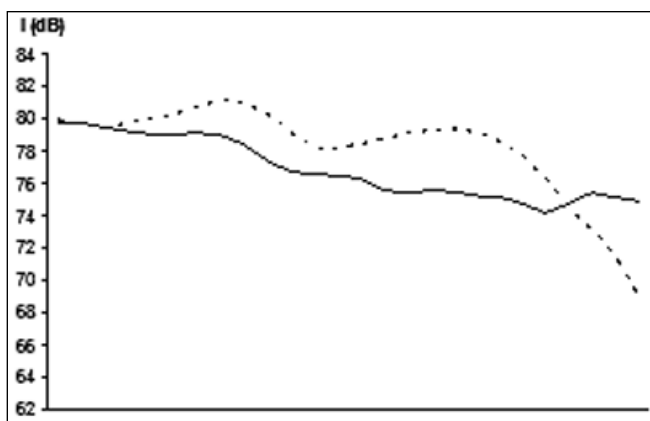
Intensyvumas. Cirkumfleksiniai dvigarsiai tariaami ne tik aukštesniu, bet ir stipresniu balsu, jų intensyvumo viršūnės aukštesnės ir jos pasiekiamos vėliau, negu tariant akūtinius dvigarsius.

Šias tendencijas ne visais atvejais atitinka dvigarsiai, prasidedantys aukštutinio pakilimo balsiais [i], [u]. Galbūt tokio tipo dvigarsiuose esama tam tikros priegaidžių niveliacijos. Neatmestina ir mintis, kad

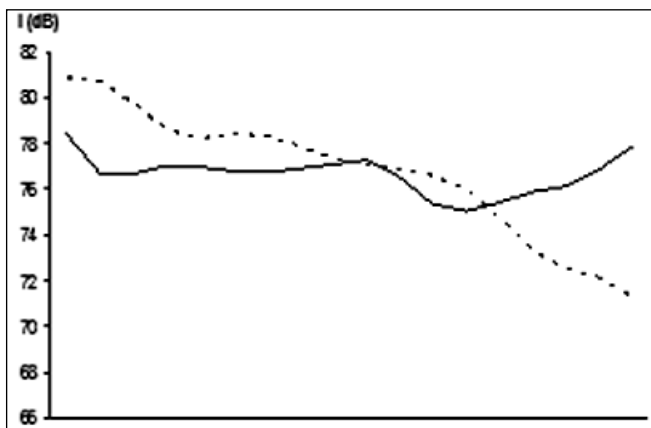
mišriųjų dvigarsių priegaidės skiriamos ne pagal vieną ir tą patį kriterijų. Plg.: A. Pakerys (1967, 132) teigia, kad dvibalsių ir mišriųjų dvigarsių, kurių pirmuoju dėmeniu eina *i, u < e, o>*, priegaidės suvokiamos pagal energingesnį vieno ar kito dėmens ištarimą, t. y. pagal intensyvumą. Dvibalsių ir mišriųjų dvigarsių su pirmuoju dėmeniu *a, e* skiriamasis priegaidės požymis esąs pirmojo dėmens ilgumas.

Intensyvumo kitimus vaizdžiai iliustruoja grafikai 7–10 pav.

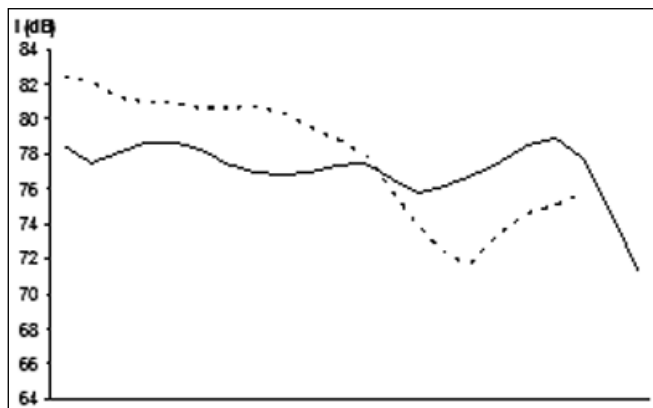
7 pav. Dvigarsių [á.l] (---) ir [aĩ.] (---) intensyvumas žodžiuose *k<á.l>tas* – *k<aĩ.>tas*

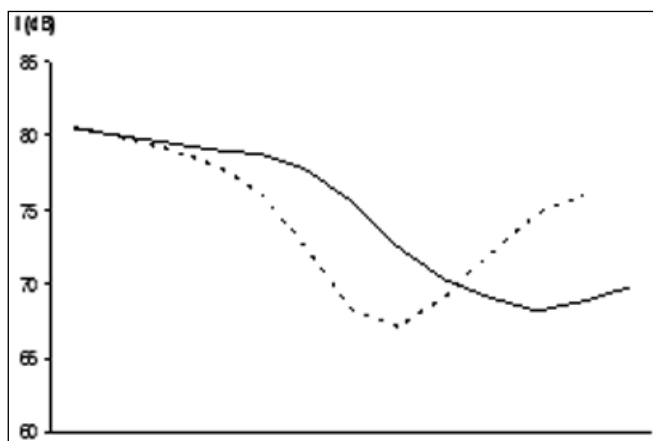
8 pav. Dvigarsių [é.l] (---) ir [eĩ.] (---) intensyvumas žodžiuose *g<é.l>ta* – *g<eĩ.>sta*

9 pav. Dvigarsių [ǣ.r] (--) ir [eř.] (---) intensyvumas žodžiuose *v<ǣ.r>da– v<eř.>sta*

10 pav. Dvigarsių [í.r] (--) ir [iř.] (---) intensyvumas žodžiuose *šp<í.r>tas – p<iř.>ktas*

Kaip parodė skaičiavimai (žr. 3 lent.), daugeliu atvejų cirkumfleksiniai dvigarsiai intensyvesni (nors plg. atvirkštinę dvigarsių [í.r] – [iř.] trajektoriją), intensyvumo kitimo diapazonas platesnis. Akūtiniai dvigarsiai – priešingai: tariami su mažesniu intensyvumu ir tolygiau (plg. kitokius vakarų aukštaičių kauniškių dvigarsių tyrimo rezultatus, žr. Bacevičiūtė, 2004, 102).

4 lentelė. Akūtinųjų ir cirkumfleksinių mišriųjų dvigarsių pagrindinio tono bei intensyvumo duomenų vertinimas Studento kriterijumi

Duomenys	Mišrusis dvigarsis	<i>n</i>	\bar{x}	<i>s</i>	<i>v</i>	95% pasikl. int.	$t \leq t_{\alpha}$
Pagrindinis tonas							
Maksimumo laikas (ms)	akūtinis cirkumfl.	90 105	129 97	16 16	12,7 16,5	112÷146 82÷112	$3,59 > t_{0,005} = 3,50$
Maksimumo vidurkis (pt)	akūtinis cirkumfl.	90 90	9,8 11,0	0,60 7	6,3 6,1	9,2÷ 10,5 10,3÷ 11,7	$3,21 > t_{0,01} = 3,17$
Vidutinis lygis (pt)	akūtinis cirkumfl.	90 90	8,7 10,2	0,5 0,6	6,0 6,1	8,2÷9,3 9,5÷10,8	$4,41 > t_{0,005} = 3,58$
Intensyvumas							
Maksimumo laikas (ms)	akūtinis cirkumfl.	105 105	46 46	8 6	17,0 12,8	39÷53 40÷51	$0,08 < t_{0,05} = 2,18$
Maksimumo vidurkis (dB)	akūtinis cirkumfl.	105 120	80,4 81,2	0,6 7	0,7 0,8	79,9÷80,9 80,6÷81,7	$2,30 > t_{0,05} = 2,16$
Vidutinis lygis (dB)	akūtinis cirkumfl.	105 105	76,6 77,5	0,9 0,6	1,1 0,7	75,8÷77,4 77,0÷78,0	$2,24 > t_{0,05} = 2,18$

5 lentelė. Akūtinųjų ir cirkumfleksinių mišriųjų dvigarsių pagrindinio tono ir intensyvumo palyginimas

Duomenys	Akūtiniai dvigarsiai		Cirkumfleksiniai dvigarsiai	
Pagrindinis tonas (pustoniais)				
Maksimumo vidurkis	10,3		10,6	
Vidutinis lygis	9,1		9,7	
Vidutinis maksimumo laikas	118 ms	56 %	95 ms	51 %
Intensyvumas (decibelais)				
Maksimumo vidurkis	80,6		81,2	
Vidutinis lygis	76,9		77,3	
Vidutinis maksimumo laikas	52 ms	26 %	44 ms	24 %

Ištyrus pagrindinį toną ir intensyvumą aiškėja, kad:

1. Cirkumfleksiniai mišrieji dvigarsiai tariaami aukštesniu tonu ir intensyviau negu akūtiniai, jų pikinė reikšmė taip pat didesnė.
2. Cirkumfleksinių dvigarsių tono ir intensyvumo viršūnė pasirodo anksčiau negu akūtinių, bet šis požymis nediferencijuoja priegaidžių.
3. Tono ir intensyvumo diapazono kitimas nelaikytinas priegaidžių skiriamuoju požymiu.

KOKYBĖ

Rytinėse aukštaičių tarmėse prozodinius dvibalsių skirtumus paryškina kokybiniai pakitimai, paprastai būdingi pirmajam cirkumfleksinio dvigarsio dėmeniui, kuris akomodacijos būdu suartėja su antruoju dėmeniu (žr. Kačiuškienė, Girdenis, 1997, 33). Cirkumfleksinių dvigarsių pirmojo dėmens redukcija taip pat fiksuojama bendrinėje kalboje (DLKG, 2005, 39) ir net žemaičių šnektose (Girdenis, 1996, 80). Vis dėlto žemaičių tarmėje kokybiniai garsų požymiai tėra papildomi priegaidžių rodikliai, plg.: raseiniškių plote dalis cirkumfleksinės priegaidės spūdžio tenka ir pirmajam dėmeniui (žr. Atkočaitytė, 2002, 143). Pietų aukštaičių patarmėje mišriųjų dvigarsių dėmenų kokybė yra „vienas iš svarbių priegaidžių rodiklių“, o ryškiau artiku-liuojami akūtiniai dvigarsiai (Leskauskaitė, 2004, 225).

Mišriųjų dvigarsių kokybiškai analizuoti tik pirmieji dėmenys. Aukštaičių patarmėje ilginamas ir antrasis cirkumfleksinių dvigarsių dėmuo, bet „tas ilginimas, matyt, nėra toks ryškus, kad atsvertų pirmojo dėmens redukcijos padarinius“ (Kačiuškienė, Girdenis, 1997, 34).

Dvigarsių, prasidedančių balsiu [á.], tiek F_1 , tiek F_2 aukštesnės negu cirkumfleksinio dvigarsio pirmojo dėmens [a] pirmosios dvi formantės (žr. 10 lent.). Vadinasi, [á.] yra žemesnio pakilimo, atviresnis, kompaktiškesnis, mažesnio tonalumo, tariamasis labiau įtemptais kalbos padargais. Cirkumfleksinio dvigarsio pirmojo dėmens $\langle a \rangle \tilde{R}$. žemesnė F_2 liudija, kad [a] užpakalesnis ir labiau lūpinis nei

<á.>R (plg.: [á.] $b = 106$, [a] $b = 107$, tokie pat [ǣ.] ir [e] bemoliškumo rodikliai).

Akūtinių dvigarsių, prasidedančių [ǣ.], pirmasis dėmuo turi aukštesnę F_1 , tačiau žemesnę F_2 negu <ę>R̃. Akūtas išryškina prigimtines garso savybes: [ǣ] yra priešakesnis, atviresnis, žemesnio pakilimo, kompaktiškesnis, labiau įtemptas ir mažesnio tonalumo nei [e], kurio formantės pasislinkusios arčiau spektro centro neutrallesnių artikuliacijų link (žr. 6 lent.).

6 lentelė. Akūtinių ir cirkumfleksinių mišriųjų dvigarsių pirmųjų dėmenų kokybės duomenys⁵

Mišrusis dvigarsis	F_1 (Hz)	F_2 (Hz)	F_3 (Hz)	b	C	T	\dot{t}
[<á.>l]	800	1310	2430	106	915	-54	560
[<a>̃l.]	650	1290	2650	107	885	-15	510
[<á.>r]	770	1410	2260	106	901	58	600
[<a>̃r.]	650	1380	2370	107	879	92	400
[<ǣ.>l]	810	1370	2480	106	911	-29	460
[<ę>̃l.]	570	1620	2550	107	843	257	240
[<ǣ.>r]	740	1450	2520	106	891	52	310
[<ę>̃r.]	580	1700	2510	106	841	298	290
[<í.>l]	400	1900	2550	108	782	549	550
[<i>̃l.]	390	1980	2520	108	776	601	610
[<í.>r]	390	1960	2460	108	778	603	610
[<i>̃r.]	420	1960	2580	107	786	550	620
[<ú.>l]	440	950	2740	110	864	-126	850
[<u>̃l.]	440	920	2750	111	868	-155	890
[<ú.>r]	460	980	2610	110	867	-97	670
[<u>̃r.]	460	1040	2630	110	860	-49	630

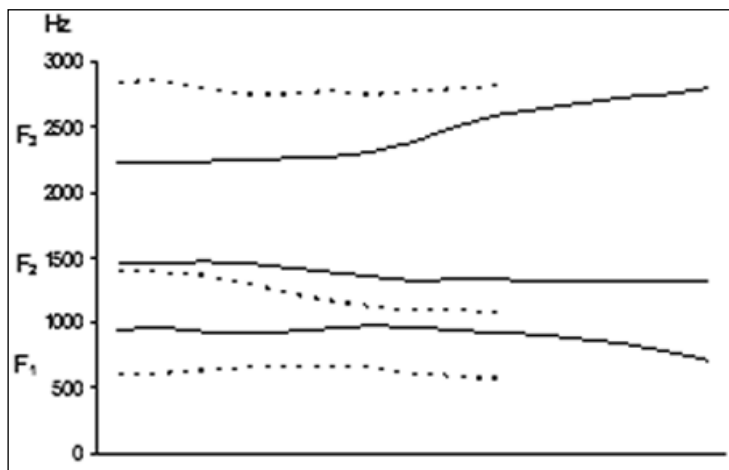
⁵ Lentelėje vartojamų simbolių reikšmės: F_1 , F_2 , F_3 – pirmoji, antroji, trečioji formantės, b – bemoliškumas, C – kompaktiškumas, T – tonalumas, \dot{t} – įtempimas. Kokybės parametrai apskaičiuoti programa *Formant 2*.

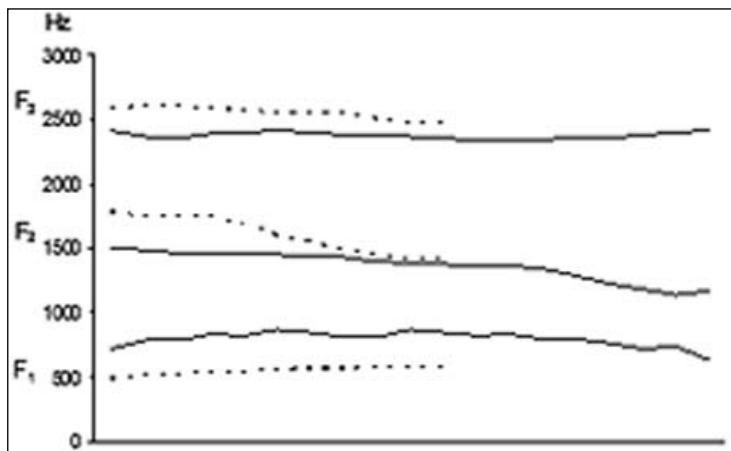
Dvigarsių, prasidedančių $[i]$, $[u]$, akūtinių ir cirkumfleksinių dvigarsių pirmųjų dėmenų F_1 reikšmės sutampa (plg.: $\langle \acute{u} \rangle l$ ir $\langle u \rangle \tilde{l}$. $F_1 = 440$ Hz, $\langle \acute{u} \rangle r$ ir $\langle u \rangle \tilde{r}$. $F_1 = 460$ Hz) arba skiriasi nedaug. Antrosios formantės F_2 reikšmės rodo, kad priešakesnis cirkumfleksinio $\langle i \rangle \tilde{l}$ pirmasis dėmuo, o užpakalesni – cirkumfleksinio $\langle u \rangle \tilde{l}$ ir akūtinio $\langle \acute{u} \rangle r$ pirmieji dėmenys. Vadinas, kaip ir bendrinėje kalboje (žr. Балшайтите, 2004, 76–82), rytų aukštaičiai vilniškių aukštutinio pakilimo pirmieji mišriųjų dvigarsių dėmenys skiriasi F_2 formante (arba eile).

Kiti kokybės indeksai taip pat įvairuoja, pvz.: labiau įtempti cirkumfleksinių $\langle i \rangle \tilde{l}$, $\langle i \rangle \tilde{r}$, $\langle u \rangle \tilde{l}$ ir akūtinio $\langle \acute{u} \rangle r$ pirmieji dėmenys. Palyginus su atviraisiais dvigarsiais $[a]$, $[e]$ + R, dvigarsių su uždaraisiais $[i]$, $[u]$ pirmųjų dėmenų kokybė keičiantis priegaidėms išlieka pakankamai stabili (tą atspindi ir fonetinė transkripcija, plg.: $[\acute{a}] \rightarrow [\alpha]$, $[\acute{é}] \rightarrow [\epsilon]$, bet $[\acute{i}] \rightarrow [i]$, $[\acute{ú}] \rightarrow [u]$).

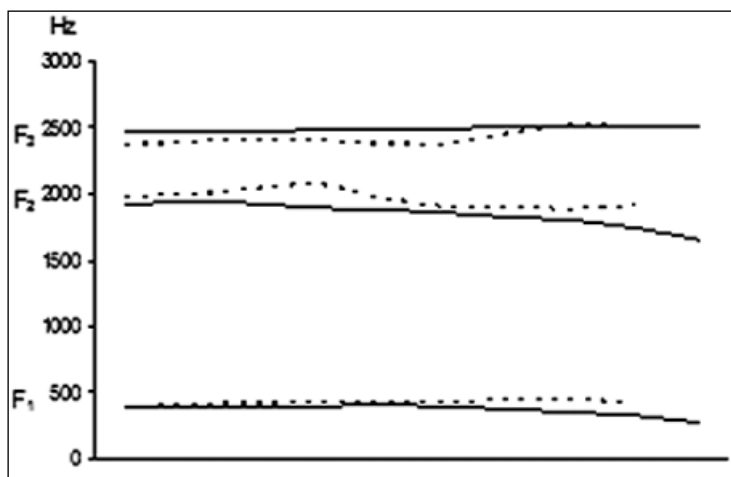
Formančių dinamika matyti 11–14 pav. Dvigarsių, prasidedančių $[a]$, $[e]$, akūto kreivės labiau atsiskiria nuo cirkumflekso kreivių, o dvigarsių su $[i]$, $[u]$ formantės linkusios sutapti bei persipinti.

11 pav. Dvigarsių $[\acute{a}.l]$ (—) ir $[a\tilde{l}]$ (---) formančių trajektorijos žodžiuose $k\langle \acute{a}.l \rangle tas$ – $k\langle a\tilde{l} \rangle tas$

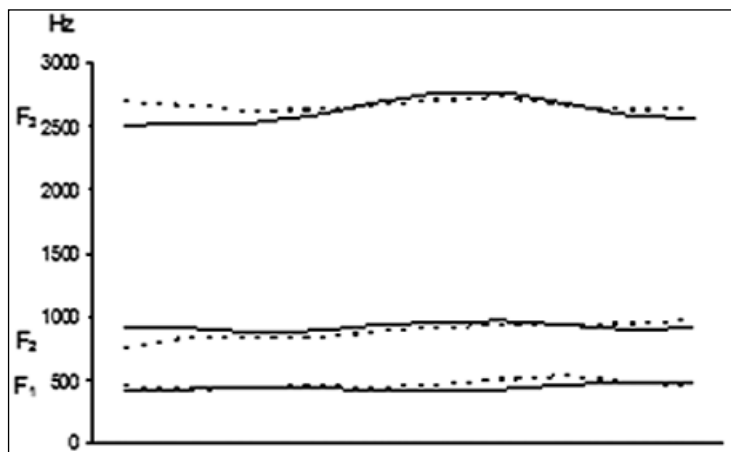

12 pav. Dvigarsių [æ.l] (—) ir [ɛ.l̃] (---) formančių trajektorijos žodžiuose $g<\acute{a}.l>ta - g<\acute{e}.l̃>sta$

13 pav. Dvigarsių [ĩ.r] (—) ir [iĩ.r̃] (---) formančių trajektorijos žodžiuose $\acute{s}p<\acute{i}.r>tas - p<\acute{i}r̃>ktas$

14 pav. Dvigarsių [ú.l] (---) ir [uľ.] (---) formančių trajektorijos žodžiuose *b<ú.l>ku – p<uľ.>ku*

Nors žvalgomojo eksperimento metu ištirti ne visi dvigarsiai, tam tikras dvigarsių I-ųjų dėmenų kokybės tendencijas galima pastebėti:

- 1) pagal kokybę kirčiuoti mišrieji dvigarsiai skyla į dvi grupes: atvirausius [a], [e] + R ir uždaruosius [i], [u] + R;
- 2) atvirųjų dvigarsių [a], [e] + R pirmųjų dėmenų kokybė susijusi su priegaide: akūtinių dvigarsių I-uose dėmenyse labiau išryškėja prigimtinės garso savybės, o cirkumfleksinių dvigarsių I-uose dėmenyse pastebima kokybinė redukcija;
- 3) tarp uždaryjū akūtinių ir cirkumfleksinių dvigarsių [i], [u] + R didesnių kokybės skirtumų neužfiksuota. Galima teigti, kad kokybės požymis nėra svarbus diferencijuojant minėtų dvigarsių priegaides. Neatmestina ir priegaidžių niveliacijos, tikėtinos dėl [i], [u] uždaro ir kokybinio stabilumo, galimybės.

IŠVADOS

Eksperimentinis rytų aukštaičių vilniškių priegaidžių tyrimas rodo, kad nėra universalaus akustinio parametro, diferencijuojančio vilniškių mišriųjų dvigarsių priegaides. Pagal priegaidžių akusti-

nus požymius mišriuosius dvigarsius tikslinga skirti į atvirouosius ir uždaruosius:

1. Rytų aukštaičių vilniškių atvirųjų mišriųjų dvigarsių [a], [e] + R priegaidės diferencijuoja pirmojo dėmens trukmė ir kokybė: a) pirmasis dėmuo ilginamas akūtinuose dvigarsiuose; b) išlaikoma pirmojo dėmens kokybė akūtinuose dvigarsiuose; c) pirmajam dėmeniui būdinga kokybinė redukcija cirkumfleksiniuose dvigarsiuose.
2. Uždarųjų mišriųjų dvigarsių [i], [u] + R priegaidžių skirtumai labiau niveliuoti. Tai lemia pirmojo dėmens uždarumas ir kokybinis stabilumas: [i], [u] po kirčiu mažiau pailgėja ir nepatiria kokybinių pokyčių (plg.: [á.]→[a], [ǣ.]→[e]).
3. Pagrindinis tonas ir intensyvumas laikytini papildomais mišriųjų dvigarsių priegaidžių požymiais: a) cirkumfleksiniai dvigarsiai tariaami aukštesniu tonu ir intensyviau, jų maksimumo reikšmės taip pat didesnės negu akūtinų; b) cirkumfleksinių dvigarsių tono ir intensyvumo viršūnės pasirodo anksčiau negu cirkumfleksinių, bet skirtumas nėra statistiškai reikšmingas.
4. Eksperimento rezultatai patvirtina ankstesnių tyrėjų teiginius apie lietuvių kalbos tarmėse egzistuojančias dvi skirtingas dvigarsių priegaidžių sistemas: rytų ir pietų aukštaičiams būdingos kiekybinės dvigarsių priegaidės, o žemaičiams ir vakarų aukštaičiams – toninės priegaidės.

Literatūra

- Anusienė L., 1984, Kirčiuotų akūtinų ir cirkumfleksinių dvibalsių trukmė lietuvių bendrinės kalbos frazėse. – *Kalbotyra* 35(1), 12–17.
- Atkočiaitė D., 2002, *Pietų žemaičių prozodija ir vokalizmas*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.
- Bacevičiūtė R., 2004, *Šakių šnektos prozodija ir vokalizmas*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.
- Bacevičiūtė R., Rinkauskienė R., 2009, Audicinis eksperimentas dialektologijoje: privalumai ir trūkumai (rytų aukštaičių uteniškių vietininkų priegaidžių tyrimas). – *Garsas ir jo tyrimo aspektai: metodologija ir praktika*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 70–87.

- Bukantis J., 1984, Prozodiniai varniškių priegaidžių požymiai. – *Jaunųjų filologų darbai* 1, 11–22.
- DLKG, 2005 – *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Garšva K., 2005, *Lietuvių kalbos paribio šnektos (fonologija)*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.
- Girdenis A., 1974, Prozodinės priegaidžių ypatybės šiaurės žemaičių tarmėje (trukmė, pagrindinis tonas, intensyvumas). – *Eksperimentinė ir praktinė fonetika* / Ats. red. A. Pakerys. Vilnius: Vilniaus valstybinis pedagoginis institutas, 160–198.
- Girdenis A., 1983, Lietuvių bendrinės kalbos prozodinių skiemens tipų santykiniai dažnumai. – *Kalbotyra* 34(1), 117–118.
- Girdenis A., 1996, Energetinė šiaurės žemaičių tarmės priegaidžių fonetinės prigimtės interpretacija. – *Baltistica* 31(1), 71–84.
- Girdenis A., 1998, Šiaurės žemaičių priegaidžių skiriamieji požymiai. – *Lietuvių kalba: tyrimai ir tyrėjai. Konferencijos, skirtos Kazimiero Jauniaus 150 gimimo ir 90 mirimo metinėms paminėti, pranešimų tezės*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, Vilniaus pedagoginis universitetas, 37–38.
- Girdenis A., Pupkis A., 1974, Pietinių vakarų aukštaičių priegaidės (prozodiniai požymiai). – *Eksperimentinė ir praktinė fonetika* / Ats. red. A. Pakerys. Vilnius: Vilniaus valstybinis pedagoginis institutas, 107–125.
- Grumadienė L., 1992, Balsių kiekybės transfonologizacijos tendencijos periferinėse pietų aukštaičių šnektose. – *Tarptautinės konferencijos „Jono Kazlausko diena: istorinės gramatikos dalykai“ programa ir tezės*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 10–11.
- Kačiūskienė G., 2006, *Šiaurės panevėžiškių tarmės fonologijos bruožai*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Kačiūskienė G., Girdenis A., 1997, Rytų aukštaičių ir šiaurės žemaičių priegaidės: bendrybės ir skirtumai. – *Kalbotyra* 46(1), 31–36.
- Kazlauskaitė R., 2002, *Pašušvio šnektos fonologinė sistema: vokalizmas ir prozodija* (daktaro disertacija, rankraštis). Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Kazlauskas J., 2000, *Rinkiniai raštai 1: Lietuvių kalbos istorinė gramatika*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Laigonaitė A., 1958, Dėl lietuvių kalbos kirčio ir priegaidės supratimo. – *Kalbotyra* 1, 71–99.
- Leskauskaitė A., 2004, *Pietų aukštaičių vokalizmo ir prozodijos bruožai*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.
- Mikalauskaitė E., 1975, *Lietuvių kalbos fonetikos darbai*. Vilnius: Mokslo.
- Pakerys A., 1967, Apie kirtį. – *Kalbotyra* 17, 129–134.
- Pakerys A., 1968, Lietuvių literatūrinės kalbos sudėtinų dvibalsių *au, ai, ei* akustiniai požymiai. – *Eksperimentinės fonetikos ir kalbos psichologijos kolokviumo medžiaga* 3. Vilnius: Vilniaus pedagoginis institutas, 97–117.

- Pakerys A., 1982, *Lietuvių bendrinės kalbos prozodija*. Vilnius: Mokslas.
- Stundžia B., 2014, *Bendrinės lietuvių kalbos akcentologija*. Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Urbanavičienė J., 2010, *Svirkių šnektos fonologinė sistema: vokalizmas ir prozodija*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Urbanavičienė J., 2013, Rytų aukštaičių vilniškių mišriųjų dvigarsių [il], [ir], [ur], [ur] priegaidės: audicinis tyrimas. – *Baltistica* 48(1), 37–55.
- Vaitkevičiūtė V., 1995, *Bendrinės lietuvių kalbos priegaidės*. Vilnius: Enciklopedija.
- Zinkevičius Z., 2006, *Lietuvių tarmių kilmė*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Балшайтите Д., 2004, Спектральные характеристики гласных литовского языка в составе смешанных дифтонгов. – *Фонетические чтения в честь 100-летия со дня рождения Л. Р. Зиндера*. Санкт-Петербург, 76–82.
- Пакерис А., 1968, *Акустические признаки дифтонгов ai, ai, ei литовского литературного языка (экспериментально-фонетическое исследование)* (авто-реферат диссертации, рукопись). Вильнюс: Вильнюсский государственный университет.
- Пакерис А., Плакунова Т., Урбялене Я., 1972, Относительная длительность дифтонгов литовского языка. – *Eksperimentinės fonetikos ir kalbos psichologijos kolokviumo medžiaga 5: Garsai, priegaidė, intonacija*. Vilnius: Vilniaus valstybinis pedagoginis institutas, 3–36.

INSTRUMENTAL STUDY OF MIXED DIPHTHONG ACCENTS OF EAST AUKŠTAITIAN VILNIANS

Jolita URBANAVIČIENĖ

Institute of the Lithuanian Language Lexicography Center, Lithuania

SUMMARY. The aim of this article is an experimental study of acoustic features of mixed diphthong accents of East Aukštaitian Vilnians and establishment of the most important ones by identifying [a, e, i, u] + R type syllable accents. 4 acoustic parameters were under analysis: duration, keynote, intensity and quality. Whereas diphthongs are compounds of two components, duration and quality of the first and the second compounds were calculated individually. The experiment was carried out by using the methodology common to the Lithuanian phonological school (in other words – A. Girdenis' school): duration of sounds and meanings of formants were established via the sound analysis programme *Praat*, acoustic sound parameters were calculated via the programme *Formant 2*, statistical analysis was carried out via the programme *Student 2*.

It was established that there is no universal acoustic parameter differentiating the accents of mixed diphthongs of Vilnians. By the acoustic feature of accents it is expedient to divide mixed diphthongs into the open ([a], [e] + R) and closed ([i], [u] + R) ones. The accents of the open mixed diphthongs are differentiated by the duration and quality of the first component: a) the first component is prolonged in acute diphthongs; b) the quality of the first component is maintained in acute diphthongs; c) the first component is characteristic of qualitative reduction in circumflex diphthongs. The differences of the closed mixed diphthong accents are more unified. This is predetermined by the closure and qualitative stability of the first component: [i], [u] under the stress are less prolonged and do not undergo qualitative changes. Keynote and intensity are to be considered additional features of mixed diphthong accents: a) circumflex diphthongs are pronounced at a higher tone and more intensely, their maximum stress is also greater than that of acute ones; b) the peaks of the tone and intensity of circumflex diphthongs emerge earlier than those of circumflex ones, but the difference is not statistically significant.

The results of the experiment confirm the statements by earlier researchers on two different systems of diphthong accents existing in the Lithuanian language: quantitative diphthong accents are characteristic of East and South Aukštaitians, and tone accents – of Samogitians and West Aukštaitians.

KEYWORDS: *East Aukštaitian Vilnians, mixed diphthongs, acoustic features of accents, instrumental study.*

RZECZOWNIKI ILOŚCIOWE W GWARACH POLSKICH. ZARYS PROBLEMATYKI

Joanna KOZIOŁ

*Instytut Języka Polskiego PAN
al. Mickiewicza 31, Kraków, Polska
joannakoziol@ijp-pan.krakow.pl*

STRESZCZENIE. Celem artykułu jest omówienie grupy leksemów będących genetycznie rzeczownikami, a wtórnie służących do określania ilości, które w językoznawstwie polskim noszą różne nazwy: rzeczowniki ilościowe (Schabowska, 1967), liczebniki nieokreślone, nieoznaczone (Obrębska-Jabłońska, 1984); liczebniki partytywne nieokreślone (Laskowski, 1984), zaimki liczebne nieokreślone (USJP, 2003).

Na materiale gwarowym zgromadzonym w kartotece *Słownika gwar polskich* Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie zaprezentowano rzeczowniki podlegające stopniowemu procesowi numeralizacji, które w swoim pierwotnym znaczeniu nazywają konkretne przedmioty lub zjawiska, a w połączeniu z innymi rzeczownikami mogą oznaczać małą lub dużą ilość czegoś. Za najważniejsze kryterium czy dany wyraz podlega „uliczebnikowieniu”, czy też nie, uznano użycie, w którym wchodzi on w zależności składniowe charakterystyczne dla liczebników.

SŁOWA KLUCZOWE: *gary polskie, liczebniki, liczebniki nieokreślone, rzeczowniki ilościowe.*

W swoim artykule zamierzam omówić grupę leksemów będących genetycznie rzeczownikami, a wtórnie służących do określania ilości, które w językoznawstwie polskim noszą różne nazwy: rzeczowniki ilościowe (Schabowska, 1967), liczebniki nieokreślone, nieoznaczo-

ne (Obrębska-Jabłońska, 1984); liczebniki partytywne nieokreślone (Laskowski, 1984), zaimki liczebne nieokreślone (USJP, 2003).

W opisie języka do wyrażania liczebności lub wielkości danego zbioru służą liczebniki, będące nazwami liczb oraz takich cech przedmiotów, które pozostają w związku z liczeniem (Doroszewski, 1952, 224). We współczesnej polszczyźnie stanowią samodzielną klasę gramatyczną. Jednakże ze względu na swoją etymologię i skomplikowany rozwój są grupą bardzo niejednorodną, problematyczną i różnorodnie interpretowaną.

Ze względu na przyjęte różne kryteria podział liczebników przebiega wielopoziomowo. W opisie gramatycznym wyodrębnia się m.in.: liczebniki główne (*dwa, dziesięć*), zbiorowe (*dwoje, pięcioro*), porządkowe (*drugi, piąty*), ułamkowe (*pół, ćwierć*), wielokrotne (*trojaki*), mnożne (*poczwórny*), liczebniki określone – wskazujące na dokładną ilość przedmiotów w zbiorze (*pięć, troje, trojako*), a także liczebniki nieokreślone – sugerujące tylko ogólnikowo wielkość danego zbioru (*kilka, wiele, parę*).

Oprócz liczebników w zasobie słownikowym języka istnieją jeszcze leksemy wyrażające zależności ilościowe np.: *dużo, mało, trochę* traktowane w opisach gramatycznych i leksykograficznych bardzo różnie. Złożoność tego zagadnienia ilustrują poniższe tabele:

Tab. 1. Opis leksykograficzny leksemów:
dużo, mało, trochę, kilka, parę

	<i>dużo</i>	<i>mało</i>	<i>trochę</i>	<i>kilka</i>	<i>parę</i>
USJP (S. Dubisz)	I. przysłówek II. zaimek licz. nieokreślony	I. przysłówek II. zaimek licz. nieokreślony	I. przysłówek II. zaimek licz. nieo- kreślony	zaimek liczebny nie- określony	zaimek liczebny nieokre- ślony
ISJP (M. Bańko)	przysłówek/ zaimek liczeb- ny nieokreś- lony	przysłówek/ zaimek liczeb- ny nieokreś- lony	przysłówek/ zaimek liczebny nieokreślony	przysłówek/ zaimek liczeb- ny nieokreś- lony	przysłówek/ zaimek liczebny nieokreślony
WSJP (B. Dunaj)	przysłówek	przysłówek	przysłówek	liczebnik nieokreślony	liczebnik nieokreślony

Tab. 2. Opis gramatyczny leksemów: *dużo, mało, trochę, kilka, parę*

	<i>dużo</i>	<i>mało</i>	<i>trochę</i>	<i>kilka</i>	<i>parę</i>
Z. Klemensiewicz	przysłówek wyrażający ilość	przysłówek wyrażający ilość	przysłówek wyrażający ilość	zaimek liczebny	przysłówek wyrażający ilość
W. Doroszewski	przysłówek jw.	przysłówek jw.	przysłówek jw.	przysłówek jw.	przysłówek jw.
Z. Saloni	przysłówek w konstrukcjach liczeb.	przysłówek w konstrukcjach liczeb.	rzeczownik w konstrukcjach liczeb.	liczebnik główny	liczebnik główny
R. Laskowski	liczebnik partytywny nieokreśl.	liczebnik partytywny nieokreśl.	liczebnik partytywny nieokreśl.	liczebnik główny nieokreślony	liczebnik główny nieokreślony
M. Schabowska	liczebnik nieokreślony	liczebnik nieokreślony	liczebnik nieokreślony	liczebnik nieokreślony	liczebnik nieokreślony
I. Bobrowski	liczebnik nieokreślony	liczebnik nieokreślony	liczebnik nieokreślony	liczebnik nieokreślony	liczebnik nieokreślony

Wydaje się, że najwięcej problemów przysparzają wyrażenia informujące w sposób ogólnikowy o wielkości zbioru (*dużo, mało, parę, masa, trochę*) lub określające ilość z wykorzystaniem mniej lub bardziej konwencjonalnej jednostki miary (*tuzin, kopa, mendel, szklanka, garść*). Szerzej tym zagadnieniem zajmowały się B. Chachulska w „*Analizie składniowej leksykalnych wykładników parametryzacji świata*” oraz M. Schabowska w obszernej pracy „*Rzeczowniki ilościowe w języku polskim*”. Autorka oprócz liczebników właściwych (oznaczonych), tj. *pięć, jedenaście, sto jeden* wyróżniła jeszcze liczebniki nieokreślone (nieoznaczone), np.: *wiele, kilka, mało* oraz bliską im semantycznie klasę rzeczowników ilościowych. Chodzi tu o rzeczowniki, które w swoim pierwotnym znaczeniu odnoszą się do konkretnych przedmiotów lub zjawisk, a w połączeniu z innymi rzeczownikami mogą oznaczać nieokreślenie dużą lub małą ilość. Rezultatem powolnej leksykalizacji w funkcji liczebnikowej są zmiany formalne, do których można zaliczyć przejmowanie przez zleksykalizowany biernik funkcji mianownika (*Kopę lat cię nie*

widziałem) i przybieranie przy grupie podmiotu z takim rzeczownikiem formy orzeczenia typowego dla konstrukcji liczebnikowych, tj. 3. os. lp. rodzaju nijakiego (dla form określających rodzaj) (*Na premierę przyszło kupę ludzi*), co przesądza o liczebnikowym użyciu danego leksemu.

Zmiany kategorii gramatycznych spowodowały przesunięcie jednostek z jednej klasy do drugiej (Schabowska, 1967, 6). Proces ten nazywany jest „numeralizacją” (uliczebnikowaniem) rzeczowników i obok powstawania neosemantyzmów stanowi przejaw rozwoju słownictwa poprzez przekategoryzowanie wyrazu. Przebiega stopniowo, a wysoka częstotliwość użycia w nowym znaczeniu w konsekwencji doprowadza do sytuacji, w której nowe znaczenie zaczyna dominować nad pierwotnym, powodując zmiany formalne.

Najbardziej żywe są przemiany znaczeniowe, kiedy jednym z elementów treści jest cecha ilości lub wielkości użyta przenieśnie (*burza włosów, bukiet życzeń*). Częstość użycia może doprowadzić do wytworzenia nowego i trwałego pobocznego znaczenia wyrazu obok dotychczasowego, np.: *Grad pocisków zwałił się na jego głowę. Grono wielbicieli; isierka otuchy*. Za zmianami znaczeniowymi postępuje przebudowa związków składniowych. Oboczna nowa wersja liczebnikowa, równoważna z rzeczownikową, ulega leksykalizacji i przybiera składnię liczebnikową (*Kupę lat minęło od naszego spotkania. Siła żołnierzy poległo*). Najrzadsze są zmiany formy fleksyjnej. Za przykład może posłużyć liczebnik nieokreślony *trochę*, w którym jego podstawowe znaczenie rzeczownikowe całkowicie się zatarało. Dawniej był to rzeczownik rodzaju żeńskiego *trocha*, u wszystkich Słowian znaczący ‘odrobina; skałka; skazka’ (Brückner, 1985, 576). Dziś występuje już tylko w użyciu liczebnikowym: *trochę wody; Na zebraniu było trochę ludzi*.

M. Schabowska podała analizie zbiór około dwustu leksemów występujących we współczesnej polszczyźnie, wskazując także na użycie niektórych z nich w dialektach. Podkreśliła, że o ile w pol-

szczyźnie literackiej rzeczowniki ilościowe charakteryzują się dużym stopniem ekspresji językowej, mogącej służyć stylizacji artystycznej, o tyle w gwarach mają one swoje źródło w znaczeniu podstawowym danego wyrazu i użycie ich jest bardziej wyspecjalizowane (Schabowska, 1967, 12).

Mimo licznych prac z tego zakresu, leksyka gwarowa nie doczekała się jeszcze całościowego opracowania zjawiska numeralizacji. Opierając się na materiałach zgromadzonych w kartotece *Słownika gwar polskich* Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie, chciałabym w swoim artykule przedstawić niewielką grupę wyrazów, które mogą stanowić ilustrację powyższego procesu. Prezentuję przede wszystkim rzeczowniki podlegające stopniowemu procesowi numeralizacji, które w swoim pierwotnym znaczeniu nazywają konkretne przedmioty lub zjawiska, a w połączeniu z innymi rzeczownikami mogą oznaczać małą lub dużą ilość czegoś. Za najważniejsze kryterium czy dany wyraz podlega „uliczebnikowieniu”, czy też nie, uznaję użycie, w którym wchodzi on w zależności składniowe charakterystyczne dla liczebników.

Z grupy rzeczowników ilościowych oznaczających ilość dużą lub niemożliwą do policzenia na uwagę zasługują, m.in.: *ćma*, *chmara*, *gromada*.

ĆMA we współczesnej polszczyźnie ma dwa znaczenia: 1. ‘mótył nocny’ i 2. ‘chmara, ciżba, mrowie’: w odniesieniu do ludzi lub zwierząt (USJP). W gwarach odnosi się również do przedmiotów: *Przileciół roz jakisik chłop s gór s lomyntym wielgim, ze ijdzie wielgo ćma dzików w doliny, ze pod some chołpy podchodzm* Żyw ZarP 59; *Cało ćma muchuf siedzi na piecu koniń* (rkp); *To macie piniyndzy ćme, wam już bida nic nie robi* ok. Sławkowa olk Zb XI 78; *Mówi się chmara ptactwa, ale raczej ćma narodu lub hurma luda siem* (rkp).

CHMARA ‘wielka liczba kogoś lub czegoś; tłum, mnóstwo, mrowie, rój, hurma, krocie’(USJP). W gwarach odnosi się zarówno do rzeczowników policzalnych ‘nieokreślenie wielka ilość; mnó-

stwo, tłum': "*uni majóm chmara dzieci lubl* (rkp); *Ludzie śli cały-mi chmarami łącz* PJPAN 37 s. 310; *Co wieczór chmara gapiów leci do lasu koniń* (rkp), jak i niepoliczalnych: *Tu jest chmare słómi* Ostródz MPKJ III 388. Występuje również w użyciu przysłówkowym jako okolicznik stopnia i miary: *Co uno chmare pszemoknie, to uno choruje* ostródz (rkp).

GROMADA 'duża liczba ludzi, zwierząt zebranych w jednym miejscu; grupa, zbiorowisko, zespół' (USJP) jako określenie dużego zbiorowiska istot żywych.

Gwarowe użycia pokazują, że odnosi się nie tylko do istot żywych, ale też do przedmiotów: *Zesła sie gromada dzieci i zaceny dokucać choremu bocionowi* koniec (rkp); *A tam – gada – diabłów grumada jidzie* zam (rkp); *W majóntkach mnieli grómadi bidła świec* (rkp); *Gromada pieśni olec* (rkp); *Grómada drzew* ryb SGŚ XI 44. Oznacza też 'dużą liczbę rzeczy odpowiednio ułożonych w jednym miejscu; stos, stertę, kupę': *Nasmykoł całóm gromade kamini* ciesz (rkp); *Grómada słómy lezy na podwórzu* ostroł (rkp); *Gromada plew* Kasz LPW I 231. Zleksykalizowana forma biernika w funkcji mianownika i orzeczenie w 3. os. lp.: *Gromade ludzi było* giż SGOWM II 319; *U nas w mazurskiej nasej gotce to jest mocno gromade słóf* z nienieckiego jw.; *Gromada sie ik zesło* lim (rkp), świadczy wyraźnie o leksykalizacji tego wyrazu w funkcji liczebnikowej. Na uwagę zasługuje użycie przysłówkowe jako okolicznika miary: *Musiałam gromade latać, ale nie kole niych, kole ludzi* ostródz SGOWM II 319.

Drugą grupę leksemów, które chciałabym omówić, stanowią określenia małej lub nawet bardzo małej ilości, np.:

KRZYNA, KRZTYNA, KRZTA 'bardzo mała ilość czegoś; odrobina, ociupina' (USJP). Wyraz rzadko spotykany polszczyźnie ogólnej. W gwarowych poświadczeniach znajdujemy potwierdzenie, że jest używany w swoim pierwotnym znaczeniu 'okruch, okruszyna': *Ale ty krzynów ostawił na stole, kura by się tym najadła!* biał-podl (rkp), jako 'bardzo mała ilość czegoś; odrobina': *Nawet krzyny chleba nie ma* kiel (rkp); *Krzine siecki, monki, wody* pis

SGOWM III 354; *Wysed na próg, zeby choć krzyne powietrza chycić* opocz MPTL XIII 24. W tym znaczeniu łączy się z rzeczownikami policzalnymi i niepoliczalnymi. W użyciu przysłówkowym zleksykalizowana forma biernika **krzyne** oznacza ‘trochę’, np.: *Tak krzyne zarobzie mrąg* SGOWM III 354; *Baba se krzyne pomyślała i powiada tak...* puław (rkp), z przymiotnikami i przysłówkami dodatkowe określenie miary: *Wydaje my się, że tyn "obrus krzyne krzywo wisi koniń* (rkp); *Był do wilka krzyne podobny* radz-podl WiśłaXVI 126.

KĄSEK ‘kawałek czegoś jadalnego’ lub ‘mała część jakiejś powierzchni, mały kawałek jakiegoś obszaru; trochę, nieco’ (USJP). Należy do tych określeń, które we współczesnym języku polskim występują rzadko, głównie jako środek stylizacji wypowiedzi. Gwarowe poświadczenia wykazują jego dużą żywotność i produktywność. W swoim podstawowym znaczeniu wyraża ‘małą ilość jedzenia, głównie chleba’: *Dej mi kónsek chleba* lubl (rkp); *Doł mu kónsek szpyrki* ryb PJS I 19; *A do wnóntsz to se doł kónsek cebulki, kónseg wqdzónki* prud PlutaGłog II 80. Równie powszechne jest jego użycie w znaczeniach:

- ‘kawałek czegoś’: *Ostatni kąsek złota ze dna skrzinki wyjmował* żyw MiesPog 111; *Weźnie kónsek papiru* Ciesz Rzeme IV 69; *Kónseg drutu* ciesz (rkp); *Kónsek zamba mi sie ulómało* głuł PJS I 146; *Mieli kónsek pola, a krowa se chowali* rac LL II 2–3; odzielona część czegoś: *wzión siykiyre, a porómból na kónski* Orawa [Sł] ZNUJ 72 s. 31; *A tym skopkiem prał o odrzwia stajni, jeź się roztraskał w drobne kuski* brzes-mp PGaw 60;
- ‘egzemplarz, sztuka’: *sie mi zdo, że patnoście kónsków było tego bydła* Ciesz Zwrot 86 s. 8;
- ‘niewielka ilość, trochę’: *kónsek siana ciesz* NT I 4; *Nó bóło kónsek piwa* syc (rkp);
- ‘trochę’: *No i jechali kónseg dali* prud BMJP XIV 128; *Ból je-dyn chłop kónseg głupekowaty* niem DobrzNiem II 108; *Mój kolega*

- umiał kęsek po polsku* oław BMJP XIV 151; *bulwyj kónseg zgniótyj* międzyrz GruchGwKr 56; *musis tu kónseg zacekać* lubl (rkp);
- ‘ledwie’: *to “una sama uciekała “ot strachu, co była kónseg zywa* opol KwOp XIII 1 s. 100.

Na podstawie tych kilku wybranych leksemów możemy zauważyć, że numeralizacja w gwarach przebiega podobnie jak w polszczyźnie ogólnej. W procesie uliczebnikowania za zmianami semantycznymi (przesunięcie znaczenia ku nieokreśloności) postępują zmiany związków syntagmatycznych, w wyniku których omawiane rzeczowniki ilościowe wchodzą w uzgodnienia składniowe charakterystyczne dla liczebników, tzn. wymagają dopełniacza liczby pojedynczej lub mnogiej (*ćma muchów, wilków, narodu; gromada dzieci, plew, słów; krzyna chleba, mąki, wody, powietrza; kęsek chleba, drutu, piwa, mleka, drogi*) w odniesieniu do rzeczownika liczonego (Klemesiewicz, 1937, 53), a orzeczenie przyjmuje formę 3. os. lp. rodzaju nijakiego dla form określających rodzaj (*tu jest chmarę słomy; gromadę ludzi było; jest gromadę słów z niemieckiego; gromada się ich zeszło; kęsek zęba mi się złamało; było kęsek piwa*). Inną zauważalną zmianą jest występowanie w użyciach typowych dla przysłówków „dużo”, „mało”, „trochę” w połączeniu z czasownikiem (*musiałam gromadę latać; krzyne zarobię; baba krzyne pomyślała; kęsek zaczekać; umiał kasek po polsku*), przymiotnikiem (*krzyne podobny; kęsek głupkowaty*) lub przysłówkiem (*obrus krzyne krzywo wisi; kasek dalej*).

Jak już wcześniej zaznaczyłam, rzeczowniki ilościowe w gwarach są kategorią bardziej produktywną niż w języku ogólnym. Inną wyróżniającą cechą jest leksykalizacja zmierzająca nie tylko do wyrażenia ilości niemożliwej do policzenia, nieokreślonej, ale także do wskazania precyzyjnie ilości. Można postawić hipotezę, że część z nich przechodzi do grupy niekonwencjonalnych jednostek miary (Bednarek, 1994), np.:

1. *bombka* ‘1/8 litra’: *bómbka soku* krot MSGP 24; *bomba* ‘duża szklanka piwa’ (SW I 189);

2. kąsek ‘miara długości zwoju płótna równa ok. 42 metrom’: *na jeden kasek trzeba piętnaście łokietków* n-tar KąsŚl 214; *kasek* pierwotnie ‘kawałek czegoś jadalnego’, ‘kawałek czegoś; także część powierzchni’ (Boryś, 2005, 227);
3. poła ‘miara szerokości płótna równa ośmiu metrom’: *Jo tyż dostałam "od babci czterej połej wolsz* MSGP 204; *Poła*: ‘dolna część, róg jednej połowy ubioru’, ‘płat tkaniny’ (Boryś, 2005, 460);
4. pręt ‘miara powierzchni ziemi, też: miara długości’: *Downi to na pręty licyli, pręt to łosim ji półłokcia, morga mo trzysta prętów piń* MSGP 217; *pręt* ‘długi i cienki kawałek drewna, metalu’, ‘kij, laska’ (Boryś, 2005, 482);
5. smycz ‘miara długości osnowy lub płótna, też zwój płótna’: *Z ty przyndzy wyńdom dwie smycze płótna koniń* (rkp); *smycz* pierwotnie ‘to, co się ciągnie’, ‘to, za pomocą się ciągnie’ (Boryś, 2005, 564);
6. staje ‘miara powierzchni pola uprawnego’: *cy trzysta, cy styrysta metrów pole nazywali staje wiel* MSGP 266; *staja/staje* ‘przestrzeń pola równa 120 krokom, po której oracz staje i zawraca, żeby orać następny pas pola’ (SW VI, 383).

Istnienie rzeczowników określających ilość dowodzi, że dla tworzenia nowych określeń człowiek sięga do zjawisk otaczającego go świata, do wielkości, które łatwiej sobie wyobrazić. Mówiący odwołuje się do wielkości prostszych niż rzeczywiste albo z braku wiedzy albo poczucia obcości miar narzuconych administracyjnie. Sposób mierzenia przy pomocy własnego ciała lub przedmiotów codziennego użytku jest w miarę dokładny i czasem zastępuje konwencjonalne miary: „*I dawni, pani nie było [...] ani fontów, ani kilów, ani kwart, tylko na takie gorztki mierzyli*” (Busz PorJ, 1957, s. 16).

Wykaz skrótów materiałów źródłowych

BMJP – Biblioteczka Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego. Kraków od 1920.
 DobrzNiem – W. Dobrzyński. *Gwary powiatu niemodlińskiego*. Wrocław-Warszawa-Kraków 1963.

- GruchGwKr – M. Gruchmanowa. *Gwary Kramsk, Podmokli i Dąbrówki w woje ó-dztwie zielonogórskim*. Zielona Góra 1969.
- ISJP – *Inny słownik języka polskiego*, red. M Bańko. Warszawa 2000.
- KąSł – J. Kaś. *Słownik gwary orawskiej*. Kraków 2003.
- KwOp – *Kwartalnik Opolski*. Wydawnictwo Opolskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk i Instytutu Śląskiego. Opole, od 1955.
- LPW – Fr. Lorenz, F. Hinze. *Pomoranišches Worterbuch*. Berlin 1958.
- MiesPog – W. Miesiączek. *Pogodki spod Lipowskiej*. Kraków 1967.
- MPKJ – Materiały i Prace Komisji Językowej Akademii Umiejętności w Krakowie. I–VIII, 1904–20.
- MPTL – Prace i Materiały Etnograficzne. Wydawnictwo Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego. Wrocław–Kraków, od 1947.
- MSGP – *Mały słownik gwar polskich*. red. Jadwiga Wronicz. Kraków, 2010.
- NT – K. Nitsch. *Wybór polskich tekstów gwarowych*. Lwów 1929.
- Pgaw – J. Piechota. *Gawędy iwkowskie*. Kraków 1976.
- PJPAN – Prace Językoznawcze Polskiej Akademii Nauk. Wrocław, od 1954.
- PJŚ – Prace Językowe. Wydawnictwa Śląskie Akademii Umiejętności. Kraków 1934–39.
- PlutaGłog – F. Pluta. *Dialekt głogówiecki*. Wrocław–Warszawa–Kraków 1963.
- PorJ – *Poradnik Językowy* [Obecnie] Organ Towarzystwa Kultury Języka. Od 1901 Kraków, od 1932 Warszawa.
- rkp – źródło rękopiśmienne z katalogu *Słownika gwar polskich* w IJP PAN w Krakowie.
- SGOWM – *Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*. Wrocław–Warszawa–Kraków, od 1987–2012.
- SGŚ – *Słownik gwar śląskich*, red. B. Wyderka. T. I – XIII, Opole 2000–2012.
- SW – *Słownik języka polskiego* J. Karłowicza, A. Kryńskiego i W. Niedźwieckiego. T. I–VIII, Warszawa 1900–35.
- USJP – *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. S. Dubisz. Warszawa 2003.
- W. Boryś – W. Boryś. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków 2005.
- Wiśła – *Wiśła. Miesięcznik geograficzno – etnograficzny*. I–XX. Warszawa 1887–1917.
- WSJP – *Współczesny słownik języka polskiego*, red. B. Dunaj. Warszawa 1996.
- ZarP – Jan Aleksander Zaremba. *Stare pogodki gorolskie łód Żywca*. Żywiec 1931.
- Zb – Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej wydawany staraniem Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności. I–XVIII. Kraków 1877–95.
- ZNUJ – Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Kraków od 1955.
- Zwrot – *Zwrot*. [Obecnie] Miesięcznik kulturalno-społeczny. Wydawnictwo Polskiego Związku Kulturalno-Oświatowego w Czechosłowacji. Czeski Cieszyn, od 1949.

Wykaz lokalizacji geograficznych według powiatów i regionów

bial-podl; brzes-mp; bus; ciesz; giż; głuź; Kasz; kiel; konec; koniń; krot; lim; lubl; łącz; międzyrz; mrąg; niem; n-tar; olec; olk; oław; opocz; opol; Orawa [Sł] na terenie Słowacji; ostroł; ostródz; piń; pis; prud; puław; rac; radz-podl; ryb; siem; syc; świec; wiel; wolsz; zam; żyw.

Literatura

- Bednarek A., 1994, *Leksykalne wykładniki parametryzacji świata. Studium semantyczne*. Toruń.
- Bobrowski I., 1994, *Gramatyka opisowa języka polskiego (Zarys modelu generatywno-transformacyjnego)*, t. I: *Struktury wyjściowe*; 1998, t. II: *Od struktur wyjściowych do tekstu*, Kielce.
- Brückner A., 1985, *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Chachulska B., 2002, *Analiza składniowa leksykalnych wykładników parametryzacji świata*. Wydawnictwo Naukowe DWN, Kraków.
- Doroszewski W., 1952, *Podstawy gramatyki polskiej*. PWN, Warszawa.
- Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, [red.] R. Grzegorzczkowska, R. Laskowski, H. Wróbel, 1984. PWN, Warszawa.
- Klemensiewicz Z., 1937, *Składnia współczesnej polszczyzny kulturalnej*. Kraków.
- Obrębska-Jabłońska A., 1948, *Liczebniki nieokreślone w systemie języka polskiego*, *Język Polski*, z. 4, 111–116.
- Saloni Z., 1977, *Kategorie semantyczne liczebników we współczesnym języku polskim*, [w:] *Studia Gramatyczne I, Prace Instytutu Języka Polskiego PAN* 25, 145–175.
- Schabowska M., 1967, *Rzeczowniki ilościowe w języku polskim*, *Prace Komisji Językoznawstwa* 14, Wrocław-Warszawa-Kraków.

KIEKŲ ĮVARDIJANTYS DAIKTAVARDŽIAI LENKŲ KALBOS TARMĖSE. PROBLEMOS APŽVALGA

Joanna KOZIOŁ

Lenkijos mokslo akademijos Lenkų kalbos institutas, Lenkija

ANOTACIJA. Straipsnyje nagrinėjama lenkų kalbos tarmėse vartojama leksemų grupė, kuri skirtingai apibūdinama kalbotyros darbuose: kaip tam tikrą kiekį žymintys daiktavardžiai, neapibrėžtieji skaitvardžiai, nusakantys tam tikrą dalį, neapibrėžtieji skaitvardžiai, neapibrėžtieji skaitvardiniai įvardžiai. Straipsnyje

analizuojamas daiktavardžių skaitvardėjimo procesas, aptiktas lenkų kalbos tarmėse.

Kiekio reikšmės leksemoms būdinga savita pirminė reikšmė, tačiau, jungdamosi su kitomis leksemomis, jos įgyja arba didelio, arba mažo kiekio reikšmę. Leksemoms skaitvardėjant, t. y. įgyjant skaitvardžio funkciją, laipsniškam leksikalizacijos procesui turėjo įtakos formalieji jų pokyčiai – akuzatyvo ar niekatosios giminės vartojimas. Tyrimu nustatyta, kad gramatinių kategorijų pokyčiai lėmė kalbos dalių pokyčius.

ESMINIAI ŽODŽIAI: *lenkų kalbos tarmės, skaitvardžiai, neapibrėžtieji skaitvardžiai, kiekį žymintys daiktavardžiai.*

QUANTITATIVE NOUNS IN POLISH DIALECTS. OUTLINE OF THE TOPIC

Joana KOZIOŁ

Institute of Polish Language Polish Academy of Sciences, Poland

SUMMARY. My article is to present a discussion concerning a group of lexemes that I have selected, such lexemes bear various names in Polish linguistics: quantitative nouns (Schabowska, 1967), undetermined numerals (Obrębska-Jabłońska, 1984); partitive undetermined numerals (Laskowski, 1984), undetermined numerical pronouns (USJP, 2000).

It concerns nouns that refer to specific objects or phenomena in their original meaning and, combined with other nouns, may mean a quantity indefinitely large or small. The result of the gradual lexicalization in the numeral function are formal changes, including without limitation the denominator's function being taken over by the accusative and assuming the neuter gender by the subject group with such noun (*masę ludzi przyszło na spotkanie**). The changes of grammatical categories caused the transfer of units from one class to another. Maria Schabowska dealt with the problem in detail in her extensive work entitled „*Rzeczowniki ilościowe w języku polskim*” [„Quantitative nouns in the Polish language”]. The entire work refers to the Polish language in general as well as to the selected dialectal lexemes.

Although numerous works on this subject have been published, dialectal lexis has not been the major topic of any publication. I would like to present in

* The translation of this sentence is: „Lots of people came to the meeting”, however the changes mentioned by the authoress are distinguishable in the Polish language only (translator's note).

my work the process of numeralization of nouns occurring in Polish dialects, against the background of general Polish, basing on the materials gathered in the files of *Słownik gwar polskich* [Dictionary of Polish Dialects] by Instytut Języka Polskiego PAN w Krakowie [Polish Language Institute of Polish Academy of Sciences in Cracow].

KEYWORDS: *Polish dialects, numerals, undetermined numerals, quantitative nouns.*

PRIEŠDĖLIŲ *PO-* IR *PA-* VEDINIŲ PAPLITIMAS AKADEMINIAME *LIETUVIŲ KALBOS ŽODYNE*

Aurelija TAMULIONIENĖ

*Mykolo Romerio universitetas
Ateities g. 20, Vilnius, Lietuva
aurelijatamulioniene@mrui.eu*

ANOTACIJA. Straipsnyje aptariamas neapibrėžtą ypatybės kiekį žyminčių būdvardžių, t. y. priešdėlių *po-* ir *pa-* vedinių paplitimas. Straipsnio objektas yra neapibrėžtą ypatybės kiekį žymintys būdvardžiai, pateikti akademiniame elektroniniame „Lietuvių kalbos žodyne“. Straipsnyje visa medžiaga grupuojama pagal darybos tipus. Atskirose straipsnio dalyse aptariamas kiekvieno darybos tipo (priešdėlių *po-* ir *pa-*) vedinių paplitimas.

ESMINIAI ŽODŽIAI: *neapibrėžtą ypatybės kiekį žymintis būdvardis, tarmė, žodynas.*

ĮVADAS

Straipsnyje, remiantis akademinio „Lietuvių kalbos žodyno“ elektroninės versijos (toliau – LKŽe) medžiaga, analizuojamas neapibrėžtą ypatybės kiekį žyminčių būdvardžių, t. y. priešdėlių *po-* ir *pa-* vedinių, geografinis paplitimas¹.

¹ Tyrimo objektu priešdėlių *po-*, *pa-* vediniai pasirinkti todėl, kad yra gana dažni ir istoriniu požiūriu giminingi. Su prielinksniu *po* (<*pā*) istoriškai susiję du dabartinės lietuvių kalbos priešdėliai: *po-* ir *pa-*. Jie abu gali būti laikomi vieno ir to paties priešdėlio **pā-* alomorfais: *pa-* atitinka silpnąjį, *po-* – stiprųjį realizacijos laipsnį (Mikulėnienė 1994: 118).

LKŽe iš viso rasta 214 priešdėlio *po-* ir 316 priešdėlio *pa-* vedinių, žyminčių neapibrėžtą ypatybės kiekį². Atskiruose skyriuose analizuojamas dviejų darybos tipų³: priešdėlio *po-* ir priešdėlio *pa-* būdvardžių geografinis paplitimas.

Šio straipsnio tikslas – remiantis LKŽe iliustracine medžiaga išanalizuoti neapibrėžtą ypatybės kiekį žyminčių priešdėlių *po-*, *pa-* vedinių geografinį paplitimą.

Straipsnio objektas yra tarmėse vartojami, neapibrėžtą ypatybės kiekį žymintys būdvardžiai, pateikti tik akademiniam elektroniniame „Lietuvių kalbos žodyne“. LKŽe yra didžiausias ir svarbiausias lietuvių kalbotyros veikalas, fiksuojantis senąją ir dabartinę lietuvių kalbos leksiką, kuri apima visą Lietuvos ir jos etninių žemių plotą; pagrindinis šio žodyno šaltinis yra tarmių medžiaga, papildyta senųjų ir naujesnių raštų duomenimis.

Analizuojant tarmes remiamasi Alekso Girdenio ir Zigmo Zinkevičiaus tarmių klasifikacija „Lietuvių kalbos atlase“ (LKA I; žml. Nr. 1).

NEAPIBRĖŽTĄ YPATYBĖS KIEKĮ ŽYMINČIŲ BŪDVARĐŽIŲ TARMIŲ TYRIMŲ APŽVALGA

Lietuvių bendrinės kalbos būdvardžių daryba gana išsamiai aprašyta Adelės Valeckienės (DLKG 1996: 191–238; LKG I: 550–601). Būdvardžių darybos istorija nuo seniausių laikų iki dabarties išnagrinėta Sauliaus Ambrazo (Ambrazas 2008, 2011), tačiau apie būdvardžius, žyminčius neapibrėžtą pamatiniu žodžiu pasakytos ypatybės kiekį, publikacijų nėra daug.⁴

² Straipsnyje terminas *neapibrėžtas* vartojamas tik ypatybės kiekio neapibrėžtumui nusakyti (plačiau žr. Tamulionienė 2013).

³ Plačiau apie šių būdvardžių darybą, darybos tipų skyrimą ir pamatinių žodžių nustatymą žr. Tamulionienė 2013: 126–145.

⁴ Apie šių būdvardžių tyrimus senosiose lietuvių kalbos gramatikose ir XX–XXI a. tyrimų apžvalgą žr. Tamulionienė 2011.

Būdvardžiai, žymintys neapibrėžtą ypatybės kiekį, nedaug tirti ir tarmėse. Daug dažniau aprašoma priesaginė būdvardžių daryba, mažiau aptarti priešdėlių vediniai. Neapibrėžtą ypatybės kiekį žyminčių būdvardžių apibrėžimai įvairuoja⁵. Apie tokius būdvardžius užsiminta Jadvygos Kardelytės straipsnyje „Linkmenų tarmės būdvardis ir įvardis“. Straipsnyje nagrinėjami būdvardžiai su priesaga *-okus*, pvz.: *baisokus*, *meilokus*, *šve.sokus* ir kt. (Kardelytė 1961: 7–25). Aldonos Jonaitytės straipsnyje „Palatvės vakarų aukštaičių šnektų būdvardis, skaitvardis, įvardis“ trumpai minimi tam tikrą ypatybės laipsnį priesagos *-okas* (*tamsokas*) ir priešdėlio *apy-* vediniai (*apíšveikis*) (Jonaitytė 1969: 183–209). Juozo Senkaus straipsnyje „Kapsų-zanavykų tarmių priesaginės vardažodžių darybos bruožai“ šalia kitų pateikiama priesaga *-okas* ir su ja padaryti tam tikro (aukštesnio) laipsnio būdvardžiai (*gerókas*) (Senkus 1972: 143–187). Aloyzo Vidugirio straipsnyje „Zietelos tarmės būdvardis“ ne visą, o tik tam tikrą nelyginamuoju laipsniu nusakomos ypatybės kiekį žymintys būdvardžiai trumpai aptariami prie kitų kokybinės reikšmės vedinių. Autorius rašo, kad ši reikšmė yra susijusi su pagrindinio žodžio reikšme ir geriausiai suprantama iš konteksto. Straipsnyje analizuojama ši kiekį žyminti priesaga *-okas* (*jaunókas*) (Vidugiris 1974: 277–288). Marijos Baužytės-Motiejūnienės straipsnyje „Pelesos šnektų būdvardžių daryba“ būdvardžiai, nusakantys daugiau negu vidutinį pagrindiniu žodžiu reiškiamos ypatybės kiekį, nagrinėjami kartu su kokybinės reikšmės būdvardžiais. Pateikiama priesagos *-okas* vedinių pavyzdžių (*kartókas*). Taip pat aptariamas ir ne visiškai pilną pagrindiniu žodžiu reiškiamos ypatybės kiekį žymintis priešdėlis *po-* (*pó's'en'is*) (Baužytė-Motiejūnienė 1989: 52–57). Vlodo Grinaveckio knygoje „Lietuvių tarmės. Fonetika. Morfologija“ aprašant pietų aukštaičių būdvardžių darybą minimi ne visą ypatybės kiekį žymintys priešdėlių *po-* (*póliesas*),

⁵ Apibrėžimai ir pavyzdžių (nurodomi tik keli iliustruojantys pavyzdžiai) grafinė raiška tokia kaip užrašyta autorių.

prie- (*príeblogis*), priešdėlio *po-* ir priesagos *-okas* (*pókarštokas*) vediniai (Grinaveckis 1991: 236). Aloyzo Vidugirio knygoje „Zietelos lietuvių šnektą“ skiriami ypatingos stiprinimo ar kiekio būdvardžiai. Čia analizuojama ir priesaga *-okas* (*kartó'kas*), o priešdėliai neapstatinami (Vidugiris 2004: 193–195). Astos Leskauskaitės straipsnyje „Daugiaskiemenių būdvardžių daryba pietinėse pietų aukštaičių šnektose“ išskiriama nepilną ypatingos kiekį žyminti priesaga *-okas* (*silpnókas*) ir tą patį ypatingos kiekį žymintys priešdėlių vediniai su priešdėliais *su-* (*sùgelsvas*), *apy-* (*apýžliebis*), *pa-* (*pailgas*), *po-* (*pódidokas*), *prie-* (*prieaklas*) (Leskauskaitė 2008: 31–43).

Neapibrėžto ypatingos kiekio būdvardžių tarmių tyrimų apžvalga rodo, kad iki šiol šie žodžiai tarmėse nėra nuodugniai lingvistiškai ištirti ir aprašyti.

PRIEŠDĖLIO PO- VEDINIŲ PAPLITIMAS TARMĖSE

LKŽe iš viso rasta 214 priešdėlio *po-* vedinių, žyminčių neapibrėžtą ypatingos kiekį. Visi priešdėlio *po-* vediniai priklauso tam pačiam darybos tipui. Pagal tai, ar prisijungęs prie pamatinio žodžio priešdėlis *po-* keičia pamatinio žodžio galūnę, ar ne, skiriami du potipiai: *póbrangis* (: *brangùs*) ir *póbrangus* (: *brangùs*).

Potipis *póbrangis* (: *brangùs*)

LKŽe rasti 174 neapibrėžtą ypatingos kiekį žymintys būdvardžiai, priklausantys šiam potipiui, kurio skiriamoji ypatingybė – priešdėlio *po-* pridėjimas prie žodžio eina kartu su galūnės keitimu. Pamatinio žodžio galūnė keičiama į *-is*, pvz.: *póbaltis* (: *báltas*), *póvėlis* (: *vėlùs*), vieno žodžio į *-ys*, pvz.: *pobrauzgỹs* (: *bráuzga*).

Nagrinėjamo potipio vediniai LKŽe fiksuojami iš tarmių (204 pavartojimo atvejai; LKŽe fiksuojami iš 75 vietovių).

Išanalizavus šio potipio vedinius ir prie jų pateiktą iliustracinę medžiagą iš LKŽe pastebėta, kad daugiausia šiam potipiui priklaus-

sančių vedinių užfiksuota Panevėžio r. (40 pavartojimo atvejų), šių vedinių fiksuojama ir kituose rajonuose:

Panevėžio r. Ramygaloje *póbjauris*, *póbrangis*, *pódrėgnis*, *pógeris*, *pógražis*, *pókartis*, *pókreibis*, *pómažis*, *póminkštis*, 2 *póslėnis*, *pósūris*, *póšiltis*, *póšiurkštis*, *póšlapis*, *póšveplis*, *póšviesis*, *pótankis*, *pótekinis*, Ėriškiuose *póbasis*, *pódykis*, *pókarštis*, *pókurčis*, *póplatis*, *póprastis*, *póretis*, *pósaldis*, 2 *pósausis*, *pósiauris*, *póslidis*, *póstoris*, *póžalis*, 2 *óžemis*, *póžvairis*, Karsakiškyje *pókurtis*, *pópilnis*, *póstriukis*, Miežiškiuose *pósenis*, *póšviesis*, Naujamiestyje *póblogis*, Upytėje 2 *pórūgštis*; kiek mažiau Kupiškio r. (29 pavartojimo atvejai): Subačiuje *póbaisis*, *pódykis*, *pólaibis*, *×pólentis*, *pómaršis*, *pómenkis*, *póminkštis*, *pónaujis*, *póprastis*, *pópuikis*, *póramis*, *póretis*, *pórūpis*, *póskystis*, *pósraunis*, *póstoris*, *pósūris*, *póūmis*, *póžvalis*, Salamiestyje *póankštis*, *pójuodis*, *pópigis*, *póplonis*, *póprastis*, 2 *pósausis*, *póšykštis*, 2 *pótykis*, Palėvėnėje *póžioplis*, Kupiškyje *póžalis*; dar mažiau Utenos r. (17 pavartojimo atvejų): Tauragnuose *pólaukštis*, *pópiktis*, *póprastis*, *póskriaunzis*, *pósmagis*, 2 *pótykis*, *póžalis*, Sudeikiuose *póastris*, *pógeltonis*, *pógeris*, *pórambis*, Kuktiškėse 2 *pósausis*, *pósmulkis*, *póstipris*, Saldutiškyje *póstipris*, *póstoris*; Kirdeikiuose *pósenis*; Jurbarko r. (14 pavartojimo atvejų): Eržvilke *póbukis*, *pódrūtis*, *pógrynis*, *póilgis*, *pólengvis*, *pónedoris*, 2 *pósausis*, *pósilpnis*, Juodaičiuose *póloimis*, *pósvėikis*, Vadžgiryje 2 *pólaisvis*, *pótampris*, Skirsnemunėje *póankštis*, Veliuonoje *póretis*; Kelmės r. (11 pavartojimo atvejų): Užventyje 2 *pódidokis*, *pókietis*, 2 *póslėdis*, *póšaltis*, *póšlapis*, *póvēlis*, Kražiuose *pógražis*, Karklėnuose *póvilgšnis*, Lioliuose *pónėkis*, Stulgiuose *pómenkis*, Žalpiuose 2 *pójauinis*; Telšių r. (10 pavartojimo atvejų): Varniuose *póbaugis*, *póbėris*, *pókietis*, *pónašis*, *pólėdnus*, 2 *pótingis*, *pótrumpis*, Luokėje *pókietis*, Gadūnave *pójuodis*, Viešvėnuose *póstipris*; Zarasų r. (10 pavartojimo atvejų): Dusetose *póplikis*, *póretis*, *×póskūpis*, *pósmagis*, *póšiurkštis*, *póšykštis*, *póžalis*, *póžilis*, Vajasiškyje 2 *pójauinis*, *pókietis*; Šilalės r. (9 pavartojimo atvejai): Girdiškėje *póglioris*, *pómenkis*, *póminkštis*, *pósenis*, *póskaudis*, *póšiurpis*, Laukuvoje *pónėkis*, *pótižis*, Kaltinėnuose *pódievotis*; Radviliškio r. (9 pavartojimo atvejai): Baisogaloje *pódrūtis*, *pógražis*, *pólėtis*, *póminkštis*, *póresvis*, *póstriukis*, *pótamsis*, *pótrumpis*, Pociūnėliuose *póstriukis*; Pasvalio r. (8 pavartojimo atvejai): Joniškėlyje *póplatis*, 2 *pótylis*, *póverksnis*, Grūžiuose *pógiedris*, *pómėly-*

nis, Pasvalyje *pótekinis*, *póverksnis*, Vaškuose *pódrungnis*; Raseinių r. (7 pavartojimo atvejai): Nemakščiuose 2 *pójaunis*, \times *póskrūmnis*, *póstambis*, *póilgis*, *pósilpnis*, Raseiniuose *póstoris*, Kalnujuose *pódidokis*; Anykščių r. (6 pavartojimo atvejai): Anykščiuose \times *pólentis*, *póširmis*, Kavarske *póminkštis*, *póžilis*, Andrioniškyje 2 *pótingis*, Debeikiuose 2 *pótolis*; Tauragės r. (6 pavartojimo atvejai): Skaudvilėje *pómenkis*, *pópasiutis*, *póplepis*, *pósilpnis*, *pótrankis*, Pagramantyje *póblogis*; Šiaulių r. (5 pavartojimo atvejai): Kairiuose *pókietis*, *póskystis*, *pósunkis*, *pótirštis*, Kuršėnuose *póliesis*; Šilutės r. (4 pavartojimo atvejai): Vainute *póklienis*, *póminkštis*, *pósausis*, Vilkyškiuose *pósenis*; Rokiškio r. (4 pavartojimo atvejai): Pandėlyje *pódukslis*, *pómažis*, Kamajuose \times *pólentis*, Panemunyje *pópplikis*; Kėdainių r. (3 pavartojimo atvejai): Surviliškyje 2 *pósausis*, *póverksmis*, Truskavoje *póstoris*; Šakių r. (3 pavartojimo atvejai): Griškabūdyje *póretis*, 2 *pósausis*, Sintautuose *póretis*; Švenčionių r. (3 pavartojimo atvejai): Kaltanėnuose 2 *pójau-nis*, *pópiktis*, Adutiškyje \times *pólentis*; Biržų r. (2 pavartojimo atvejai): Vabalninke *pósenis*, *póstriukis*; Marijampolėje (2 pavartojimo atvejai): *póprastis*, 2 *pótingis*; Plungės r. (2 pavartojimo atvejai): Plateliuose *póprastis*, Rietave *pópiktis*. Pavieniai atvejai užrašyti Alytuje *póstam-bis*; Klaipėdos r. Gargžduose *pópilkis*; Kretingos r. Darbėnuose *pósū-ris*; Molėtų r. Balninkuose *póretis*; Pakruojo r. Linkuvoje *pósiauris*; Skuodo r. Šatėse *pómitris*, Vilkaviškio r. Keturvalakiuose *póžiolpis*.

Didžioji dalis šio potipio tarmėse užfiksuotų vedinių užrašyta iš aukštaičių tarmės (77 %): rytų aukštaičių (69 %), vakarų aukštaičių (7 %), pietų aukštaičių (1 %) patarmių. Iš žemaičių tarmės patarmių šio potipio vedinių užrašyta, bet jau mažiau (23 %): pietų žemaičių (14 %), šiaurės žemaičių (8 %), vakarų žemaičių (1 %) patarmėse.

Potipis *póbrangus* (: *brangùs*)

LKŽe rasta 40 neapibrėžtą ypatybės kiekį žyminčių būdvardžių, priklausančių šiam potipiui. Darybos procese prie vedinio prisijungęs priešdėlis *po-* pamatinio žodžio galūnės nekeičia, pvz.: *póšiltas* (: 2 *šiltas*), *póvėsus* (: *vėsùs*).

Nagrinėjamo potipio būdvardžiai LKŽe fiksuojami **tarmėse** (43 pavartojimo atvejai, užrašyti iš 17 vietovių).

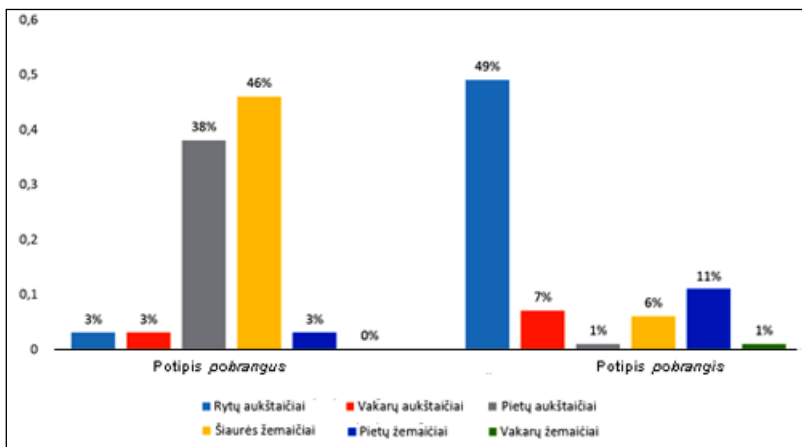
Išanalizavus potipiui *póbrangus* skiriamų būdvardžių LKŽe pateiktą iliustracinę medžiagą, pastebėta, kad dažniausiai šie vediniai užrašyti šiuose rajonuose:

Plungės r. (8 pavartojimo atvejai): Alsėdžiuose *pógeras*, *pórūgštas*, *pó-saldus*, *póstangus*, Plateliuose *pódrungnas*, *póšiltas*, Žemaičių Kalvarijoje *pókeistas*, Žlibinuose *pódidelis*; Lazdijų r. (7 pavartojimo atvejai): Leipalingyje *pókrevas*, *pórūgštoka*, *pósiaurokas*, *póskystokas*, *póšiltokas*, *pótrumpokas*, Seirijuose *pótrumpokas*; Kretingos r. (6 pavartojimo atvejai): Darbėnuose *póbrangus*, *pódailus*, *pódidelis*, *pódidis*, *pósūdrus*, *póvésus*. Nagrinėjamo potipio būdvardžiai LKŽe fiksuojami ir lietuvių etninėse žemėse Baltarusijoje (5 pavartojimo atvejai): Varanavo r. Armoniškėse: *póankštoka*, *pómažoka*; Varanavo r. Nočioje *popilkas*, Yvijos r. Laz/d/ūnuose *pójaunas*, *póilgas*. LKŽe tokie vediniai fiksuojami ir Skuodo r. Šatėse (4 pavartojimo atvejai): *pókarštas*, *póplikas*, *pórūgštas*, *póvidutinis*; Kelmės r. (2 pavartojimo atvejai): Kražiuose *pódidis*, Užventyje *pópalaikis*; Raseinių r. (3 pavartojimo atvejai): Nemakščiuose *pódidis*, Raseiniuose *pódidis*, Viduklėje *pódidelis*; Varėnos r. (2 pavartojimo atvejai): Liškiavoje *pótrumpokas*, Rudnioje *pódidokas*. Pavieniai atvejai užrašyti Skuodo r. Šatėse *pókarštoka*; Šilalės r. Upnyoje *pósukrus*; Šilutės r. Pagėgiuose *pódidokas*; Švenčionių r. Kaltanėnuose *póretokas*; Utenos r. Sudeikiuose *pódidis*, Telšių r. Luokėje *pókálnotas*.

Remiantis LKŽe medžiaga matyti, kad nagrinėjamieji būdvardžiai dažniau LKŽe užrašyti žemaičių tarmėje (52 %): šiaurės žemaičių (49 %) ir pietų žemaičių patarmėse (3 %). Rečiau šie būdvardžiai LKŽe užrašyti iš aukštaičių tarmės (48 %): pietų aukštaičių (42 %), rytų ir vakarų aukštaičių patarmės (po 3 %).

Apibendrinant priešdėlio *po-* abiejų darybos potipių LKŽe fiksuojamą geografinį paplitimą skirtingose tarmėse galima teigti, kad potipio *póbrangis* vediniai daugiausia LKŽe užrašyti iš aukštaičių tarmės patarmių (77 %), potipio *póbrangus* būdvardžiai kiek dažniau LKŽe užrašyti iš žemaičių tarmės patarmių (52 %), panašiai jų fiksuojama

ir aukštaičių tarmės patarmėse (48 %). Priešdėlių *po-* ir *pa-* gegografinis paplitimas, remiantis LKŽe medžiaga, matyti 1 paveiksle.

1 pav. Priešdėlio *po-* potipių geografinis paplitimas

PRIEŠDĖLIO *PA-* VEDINIŲ PAPLITIMAS TARMĖSE

LKŽe iš viso rasta 316 priešdėlio *pa-* vedinių, žyminčių neapibrėžtą ypatybės kiekį. Visi šie vediniai pagal tai, ar prisijungęs prie pamatinio žodžio priešdėlis *pa-* keičia pamatinio žodžio galūnę ar ne, skiriami į du potipius: *paaštrūs* (: *aštrūs*) ir *paaštrys* (: *aštrūs*).

Potipis *paaštrūs* (: *aštrūs*)

LKŽe rasti 244 neapibrėžtą ypatybės kiekį žymintys būdvardžiai, priklausantys šiam potipiui. Darybos procese prisijungęs prie pamatinio žodžio priešdėlis *pa-* perima pamatinio žodžio galūnę, pvz.: *pabaisūs* (: *baisūs*), *pabáltas* (: *báltas*), *padidelis* (: *didelis*).

Nagrinėjamo potipio būdvardžiai LKŽ fiksuojami tarmėse (345 pavartojimo atvejai; LKŽe fiksuojami 45 vietovėse).

Didžioji dalis šio potipio vedinių užrašyta Rokiškio r. (123 pavartojimo atvejai), šių vedinių fiksuojama ir kituose rajonuose:

Rokiškio r. Obeliuose: *paaštrūs, padickas, padrungūs, padrútas, pagar-dūs, 2 pagėras, pagreitas, 2 pailgas, paiškalbūs, paišlakūs, pajáunas, pakartūs, pakiáuras, pakietas, paklibas, pakreivas, ×pakūdas, paláibas, paliñksmas, paliurbis, ×pamarkátnas, pamázas, pameilūs, pamūrzinas, paneramūs, papanašūs, papigūs, 2 papilkas, aplónas, paramūs, pa-rėtas, parūdas, 2 pasaūsas, pasėnas, pasiaūras, pasiłpnas, paskýstas, ×paskūpūs, paskurdūs, pasmaĩlas, pasotūs, pasunkūs, pasūrūs, pa-stiñgras, pastipras, pastóras, pasvarūs, pasveikas, pašáltas, pašilťas, pašvarūs, pašvelnūs, paūmūs, patamsūs, pavėlūs, pavėsūs, pažálias, 1 pažėmas, mažiau Kamajuose: pabjaurūs, padrútas, pagėlšvas, pagėras, pagražūs, paišlakūs, pajúodas, pakárštas, pakárštas, pakiauliškas, pa-kiáuras, panepiktas, paplatūs, papuišinas, papuřvinas, paraumeningas, pašvarūs, patykūs, pažálias, Aleksandravėlėje: pablōgas, padáznas, padidelis, padruñgas, paėdrūs, 2 pakietas, paramūs, papiktas, pasaūsas, pasiłpnas, paskýstas, pasmūlkus, pastiñgras, pastipras, pasveikas, Duo-kiškyje: pabáltas, paderėas, padvỹlas, pakaštānas, pakeršas, pažálias, Rokiškyje: pabałšvas, pakiáuras, pamárgas, paraūšvas, parėtas, Pa-nemunėlyje: pakarėngas, paraudónas, pastandūs, pažálias, Salose: paáuķštas, pabáltas, papakarštókas, paūmūs, pažiaurūs, Kriaunose: pagražūs, pamĩnkštas, pasėnas, Žiobiškyje: papuřvinas, ×paružávas, pasėnas, Pandėlyje: pagilūs, 2 pailgas, Panemunyje padidelis, pasunkūs, Jūžintuose papuikūs. Beveik perpus mažiau nagrinėjamo potipio vedinių užrašyta Zarasų r. (57 pavartojimo atvejai). Dau-giausia žodžių šiame rajone rasta Dusetų mieste: pabałšvas, pabėras, pabíznas, ×pabliednókas, padidelis, padidókas, padirsiúotas, pagaižūs, pagėras, pagývas, pastrizás, pavijas, pakeblūs, pakėršas, 2 pakietas, pa-kreivókas, pakūlėtas, palaūkas, pamázas, pamažókas, papiktūrnas, 2 papilkas, paplatókas, paplikas, parėtas, parėšvas, pasaldókas, pasaūsas, pasėnas, 2 pasmagūs, pastambókas, pastambūs, pasūrūs, paširmas, pašlāpias, pašvėžias, paūmókas, patánkus, patešmeninga, patirštas, patirštókas, patrum̃pas, pavienódas, pažálas, pažálias, 1 pažėmas, ma-žiau Imbrado kaime: paúgelėtas, pasėnas, pastipras, pašlūbas, pažilas, Zarasuose: paankstývas, palýgus, pamárgas, pasunkūs, Antazavėje: pakárštas, pasausókas, Antalieptėje – pašliūbas. Kur kas mažiau šio tipo vediniai aptinkami Skuodo r. (39 pavartojimo atvejai). Šiame ra-jone daugiausia vedinių užrašyta Šačių kaime: pabrangūs, pabugštūs, pādideliokas, pādygliuotas, pāgudiškas, pagulūs, pajáunas, pajúodas,*

2 *pakīetas*, 2 *pākilas*, 1 *pakīltas*, *pakuūpas*, *pālytotas*, *pāmiglōtas*, *pāmitrokas*, *papīktas*, 2 *pāslīnkas*, 2 *pāstangus*, 2 *pastōras*, *pātolimas*, *pāvešlus*, mažiau Mosėdyje: *pādidis*, *pādrūktas*, *pagerōkas*, ×*pāslabnas*, 1 *pasmagūs*, *pasmarkūs*, *pasunkūs*, 2 *pastōras*, *pātolimas*, Barstyčiuose: *pajaukūs*, *pajāunas*, Ylakiuose: *pakartūs*, *pavēsūs*, Notėnuose: ×*pābiednas*, *pašīltas*, Skuode – *pastorūlis*, Truikinuose – *padidōkas*. Plungės r. užrašyti 38 pavartojimo atvejai. Didžioji dalis šiame rajone rastų vedinių rasta Žemaičių Kalvarijoje: *paūkštas*, *pabāltas*, *pādrūktas*, *paėdrūs*, *pajūodas*, *pajūodšeris*, 2 *pakīetas*, *pakuūpas*, *pālėtas*, *pāliesas*, *pamāžas*, *pāožkiškas*, *pariebūs*, *papīktas*, *pasėnas*, 2 *pāslīnkas*, *pāsmailus*, *pastaigūs*, *pastambūs*, *pastiprūs*, 2 *pastōras*, *pašāltas*, *pašlubōkas*, *pāšnairus*, mažiau vedinių rasta Gegėnuose: *paiškalbūs*, *pariebūs*, *paskubūs*, Kuliuose: *pagražūs*, *pajskypūs*, Platečiuose: *pādrėgnas*, *pakiaūliškas*, Alsėdžiuose: *papīktas*, 2 *pastōras*, Beržore: *pālynotas*, *paviduīnis*, Rietave: *panegražūs*, *pavēsūs*, Šateikiuose *pāliesas*. Mažiau šio tipo vedinių rasta Kupiškio r. (15 pavartojimo atvejų): Subačiuje *pakučias*, *pamāžas*, *pasiaūras*, *pasūrūs*, *pašvoiesūs*, *paūmūs*, *patruūpas*, Skapiškyje *pagilūs*, *pagražūs*, *pasiaūstas*, *patamsūs*, *pavienōdas*, Kupiškyje *pamārgas*, *paplāčinas*, *pašlubōkas*. Šiam potipiui priklausančių vedinių užrašyta Klaipėdos r. (10 pavartojimo atvejų): Gargžduose *pādidis*, *padidōkas*, *pajāutiškas*, *paklūmpiškas*, *paliūrbis*, *pāsenokas*, *pāšaltokas*, Priekulėje *paūkštas*, *pādidis*, Endriejave *pāklaiškas*, Judrėnuose *paliūrbis*; Kretingos r. (8 pavartojimo atvejai): Laukžemyje *paūkštas*, *pāponiškas*, *pašīltas*, Darbėnuose *pabjaurūs*, *pāgražokas*, 2 *pālengvas*, Grūšlaukyje *pabugštūs*, *pāgražokas*; Joniškio r. (7 pavartojimo atvejai): Joniškyje *pādrėgnas*, *pamīnkštas*, *pasaldūs*, *pastorūs*, Žagarėje: *parūgštūs*, 2 *pastōras*. Nedaug tokio tipo vedinių užrašyta Mažeikių r. (5 pavartojimo atvejai): Mažeikiuose *pasėnas*, *pasīlpnas*, Sedoje *pāmiglōtas*, Tirkšliuose *padidōkas*, Židikuose *pablōgas*; Tauragės r. (4 pavartojimo atvejai): Skaudvilėje *pagūlščas*, *patižūs*, Batakiuose *paviduīnis*, Pagramantyje *pagūlščas*; Telšių r. (4 pavartojimo atvejai): Varniuose *pabėgšlus*, *pajāutiškas*, Luokėje *paguīstinas*, Žarėnuose *pasuktas*; Utenos r. (4 pavartojimo atvejai): Daugailiuose *pažvairōkas*, Kuktiškėse *pastrižas*, Sudeikiuose ×*pakudlōtas*, Užpaliuose *parėtas*. Akmenės r. (3 pavartojimo atvejai): Vegeriuose *pāliesas*, *pastiprūs*, *patamsūs*. Šiaulių r. užrašyti trys vediniai: Šakynoje *paplatūs*, *pasunkūs*, Meškuičiuose *pakartūs*; Jurbarko r.

(3 pavartojimo atvejai): Šimkaičiuose *pavidutinis*, Eržvilke *pavidutinis*, Jurbarko *pavidutinis*; Šilalės r. (3 pavartojimo atvejai): Kalninėnuose *pagėrviškas*, Girdiškėje *pavidutinis*, Upynoje *pavidutinis*; tiek pat Šilutės r. (3 pavartojimo atvejai): Švėkšnoje *palankstūs*, *patolókas*, Vainute *patamsūs*. Po du vedinius užrašyta Pakruojo r.: Linkuvoje *pabeġgždžias*, Žeimelyje *pakuūpas*; Palangoje: *paáuķštas*, *padidelis*; Švenčionių r.: Adučiškyje *×pābiednas*, Švenčionyse *paįžuīnas*. Pavieniai nagrinėjamo potipio būdvardžių atvejai užrašyti Anykščių r. Svėdasuose *pamāžas*; Ignalinos r. Daugėliškyje *patylūs*; Kaišiadoryse 2 *pailgas*; Kauno r. Babtuose *pavidutinis*; Marijampolėje *pašalnótas*; Panevėžio r. Ramygaloje 2 *paslėnas*; Pasvalio r. Joniškėlyje *pabeġgždžias*; Šiaulių r. Kuršėnuose *pavidūjis*.

Iš LKŽe pateikiamų duomenų matyti, kad dauguma pavartojimo atvejų užrašyta aukštaičių tarmėje (68 %): rytų aukštaičių (65 %), vakarų aukštaičių patarmėse (3 %). Mažiau vedinių užrašyta iš žemaičių tarmės (32 %): šiaurės žemaičių (29 %), pietų žemaičių (2 %) ir vakarų žemaičių patarmių (1 %).

Potipis *paaštrỹs* (: *aštrūs*)

LKŽe rasti 72 neapibrėžtą ypatybės kiekį žymintys būdvardžiai, priklausantys šiam potipiui. Darybos procese prie pamatinio žodžio prisijungęs priešdėlis *pa-* keičia pamatinio žodžio galūnę į galūnę *-is*, pvz.: *pājuodis* (: *júodas*) ir galūnę *-ys*, pvz.: *paminkštỹs* (: *minkštas*).

Nagrinėjamo potipio *paaukštỹs* būdvardžiai LKŽe fiksuojami tarmėse (98 pavartojimo atvejai; LKŽe užrašyti iš 36 vietovių).

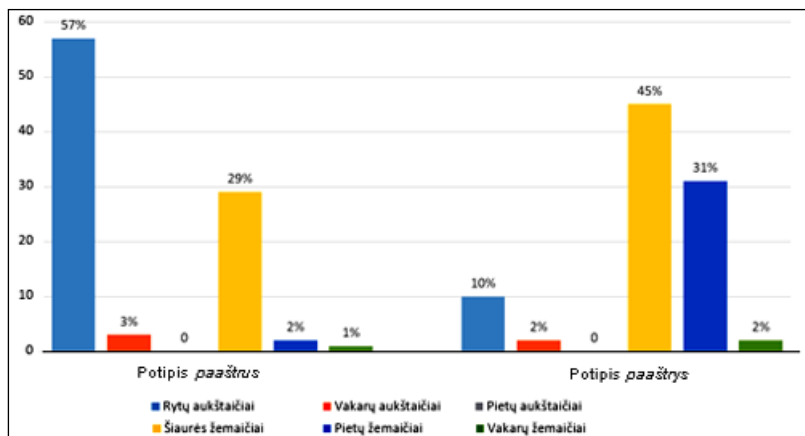
Išanalizavus poskyryje nagrinėjamo potipio vedinių LKŽe fiksuojamą geografinį paplitimą matyti, kad šio potipio vediniai užrašyti šiuose rajonuose:

Klaipėdos r. (44 pavartojimo atvejai): Jutrėnuose *paaukštỹs*, *pabjaurỹs*, *pablogỹs*, *padarbỹs*, *palepšỹs*, *paliesỹs*, *papiktỹs*, 2 *papilnỹs*, *applatỹs*, *aplonỹs*, *×paslabnỹs*, *paslinkỹs*, *psmagỹs*, 1 *psmailỹs*, *psmarkỹs*, *pašaltỹs*, *pašiltỹs*, *patamsỹs*, Gargžduose *paaukštỹs*, *pablogỹs*, *padailỹs*,

pakietys, *×pakūdys*, *paliesys*, *paretis*, *pasausys*, *pasenys*, *pasmarkys*, *pastorys*, *pasūrys*, *pašlapys*, *pažalvys*, Veiviržėnuose *padrūktys*, *padrungnis*, *pakumpys*, *pamukšys*, *paplonys*, *pašiltys*, Vėžaičiuose *palaiškys*, *papiktys*, 2 *pašviesys*, Endriejave *×pakūdys*, Klaipėdoje *paliesys*, *pa-minkštys*; kiek mažiau Šilutės r. (30 pavartojimo atvejų): Švėkšnoje *paiiskys*, *paaštrys*, *padrėgnys*, *padrūktys*, *pagudrys*, *pailgys*, 2 *pajaunys*, *pakietys*, *paklienys*, *palėtis*, *paminkštys*, *aplatys*, *papuikys*, *parūgštys*, *pasaldys*, *pasenys*, *pasmagys*, *pasmarkys*, *paspitrys*, *pastaigys*, *pastiprys*, *pasunkys*, *pašaltys*, *pašiltys*, 2 *pašviesys*, *patankys*, *patrumpys*, *pavėsys*, Gardame *×pazbitkys*, Švėkšnoje *pājuodis*. Daug mažiau nagrinėjamo potipio žodžių rasta Šilalės r. (5 pavartojimo atvejai): Kvėdarnoje *pājuodis*, *pasūrys*, *pavėsys*, Laukuvoje *pasenys*, *pašaltys*; Jurbarko r. (3 pavartojimo atvejai): Eržvilke *paviduūinis*, Jurbarko *paviduūinis*, Šimkaičiuose *paviduūinis*; Pasvalio r. (3 pavartojimo atvejai): Joniškėlyje 2 *pasaūsis*, Pasvalyje 2 *pasaūsis*, Vaškuose 2 *pasaūsis*; Plungės r. (2 pavartojimo atvejai): Kuliuose: *paliesys*, *paminkštys*; Kupiškio r. (2 pavartojimo atvejai): Kupiškyje *parėšvis*, Salamiestyje *pasprangys*; Skuodo r. (2 pavartojimo atvejai): Šatėse *paėdrys*, *pavėsys*. Pavieniai atvejai rasti Anykščių r. Viešintose *padovyls*; Kauno r. Babtuose *paviduūinis*; Kretingos r. Darbėnuose 2 *pasaūsis*; Palangoje *padidelis*; Prienų r. Skriaudžiuose *palėtis*; Telšių r. Žarėnuose *patamsys*, Šiaulių r. Kairiuose *pablogys*.

Išanalizavus LKŽe iliustracinę medžiagą galima teigti, kad nagrinėjamo potipio vediniai LKŽe dažniau fiksuojami žemaičių tarmėje (78 %): šiaurės žemaičių (45 %), pietų žemaičių (31 %), vakarų žemaičių patarmėse (2 %). Aukštaičių tarmėje šio potipio vedinių fiksuojama mažiau (12 %). Dauguma jų iš rytų aukštaičių (10 %), mažiau iš vakarų aukštaičių (2 %) patarmių.

Išanalizavus priešdėlio *pa-* darybos potipių LKŽe fiksuojamą paplitimą tarmėse matyti, kad potipio *paaštrūs* vediniai daugiausia LKŽe užrašyti iš aukštaičių tarmės patarmių (daugiau kaip 60 %), potipio *paaštrys* būdvardžiai dažniau fiksuojami žemaičių tarmės patarmėse (78 %). Priešdėlio *pa-* potipių paplitimas, remiantis LKŽe duomenimis, matyti 2 paveiksle.

2 pav. Priešdėlio *pa-* potipių geografinis paplitimas

IŠVADOS

LKŽe gausiai fiksuojama visų trijų darybos tipų: priešdėlio *po-* 214 vedinių, priešdėlio *pa-* 316 vedinių, tačiau apimties skirtumai tarp vienam tipui priklausančių potipių yra dideli (potipis *póbrangis* – 174 žodžiai, potipis *póbrangus* – 40 žodžių; potipis *paaštrūs* – 244 žodžiai, potipis *paaštrys* – 72 žodžiai).

LKŽe fiksuoto geografinio vedinių paplitimo skirtumai yra dažnesni ne tarp pačių tipų, bet tarp jų potipių. Priešdėlio *po-* darybos potipiai užrašyti iš skirtingų tarmių: potipio *póbrangus* vediniai dažnesni šiaurės žemaičių patarmėje (49 %), potipio *póbrangis* vediniai – rytų aukštaičių (65 %) šnektose. Priešdėlio *pa-* darybos potipiui priklausančios vediniai taip pat fiksuoti iš skirtingų tarmių. Potipis *paaštrūs* būdingesnis rytų aukštaičiams (57 %), potipis *paaštrys* – šiaurės žemaičiams (45 %).

Literatūra ir šaltiniai

- Ambrasas S., 2008, Lietuvių kalbos būdvardžių darybos tyrimai. – *Kalbos istorijos ir dialektologijos problemos* 2. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 99–127.
- Ambrasas S., 2011, *Būdvardžių darybos raida*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

- Baužytė-Motiejūnienė M., 1989, Pelesos šnektų būdvardžių daryba. – *Kalbotyra* 40(1), 52–57.
- DLKG, 1996 – *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*. Antrasis pataisytas leidimas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- DŽ(e3) – *Dabartinės lietuvių kalbos žodyno* elektroninė trečia versija internete. Vyr. red. S. Keinys. Vilnius, 2006; internetinė versija, 2011.
- Grinaveckis V., 1991, *Lietuvių tarmės. Fonetika. Morfologija*. Vilnius: VPU leidykla.
- Jonaitytė A., 1969, Palatvės vakarų aukštaičių šnektų būdvardis, skaitvardis, įvardis. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 11, 183–209.
- Kardelytė J., 1961, Linkmenų tarmės būdvardis ir įvardis. – *Kalbotyra* 3, 7–25.
- Leskauskaitė A., 2008, Daugiaskiemenių būdvardžių daryba pietinėse pietų aukštaičių šnektose. – *Lituanistica* 54, 31–43.
- LKA I – *Lietuvių kalbos atlasas*, t. 1: Leksika. Ats. red. K. Morkūnas. Vilnius: Mokslo, 1977.
- LKG I – *Lietuvių kalbos gramatika* 1. Vilnius: Mintis, 1965.
- LKŽ I–XX – *Lietuvių kalbos žodynas* 1–2, 2-asis leidimas, Vilnius: Mintis, 1968–1969; 3–6, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1956–1962; 7–9, Vilnius: Mintis, 1966–1973; 10–15, Vilnius: Mokslo, 1976–1991; 16–17, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995–1996; 18–19, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997–1999; 20, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2002.
- LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas* (elektroninio varianto I leidimas, www.lkz.lt). Vyr. red. G. Naktinienė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005.
- LKŽK – *Lietuvių kalbos žodyno* kartoteka. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Mikulėnienė D., 1994, Linksniuojamųjų priešdėlio *pā- vedinių kirčiavimas. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 34, 118–129.
- Senkus J., 1972: Kapsų-zanavykų tarmių priesaginės vardažodžių darybos bruožai. – *Lietuvių kalbotyros klausimai (Leksikos tyrinėjimai)* 13, 143–187.
- Tamulionienė A., 2011, Retas nepilną ypatybės kiekį žyminčių būdvardžių darybos tipas: PĀJUODIS ir PASAŪSIS. – *Lietuvių kalba*. Prieiga internete <<http://www.lietuviukalba.lt/index.php?id=181>>.
- Tamulionienė A., 2013, Neapibrėžtą ypatybės kiekį žymintys būdvardžiai: priešdėlio po- vedinių daryba. – *Acta Linguistica Lithuanica* 68, 126–145.
- Vidugiris A., 1974, Zietelos tarmės būdvardis. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 15, 277–288.
- Vidugiris A., 2004, *Zietelos lietuvių šnektas*. Vilnius: Presvika.

PREFIXAL *PO-* AND *PA-* ADJECTIVE DERIVATES
IN THE ACADEMIC EDITION
OF *LIETUVIŲ KALBOS ŽODYNAS*
(*THE DICTIONARY OF THE LITHUANIAN LANGUAGE*)

Aurelija TAMULIONIENĖ
Mykolas Romeris University, Lithuania

SUMMARY. The subject of the article are adjectives denoting indefinite quantity of attribute as used in dialects, which are available in the LKŽe. The LKŽe is the biggest and most important work of Lithuanian linguistic studies that covers both the old and contemporary lexis of the Lithuanian language, which in its turn stretches across the entire area of Lithuania and its ethnic lands; the principal source for this dictionary is dialectal material augmented with information gathered from the old and latter-day writings. The contents of this Dictionary vary in terms of dialectology and language history, yet it should be emphasised that the material available in the LKŽe does not identify the real area of prevalence of derivatives. One word or another might not have been recorded in the Dictionary, but that does not mean that it has no use in that particular area of land. There is an abundance of entries of all two formational types in the LKŽe: derivatives with prefix *po-* have 214 entries, derivatives with prefix *pa-* have 316 entries. The differences in scope within the subtypes of one type are vast: the subtype *póbrangis* consists of 174 words, the subtype *póbrangus* of 40 words, the subtype *paaštrūs* of 244 words, the subtype *paaštrỹs* of 72.

KEYWORDS: *adjectives denoting indefinite quantity of attribute, dialect, dictionary.*

IV. TARMIŲ LEKSIKOLOGIJOS IR LEKSIKOGRAFIJOS PROBLEMOS

VELNIO PAVADINIMAI PAGAL KŪNO DALIS

Birutė JASIŪNAITĖ

Vilniaus universiteto Filologijos fakulteto Baltistikos katedra

Universiteto g. 5, Vilnius, Lietuva

Birute.Jasiunaite@flf.vu.lt

ANOTACIJA. Gerai žinoma, kad kiekvienos kalbos žodynas atspindi daugelį tradicinės kultūros elementų. Ypač tai pasakytina apie mitologinę leksiką: daugiausia mitonimų vartojama tautosakos tekstuose, o tą vartoseną motyvuoja įvairios folklorinės realijos. Kaip rodo ankstesni mitologinės leksikos tyrimai, mitologinių personažų išvaizda glaudžiai susijusi su jų nominacija. Šis straipsnis skirtas tam tikros velniavardžių leksinės semantinės grupės etnolingvistinei analizei. Jame nagrinėjama 40 velnio pavadinimų, kuriems pradžią davė įvairios šios populiarios mitinės būtybės kūno dalys: ragai, uodega, kojos, dantys, galva. Velniavardžiai tiriami remiantis plačiu folkloriniu ir etnologiniu kontekstu, padedančiu susekti jų motyvaciją. Nustatyta, kad mūsų tradicinėje kultūroje velnias dažnai pavadinamas pagal zoomorfinius požymius – jam būdingas gyvulio kūno dalis. Šis reiškinyje atspindi bendrąją Europos kultūros tradiciją ir būdingas daugeliui kalbų. Iš kitos pusės, mitonimai dažnai priklauso ir vadinamajai beekivalentei, atitikmenų kitose kalbose neturinčiai leksikai.

ESMINIAI ŽODŽIAI: *mitonimai, velniavardžiai, mitologinė leksika, kūno dalys, motyvacija.*

§ 1. Velniavardžių, vartojamų įvairiose lietuvių tarmėse ir pasakojamosios tautosakos tekstuose (sakmėse, pasakose), motyvacija dažnai būna susijusi su šios mitinės būtybės tradicine išvaizda, jai būdingais išorės bruožais. Tokius mitonimus, remiantis jų semantinėmis ypatybėmis, galima skirti į dvi dideles grupes: 1) velnio pavadinimus pagal kūno trūkumus, luošumą, 2) velnio pavadinimus pagal kūno dalis. Pirmosios grupės velniavardžiai jau aptarti ankstesniame mano

straipsnyje (Jasiūnaitė, 2012). Šis darbas skirtas antrosios grupės velniavardžių raidos ir motyvacijos analizei, jų ryšiams su folkloriniu ir etnologiniu kontekstu.

§ 2. Mūsų folklorinio velnio vaizdinys formavosi ilgą laiką, įtaikojamas daugelio veiksnių. Ypač tai pasakyтина apie bažnytinę ikonografiją, kurioje dažnos paskutiniojo teismo ar nusidėjėlių kankinimo pragare scenos. Ikonografijai krikščionių bažnyčia nuo seno teikė didelę reikšmę: jau popiežius šv. Grigalius Didysis (VII a.) vadino paveikslus „neraštingųjų Raštais“, priemone pažinti „tikėjimo dalykus ir mokyti religijos bei jos paslapčių“ (Lanzi F., Lanzi G., 2005, 18). Krikščionių piktoji dvasia viduramžiais buvo vaizduojama turinti įvairių pavidalą – ypač gyvulio arba žmogaus su zoomorfiniais atributais: ragais, uodega, arklio arba ožio kojomis, šikšnosparnio sparnais (Vėlius, 2011, 315). Daugelio tyrinėtojų nuomone, tokia velnio išvaizda paveldėta iš žemesniųjų antikinės mitologijos padarų: kentaurų, satyrų, silenų (West, 2007, 293; Biedermann, 1998, 475). Antikos pasaulis buvo pilnas atvaizdų, kurie vaidino didelį kultūrinį bei visuomeninį vaidmenį. Šiame pasaulyje kūrė atvaizdus ir pirmieji krikščionys, kurie plačiai rėmėsi ikikrikščioniškuoju ikonografiniu bei simboliniu paveldu, jį savitai interpretuodami (Lanzi F., Lanzi G., 2005, 17).

§ 3. Prisimintina, kad tradicinės etninės kultūros atstovai velnią galėjo pamatyti ne tik bažnyčių atvaizduose ar maldaknygių paveikslėliuose. Velnias – nuolatinis kalendorinių švenčių, įvairių teatralizuotų apeigų atributas. Šios mitinės būtybės kaukės ypač būdingos linksmam Užgavėnių karnavalui, kuriame velnias pasirodydavo drauge su kitais persirengėliais: žydais, čigonais, ubagais, įvairiais gyvūnais (ožiu, arkliu, gerve, beždžione), giltine ir pan. LKŠ 50 t. Štai kaip atrodė tradicinė Užgavėnių velnio kaukė iš Užvenčio (Kelmės raj.): Ateina velnias: juodai apsiredęs, suodimis nusimoliavojęs ir taukais apsitemęs. Įsikanda raudoną buroką – tai jo liežuvis LKŠ 52. Kretingos apylinkėse velnio kaukė būdavo juoda, su ragais. Galva – karvės, akys raudonos, ausys stačios. Apsivilkęs

būdavo išvirkščiais kailiniais, susijusęs pančiu. Rankoje laikydavo dvinagę šakę (Mickevičius, 2008, 381)¹.

§ 4. Iš to, kas pasakyta, matyti, kad kaimo žmonių supratimas apie folklorinio velnio išvaizdą formavosi padedamas regimųjų įspūdžių. Svarbų vaidmenį čia atliko mitinės būtybės kūno dalys, specialiai išryškinamos ir stilizuotose Užgavėnių kaukėse: raudonas liežuvis, karvės galva, raudonos akys, stačios ausys. Akcentuoti mitologinio personažo kūno dalis jo portrete – universalus dalykas, būdingas daugelio kraštų tautosakai. Populiariame „Tūkstančio ir vienos nakties“ siužete – „Pasakoje apie žvejį“ – ašotyje įkalintos piktosios dvasios – ifrito – išvaizda smulkiai nusakoma, remiantis jo kūno dalimis: Jo galva buvo kaip kupolas, rankos kaip šakės, kojos kaip laivo stiebai, burna tarytum ola, dantys kaip akmenys, šnervės kaip vamzdžiai, akys kaip du žibintai, ir buvo jis niūrus ir bjaurus (Tūkstantis ir viena naktis 1, 38). Nuo arabų ifrito neatsilieka ir antropomorfiška persų pasakų baidyklė divas: Jo galva buvo kaip sukiojamas kupolas, rankos kaip platano šakos, pirštai lyg agurkai, dantys lyg priekalai. Galva jo buvo raguota, ant vėzdo turėjo užsimovęs girnapusę BaG 120. Šiuose pavyzdžiuose palyginimais labai vykusiai perteikiamos įvairios personažo kūno dalių savybės: dydis, forma, žibėjimas ir pan.

§ 5. Vadinas, nėra ko stebėtis, kad ir mūsų tradicinių velniavardžių motyvacija glaudžiai susijusi su šios mitinės esybės kūno dalimis, įvairiomis jų savybėmis. Folklorinio velnio nominacijai reikšmingos šios jo kūno dalys: galva, nasrai, dantys, plaukai, barzda, kojos, nagai, ragai, uodega, lyties organai. Įvairiuose šaltiniuose, pirmiausia LKŽ ir tautosakos tekstuose, užfiksuota 40 tokios motyvacijos eufemistinių velnio pavadinimų. Paprastai tai išvestiniai žodžiai, darybiškai susiję su kūno dalių pavadinimais. Pagal motyvacinį požymį skirtinos 7 tokios velniavardžių grupės, kurias iš eilės ir aptarsime.

1 Baltarusijos Polesėje per Jonines degindavo velnio iškamšą: tai būdavo skudurinė vyro figūra, ištepta suodžiais, su lineine uodega, iš pagalių padarytais juodais ragais (Vinogradova, 2000, 256).

§ 6. Patogiausia pradėti nuo gausiausios grupės, kuriai pradžią davė zoomorfinis mitinės būtybės požymis – raguotumas. Jai priklauso 13 eufemistinių velnio pavadinimų, pvz.: *ragúotas* Dr, *ragúotasis* Skr, Brs, Vvr, Sln, Al, *raguôtis* Ds, Sln, Kl, *raguôčius* LTR (Dkk), *raguôčis* Dr, *ragúotinis* Skd, *raguotkôjis* Rt, *ragótinis* Nt, *ragìnis* Gž, *ràgius* Alk (*râgius* LKG I 366), *juodrâgis* Ggr, J, Š, *žaliarâgis* Ds, *ragûtis* M. Kaip matysime toliau, tokie velnio eufemizmai, orientuojantys kalbos vartotojus į visiems žinomas realijas, yra universalus dalykas, paplitęs daugelyje krikščioniškosios Europos kalbų ir kultūrų.

§ 7. Darybos požiūriu šios grupės eufemizmai – dažniausiai įvairių priesagų vediniai: *ragúotas*, *ragìnis*, *ragûtis* (: *ragas*), *ragúotinis* (: *raguotas*), *ragótinis* (: *ragotas*). Pasitaiko ir galūninės darybos pavyzdžių: *raguôtis*, *raguôčius*, *raguôčis* (: *raguotas*), *ràgius* (*râgius*) (: *ragas*). Esama keleto įdomių sudurtinių žodžių: *žaliarâgis* (: *žalias* ir *ragas*), *juodrâgis* (: *juodas* ir *ragas*), *raguotkôjis* (: *raguota* ir *koja*). Pastarojo dūrinio darybinė reikšmė – „tas, kurio kojos raguotos“ – atrodo kiek neįprasta, nes ragai – mitinės esybės galvos, o ne kojų papuošalas. Informacijos apie raguotas velnio kojas tautosakos tekstuose rasti nepavyko. Gal tai koks nors fonetinis perdirbinys, pvz., iš **naguotkôjis* „tas, kurio kojos naguotos“². Velniavardžius *juodrâgis* ir *žaliarâgis* dėl dvigubos motyvacijos jau esu aptarusi straipsnyje, kuris skirtas velnio pavadinimams, susijusiems su spalvą arba gyvulio plauką reiškiančiais būdvardžiais (Jasiūnaitė, 2012, 107 t.).

§ 8. Pasitaiko su šios grupės velniavardžiais formaliai sutampančių pravardinių asmenvardžių, kuriais žmonės pavadinami dėl labai įvairių priežasčių: *Ragìnis* „jo žemė rago formos“, *Râgas* „kas riestos nosies“ (Butkus, 1995, 362 t.), *Juodrâgė* „kas netvarkinga, retai prausiasi“ (Ten pat, 239). Mitinės būtybės raguotumas davė pradžią daugeliui eufemistinio pobūdžio velniavardžių, kuriuos var-

² Kaimynystėje gyvenančių tautų, pvz., baltarusių tautosakoje galima rasti duomenų, kad velnias turįs nagus neįprastose kūno vietose – ant kelių ir alkūnių (kaip šikšnosparnis) (Nikiforovskij, 1907, 16 t.).

toja kaimyninės slavų tautos. Tai lenk. *diabel rogaty*, ukr. рішканий, baltar. чорць з парами (Volodina, 2004, 53). Rusiškai eufemizacijos sumetimais pasakoma netgi бор с порами „dievas su ragais“: kaip žinome, žodis Бор „dievas“ yra žodžio черт „velnias“ antonimas. Ukrainiečiai panašiais tikslais linkę vartoti konstrukciją su įvardžiu: тот з ріжками „tasai su rageliais“ (abu pavyzdžiai iš SDr V 520), plg. mūsų *tàs, kuř jáujoj vaidėnas* LPP II 448. Angliškai nelabasis irgi vadinamas *horny* „raguotasis“ arba *old hornie* „senasis raguotis“ (Holder, 2000, 261 t.). Vadinasi, galima konstatuoti, kad tokios motyvacijos pavadinimai vartojami daugelyje Europos kalbų. Šį reiškinį sąlygojo bendra visiems europiečiams religinė ir kultūrinė tradicija.

§ 9. Anot žinomos patarlės, visi velniai, visi raguoti LTR (VI). Ši velnio ypatybė plačiai atsispindi įvairiose mūsų etninės kultūros srityse: tautosakoje, frazeologijoje³, liaudies mene. Iš pasakojamosios tautosakos tekstų žinome, kad nelabasis esąs kudlots ir raguots VV 449 (Maž. Lietuva), kad ragus jis linkęs rūpestingai slėpti po prašmatnia skrybėle: Iš ponaičio skrybėlės kyšo ragiukai LD 70 (Pd). Velnio ragai minimi ir kalbos stereotipuose – tradiciniuose palyginimuose, formuliniuose keiksmuose: *Alus kaip velnias raguotas* KrvP (Ds) „sakoma, kai daugiau nebenorima vaišinti gėrimais“; *Eik šalin, nors velniui ant ragų!* KrvP (Adakavas). Tautosakininko N. Vėliaus (2011, 315) nuomone, zoomorfiniai velnio atributai sietini su jo chtoniškumu, byloja apie jo priklausymą žemės ir požemio sferai. Kaip teigia T. Volodina (2004, 54), ragai aštrūs ir duriantys, todėl laikomi vyriškumo simboliu.

§ 10. Kitas etninėje kultūroje labai populiarius zoomorfinis velnio požymis – tai jam būdinga gyvulio uodega. Pažymėtina, kad mūsų tarminių velniavardžių darybai žodžio *uodegà* vediniai ar dūriniai nėra itin būdingi: apie tai jau esu užsiminusi ir anksčiau (Jasiūnaitė, 2010, 248). Ši mitinės būtybės kūno dalis, siejanti velnią su

3 Plačiau apie velnio ragus lietuvių tarminėje frazeologijoje žr. mano monografiją (Jasiūnaitė, 2010, 244 t.).

gyvūnijos pasauliu, davė pradžią tik penkiems eufemistiniams ne-labojo pavadinimams: *uodegúotasis* (Vėlius, 2011, 301), *ilgauodėgis* Ds, *riestavuodėgis* LP I 149 (Brť), *sausvuodėgis* OPS 123, *sausruodėgis* (ps.) Brť. Iš jų tik *uodegúotasis* yra būdvardžio *uodegúotas* įvardžiuotinė forma. Kiti šios grupės velniavardžiai darybos požiūriu priklauso dūriniams: *ilgauodėgis* (: *ilga* ir *uodega*), *riestavuodėgis* (: *riesta* ir *uodega*), *sausvuodėgis* (*sausa* ir *uodega*). Pastarieji trys mitonimai užrašyti J. Basanavičiaus tėviškėje – Ožkabaliuose (Bartninkų apyl.), vakarų aukštaičių kauniškių tarmės plote. Velniavardis *sausvuodėgis* turi *v* dėl šiai tarnei būdingo priebalsių pridėjimo žodžio pradžioje prieš *uo*: čia tariama ne *uodegà*, bet *vuodegà*. Retesnis variantas *sausruodėgis* galėjo atsirasti klaidingai darybiškai susiejus *sausvuodėgį* su daiktavardžiu *sausrà*.

§ 11. Su žodžiu *uodegà* retai tebūna susiję ir pravardiniai asmenvardžiai. Moteriškė praminta *Ilgauodegė* dėl nešiosenos – pomėgio dėvėti ilgus sijonus (Butkus, 1995, 230), o vyras gavo pravardę *Uodegėlė* dėl vikrumo (Ten pat, 430). Demono savybė turėti *uodegà* įdomiai atsispindi slavų tautų velniavardžiuose. Rusai velniui taiko frazeologinius eufemizmus красавец хвостатый (Berezovič, 2007, 471), рогаик хвостатый (Volodina, 2004, 53) ar dūrinį шилохвост „ylauodegis“ (Čerepanova, 1983, 66). Serbai nelabąjį praminė онај што има реп „tasai, kuris turi *uodegà*“ arba кycopен „striukauodegis“, lenkai – *purtak z ogonem* „pikta dvasia su *uodega*“, ukrainiečiai sako tiesiog хвостач „uodeguočius“ (visi pavyzdžiai iš SDr V 520). Kaip matyti iš pavyzdžių, slavams būdinga didesnė tokios motyvacijos mitonimų įvairovė.

§ 12. Pakankamai daug informacijos apie zoomorfinę velnio atributiką esama tautosakos tekstuose, pvz.: Visi tie ponai buvo su *uodegom* ir su ragais LP II 270 (Jž); [Velnių] *uodegos* už suolų nusi-karia kaip arklių S I 378 (Slk). Tradiciniuose palyginimuose velnio *uodega* gali simbolizuoti didelį apsukrumą, gerą iškalbą: Gavo tokį kriaučį, *gerą piršlį, kaip velnio uodegą*: ir sumezga, ir atamezga Кр. Įdomių formulinių keiksmų su šiuo vaizdiniu, remdamiesi turtinga

folklorine tradicija, yra sukūrę žinomi mūsų rašytojai, pvz.: *Šimtas velnio uodegų* – imk, kad duodu! B. Sruog; *Kad po Liucipieriaus uodegos pàkištos per amžius smirdėtumėt!* S. Čiurl.

§ 13. Įdomu pažymėti, kad kitose tautose nelabojo uodega įsivaizduojama labai įvairaus ilgio, dydžio ar formos, tai neabejotinai atspindi ir personažo nominacijoje. Štai lenkai ir serbai, panašiai kaip lietuviai, mano velnią turint ilgą jaučio uodegą. Šių tautų folklorinėje tradicijoje užfiksuota ir kitokių duomenų: trumpa zuikio uodegėlė (lenkai), netgi dvi uodegos (serbai). Serbų supratimu, uodeguotumas gali priklausyti ir nuo personažo amžiaus: jauni velniai uodeguoti, o seni beuodegiai, nes uodega nuo senatvės nukrentanti SDr V 411. Prisimintina, kad serbai ir vadina velnią кycопен – „striukauodegiu“ (plg. § 11). Panašiai elgiasi ir rusai: jų velniavardžiai куцый, куцак, корнахвостик motyvuoti senovinių knygų paveikslėlių, kuriuose velnias piešiamas trumpa uodegėle (Tolstoj, 1995, 261).

§ 14. Dar vienas zoomorfinis velnio požymis, reikšmingas jo nominacijai – tai gyvulio (dažniausiai arklio arba ožio) kanopos. Įvairiuose šaltiniuose užfiksuoti septyni tokios motyvacijos eufemistiniai šios mitinės esybės pavadinimai, pvz.: *skeltanāgis* Ds, Grdž, Pg, *ožkakōjis* Rs, *trumpakōjis* JB IV 113 (Vs), *kārviakojis* P. Cvir, *smailiakul̃nis* S I 294 (Pns), *šepetkōjis* Rs, *Liūdvikas ožkōs pēdēlēs* Trk. Šešetas jų yra dūriniai: *skeltanāgis* (: *skelta* ir *naga*), *ožkakōjis* (: *ožka* ir *koja*), *trumpakōjis* (: *trumpa* ir *koja*), *kārviakojis* (: *karvė* ir *koja*), *smailiakul̃nis* (: *smailas* ir *kulnas*), *šepetkōjis* (: *šepetys* ir *koja*). Paskutinis pavyzdys yra daiktavardinis frazeologinis velniavardis, kurio pagrindinis žodis – vyro vardas *Liūdvikas*. Kaip matome, visi minėtieji dūriniai yra dvejetainės sandaros: 1) zoonimas (*ožkà*, *kārvė*) + kūno dalies pavadinimas (*kója*), 2) tam tikrą savybę reiškiantis būdvardis (*skēltas*, *smailas*, *truūpas*) + kojos ar jos dalies pavadinimas (*kója*, *nagà*, *kuīnas*). Išimtis – žodis *šepetkōjis*, kurio pirmasis sandas yra perkeltinės reikšmės. Dūrinio darybinė reikšmė – „tas, kurio kojos kaip šepetys, t. y. tankiai apžėlusios“ (plg. *šepetkōjis* Vlkl „apželtkojis“), o leksinė – „velnias, nelabasis“.

§ 15. Tokių velniavardžių atsiradimą, be abejo, galėjo skatinti foninė folklorinio ir etnologinio konteksto informacija. Antai, prie *smailiakulnio* motyvacijos bus prisidėjęs įsitikinimas, kad [velnio] kojų smailios kulnės JB I 170 (Plv). Panašiai bus atsitikę ir su *kárviakoju*: pasakose sakoma, kad nelabajam būdingos veršio kojos ar karvės GrvP 201. Rečiau pasakojamosios tautosakos tekstuose pasitaiko rasti velniuką su ožkos kojom VV 447 (Jž), tačiau tokios informacijos pakanka *ožkakôjo* motyvacijai pagrįsti. Panašiai motyvuoti ir velniavardžiai *skeltanāgis* ar *šepetkôjis*: velnio arklinės kojos su kanopomis, vadinasi, skeltos ir, žinoma, apžėlusios plaukais, plg.: Pamatė, kad jų viena koja arkliška, su kanopa OPS 109; To svetimojo ne žmogaus kojos, ale arklio OPS 181. O štai informacijos, kad nelabojo kojos trumpos, kuri paašškintų *trumpakôjo* egzistavimą, tekstuose rasti nepavyko. Atvirkščiai, velnias kartais laikomas ilgakoju padaru, pvz.: Ano šono pajaunių ilgos kojos kai velnių Ant⁴.

§ 16. Reikia pridurti, kad su mūsų velniavardžių motyvacija siejasi tik dalis tautosakos duomenų: tekstuose demono zoomorfinių požymių įvairovė kur kas didesnė. Čia minimos ne tik įvairių gyvulių, bet ir laukinių ar naminių paukščių kojos, pvz.: To jaunikio viena koja arklio, kita – gaidžio LPI IV 115 (Brť); Viena koja lyg arklinė, kita – kaip ir vanaginė LTR (Lbv); [Velniai] turi vienas vištos kojas, antras anties, trečias arklio S I 143 (Rz)⁵. Velnio su paukščio kojomis išvaizda lietuvių mitinės būtybės nominacijoje neatsispindi, o štai lenkų kalboje esama eufemizmo *ten s kurzq szpérq* „tasai su gaidžio pentinais“. Daugeliui kitų slavų velniavardžių pradžią davė

4 Duomenų, kad velnias turįs trumpas kojas, esama rusų tautosakoje (Berezovič, 2007, 469).

5 Velniai visokiomis kojomis būdingi slavų etninei kultūrai. Štai bulgarų juodas sparnuotas velnias turi šuns kojas SDr V 520. Baltarusių nelabajam būdingas „suneštinis“ zoomorfinis pavidalas: tai gali būti kiaulė su šuns ar vištos kojomis, ožkos ragais, arklio karčiais (Nikiforovskij, 1907, 16 t.). Patį velnią matyti nebūtina: apie tai, kad troboje apsigyveno piktoji dvasia, rusai sprendžia iš kanopų kaukšėjimo į grindis (Vinogradova, 2000, 124).

nelabojo kanopos: ukr. той, що з ратицями „tasai su kanopomis“, serb. копитар „kuris turi kanopas“, lenk. *ten z kopytem* „tasai su kanopomis“ (visi nurodyti pavyzdžiai iš SDr V 520). Plg. dar rusų tarminį frazeologizmą чѣртова копытце „iškastinė suakmenėjusi kriauklė, fosilija“ SDr V 523 arba ukrainiečių дябловой копыто „blogas žmogus“ (Volodina, 2004, 54). Ir angliškai velnias pavadinamas *he with the cloven foot* „tasai skeltomis kanopomis“ DcS 119. Formaliai su šios grupės velniavardžiais sutampančių pravardinių asmenvardžių pasitaikė vos pora: *Skeltanāgis* „šykštuolis“ (Butkus, 1995, 382), *Trumpakojis* (Zinkevičius, 2008, 558).

§ 17. Mitonimų nominacijai svarbus ir kitas zoomorfinis velnio bruožas: kūno plaukuotumas. Apžėlusias nelabojo kojas jau minėjome (žr. § 14). Gauruotumas būdingas ne tik konkrečioms mitologinio personažo kūno dalims, bet ir jo bendrajai išvaizdai apskritai. Šaltiniuose užfiksuoti šeši minėtosios motyvacijos eufemistiniai velnio pavadinimai, pvz.: *plaukúotas* Kt, *ožiabařzdis* rš, *ragúotas plaukúotas* LKŠ 65⁶, *šiósė* JB IV 138 (Bsg), *šėpškis* DS 426, *šėpšys* J. Šioje mitonimų grupėje turime du velniavardžius, darybiškai susijusius su veiksmažodžiu *šėpti* „negražiai, netvarkingai augti (apie plaukus, barzdą)“ Š, KŽ, J: tai priesagų vediniai *šėpškis* ir *šėpšys* (: *šėpo*). Plg. dar kitus su minėtu veiksmažodžiu sietinus žodžius, reiškiančius apžėlusias kūno dalis, susivėlusį žmogų ar mitologinį personažą: *šėpšis* Šts, Brs „cunnus“, *šėpšelis* Vdk „vaikų baubas“, *šėpšė* Pn „apšėpėlis, apsileidėlis“ ir pan.

§ 18. Velniavardis *šiósė* (: *šiaušė*) savo ruožtu nusako velnią kaip pasišiaušusią, susivėlusią mitinę esybę, plg. *šiósė* Km, An, *šiósķis* Ukm „kas pasišiaušęs, apšėpęs, apsileidęs“. Iš būdvardžio atsiradęs velniavardis *plaukúotas* ir samplaikinis frazeologizmas *ragúotas plaukúotas*

6 Tai kaukėto persirengėlio, dalyvaujančio tradiciniame Užgavėnių karnavale, pavadinimas. Užfiksuota ir daugiau panašių pavadinimų: kuprėtas barzdėtas „persirengėlis žydu“, kaulėtas dalgiėtas „persirengėlis giltinė“ LKŠ 65. Tokie persirengėliai rituališkai kovoja vienas su kitu.

(: *plaukas*) (plg. frazeologines samplaikas *tėvo mótinos trūksta* „visko yra per akis“, *vyną midų gerti* „puotauti“) irgi apibūdina bendrąją velnio išvaizdą: tai gauruotas, plaukais apžėlęs mitologinis personažas. O štai *vėlnio* eufemizmo *ožiabařzdis* (: *ožys* ir *barzda*) motyvacija jau susijusi su konkrečia kūno dalimi: folklorinis velnias, kaip pamatysime toliau, gali turėti ne tik ožio kojas, bet ir jo barzdele.

§ 19. Kūno gauruotumas drauge su kitais zoomorfiniais požymiais (ragais, uodega, nagais, kanopomis) padeda atskleisti mitologinio personažo demoniškąją prigimtį (Vinogradova, 2000, 118). Velnio gauruotumas seniai virtęs patarle: Visi velniai tokie, visi gauruoti End. Net ir jis pats apie save sako: „Aš velniukas, slaptukas, pasišiaušėlis!“ S I 251 (Pn). Pasakose velnio baisumas, jo gąsdinanti, kraupi išvaizda pirmiausia ir siejama su žvėries gaurais: Visokie kudloti pavidalai jam priešais stijos VV 467 (Tlž). Ne veltui tradiciniuose palyginimuose ši mitinė būtybė nuolat minima kaip apšepėlio, susivėlėlio, apsileidėlio etalonas, pvz.: *Susivėlęs kaip Kuturių velnias* Vdžg; *Sėdi kaip velnias ropėse apšepėjęs* Lš; Krūtinė apžėlus, *kaip velniūtas eina gaspadorius* Pnm. Dėl žodžių *vėlnias* ir *vėlti* fonetinio panašumo atsirado įdomus frazeologinis junginys *vėlnius vėlti* „keiktis, velniuotis“: Gana tau velniai veltie Ds.

§ 20. Ne veltui mitinė būtybė nešioja ir *ožiabařzdžio* vardą: barzdomis apžėlę tiek antropomorfinio, tiek ir zoomorfinio pavidalo velniai, pvz.: Buvo velniui pasigirti ožio barzda, avino mašina KrvP (Vb); Vietoje mergos ratų gale stovi dideliausias ožys – ilga barzda ir dar ilgesniais ragais S I 258 (KlvrŽ). Ši nelabojo savybė įamžinta ir tradiciniame kalbos stereotipe: *Susvėlus kai velnio barzda* Ds. Velnio barzda apskritai gana dažnai minima mūsų dialektinėje frazeologijoje: plačiau apie tai žr. (Jasiūnaitė, 2010, 194 t.). Prisimintina, kad barzda ir ūsai tradiciškai simbolizuoja brandų vyro amžių (Biedermann, 1998, 62 t.), o velnias etninėje kultūroje laikomas itin pabrėžto vyriškumo būtybe.

§ 21. Šios grupės velniavardžiai turi palyginti daug atitikmenų slavų kalbose. Dauguma jų susiję su ilgais, susivėlusiais mitinės

būtybės plaukais⁷, gaurais, kurie primena tradicinius jos ryšius su gyvūnais. Tai rus. косматый (Berezovič, 2007, 471), волосатик, волосатый NARS 107, кудлатый (Čerepanova, 1983, 66), шумо-волос „miškinis ilgais susivėlusiais plaukais“ NARS 366, ukr. біволосатик „miškinis“ UM 28, lenk. *kudłacz* „kudločius“, serb. најезжник „pasišiaušėlis“ SDr 520. Rusų supratimu, velnio plaukai paprastai stovi stati, pasišiaušę, dėl tokios jo „škuosenos“ atsiradę ir eufemizmai шиш, шишко, шишига (Tolstoj, 1995, 261; Berezovič, 2007, 472), хохлик NARS 336. Rastas tik vienas serbų velniavardis, motyvaciniu ryšiu susijęs su mitologinio personažo barzda: онај брѡдати „tasai barzdotasis“ SDr V 520⁸. Su netvarkinga, apšepusia apsileidusio žmogaus išvaizda motyvacijos požiūriu susiję ir kai kurie mūsų pravardiniai asmenvardžiai: *Šėpšė* „nešvari“, *Šėpšėlis* „su barzda“ (Butkus, 1995, 401), *Ožkabaždis* „nešioja retą barzdelę“ (Ten pat, 326).

§ 22. Būdamas antropozoomorfinė – pusiau žmogaus, pusiau gyvulio – pavidalo baidyklė, nelabasis neišsiverčia ir be aštrių nagų. Ši žvėries savybė mitologinio personažo nominacijai nėra itin reikšminga: užfiksuota tikrai ketvertas tokios motyvacijos eufemistinių velnio pavadinimų, pvz.: *nāginas* J, *nāgus* Grg, *nākabis* Vks, Lpl, Lk, Brs, Krtv, Skd, Vdk, Ms, Žd, *nakabìselis* Ggr, Yl. Visi jie žemaitiški: vartojami tiek šiaurės (Viekšniai, Barstyčiai, Skuodas, Mosėdis, Židikai, Žemaičių Kalvarija), tiek ir pietų (Viduklė, Kvėdarna, Kuršėnai) tarmės plote. Reti velniavardžiai *nāginas* ir *nāgus* yra atitinkamai darios žemaičių priesagos *-inas* (plg. *piéninas* „pie-

7 Rusai velnią įsivaizduoja kaip storą žmogų ilgais, juodais kaip degutas plaukais (Dal' 1996, 167).

8 Gauruotas, pasišiaušęs visų slavų velnias, ši savybė padeda jį atpažinti SDr V 577. Rusų velnias – gauruota būtybė, apaugusi tamsia, dažniausiai juoda vilna (Nikitina, 2008, 343). Jis dar vaizduojamas kaip plaukuotas, gaurais apžėlęs senis su uodega (Dal' 1996, 228). Baltarusių nelabojo požymiai – trumpa vilna, labai primenanti kiaulės šerius, atsikišęs smakras su juoda barzdele (Nikiforovskij, 1907, 16 t.). Ukrainiečių velniukai tokie apžėlę, kad tik jų raudonos akys žiba iš gaurų UM 591.

nuotas“, *žėminas* „žemėtas“, *miltinas* „miltuotas“ ir pan.) ir galūnės *-us* vediniai iš daiktavardžio *nāgas*. Jie apibūdina velnią kaip nuguotą mitinę būtybę.

§ 23. Kur kas daugiau neaiškumų velniavardžių tyrinėtojams kelia *nākabis* ir jo vedinys *nakabīselis*. Prof. A. Girdenis⁹ populiarių žemaitišką velnio pavadinimą *nākabis* buvo linkęs laikyti skolintu žodžiu ir siejo jį su Biblijos Makabiejų knyga: tokį aiškinimą, rodos, patvirtintų ir ne tik žemaičiams žinomas velniavardis *makabūkas* Ll, Jnš, Grk. Galima ir fonetinė *nākabio* atsiradimo traktuotė: jis galėjo išsirutulioti iš *nāg-kabis* dėl asimiliacijos ir vėlesnės degeminacijos, vadinasi, darybiškai gali būti susijęs su žodžiu *nāgas*. Bėda, kad variantą *nāgkabis* LKŽ pateikia ne iš gyvosios kalbos, o tik iš Juškos žodyno ir S. Daukanto raštų. B. Kabašinskaitės (1998, 26) nuomone, *nākabis* – liaudies etimologijos padarinys, o jo pradinis žodis galėjo būti *nāgažis* arba *nākažis* „kas menkas, mažas sunykęs“. Dėl tokios kalbininkų nuomonių įvairovės kol kas bene parankiausia palikti šį klausimą atvirą.

§ 24. Velniavardžių, darybiškai susijusių su nago pavadinimu, kitose kalbose užfiksuoti nepavyko. Pasitaikė keletas lietuviškų *nag-*šaknies pravardinių asmenvardžių, kuriais paprastai vadinamas pernelyg taupus žmogus, šykštuolis: *Nagà*, *Nāgas* (Butkus, 1995, 319). Kad nagai – nelabajam būdingas atributas, matyti iš šiaurės panevėžiškių sudurtinio žodžio *velnianāgis* „draskalius“: Nebūk velnianagis, drapanos nedraskyk Ėr. Velnio nagai palyginti dažnai minimi tiek pasakojamosios, tiek ir smulkiosios tautosakos tekstuose: O tam Liuciui¹⁰ buvę labai ilgi nagai ant rankų ir ant kojų Juod Kn 293 (Grz); Nebus geriau, a velnias su nagais, a su kanopom Mžš. Pamatė vietoj stikliukų velnių nagus S I 204 (Šl)¹¹.

⁹ Prof. A. Girdenio privati informacija. Apie tai esu užsiminusi endriejaviškių pejoratyvams skirtame straipsnyje (Jasiūnaitė, 1995, 52, 104 išn.).

¹⁰ Visų pragaro velnių viršininko *Liucipieriaus* vardo sutrumpinta forma.

¹¹ Kaip sako rusai, velnias turįs nuguotus pirštus: у пальцев когти (D a l', 1996, 158). Čia aiškiai turimi omenyje ne žmogaus, bet žvėries nagai. Rusų kalboje žodis ноготь reiškia žmogaus nagą, o коготь – žvėries ar kokio nors plėšraus paukščio

§ 25. Dar kelis *velnio* eufemizmus motyvacinis ryšys sieja su žodžiu *galvą* ar galvos dalių pavadinimais *nasrai*, *dañtys*. Šaltiniuose rasti keturi tokios motyvacijos velniavardžiai: *žaltagalvis* Trk, *kiau[l]nāsris* Jdr, *arkladañtis* Skr, *raudondañtis* (Vėlius, 2011, 301). Visi jie yra aiškios darybos sudurtiniai žodžiai: *žaltagalvis* (: *žaltys* ir *galva*), *kiau[l]nāsris* (: *kiaulė* ir *nasrai*), *arkladañtis* (: *arklys* ir *dantis*), *raudondañtis* (: *raudonas* ir *dantis*). Fonetikos požiūriu bene įdomiausias iš jų – judrėniškių *kiau[l]nāsris*¹² su iškritusiu priebalsiu *l*. Jau seniai Z. Zinkevičius (1966, 182) yra pastebėjęs, kad įvairiose mūsų tarmėse priebalsio *l* netenka žodis *kiaulė*, einantis sudurtinių daiktavardžių be jungiamojo balsio pirmuoju dėmeniu: *kiaūgrūšnė* Šd „laukinė kriaušė“, *kiaūpienė* Slnt, End, *kiaušerỹs* Rk, Km „kieta balų žolė“. Nurodytieji pavyzdžiai neteko *l* prieš sprogstamąjį arba pučiamąjį priebalsį. Sunkiau rasti atvejų, kuriuose *l* būtų iškritęs prieš sonantą: LKŽ pateikiamas bene vienintelis toks pavyzdys *kiaūniežė* Pnm, Skp, Kp „šunvotė, skaudulys“. Vadinas, *kiau[l]nāsris* – gana reto fonetinio reiškinių pavyzdys. Semantinį šio velniavardžio atitikmenį randame ukrainiečių kalboje: той, що з свин’ачим рылом „tasai su kiaulės snukiu“ SDr V 521. Metaforiškai juodąja *kiaule* – *czarna świnia* nelabąją vadina ir lenkai SDr V 521.

§ 26. Velniavardis *žaltagalvis* suponuoja mintį, kad šis mitologinis personažas gali turėti žalčio galvą. Tokios informacijos tautosakos tekstuose rasti nepavyko. Tiesa, esama pakankamai duomenų, kad velnias žmonėms pasirodo nemalonaus, pavojingo roplio ar varliagyvio – žalčio, gyvatės, rupūžės – pavidalu (Vėlius, 2011, 311). Velniui labai būdinga ir zoomorfinė kiaulės, ypač juodos, išvaizda: Pamatė juodą kiaulę su garsiu kriuksėjimu į stubą įžengiančią

nagą (Gudavičius, 2000, 82). Serbų supratimu, nelabasis turįs erelio nagus SDr V 521. Austrų pasakose tų nagų net septynetas: Tu, be abejo, turi septynis nagus! (šakoma velniui) AuP 269.

¹² Šis retas žodis rastas prof. A. Girdenio įrašytuose ir iššifruotuose Judrėnų (Klaipėdos raj.) šnektos tekstuose: *Kiau[l]nasris* liuobąs an kryžiaus atsisėsti, kelnes siūti.

VV 467 (Rg). N. Vėliaus (2011, 361) duomenimis, šis mitologinis personažas vaizduojamas kaip kiaulė keliolikoje lietuvių mitologinių sakmių¹³, vadinasi, galima teigti, kad *kiau[l]nāsris* motyvuotas ir mitologiškai.

§ 27. Kiti du eufemistiniai velnio pavadinimai – *raudondañtis* ir *arkladañtis* – byloja, kad nelabasis – agresyvi būtybė dideliais, stambiais dantimis, plg. iš būdvardžio atsiradusį daiktavardį *arkladañtis* Knv, Brs „kieno dantys dideli, negražūs“. Pravarde *Arkliadañtis* irgi gali būti vadinamas stambių dantų žmogus (Butkus, 1995, 149). Labai stiprūs velnio dantys įamžinti ir tradiciniame kalbos stereotipe: *Dantys kaip velnio* – ir geležį prakąs KrvP (Dr). Plačiau apie mitinių būtybių dantis frazeologijoje žr. (Jasiūnaitė, 2010, 239 t.). Mūsų etninėje kultūroje nelabasis dažnai vaizduojamas ir raudonais dantimis. Tai matyti, pavyzdžiui, iš tradicinių Užgavėnių kaukių: Velniukas būdavo juodas, su dviem ragais, uodega, ilgais raudonais dantimis¹⁴, su kapstykle rankoje (Mickevičius, 2008, 393). Panašų velnio pavidalą matome ir pasakojamojoje tautosakoje: tai bjaurus mėlynas žmogus raudonais dantimis (Vėlius, 2011, 313). Kartais *raudondančiū* Kt arba *raudondantė* Lkš pavadinama ir tradicinė vaikų baidyklė, baubas (Jasiūnaitė, 2001, 180). Čia minėtinas ir įdomus rusų vietovardis – kalno pavadinimas Чертов 3y6 (Berezovič, 2007, 470).

§ 28. Galiausiai beliko du paskutiniai kitur nepritampantys velniavardžiai: *Jáučio kulà* (Vėlius, 2011, 304) ir *Raubỹs* TDr VI 64 (Klov). Jie abu tautosakos tekstuose funkcionuoja kaip tikriniai mitologinio personažo vardai. Pavadinimas *Jáučio kulà* yra metaforinės prigimties: jo pirmoji reikšmė – „jaučio lyties organas“, plg. *kulà* K I 653 „sustorėjimas, gumbas“, *kulė* J, Kv, Rmš „scrotum“, Ale tavo *liežuvis* tai *kaip buliaus kulė* Kv. Populiarūs ir kiti tradiciniai folklorinės kilmės palyginimai, kuriuose minima ši jaučio kūno dalis: *Ko ty-*

¹³ Ukrainiečiai ir pietiniai rusai taip pat mano, kad velnias daug kuo panašus į kiaulę: jis su šnipu, apaugęs rudais šeriais, su rageliais SDr V 520. Kiaulės pavidalo nelabasis gerai pažįstamas ir lenkams, baltarusiams (Nikiforovskij, 1907, 16 t.).

¹⁴ Tokius kaukės dantis paprastai išpjauستydavo iš buroko.

koji kaip lapė jaučio kulės? LTR (Grz); *Laukia kaip lapė jaučio kulės nutrūkstant* LPP II 49 „tuščiai, be naudos ko nors tikisi“. Posakiai išplito iš tautosakos siužeto apie kvailą lapę, kuri sekioja besigančiam jaučiui iš paskos, tikėdamasi pasmagurianti tabaluojančiu mėsos gabalu, kurį šis tuoj pamesiąs. Aišku, šis siužetas neturi nieko bendra su velniu, tačiau jis puikiai atskleidžia kiek gruboką, komišką šios jaučio kūno dalies traktuotę etninėje kultūroje. Velniumi pavadinimas *Jaučio kulà* galėjo tekti dėl hipertrofuoto jo vyriškumo, jau minėto § 20. Velnio santykiai su moterimis vaizduojami daugelyje tautosakos kūrinių: sakmėse, padavimuose, pasakose, patarlėse, tikėjimuose. Jie minimi ir istoriniuose šaltiniuose, dažniausiai ragamų teismų bylose (Vėlius, 2011, 418 t.). Pravardėmis *Kulė*, *Kulys*, *Kūlius* paprastai pavadinami negražiai kalbantys žmonės, keikūnai (Butkus, 1995, 278).

§ 29. Tikrinis velnio vardas *Raubys* irgi aiškintinas analogiškais pravardinės kilmės asmenvardžiais, kurie duodami ne mitinei būtybei, bet žmogui. Tokių asmenvardžių žinomi keli variantai: su minkštuoju ir su kietuoju priebalsiu *r*: *Riaubà*, *Riaubys*, *Raubà*, *Raūbis*, plg. *riaubà* VŠR, Rk „apsileidęs, storžievis žmogus“ (: *riaubė* „negražiai valgė“) (Zinkevičius, 2008, 602). A. Butkus, (1995, 368) pravardę *Riaubà* dar pateikia iš Tauragnų, nurodydamas motyvaciją „netikša“. Greičiausiai tai asmens pavadinimas pagal bendrąją išvaizdą, apsileidimą: tokia motyvacija tinka ir mitologiniam personažui, kuris, kaip žinoma, dailumu nepasižymi.

§ 30. Iš schemos, kuri pridedama prie šio tyrimo, aiškiai matyti, kad šioje leksinėje–semantinėje velniavardžių grupėje vyrauja eufemistiniai velnio pavadinimai, motyvaciniu ryšiu susiję su zoomorfinėmis (gyvulio) kūno dalimis: pirmiausia ragais, uodega, kojomis, plaukų danga. Gana gausūs minėtųjų velniavardžių atitikmenys kitose, ypač artimųjų kaimynų slavų (lenkų, ukrainiečių, baltarusių, rusų) kalbose rodo, kad velnio nominacijai pagal kūno dalis reikšmingas jo antropozoomorfinis (pusiau žmogaus, pusiau žvėries) vaizdinys, kuris yra bendras visai krikščioniškai Europai ir susifor-

mavęs palyginti neseniai. Taigi, galima konstatuoti, kad bendrasis europinės kultūros paveldas, savo ištakomis siekiantis antikos laikus, yra paveikęs platų lietuvių velniavardžių sluoksni, nors kilmės požiūriu jie yra lietuviški žodžiai.

Velnio pavadinimų pagal kūno dalis motyvacija

K ū n o d a l y s						
ragai	uodega	koja, jos dalys (pėda, naga, kulnas)	plaukų danga, barzda	nagai	galva, jos dalys (nasrai, dantys)	kiti
raguotas	uodeguotasis	skeltanagis	plaukuotasis	naginas	žaltagalvis	Jaučio kula
raguotasis	ilgauodegis	oškakojis	ožiabarzdis	nagus	kiau[l]nasris	Raubys
raguotis	riestavuodegis	trumpakojis	raguotas plaukuotasis	nakabis	raudondantis	
raguočius	sausvuodegis	karviakojis	šepšys	nakabiselis	arkladantis	
raguočis	sausruodegis	smailiakulnis	šepškis			
raguotinis		šepetkojis				
raguotkojis		Liudvikas ožkos pėdelėmis				
ragotinis						
raginis						
ragius						
juodragis						
žaliaragis						
ragutis						

Literatūra

- AuP – *Septynios stirnos. Austrijų pasakos*. Vilnius: Vyturys, 1988.
- BaG – *Bagdado gudruolė*. Vilnius: Vaga, 1969.
- Berezovič – Елена Л. Березович, *Язык и традиционная культура*. Москва: Ин-дрик, 2007.
- Biedermann H., 1998, *Naujasis simbolių žodynas*. Vilnius: Mintis.
- Butkus A., 1995, *Lietuvių pravardės*. Kaunas: Aesti.
- Черепанова, 1983 – Ольга А. Черепанова, *Мифологическая лексика русского Севера*. Ленинград: Наука.
- Dal', 1996 – Владимир И. Даль, *О повериях, суевериях и предрассудках русского народа*. Санкт-Петербург: Литера.
- DcS – Iona Opie and Moira Tatem (ed.), *Dictionary of superstitions*. Oxford: Oxford University Press, 1990.
- GrvP – Adelė Seselskytė (sud.), *Gervėčių pasakos*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1997.
- Gudavičius A., 2000, *Etnolingvistika*. Šiauliai: Šiaulių universitetas.
- Holder R. W., 2003, *How not to say what you mean. Oxford dictionary of Euphemisms*. Oxford: Oxford University Press.
- Jasiūnaitė B., 1995, Endriejaviškių pejoratyvinė leksika (Neigiamieji žmogaus apibūdinimai). – *Kalbotyra* 44 (1), 35–57.
- Jasiūnaitė B., 2001, Iš lietuvių mitologinės leksikos: *baūbas* bei jo padermė, *Baltistica* 35(2), 171–191.
- Jasiūnaitė B., 2010, *Šventieji ir nelabieji frazeologijoje ir liaudies kultūroje*. Vilnius: VU leidykla.
- Jasiūnaitė B., 2012a, Kūno trūkumai kaip velniavardžių motyvuojamasis požymis. *Tautosakos darbai* 44, 49–63.
- Jasiūnaitė B., 2012b, Spalva kaip velniavardžių motyvuojantis požymis. – *Baltistica* 47(1), 103–120.
- JB – Jonas Balys, *Raštai* 1–5, Vilnius: LLTI, 1998–2004.
- Juod Kn – Jonas Basanavičius (sud.), *Juodoji knyga*. Vilnius: LLTI, 2004.
- Kabašinskaitė B., 1998, *Lietuvių kalbos liaudies etimologija ir artimi reiškiniai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Lanzi F., Lanzi G., 2003, *Šventieji globėjai ir jų simboliai*. Vilnius: Alma Littera.
- LD – Norbertas Vėlius (sud.), *Laumių dovanos*. Vilnius: Vaga, 1979.
- LKŠ – Jonas Balys, *Lietuvių kalendorinės šventės*. Vilnius: Mintis, 1993.
- LP – Jonas Basanavičius (sud.), *Lietuviškos pasakos* 1–2. Vilnius: LLTI, 2001–2003, 2001–2003.

- LPĮ – Jonas Basanavičius (sud.), *Lietuviškos pasakos įvairios* 1–4. Vilnius: Vaga, 1993–1998.
- LPP II – Lilija Kudirkienė (red.), *Lietuvių patarlės ir priežodžiai 2*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008.
- Mickevičius J., 2008, *Tėvų ir protėvių žemė 1*. Vilnius: Regionų kultūrinių iniciatyvų centras.
- NARS, 1995 – Марина Н. Власова (сост.), *Новая абевега русских суеверий. Иллюстрированный словарь*. Санкт-Петербург: Северо-Запад.
- Nikiforovskij, 1907 – Н. Я. Никифоровский, *Свод простонародных в Витебской Белоруссии сказаний о нечистой силе*. Вильна: Тип. Н. Мац и К°.
- Nikitina, 2008 – Алла В. Никитина, *Русская демонология*. Санкт-Петербург: Издательство С.-Петербургского университета.
- OPS – Jonas Basanavičius (sud.), *Ožkabalių pasakos ir sakmės*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001.
- SDr – Никита И. Толстой (ред.), *Славянские древности* 1–3. Москва: Международные отношения, 1995–2004.
- Tolstoj, 1995 – Никита И. Толстой, Каков облик дьявольский?, In: *Язык и народная культура*. Москва: Индрик, 250–269.
- Tūkstantis ir viena naktis 1, 1994. Vilnius: Alma littera.
- UM, 2002 – Валерий Войтович, *Українська міфологія*. Київ: Либідь.
- West M. L., 2007, *Indo-European Poetry and Myth*. Oxford: Oxford University Press.
- Vėlius N., 2011, *Chtoniškoji lietuvių mitologija*. Vilnius: Aidai.
- Vinogradova, 2000 – Людмила Н. Виноградова. *Народная демонология и мифопутевальная традиция славян*. Москва: Индрик.
- Volodina, 2004 – Т. В. Володина, Рога и копыта в соматической этнофразеологии, In: *Проблемы фразеологической и лексической семантики*. Москва: ООО «ИТИ Технологии», 53–54.
- VV – Jonas Basanavičius (sud.), *Iš gyvenimo vėlių bei velnių*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998.
- Zinkevičius Z., 1966, *Lietuvių dialektologija*. Vilnius: Mintis.
- Zinkevičius Z., 2008, *Lietuvių asmenvardžiai*. Vilnius: LKI.

DEVIL'S NAMES BASED ON VARIOUS BODY PARTS

*Birutė JASIŪNAITĖ**Vilnius University, Faculty of Philology Department
of Baltic Languages, Lithuania*

SUMMARY. It is well known that vocabulary of every language reflects numerous elements of the traditional culture. This is especially true of the mythical lexis: the greatest number of mythical names is used in folk texts, based on various folklore realities. As proved by the earlier research on mythical lexis, the appearance of folklore personages carries particular significance to their naming. The present article is based on ethno-linguistic analysis of a certain lexical semantic group of devil's names. It deals with 40 names of devil based on various body parts: horns, tale, feet, teeth, and head. The analysis of such names is carried in a wide background in folklore and ethnology, which enables tracing back the motivation for the emergence of such names. It is established that devil in our traditional culture is frequently named on the basis of zoomorphic features, such as body parts of the beast. This phenomenon reflects common European cultural tradition and is well known in many languages. On the other hand, the mythical names frequently belong to the so-called non-equivalent lexis, which does not have analogues in other languages.

KEYWORDS: *mythical names, devil's names, mythical lexis, body parts, motivation.*

KIAULĖ, ARKLYS IR OŽKA LIAUDIŠKUOSE SUDURTINIUOSE AUGALŲ VARDUOSE

Aurelija GRITĖNIENĖ

Lietuvių kalbos instituto Leksikografijos centras

P. Vileišio g. 5, Vilnius, Lietuva

aurelija.genelyte@gmail.com

ANOTACIJA. Tarmėse vartojama daugybė liaudiškų augalų vardų, pasidarytų iš gyvų būtybių pavadinimų. Žodžių darybos požiūriu didžiausią grupę iš šių vardų sudaro sudurtiniai fitonimai. Gyvojoje kalboje užrašyta daugiau nei 200 sudurtinių augalų vardų, sudarytų iš naminių gyvulių vardų. Tarp jų gana didelę grupę (apie 90 fitonimų) sudaro dūriniai, kurių pirmaisiais apibrėžiančiaisiais sandais eina šaknys *kiaul-*, *arkl-/kumel-*, *ožk-/ož-*. Tokia tendencija sietina su tuo, kad nominacijos procese svarbūs veiksniai yra kalbinės bendruomenės gyvenamosios aplinkos sąlygos ir tam tikrų naminių gyvūnų paplitimas. Skirtinos dvi tokių augalų vardų grupės: determinaciniai ir perkeltinės reikšmės pavadinimai. Pirmieji iš jų remiasi tiesioginėmis motyvuojančių žodžių reikšmėmis. Tokių dūrinių apibrėžiantysis sandas dažniausiai nurodo, kad šiais augalais minėti naminiai gyvuliai yra šeriami arba gydomi. Pirmasis tokių dūrinių sandas taip pat turi semą 'laukinis, netikras', t. y. toks augalas (dažniausiai piktžolė) auga laukuose, šiuokšlynuose, patvoriuose, dirvose ir nėra kultūrinis kaip apibrėžiamuoju sandu einanti augalo gentis. Dažnu atveju tokiais sudurtiniais vardais pabrėžiamas prastas augalo skonis, kvapas, nuodingumas ir pan. Perkeltinės reikšmės (metonimininių-metaforinių) dūrinių leksinė reikšmė gerokai skiriasi nuo darybinės. Tokių dūrinių antraisiais sandais dažniausiai eina arklio, ožkos ar kiaulės kūno dalių pavadinimai, o pirmieji apibrėžiantieji sandai nurodo augalo lapų, žiedų, vaisiukų ar stiebų panašumą į minėtų gyvūnų pėdas, liežuvį, barzdą ir pan. Pastebėta bendra tendencija, kad didžiajai daliai tokių sudurtinių vardų būdinga neigiama konotacija, kuri pirmiausia slypi apibrėžiančiaisiais dūrinių sandais einančių naminių gyvūnų pavadinimų semantikoje.

ESMINIAI ŽODŽIAI: *tarmė, liaudies terminija, augalų pavadinimai, dūriniai, motyvacija.*

IVADAS

Gyvojoje kalboje vartojama daugybė liaudiškų augalų vardų, pasidarytų iš gyvų būtybių pavadinimų. Žodžių darybos požiūriu didžiausią grupę iš šių vardų sudaro sudurtiniai fitonimai. Kalbininkai jau seniai yra pastebėję, kad mokslo ir liaudies terminijoje dūryba yra ypač paranki. Lietuvių terminijoje dūryba pagal vartojamų darinių skaičių užima antrą vietą po priesaginio žodžių darybos būdo (Keinys, 2005, 21). Visi šnektose fiksuoti sudurtiniai augalų genčių vardai yra prijungtiniai dūriniai – jų vienas dėmuo apibrėžia kitą, susiaurindamas jo reikšmę (Kvašytė, 2005, 31). Autorė iki šiol yra išsamiau aptarusi liaudiškus sudurtinius fitonimus, pasidarytus iš žvėrių, roplių, naminių ir laukinių paukščių vardų (Gritėnienė, 2005, 87–98; 2006, 126–132; 2007, 36–43).

Šiam straipsniui medžiaga rinkta iš tarmių (1998–2013 m.), iki šiol išėjusių tarminių žodynų, „Lietuviško botanikos žodyno“, „Lietuvių kalbos žodyno“ elektroninio varianto (toliau – LKŽe) ir jo Papildymų kartotekos (toliau – LKŽK). Šiuose šaltiniuose rasta daugiau nei 200 sudurtinių augalų vardų, sudarytų iš naminių gyvulių vardų. Daugiausia dūrinių (beveik 100) pasidaryta su sandu *šun-*. Tokie pavadinimai autorės jau aptarti ankstesniame straipsnyje (Gritėnienė, 2010, 163–181.). Taip pat gana didelę grupę sudaro dūriniai, kurių pirmaisiais apibrėžiančiaisiais sandais eina šaknys *kiaul-* (41), *arkl-* (24), *ožk-/ož-* (15), *kumel-* (6). Tokia tendencija sietina su tuo, kad nominacijos procese svarbūs veiksniai yra kalbinės bendruomenės gyvenamosios aplinkos sąlygos ir tam tikrų naminių gyvūnų paplitimas. Čia išryškėja antropocentriškas kalbinis pasaulio modelis – žmogus interpretuoja pasaulį remdamasis kolektyviniu žinojimu, jo nustatytais gėrio ir blogio kriterijais, o realybės suvokimas grindžiamas visuotinai pažįstamais etalonais ir vaizdiniais (Masiulionytė, 2007, 68; Серебренников, Кубрякова, Постовалова, Телия, Уфимцева, 1988, 174–177).

Pastebėta bendra tendencija, kad įvardijant augalus tokiais sudurtiniais determinatyviniais vardais pirmiausia norima pabrėžti jų

menką vertę (prastą skonį, kvapą, nuodingumą ir pan.). Įdomi šių pavadinimų semantika, motyvacija ir daryba, jie išsiskiria fonetinių ir struktūrinių variantų gausa, todėl juos nutarta aptarti atskirai. Taigi šio straipsnio tyrimo objektas – 86 liaudiški sudurtiniai daiktavardiniai fitonimai. Čia plačiau neaptariami mokslo kalboje vartojami pavadinimai, tarmėse užrašyti jų akcentiniai variantai, tik rašytiniuose šaltiniuose fiksuoti vardai ir neaiškos reikšmės pavadinimai. Empirinė medžiaga nagrinėjama naudojant bendrąjį aprašomąjį metodą bei lingvistinį semantinės analizės metodą. Straipsnyje su anksčiau minėtais sandais sudaryti sudurtiniai augalų vardai aptariami atskirose grupėse. Jas analizuojant, smulkiau skiriami determinatyviniai ir perkeltinės reikšmės pavadinimai.

SUDURTINIAI VARDAI SU ŽODŽIU *KIAULĖ*

Bendrinėje kalboje žodis *kiaulė* eina tik dviejų sudurtinių augalų pavadinimų pirmuoju dėmeniu: *kiaūliauogė* (*Solanum*) ir *kiaūlpienė* (*Taraxacum*). Tarmėse su šiuo žodžiu sudurtiniai augalų vardai sudaromi daug dažniau. Gyvojoje kalboje fiksuotas 41 dūrinys, kurio apibrėžiančiuoju sandu eina šaknis *kiaul-* (jais įvardijami 24 augalai). Kitose kalbose taip pat fiksuojama nemažai su *kiaulės* vardu siejamų sudurtinių augalų pavadinimų: latvių tarmių *cūknātre*, *cūktabaka* ‘bervidis’ (*Scrophularia*), *čūskoga* ‘keturlapė vilkauogė’ (*Paris quadrifolia*), *cūkkumeles* ‘bevainikė ramunė’ (*Matricaria matricarioides*), anglų *pigweed* 1) ‘burnotis’ (*Amaranthus*), 2) ‘vaistinė balanda’ (*Chenopodium ambrosioides*), *pigsqueak* ‘bergenija’ (*Bergenia*), vokiečių *Schwanenblume* ‘bėžis’ (*Butomus*) ir kt.

V. Masiulionytė, tyrusi lietuvių frazeologinį pasaulio modelį, teigia, kad jame *kiaulė* iškyla kaip ambivalentiškas simbolis, reiškiantis ir aukščiausią, ir žemiausią vertybių hierarchijos pakopą (Masiulionytė, 2007, 15). Panašios tendencijos pastebėtos ir nominacijos procese. Dėmuo *kiaul-* daugeliui sudurtinių augalų vardų suteikia menkumo, prastumo semą. Tai susiję su žmonių požiūriu į šį gyvulį: seniau lietuvių tradicijoje *kiaulė* buvo labai vertinamas gyvulys,

o vėliau (įvedus krikščionybę) įgavo visai priešingų konotacijų. Plg. šias LKŽe užrašytas žodžio *kiaulė* iliustracijas: *Įleisk kiaulę į gryčią – ji ir ant stalo užlips* (LTR(Krk))* . *Kad kiaulė ragus turėtų, visą svetą išbadytų* (LTR). *Išmanai, kiek kiaulė apie debesį* (Mlt).

Determinatyviniai dūriniai

Augalų nominacijos procese determinatyviniai dūriniai su žodžiu *kiaulė* skyla į dvi didesnes grupes: vienų apibrėžiantysis sandas nurodo, jog augalas yra tinkamas kiaulėms šerti; kiti turi ryškų pejoratyvinį atspalvį (jais įvardijamos įkyrios piktžolės, nuodingi, prasto kvapo, nevalgomais, mažesniais arba prastesnio skonio vaisiais, ne tokiais gražiais žiedais kaip antruoju sandu žymima gentis augalai).

Dūriniai, nurodantys augalo paskirtį

Kiaulapienė (Švn – LKŽK; DrskŽ, ZnŽ), **kiaūliapienė** (Nmn – LKŽe; Skp – LKŽK; DrskŽ, KpŽ), **kiauliapienė** (Lnkv – LKŽe), **kiauliāpienė** (Pc – LKŽK), **kiaūpienė** (Slnt – LKŽe; Krtn – LBŽ; DūnŽ) ‘kiaulpienė’ (*Taraxacum*). Liaudies sąmonėje šis augalas su kiaulėmis siejamas dėl jo panaudojimo: kiaulpienės yra geras ankstyvas pašaras daugeliui gyvulių, ypač tinkamos triušiams ir kiaulėms šerti (Lietuvos TSR flora, 1980, 253; Obelevičius, 2011, 210). Tokia pati augalo vardo motyvacija ir latvių kalbos tarmėse: *cūkpiene*, *cūkpienene*, *cūkpienis*, *cūkpienīte*, *cūkpiens* ir pan. (Ēdelmane, Ozola, 2003, 273).

Kiaulāveja (Plt – LKŽK), **kiaulāžolė** (Gs – LKŽe), **kiauliažliogis** (Pn – LBŽ), **kiauliažliūgė** (Slk – LKŽe), **kiaulāžolė** (Brb, Kzt – LKŽK), **kiauliāžolė** (Rs – LKŽK), **kiaulžolė** (Rs – LKŽK) ‘rūgtis takažolė’ (*Polygonum aviculare*). Takažolė – vertingas pašarinis augalas, jį ėda galvijai, avys, ožkos, kiaulės, triušiai (Lietuvos TSR flora, 1961, 190). Antrasis sandas *žliūg-* (ir jo fonetinis variantas *žliog-*) pabrėžia takažolės ir žliūgės (*Stellaria*) išorinį panašumą.

* Straipsnyje vartojamos vietovių ir šaltinių santrumpos kaip LKŽe.

Latvių kalboje užrašyta taip pat nemažai *takažolės* pavadinimų, siejamų su *kiaulės* vardu: *cūku mauriņš*, *cūku maurītes*, *cūku maurs*, *cūku vija*, *cūku zāle* (Ēdelmane, Ozola, 2003, 381).

Kiaulažolė (Rk – LBŽ), **kiaūliažolė** (KpŽ) ‘vaistinė taukė’ (*Symphytum officinale*). Nupjauta taukė greit atželia ir yra puikus kiaulių pašaras (turi augimą skatinančių medžiagų). Jauni paršiukai nuo taukių sparčiai auga, negreit riebėja. Žalios taukės ir jų silosas tinka ir mėsiniams kiaulėms (Šimkūnaitė, 2010, 90).

Kiaulažolė (Pn – LBŽ) ‘pievinė miegalė’ (*Succisa pratensis*). Apyšlapėse pievose auganti miegalė yra neblogas kiaulių pašaras.

Kiaūldobiliai (Grdž, Snt – LKŽK; ZnŽ) ‘baltasis dobilas’ (*Trifolium repens*). Tai vertingas pašarinis augalas, naudojamas kaip vienas iš pagrindinių komponentų žolių mišiniuose (Lietuvos TSR flora, 1971, 451; Obelevičius, 2011, 136). Baltuosius dobilus noriai ėda galvijai, juos mėgsta knisti ir kiaulės. Su *kiaulės* vardu šios rūšies dobilai siejami ir latvių tarmėse: *cūkābuliņš*, *cūkaboliņš*, *cūkamoliņš*, *cūku dāboliņš* ir pan. (Ēdelmane, Ozola, 2003, 3–4).

Kiaūliakopūstis (Švnc – LKŽe) ‘pelkinis žinginyš’ (*Calla palustris*). Gūžinį kopūstą (*Brassica oleracea*) primena dideli, blizgantys, širdies formos žinginio lapai, o mėsingus, ilgus, krakmolingus jo šakniastiebius mielai ėda bebrai, ondatros šernai, kiaulės (Obelevičius, 2011, 145).

Kiaūliapupė (Gž – LKŽK), **kiaūlpupė** (Smln – LKŽK; ZnŽ) ‘pupa’ (*Vicia faba*). Lietuvių tarmėse pupos vardai dėl maistinių savybių dažniausiai siejami su *kiaulės* arba *arklio* vardais (jos tinka kiaulėms ir arkliams šerti). Tokios pat motyvacijos vardų fiksuota ir kitose kalbose: latvių tarmių *cūkpupa*, *cūku pupa* (Ēdelmane, Ozola, 2003, 303), vok. *Saubohne*.

Kiaūliašaknė (Trgn – LKŽe) ‘varputis’ (*Agropyrum*). Varputis laikomas geru pašariniu augalu. Jo sultingi šakniastiebiai tinka gyvuliams šerti (Lietuvos TSR flora, 1963, 285). Augalą noriai ėda *kiaulės*, šernai. Latvių kalboje fiksuotas panašios motyvacijos varpučio sinonimas *cūksari* (Ēdelmane, Ozola, 2003, 405).

Dūriniai, pabrėžiantys menką augalo vertę

Kiaūgrūšė (Pc, Svr – LKŽe), **kiaūgrūšnė** (Šd – LKŽe), **kiaūlgriūšė** (Skr – LKŽe), **kiaūlgriūšnė** (Jon – LKŽe), **kiaūlgrūšis** (Užv – LKŽe), **kiaūlgrūšnė** (Lnkv – LKŽe), **kiaūliagrūšė** (Vdšk – LKŽK) ‘miškinė kriaušė’ (*Pyrus pyraster*). Paprastosios kriaušės (*Pyrus domestica*) vaisiai dideli, sultingi, valgomi, o miškinė kriaušė ant dygliuotų plikų šakų veda mažus sprangius, aitraus skonio vaisius, kurie paprastai valgomi tik šalčio pakąsti (Lietuvos TSR flora, 1971, 230), todėl ir patys vaisiai, ir juos vedantis vaismedis gyvojoje kalboje siejami su menkumo reikšmę turinčiu *kiaulės* vardu.

Kiaulāžolė (Grnk – LKŽK), **kiaūliažolė** (Rdm, Svn, Bgt – LKŽK; KpŽ), **kiaūluogė** (Rs – LKŽe; Slm – LKŽK), **kiaūlžolė** (Smln – LKŽK) ‘juodoji kiauliauogė’ (*Solanum nigrum*). Kiauliauogė veda juodas nuodingas nemalonaus kvapo ir skonio uogas, kuriomis gali apsinuodyti žmonės ir gyvuliai (Obelevičius, 2000, 151). Tos pačios motyvacijos vardų esama vokiečių ir latvių kalboje: vok. *Saukraut*, *Sautod*, la. *cūkogas*, *cūku ogas* (Ēdelmane, Ozola, 2003, 231).

Kiaulėžolė (Pn – LBŽ), **kiaūliauogė** (Šlvn, Švn – ŽV), **kiauluogė** (Pn – LBŽ) ‘keturlapė vilkauogė’ (*Paris quadrifolia*). Apibrėžiantysis dūrinio sandas nurodo, kad vilkauogėmis gali apsinuodyti kiaulės, o kai kuriuose Lietuvos regionuose šiuo augalu gydamos susirgusios kiaulės: *Kiaulės kai serga raudonlige, duoda kiaulių mėlynų* (Všk – LKŽK). Tos pačios motyvacijos augalo vardų fiksuota ir latvių kalboje *čūskas puķe*, *čūskoga*, *čūsku oga* (Ēdelmane, Ozola, 2003, 74).

Kiaūliabruknė (Prn – LKŽe), **kiaūliauogė** (Klvr, Dg, Mrc – LKŽe; Dv, Drsk, Mrc, Vs, Jz – LKŽK; Al, Mrj, Sn, Vln – LBŽ; DrskŽ; Šlvn, Švn – ŽV), **kiaūliauogis** (Mrc – LKŽK), ‘miltinė meškauogė’ (*Arctostaphylos uva-ursi*). Augalo uogos beskonės, nevalgomos (Obelevičius, 2000, 124). Apibrėžiamuoju sandu *brukn* pabrėžiamas meškauogės ir bruknės lapų panašumas.

Kiaūliamėtė (Nč – LKŽe) ‘dirvinė mėta’ (*Mentha arvensis*). Prastoko kvapo ir skonio, bjauri, sunkiai išnaikinama piktžolė lietuvių tarmėse siejama su *arklio*, *kumelės* arba *kiaulės* vardais.

Kiauliaropė (Pn – LBŽ) ‘paprastoji dedešva’ (*Malva neglecta*). Inkstiški, iš šonų suploti dedešvos vaisiukai yra valgomi (ypač juos mėgsta vaikai), savo forma jie šiek tiek primena ropę (*Brassica rapa* ssp. *rapa*), tačiau jai neprilygsta nei dydžiu, nei skoniu, todėl ir pats augalas įvardijamas pejoratyviniu vardu.

Kiauliarožė (Trgn – LKŽe) ‘aukštoji piliarožė’ (*Alcea rosea*). Mūsų tarmėse rausvais apvaliais žiedynais žydintys augalai dažnai lyginami su rožėmis ar erškėčiais (*Rosa*) ir įvardijami šaknį rož- turinčiais vardais. Piliarožė į rožę panaši tuo, kad abi žydi vienu metu, panašios formos ir spalvos žiedais, tik piliarožė laikoma prastesniu augalu: jos žiedai taip skaniai nekvepia, gražūs, bet ne tokie išvaizdūs kaip rožės.

Kiauliažirnis (Trgn – LKŽe) ‘gumbinis pelėžirnis’ (*Lathyrus tuberosus*). Žirnis (*Pisum*) ir pelėžirnis labai panašūs, tik pelėžirnio žiedai, ankštys ir lapai smulkesni, o sėklos nevalgomos. Be menkos vertės, pirmasis sandas žymi ir augalo paskirtį: pelėžirnio šakniastiebis apaugęs rutuliškai sugumbėjusiomis šaknimis, kurias noriai ėda kiaulės (Lietuvos TSR flora, 1980, 511). Menkinamaisiais sudurtiniais vardais pelėžirnis vadinamas ir latvių kalboje: *peļzirni*, *vanagzirņi* ir pan. (Ēdelmane, Ozola, 2003, 79).

Kiauliažolė (Šlvn, Švn – ŽV) ‘galinsoga’ (*Galinsoga*). Visoje Lietuvoje plačiai išplitusi sunkiai išnaikinama piktžolė daugelyje tarmių vadinama pejoratyviniais vardais. Dzūkijoje augalo menka vertė pabrėžiama jo vardus siejant su kiaule arba šunimi: *Tai ca jau šuniažolė, vadinam kiauliažolė <...>, kiaulinė žolė. Jos labai britkios, aš labai nekencu* (Šlvn, Švn – ŽV).

Kiaulmėtė (Pn – LBŽ) ‘dirvinė aklė’ (*Galeopsis tetrahit*). Pirmuoju sandu pabrėžiama, kad aklė yra įkyri prasto kvapo piktžolė, subrandinanti nuodingas sėklas. Kiaulėms aklių nuodai nepavojingi, tačiau jie kaupiasi gyvulių mėsoje, lašiniuose; žmonės gali apsinuodyti kiaulių, ėdusių akles, mėsa (Obelevičius, 2011, 170). Antruoju sandu nurodomas aklės ir mėtos (*Mentha*) lapų panašumas.

Kiaulobelė (Skdv – LKŽe) ‘miškinė obelis’ (*Malus sylvestris*). Nuo naminės obels (*Malus domestica*) miškinė skiriasi tuo, kad ant

dygliuotų šakelių veda mažus rūgščius vaisius, tinkamus tik kiaulėms šerti.

Perkeltinės reikšmės dūriniai

Kiaulašerė (Alv – LKŽe; Al – LBŽ), **kiaūliašeris** (Kš, Ds, Užp, Alv, Sv – LKŽe; Al, Ut, Zr – LBŽ), **kiauliašerỹs** (Jž – LKŽe; Rk – LBŽ), **kiaūliašerys** (KpŽ), **kiaūlšeris** (On – LKŽe), **kiaulšerỹs** (Ob – LKŽe) ‘stačioji briedgaurė’ (*Nardus stricta*). Apibrėžiančiuoju sandu nurodoma, kad augalo varpos žiedažvynio akuotai yra šiurkštūs kaip kiaulės šeriai. Įvardydamos augalą šią žiedyno savybę pabrėžia daugelis kalbų: vok. *Borstgras*, la. *brieżkūla*, *vilkkūla*, *vilku-kūla* (Ėdelmane, Ozola, 2003, 433–435).

Kiauliamartė (Mrj – LBŽ) ‘dirvinė buožainė’ (*Knautia arvensis*). Reikšmės perkėlimo motyvaciją sunku atsekti. Galbūt buožainė taip pavadinta dėl menkos vertės: gyvuliai jos nemėgsta ėsti, ganyklose augalas nepakenčia trypimo, nuėstas sunkiai atželia (Jankevičienė, 1987, 226). Menkinamaisiais vardais buožainė vadinama ir kitose kalbose: angl. *gipsy rose*, la. *cūku pērkone*, *vilkmēles* (Ėdelmane, Ozola, 2003, 271–272).

Kiaūliamigė (Švnč, Vdš, Dglš, Ds – LKŽe; Dglš – LKŽK; Švnč, Zr – LBŽ), **kiaūliamigis** (Trgn, Grv, Dglš – LKŽe; Dglš, Klt – LKŽK; Švnč, Viln – LBŽ), **kiaulmigis** (Brž – LBŽ) ‘dirvinis kežys’ (*Spergula arvensis*). Nuo senų laikų kežys žinomas kaip pašarinis augalas (Jankevičienė, 1987, 226). Kežius mielai ėda kiaulės, galbūt jų rastume ir jų miguose. Lygiai taip pat kežys vadinamas ir Latvijoje, apie Aknystą – *cūkmidzis* (Ėdelmane, Ozola, 2003, 108).

Kiaūliamigė (Kzt – LKŽK) ‘žąsinė sidabražolė’ (*Potentilla anserina*). Sidabražolės yra vertingi pašariniai augalai (Obelevičius, 2011, 81). Jas noriai ėda ir kiaulės. Panašios motyvacijos vardu sidabražolė vadinama ir latvių kalboje – *cūkrieksts* (Ėdelmane, Ozola, 2003, 317).

Kiaulmigis (Brž – LBŽ) ‘paprastoji glažutė’ (*Cerastium holosteoides*). Glažutė ir dirvinis kežys yra labai panašūs – žydi vienu metu

baltais žiedeliais, abu auga laukuose, daržuose, miškuose, todėl gali būti, kad Biržų apylinkėse jie laikomi vienu augalu ir vadinami bendru *kiaulmiglio* vardu.

Peržvelgus šio skyriaus fitonimus matyti, kad augalo paskirtis ir vertė dažniausiai perteikiami tiesioginėmis motyvuojančių žodžių reikšmėmis. Augalų išorės požymiai perteikiami netiesiogiai, metaforiškai, remiantis tam tikromis asociacijomis su atitinkamu gyvūnu.

SUDURTINIAI VARDAI SU ŽODŽIAIS *ARKLYS*, *KUMELĖ*

Bendrinėje kalboje su žodžiais *arklys* ir *kumelė* augalų vardai nesudaromi, o tarmėse fiksuoti net 24 sudurtiniai augalų pavadinimai su apibrėžiančiuoju sandu *arkl-* (jais įvardijami 7 skirtingi augalai) ir 6 skirtingų šaknų dūriniai su apibrėžiančiuoju sandu *kumel-* (jais vadinami 4 augalai). Kaimyninėse ir tolimesnėse kalbose taip pat vartojama su *arklio* vardu siejamų sudurtinių fitonimų: latvių tarmių *zirgkastaņa* ‘kaštonas’ (*Aesculus*), *zirgstobrs* ‘miškinis skudutis’ (*Angelica sylvestris*), anglų *horsetail* ‘asiūklis’ (*Equisetum*), vokiečių *Pferdesaat* ‘išnė’ (*Oenanthe*) ir kt.

Lietuvių pasaulėjautoje ir idiomatikoje arklio simbolis yra ambivalentiškas: jis simbolizuoja ir didžiausias vertybes, ir visiškai beverčius dalykus (Masiulionytė, 2007, 4). Panaši tendencija pastebėta tiriant ir augalų nominacijos reiškinius. Įvardijant augalus apibrėžiantysis sandas *arkl-* dažniausiai nurodo, kad augalas yra didelis, aukštas, stambiais žiedais ir vaisiais, tačiau dažnu atveju tokie augalai yra visiškai menkos vertės, tinkami tik arkliams šerti.

Determinatyviniai dūriniai

Šio poskyrio fitonimai skirtini į dvi didesnes grupes. Pirmai stambesnei grupei skirtini pavadinimai, nurodantys menką augalo vertę (jo prastą kvapą, kartų skonį). Antrai grupei priklauso fitonimai, nurodantys augalo paskirtį (arkliams šerti ar gydyti tinkami augalai).

Dūriniai, nurodantys menką augalo vertę

Arklakvynis (Yl – LKŽK) ‘krūminis builis’ (*Anthriscus sylvestris*). Builis savo išore labai panašus į paprastąjį kmyną (*Carum carvi*), tačiau nuo jo skiriasi tuo, kad yra nemalonaus kvapo ir jo vaisiai, priešingai nei kmyno, neturi jokios vertės. Panašiai augalo vardas motyvuotas ir latvių kalboje: *govu ķimeni, suņķimene* (Ēdelmane, Ozola, 2003, 376–377).

Arklāmētė (Žr – LKŽe; Tl – LBŽ), **arklāmētrė** (Grg, Šv – LKŽe; Krtn – LBŽ; KrtnŽ), **kumėlmētė** (Krkl – LKŽe; Lkv – LKŽK), **ku-mėlmētrė** (Šts, Brs – LKŽe; Eig – LKŽK), **kumėlmētrė** (Krt – LKŽK) ‘dirvinė mėta’ (*Mentha arvensis*). Arbatoms paprastai var-tojama pipirmētė (*M. piperita*) arba šaltmētė (*M. spicata*). Nuo jų dirvinė mėta skiriasi tuo, kad yra karstelėjusio skonio įkyri piktžolė (Jankevičienė, 1987, 246). Latvių kalboje dirvinės mėtos pavadinimai taip pat siejami su įvairių gyvūnų vardais: *cūkmēta, cūkmētra, cūku bezds, cūku mētra, kaķa mēta, suņa mētra, zaķu mētra* (Ēdelmane, Ozola, 2003, 220).

Ārkliasis (Drsk – LKŽK; DrskŽ) ‘dirvinis asiūklis’ (*Equisetum arvense*). Vardas pabrėžia menką asiūklių vertę: tai sunkiai išnai-kinama nuodinga piktžolė, ypač pavojinga arkliams (Obelevičius, 2011, 34). Su *arklio* vardu asiūklio pavadinimas siejamas daugelyje kalbų: latvių tarmių *zirgašķi, zirgu ašķis*, angl. *horsetail* (taip pat plg. lotynišką pavadinimą, kuris kilęs iš *eguu*s ‘arklys’ ir *seta* ‘ašutas’: augalo šiurkštūs lapai primena arklio uodegą).

Ārkliuogė (DrskŽ), **arkliuōgė** (Kzt – LKŽK), **arkliauogė** (Lkm, Švnc – LKŽe; Dglš, Rš – LKŽK; KltŽ), **arkliāuogė** (Krd – LKŽe; Gdr – LKŽK) ‘miltinė meškauogė’ (*Arctostaphylos uva-ursi*). Meškauogės ant šakelių laikosi iki viduržiemo, tačiau yra menkos vertės – visiškai beskonės ir nevalgomos.

Kumėlmētrė (Yl – LKŽK) ‘raudonžiedė notrelė’ (*Lamium purpureum*). Mėta (*Mentha*) (žemaičių ir vakarų aukštaičių vadinama *mētra*) ir notrelė priklauso taip pačiai lūpažiedžių (notrelinių) šei-mai, jų išorė panaši, tačiau notrelė yra prastesnio kvapo.

Kumėliauogė (Trgn – LKŽK), **kumeluogė** (Brž – LBŽ) ‘keturlapė vilkauogė’ (*Paris quadrifolia*). Tai vienas iš pačių nuodingiausių Lietuvos augalų. Menką vilkauogės vertę pabrėžia daugybė tarmėse vartojamų metaforinių sudurtinių vardų, kurių apibrėžiančiuoju sandu eina gyvūno, roplio ar paukščio vardas. Panašios motyvacijos vilkauogės vardai paplitę ir latvių kalboje: *čūskoga*, *vilka oga*, *zalkšogas* (Ēdelmane, Ozola, 2003, 74–75).

Dūriniai, nurodantys ne tik menką augalo vertę,
bet ir jo paskirtį

Arklārūgštė (Rs – LKŽe; Rnv – LKŽK), **arklārūgštėlė** (Erž – LKŽe), **arklārūgštynis** (Rod – LKŽe), **arklārūškynė** (Dv – LKŽK), **arklārūškinis** (DvŽ), **arklāstemberis** (Skr – LKŽe), **arkliārūgštė** (Trgn, Gs, Dbg, Krok – LKŽe; Krč – LKŽK; Vlkv – LBŽ), **arkliārūgštynė** (Krik – LKŽK), **arkliarūgštynis** (Viln – LBŽ), **arkliārūgštis** (Šr, Ėr, Pc – LKŽe; Sdb – LKŽK; ZnŽ), **arkliarūgštis** (Vlk, Kzt, Ign, Ml, Dgp – LKŽK), **arkliārūškė** (Gdl – LKŽe; Plut – LKŽK; KzRŽ), **árkliarūškė** (Bd–LKŽe), **arkliārūškinis** (Dv – LKŽe; DvŽ), **arkliārūškynis** (Dv, Kp – LKŽK; DrskŽ; DvŽ), **arkliārūškis** (Bd – LKŽe; Al, Sn – LBŽ), **árkliarūškis** (Lp – LKŽe; Drsk, Kpč – LKŽK), **arkliarūškis** (Ūd, Krok, Nmn – LKŽe), **arkliastambė** (Vlkv – LBŽ), **arkliastambis** (Vl – LKŽe; Kn – LBŽ), **kumėlrūgštė** (DūnŽ, Žeml, Šl, Vkš, Grk – LKŽe; Akm – LKŽK), **kumėlrūgštynė** (Yl – LKŽK) ‘tankiažiedė rūgštynė’ (*Rumex confertus*). Visose lietuvių kalbos tarmėse ši rūgštynių rūšis dažniausiai įvardijama dūriniais, kurių pirmasis sandas nurodo augalo didumą ir jo menką vertę: aukšta, stambiais kietais stiebais ir šiurkščiai plaukuotais lapais pievų piktžolė greitai dauginasi ir dažnai sudaro ištisus sąžalynus; šios rūgštynės apsunkina pjūtį, blogina šieno kokybę. Tankiažiedės rūgštynės šakniastiebiais liaudies medicinoje gydomas žmonių ir gyvulių viduriavimas (Lietuvos TSR flora, 1961, 166–167), jų duodama ir arkliams. Panašiai ši augalą vadina ir kitos kalbos: plg. angl. *horse sorrel*, estų *hobuoblikas*, rus. *щавель конский*,

taip pat rusų tarmių *щавель коневий, конюшинный, кислица коньявья, конинный, кобылий сучу* (Меркулова, 1967, 72), latvių tarmių *zirga rūgstine, zirga skābene, zirgskābels, zirgskābiņa* (Ēdelmane, Ozola, 2003, 357). Panašią į minėtas rūšis rauktalapę rūgštynę (*Rumex crispus*) lenkai vadina *kobyli szcaw*.

Arkliapupė (Pc – LKŽe), **arkliapupė** (Mrj – LKŽK) ‘pupa’ (*Vicia faba*). Nuo daržinės pupelės (*Phaseolus vulgaris*) pupos skiriasi tuo, kad jų sėklos plokščios ir daug didesnės (0,5–4 cm dydžio). Pupos auginamos ne tik maistui, bet ir silosui bei žaliajam pašarui; pupiniais miltais seniau kaimuose buvo šeriami naminiai gyvuliai – karvės, kiaulės, arkliai (Šimkūnaitė, 2010, 199). Su *arklio* vardu pupos pavadinimas siejamas ir kitose kalbose: rus. *бабы конские*, angl. *horse bean*, la. *zirgu pupas* (Ēdelmane, Ozola, 2003, 303).

Perkeltinės reikšmės dūriniai

Gyvojoje kalboje fiksuoti du perkeltinės reikšmės dūriniai, kurių apibrėžiančiuoju sandu eina šaknis *arkl-* (jais įvardijami 3 augalai). Su arklio dantimis siejami pavadinimai žymi augalus, tinkamus tik arkliams esti – kietais, tvirtais stiebais (tankiažiedė rūgštyinė), standžiais, odiškais lapais (miltinė meškauogė).

Arkliadañtis (Sv – LKŽe) ‘miltinė meškauogė’ (*Arctostaphylos uva-ursi*). Augalo vardas siejamas su arkliu dėl prasto uogų skonio ir kietų lapų.

Arkliadañtis (Vb, Ob, Švnč – LKŽe; Pg, Ml, Kp, Slm, Skp, Alz, Šmn, Rk, Trgn, Sld, Ant, Sug, Sur – LKŽK; Brž – LBŽ) ‘tankiažiedė rūgštyinė’ (*Rumex confertus*). Stambūs, šakoti tankiažiedės rūgštyinės stiebai ir pailgi, šiurkščiai plaukuota apatine puse lapai tinkami tik arklių dantims. Be to, su arklio vardu augalas gali būti siejamas ir dėl vaistinių savybių – liaudies medicinoje šių rūgštynių šakniastiebiai vartojami arklių pažandėms ir viduriavimui gydyti.

Arkliapėdis (Ps – LKŽe) ‘ankstyvasis šalpusnis’ (*Tussilago farfara*). Dūrinio darybos pamatu einančios dvi lekšemos metaforiškai apibūdina lapo formą. Šalpusnio pamatinių lapų lakštas didelis, šir-

diškai apskritas, nelygiai dantytas (Lietuvos TSR flora, 1970, 129) – savo išore jis asociatyviai primena arklio pėdą. Taip pat augalo vardai motyvuoti ir kitose kalbose – plg. vok. *Huflattich*, *Eselslattich*, angl. dial. *ass's-foot*, *coltsfoot*, *coutfit*, *bull's foot*, *foal-foot*, *foilefoot*, *hoofs*, *horse-foot*, *horse-hoof*, *sow-foot* ir pan. (Grzega, 2003, 15–21).

SUDURTINIAI VARDAI SU ŽODŽIAIS OŽYS, OŽKA

Bendrinėje kalboje vartojami 4 sudurtiniai augalų vardai, kurių pirmuoju apibrėžiančiuoju (atraminiu) sandu eina žodžiai *ožys*, *ožka*: *ožiarūtis* (*Galega*), *ožiažolė* (*Pimpinella*), *ožkarožė* (*Epilobium*) ir *ožragė* (*Trigonella*). Tarmėse sudurtinių daiktavardinių dūrinių su apibrėžiančiuoju sandu *ož-*, *ožk-* užrašyta gerokai daugiau – gyvojoje kalboje fiksuota 15 tokių sudurtinių augalų vardų (2 determinatyviniai pavadinimai ir 13 perkeltinės reikšmės vardų; jais įvardijama 14 augalų). Su *ožkos/ožio* vardais susijusių sudurtinių augalų vardų turi ir kaimyninės kalbos: latvių *kazroze* ‘ožkarožė’ (*Epilobium*), *kazogas*, *kazuzemenīte* ‘paprastoji gervuogė’ (*Rubus caesius*), rusų *козлобородник* ‘pūtelis’ (*Tragopogon*), lenkų *kozibród* ‘pūtelis’ (*Tragopogon*) ir kt.

Liaudies sąmonėje *ožka* ir *ožys* kaip naminiai gyvuliai menkai vertinami: *Ožka – velnio gyvulys* (Br – LKŽe). *Ožka – ne galvijas, merga – ne šeimyna* (B – LKŽe). *Iš ožio nei pieno, nei vilnos* (Nj – LKŽe). *Iš tavęs kaip iš ožio tekio – nei taukų, nei plaukų* (Žem – LKŽe). Mūsų frazeologijoje ožio/ožkos simbolis dažniausiai siejamas su neigiamais reiškiniiais (Masiulionytė, 2007, 5). Su šiuo žodžiu sudaryti sudurtiniai augalų vardai dažniausiai taip pat turi bendrą menkumo, prastumo semą.

Determinatyviniai dūriniai

Šnektose fiksuoti 2 sudurtiniai daiktavardiniai augalų vardai, kurių apibrėžiančiuoju sandu eina šaknys *ož-*/*ožk-*, o antruoju sandu eina augalo genties vardas (*karklas*) arba augalo dalis (*lapas*).

Ožkakarklis (Trgn – LKŽe) ‘pilkasis karklas’ (*Salix cinerea*). Trumpos plaukuotus karklų ūglius mėgsta graužti ožkos; pašarams naudojamos ir jaunos šio krūmo šakelės (Lietuvos TSR flora, 1961, 50). Į pilkąjį karklą panašios blindės (*Salix caprea*) vardai daugelyje kalbų irgi siejami su ožkos vardu (jie pasidaryti sekant lotynišku rūšies vardu *cinerea*): rus. *uva козья*, angl. *goat willow*, la. *kazavītols*, *kazu vītols* (Ēdelmane, Ozola, 2003, 444).

Óžlapis (Šts – LKŽe) ‘trilapis pupalaiškis’ (*Menyanthes trifoliata*). Nors pupalaiškiai auga stovinčiame vandenyje, pelkėse, pelkėjančių ežerų pakraščiuose ir liūnuose (Lietuvos TSR flora, 1976, 181), bet papuola jų ir į šieną, kurį mielai ėda ožkos.

Perkeltinės reikšmės dūriniai

Su žodžiais *ožka* ir *ožys* gyvojoje kalboje vartojama 13 perkeltinės reikšmės sudurtinių daiktavardinių augalų vardų. Dažnai sudurtinio žodžio abiejų sandų kombinacija būna nulemta ne vieno, o kelių augalo požymių: su ožka/ožiu augalas asociatyviai siejamas ne tik dėl morfologinių požymių, bet ir todėl, kad yra mėgstamas šių gyvulių pašaras. Skirtina keletas tokių pavadinimų pogrupių.

Dūriniai, asociatyviai apibūdinantys augalo žiedus arba žiedyną

Ošikabařzdė (Plik – LKŽe), **ošikbařzdis** (KrtnŽ), **ožkabařzdė** (Grg – LKŽe), **ožkabařzdis** (Šv, Kl – LKŽe; End – LKŽK; Krtn – LBŽ) ‘paprastoji pakalnute’ (*Convallaria majalis*). Kekėse sukrauti balti pakalnučių žiedai kalbos vartotojų siejami su balta ožio barzda.

Ožkabařzdis (Šlčn – LKŽe) ‘vaistinis valerijonas’ (*Valeriana officinalis*). Vardo motyvacija grindžiama morfologinėmis augalo savybėmis: asociacijų su ožiu (ožka) kyla dėl balto valerijono žiedų vainikėlio ir vertikalaus šakniastiebio, gausiai apaugusio iki 25 cm ilgio šaknimis (Gudžinskas, Balvočiūtė, 2007, 144). Taip pat augalo vardas motyvuotas ir lenkų kalboje: *kozłek*.

Ožkabalỹs (Brž – LBŽ), **ožkabařgždis** (Grnk, Jsv – LKŽK), **ožkabařzdė** (Rs – LKŽK), **ožkabařzdis** (Vgr – LKŽe; Ar, End, Bsg, Všk, Jnšk – LKŽK; DūnŽ), **ožkabařzis** (DūnŽ) ‘baltažiedė plukė’ (*Anemone nemorosa*). Balti augalo apyžiedžio lapeliai kalbos vartotojų lyginami su ožio barzda. *Ožkabalio* vardas motyvuotas plukių augimo vieta: jos auga „balose“ – drėgnuose lapuočių ir spygliuočių miškuose. Latvių kalboje taip pat fiksuoti keli šio augalo pavadinimai, siejami su ožkos vardu: *kazas puķe, kazu bārda, kazu bārza* (Ēdelmane, Ozola, 2003, 449).

Óžgauris (Vvr – LKŽe) ‘stačioji briedgaurė’ (*Nardus stricta*). Dūrinium nurodoma, kad augalo varpų žiedažvynio akuotai šiurkštūs kaip ožio gaurai.

Dūriniai, apibūdinantys augalo lapų
(rečiau – stiebų ar vaisiukų) formą

Ožkabařgždis (Jsv – LKŽe), **ožkabařzdis** (Ldvn, Klvr, Pns – LKŽe; KltŽ) ‘pievinis asiūklis’ (*Equisetum pratense*); **ožkabařzdis** (Vv, Sv, Skp, Vl, Gs, Brt, Smn, Ob – LKŽe; Pns, Pls, Grv, Dg, Trgn, Všk, Skp, PnmR, Kvr, Sur, Smln, Brb, Mrk, Kpč – LKŽK; Al, Brž, Mrj, Pn, Rk, Ukm, Vlkv – LBŽ; DrskŽ; KzRŽ; ZnŽ; Šlvn, Švn – ŽV), **ožkabařzdys** (KpŽ) ‘dirvinis asiūklis’ (*Equisetum arvense*). Išsišakoję vasariniai vegetatyviniai asiūklių stiebai panašūs į ožio barzdą. Pirmasis dūrinių sandas parodo ir menką augalo vertę: šios piktžolės auga nederbamoje žemėje, padirviuose, pakelėse, dykavietėse (Lietuvos TSR flora, 1959, 59), yra šiurkščios ir šiek tiek nuodingos.

Ožkaliežiùvis (Všk – LKŽK), **ožkaliežùvis** (Brž, Krkn – LKŽe; Aln, Sld – LKŽK; Brž – LBŽ) ‘paprastoji pakalnutė’ (*Convallaria majalis*). Elipsiški, nusmailėjusia viršūne augalo lapai asociatyviai primena ožkos liežuvį. Latviai pakalnučių lapus lygina karvės liežuviumi (*govmēlīte*), vėžio ar kiškio ausimis (*vēžu auss, vēžu austiņa, zaķaustiņa, zaķaustiņi, zaķu auss*) (Ēdelmane, Ozola, 2003, 157, 159).

Ožkaliežuvis (Pg, Vj – LKŽe) ‘driežlielė’ (*Ophioglossum*). Augalas taip pavadintas dėl plačių ovalo formos lapų panašumo į ožkos liežuvį. Be to, driežlielės yra puikus ožkų pašaras.

Ožkaliežuvis (Brž – LBŽ) ‘gyslotinis dumblialaiškis’ (*Alisma plantago-aquatica*). Stambūs kiaušiniški augalo lapai šiaurės panevėžiškių lyginami su ožkos liežuvio.

Ožkaliežuvis (Brž – LBŽ) ‘tankiažiedis katilėlis’ (*Campanula glomerata*). Kiaušiniškų augalo lapų požymis perteikiamas asociatyviai, juos lyginant su ožkos liežuvio.

Ožkaliežuvis (Brž, Pn – LBŽ) ‘pievinė miegalė’ (*Succisa pratensis*). Lygiakraščiai, pailgai elipsiški miegalės lapai savo išore primena ožkos liežuvį. Panašios motyvacijos miegalės vardų nemažai fiksuota ir latvių tarmėse, kur augalo lapai asociatyviai lyginami su ožio, ožkos, vilko ar kiškio liežuvio: *āža mēles*, *kazmēles*, *vilkamēle*, *vilmēle*, *zaķu mēle* (Ēdelmane, Ozola, 2003, 435–436).

Ožkanāgē (Ad, Slk, Kli, Ck, Švnč – LKŽe; Dglš, Švnč – LKŽK; Švnč – LBŽ), **ožkanāgis** (Ign – LKŽK) ‘trilapis pupapaiškis’ (*Menyanthes trifoliata*). Trilapiai lygiakraščiai kiaušiniški pupalaiškio lapalakščiai asociatyviai primena ožkos nagą. Be to, pupalaiškus mėgsta ėsti ožkos.

Ožkanāgis (Kzt – LKŽK) ‘raudonoji žiog nagė’ (*Geum rivale*). Pavadinimo motyvacija aiškintina dvejopai: gali būti, kad toks vardas augalui suteiktas dėl riesto vaisiuko, kurio forma primena ožkos nagą; taip pat su ožkos naga gali būti lyginami ir 2–3 poromis suskaldyti apatiniai augalo lapai su triskiaute viršūnine skiltimi (Lietuvos TSR flora, 1971, 152).

IŠVADOS

1. Dalis sudurtinių daiktavardinių augalų vardų su sandais *arkl-*, *kumel-*, *ož-*, *ožk-* ir *kiaul-* remiasi tiesioginėmis motyvuojančiųjų žodžių reikšmėmis (tai determinaciniai dūriniai). Tokių dūrinių apibrėžiantysis sandas susiaurina antrojo žodžio reikšmę ir dažniausiai nurodo, kad šiais augalais yra šeriami arba gydomi

- arkliai, kiaulės ir ožkos. Pirmasis tokių dūrinių sandas taip pat turi semą 'laukinis, netikras', t. y. toks augalas (dažniausiai piktžolė) auga laukuose, šiukšlynuose, patvoriuose, dirvose ir nėra kultūrinis kaip apibrėžiamuoju sandu einanti augalo gentis. Dažnu atveju tokiais sudurtiniais vardais pabrėžiamas prastas augalo skonis, kvapas, nuodingumas ir pan.
2. Perkeltinės reikšmės (metoniminių-metaforinių) dūrinių leksinė reikšmė gerokai skiriasi nuo darybinės. Tokių dūrinių antraisiais sandais dažniausiai eina arklio, ožkos, kiaulės kūno dalių pavadinimai, o jų pirmieji apibrėžiantieji sandai nurodo augalo lapų, žiedų, vaisiukų ar stiebų panašumą į minėtų gyvūnų pėdas, liežuvį, barzdą ir pan.
 3. Pastebėta bendra tendencija, kad didžiajai daliai tokių sudurtinių vardų būdinga neigiama konotacija, kuri pirmiausia slypi apibrėžiančiais dūrinių sandais einančių naminių gyvūnų pavadinimų semantikoje. Menkinamąją reikšmę turintys apibrėžiantieji sandai tarmėse lengvai keičiami kitais tos pačios semantinės grupės vienetais, pvz., tankiažiedė rūgštyinė (*Rumex confertus*) vadinama dūriniiais, kurių apibrėžiančiais sandais eina šaknys *arkl-*, *kumel-*, *šun-*; keturlapės vilkauogės (*Paris quadrifolia*) vardai sudaromi su sandais *kumel-*, *mešk-*, *vilk-*, *kiaul-*; miltinės meškauogės (*Arctostaphylos uva-ursi*) – su sandais *arkl-*, *kiaul-* ir kt.
 4. Nemaža dalis sudurtinių vardų yra daugiareikšmiai – *arkliadančiū* vadinama 'miltinė meškauogė' (*Arctostaphylos uva-ursi*) ir 'tankiažiedė rūgštyinė' (*Rumex confertus*), *kumelmėte* – dirvinė mėta (*Mentha arvensis*) ir raudonžiedė notrelė (*Lamium purpureum*) ir pan.
 5. Nemažai atvejų, kai kelios kalbos taip pat motyvuoja augalo vardą: rus. *бабы конские*, angl. *horse bean*, la. *zirgu pupas*, lietuvių tarmių *arkliāpupė*, *árkliapupė* 'pupa' (*Vicia faba*); rus. *козлятник*, angl. 'goat's-rue' 'ožiarūtis' (*Galega*) ir kt.

Literatūra

- Ēdelmane I., Ozola Ā., 2003, *Latviešu valodas augu nosaukumi*. Rīga: Augsburģas institūts.
- Gritėnienė A., 2006, *Augalų pavadinimų motyvacija šiaurės panevėžiškių patarmėje*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Gritėnienė A., 2006, Sudurtiniai augalų pavadinimai, sudaryti iš laukinių paukščių vardų. *VALODA – 2006. Valoda dažadu kultūru kontekstā. Zinātnisko rakstu krājums XVI*. Daugavpils: Daugavpils universitātes akadēmiskais apgāds „Saule“, 126–132.
- Gritėnienė A., 2007, Sudurtiniai augalų pavadinimai, sudaryti iš naminių paukščių vardų. *VALODA – 2007. Valoda dažadu kultūru kontekstā. Zinātnisko rakstu krājums XVII*. Daugavpils: Daugavpils universitātes akadēmiskais apgāds „Saule“, 36–43.
- Gritėnienė A., 2010, Sudurtiniai augalų pavadinimai su sandais šun- ir kal-. *Leksikografija ir leksikologija 2*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 163–181.
- Gritėnienė A., 2005, *Sudurtiniai fitonimai, sudaryti iš laukinių žvėrių ir roplių vardų. Baltų kalbų tarmės: rašytinis palikimas*. Šiauliai: Šiaulių universitetas, 87–98.
- Grzega J., 2003, Names for Tussilago farfara L. in English dialects. *Onomasiology Online 4*, 15–21.
- Gudžinskas Z., Balvočiūtė J., 2007, *Lietuvos vaistiniai augalai*. Kaunas: Šviesa.
- Jankevičienė R., 1987, *Vasarą žydintys augalai*. Vilnius: Moksas.
- Keinys S., 2005, *Dabartinė lietuvių terminologija*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Kvašytė R., 2005, *Mokomasis terminologijos žodynėlis*. Šiauliai: Šiaulių universitetas.
- Lietuvos TSR flora*, t. 1, 1959. Red. M. Natkevičaitė-Ivanauskienė. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Lietuvos TSR flora*, t. 2, 1963. Red. M. Natkevičaitė-Ivanauskienė. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Lietuvos TSR flora*, t. 3, 1961. Red. M. Natkevičaitė-Ivanauskienė. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Lietuvos TSR flora*, t. 4, 1971. Red. M. Natkevičaitė-Ivanauskienė. Vilnius: Mintis.
- Lietuvos TSR flora*, t. 5, 1976. Red. M. Natkevičaitė-Ivanauskienė. Vilnius: Moksas.
- Lietuvos TSR flora*, t. 6, 1980. Red. M. Natkevičaitė-Ivanauskienė ir kt. Vilnius: Moksas.
- Masiulionytė V., 2007, *Gyvūnų simbolika vokiečių ir lietuvių kalbų frazeologijoje iš kultūros semiotikos perspektyvos*. Daktaro disertacijos santrauka. Vilnius: Vilniaus universitetas.

- Masiulionytė V., 2007, Apie vieną pasaulio modelio fragmentą: orus valdančios būtybės lietuvių ir vokiečių frazeologijoje. *Filologija* 12, 66–84.
- Меркулова В. А., 1967, *Очерки по русской народной номенклатуре растений*. Москва: Наука.
- Obelevičius S., 2000, *Uogos*. Kaunas: Lututė.
- Obelevičius S., 2011, *Kas po kojomis žaliuoja*. Kaunas: Lututė.
- Серебренников Б. А., Кубрякова Е. С., Постовалова В. К., Телия В. Н., Уфимцева А. А., 1988. *Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира*. Москва: Наука.
- Šimkūnaitė E., 2010, *Sveiko gyvenimo receptai*. Vilnius: Žuvėdra.

Šaltiniai

- LBŽ – *Lietuviškas botanikos žodynas* 1. Sudarė Botanikos žodyno komisija, vadovaujama L. Vailionio, red. J. Dagys, Kaunas: Varpas, 1938.
- DrskŽ – Naktinienė G., Paulauskienė A., Vitkauskas V. *Druskininkų tarmės žodynas*. Vilnius: Mokslas, 1988.
- DūnŽ – Vitkauskas V. *Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodynas*. Vilnius: Mokslas, 1976.
- DvŽ – Mikulėnienė D., Vidugiris A., Morkūnas K., Grumadienė L. *Dieveniškų šnektos žodynas* 1 (A–M), 2005; 2 (N–Ž), 2010. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- KltŽ – Vilytė A. *Kaltanėnų šnektos žodynas*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008.
- KpŽ – Vosylytė K. *Kupiškėnų žodynas*, t. 1 (A–H), 2007; 2 (I–O), 2010. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- KrtnŽ – Aleksandravičius J. Kretingos tarmės žodynas [sud. D. Mikulėnienė, D. Vaišnienė]. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2011.
- KzRŽ – Pupkis A. *Kazlų Rūdos šnektos žodynas*, t. 1 (A–M), 2008; t. 2 (N–Ž), 2009, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- ZnŽ – *Zanavykų šnektos žodynas*, t. 1 (A–K). Red. A. Pupkis, K. Vosylytė, 2003; t. 2 (L–R). Red. V. Sakalauskienė, K. Vosylytė, 2004, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- ZtŽ – Vidugiris A. *Zietelos šnektos žodynas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998.
- ŽV – *Žolių vardai*. Užrašė G. Valiukevičius 1987 m. liepos 27–30 dienomis Babrų, Mikabalių, Ročkių kaimuose iš Lazdijų apskrities Šventėžio bei Šlavantų apylinkių. Vilnius: Veja, 1991.

CONSTITUENTS KIAULĖ 'PIG', ARKLYS 'HORSE'
AND OŽKA 'GOAT'
IN FOLK COMPOUND NAMES OF PLANTS

Aurelija GRITĖNIENĖ

Institute of the Lithuanian Language, Lithuania

SUMMARY. Dialects see a profuse usage of folk names of plants constructed from the names of living creatures. In terms of word formation, the largest group of these names consists of compound phytonyms. There have been more than 200 compound names of plants registered in spoken language, formed from the names of livestock. Among them, making up quite a large group (nearly 90 phytonyms), are compounds, the first determinative constituents of which are roots *kiaul-*, *arkl-/kumel-*, *ožk-/ož-*. Such a tendency should be related to the fact that the important factors in the process of nomination are the conditions of living environment of a linguistic community as well as the distribution of certain livestock. Two groups of such names of plants should be singled out: determinative names and figurative ones. The former are based on the direct meaning of motivating words. The determinative constituent in such compounds normally points out that these plants are used for foddering and healing of the before-mentioned livestock. The first constituent of such compounds also has some *laukinis* (wild), *netikras* (unreal), i.e. such a plant (normally a weed) grows in fields, scrapheaps, along fences, in the soil, and therefore it is not cultural unlike the genus of a plant in the determinative constituent. In frequent cases such compound names highlight foul taste, smell, or toxicity of a plant. The lexical meaning of figurative (metonymic–metaphorical) compounds way differs from the formative one. The second constituents of such compounds are usually the names of body parts of the horse, goat, or pig, whereas the first determinative constituents refer to the similarity of leaves, blooms, small fruit, or stems to the feet, tongue, beard, etc., of the livestock in question. A general tendency has been observed that a major part of such compound names have a negative connotation that, above all, is encoded in the semantics of the names of livestock in the determinative components of compounds.

KEYWORDS: *folk names of plants, compounds, motivation, semantics, dialect, dictionary.*

ASMENŲ PAVADINIMAI TRADICINĖJE ŽEMAIČIŲ DOUNININKŲ TARMĖJE

Zofija BABICKIENĖ

*Mykolo Romerio universitetas
Ateities g. 20, Vilnius, Lietuva
zofija.babickiene@mruni.eu*

ANOTACIJA. Straipsnyje analizuojami asmenų pavadinimai, surinkti iš mokslo tiriamojo pobūdžio šaltinių, tarmės tekstų, Kretingos tarmės žodyno. Asmenų pavadinimai suskirstyti į temines grupes ir pogrupius. Tirti tie asmenų pavadinimai, kurie rodo tradicinės žemaičių dounininkų tarmės savitumą, išskirtinumą, unikalumą. Asmenų pavadinimai nagrinėjami tiek formalioju, tiek nominacijos atžvilgiu, tarminė transkripcija teikiama tokia, kokia ji aptinkama autentiškame šaltinyje. *Asmenų pavadinimai pagal giminystę* tarmėje išlaikyti beveik tokie, kokie susiformavo per šimtmečius. Ši teminė grupė savita tiek raiškos, tiek semantinio turinio požiūriu. Aptiktos paprastos ir įvardžiuotinės leksemos, tipiški morfologiniai vediniai, antrinės nominacijos asmenų pavadinimai ir kt. Akivaizdu, kad morfologiniai požymiai (baigmens *-alis*, *-alė* vediniai) daro įtaką ekspresyvinei tarmės funkcijai. Nustatyta, kad nuo socialinės raidos pokyčių labiau priklauso teminė grupė *Asmenų pavadinimai pagal profesiją (užsiėmimą, pomėgį)*, jos leksemos gerokai paveiktos lietuvių bendrinės kalbos. Iš kitų kalbų į žemaičių tarmę atėję profesijų pavadinimai pritaikyti prie tarmės fonetinės sistemos. Socialinius, kultūrinius ir kitus bendruomenės santykius atspindintys asmenų pavadinimai, taip pat ir apeiginiai asmenų pavadinimai liudija tradicinės tarmės leksikos savitumą, unikalumą, vykstančius naujus leksikos pokyčius. Viena gausiausių teminių grupių – *Neigiamą atspalvį turintys asmenų pavadinimai* perteikia labai subtilų neigiamos ypatybės kiekį, yra semantiškai motyvuoti. Daugumai šios grupės asmenų pavadinimų būdingas taiklus ironiškas vertinimas, stiprus ekspresyvumas. Šios grupės pavadinimams būdinga detalesnė (smulkesnė) teminė diferenciacija. Nustatyta, kad kai kurios tos pačios leksemos

turi semantinių skirtumų net ir gretimose tiriamojo ploto patarmėse. Didžioji dalis šios teminės grupės lietuviškų leksemų yra beekvivalentės, neturinčios atitikmenų kitose kalbose.

ESMINIAI ŽODŽIAI: *žemaičių tarmė, leksika, teminė grupė, asmenų pavadinimai, kalbos sistema, diferencinė sėma, leksema.*

ĮVADINĖS PASTABOS

Lietuvių dialektologijoje iki šiol daugiausia dėmesio buvo skiriama žemaičių dounininkų tarmės fonetikos ir fonologijos tyrimams. Alekso Girdenio Kalbotyros darbai (I–II tomai – 2000, III t. – 2001) itin svarbūs ne tik tolesniems žemaičių, bet ir aukštaičių, taip pat latvių ir kitų tautų tarmių tyrimams. Aktualus tiriamo žemaičių tarmės ploto mokslo darbas yra Centrinės šiaurės žemaičių tarmės prozodijos tyrimas (Mažiulienė, 1996). Iš monografijų, skirtų šiaurės žemaičių fonologijai, yra šiaurės žemaičių telšiškių šnektų pakraščio sinchroninis vokalizmo ir prozodijos tyrimas (Murinienė, 2007), šiaurės žemaičių tarmės konsonantizmo tyrimas (Kliukienė, 2011). Žemaičių tarmės morfologijos tyrimams priklauso Juozo Aleksandravičiaus (1959), Vytauto Vitkausko (1961, 2001) ir kitų tyrėjų (LKTCh, 2004) mokslo darbai.

Žemaičių tarmės leksikos tyrimui iki šiol skirta labai mažai dėmesio. Paskelbta V. Vitkausko (1979), Birutės Jasiūnaitės (1995, 2007, 2010) ir šio straipsnio autorės (Babickienė, 1997, 2005, 2013) darbų. Nemažai sukaupta ir išleista įvairių mokslo tiriamojo pobūdžio šaltinių, tarmės tekstų, žodynų, kurie įdomūs daugeliu atžvilgių ir iki šiol beveik visai nei sinchroniškai, nei diachroniškai nenagrinėti. Siekiant nors kiek užpildyti šią spragą ir buvo imtasi tokio tyrimo.

Straipsnio tikslas – parodyti tiriamų teminių grupių ir pogrupių savitumą tradicinėje žemaičių dounininkų tarmėje.

Rengiant straipsnį naudotasi šiais *tyrimo šaltiniais*: 1) leidiniu *Centrinė šiaurės žemaičių kretingiškių tarmė* (2007), kurį sudaro: a) tarminių tekstų knyga su komentarais ir žodynėliu (342 p.); b) to

paties pavadinimo pratimų knyga (167 p.); c) elektroninė knyga su autentiškais tradicinės tarmės informantų įrašais; 2) Juozo Aleksandravičiaus *Kretingos tarmės žodynu* (2011, 510 p.); 4) gausiais Alekso Girdenio parengtais žemaičių tarmės tekstais: *Taip šneka tirkšliškiai* (1996, 331 p.); *Žemaičių dzūkai* (2008, 487 p.); 5) *Šiaurės žemaičių Skuodo zona* (2012, 407 p.); 6) apie 10.000 leksikos vienetų rankraštine *Kulių šnektos kartoteka*, sukaupta šio straipsnio autorės kartu su Vilniaus universiteto studentais lituanistais dialektologinių ekspedicijų metu (1996–2000).

Tyrimo objektas – 187 asmenų pavadinimai¹.

Tyrimo metodas – sisteminis analitinis, iš dalies pasinaudota komponentinės analizės principais.

ASMENŲ PAVADINIMAI PAGAL GIMINYSTĘ

Ši teminė grupė savita ne tik leksemų gausumu, bet ir nominacijos pobūdžiu: įvairiuose šaltiniuose užfiksuotos 48 leksemos.

Tėvo ir motinos pavadinimai. Skiriamasis tiriamojo ploto bruožas yra tas, kad dažnai vartojami tėvo pavadinimi tradicinėje žemaičių dounininkų tarmėje yra *tėvalis*, *mamalė*. Baigmens *-alis*, *-alė* vediniai ypač dažni centriniame šiaurės žemaičių kretingiškių plote. Kaip teigia A. Girdenis, tokių priesagos *-alis*, *-alė* vedinių pasitaiko ir šiaurės žemaičių telšiškių patarmėje, ypač tradiciniuose kreipiniuose, pvz., *māmālė*, *m^uòtinálė*, *t^ėvál^l*, *vàkalė* (Girdenis, 1996, 36). Baigmens *-alis*, *-alė* vediniai neturi mažybės reikšmės atspalvio, tradicinėje žemaičių dounininkų tarmėje tokių formų vartojimas yra visiškai natūralus ir reiškia asmens arba daikto didinimą, stiprinimą, tam tikrą intonacinį akcentą, turint omenyje, kad tiriamos tarmės intonacinio modelio struktūra, galima sakyti, visiškai

¹ Daugelis asmenų pavadinimų, anksčiau ir dabar vartojamų tradicinėje tarmėje, tačiau nei formaliai nei semantiškai nesiskiriančių nuo bk. ir kitų tarmių, nėra šio straipsnio tyrimo objektas, pvz., *mokytojas*, *vargonininkas* ir kt.

kai išsamiai netirta. Kartais baigmens *-alis*, *-alė* vediniai traktuotini kaip ekspresyvinės tarmės funkcijos reiškimosi atvejai, pvz., *tùjau tiev`à:lis² isė.neš^e smô.ik^a tōrėj^e ę bū`gn^a/tùjau mâr^s^a grąjē.ĩ jã`u` / nõ. tēi`-tùjau trũ`bus i`pē.tⁱ / mâr^s^a grąjĩ`dami`s | ę` partrá.ukâ.m` ʌ nõ. tiev`é:lis^t tōrėj^e tùjau botê.lk^a ɔn`stâ.l^aʌ* (CžkT, 2007, 245). Pakitus diskurso atkarpos intonacijai, t.y. sumažėjus emfazei, čia pat pavar-tota ir maloninė forma *tėvelis*.

Aptariamo baigmens vediniai vartojami kalbant ne tik apie tėvą ir motiną, bet ir apie kitus asmenis ar gyvus padarus, negyvus daik-tus, reiškinius, įvairias realijas. Pvz., menamajame dialoge: *drakšien^e sàkô.ntⁱ / mē`rgâ.l^es` ʌ` à` tēn`-tô.r` vâ.k^a ʌ`* (CžkT, 2007, 169).

Plungiškių ir kretingiškių plotuose seniau buvo plačiai vartoja-mas graikų kalbos skolinys *papa*³, dailiai ir pagarbiai kreipiantis į tėvą, tėvelį. Manytina, kad šis skolinys į žemaičių dounininkų tarmę pateko per slavų kalbas, ypač rusų. Vaikai iš mažens buvo mokomi tėvą gerbti, ir šį kreipinį, turint omenyje meilę ir pagarbą tėvui, galima sieti su Romos katalikų bažnyčios popiežiumi *Papa* (Даль, 1955, III, 16).

Per slavų kalbas patekęs į tiriamą plotą skolinys *papunis* (sl.) sm. „tėvas, tėvelis“; vartojamas pagarbiai kreipiantis į tėvą ar šeiminin-ką (CžkT, 2007, 326; ŽdzT, 2008, 247). Remiantis šio straipsnio autorės įrašytais teksta, akivaizdu, kad žodis *papunis* vartojamas mandagiai kreipiantis į senelį, senolį ir pietų žemaičių varniškių dū-nininkų plote apie Laukuvą, Šilalę⁴.

² Kalbant apie mirusį tėvą, žemaičių krašte vartojama savita kilmininko ir vardininko konstrukcija *tievâ.f` nabâ.štēks`*, kurią transponuotume „miręs tėvalis, amžinatilšį tėvalis“. Tokia pat konstrukcija vartojama kalbant apie mirusią mamą ar brolių. Žr. Girdenis, 2008, 34, 6 išnaša.

³ Plungiškės informantės Elenos Jucienės, gerai išlaikiusios tradicinę tarmę liudijimu, šis skolinys palengva traukiasi iš vartosenos net vienos kartos šnekteje. Taip gali būti dėl psichologinių priežasčių, dėl pamatinės šio skolinio reikšmės nežinojimo ir kt.

⁴ Šią informaciją taip pat patvirtino kilusi iš Laukuvos Vilniaus universiteto moksli-nės bibliotekos darbuotoja Jolita Saunorienė.

Sutuoktinio, vyro žmonai pavadinimai. Kaip ir bendrinėje kalboje bei kitose lietuvių kalbos tarmėse kalbant apie sutuoktinį vartojama leksema *vyras*, kuri tradicinėje dounininkų tarmėje seniai vartojama, ji užfiksuota 1759 metų «ZIWATO» indekse (Girdenis, Girdenienė, 1997, 361). Šis sutuoktinio pavadinimas dabar irgi plačiai vartojamas, pvz., *Nenora⁵ ana antsikarti jeib kokį vyrą* (LKŽe, Krtn); *Našlė jauniausia palikau – vyras išejo į armiją i žuvo* (LKŽe, Žlb); *Kol sirgo vyras, sunkus buvo gyvenimas* (LKŽe, Kl); *Naujas vyras nebuvo parejęs* (antrąsyk neištekėjo) (LKŽe, Kl). Kalbama leksema taip paplitusi žemaičių tarmėje, jog be laisvųjų junginių aptikta ir frazeologizmų, pvz., *po vyru*, „išėjus už vyro, ištekėjus“, pvz., *a(š) žėnúojâu⁶ / ka jau pō vî rō / tē p nebībû s̥ / bū s̥ kētūoks vūotēks* (SkdZ, 2012, 40). Įdomus žemaičių dounininkų tarmės sintaksinės struktūros bruožas yra tas, kad būdorieveiksmis, formaliai reiškiamas vietosrieveiksmiu „kame“ suponuoja kalbamai leksemai *vyras* tokias diferencines semas, kaip „konkrečiau“, „kur“, „tikras“, pvz., *Kame vyras y[ra], kame y[ra] kluikis*, pvz., *butumⁱ suprātusⁱ kame vî rs̥ ↑ ī / kam^é ī klūkⁱs* (Tšt, 1996, 23).

Skirtingai nei aukštaičių tarmėse, kalbant apie sutuoktinį, žemaičių dounininkų plote vartojama antrinės nominacijos leksema *žmogus⁷*, pvz., *Vėdu savo tarpe su savo žmogū nesugyvenov* (LKŽe, Trkn); *Muno pirmasis žmogūs pabudavojo tą trobą* (LKŽe, Rt); *Pirmas žmogūs mirė, ir antras* (LKŽ, Rsn); *Su žmōgumi išbėgo veizėti, kas čia* (LKŽ, Krt); *A to esi žmuogos, a to esi kurva* (Tšt, 1996, 15). Paskutiniame diskurso segmente leksema *žmogus* suponuoja tokias diferencines semas, kaip „nedorėlis“, „neištikimas“, „palaidūnas“.

5 Elektroninio *Lietuvių kalbos žodyno* pavydžiai pateikti taip, kaip užfiksuoti LKŽe.

6 Tarmės tekstų fonetinė rašyba pateikiama tokia, kokia ji yra išspausdintuose šaltiniuose. Dėl šios priežasties įvairuoja modifikuota tradicinė kopenhaginė fonetinė rašyba, J. Gerulio pritaikyta lietuvių tarmėms. Pavyzdžiui, ne visur fiksuojami intonacijos kontūrų ženklai, rašomi po kiekvienos sintagmos centrinio žodžio.

7 Apie vyro pavadinimą *žmogus* plačiau žr.: Buivydienė, 1997, 31–34.

Tiriamoje tarmėje sutuoktinio, arba vyro žmonai, pavadinimų esama sudėtingesnės loginės semantinės struktūros, kaip antai, *pats*, *pati*, nei jau čia aptarti asmenų pavadinimai. Alberto Rosino manymu, rytų baltų kalbose daiktavardžiai **patis*, **pat(n)ī*, turėjo pirmines reikšmes „ponas, -ia, šeimininkas, -ė, vyras žmonai, žmona vyrui“. Ši faktą patvirtina ne tik žemaičių tarmės duomenys, pvz., *Pati buvo į kailį duotina, bet pats kaip dedamas, ir anuodu geruoju gyveno* (LKŽ, Šts), bet taip pat latvių, prūsų, sanskrito, senosios graikų kalbos pavyzdžiai, plg.: lat. *atbrauca pārruobežnieku pate ar bērniem* (ME, 3, 124), pr. *waispattin* „viešpatni (ponia)“ (PKP, 181), skr. *pātis* „ponas, vyras žmonai“ (Rosinas, 1988, 203). Iš senųjų daiktavardžių susiformavo kognicinio požymio įvardinės lekšemos *pats*, *pati* (Rosinas, 1988, 145, 146–147). Taip kalbos sistemoje ėmė funkcionuoti dvi semantiškai skirtingos lekšemos, formaliai tarp savęs susijusios homoniminiais ryšiais, t. y., žymimasis įvardis, pvz., *Pačių austais drabužiais nė piemuo nenora benešioti* (LKŽ, Plng.) ir čia kalbamas vyriškosios giminės daiktavardis, kuris įvardija sutuoktinį, pvz., *Pasiuto bartis pati ant patiės* (LKŽ, Rt). Vyresnės kartos informantų tekstuose tiriamame plote gana dažna savybinio įvardžio įvardžiuotinė forma *manasis*, pvz., *Manasis buvo išėjęs miško kirsti, ka įvažiavo į kiemą vokyčiai* Kl. Tradicinėje žemaičių dounininkų tarmėje dažniausiai paplitę šie sutuoktinio, vyro žmonai, pavadinimai: *vyras*, *žmogus*, *pats*, *manasis*.

Sutuoktinės, žmonos vyrui pavadinimai. Tradicinėje šiaurės žemaičių dounininkų tarmėje nevartojamas senasis indoeuropiečių kalbų pavadinimas *žmona* (plg. pr. *genno* „moteris, žmona“, s. sl. *žena*, ru. *жена*, le. *žona*, av. *gənā*) sutuoktinės reikšme. Kaip loginė priešprieša vyriškosios giminės įvardžiui *pats*, dounininkų plote *sutuoktinės, žmonos vyrui reikšme įvardyti* vartojama moteriškosios giminės forma *pati*, pvz., *Jei būs gera pati, būs i vyras geras* Pln. *Kad aš pāčią turu, kam munie reik mergos* Plt. Kalbant apie žmoną analogiškai vartojama moteriškosios giminės forma *manoji*. Dounininkų plote paplitusi ir, Kazimiero Būgos manymu, baltų-slavų bendrybė

boba (Būga, RR, II, 40). Bendrinėje kalboje ekspresinio šiuurkštumo ir familiarumo atspalvio turintis žmonos pavadinimas *boba* žemaičių dounininkų plote vartojamas visiškai neutraliai be jokios stilistinės konotacijos, pvz., *no_kûokêr pričînô↑ tō_daba' išēĩ(nⁱ) nu_bûob^asL/ kàs ĭr?* (Tšt, 1996, 15); *sáu^a búobâ bijûoi^e viēdra↘ parnēšt^e||* (Tšt, 1996, 20).

Sutuoktinei, arba žmonai, įvardyti vartojamos šios leksemos: *pati, boba, manoji*.

Kiti giminystės pavadinimai. Tiriamame dounininkų tarmės plote labiausiai vartojami šie senelio pavadinimai: *bočius, bočelius, bočelis, senolis*. Pastarasis senelio pavadinimas gajus tradicinės tarmės žemaičių dzūkų plote, pvz., *šēt_mōna_má.mas tîewa↑/ tîeys↘/ sanūolis↘||* (ŽdzT, 2008, 33). Iš senelės pavadinimų tiriamoje tarmėje aptikti tokie: *matulė, matulelė* „tėvo mama“ Bdr, *mamunė*⁸ (CžkT, 2007), *mamunelė* (sl.) „vartojamas pagarbiai kreipiantis į motiną“ (CžkT, 2007), *matušė* sf., *matušėlė* sf. Kaip ir kituose žemaičių tarmės plotuose produktyviai vartojami slavų kalbų skoliniai, pvz., *baba* (le. *baba*), *babūnė*, (le. *babunia*), *babunelė, babytė*. Tetai pavadinti tradicinėje tarmėje vartojamas skolinys *ciocė, ciocelė*, pasakose, vaikų kalboje vartojamos formos *tatutė, tutė*, pastarasis galėtų būti garsų kontrakcijos padarinys. Dėdienei įvardyti, kaip ir kitose lietuvių kalbos tarmėse vartojama forma *dėdina*. Be slavų kalbų skolinių šogeris (sl.), sm. (le. *szwagier*) „svainis“, šogerka (sl.), sf. (le. *szwagierka*) „svainė“ giminystės terminai *uošvis, uošvė, uošvienė* taip pat plačiai vartojami tiriamajame plote, iš rečiau pasitaikančių minėtina leksema *tėvunaitis, -ė, smob*. „turingų tėvų sūnus ar dukra, ūkio paveldėtojai“.

Žemaičių dounininkų plote išlaikytas ir mūsų senuosiuose raštuose (K, SD113,316, B, R, MŽ) minimas indoeuropietiškas

⁸ Žemaičių dzūkų plote, apie Endriejavą, asmens pavadinimas *mamunė* tradicinėje tarmėje reikšdavo ne giminystės, o socialinius santykius tarp žmonių (ŽdzT, 2008, 248–249).

daiktavardis *gentis* sf., kuris, skirtingai nuo bendrinės kalbos ir kitų tarmių, vartojamas kaip kuopinis giminystės pavadinimas visos giminės reikšme. Kaip bendrosios giminės daiktavardis asmenų pavadinimas *gentis* (scom.) įvardija giminaitį, tos pačios giminės (*genties*) žmogų, pvz., *Norintais Dainiai mums ir artimi geñtys, bet su mumis negentinas* (LKŽ, Vks); *Sueit geñtys ir susiedai* (LKŽ, Krtn).

Kitiems giminystės pavadinimams būdinga morfologinių variantų įvairovė, leksinių sinonimų vartojimas, be to, išlaikytas bendrasis indoeuropietiškas giminystės pavadinimas *gentis*.

ASMENŲ PAVADINIMAI PAGAL PROFESIJĄ (UŽSIĖMIMĄ, POMĖGĮ)

Šią teminę grupę, kurią sudaro 39 leksemos, itin sąlygoja socialinės žmonių bendruomenės gyvenimo aplinkybės. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, žmonėms atgavus žemę, vėl plačiai tarmėje vartojami asmenų pavadinimai *ūkininkas*, *-ė*. Kai kurie žmonių grupių, jų užsiėmimų, ar kokios nors veiklos pavadinimai gali funkcionuoti tam tikrą laiką, o paskui, pasikeitus gyvenimo būdui ir sąlygoms, pereiti į pasyviąją vartoseną. Pasyviajam leksikos sluoksniui priklausytų tokie asmenų pavadinimai, kaip *melioratorius*, *kabinėtojas*, *prikabinėtojas* sm. „kolūkinės santvarkos pirmaisiais metais darbininkas prie plūgų prikabinimo, sukabinimo su traktoriais“. Patobulėjus technikai, tokių profesijų pavadinimų nebereikėjo. Prie nykstančių arba beveik išnykusių šios grupės pavadinimų minėtini *arklaganis*, *bandžius* „piemu“ (Tšt, 1996, 228) ir *kerdžius* „piemu“ (Kl).

Tradicinėje tarmėje bebaigiantis išnykti skolinys iš vokiečių kalbos *purmonas* (vo. *Fuhrmann*) „vežikas, važmininkas, vadeliotojas“. Tradicinės tarmės vartotojams žinomi hibridiniai dariniai, į tarmę patekę per slavų kalbas, *pravadninkas*, *-ė* smob. „kas pradeda šokį ir įtraukia kitus“ ir *pravadyrius* (sl.) sm. „vadovas“ (KrtŽ), *spekuliantas* (le. *spekulant*) „spekuliantas“, *šmukulninkas*, *-ė* (hibr.) „kontrabandininkas, spekuliantas“ ir kt. Neigiamos konotacijos yra tokie

asmenų pavadinimai, kaip *čerauninkas*, *-ė*, *budelis*, nešvaraus darbo darbininkų pavadinimai, pvz., *skūrlupis*, *šūdvežis* (plg., Jasiūnaitė, 2007, 9). Tai okaziniai tradicinės tarmės reiškiniai.

Neretai įvairių sričių amatininkų pavadinimai priklauso nuo šeimos ar giminės tradicijų įvairovės ir tų amatų meno perdavimo jauniesiems kartai – taip tam tikrame tarmės plote imamas vartoti vienas ar kitas morfologinis darinys, pvz., viename tarmės plote užfiksuotas *klumpdirbis* (Kl), o kitame – *klumpdarbis* (SkdZ, 2012, 366). Dažniausiai iš kartos į kartą perduodamas ir gebėjimas groti dūda amatas. Tokie žmonės pavadinami hibridine leksema *trūbininkas*, *-ė* (Kl, KrtŽ, 2011, 457). Dėl bendrinės kalbos įtakos, radijo, televizijos poveikio jaunesnės kartos informantai greta svetimybų aktyviai vartoja ir norminius žodžius, kurie čia teikiami kabutėse kaip bendrinės kalbos atitikmenys, pvz., *kriaučius* (le. *krawiec*), *kriaučka* „siuvėjas, -a“, *kupčius* (le. *kupiec*) „pirklys, pirkėjas“, *šiaučius* (sl.) sm. „batsiuvys, kurpius“, *pačtaljonas* (le. *pocztylion*) „paštininkas“, *sliesorius* (le. *ślusarz*) „šaltkalvis“, *šioperis* (le. *szofer*) „vairuotojas“. Kaip matyti, kai kurie profesijų pavadinimai fonetiškai pritaikyti prie tarmės sistemos, dar plg., *palicijantas* sm. (KrtŽ, 2011, 274) „policininkas“, tradicinėje kretingiškių tarmėje pagal analogiją vartojamas *milicijantas* „milicijos eilinis“, pvz., *Paren pati so mėlēcėjanto ė nusėgonda*⁹ (Girdenis, Pabrėža, 1998, 58). Dar kretingiškių plote užfiksuotas fonetinis variantas *milicninkas* (sv.) sm. (KrtŽ, 2011, 238), o plungiškių buvo vartojamas šio asmens pavadinimas *milicininkas* (Kl). Fonetiškai adaptuoti profesijų pavadinimai: *bugalteris*, *-ė* (sv.) smob. „buhalteris, -ė“, *pelčėrius*, *-ė* (sv.) smob. „felčeris, -ė“ – tai substitucijos, arba garsų pakaitos, reiškinys, tarmės fonetinius ir morfologinius skirtumus lyginant su bendrine kalba. Kaip garsų kontrakcijos rezultatas tarmėje plačiai vartojamas *vitinarras* „veterinarras“. Šiaurės žemaičių Skuodo zonoje užfiksuotas *vitrinarras* „veterinarras“ (SkdZ, 2012, 225).

⁹ Iš A. Girdenio ir J. Pabrėžos knygelės „Žemaičių rašyba“ (1998) pateiktas „lauko sąlygomis“ užrašyto tarminio teksto fragmentas.

Kai kurie užsiėmimų, pomėgių pavadinimai vertintini kaip morfologiniai sinonimai, pvz., *medėjas sm.*, *medinčius sm.* „medžiotojas“ (CžkT, 2007). Atkreiptinas dėmesys, kad pasyviajam leksikos sluoksniui priklausanti leksema *medinčius* tame pačiame kretingiškių plote vartojama miško sargui eiguliui įvardyti, pvz., *mōna tiēvs bōva medīncōs* (KrtŽ, 2011, 232). Aptikta ir daugiau lietuviškų asmenų pagal profesiją ar šiaip kokį nors pomėgį įvardijančių pavadinimų, pvz., *aptarnautojas* „ppr. zakristijonas“ (CžkT, 2007, 87), *meškerninkas* „meškeriotojas“ (CžkT, 2007), *narininkas*, -ė smob. „asmuo, mokantis gydyti kaulo išnirimą“ (CžkT, 2007), *parsakytōjas*, -a smob. „vertėjas“ (CžkT, 2007), *paršnekētojas*, -a smob. „vertėjas“ (ŽdzT, 2008, 403).

Lyginant su kitų čia nagrinėjamų teminių grupių pavyzdžiais, *asmenų pavadinimai pagal profesiją (užsiėmimą, pomėgį)* yra dinamiškiausi, aiškiausiai rodantys tarminės leksikos pokyčius, kuriuos lemia nelingvistiniai veiksniai. Be skolinčių leksemų iš slavų ar germanų kalbų, tiriamoje tarmėje sukuriama ir savieji asmenų pagal profesiją pavadinimai – akivaizdu, kad tarmės sistemai būdingos neribotos žodžių darybos išgalės.

ASMENŲ PAVADINIMAI PAGAL SOCIALINIUS, KULTŪRINIUS IR KITUS BENDRUOMENĖS SANTYKIUS

Šioje teminėje grupėje nagrinėjama 30 asmenų pavadinimų, kurie nusako žmonių bendruomenės darbo ir tarpusavio santykius, vienu žmonių socialinę priklausomybę nuo kitų, apibūdina tam tikrą bendruomenės narių gyvenimo būdą. Tokie pavadinimai daugiausia įvardija ūkyje dirbančius vienos bendruomenės asmenis. Tradicinėje tarmėje iki pat šiol gajūs iš seno įprasti skoliniai *gaspadorius* (le. *gospodarz*) „ūkio šeimininkas“, *gaspadinė* (le. *gospodyni*) „ūkio šeimininkė“. Žemaičių dzūkų plote šis skolinys vartojamas ir kaimo seniūnui ar rajono vadovui įvardyti, pvz., *vaľšti bęš / gaspadūoř˘s˘ / niekūoks˘ nabō.ųa* (ŽdzT, 2008, 319).

Didesniuose ūkiuose darbams dirbti buvo samdomi tokie asmenys, kaip *vaikis* „samdomas vaikas, bernas, samdinys“, *pusvaikis* „pusbernis, samdinys“, *merga* „samdoma mergina, samdinė“, *mergė* (Skd), *pusmergė* „paauglė, samdinė“ ir *piemuos, piemenė*. Pvz.: *lʰarnʰɑ.ɥʰ vʰɑ̃ikʰs pas_ũ.kənĩ ħkʰʷ ǁ ɛ_tas ũ.kənĩ ħks ǁ jau_ɔ.ns bɔ.ɥʰ stɔ̃mbɔsɪ ũ.kənĩ ħks ǁ ɛr_ɔ.ns sɔ.mdʰ vɑ̃ikʰɪ ɛ_mæʰrgʰ ɛ_pɛ.imənʰ ǁ* (CžkT, 2007, 50). Antrame diskurso segmente, į bk. transponuotame taip: *i[r] tas ūkininkas*, asmens pavadinimas vartojamas su artroidu, kurio funkcija yra vieninteliam kalbamam objektui žymėti (Rosinas, 1988, 62–63), dar plg., *Ta mūsų pusmergė ni piemenės nestov* (LKŽ, Slnt). Dar keletas pavyzdžių, kuriuose asmenų pavadinimų semantika yra motyvuota socialiniais santykiais: *Merga liuob duonq kepti, o pusmergė jau nekeps* (LKŽ, K1); *Mergėms būs verpti pakulas, vaikams vyti pančius* (LKŽ, Skd); *Gers pusvaikis atlikt tą patį, ką ir didelis vaikis* (LKŽ, Vvr). *Dvi kameros be langų: vienoj gulėdavo vaikis samdytas, kitoj – merga samdyta* (LKŽ, K1). Asmenų pavadinimai *merga* ir *pusmergė* nėra vien žemaičių dounininkų tarmės išskirtinis dalykas, ši leksema žinoma ir kitose lietuvių kalbos tarmėse. Leksemos *vaikis, pusvaikis* būdingos tik žemaičių dounininkų ir dūnininkų plotui.

Tiriamame plote dar aptiktas hibridinis okazinis darinys *šlūžmergė*¹⁰ (CžkT, 2007), daugelyje tarmės vietų girdėta slavybė *apie-kūnas* „globėjas, kuris kuo nors arba visais rūpinasi“ (le. *opiekun*, brus. *анекун*), *mučelninkas, -ė* (hibr.) smob. „kankinys“, *nabagas, -ė* (brus. *нябога*, le. *nieboga*) „kas nelaimingas, užuojautos ir pasigailėjimo, vertas; vargšas“, *sirata* (brus. *cipama*, le. *sierota*) „našlaitėlis“. Pastarasis plačiai žinomas ir kitose tarmėse, dažnai aptinkamas lietuvių liaudies dainose. Čia minėtinas ir *karšinėčius* „gilios senatvės sulaukęs, senas, globojamas žmogus“ (KrtŽ, 2011, 147).

¹⁰ Kadangi tiriamoje tarmėje labai gerai išlaikytos įvardžiuotinės formos, tame pačiame šaltinyje aptiktas ir dviejų leksemų junginys, kuris į bk. transponuotinas *šlūžįjančiosės mergos* „tarnaujančiosios mergos“ (CžkT, 2007, 57). Akivaizdus įvardžiuotinių formų kamiengalių mišinys.

Kaip loginė priešprieša asmens pavadinimui *ūkininkas*, –ė tradicinėje tarmėje užfiksuota leksema *trobėlninkas*, –ė „bežemis ar mažžemis valstietis; kampininkas, neturtėlis“, pvz., *Gale sodos visi trobėlninkai gyveno* (LKZe, Pln), *Liub turės ūkininkai tokias trobeles, trobėlninkai būs* (LKZe, Nv). Leksikos socialinės raidos požiūriu tokie asmenų pavadinimai, kaip *metininkas* „samdinys metus gyvenęs ir dirbęs dvare“, *kumėčius* „kumetis“, pvz., *Mamas sesou bova kumiečiūs – liobo tén tonkē nuēso jau dērbtē, žēnau, kuoks kumiečiaus gīvenēms* (Girdenis, Pabrėža, 1998, 56, KlvrŽ) tradicinėje dounininkų tarmėje tapę istorizmais. Prie istorizmų priklausytų žemaičių dounininkų tarmėje plačiai žinomas sovietiniais laikais substantivum mobile *kolkozninkas*, –ė. Kaip rodo gausūs tarmės pasakotojų įrašai ir jau išleisti tekstai, natūralioje žemaičių tarmėje tarybinio naujadaro *kolūkietis*, –ė žmonės dėl psichologinių ar kitokių priežasčių paprastai nevartodavo. Tą patį liudija ir A. Girdenio mokslinės įžvalgos (SkdZ, 2012, 112).

Tradicinėje tarmėje ypač populiari svetimybė *susiēdas*, –ė (brus. *cyceð*, rus. *cocēð*, le. *sąsiad*). Bendrinės kalbos atitikmuo *kaimynas*, –ė nėra įprasta tarmės savastis, jis plačiau žinomas ir vartojamas tik jaunesnių tarmės atstovų. Kaip rodo tyrimas, žmonėms įvardyti pagal tam tikrus socialinius santykius slavybės yra gana produktyvios, pvz., apibendrinamąja reikšme dažnai aptinkamas skolinys *svietas* „pasaulis, žmonės“ (le. *świat*), pvz., Daug svieto liubės sutrauks tie jomarkai (LKŽe, End).

Apeiginiai asmenų pavadinimai. Žemaičių dounininkų plote vyriausiasis pabrolys ar vyriausioji pamergė įvardijami leksema *vainiksegis*, –ė smob. pvz., *Našlei nebreik vainiką segti, nebē[ra] vainiksegių* (LKŽe, End), *Ejau į vestuves, buvau vainiksege ne vieną sykį* (LKŽe, Gršl). Kita skiriamoji tiriamojo ploto leksikos ypatybė yra ta, kad vestuvių palydai kartu su jaunaisiais įvardyti vartojama leksema *parėdka* (sl.), kuri gali būti siejama su senosios rusų kalbos vestuvių apeigų archaizmu *порядный* „pagerbtas vestuvių palydos asmuo“ (Даль, 1955, III, 327). Iš seno žemaičių tarmėje žinomas įprastas laisvasis frazeologinis junginys *parėdkos piētūs* „iškilmingi

vestuvių pietūs“ (CžkT, 2007, 326), hibridinis darinys *parėdkininkai* „vestuvių dalyviai“ (KI). Vestuvių palydos eilė kartu su jaunaisiais ir pabrolių bei pamergių pulku žemaičių dounininkų krašte vadinama *paradà*, pvz., *Ka sustojom, paradà didžiausia* (LKŽe, Krtn). Kad tai sisteminis tarmės leksikos reiškiny, rodo kringiškių ir plungiškių vartojamas būdvardis būdvardis *parādnas*, -i „iškilmingas, -a“, *parādniai* „iškilmingai“. Tiriamame plote tradicinės tarmės vartotojų plačiai žinoma germanybė *podė scom*. „krikšto sūnus arba duktė; krikštavaišis“, *kūma* „krikšto arba sutvirtinimo sakramento mama“, *kūminas* „krikšto tėvas“.

Apeiginiai asmenų pavadinimai susiklostę per šimtmečius liudija tarmės leksikos išskirtinumą, unikalumą.

NEIGIAMĄ ATSPALVĮ TURINTYS ASMENŲ PAVADINIMAI

Lingvistinėje literatūroje yra paskelbtų lituanistinių mokslo darbų, skirtų neigiamiems žmogaus apibūdinimams. Remiantis lietuvių kalbos pavyzdžiais yra ištirti zoomorfizmai (Rosinienė, 1978, 1982, 1989), turime straipsnių, skirtų lietuvių kalbos frazeologizmams, neigiamai vertinantiems žmones (Lipskienė, 1979, Ruškys, 1982). Šia tema rašoma ir teoriniuose leksikologijos darbuose (Jakaitienė, 1988, 51). Daugiausia dėmesio tarmių leksikai antropologinės (etnolingvistikos) plotmėje yra skyrusi B. Jasiūnaitė, kuri surinko ir ištyrė vienos žemaičių dounininkų ploto patarmės (Endriejavo) peioratyvus, „tikruosius“ keiksmažodžius-disfemizmus ir jų švelnesnius pakaitalus-eufemizmus (Jasiūnaitė, 1995, 35–57). Šia tema nemažai kalbama ir apibendrinamojo pobūdžio monografijoje (Jasiūnaitė, 2007, 2010). Tarmės ekspresyvioji leksika yra vertingas dalykas, nes atskleidžia ją vartojančios bendruomenės individualumą, kūrybiškumą, išradingumą, neribotą fantaziją, apskritai jos žmonių santykį su svetimomis kalbomis.

Neigiamą atspalvį turintys asmenų pavadinimai – viena gausiausių čia tiriamų teminių grupių, kurią sudaro daugiau nei 70 leksemų.

Smulkiau šie pavadinimai skirstomi į tokius pogrupius: 1) pagal elgesį, bendravimą, santykį su kitais žmonėmis; 2) pagal asmens išorės bruožus; 3) pagal asmens vidines savybes; 4) pagal kokią nors išskirtinę ypatybę; 5) pagal asmens idėjines nuostatas; 6) pagal intelektinę veiklą, proto gebėjimus.

Pagal elgesį, bendravimą, santykį su kitais žmonėmis neigiamieji asmenų pavadinimai būtų tokie: *balamutas* (le. *bałamut*, IŽ, 32) „vėjavaikis, nerimtai elgiasi“, *bieras* (le. *bies*, *-sa*) (IŽ, 64) „piktybė, nelabasis“, pvz., tarmės tekstuose blogai besielgiantis sutapatinamas su velniu, pvz., *a_bîesôs tàvî ər_apsîeda/ ka_têp paselédâ? iselêsk bîesa i_bažnînčę/ lëps ər_ont_altũorâuš* (KrtŽ, 2011, 44), *bestija* „begėdis, nevidonas, niekšas“ (le. *bestja*). B. Jasiūnaitės manymu, *bieras* priklauso prie „kultūrinės“ kilmės pejoratyvų. Tai neigiamą konotaciją gavę blogieji pasakų veikėjai, bibliniai personažai, mitinės būtybės: *Barbė tridarbė, šventvevalga, lozorius, judošius* (Jasiūnaitė, 2007, 9). Eufemizmas *nelabasis, -oji* smob. kringiškių vartojamas dviem reikšmėmis: 1. piktoji dvasia, velnias, 2. nenaudėlis (CžkT, 2007). Plungiškių ir kringiškių plote kaip disfemizmas vartojama svetimybė *kaliera scom.* (sl.) „*blogas žmogus, nedorėlis, nenaudėlis*“, Kl), B. Jasiūnaitė yra užfiksavusi net 24 disfemizmus – tikruosius keiksmus. Čia minėtina svetimybė *bestija*, pvz., *tàs bèstėjė góstis ər_apgáva mōnì || è_tò bèstėjė kū tātā padarē?* || (KrtŽ, 2011, 43.). Tiriamame plote dar aptikti tokie neigiamieji asmenų pavadinimai: *padlieca* „niekšas, nenaudėlis, nedorėlis“ (le. *podlec*), *pereonas* (sv.) sm. „kas piktas, negeras, ką nors blogai darantis“, *rabauninkas* „plėšikas, grobikas“ (plg. le. *rabowac* „plėšti, grobti“), *razbaininkas* „plėšikas, žmogžudys“ (le. *rozbojnik*, brus. *разбойник*), *švimalis* (germ.) sm. „netikėlis, nevykėlis, nenaudėlis“, *švancas* (germ.) sm. „sakoma apie blogą žmogų; netikėlis“. Dauguma pavadinimų į tarmę pateko iš slavų kalbų, tik vienas kitas skolinys perimtas per germanų kalbas.

Pavadinimai pagal asmens išorės bruožus. Neigiamą atspalvį turintys asmenų pavadinimai apibūdina žmones pagal kūno formas, sudėjimą, asmens išorės bruožus, aprangą. Dauguma to-

kių pavadinimų yra bevardės giminės, pvz., *gitenā scom.* „kas lie-sas, susitraukęs, sudžiūvęs“, pvz., *tas_žmúogòs tûoks gîtenā /vèsumèt sosēsòkēs* || *pasêjîemē tûokē gîtenā pátē* || (KrtŽ, 2011, 109). Lietuviška leksema *gitē* vartojama kalbant apie žemą smulkią moterį (KlvrŽ). Lietuvių kalboje yra ir daugiau bendrosios giminės daiktavardžių, turinčių menkinamąją reikšmę, taikomą žmogui ar gyvuliams, tačiau jų darybos pamatas yra veiksmažodis, pvz., *baigena, dvèsenā, gaišena, kriokena, kuitena, kvaitena, paistena, raukena, sruvena, skre-tena* ir kt. Tokie asmenų pavadinimai, kaip *nakažis, -ė* smob. „kas mažas, susitraukęs, liesas, nelabai vykęs“, *skrabalas, škrabalas, skra-bis, -ė* scom., menk. „kas senas, liesas, sudžiūvęs, suskrabęs sudžiūvęs žmogus, džiūsna“ kalbamoje tarmėje yra susiformavę pagal ūgį, su-dėjimą, išorinę fizinę sveikatą, žmogaus amžių (KrtŽ, 2011).

Leksema *kerepēža scom.* tiriamoje tarmėje vartojama kalbant apie žemo ūgio, storą žmogų, pvz., *kuo_čē stûovi kâp kerepēža ož_dòrîms* || (KrtŽ, 2011, 156). Kai kurie neigiamą atspalvį turintys asmenų pa-vadinimai įvardija nedailiai ir nevalyvai apsirengusį žmogų, driskių, skarmalių, pvz., *lapsardakas* (Kl) „skarmalius, driskius“ (le. *lăpsər-dak*), *luzgis, -ė* smob. „kas apsileidęs, apiplyšęs, apdriskęs, apskaręs“ (KrtŽ, 2011, 222).

Pavadinimai pagal asmens vidines savybes. Žemaičių dounininkų plote asmenų pavadinimų, turinčių neigiamą atspalvį, esama gana daug, jais labai subtiliai gebama nusakyti vienokius ar kitokius žmogaus bruožus, pvz., *liozgis* „žioplas žmogus“, *luibis* „ištiža“, *luinaka* „maždaug tas pats kaip *liozgis* ir *luibis*“, *slinkis, -ė* smob. „tinginys, -ė“, *snopis, -ė* smob. „vėpla, išsižiojėlis“, *vėbra* „vėpla“ (Girdenis, Pabrėža, 1998, 48, Klka) Neigiamą atspalvį tu-rintys asmenų pavadinimai nusako žmones pagal moralines savy-bes, pvz., *cigonas, -ė* (sl.), smob. „sakoma apie suktą, mokantį kitą apgauti žmogų“, *makliorius* „apgavikas, sukčius“ (le. *macher*), *ma-kalas scom.* „kas nerimtas, nesilaiko žodžio, greitai bet kaip dirba ir kalba“, *makaleika scom.* „sakoma apie nerimtą nesilaikantį žo-džio žmogų“ (Kl). Keletas pavadinimų tarmėje apibūdina neramų,

nerimtą, ką nors neapgalvotai darantį ar besielgiantį, pvz., *gviz-dė sf.* „nerimta, neapgalvotai daranti moteris ar mergaitė“ (KrtŽ, 2011, 121), *lakudra* „kas neramus, laksto, bėgioja, trankosi“ (le. *la-chudra*), *papladungė* „nerimta moteris, kas nerimtas, nuolat švaiposi“ (CžkT, 2007), *pludungė* *scom.* „kas nerimtas, bastūnas“, *šarlaputris* „vėjavaikis, išdykęs“ (le. *szalaput*), *šavalka* *scom.* „kas valkiojasi, nerimtas, palaidūnas“. Tokiems asmenų pavadinimams, kaip *lakudra*, *papladungė*, *pludungė*, *šarlaputris*, *šavalka*, žemaičių dounininkų plote būdinga itin stipri neigiama konotacija. Nevykusiems, ištižusiems, žiopliams, lėtai dirbantiems asmenims įvardyti aptiktos šios leksemos, pvz., *lėbeda* *scom.* „ištižęs, -usi, nevykęs, -usi“ (CžkT, 2007, 22), *mulkis*, -ė *smob.* „kas žioplas, vėpla“, *latapešas* *sm.* „sakoma apie nevykusį vaikiną“, kaip garsų metatezės reiškiny minėtina leksema *telepešis* (Kl) „sakoma apskritai apie nevykusį žmogų“. Dar keli šio pogrupio pavyzdžiai: *kioka* *scom.* „kas nevykęs, ištižęs, labai lėtai dirbantis“ (KrtŽ, 2011, 162), *luibis*, -ė *smob.* „kas nerangus, žioplys, mėmė“, *liurbis*, -ė *scom.* „nevykęs, žioplas žmogus“ (KrtŽ, 2011, 219), *snopa* *scom.* „vėpla, žioplys“, *snopis*, -ė „vėpla, žioplys“, *soma* *scom.* „išgverėlis, nevykėlis“. Leksema *navėkšlis*, -ė *smob.* „kas nevykęs, netikęs“ vartojama įvardyti ne tik asmenims, bet ir gyvūnams, gyvuliams, paukščiams. Svetimos kilmės daiktavardis *mupsis* (le. *mops*, vok. *Mops* „kambarinis plačiasnukių veislės šuo“) *sm.* vartojamas įvardyti nelabai vykusiam, bailokam, nešnekiam žmogui, pvz., *sò_tõu mòpšò vèstèik nažšèkèši / ge'fau õns nòmèi tà palèikt* || (KrtŽ, 2011, 244).

Kai kurie neigiamieji asmenų pavadinimai pabrėžia, išskiria kokį nors konkretų asmens bruožą ar savybę, pvz., *gitė sf.* „pikta, purkšlė moteris“ (LKŽe, Slnt), *niauzga* *scom.* „kas neaiškiai kalba, niauzgėdamas“, *tarška sf.* „daug šnekanti moteris“, *pliotkerka* (sl.) *sf.* „kitus apkalbėti mėgstanti moteris“ (Klka), *čiupnotė smob.* „kas čiupnojasi, ilgai ką nors daro, gaišta, čiupna“, *nakviša* *scom.* „kas naktimis ką nors dirba, krapštosi, naktibalda“, *pašvaipa* *scom.* „kas nerimtas, nuolat švaiposi“, *pavydelninkas*, -ė *smob.* „pavyduolis“,

latvybė *skaugis* „šykštuolis“ (Tšt, 1996, 53), *kūklys*, *skupačina* „goduolis, šykštuolis“ (Klka), *peckelis* (sl.) scom. „kas nešvariai ką daro, teploja“, *pijokas* (le. *pijak*), *pijokalis* (hibr.) sm. „girtuoklis“, *papijokys*, –ė (hibr.) smob. „kas mėgsta pagirtuokliauti“ (CžkT, 2077), *pypkininkas*, –ė (hibr.) smob. „kas daug rūko“, *pypkorius* (hibr.) sm. „kas rūko“ (KrtŽ, 2011), *parmazonas* „laisvamanis, bedievis“, pvz., *ēt i pēkla parmazūonā / pejuokelē ē cegūonā* (d.) (KrtŽ, 2011, 279).

Atkreiptinas dėmesys, kad formaliai tos pačios leksemos, neiigiamai apibūdinančios žmogų, skiriasi tiriamojo ploto patarmėse, t. y., turi skirtingų semų, antai, *kliukis*, –ė smob. kringiškių plote vartojamas nelabai vykusiam, nesugebančiam, net žioplam, ar nelabai rimtam žmogui įvardyti, pvz., *ē tō klōki / ni šlipsa pasērēštē namūoki* || (KrtŽ, 2011, 173), o kuliškių, plungiškių plotuose *kliukis*, –ė apibūdina žmogų, gebantį krėsti įvairius juokus; leksema *pēpis* scom. kringiškių patarmėje apibūdina netikusį, išgverusį, ištižusį žmogų, pvz., *tēkrōs pēpis / nēka namūok dērbtē* ||, o kai kuriose telšiškių patarmės vietovėse ši leksema nusako nerangų žmogų (KrtŽ, 2011, 291; Girdenis, Pabrėža, 1998, 48).

Asmenų pavadinimai pagal intelektinę veiklą, proto gebėjimus. Atkreiptinas dėmesys į šio pogrupio lietuviškus asmenų pavadinimus, neigiamai apibūdinančius žmogų pagal proto gebėjimus *klūika* scom. „apykvailis, kvaiša, pakvaišėlis“ ir *kluikis*, –ė smob. „kvaiša“, pvz., *ōns ī tūoks klōika / ēr anām nalēngvō kū nūors ēšāiškintē* (KrtŽ, 2011, 175); *Eik eik, nebūk klūika!* (LKŽe, Žr); *Vėizėk, koks klūika tas vaikas* (LKŽ, Tl); *Klūika, kur kluikini!* (LKŽ, Als). Tokie pavadinimai kaitaliojant darybos priemonės išreiškia labai subtilų neigiamos ypatybės kiekį, dar plg., *klaikšas, aviklaikis* „žioplys, išsižiojėlis“ (Jasiūnaitė, 2007, 9).

Leksema *klūika, kluikis*, –ė labai paplitusios ne tik žemaičių dūnininkų, bet ir dūnininkų plotuose, pvz., *Ak tu, klūika, klūika, visq audimq sugadinai!* Kltn. Kita gana stiprios neigiamos konotacijos leksema, būdinga ir didesniai nei vien dūnininkų žemaičių tarmės arealui, yra *pūsbeprotis*, –ė smob. (1) „kvailokas žmogus, pu-

siau beprotis“, pvz., *Toks pusbeprotis yr, sunkiai susišnekėsi* Krš. *Tas vaikas y[ra] dykas pusbeprotis, nėko anam nepasakysi* Vvr. *Nu ką ten – pusbepročiai y[ra] tokie* KlvrŽ. *Ką tokie pusbepročiai galia padaryti?! Šv.* Kalbant apie žmogų, kuris yra prastos galvos – užuomarsa, žioplys, su vulgarumo atspalviu paplitusi tipiška žemaičių plotui ir už jo ribų leksema *subingaľvis, -ė* smob., pvz., Kl, Kal, NmŽ, Erž, *subingaľvis, Toks subingaľvis – kur ejo, ten ir užmiršo klumpius išsispyręs* Šts. *Mūso Alis yra tikras subingaľvis – nieko neatmina* Slnt. Slavybė *durnius „kvailys“* (le. *duren, -rnia m.*) (IŽ, 227) nėra kuo nors savita, ji aptinkama ir kitose lietuvių kalbos tarmėse.

Skiriamasis bruožas yra tas, kad tiriamai žemaičių tarmės leksikai būdingas ypatingas ekspresyvumas, stiprus ironiškas vertinimas, kvailinimo sodrumas. Šis bruožas ypač būdingas frazeologiniams junginiams. Buitiniuose dialoguose pavartojama tokių frazeologinių junginių, kaip *baklášķę* ↘ *sén*^(a) (Tšt, 1996, 14) „sakoma norint sumenkinti kitą žmogų, paniekinti“, slavybė *baklašķė*¹¹ „metalinis indas degalams arba sena, kareiviška gertuvė“. Atliekant tyrimą, aptikta itin sodrių frazeologizmų, priklausančių šiam teminiam pogrupiui, *nepūšk arabo/ migľos* „nekalbėti nesąmonių“, pvz., *geľau nēpūšk aráb*^a ↑ / *nēpūšk mēglūōs* ↘ || (Tšt, 1996, 17); *zajopas / zajobas* Kl/ užėjo „durnumas apėmė“: *katrĩms zājōps* ↑ *tas/ sosēpēsa* ↑ / *taš dōrnōms užēĩ*^e || (Tšt, 1996, 18); *abrainai susimaišė* „protas pasimaišė“ (Tšt, 1996, 31).

Pavadinimai pagal asmenų idėjines nuostatas. Šis teminis pogrupis yra negausus, sovietiniais laikais kaip ir kitose tarmėse, taip ir Žemaitijoje, kai kurie pavadinimai pagal asmenų idėjines nuostatas buvo tam tikras tabu, pvz., *sribai, sribokai, sribiteliai* (ru. *учтребитель* „žudikas, naikintojas“). Visi čia aptariami pavadinimai yra semantiškai motyvuoti, pvz., *miškiniai* „Lietuvos partizanų būrio žmonės, kurie slapstėsi miškuose ir kovojo prieš tarybinę

11 Rytų aukštaičių šnektose slavybė *baklašķa* priklauso (-o) kamiengalio daiktavardžiams (Kardelis, 2003, 172).

santvarką“: *Ten neik – y[ra] pilna miškinių* (LKŽe, Krtn.). Ginkluotus Lietuvos gynėjus tarybų valdžios rėmėjai, nugirdę iš sovietinės propagandinės spaudos, vadino tarptautiniu žodžiu banditai¹² (CžkT, 2007, 183). Kretingiškių ir plungiškių plote buvo paplitusios dvi leksemos: tiesioginė kalkė iš rusų k. *sribitelis* sm. ir hibridinis darinys *sribokas* sm., – taip žmonės vadino ginkluotus sovietų valdžios rėmėjus, vadinamuosius liaudies gynėjus, pvz., *pàskæ.us bô.vª tẽ ĭ.lå. ikã / ka_bô.vª ẽ_mẽškenæ / ẽ_strebitẽlæ* ʃ / ẽ_strebitẽlæ ʘ (CžkT, 2007, 165); *õžẽ.jẽ strebũokå / ànõn nušå.vª / ẽžbiẽgª õns_nũ_anũ m tẽ(n)_natũolẽĩ laukålẽ tũokæmẽ ẽ_nušå.vª tõ(n)_mẽškẽn'ĩ* (CžkT, 2007, 221, 239). Dar minėtini tokie hibridiniai dariniai kaip *pakomunistys*, –ė smob. „kas priitaria komunistų veiklai, palaiko juos“ (Kl) ir *išverstskũris*, –ė smob. „kas keičia savo pažiūras, prisitaikėlis, prisiplakėlis“: *nasõgãudĩsi tuo_bĩesa ẽšverstskũri* (KrtŽ, 2011, 129). Atkreiptinas dėmesys, kad kai kurie asmenų pavadinimai, tokie kaip *sribai*, *sribokai*, *sribiteliai*, *miškiniai*, nėra tradicinės žemaičių dounininkų tarmės savastis, jis pradėti vartoti baigiantis Antrajam pasauliniam karui.

Neigiamą atspalvį turintieji asmenų pavadinimai – viena savičiausių tiriamojo ploto leksikos grupių, išsiskirianti ne tik asmenų apibūdinimų gausa, bet ir subtiliu tarmės bendruomenės žmonių pastabumu, ypatinga ir taiklia pajauta ir įžvalga, vertinamųjų savybių hierarchija. Be skolintos leksikos gausu ir lietuviškų pavadinimų. Čia pateiktų teminių pogrupių pavyzdžiai yra įdomus ne tik leksinių sinonimų tyrimo šaltinis, bet ir daugelio fonetinių, morfolo- ginių reiškinių tolesnis tyrimo objektas.

IŠVADOS

1. Žemaičių dounininkų ploto specifinė ypatybė baigmens *-alis*, *-alẽ* vediniai, kurie vartojami asmenų pavadinimams pagal giminystę įvardyti. Tokie asmenų pavadinimai reiškia asmens arba daikto dinimą, stiprinimą, tam tikrą intonacinį akcentą.

12 Italų kalba *bandito* „gaujos narys; ginkluotas plėšikas“.

2. Kai kurios leksemos, tokios kaip *papa*, *papunis*, *mamunė* tradicinėje tarmėje plačiai vartotos, dėl psichologinių priežasčių ir kitų bendrųjų tarmės leksikos kitimo tendencijų palengva šiuo metu traukiasi į pasyviąją vartoseną.
3. Dauguma čia nagrinėtų asmenų pavadinimų yra pirminės nominacijos, bet aptikta ir antrinės nominacijos bei sudėtingesnės loginės semantinės struktūros atvejų.
4. Asmenų pavadinimus žemaičių dounininkų plote sudaro ne vien daiktavardinės, bet ir įvardinės kilmės leksemos, pvz., *manasis*, *manoji*.
5. Asmenų pavadinimų pagal profesiją, užsiėmimą, pomėgį vartojimas žemaičių dounininkų plote priklauso nuo socialinių bendruomenės gyvenimo aplinkybių. Lyginant su kitais teminiais po grupiais, šis leksikos sluoksnis yra labiausiai kintantis. Pasikeitus gyvenimo aplinkybėms kai kurios leksemos ima pereiti į pasyvųjį leksikos sluoksnį. Asmenų pagal profesiją pavadinimai, patekę iš kitų kalbų į tarmę, yra fonetiškai ir morfologiškai adaptuojami. Lietuviški asmenų pavadinimai pagal koki nors užsiėmimą liudija lietuvių kalbos žodžių darybos išgales, analogijos dėsnio veikimą.
6. Saviti, nepakartojami ir išraiškingi apeiginiai ir neigiamą atspalvį turintys asmenų pavadinimai. Pagal elgesį, bendravimą, santykį su kitais žmonėmis neigiamieji asmenų pavadinimai į tarmę atėję per kaimynų rusų, lenkų, baltarusių kalbas.
7. Asmenims pagal išorines ir vidines savybes įvardyti, taip pat asmenims *pagal elgesį, bendravimą, santykį su kitais žmonėmis nuskaidyti* neigiamo atspalvio asmenų pavadinimai beveik visi iš esmės yra lietuviški.

Literatūra

- Aleksandravičius J., 1959, Kretingos tarmės veiksmažodis. – *VVPI Mokslo darbai* 8, 107–143.
- Babickienė Z., 1997, Taip šneka tirkšliškiai (rec. Aleksas Girdenis, Taip šneka tirkšliškiai. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996). – *Baltistica* 2(1) 1997, 136–145.

- Babickienė Z., 2005, Skolinių išlikimas tradicinėje šiaurės žemaičių kretingiškių tarmėje. *Baltistica* VI priedas, 7–16.
- Babickienė Z., 2013, Zapózyczenia z języków słowiańskich w gwarze żmudzkiej. *Mała ojczyzna wobec wielokulturowej Europy*. Wydawnictwo „Jasne“ Pruszcz Gdański-Słupsk. 2013, 313–320.
- Būga K., 1959, *Rinktiniai raštai* II. Vilnius: Politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Buivydienė R., 1997, *Vedybų giminystės pavadinimai*. – Vilnius: Mokslo enciklopedijų leidybos institutas.
- Даль, В. 1955, *Толковый словарь живого великорусского языка* 3. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей.
- Girdenis A., Pabrėža J., 1998, *Žemaičių rašyba*. Vilnius–Šiauliai: Žemaičių kultūros draugija.
- Girdenis A., 2000, *Kalbotyros darbai* 1. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Girdenis A., 2000, *Kalbotyros darbai* 2. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Girdenis A., 2001, *Kalbotyros darbai* 3. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Girdenis A., 2008, *Žemaičių dūkai: Tarmės tekstai su komentarais*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Jakaitienė E., 1988, *Lėsinė semantika*. Vilnius: Mokslo.
- Jasiūnaitė B., 1995, Endrievaviškių pejoratyvinė leksika (neigiamieji žmogaus apibūdinimai). *Kalbotyra* 44(1), 35–57.
- Jasiūnaitė B., 2007, *Tarmių leksika ir frazeologija etnolingvistine aspektu. Habilitacijos procedūrai teikiamų mokslo darbų apžvalga*.
- Humanitariniai mokslai, filologija (04 H). Vilnius.
- Jasiūnaitė B., 2010, *Šventieji ir nelabieji frazeologijoje ir liaudies kultūroje*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Kardelis V., 2003, *Rytų aukštaičių šnektų slavizmo fonologijos bruožai*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Kliukienė R., 2011, *Šiaurės žemaičių tarmės konsonantizmas: akustinės ir artikuliacinės ypatybės*. Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Lipskienė J., 1979, *Lietuvių kalbos somatiniai posakiai*. Vilnius: Mokslo.
- LKTCh, 2004 – *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija*. Sud. R. Bacevičiūtė, A. Ivanauskienė, A. Leskauskaitė, E. Trumpa, moksl. red. L. Grumadienė. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.
- Mažiulienė I., 1996, Centrinės šiaurės žemaičių tarmės prozodija: instrumentinis ir sociolingvistinis tyrimas. – *Kalbotyra* 45(1), 30–116.

- Murininė L., 2007, *Rytinių šiaurės žemaičių fonologija: vokalizmas ir prozodija*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, Vilniaus pedagoginis universitetas.
- Rosinas A., 1988, *Baltų kalbų įvardžiai*. Vilnius: Mokslas.
- Rosinienė G., 1978, Žmogaus sudėjimo, jėgos, sveikatos, amžiaus, veiklumo ir darbštumo apibūdinimas zoomorfizmais. – *Kalbotyra* 29(1), 41–51.
- Rosinienė G., 1982, Zoomorfinis žmogaus apibūdinimas lietuvių kalboje (psicholingvistinio eksperimento duomenimis). – *Kalbotyra* 33(1), 78–87.
- Rosinienė G. 1989, Lietuvių kalbos zoomorfizmų semantinės struktūros sistemiškumas. – *Baltistica* 3(2) Priedas, 384–387.
- Rušys A., 1982, Lietuvių kalbos frazeologizmų, peyoratyviškai apibūdinančių žmogaus charakterio bruožus, semantika ir stilistinės ypatybės. – *Kalbotyra* 33(1), 88–95.
- Vitkauskas V., 1961, Būtasįs dažninis laikas šiaurės rytų žemaičių tarmėse. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 4, 157–166.
- Vitkauskas V., 1979, Socialinių faktorių įtaka tarminei leksikai. – *Lietuvių kalbotyros klausimai: Socialinės lingvistikos problemos* 19, 111–117.
- Vitkauskas V., 2001, *Lietuvių kalbos tarmių morfoneminiai reiškiniai*. Vilnius: Žara.

Šaltiniai ir santrumpos

- Als – Alsėdžiai, Plungės r.
- B – *Lexicon Germano-Lithvanicum et Litvanico-Germanicum*, darinnen... von Iacobo Brodowski, Praeentore Trempensi. XVIII amž. pradžios (1713–1744 m.) rankraštis, du tomai.
- Babickienė, Jasiūnaitė, 2007b – Babickienė Z., Jasiūnaitė B., Pečeliūnaitė A., Bagužytė R. *Centrinė šiaurės žemaičių kretingiškių tarmė: Mokslinė ir mokomoji knyga tarmėms pažinti*. Elektroninis leidinys. Baltos lankos, 2007.
- Bdr – Budriai, Klaipėdos r.
- bk. – bendrinė kalba
- brus. – baltarusių
- CžkT – Babickienė Z., Jasiūnaitė B., Pečeliūnaitė A., Bagužytė R. *Centrinė šiaurės žemaičių kretingiškių tarmė*. Tarmės tekstai su komentarais ir žodynėliu. Vilnius: Baltos lankos, 2007.
- d. – dainos sintagma
- End – Endriejavas, Klaipėdos r.
- Erž – Eržvilkas, Jurbarko r.
- germ. – germanybė
- Girdenis, Girdenienė, 1997 – Girdenis A., Girdenienė D. *1759 metų „ZIWATO“ indeksas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Gršl – Grūšlaukis, Kretingos r.

hibr. – hibridas

IŽ – *Lauryno Ivinskio Lenkų-lietuvių kalbų žodynas*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2010.

K – *Littauisch-deutsches Wörterbuch von Friedrich Kurschat*. Halle a. S. 1883.

Kl – Kuliai, Plungės r.

Klka – Kulių šnektos žodyno kartoteka (rankraštis)

KlvrŽ – Žemaičių Kalvarija, Plungės r.

Krš – Kuršėnai, Šiaulių r.

Krt – Kartena, Kretingos r.

Krtn – Kretinga

lat. – latvių

le. – lenkų

LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas* 1–20. Atsak./vyr. red. J. Balčikonis, J. Kruopas, K. Ulvydas, V. Vitkauskas. Vilnius, 1941–2002.

LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas* (I–XX, 1941–2002): elektroninis leidimas. Red. kolegija: G. Naktinienė (vyr. red.), J. Paulauskas, R. Petrokienė, V. Vitkauskas, J. Zabarskaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005. [Atnaujinta versija, 2008]. Prieiga internete www.lkz.lt.

MŽ – *Littauisch-deutsches und Deutsch-littauisches Wörter-Buch*, worinn das vom Pfarrer Ruhig zu Walterkehmen ehemals herausgegebene zwar zum Grunde gelegt, aber mit sehr vielen Wörtern Redens-Arten und Sprüchwörtern zur Hälfte vermehrt und verbessert worden von Christian Gottlieb Mielcke ... Königsberg 1800.

NmŽ – Žemaičių Naumiestis, Šilutės r.

Nv – Nevarėnai, Telšių r.

PKP – *Prūsų kalbos paminklai*. Parengė V. Mažiulis. Vilnius, 1966; Mažiulis V. *Prūsų kalbos paminklai* 2. Vilnius: Mokslo, 1981.

Pln – Plungė

pr. – prūsų

R – *Litauisch-Deutsches und Deutsch-Littauisches Lexicon*, Worinnen ein hinlänglicher Vorrath an Wörtern und Redensarten, welche sowol in der H. Schrift, als in allerley Handlungen und Verkehr der menschlichen Gesellschaften vorkommen, befindlich ist: Nebst einer historischen Betrachtung der Littauischen Sprache; Wie auch einer gründlichen und erweiterten Grammatick, mit möglichster Sorgfalt, vieljährigem Fleiss, und Beyhülfe der erfahrensten Kenner dieser Sprache gesammelt von Philipp Ruhig ... Königsberg ... 1747.

SD113, 316 – *Dictionarium trium linguarum, In usum Studiosae Iuventutis, Avcto-re ... Constantino Szyrwid ... Qvinta editio ... Vilnae ... M. DCC.XIII. SD¹ = to*

paties žodyno pirmasis leidimas (apie 1960). SD³ = to paties žodyno trečiasis leidimas (1642). (Skaitmenys rodo puslapius.)

Rsn – Rusnė, Šilutės r.

Rt – Rietavas, Plungės r.

scom – substantivum commune, bendrosios giminės daiktavardis

sf. – substantivum femininum, moteriškosios giminės daiktavardis

SkdZ – Girdenis A. *Šiaurės žemaičių Skuodo zona*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2012.

skr. – sanskrito

sl. – slavų (kai neaišku, iš kurios slavų kalbos)

sm. – substantivum masculinum, vyriškosios giminės daiktavardis

smob. – substantivum mobile, vyriškosios ir moteriškosios giminės daiktavardis

Šts – Šatės, Skuodo r.

t. – tomas

Tl – Telšiai

Trkn – Truikiniai, Skuodo r.

Tšt, 1996 – Girdenis A. *Taip šneka tirkšliškiai: Šiaurės žemaičių telšiškių tarmės tekstai su komentarais*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Vkš – Viešniai, Mažeikių r.

vok. – vokiečių

Vvr – Veiviržėnai, Klaipėdos r.

ŽdzT – Girdenis A. *Žemaičių džiūkai: Tarmės tekstai su komentarais*. Vilnius. 2008.

Žlb – Žlibinai, Plungės r.

NAMES OF PERSONS IN THE TRADITIONAL SAMOGITIAN (ŽEMAITIAN) DIALECT

Zofija BABICKIENĖ

Mykolas Romeris University, Lithuania

SUMMARY. The article deals with 187 names of persons which are dominant not only in various research sources but also in texts published in this dialect as well as in the Dictionary of the Kretinga Dialect. The names of persons are classified into some subject groups and subgroups. This paper analyses the names of persons which indicate unique features and idiosyncrasy of lexis of the traditional Samogitian Dialect, the so-called ‘dounininkai’. The names of persons are presented from the point of view of both the formal aspect and the nomination point of view. Dialect transcription is represented in such a way as it is found in authentic sources. The names of persons are based on

kinship relations which have remained unchanged as they were formed during centuries in the system of the Samogitian Dialect. This subject group is unique not only from the point of view of the formal linguistic features, but also from the point of view of the semantic content. Simple and pronounal lexemes of personal names, typical morphological derivations, secondary personal names, etc. are presented in this article. It is obvious that the usage of such derivations constructed by such grammatical suffixes as *-alis*, *-alė* influences the expressive function of this dialect. It was established that the Standard Lithuanian has influenced some lexemes of the subject group *The names of persons' according to their profession (occupation, hobby)*.

The names of persons in the northern Samogitian Dialect are adapted to the phonetic system of this dialect. *The names of persons' according social, cultural and other relationships of the community* as well as *the names of persons' according to ritual indication* not only point out unique features and idiosyncrasy of lexis of the traditional Samogitian Dialect, but also show new tendencies in the dialect lexis. *The names of persons' according to negative characteristics* seems to be really productive in this dialect, and the lexemes of this group show delicate quantity of negative quality. It is obvious that some names of persons of this group are able to show specific irony as well as great expressiveness. The subject group *names of persons according to negative characteristics* has more detailed classification, i. e. classification into some sub-groups. The research showed that the same lexemes have semantic differences even in the neighbouring sub-dialects.

Most of the lexemes of the subject group *names of persons according to negative characteristics* belong to the so-called non-equivalent lexis, i. e. they do not have analogues in other languages.

KEYWORDS: *the Samogitian dialect, lexis, subject group, names of persons, language system, differential seme, lexeme.*

БАЛТИЗМЫ И ТРАСФОРМИРОВАННЫЕ БАЛТИЗМЫ В СЕВЕРНОРУССКИХ ГОВОРАХ

Сергей МЫЗНИКОВ

*Институт лингвистических исследований РАН
Санкт-Петербург, Тучков пер. 9, Россия
mynnikovs@rambler.ru*

АННОТАЦИЯ. В статье на основе диалектных материалов предпринимается попытка анализа лексических единиц, вошедших в русские говоры из прибалтийско-финских языков, при их конечном балтском источнике. Лексические данные, рассматриваемые нами как лексемы прибалтийско-финского происхождения, в ряде случаев не являются исконными на этой почве, а представляют собой более ранние балтийские заимствования. Эти единицы в прибалтийско-финском языковом континууме являются его неотъемлемой частью, имеют нередко преобразованную форму и семантику по сравнению с балтийскими этимонами, позднее предпринимались попытки либо расширить, либо сузить перечень таких единиц. Некоторые лексемы балтийского происхождения, являясь неотъемлемой частью прибалтийско-финского континуума, распространяются далее в севернорусские говоры. Вне всякого сомнения, при конечной балтийской основе таких единиц в севернорусских говорах они представляют собой результат прибалтийско-финского влияния. На наш взгляд, вряд ли следует возводить севернорусскую лексику непосредственно к балтийским источникам или всерьез предполагать прибалтийско-финское посредство. В статье приводятся примеры опосредованных балтизмов, которые вследствие прибалтийско-финского воздействия широко распространились в русских диалектах.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: балтизм, прибалтийско-финский, этимология.

Выявление балтизмов и определение их статуса (заимствование или субстратный элемент) наталкивается на ряд дискуссионных моментов, которые обусловлены сложностью рассматриваемого материала и преимущественно традиционно дифференцированным его анализом: славянского — на славянской, балтийского — на балтийской почве. На наш взгляд, совершенно уместна критика А. Е. Аникиным подхода к балтизмам, которая отражена в работе Ю. А. Лаучюте. А. Е. Аникин полагает, что неправомерно считать балтизмами слова, которые попали в севернорусские и сибирские говоры из прибалтийско-финских языков, но в последних являются неисконными, а составляют пласт балтийского происхождения (Аникин, 1997).

Зона бытования севернорусских говоров в настоящее время не имеет прямых контактов с балтским языковым континуумом и обычно не входит в сферу изучения балто-русских контактов (см. Непокупный, 1975). Материалом для данной работы послужили сведения, которые нам удалось зафиксировать в ходе экспедиционной работы или выявить из лексикографических источников. Причем в ряде случаев материалы балтийского происхождения представляют собой единый ареал от Псковского озера до бассейна р. Оять, находящегося на востоке Ленинградской области (см. Мызников, 2007).

Рассматриваемые в данной статье лексические данные трактуются нами как лексемы прибалтийско-финского происхождения, однако весьма примечательно, что они не являются исконными на прибалтийско-финской почве, а представляют собой более ранние балтийские заимствования. Эти единицы в прибалтийско-финском языковом континууме являются его неотъемлемой частью, имеют нередко преобразованную форму и семантику по сравнению с балтийскими этимонами. Проблема балтизмов в прибалтийско-финских языках довольно обстоятельно изучена. Общий надежный свод лексем балтийского происхождения представлен в работе Я. Калимы Itämeresuomalaisten

kielten balttilaiset lainasanat» (Kalima, 1936)¹, позднее предпринимались попытки либо расширить, либо сузить перечень таких единиц². Последний по времени опыт расширения числа лексем балтийского происхождения представляет книга К. Лиукконен «Baltische sim finnischen» (Liukkonen, 1999). Несмотря на дискуссию, порожденную работами Й. Койвулехто (Koivulehto, 1991) о времени и очередности балтийского и германского влияния на прибалтийско-финские языки, общепризнанным является мнение, что балтийское влияние испытал еще прибалтийско-финский язык-основа в последние столетия до н. э. (Хакулинен, 1953) либо с конца 2-го – начала 1-го тысячелетия до н. э. (Хелимский, 1995), т.е. настолько рано, что в языке-основе успели произойти фонетические изменения, которые коснулись не только исконных слов, но и лексем балтийского происхождения³. В первую очередь, это переход *ti→si: фин. *silta*, кар. *šilda*, вепс. *süüd*, водск. *silta*, эст. *sild*, ливск. *silda*, саам. лул. *siltē* ‘мост’ – результат древнего балтийского влияния, ср. литов. *tiltas*, латыш. *tilts* ‘мост’ (SKES, 1029); также переход š→h: фин. *hihna*, вепс. *hihn*, водск. *ihna*, эст. *ihn* ‘ремень, пояс’ из общеприбалтийско-финского *šišna← литов. *šikšna*, латыш. *siksna*. Естественно, что балтийское языковое влияние как довольно раннее нашло отражение, причем не слишком дифференци-

1 Нами не рассматривается проблема балто-мордовских контактов как более поздних и не имеющих прямого отношения к анализируемым материалам (см.: Vasmer, 1932; Аристе, 1975), а также данные марийского языка, которые рассматриваются рядом исследователей в контексте балтийского воздействия (см.: Mägiste, 1959; Vaba, 1983; Кнабе, 1962; Гордеев, 1973).

2 Например, наименования меры и цены в прибалтийско-финских языках представляют собой неисконные единицы: фин. *hinta* ‘цена’, ср. латыш. *simts*; фин. *tuhat* ‘тысяча’, ср. литов. *tūkstantis* (Uotila, 1990, 137).

3 Вряд ли в этой связи следует говорить о том, что «древние лексические балтизмы прибалтийско-финских языков как бы законсервировали фонетические особенности севернобалтийского идиома в конце третьего тысячелетия до нашей эры» (Брейдак, 1990, 123).

рованное, на лексическом уровне всех прибалтийско-финских языков⁴. С. Сухонен, проанализировав общепризнанные балтийские заимствования в прибалтийско-финских языках, провел также и статистические подсчеты. Так, общее число балтизмов насчитывает 144 единицы, по отдельным языкам приводится следующая картина: финский – 132, эстонский – 114, карельский – 107, ижорский – 101, водский – 97, людиковский – 84, ливский – 83, вепсский – 82 заимствования (Suhonen, 1980). Л. Ваба, однако, говорит о 380 балтийских основах в прибалтийско-финских языках, причем сплошное распространение, по его сведениям, имеют 96 основ (Ваба, 1990, 141). Некоторые лексемы балтийского происхождения, являясь неотъемлемой частью прибалтийско-финского континуума, распространяются далее в севернорусские говоры. Вне всякого сомнения, при конечной балтийской основе таких единиц, в севернорусских говорах они представляют собой результат прибалтийско-финского влияния. Однако Ю. А. Лаучюте относит такого рода данные к балтийским заимствованиям в севернорусских говорах. На наш взгляд, вряд ли следует возводить севернорусскую лексику непосредственно к балтийским источникам или всерьез говорить о прибалтийско-финском посредстве. Если принять такую точку зрения, то придется говорить о русских заимствованиях, например, в вепсском языке таких слов как *torüük* ‘тарелка’ – из русск. **тарелка**, как о заимствованиях из немецкого языка, ср. нем. бавар. *taller* (Фасмер, 4, 24). Вероятно, о посредстве при заимствовании можно говорить в том случае, когда форма и семантика единицы языка-донора, языка-передатчика и языка-реципиента сходны, а хронологический разрыв в такой передаче лексической единицы не насчитывает многих сотен лет, как в отношении балто-прибалтийско-финских контактов и

4 Причины балтийских заимствований по археологическим данным проанализированы в работе У. Сало «Прибалтийские заимствования прибалтийско-финских языков с точки зрения археологии» (Сало, 1997, 81–90).

прибалтийско-финско-славянских. Так, вряд ли некоторые единицы терминологии оленеводства, вошедшие в севернорусские говоры из прибалтийско-финских языков, следует трактовать в качестве балтийских заимствований, как это делает Ю. А. Лаучюте в отношении следующих слов: **гигна**, **игна**, **хигна** ‘вожжа оленьей упряжки’, **гирвас**, **ирвас** ‘олень самец на втором году жизни’, ср. кар. *hivoas*, фин. *hirvas* ‘олень-самец’ из балт., ср. **širvas*, др.-прус. *sirwis* ‘серна, косуля’ (Лаучюте, 1982, 87).

Называя данный материал трансформированными балтизмами, мы имеем в виду их конечный источник, а в севернорусских говорах эта лексика, вне всякого сомнения, является пластом прибалтийско-финского происхождения. Среди трансформированных балтизмов значительную часть представляет метеорологическая лексика. Лексемы **ярмега**, **хярма** (с вариантами), этимологически гомогенные на прибалтийско-финской почве, являются результатом балтийского влияния, ср. латыш. *sarma*, литов. *sarma* ‘иней, замерзшая роса’ (SKES, 99); так же, как и приводимые ниже данные: **гáлага** ‘иней’ ← вепс. *halла*, *halл* ‘заморозки’ (СВЯ, 103) ← латыш. *sal’na* ‘мороз, иней’, литов. *šalnà* ‘иней, слабый мороз’ (SKES, 51); **рянда**, **рянга** ‘снег с дождем’ ← кар. *rändä* ← литов. *dreĩgti* ‘моросить, идти, падать (о снеге с дождем, мокром снеге)’ (SSAP, 3, 126); **рóвда** ‘мерзлый слой земли под оттаявшей сверху почвой’ ← вепс. *roĩd* ← литов. *grúodas* ‘смерзшаяся грязь’; **кíрза** ‘то же, что **ровда**’ ← ливв. *kirzi* ‘слой промерзлой почвы под оттаявшей землей; мерзлота’ ← литов. *skirsti* ‘покрываться снегом’, *apskirsti* ‘замерзать, покрываться льдом’ (SSAP, 1, 372).

Такое же происхождение имеют следующие данные: **шóль-гá** ‘водоросли’ (Обонежье, Каргополье, Белозерье, оз. Воже, Костромская область); **шóльник** (Череповецкий р-н); **шóленик** (Вашкинский р-н Вологодской области); **шóльдига** (Подпорожский р-н Ленинградской области) ← вепс. *šol’od* ‘pl. водоросли’, при *šol’paik* ‘место, где растут водоросли’. Остается

неясным происхождение вепсской лексемы при явно вторичном начальном [š]. Вероятно, сюда же относится лексема **шульгá** ‘водоросли’, отмеченная в Каргопольском и Вожегодском районах, смущает, однако, другой тип вокализма и ударение на последнем слоге, ср. мар. *вүдшудо* ‘водоросль’ (РМС, 34). Нельзя, однако, пройти мимо других славянских данных со сходной формой и семантикой, ср. белорус. *шалягі* ‘трава, которая растет на поверхности стоячей воды’, сопоставляемое с литов. *žālesos, žaliaūkės* ‘то же’ (Орешенкова, 1972, 125). Лаучюте предлагает другой этимон: литов. *žlūgė* (Лаучюте, 1982, 135). Трудно сказать, какое отношение к белорусским данным имеют укр. *оші́лега, шéлега, шéлюга, ші́лега* ‘ракетник, ивняк’ (Лысенко, 1974). Возможно, что белорусские и украинские данные, имеющие балтийскую природу, не соотносятся напрямую с русскими диалектными материалами, которые представляют прибалтийско-финское заимствование балтийского происхождения.

Фиксируются наименования птиц: **ряченга** ‘сойка’ ← фин. *rästäs* ‘дрозд’, кар. твер. *ratsakka* ‘сорока’, вепс. *räč*, люд. *rä(tšni)* ← литов. *strāzdas*, латыш. *strads*.

Хáрак ‘ворона’ Прионеж. (Вороничи) (ПЛГО), Кондоп. (СРГК, 6, 704). Лексема восходит к вепс. *harag* ‘сорока’, при фин. *harakka*, кар. *harakka*, ливв. *harakku*, люд. *harag*, эст. *harak* ‘сорока’. В SKES показывается, что в прибалтийско-финских языках приведенный ряд лексем также не исконен, здесь имеет место влияние балтийских языков: литов. *šárka*, др.-прус. *sarke* ‘сорока’ (SKES, 1, 57, 58).

Имеются данные лексики сельского хозяйства: **кúла, кú-лага, кúлача, кúлоха, кúлога** ‘прошлогодняя некошенная трава’ ← кар. *kulo*, ливв. *kulo* ‘прошлогодняя трава на корню’, вепс. *kulo* ‘прошлогодняя трава’, кар. твер. *kulu* ‘сухая прошлогодняя трава’, ижор. *kulo* ‘старое сено’, кар. сев. *kulo* ‘о сожженной солнцем, оставшейся нескошенной или слишком поздно скошенной траве’ ← латыш. *kūla* ‘засохшая прошлогодняя трава’,

‘старая шерсть животного’, ‘старая шкура змей’, литов. *kūlė* ‘пожар, горение зерновых’, *kūlėti* ‘пахнуть горелым’, ‘чадить’; **кубач** ‘связка, вязанка соломы, сена, льна’ с многочисленными фиксациями в западной части исследуемого региона, ← кар. сев. *kupo* ‘пучок, связка’, ‘пучок, связка соломы’, кар. твер., тихв. *kubo* ‘то же’, кар. твер. *kubošču* ‘связка обмолоченной соломы’, ливв. *kubo* ‘сноп, связка (льна, соломы и т. п.)’, ижор. *kupo* ‘вязка соломы, вязанка прутьев, лучины’, водск. *kupo* ‘связка соломы, сена’, ‘пук сучьев, цветов’, эст. *kubi* ← литов. *gubà* ‘стог сена’, ‘укладка из снопов’, латыш. *guba* ‘куча, ворох’, литов. *gaũbti* ‘покрывать, укутывать, закутывать, выводить свод’, латыш. *gubāt* ‘сгребать сено в копны, зерно в гурты’.

Отмечаются наименования частей жилища: **карзина, каржина** ‘ящик-лежанка вдоль боковой стенки печи, имеющий лаз в подполье с подъемной крышкой’ ← ср. кар. твер. *karžina* ‘подполье, подвал’, кар. тихв., валд. *karžina* ‘подполье’, вепс. *karžiin* ‘подполье’ ← литов. *gardinỹs* ‘загородка в хлеву, ограда для скота’.

Значителен пласт опосредованных балтизмов среди данных топонимии, например, **лұхта** ‘залив озера, зарастающий травой’ Вытегор. (Бабино), Пудож. (Пелусозеро), Лодейноп. (Шархиничи), Каргоп. (КСРГК). ‘Низменное болотистое место у реки озера, заливной луг, пожня у реки озера’ Подпорож. (Пидьма), Вытегор. (Бараново), Пудож. (Корбозеро, Пелусозеро), Каргоп., Тихв., Белозер., Плесец. (КСРГК). ‘Низкое болотистое место’ Подпорож. (Шеменичи), Пудож. (Кукасово), Вытегор. (Еремино), Лодейноп., Каргоп., Онеж. (КСРГК); **лұхта** ‘сенокосный луг’ Прионеж. (Ладва) (ПЛГО). ‘Осока в озере, реке’ Пудож. (Усть-река) (КСРГК), ‘лу́жа, небольшой пруд’ Лодейноп. (Шапша), Кадуйск. (КСРГК); **лұхта** ‘залив’ Лодейноп.; ‘мелкое место в озере, покрытое травой’ Вытегор., Лодейноп., Каргоп. (Куликовский); **лұхта** «заболоченный трясинный берег, заросший залив’ Каргоп. (Думина) (Гусева, 1971, 131). **Лұхта** ‘залив’ Кольск.; ‘низина, заливаемая водой’ Кадуйск.; ‘застоявшаяся не-

проточная вода' Белозер. (СРНГ, 17, 208). **Лухт** 'залив' Кольск. (СРНГ, 17, 208). **Лұхта** 'сенокосный луг' Прионеж. (Ладва) (ПЛГО). Я. Калима полагает, что в данном случае заимствование из вепс. *luht* 'сырой луг, лужа'. Согласно SKES, в прибалтийско-финские языки это слово попало из балтийских: литов. *lūkštas* 'болотное растение с широкими листьями', латыш. *luksts* 'мягкая широколистная трава', 'влажный низменный луг, заливаемый весной водой', при фин. *luhta* 'заливной луг', 'осока', кар. *luhta, luha* 'прибрежный сенокос', 'длинный узкий залив в озере', ливв. *luhtu* 'озеро', 'лужа', люд. *luht* 'лужа', 'сенокос на залильном лугу', в вепс. *luht* 'заливной луг', 'низкое влажное место', в водск. *luhta* 'заливной луг', 'высокая озерная трава, осока'. В СВЯ представлено три значения слова *luht* 'лужа', 'заводь', 'заливной луг'. Авторы SKES полагают, что из финского языка слово вошло в саамский, саам. *luhta*. Полисемия слова **лухта** связана, во-первых, с широким субстратным влиянием разных прибалтийско-финских языков и диалектов, во-вторых, с соответствующим явлением полисемии самих слов-источников.

Следует, однако, подчеркнуть, что приводимые данные прибалтийско-финской лексики балтийского происхождения настолько разорваны хронологически с точки зрения их вхождения в прибалтийско-финские языки, а из последних затем, спустя тысячелетие, – в севернорусские говоры, что их конечный балтийский характер имеет значение только для западной части региона (псковские, новгородские говоры), где фиксируется прямое балтийское влияние. Например: **áгрус** 'крыжовник' Ряз. (Опыт), **áгрест** 'крыжовник; ягоды крыжовника' Южн. (Даль), Смол. Смол., Латв. (СРНГ, 1, 202), **áграст** 'крыжовник' Лит. ССР (СРНГ, 1, 202). Вероятно, данные на территории Литвы можно сопоставить с литов. *agrāstas, āgrastas, āgrostas* 'крыжовник' (Лаучюте, 97), ср. также польск. *agrest* 'крыжовник' (Фасмер, 61). Русские диалектные данные XX века рассматриваются уже как обратные балтийские заимствования, а белорусск. *агрусть* 'крыжовник' относят к литуанизмам (Лау-

чюте, 1982, 97); ср. также польск. *agrest*, белорусск. *агрэст*, при первичном итал. *agresto* ‘мелкий, кислый виноград’ (Аникин, 2005, 83; Аникин, 2007, 1, 95–96).

Удра́ ‘выдра’ Пск. (КСРНГ) также напрямую восходит к балтийским источникам, ср. литов. *údra* ‘выдра’, др.-прусск. *wudro*, латыш. *údris*, др.-инд. *udrás* ‘водяное животное’, авест. *udra-* ‘выдра’, др.-исл. *otr* ‘выдра’, др.-верх.-нем. *ottar* ‘то же’ (Фасмер, 1, 367). Причем имеются сходные эстонские данные латышского происхождения, ср. эст. *udras*, *oudras*, *oudrõ* ‘выдра’ (Баба, 1979, 74).

Однако реестр трансформированных балтизмов на пограничной с балтским континуумом территории значительно уже и не совпадает с данными, отмечаемыми восточнее. В редких случаях, когда форма балтизма и гетерогенного омонима прибалтийско-финского происхождения совпадает, например: **карза́ть** ‘обрубать сучья’ (Жильско Солецкого района Новгородской области), ср. вод. *karsia* и **ка́рзать** ‘чесать шерсть’ (Ситня Солецкого р-а Новгородской области), ср. латыш. *kārst* ‘чесать шерсть’, они сосуществуют, если не фиксируются в одном населенном пункте. В противном случае происходит семантическая спецификация лексических вариантов: **карза́ть** ‘обрубать сучья’ и **тарза́ть** ‘чесать шерсть’ (Жильско Солецкого р-а Новгородской области).

Литература и источники

- Аникин А. Е., 1997, *Этимологический словарь русских диалектов Сибири. Заимствования из уральских, алтайских и палеоазиатских языков*. Новосибирск.
- Аникин А. Е., 2005, *Опыт словаря лексических балтизмов в русском языке*. Новосибирск.
- Аникин А. Е., 2007, *Русский этимологический словарь*. Вып. 1. А–Аяюшка. Москва.
- Арашонкава Г. У., Грынавецкене А. И., Мацкевич Ю. Ф., Раманович Я. М., Сцяшкovich Т. Ф., Чабярук А. И., Шаталава Л. Ф., 1972, *Да характарыстыкі лексікі паўднёва-заходніх беларускіх гаворак*. Весці АН БССР. Сер. грамадскіх навук. № 1, 78–86 (в тексте – Орешенкова, 1972).

- Аристе П., 1975, Вопрос балтийских заимствований. – *Вопросы финно-угроведения*. Вып. VI. Саранск, 14–18.
- Брейдак А. Б., 1990, Древнейшие балто-финно-угорские языковые связи и их значение для истории балтийского вокализма. – *Uralo-Indogermanica. Балто-славянские языки и проблема урало-индоевропейских связей*. Ч. 1. Москва, 122–126.
- Ваба Л., 1979, Об эстонско-латышских языковых контактах. – *СФУ*. XV, 2, 71–75.
- Ваба Л., 1990, Сепаратные балтизмы в прибалтийско-финских языках. – *Uralo-Indogermanica. Балто-славянские языки и проблема урало-индоевропейских связей*. Ч. 1. Москва, 141–142.
- Гордеев Ф. И., 1973, Из истории балтийской лексики марийского языка. *Latvijas PSRZA Vēstis*. Т. 4(309), 98–106.
- Даль В. И., 1880–1882, *Толковый словарь живого великорусского языка*. Второе издание, исправленное и значительно умноженное по рукописи автора. Москва, Санкт-Петербург. Т. 1–4.
- Зайцева М. И., Муллонен М. И., 1972, *Словарь вепсского языка* (в тексте – СВЯ). Ленинград.
- Картотека «Словаря русских говоров Карелии и сопредельных областей» (в тексте – КСРГК).
- Кнабе Г. С., 1962, Словарные заимствования и этногенез (К вопросу о балтийских заимствованиях в восточных финно-угорских языках. – *ВЯ*, № 1, 65–76.
- Лаучюте Ю. А., 1982, *Словарь балтизмов в русском языке*. Ленинград.
- Лысенко П. С., 1974, *Словник поліських говорів*. Киев.
- Мызников С. А., 2007, *Атлас субстратной и заимствованной лексики русских говоров Северо-Запада*. 2-изд. Санкт-Петербург: Наука.
- Непокупный А. П., 1976, *Балто-севернославянские языковые связи*. Киев. *Опыт областного великорусского словаря, изданный Вторым отделением Академии наук* (в тексте – Опыт). Санкт-Петербург, 1852.
- Полевое лингвогеографическое обследование автора* (в тексте – ПЛГО).
- Сало У., 1997, Прабалтийские заимствования прибалтийско-финских языков с точки зрения археологии. – *Балто-славянские исследования 1988–1996*. Москва, 81–90.
- Словарь русских говоров Карелии и сопредельных областей* (в тексте – СРГК). Т. 1–6. Гл. ред. А. С. Герд. Санкт-Петербург, 1994–2005.
- Словарь русских народных говоров* (в тексте – СРНГ). Т. 1–46. Москва, Ленинград, Санкт-Петербург, 1965–2013.

- Учаев З. В., Захарова В. С. *Русско-марийский словарь* (в тексте – РМС). Йошкар-Ола, 1999.
- Фасмер М., *Этимологический словарь русского языка*. Т. 1–4. Москва, 1964–1973.
- Хакулинен Л. *Развитие и структура финского языка*. Ч. 1–2. Москва, 1953–1955.
- Хелимский Е. А., 1995, Сверхдревние германизмы в прибалтийско-финских и других финно-угорских языках. История проблемы в краткой аннотированной и комментированной библиографии. – *Этноязыковая и этнокультурная история Восточной Европы*. Москва, 3–37.
- Kalima J., 1915, *Die ostseefinnischen Lehnwörter im Russischen*. Helsingfors.
- Kalima J., 1936, *Itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanat*. – *SKST*, Bd. 202. Helsinki.
- Koivulehto J., 1991, *Uralische Evidenz für die Laringaltheorie*. Wien.
- Liukkonen K., 1999, Baltisches im Finnischen. *SUST*, 235. Helsinki.
- Mägiste J., 1959, Gibt es im Tscheremissischen baltische Lehnwörter? – *Ural-Altaische Jarbücher*. XXXI. Wiesbaden. , 169–176.
- Suhonen S., 1980, Baltilaisten lainasanojen levikistä ja merkityspiirteistä itämerensuomalaisissa kieleissä. – *Virtittäjä*. 189–211.
- Suomen kielen etymologinen sanakirja* (в тексте – SKES). О. 1–7. Helsinki, 1955–1981.
- Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja* (в тексте – SSAP). О. 1–3. Helsinki, 1992–2000.
- Uotila E., 1990, More Baltic loans from ancient everyday contexts: F. suhta and hinta. – *Uralo-Indogermanica. Балто-славянские языки и проблема урало-индоевропейских связей*. Ч. 1. Москва, 134–140.
- Vaba L., 1983, Baltische Lehnwörter der Wolga-Sprachen im Lichte neuerer Forschungsergebnisse. – *СФУ*, XIX. Т. 2, 138–145.
- Vasmer M., 1932, *Beiträge zur historischen Volkenkunde Osteuropas*. I. *Die Ostgrenze der baltischen Stämme*. Berlin.

BALTIZMAI IR TRANSFORMUOTIEJI BALTIZMAI ŠIAURINĖSE RUSŲ TARMĖSE

Сергей МЫЗНИКОВ

Rusijos mokslų akademijos Lingvistikų tyrimų institutas, Rusija

АНОТАЦИЈА. Straipsnyje, remiantis tarminė medžiaga pateikiama leksemų, patekusių į rusų tarmės iš Pabaltijo-suomių kalbų, analizė. Tiriamieji pavyzdžiai interpretuojami kaip Pabaltijo suomių kilmės leksemos, kurios daugeliu

atvejų nėra autentiškos šiame areale ir gali būti vertinamos kaip ankstyvieji baltiškieji skoliniai. Nagrinėjamos lekšemos yra neatskiriama Pabaltijo suomių kalbinio arealo dalis, jos, daugeliu atvejų, lyginant su baltiškaisiais etimonais ir semantiškai, ir formos atžvilgiu, yra gerokai pakitusios. Atkreiptinas dėmesys, kad mokslo darbuose būta mėginimų arba padidinti, arba sumažinti tokių leksemų skaičių. Kai kurios baltiškos kilmės lekšemos, būdamos neatskiriama Pabaltijo–suomių kalbinio arealo dalimi, yra paplitusios ir žymiai tolesnėse šiaurinėse rusų tarmėse. Nekeliant abejonių dėl jų baltiškos kilmės, vis dėlto šiaurinėse rusų tarmėse jas reikėtų traktuoti kaip Pabaltijo suomių kalbų kontaktų rezultatą. Mūsų manymu, vargu ar galima dalį šiaurinės rusų leksikos kildinti tiesiogiai iš baltiškų šaltinių, arba teigti, kad tai Pabaltijo suomių kalbų kontaktų reiškinys. Tyrimu nustatyta, kad analizuojamame plote esama tam tikrų netiesioginių, t. y. transformuotųjų baltizmų, kurie dėl Pabaltijo–suomių įtakos plačiai paplito šiose rusų tarmėse.

ESMINIAI ŽODŽIAI: *baltizmas, Pabaltijo suomių kalbų kontaktai, etimologija.*

BALTICISMS AND TRANSFORMED IN THE NORTHERN RUSSIAN DIALECTS BALTICISMS

Сергей МЫЗНИКОВ

Institute of Linguistic Studies, Russian Academy of Sciences, Russia

SUMMARY. In the article on the basis of dialectal materials attempt analysis of lexical items that are included in the Russian dialects of the Finnic languages, with their final Baltic language source. Lexical data considered by us as a token of Baltic-Finnish origin, in some cases, are not native to this soil, and are earlier Baltic borrowing. These units in the Baltic and Finnish language continuum are an integral part, are often converted form and semantics compared with the Baltic etymon, later attempts to either expand or narrow down the list of such units. Some tokens of Baltic origin, being an integral part of the Baltic-Finnish continuum spread further in Northern Russian dialects. Without any doubt, at the final Baltic basis of such units in northern Russian dialects are the result of the Baltic-Finnish influence. In our view, it is unlikely to be of northern build vocabulary directly to the Baltic sources or seriously assume Baltic-Finnish mediation. The article also gives examples of mediated lexical data of Baltic origin that due to the Baltic-Finnish impact widespread in Russian dialects.

KEYWORDS: *balticisms, Baltic and Finnish language contacts, etymology.*

ОСОБЕННОСТИ ПОЛЬСКОГО РЕГИОЛЕКТА В ЛАТГАЛИИ: ЛЕКСИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Кристина КУНИЦКА

Daugavpils Universitātes Humanitāro un sociālo zinātņu institūts

Vienības iela 13, Latvija

kristine.kunicka@e-apollo.lv

АННОТАЦИЯ. В данной статье рассмотрены лексические особенности польского региолекта в Латгалии, которые образовались на протяжении длительного периода оторванности от Речи Посполитой. Цель автора – показать лексическое разнообразие польского региолекта: сохранившуюся старую лексику, заимствованную из русского и латышского языков новую лексику, а также выделить цитаты, вкрапления, уточнения, гибриды, случаи смешения и переключения кодов – особенности, обусловленные продолжительным билингвизмом и мультилингвизмом латгальских поляков, живущих в неоднородной социолингвистической ситуации. Исследование основано на материале записей устных интервью 86 латгальских поляков, полевые исследования проводились с 2010 по 2013 год.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *периферийный польский язык, диалектная лексика, польский региолект, Латгалия*

ВВЕДЕНИЕ

В связи с тем, что лексический уровень диалекта более других уровней подвержен влиянию контактных языков и диалектов, изучение лексики представляет доказательную основу для описания изменений, вызванных языковыми контактами. На фоне лексических единиц можно оценить фонетические, морфоло-

гические, синтаксические или семантические сдвиги. В данной статье будут рассмотрены лексические особенности, которые под влиянием контактных языков образовались в польском языке латгальских поляков.

Поляки начали прибывать в Латгалию во второй половине XVI века, когда после распада Ливонского ордена его земли были включены в состав Королевства Польского и Великого Княжества Литовского. Территория Латгалии принадлежала Речи Посполитой более 200 лет, до ее первого раздела в 1772 году. Несмотря на репрессии и многочисленные запреты, польская культура и язык продолжали развиваться также в царские времена и во время первой Латвийской Республики (1918–1940). Самым трудным периодом для поддержания польского языка стала советская эпоха, поскольку реализованная на протяжении более сорока лет активная политика равенства, переселения и главенства русского языка привела к резкому сокращению употребления польского языка во всех социолингвистических сферах. В конце 80-х годов прошлого столетия были основаны польские общественные организации и учебные заведения, в которых произошла реактивация польской культуры и языка. На данный момент в Латгалии проживает около 46% всех латвийских поляков¹. В Даугавпилсе и Резекне работают польские гимназии, в Краславе – польская основная школа, к тому же в Даугавпилсе функционирует польское дошкольное учебное заведение. В каждом из перечисленных городов действует отделение Союза Поляков Латвии, проводятся разнообразные культурные, развлекательные и образовательные мероприятия. Стоит отметить, что важнейшим очагом польской культуры в Латгалии является Центр Польской Культуры в Даугавпилсе, который находится в Польском

¹ По данным Центрального статистического управления Латвии в начале 2012 года в Латгалии было 20 424 поляка, а в Латвии 44 772 поляка.

Доме – единственном здании, принадлежащем Союзу Поляков Латвии.

По мнению польских диалектологов, польский язык, бытующий в Латгалии, относится к северному периферийному польскому (*polszczyzna północokresowa*), который также используется на территории Литвы и Беларуси². Для выделения ареального аспекта исследуемого нами языка в данной статье будет использован термин польский региолект Латгалии. Согласно А. С. Герду «региолект – это особая форма устной речи, в которой уже утрачены многие архаические черты диалекта, развились новые особенности. Это форма, с одной стороны, не достигшая еще статуса стандартного литературного языка, а с другой, – в силу наличия многих ареально варьирующихся черт, не совпадающая полностью и с городским просторечием. Региолекты охватывают ареал ряда смежных диалектов, включая сюда города и поселки городского типа и тем самым весьма значительные группы того или иного этноса»³. Надо отметить, что в польской диалектологии термин региолект неоднозначен⁴, поскольку до сих пор он применялся как для определения региональных вариантов литературного языка, функционирующего на территории Польши, так и для названия его разновидностей, ныне используемых за пределами страны. Термин региолект по отношению к периферийному польскому языку был уже прежде использован М. Острувкой и И. Грэк-Пабисовой⁵. Ввиду того, что польский язык на исследуемой территории неоднороден, т.е. информанты используют периферийные крестьянские говоры, периферийный вариант литературного языка или новый периферийный польский язык⁶, использование термина

2 См. Grek-Pabisowa, Ostrówka, 2012, 112; Karaś, 1995, 53; Bednarczuk, 2010, 30.

3 Герд, 2005, 22.

4 См. Handke, 1986, 7–20.

5 Ostrówka, 2005, 87–99; Grek-Pabisowa, 2005, 77–86.

6 См. Kuņicka, 2014, 134–139.

региолект более точно определяет объект исследования. Изучение польского региолекта в Латгалии является важным как для установления внутренней дифференциации периферийного польского, так и для описания самого диалекта, поскольку количество его пользователей постоянно сокращается, а сам диалект изменяется.

Польский язык в Латвии был исследован недостаточно. Среди самых значительных следует отметить работы – Т. Брайерского, Ю. Паршуты, В. Веренича, Х. Карась, М. Остревки, И. Руцкой⁷. Все эти авторы отмечают значительное влияние русского языка и его территориально-социальных вариантов на данный код. В меньшей степени присутствует влияние северо-восточных диа-

⁷ Самые важные публикации, отражающие результаты исследований, проведенных этими лингвистами: Brajerski T., 1961, O języku pieśni Konstancji Benisławskiej. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL./ Karaś H., 1997, Uwagi o sytuacji języka polskiego na Łotwie. – Język polski w kraju i za granicą. Warszawa: 52–61./ Karaś H., 1995, Cechy fonetyczne i fleksyjne potocznej polszczyzny mówionej na Łotwie. – Poradnik Językowy 3. Język polski za granicą. Warszawa, 35–55./ Ostrówka M., 2006, Nazwy stopni pokrewieństwa w polszczyźnie łotewskiej. – Acta Baltico-Slavica XXX. Warszawa: SOW, 453–469./ Ostrówka M., 2005, Regiolekt polski na Łotwie. – BULLETIN DE SOCIÉTÉ POLONAISE DE LINGUISTIQUE LXI, 87–99./ Rucka I., 2008, Język polski na Łotwie w okresie międzywojennym (na materiale prasy i innych druków informacyjnych). Autoreferat rozprawy doktorskiej. Warszawa: IS PAN./ Rucka I., 2007, Pisana polszczyzna łotewska w okresie międzywojennym na materiale pisma dla dzieci „Krasnoludki”. – Adeptus e-pismo. Warszawa: IS PAN./ Werenicz W., 1981, Z zagadnień socjolingwistycznej charakterystyki dwóch skupiska polonijnych na Łotwie. – Acta Baltico-Slavica XIV. Wrocław: Wydawnictwo PAN, 277–293./ Остревка М., 2008, Отражение языковых контактов в речи поляков Латвии. – Linguistica Lettica 17, 38–57./ Остревка М., 2006, Восточнославянские и балтийские интерференции в языке поляков Латвии. – Proceedings of the 4th International Congress of Dialectologists and Geolinguists. Riga: LLI LU, 392–399./ Паршута Ю.М., 1984, О диалектной лексике польских говоров на территории Латвийской СССР. – Rieger J., Werenicz W., red. Studia nad polszczyzną kresową III. Wrocław: Wydawnictwo PAN, 133–145./ Паршута Ю.М., 1969, Об одном польском говоре на территории Латвийской ССР. – Советское славяноведение 1. Издательство Наука, 72–78.

лектов белорусского языка⁸. Поскольку большинство латгальских поляков являются билингвами и полилингвами, живущими в ситуации постоянного языкового контакта, ежедневное использование нескольких кодов часто приводит к языковой интерференции⁹. Цель данной статьи – описать и проиллюстрировать главные лексические особенности польского региолекта в Латгалии, которые появились на протяжении длительного времени под влиянием языковых контактов, продолжительного билингвизма и мультилингвизма в неоднородной социолингвистической ситуации. Основу исследования составляют диктофонные записи частично структурированных интервью, проведенных в трех городах Латгалии с наиболее многочисленными польскими диаспорами – Даугавпилсе, Резекне и Краславе и их окрестностях с 2011 по 2013 год. Оценить социолингвистическую ситуацию респондентов позволил также материал, записанный в ходе продолжительного полевого исследования латгальских поляков с 2010 по 2013 год. Для выявления лексем, не характерных для современного общепольского языка, но функционирующих в его периферийных диалектах, был проведен сравнительно-сопоставительный анализ записанного материала.

СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ ИНФОРМАНТОВ

Наши информанты – это 86 поляков (61 женщина, 25 мужчин), ныне проживающих в Даугавпилсе, Резекне и Краславе, а также их окрестностях. Информанты родились с 1922 по 2006 год в Даугавпилсе (30 ч.), Резекне (24 ч.), Краславе (18 ч.) и их окрестностях, Риге (2 ч.), приграничной зоне Беларуси (10 ч.)¹⁰,

⁸ См. Jankowiak, 2009, 130.

⁹ Языковая интерференция см. Weinreich, 1968, 1.

¹⁰ Браславский повет Вильнюсского воеводства, с 1926 по 1939 год входивший в состав Второй Речи Посполитой.

Украине (1 ч.) и в Литве (1 ч.). Тридцать шесть респондентов имеют высшее образование, четырнадцать – среднее или среднее специальное образование, девять – основное образование, а двадцать являются учениками 1-12 классов польских школ. Большинство информантов – полилингвы (71 ч.), владеющие польским, русским и латышским языками, остальные – билингвы (15 ч.), знающие польский и русский или латышский язык¹¹.

Интересным и важным для осознания степени языковых контактов латгальских поляков представляется также описание фактических функций польского, русского и латышского языков в различных социолингвистических сферах, которое основано на данных, полученных в ходе исследования. Поскольку учеными не разработана еще единая классификация социолингвистических сфер, автор статьи предлагает свою классификацию, основанную на работах Г. Шмидта-Рора, Дж. Фишмана и И. Друвиете¹². Нами выделяются следующие сферы: семья, работа, неформальное общение (друзья, знакомые), администрация (государственные учреждения), быт (здравоохранение, торговля, бытовое обслуживание), образование, средства массовой информации, культура и религия¹³. В семье 45% респондентов используют польский язык, но лишь 12 человек разговаривают только на польском языке¹⁴. Тридцать шесть поляков на данный момент в семье общаются только на русском языке, а пятеро – только на латышском. Уменьшение использования польского языка в самой важной, по нашему мнению, для его

11 Один полилингв владеет польским, русским и белорусским языками, двое информантов, помимо польского, русского и латышского, владеют также литовским и двое украинским языками. Четырнадцать билингвов знают польский и русский, а один – польский и латышский языки.

12 Fishman, 1972, 248–252; Druviete, 2010, 194–195.

13 См. Kuņicka, 2014, 132–133.

14 Под термином «семья» мы понимаем родителей и детей, не учитывая прапородителей или других родственников.

сохранения сфере во многом связано с дилеммой выбора языка общения в смешанных браках. Так как польский язык не имеет высокой практической ценности, то зачастую родители решают разговаривать с детьми на русском или латышском языке, изучение же польского языка все чаще возлагают на школу, считая, что там дети приобретут более «качественный» язык. В сфере работы сейчас используются латышский и русский языки, но присутствует также окказиональное использование польского, чаще всего у людей, работающих в торговле или занимающихся сферой импорта. Все респонденты указали, что используют польский язык в неформальном общении, поддерживая контакты как с местными поляками, так и поляками из других стран, в том числе из Польши. Для младшего и среднего поколения польский язык является также средством общения в социальных сетях. В сфере администрации официально функционирует только латышский язык, но на практике общение в государственных учреждениях часто происходит также на русском языке, поскольку многие респонденты старшего поколения не владеют государственным языком. Польский язык в администрации не используется. В быту преимущественно используется русский язык, не многим меньше латышский и спорадически польский (в основном между знакомыми поляками). В сфере образования сосуществуют польский и латышский языки, так как обучение в польских школах билингвальное¹⁵. По словам учеников польских школ, в школе используется также русский язык, когда учителя поясняют что-то непонятное. Латгальским полякам доступны средства массовой информации на польском, русском и латышском языках, но основным языком прессы все же является русский, поскольку на данном языке представлен

¹⁵ В зависимости от реализуемой школой программы процентное соотношение обучения на польском и латышском языках варьируется. В средней школе (10–12 класс) обучение во всех польских школах проходит на латышском языке.

самый широкий спектр ТВ каналов, газет, радиостанций и т.п. В сфере культуры у латгальских поляков сосуществуют и активно используются все три языка, но польский язык наделен особым престижем. В сферу религии, где польский раньше являлся единственным, сейчас входят латышский (латгальский) и русский. Польский – это основной язык индивидуальной молитвы, но, в связи с отсутствием ежедневных богослужений на польском языке, коллективная молитва часто проходит на латгальском языке.

Еще Вайнрайх писал о том, что сложно сопоставить родной язык с языком, который имеет высокую практическую ценность в обществе¹⁶. В данном случае можно утверждать, что политика советской власти по отношению к нацменьшинствам и высокая практическая ценность как русского, так и латышского языков на исследуемой нами территории способствуют значительному уменьшению использования польского языка во всех сферах, включая сферу семьи и религии. Контакты и длительное сосуществование трех языков, используемых латгальскими поляками, нашли отражение в лексике, извлеченной из записанного нами языкового материала.

АНАЛИЗ ИЗБРАННЫХ ЛЕКСИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ

В ходе анализа собранного лингвистического материала были выделены лексемы, которые отличают язык латгальских поляков от литературного польского языка, а также относят его к северной разновидности периферийного польского¹⁷. Отмеченные

¹⁶ Weinreich, 2011, 7–8.

¹⁷ Материал транскрибирован согласно принципам польской диалектологии. Описываемые лексические особенности выделены жирным шрифтом (в скобках значение на польском и русском языках), примеры выделены курсивом. За каждым примером в скобках указано место проживания (D – Даугавпилс, K – Краслава, R – Резекне) и год рождения информанта.

нами лексические особенности можно отнести к пластам старой или новой лексики, а также выделить цитаты, вкрапления, уточнения, смешение и переключение кодов¹⁸. В дальнейшей части статьи будет выборочно представлен лексический материал, иллюстрирующий каждую из выше упомянутых особенностей¹⁹.

Старая лексика

В исследованиях периферийного польского языка старой принято считать лексику, которая зафиксирована в словарях польского языка и работах, посвященных польскому языку и опубликованных в XIX и начале XX века²⁰. Старыми считаются не только исконно польские лексемы, но и заимствования, кальки, которые использовались уже до начала XX века. Все нами зафиксированные лексемы были также сопоставлены с материалом данных

18 Цитаты, вкрапления, уточнения, смешение и переключение кодов см. Paško-Koneczniak, 2011, 55–56.

19 Поскольку объем статьи не позволяет представить все записанные лексические особенности будут приведены лексемы, которые, по мнению автора, дают наилучшее представление о разнообразии лексики польского региолекта в Латгалии.

20 Главные лексикографические источники старой лексики: Słownik języka polskiego, разработанный А. Здановичом, М. Бохушем Шишкой и Я. Филиповичем, изданный в 6-и томах в Вильнюсе в 1861 году (так называемый вильнюсский словарь – в данной работе ВиС); Słownik języka polskiego, разработанный Я. Карловичем, А. Крыньским и А. Недьведзким, изданный в 10-и томах в Варшаве с 1900 по 1927 год (так называемый варшавский словарь – в данной работе ВаС); Słownik gwar polskich, разработанный Я. Карловичем, изданный в 6-и томах в Кракове с 1900 по 1911 год (в данной работе СПГ); Podręcznik czystej polszczyzny dla Litwinów i petersburszczan разработанный Я. Карловичем (в печать подготовленный Е. Смутьковой), изданный в 1984 году в III томе Studia nad polszczyzną kresową (в данной работе Карл.). Обширный лексический материал представлен также в двух работах Зофии Курцовой: Kawiń-Kurzowa Z., 1963, Język filomatów i filaretów. Słowotwórstwo i słownictwo. Wrocław – Warszawa – Kraków (в данной работе Курц.1); Kurzowa Z., 1993, Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w. Kraków: UNIVERSITAS (в данной работе Курц.2).

словарей. К устаревшей лексике в речи наших информантов относятся:

- **aci** (пол. w dziecięcym języku „dziękuje”, рус. на языке детей «спасибо») – *po'vės, aci* (D1953). Данная лексема заимствована из лит. *āčiū, ačiui*. В ВаС и Курц.2 в таком же значении зафиксирована форма *aciū*.
- **drugi** (пол. inny, рус. другой) – *s'eži pšeškaža drugim* (D1933). Лексему отмечают ВаС и Карл., а Курц.2 относит ее к семантическим архаизмам, которые на периферии сохраняются благодаря наличию русского и белорусского влияния.
- **gumno** (пол. stodoła, рус. амбар) – *du gumna v posu pšybigali zaĩonce* (D1927). Лексема в данном значении зафиксирована в ВиС, СПГ, Курц.2, как характерная для территории Литвы, но встречается также в польских говорах в Польше. Вероятно, значение поддерживается рус. *гумно* и блр. *гумно*. Используется в основном представителями старшего поколения.
- **juszka** (пол. zasuiwa w przewodzie kominowym, рус. засов в дымоходе) – *zamknij iuške* (D1953). Фиксируют ВиС, ВаС, СПГ, Карл., Курц.2, как русизм, характерный для территории Литвы.
- **kucia** (пол. obrzędowa potrawa z ugotowanej pszenicy z miodem, рус. ритуально блюдо из вареной пшеницы с медовой сытью) – *pšygotuiem c'astki, kuc'a* (K1965). *Kucja* и/или *kucia* зафиксированы в ВиС, ВаС, СПГ, Карл., Курц.1. В Курц.2 отмечается общеславянское распространение лексемы, но указывается, что на территории Литвы на форму повлияло блр. *куцця*. Сохранилось в качестве названия обрядного блюда, которое знакомо не всем информантам.
- **kul** (пол. спор, рус. вязка) – *pšyñes'li kul salomy* (K1934). В данном значении зафиксирован в ВиС, СПГ, Карл., Курц.2, как давнее заимствование из блр. *куль* или лит. *kūlys*. На нашей территории, возможно, поддерживается также лат. *kūlis*.

- **nawlecзка** (пол. poszewka na poduszkę, рус. наволочка) – *dać ci kolorową nawlečkę* (D1953). Фиксируют ВиС, ВаС, СПГ, Карл., Курц.2, как устаревшее, характерное для территории Литвы. Возможно, лексема является продолжением старо-польской *nawłoczka* и сохранилась под влиянием русского и белорусского языков.
- **nazad** (пол. z powrotem, рус. назад) – *přez rok pšyįexalam nazat* (R1932). Фиксируют ВиС и СПГ как устаревшее, характерное для Литвы. Поддерживается рус. *назад* и блр. *назад*.
- **przedawać** (пол. sprzedawać, рус. продавать) – *to co vyrosło v ogroze pšedawaća* (R1947). Фиксируют ВиС, СПГ. Архаизм, который поддерживается влиянием рус. *продавать*.
- **rodzeństwo** (пол. rodzina, рус. семья) – *tamų barzo dužo rožeństwa f kraslāvu* (D1985). Фиксирует ВаС. Курц.2 относит ее к семантическим архаизмам, которые характерны также для польских говоров. Нельзя исключить возможность того, что наши информанты не знают значения лексемы в общепольском языке (оно обозначает братьев и сестер, а не всех членов семьи) или путают значения лексем *rodzina* и *rodzeństwo*.
- **rozbierać się** (пол. rozważać, rozumieć, рус. разбираться, понимать) – *no a teras pañe Ryšardė beńżemy še rozberać* (D1963); *začel tak rozberac' s'e v matematyce* (D1926). Фиксирует ВаС и Курц.2, которая относит ее к семантическим архаизмам, сохранившимся под влиянием белорусского языка. На нашей территории более правдоподобно влияние рус. *разбираться*.
- **ruchać, ruchać się** (пол. dotykać, ruszać się, рус. дотрагиваться, двигаться) – *jeżeli ty go teš ni ruxaš* (D1941); *mus'iš za dwų guxac' s'e* (D1941). Фиксируют ВаС, Карл. и Курц.2, которая относит ее к лексическим архаизмам, которые характерны также для польских говоров. Сохранился также под влиянием блр. *рухаться*. По нашим наблюдениям, в основном используется местными поляками, родившимися в Белоруссии.

- **śleżyki, śluziki** (пол. kluski podawane w czasie wieczerzy wigilijnej, рус. особые клецки, которые подают в сочельник) – *to śenazywało śleżyki* (D1965); *s'l'uz'iki kl'uski z ma:kem* (D1933). В форме *śliżyki* зафиксировано в ВиС, СПГ, Карл. и Курц.2 из блр. *слижики*. Сохранилось в качестве названия обрядового блюда, которое знакомо не всем информантом.
- **świętkować** (пол. świętować, рус. праздновать) – *nie świętkujemy* (R1996); *śwentkujemy* (D1997). Фиксируют ВиС и СПГ (с пометкой «устаревшее»).
- **wirówka** (пол. sznur, рус. веревка) – *po'vesiłam na wirufka* (D1948). В форме *wierówka* и/или *wirówka* зафиксировано в ВаС, СПГ, Карл. и Курц.2. Давнее заимствование из блр. *вяроука*, на нашей территории, безусловно, поддерживается рус. *веревка*.

Стоит отметить, что все описанные нами лексемы (кроме *rodzeństwo* и *świętkować*) в такой же или несколько иной форме зафиксированы на территории Литвы и представлены в Словаре польских говоров в Литве²¹. Можно утверждать, что архаизмы в речи наших информантов сохраняются в сфере обрядов и традиций, а также в быту, сохранению старой лексики способствует поддерживающее влияние современного русского языка.

Новая лексика

Понятие «новая лексика» относится к заимствованиям и калькам, не зафиксированным в источниках, описывающих польский язык XIX и начала XX века, а вошедших в язык вследствие языковых контактов в XX веке. В разделе новой лексики нами рассматриваются заимствования, кальки и гибриды. Для определения функционирования записанных нами лексем в современном периферийном польском языке мы обратились к словарю З. Курцовой (Курц.2) и Словарю польских говоров в Литве (СПГЛ).

²¹ Rieger J., Masojć I., Rutkowska K., 2006, Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie. Warszawa: DiG (в данной работе СПГЛ).

Заимствования

Как заимствования мы расцениваем иноязычные лексемы, фонетически и морфологически адаптированные к польскому языку. В нашем материале зафиксированы заимствования:

- **blat** (пол. *znajomości*, рус. блат) – *blat zostaje še blatem* (KJK1922). Заимствование из русского языка, зафиксировано в СПГЛ.
- **buhalter** (пол. *księgowy*, рус. бухгалтер) – *mnie pusłali na kursy buyal' teruf* (PSK1941). Заимствование из русского языка, в формах *buhalter* и *buhalter* зафиксировано в СПГЛ.
- **cieplica** (пол. *cieplarnia*, рус. теплица) – *schoć do cieplicity po ogurki* (D1953). Заимствование из русского языка, в данном значении зафиксировано в СПГЛ²².
- **fuzerek** (пол. *kieliszek*, рус. фужерчик) – *to fużerek taki* (K1941). Заимствование из рус. *фужер*, морфологически адаптировано с использованием пол. уменьшительного суффикса *-ek*.
- **kasirka** (пол. *kasjerka*, рус. кассирша) – *pracowała f skł' ére, była kas'irku* (LVK1956). Заимствование из рус. *кассир* или *кассирша*, морфологически адаптировано при помощи польского суффикса *-ka*, который используется в существительных женского рода для обозначения принадлежности к определенной профессии.
- **naczalstwo** (пол. *zwierzchnictwo*, рус. начальство) – *nie spodobalo še to načel' stvu* (D1927). Заимствование из русского языка. Зафиксировано в СПГЛ и Курц.2.
- **obidzić** (пол. *urazić*, рус. обидеть) – *żeby nie obizić taty* (K1995). Заимствование из русского языка. В СПГЛ зафиксировано заимствованное однокоренное существительное *obida*.

²² В периферийном польском языке архаизм *cieplica* обозначал баню. Отсутствие лексемы в значении баня в исследуемом региолекте позволяет утверждать, что слово «теплица» заимствовано из русского языка. В Курц.2 отмечается только значение «баня».

- **przykolny** (пол. nietypowy, interesujący, рус. прикольный) – *pšykol'ńe tak by:ło* (D1963). Заимствование из русского языка.
- **ukraszać** (пол. upiększać, рус. украшать) – *ukra: šam xoinka co roku* (BGK1997). Заимствование из русского языка.
- **wzerwać się** (пол. wybuchnąć, рус. взорваться) – *tam s'e tank vzerwał* (D2006).

Заимствование из русского языка

Некоторые из представленных заимствований распространены не только в польском региолекте в Латгалии, но и в Литве, главным источником заимствования этих лексем является русский язык.

Кальки

Структурные кальки – это лексемы, которые переносят в региолект морфологическую структуру и значение иноязычных лексем. Среди них:

- **domówić się** (пол. umówić się) – *domuvića še z ĩetcamĩ* (R1996). Калька с рус. *договориться*.
- **odebrać** (пол. zdjąć) – *odebra:li obras (ze ścianȳ) a tam farba katami spada* (K1950). Калька с лат. *noņemt* (рус. *снять*).
- **przeprowadzać** (пол. wykładać) – *ona pšepodavaća nam polski* (D1985). Калька с рус. *преподавать*.
- **przychodzić się** (пол. wypadać) – *pšyšłos' pupracovac'* (D1941). Калька с рус. *приходится*.
- **przemyślać** (пол. wymyślać) – *ĩakpšymyšleć coš ćekavego* (D1994). Калька с рус. *придумывать*.
- **wzgląd** (пол. pogląd) – *u mn'e troxe inny vzgl'ond na to* (R1961). Калька с рус. *взгляд*.

Наш материал позволяет предположить, что большинство структурных калек являются глаголами, которые легко усваиваются системой региолекта.

Семантические кальки образуются на базе общепольских лексем, которые под влиянием омонимичных или синонимичных лексем из русского языка приобретают новое для региолекта значение.

- **dywan** (пол. kanapa) – *na pudłoze dywan taki* (K1995). Калька с рус. *диван*, которая поддерживается лат. *dīvāns*.
- **naprawiać** (пол. skierować) – *ona m'n'e napraviŭa* (K1976). Калька с рус. *направлять*.
- **pożyczyć** (пол. życzyc) – *xce ci pożyczyć zdroŭa* (D1940). Калька с рус. *пожелать*.
- **przeprowadzać** (пол. tłumaczyć) – *pšeprovažala na lotefski* (R1932). Калька с рус. *переводить*.
- **ubierać** (пол. sprzątać) – *ub'eram dom* (K1997). Калька с рус. *убирать*.
- **zapamiętywać** (пол. zapomniwać) – *n'e zapam'entač' o svoix ko-
żeńax* (K1995). Калька с рус. *запоминать*.
- **zapaść** (пол. ruścić) – *choć pokaże jak zapuścić* (D2006). Калька с рус. *запускать*.

Семантические кальки присутствуют во всех категориях слов и во всех тематических группах лексики региолекта.

Фразеологические кальки копируют устоявшиеся в других языках словосочетания, которые отсутствуют в польском языке. Например:

- **dużo powiedzieć** (пол. wiele doświadczyć) – *dużo puvižala v
žyc'u* (D1926). Калька с рус. *много пови́дать*.
- **pokochać jednemu drugiego** (пол. zakochać się w sobie) – *jeden drugiego pokoxali* (R1963). Калька с лат. *vienam otru iemilēt* (рус. *полюбить друг друга*).
- **schodzić z rozumu** (пол. bardzo martwić się) – *ona z rozumu
sxožila* (D1940). Калька с рус. *сходить с ума*.
- **udzielać czas** (пол. poświęcać czas) – *pužņei v'encei začeŭam
uželać času* (K1995). Калька с рус. *уделять время*.

- **zrobić samobójstwo** (пол. popełnić samobójstwo) – *a to ģa ģuš byla gutova zrobic' samobuijstvo* (R1947). Калька с лат. *izdarīt pašnāvību* (рус. совершить самоубийство).

Источником всех видов калек отмеченных в речи наших информантов являются русский и латышский языки. Стоит отметить, что калек с латышского языка больше, чем заимствований. Некоторые из отмеченных нами лексем (*naczalnik, kasirka, wzerwać się, domówić się, przeprowadzać*) ранее зафиксированы на территории Латгалии М. Острувкой²³.

Гибриды

В собранном материале записаны единичные, вероятнее всего, окказиональные случаи образования гибридов. Так, например, лексема **przyjemliwy**, возможно, была образована на основе польского *przyjemny* (приятный) и русского *приветливый*: *luže sp baržo taķe pšyjemlive, taķe dobre* (K1995); а лексема **widelka**²⁴ на основе польского *widelec* и русского *вилка*: *to ģest videlka* (R1996).

Оценивая новые заимствования и кальки, вошедшие в язык латгальских поляков в XX веке, можно отметить, что главным их источником является русский язык, и в целом они отражают лексику, распространенную также на территории Литвы.

Цитаты

В собранном нами материале представлены также цитаты из русского и латышского языков, которые используются информантами для точной передачи своих или чужих реплик. На-

²³ Острувка, 2006, 186–189.

²⁴ В словаре „Słownik gwar polskich” Яна Карловича зафиксирована лексема *widelka* со значением *вилка* (1911, 103), но факт, что похожая лексема *widelka*, зафиксирована нами в речи младшего поколения, не имеющего тесного контакта со старшим поколением носителей периферийного польского, позволяет считать данную лексему гибридом.

пример: *puvėd'el'i ěe sažeržyt* (R1933); *a oni viž'eli ty gałodnyi, ĩa muv'e da* (D1926); *a ĩa muv'e ĩa s pĭanymi ěe xažu* (K1940); *a plutonovy muvi grĭĭnevič' tais muti ciet* (D1931); *ĩak vухuž'ĩlam na ulice tak zafše o p"oliete izna:ca* (R1961). Степень использования цитат не очень велика. Чаще всего они фигурируют в рассказах про какие-либо события или ситуации, в которых принимали участие носители русского или латышского языков.

Вкрапления

Вкрапления, которые мы понимаем как окказиональные, не устоявшиеся и лингвистически (фонетически, морфологически и синтаксически) не адаптированные заимствования, в речи латгальских поляков встречаются часто. В основном вкрапления используются в двух случаях. Во-первых, при отсутствии описываемой реалии или феномена в польском языке, например: *taķi stanavĩska ĩeapĭnervaža:tai* (R1947), (R1996); *lačpleša diena*²⁵ (D1933). Во вторых, если в словарном запасе польского языка информанта нет соответствующей лексики или она забыта, например: *puvėgla du zav'eduščeĩ* (K1940); *garmonĩ gra, tutaj f krepos'c'i* (K1959); *daže ĩme ěe znam* (K1976); *zaš'č'icĩla svoĩa praca* (K1950); *pošet du obščež'ic'ĩja* (K1922); *juš byli namotki* (R1955); *ĩval'idnas'c' mn'e byla dana* (R1932); *był tam muižnieks* (R1933); *ĩak to valsts puvėž'ec'* (R1932), *pracovał ka: meistars* (D1941); *žyvy ĩoxaidi* (K1922); *barzo duže majturiba byla* (D1941). Более широко распространены и в различной степени характерны для всех респондентов вкрапления второго вида. Это вызвано ограниченным использованием польского языка во многих сферах, что приводит к утрате редко используемых на польском языке лексем. Также можно отметить, что русские вкрапления преобладают над латышскими.

²⁵ Лат. Lāčplēšadiena – 11 ноября, день памяти солдат, павших в борьбе за независимость Латвии.

Уточнения

В нашем материале зафиксированы также уточнения, то есть слова или фразы на польском языке, которые следуют за их русскими или латышскими аналогами, с целью уточнения и закрепления смысла. Информант переводит слово или фразу на польский, чтобы убедиться, что собеседник понял сказанное, например: *on był **vajennym**, **żouñeżem*** (JRK1995); *z bydgošcy **ab-ratna**, **spovrotem** na poznań* (K1924), *koleja fšystka była **êvakue:ta evakuovana do turkistanu*** (D1949), *bo tamy **obliga:ta obovôskova** v ĵenzyku **uotefsķim oçyvišće*** (R1993). Как и предыдущий, этот феномен часто связан с неполным усвоением или частичной утратой языка. Говоря слово на русском или латышском, респондент старается вспомнить его на польском и употребляет, чтобы показать свои знания.

Переключение и смешение кодов

Речь латгальских поляков характеризуют случаи переключения и смешения кодов. Переключение кодов или сознательный переход на другой язык в рамках одной реплики фиксируется нечасто: ***rañše tam takaja s'eminarija byla** | *ks'enža ucył "oič'ec s'úventy* (K1934); *tam gos'c'e z italii, grecyi, balarus'ii, ros'ii nu i z lotvy p'erfšy ras* | ***ani takije milyje luz'i bełarusy*** (K1950); ***vyšeł r'edavym iz armii** | *a tak to byłoby z'l'e* (D1939). Смешение кодов, т.е. неосознанный переход от одного языка к другому в рамках одного предложения, встречается чаще, чем переключение. Примеры: *nu tam kamand'irofki tam tam z **mejsca na mejsca po Kazaxstanu tam**, teš zak'lat był taki du:žy **metaturgičeskij zavot pot karagandoi*** (D1938); *pracavała **c'exnołagam** a puž'nei **meňa p'er'evel'i v luzu*** (R1945), *p'erfše l'ata był **v domaupravl'enii, v domoupravl'enii** był kočegarem **z'imoi, a l'etam** do pracy po **stal'arke*** (K1924), *to ĵeželi my fšyscy **pod ĵednu gr'ebonku** ĵe uda še to čeba f každym **soš s'il'nuju storonu** znaleść* (D1983). Не всегда понятна мотивация данного**

процесса, но можно предположить, что в большинстве случаев переключение или смешение кодов связано с рассказами о ситуациях, в которых не использовался польский язык, а также с отсутствием отдельных лексем в словарном запасе польского языка информанта. Как показывает исследование, в лексиконе информантов часто отсутствуют профессиональная лексика, географические термины и названия. Смешение русского и польского кодов чаще всего встречается в рассказах о временах Советской власти. Во многих случаях смешение кодов сосуществует с заимствованиями или кальками.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Польский региолект в Латгалии развивался в условиях продолжительных языковых контактов. Изначально обслуживая почти все социальные сферы, такие, как семья, работа, неформальное общение, быт, образование, средства массовой информации, культура и религия, сегодня польский язык сохраняет свое условное главенство лишь в религии. В результате смешанных браков он теряет свою некогда лидирующую позицию в семейном общении. Возрастающее использование русского и латышского языков привело к изменениям на всех языковых уровнях польского региолекта, в том числе в лексике. В данной статье представлена лишь небольшая часть материала, записанного в ходе исследования польского языка в Латгалии. Эти записи позволяют определить лексические изменения, произошедшие в данном коде на фоне языковых контактов. Одно из отличий польского региолекта в Латгалии от общепольского языка – это использование старой лексики: архаизмов из старопольского языка и старых заимствований из белорусского, русского и литовского языков, при этом не всегда представляется возможным установить, из какого языка была заимствована данная лексема. Более ощутимую часть записанного материала составля-

ют новые заимствования и кальки, которые вошли в язык в XX веке. Русский язык является источником большинства заимствований и калек, а влияние латышского языка чаще порождает кальки, нежели заимствования. Пласты старой и новой лексики польского региолекта в Латгалии позволяют отнести его к северной разновидности периферийного польского языка. Нами записаны также цитаты и вкрапления из русского и латышского языков, переключение кода на русский или латышский язык, смешение кодов польского и русского или латышского. Эти явления являются неизбежным результатом продолжительного использования двух или трех языков и связаны с неполным усвоением или частичной утратой польского языка. У многих зафиксированных нами лексем отмечается наличие нескольких фонетических и морфологических вариантов, которые иногда отличаются от используемых на других территориях распространения периферийного польского языка.

Широкое влияние русского языка, связанное не только с его распространением, но и со структурной близостью к польскому языку, и минимальное влияние латышского языка в настоящее время позволяет отметить особенности развития, отличающие латгальский региолект от других разновидностей периферийного польского, например, от используемых в Литве, где прослеживается более значимое влияние литовского языка. Дальнейшее исследование особенностей польской лексики латгальских поляков позволит более точно определить состояние региолекта на фоне других его разновидностей и описать самые продуктивные процессы появления в нем новых лексем.

Литература

- Grek-Pabisowa I., Ostrówka M., 2012, Zakres wpływów obcych we współczesnej polszczyźnie północnokresowej. Wpływy litewskie. – *Rozprawy komisji językowej LVIII*. Łódź: ŁTN, 112–122.
- Handke K., 1986, Polszczyzna regionalna – problematyka i stan badań. – Handke K., red. *Polszczyzna regionalna Pomorza I*, 7–20.

- Jankowiak M., 2009, *Gwary białoruskie na Łotwie w rejonie Krasławskim*. Warszawa: SOW.
- Kuņicka K., 2014, Internal differentiation of the Polish language spoken in Latgale: from an idiolect to the dialect. – *Komparatīvistikas almanahs. Cilvēks valodā: Etnolingvistika, lingvistiskā pasaules aina* 4(33). Daugavpils: DU AA „Saule”, 128–141.
- Ostrówka M., 2005, Regiolekt polski na Łotwie. – *Bulletin de la Société Polonaise de Linguistique* LXI, 87–99.
- Paśko-Koneczniak D., 2011, *Wpływ polszczyzny na zasób leksykalny rosyjskiej gwary staroobrzędowców na Suwalszczyźnie*. Wydawnictwo Naukowe UMK: Toruń.
- Weinreich U., 1968, *Languages in Contact. Finding and problems*. Ninth edition. New York: De Gruyter.
- Weinreich U., 2011, *Languages in Contact: French, German and Romansch in twentieth-century Switzerland*. Amsterdam: John Benjamins.
- Герд А. С., 2005, *Введение в этнолингвистику*. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета.
- Острувка М., 2006, Последствия контакта польского и русского языков в речи поляков Латгалии. – *Linguistica Lettica* 15, 179–192.

Словари

- BaC – Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki J., 1900–1927, *Słownik języka polskiego* I–X tom. Warszawa.
- BiC – Zdanowicz A., Bohusz Szyszka M., Filipowicz J., 1861, *Słownik języka polskiego* I–VI tom. Wilno.
- СПГ – Karłowicz J., 1900–1911, *Słownik gwar polskich* I–VI tom. Kraków.
- СПГЛ – Rieger J., Masojć I., Rutkowska K. 2006, *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie*. Warszawa: DiG.
- Карл. – Karłowicz J., 1984, *Podręcznik czystej polszczyzny dla Litwinów i petersburszczan*. (Do druku przygotowała E. Smułkowa). – *Studia nad polszczyzną kresową* III. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, 33–81.
- Курц.1. – Kawiń-Kurzowa Z., 1963, *Język filomatów i filaretów. Słownictwo i słownictwo*. Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Курц.2. – Kurzowa Z., 1993, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.* Kraków: Universitas.

Сокращения

- пол. – польский язык
- рус. – русский язык.
- лит. – литовский язык
- блр. – белорусский язык

LENKŲ REGIOLEKTO YPATYBĒS LATGALOJE: LEKSIKOS ASPEKTAS

Kristine KUNICKA

Daugpīlio universitetas, Latvija

ANOTĀCIJA. Straipsnīje nāgrinējamās lenkŭ regiolekto leksikos ypatybēs Latgalojē, kurios susiformavo per daugelī metŭ dar nuo Źečpospolitos laikŭ. Tyrimo tikslas – parodyti lenkŭ regiolekto leksikos įvairovę: per daugelī metŭ išlikusią senąją leksiką, naująjį leksikos klodą, paskolintą iš latvių ir rusų kalbų. Čia pateikta įvairių intarpų, citatų, minties patikslinimo segmentų, hibridinės leksikos pavyzdžių, kurių buvo aptikta tiriant kodų kaitą. Analizuojamus leksikos reiškinius sąlygojo ilgametis Latgalos lenkŭ, gyvenančių įvairialypės sociolingvistikinės situacijos sąlygomis, bilingvizmas ir daugiakalbystė. Tyrimas remiasi 86 respondentų – Latgalos lenkŭ – interviu, kurie buvo įrašyti nuo 2010 iki 2013 m.

ESMINIAI ŽODŽIAI: *periferinė lenkŭ kalba, tarminė leksika, lenkŭ regiolektas, Latgala.*

THE PECULIARITIES OF THE POLISH REGIOLECT IN LATGALE: THE LEXICAL ASPECT

Kristine KUNICKA

Daugavpils University, Latvia

SUMMARY. Since lexical layer of a dialect demonstrates the ultimate susceptibility towards incorporating various elements present in its contact languages and dialects, studies of lexis provide solid grounds for describing contact-induced dialect change. The current paper focuses on describing lexical diversity of the Polish regiolect spoken in Latgale, which has appeared mostly under the influence of contact languages. Poles form one of the largest national minorities in the region and the Polish language that is used by the local population is a variety of Northern Peripheral Polish, spoken also in Lithuania and Belarus. The author argues that the sociolinguistic situation, as well as bilingualism and multilingualism of local Poles have influenced the lexical layer of the regiolect.

The material for the study has been gathered from interviews with eighty-six Latgalian Poles and acquired during continuous field observation at social

events from 2010 till 2013. After a brief consideration of the field theory, the author analyses selected lexemes that represent such lexical groups as old lexis, new lexis (borrowings and calques), citations, nonce borrowings, code-mixing and code-switching, determining the languages they stem from, as well as the time of their appearance in the considered regiolect.

KEYWORDS: *the Northern Peripheral Polish Language, dialectal lexis, Polish regiolect, Latgale.*

Эта работа выполнена при содействии Европейского социального фонда в рамках проекта «Поддержка развития докторантуры Даугавпилсского университета» № 2009/0140/1DP/1.1.2.1.2/09/IPIA/VIAA/015.

WPLYWY WSCHODNIOŚLAWIAŃSKIE W GWARACH POLSKICH – ZARYS PROBLEMATYKI

Anna KOSTECKA-SADOWA

*Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk
Aleja Mickiewicza 31, Kraków, Polska
annaks@ijp-pan.krakow.pl*

STRESZCZENIE: Celem artykułu jest przedstawienie stanu badań nad zapożyczeniami wschodniosłowiańskimi w gwarach polskich. Obecność zapożyczeń wschodniosłowiańskich w leksyce gwar polskich jest wynikiem wielowiekowych kontaktów z państwami ościennymi. Jest to efekt współistnienia na obszarach pogranicznych ludności polskiej i ruskiej. Oddziaływanie niektórych języków na nasz język polski trwało całe stulecia i pozostawiło trwały ślad w składzie jego słownictwa. Językowe rezultaty symbiozy polsko-ruskiej w warunkach wielonarodowej i wielokulturowej Rzeczypospolitej XVI wieku mają bogatą literaturę. Fakty historyczne wskazywały na możliwość wzajemnego oddziaływania języków, którymi posługiwały się narody pozostające w długoletnich związkach politycznych, gospodarczych i kulturalnych.

SŁOWA KLUCZOWE: zapożyczenia, języki wschodniosłowiańskie, gwara, kontakty językowe.

WSTĘP

Wielowiekowe kontakty ludności polskiej i ruskiej¹, wzajemne wpływy sąsiadujących ze sobą języków są wynikiem długotrwałego

¹ Należy pamiętać, że język ukraiński nawet do XX wieku nazywano ruskim. Niekiedy pojęcie język ruski było używane na określenie dwóch języków – ukraińskiego i białoruskiego, częściej jednak oznaczało ono język ukraiński. Zapożyczenia z języka ukraińskiego i białoruskiego to rutenizmy.

sąsiedztwa tych obu narodów. Historia wzajemnych kontaktów, a z tym też wpływów językowych jest długa „od tego czasu, kiedy się te dwa zespoły językowe wyodrębniły z jednego pnia prasłowiańskiego i od kiedy użytkownicy tych dwóch języków zaczęli mieszkać obok siebie” (Łesiów, 1962, 70–71).

Polacy z Ukraincami (dawniej Rusinami) stykali się od wieków, wschodząc w skład jednej i tej samej społeczności politycznej i państwowej organizacji. W tych warunkach, rzecz jasna, bardzo intensywne wzajemne ich oddziaływanie na siebie we wszystkich dziedzinach życia, musiało też i na polu językowym zaznaczyć się w sposób bardzo wybitny i charakterystyczny. Ścisłe powiązania historyczne, polityczne, gospodarcze, bliskość kultur i wspólne życie na ogromnych połaciach z ludnością mieszaną językowo pozostawiło swój ślad w językach, zarówno polskim², jak i ukraińskim.

Obecność na badanym obszarze gwarowym cech językowych, będących wynikiem wpływu sąsiadujących gwar ukraińskich lub białoruskich, pozostaje w związku z historią tych ziem.

Historycy języka widzą i ujmują w różnych aspektach wpływy ruskie na język polski. Jedni badacze ograniczają się do omówienia wpływów tylko na płaszczyźnie leksykalnej, inni rozpatrują je na głębszych płaszczyznach języka, zarówno fonologicznej, jak i morfologicznej. Jedni traktują je na równi z innymi wpływami języków obcych na polski, inni donoszą, że w związku z silnymi kontaktami politycznymi i kulturalnymi polsko-ruskimi, te wpływy wschodniosłowiańskie są głębsze niż inne języki, np. romańskie. Ważne jest też to, że wielu historyków języka uważa, że czym innym są wpływy na pograniczach językowych na gwary ludowe, a czym innym oddziaływanie na język literacki. A. Brückner widział różnicę w

² Trzeba pamiętać, że w odniesieniu do tamtych czasów nie można mówić ani o języku polskim, ani o ukraińskim języku literackim, którym posługuje się społeczeństwo. Były to dialekty, z których dopiero z czasem ukształtowały się języki ogólnonarodowe. Zatem, mówiąc o dawnych czasach, mówi się o wpływach gwar ukraińskich na gwary polskie i na odwrót – gwar polskich na gwary ukraińskie.

geografii wpływów ruskich – ich żywotność dostrzegał w gwarach przygranicznych: „Inaczej ma się rzecz po gwarach, np. na takiej ziemi lubelskiej, gdzie ludność od wieków zmieszana tylko obrządkiem niemal się różni. Oddziaływa i służba wojskowa, i język gminie wiejskiej narzucony, i małopolskie otoczenie, więc tu lokalnych rusycyzmów liczba spora” (Brückner, 1915, 140). Jednakże wszyscy dostrzegają wpływy wschodniosłowiańskie na całość polskich gwar ludowych, a język ukraiński uważają za pośrednika w przejmowaniu wpływów orientalnych.

BADANIA DOTYCZĄCE WPŁYWÓW WSCHODNIOŚLAWIAŃSKICH W POŁUDNIOWOSCHODNIEJ CZĘŚCI GWAR POLSKICH

W aspekcie dialektologicznym można rozpatrywać wpływy wschodniosłowiańskie na dialekty pograniczne lub na ogół dialektów. Jeśli chodzi o obszar południowy na pograniczu ruskim, to jednym ze starszych badań i opisów gwar na tych ziemiach jest praca G. Blatta pt. *Gwara ludowa we wsi Pysznica w powiecie niskim* (Blatt, 1894). Przedmiotem opisu przez O. Chomińskiego był południowy skrawek w okolicach Rymanowa i Sanoka, teren mieszany etnicznie i językowo (Chomiński, 1915). Autor przedstawił opis fonetyki i morfologii badanych gwar polskich oraz zilustrował kilkoma próbkami tekstów mowy ciągłej. E. Klich omówił narzecze jednej wsi na Podkarpaciu (Klich, 1919). S. Pastuszeńkówna zbadała i omówiła cechy dialektyczne obszarów mieszczących się między dolną Wisłoką i dolnym Sanem (Pastuszeńko, 1929–1930). Obszar południowy dawnego województwa rzeszowskiego, o charakterze mieszanym narodowościowo, przechodził na południowym wschodzie w pas etnicznie ruski. M. Karaś podjął się próby ugrupowania gwar Rzeszowszczyzny (Karaś, 1969). Uzupełnieniem wiedzy o gwarach Rzeszowszczyzny stała się praca J. Węgier i E. Oronowicz (Węgier, Oronowicz, 1992).

Autorki zajęły się omówieniem cech systemowych badanych gwar oraz przedstawieniem tekstów gwarowych mieszkańców wsi południowo-wschodniego skrawka Polski. E. Oronowicz zanalizowała elementy kresowe w gwarze wsi Munina (Oronowicz, 1990). Na południe od granicy Rymanów-Sanok-Dobromil, ludność wiejska posługiwała się na co dzień gwarą ukraińską: bojkowską, a na zachód od rzeki Osławy łemkowską. Kartograficzne przedstawienie leksyki gwar ukraińskich omawianego terenu oraz przyległych do niego zawierają *Atlas gwar bojkowskich* opracowany przez J. Riegera (1980–1991) oraz *Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny* opracowany pod kierunkiem Z. Stiebera (Stieber, 1956–1964). Później językoznawca ten zajął się opisem naukowym systemu fonetycznego Łemkowszczyzny (Stieber, 1982). Natomiast F. Czyżewski przedstawił pracę dotyczącą ukraińskich zapożyczeń fonetycznych w polskich gwarach bieszczadzkich (Czyżewski, 1995). Opis systemu leksykalnego języka społeczności wiejskiej na pograniczu polsko-ukraińskim na ziemi przemyskiej stanowi praca A. Kwaśnickiej (2005). Autorka poddała interpretacji słownictwo związane ze sferą wiejskiej obrzędowości, a późniejsze prace dotyczą badań nad wpływami wschodniosłowiańskimi w gwarach małopolskich (Kwaśnicka, 2006, Kwaśnicka-Janowicz, 2008, 2009).

Gwary pograniczne na terenie Lubelszczyzny oraz Podlasia doczekały się bogatej dokumentacji materiałowej. Monografia W. Kuraszkiewicza pt. *Przegląd gwar województwa lubelskiego* dotyczy obszaru, przez który przebiegała dawniej pierwotna etnograficzna granica polsko-ruska (Kuraszkiewicz, 1932). Izofoną *a* pochylonego, mazurzenia i szerokiej wymowy nosówki przedniej autor oddzielił pas gwar zachodniolubelskich od wschodniolubelskich. Ludność polska zajmuje tam znaczną część terytorium, a ukraińska tworzy na obszarach polskich mniejsze lub większe wyspy językowe. Polonizacja ludności ukraińskiej na Lubelszczyźnie wytworzyła charakterystyczne nowe gwary polskie różne od sąsiednich gwar polskich. Z jednej strony charakteryzuje ją zahamo-

wanie cech polskich (np. brak mazurzenia, brak *â*, brak końcówek *-va*, *-ta*), z drugiej – narzucanie cech ruskich (np. podwyższanie samogłosek średnich w pozycji nieakcentowanej, asynchroniczna wymowa samogłosek nosowych przed szczelinową, miękka wymowa tylnojęzykowych *k*, *g*, *x*, dźwięczne *h*, mieszanie przyimków *w* // *u*, w zakresie morfologii: *cerkwa*, *brukwa*, *marchwa*, typ *te ładne miszkie*, analityczna forma czasowników: *my chodzili*, *ja widział*, *mondre chłopcy*, celowniki na *-am*: *koniam*, *kuram* oraz słownictwo: np. *hadiuga*, *kaczać*, *rychotać*, *szwytko*).

W. Cyran omawiając gwarę Siedlec opisał szereg wpływów ukraińskich odnotowanych w mowie mieszkańców tej wsi (Cyran, 1960).

Pokaźny zbiór słownictwa gwarowego został zgromadzony podczas prac nad *Atlasem gwarowym Lubelszczyzny*³. Z całej listy przytoczonych prac, które powstały w ośrodku lubelskim, poza materiałem zgromadzonym do wspomnianego Atlasu, wymienić należy pracę J. Mazura przedstawiającą systemową charakterystykę cech fonetycznych i fleksyjnych gwar biłgorajskich (Mazur, 1976, 1978). Autor rozpatruje także polsko-ukraińskie kontakty językowe na tym terenie, uznając te gwary za przejściowo-mieszane o silnej domieszce ukraińskiej. Ilustracji tekstowych przedstawiających Lubelszczyznę jako zwarty obszar gwarowy dokonali J. Bartmiński i J. Mazur (1978). F. Czyżewski przeprowadził analizę fonetyki i fonologii gwar polskich i ukraińskich okolic Włodawy (Czyżewski, 1986) oraz atlasowo przedstawił gwary południowo-wschodniego Podlasia (Czyżewski, 1994). Przeprowadzone przez autora badania wsi polsko-ukraińskich na terenie byłego powiatu włodawskiego pozwoliły na ustalenie paraleli leksykalnych w zakresie procentowego udziału słownictwa polskiego i ukraińskiego tych gwar (Czyżew-

³ Niestety, z różnych powodów *Atlas ...* nie został opracowany i wydany. Analizy doczekały się tylko wybrane zagadnienia fonetyczne i morfologiczne, w mniejszym stopniu leksykalne.

ski, 1992). F. Czyżewski i S. Warchoł pokazali specyfikę pogranicza w *Polskich i ukraińskich tekstach gwarowych ze wschodniej Lubelszczyzny* (1998).

Dorobek H. Pelcowej obfituje w badania interdialektalne w zakresie leksyki gwar lubelskich (Pelcowa, 1994). Wcześniej autorka opisywała również związki Lubelszczyzny z gwarami Małopolski (Pelcowa, 1985). Zebrane słownictwo gwarowe autorka poddała charakterystyce typologicznej i geograficznej, zmierzającej do ustalenia pokrewieństwa leksykalnego gwar wschodniopolskich i ukraińskich (Pelcowa, 1997, 2001). Pełny przegląd literatury przedmiotu zawiera syntetyczna praca J. Kościa, prezentująca polszczyznę południowokresową na polsko-ukraińskim pograniczu językowym ze szczególnym uwzględnieniem polskich gwar Lubelszczyzny (Kość, 1999). Językoznawca ten omówił zagadnienie archaizmów i interferencji w strefie polsko-ukraińskich kontaktów językowych (Kość, 2000). Wcześniej jeszcze autor przeprowadził udaną próbę wyodrębnienia klas leksykalnych w regionalnym słownictwie XVII i XVIII w. zaczerpniętym z ksiąg miejskich Lubelszczyzny (Kość, 1988). O specyfice gwar mieszanych i przejściowych na terenach etnicznie mieszanych napisał monografię S. Warchoł (Warchoł, 1992). Później autor ten opracował mechanizmy i przyczyny pojawiania się w badanych gwarach polskich leksykalnych par synonimicznych (Warchoł, 2001). Prowadzone prace dialektologiczne miały na celu usystematyzowanie zgromadzonego słownictwa, zmierzały do ustalenia zmian ilościowych i jakościowych słownictwa gwar zachodnio- i wschodniosłowiańskich na terenach pogranicznych (Łesiów, 1978, Czyżewski, 1990, 2001). Prace J. Sierociuka przedstawiają problematykę zapożyczeń w gwarach polskich na polsko-ukraińskich pograniczach językowych (Sierociuk 2010, 2012). Nie jest to wyczerpany temat, badacze opisujący zjawiska gwarowe Lubelszczyzny zgodnie wskazują na różnorodność geograficzną terenu i ogromne bogactwo nazw. Obszar ten, należący do dialektu małopolskiego i mazowieckiego, a też znajdujący się w zasięgu oddziaływania języka

ukraińskiego znacznie różni się od gwar zarówno np. północno- czy centralno-mazowieckich, jak i zachodnio-małopolskich.

Paralele kaszubsko-ukraińskie badała H. Popowska-Taborska. Autorka zajęła się zapożyczeniami wschodniosłowiańskimi i ich losami w gwarach polskich, które na mapach *Małego atlasu gwar polskich* wykazują szersze zasięgi i rozprzestrzenienia (Popowska-Taborska, 1980). Badaczka zastanawiała się także jakimi drogami zapożyczenia te trafiły do gwar polskich oraz dziwiło ją częste zjawisko deprecjacji semantycznej zapożyczeń wschodniosłowiańskich w gwarach polskich.

Pewne dane materiałowe można eksцерpować z opracowań atlasowych *Małego atlasu gwar polskich* (MAGP) czy *Atlasu językowego polskiego Podkarpacia* (AJPP). Na podstawie tych atlasów można prześledzić rozprzestrzenienia i zasięgi niektórych wschodniosłowiańskich wyrazów, np. *chyży, czereśnia, klacz // kłaczka, portki* czy orientalnych, np. *borsuk, harmider, jasiiek, sobaka*. Wiele informacji o wzajemnych stosunkach języków zachodnio- i wschodniosłowiańskich znajdziemy na mapach *Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego* (OLA).

BADANIA DOTYCZĄCE WPŁYWÓW WSCHODNIOŚLÓWIAŃSKICH W PÓŁNOCNO-WSCHODNIEJ CZĘŚCI GWAR POLSKICH

Pisząc o wschodniosłowiańskich wpływach językowych na ziemiach północno-wschodnich Polski trzeba pamiętać o złożonej historii tych ziem. Złożoność ta stanowi kilka wątków historycznych, lingwistycznych, etnograficznych i społecznych. Historia przedstawia tu długie, burzliwe i zmienne koleje losów, które układają mieszkańców i ich języki w różne konfiguracje. Geografia i kultura tych ziem przyczyniła się do tego, że na jednym obszarze doszło do zetknięcia się etniczno-językowego pierwiastków bałtyckich i słowiańskich, a

wśród słowiańskich – wschodnio- i zachodniosłowiańskich. To sprawiło, że na płaszczyźnie językowej nastąpiły różnorodne kontakty i oddziaływania substratowe, adstratowe i superstratowe, procesy wynaradawiania i przejmowania języka i kultury żywiołów stojących wyżej pod względem kulturowym.

Na pograniczu polsko-białorusko-litewskim⁴ od końca XIV wieku obok drobnej szlachty z Mazowsza osiedlali się uciekinierzy z Prus i Jaćwieży, chłopci i bojarzy ruscy oraz osadnicy litewscy. Polskie osadnictwo wzdłuż Nurca i Bugu mieszało się ze starym osadnictwem ruskim, skupiającym się około Drohiczyna, Brańska i Bielska. Ogólnie w XVI wieku „zlikwidowano w znacznym stopniu pustki graniczne między Mazowszem, Rusią i Litwą [...]”. Przebieg granic politycznych nie miał decydującego wpływu na strukturę etniczną i społeczną nowego osadnictwa” (Wiśniewski, 1964, 115).

Podlasie stanowiło swoisty pomost łączący Polskę z Litwą. O przeszłości tego skrawka Polski świadczą jego złożone losy – dość skomplikowane stosunki polityczne i etniczne. Podlasie, pierwotnie wschodnia część Mazowsza, a od rzeki Supraśli na północ jaćwieska, dostawało się stopniowo pod panowanie ruskie. Pustoszone przez Jaćwingów, podlegało ponownej kolonizacji częściowo ruskiej, częściowo od zachodu polskiej, czyli mazowieckiej (Wiśniewski, 1964, 115–135).

„Wielowiekowe współistnienie ludności wschodnio- i zachodniosłowiańskiej z bałtycką, zmienność kierunków dominacji politycznej, kilkakrotne w dziejach całkowite zniszczenie siedzib ludzkich, dziesiątkowanie ludności przez wojny, podboje i epidemie, ale zawsze prężne odradzanie się tu życia, wytworzyło ciekawe i sobie tylko właściwe sytuacje narodowo-językowe” (Maryniakowa, 1997, 167–168).

K. Nitsch, przy wytyczaniu granicy mazurzenia na Suwalszczyźnie, pierwszy zwrócił uwagę na problem, jaki stanowią gwary

⁴ Zarys historyczny ziemi północno-wschodniej znajdziemy w wielu opracowaniach (Kurzowa, 1991, 1993; Wasilewski, 1917; Kosman, 1979, i in.).

przejściowe polsko-białoruskie na pograniczu językowym polsko-białoruskim i polsko-litewskim, pochodzące ze styczności ludności litewskiej i słowiańskiej, wschodnio- i zachodniosłowiańskiej (Nitsch, 1910).

Północno-wschodnia część kraju, to obszar pogranicza językowego, czyli teren, gdzie nie tylko w przeszłości, ale do dnia dzisiejszego graniczą ze sobą i przenikają się wzajemnie litewski, rosyjski, białoruski, ukraiński i polski systemy językowe, głównie w postaci gwarowej. Występują tam gwary litewskie okolic Puńska i Sejna, białoruskie zróżnicowane systemowo, przejściowo białorusko-ukraińskie i ukraińskie oraz rosyjskie, staroobrzędowców zamieszkałych w Augustowskiem.

Systematyczne badania gwar okolic Sejna i Suwalszczyzny były przedmiotem zainteresowań Tadeusza Zdancewicza. One doprowadziły autora do wniosków, że pomiędzy gwarami suwalskimi a sejneńskimi istnieją istotne różnice systemowe i słownikowe (Zdancewicz, 1964, 1966, 1980). Zbadał on około 30 wsi wschodniej Suwalszczyzny, uważał, że zbadanie naukowe tego dialektu „pomaga w poznaniu przeszłości danego regionu, co jest szczególnie ważne dla terenów o ubogiej dokumentacji historycznej” (Zdancewicz, 1964, 246). Uznał on, że gwary suwalskie, należące do dialektów polskich, nie mają niektórych cech północno-mazurskich, a są obecne liczne wpływy białoruskie, słownikowe litewskie. Natomiast gwary sejneńskie mają odstępstwa od akcentu ogólnopolskiego, wymowa *-ę* jak *-a*, zmiękczenia i stwardnienia spółgłosek, pomieszanie rodzaju nijakiego i żeńskiego. Pod tym względem gwary te zbliżają się do polskiej wyspy językowej w okolicach Wilna. Językoznawca ten w swoich licznych pracach przedstawia wspólne zasięgi geograficzne cech lokalnych, obejmujące omawiane wyżej tereny razem z obszarem litewsko-białoruskim (Zdancewicz, 1960, 1963).

Próbę całościowego spojrzenia na region północno-wschodni Polski stanowią wydane *Teksty gwarowe z Białostoczczyzny z komentarzem językowym* pod redakcją A. Obrębskiej-Jabłońskiej (1972). Bardzo

ciekawe przykłady fonetycznej i słowotwórczej adaptacji nazw ruskich przez Polaków na Białostocczyźnie podaje M. Kondratiuk (Kondratiuk, 1974). Później autor ten przedstawił polsko-białoruskie związki leksykalne (Kondratiuk, 1977).

Z. Stieber, badając gwary okolic Augustowa i Suwałk, również opisywał problemy gwar pogranicza językowego polsko-białoruskiego, pamiętając o kolonizacji mazowieckiej i białoruskiej na tych ziemiach, która w ostatecznym wyniku doprowadziła do świadomej i dobrowolnej polonizacji ludności białoruskiej (Stieber, 1974).

Bardzo ważnym przedsięwzięciem naukowym jest *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostocczyzny* (1980–1996), który wychodzi od 1980 roku. W leksykalnej części tego *Atlasu* uwidacznia się współlistnienie wyrazów różnego pochodzenia. Zebrane materiały wykazują dużą różnorodność leksyki. Na podstawie opracowanych map podjęto próbę wytyczenia izoleks. Mapy fonetyczno-gramatyczne nie ujawniły głębszych powiązań badanych gwar z polszczyzną, gdyż materiał badawczy temu nie sprzyjał. Natomiast prace leksykalne, sięgające podstaw słowotwórczych, te związki już ujawniają. W zachodniej części mapowanego terenu występują wyrazy nawiązujące do polszczyzny, we wschodniej jego części – wyrazy o proveniencji wschodniosłowiańskiej.

W pracy pt. *Studia nad gwarami Białostocczyzny. Morfologia i słownictwo* E. Smułkowa oraz I. Maryniakowa przeprowadziły badania zmierzające do ustalenia zmian ilościowych i jakościowych słownictwa gwar wschodniosłowiańskich na terenach pogranicznych Białostocczyzny (Smułkowa, Maryniakowa, 1984). O polsko-białoruskich związkach leksykalnych E. Smułkowa napisała szereg artykułów (1988, 2000 i in.). B. Nowowiejski zajął się problematyką funkcjonowania leksemów wschodniosłowiańskich w języku regionalnym Białostocczyzny (Nowowiejski, 1997).

Wspomnieć jeszcze trzeba o przesiedleńcach, przybyłych na obecne tereny Polski po 1945 r. Słownictwo dawnych kolonistów z Mazowsza na Polesiu i jego zmiany u przesiedleńców na dolnym Śląsku

przedstawił W. Werenicz (1965, 1990). Badaniem języka i wpływów na sąsiadujące otoczenie zajmował się A. Zdaniukiewicz (1972), nieco później W. Paryl, korzystając z pomocy magistrantów, zapisywał gwary przesiedleńców z Ukrainy na tereny Śląska (Paryl, 2004).

Wiele cennych uwag o pożyczkach ruskich można znaleźć u językoznawców zajmujących się wpływami czeskimi, np. u M. Basaja i J. Siatkowskiego (1964–1980).

ZAKOŃCZENIE

Z powyższych danych wynika, że historycy języka ujmują w różnych aspektach wpływy ruskie na język polski, lecz jednoznacznie podkreślają stanowisko języka ukraińskiego jako pośrednika w przejmowaniu wpływów orientalnych. Bliskie pokrewieństwo języków wschodniosłowiańskich z językiem polskim, powoduje, że w wielu wypadkach trudno podać ostateczne rozstrzygnięcie o pochodzeniu wielu wyrazów.

Z dwu narodów pozostających ze sobą w kontakcie ten zwykle oddziałuje pod względem językowym na drugi, który stoi wyżej w rozwoju ekonomicznym i kulturalnym i może stać się wzorem do naśladowania. Przejmowanie obcych wyrazów czy struktur językowych nie zawsze nosi charakter świadomego procesu, chociaż zawsze jest ściśle zdeterminowane przez warunki zewnętrzne.

Literatura

- Atlas gwar bojkowskich* opracowany przez J. Riegera (1980–1991).
- Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, pod red. S. Glinki, A. Obrębskiej-Jabłońskiej i J. Siatkowskiego, t. I. Wrocław 1980, pod red. S. Glinki, t. II, III, Wrocław 1989, 1993, pod red. I. Maryniakowej, t. V, VI, Warszawa 1995, 1996.
- Atlas gwar Lubelszczyzny*, kartoteka i mapy w Zakładzie Historii Języka Polskiego i Dialektologii UMCS w Lublinie.
- Atlas językowy dawnej Lemkowszczyzny* opracowany przez Z. Stiebera (1956–1964).
- Bartmiński J., Mazur J., 1978, *Teksty gwarowe z Lubelszczyzny*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.

- Basaj M., Siatkowski J., 1964–1966, *Przegląd wyrazów używanych w literaturze naukowej za bohemizmy*, Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego, t. X–XII (Łódź 1964–1966) i dalej *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, t. VI–XVII (Warszawa 1967–1980).
- Blatt G., 1894, *Gwara ludowa we wsi Pysznica w powiecie niskim*, Kraków.
- Brückner A., 1915, *Wpływy języków obcych na język polski*, Encyklopedia polska AU, II dział III, cz. I, Kraków, s. 100–153 (przedruk: Brückner A., 1974, *Początki i rozwój języka polskiego*, Warszawa, s. 363–429).
- Chomiński O., 1915, *Dialekty polskie okolic Rymanowa*, Materiały i Prace Komisji Językowej AU 7, cz. 1, s. 74–182.
- Cyran W., 1960, *Gwary polskie w okolicach Siedlec*, Łódź.
- Cyran W., 1974, *Mechanizm zapożyczania wyrazów w języku polskim*, Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego XX, Łódź, s. 23–37.
- Czyżewski F., 1976, *Wpływy ukraińskie w gwarze osady Łomazy powiat Biała Podlaska*, [w:] *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, t. 15, s. 105–118. Warszawa.
- Czyżewski F., 1986, *Zapożyczenia ukraińskie w gwarach b. pow. włodawskiego*, *Studia nad polszczyzną kresową IV*, pod red. J. Riegera i W. Werenicza, s. 81–101.
- Czyżewski F., 1986, *Atlas gwar polskich i ukraińskich okolic Włodawy*, Lublin.
- Czyżewski F., 1990, *Paralele leksykalne w polskich i ukraińskich gwarach okolic Włodawy*, *Slavia Wratislaviensia*, s. 57–64.
- Czyżewski F., Sajewicz M., 1992, *Polsko-ukraińskie paralele leksykalne w gwarach b. powiatu włodawskiego*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*, t. 6. Między Wschodem a Zachodem, cz. 4. Zjawiska językowe na pograniczu polsko-ruskim, pod red. J. Bartmińskiego i M. Łesiowa, Lublin, s. 121–132.
- Czyżewski F., 1994, *Fonetyka i fonologia gwar polskich i ukraińskich południowo-wschodniego Podlasia*, Lublin.
- Czyżewski F., 1995, *Ukrainizmy w polskich gwarach bieszczadzkich*, [w:] *Studia z językoznawstwa słowiańskiego*, pod red. M. Łesiowa i M. Sajewicza, Lublin, s. 165–184.
- Czyżewski F., Warchoł S., 1998, *Teksty. Polskie i ukraińskie teksty gwarowe wschodniej Lubelszczyzny*, Lublin.
- Czyżewski F., Warchoł S., 2000, *Z zagadnień leksykograficznych polsko-wschodniosłowiańskiego pogranicza językowego*, [w:] *Słowiańskie słowniki gwarowe*, pod red. H. Popowskiej-Taborskiej, „Prace Slawistyczne PAN” 110, Warszawa, s. 101–115.
- Czyżewski F., (red.) 2001, *Język i kultura na pograniczu polsko-ukraińsko-białoruskim*, Lublin.

- Głuszkowska J., 1994, *Wpływy białoruskie w języku pieśni ludowych Podlasia*, [w:] W kręgu kultury białoruskiej, pod red. W. Piłata, Olsztyn, s. 154–157.
- Karaś M., 1969, *O ludowych gwarach Rzeszowszczyzny*, [w:] Z dziejów kultury i literatury Ziemi Przemyskiej, pod red. S. Kostrzewskiej-Kratochwilowej, Przemysł, s. 345–363.
- Klich E., 1919, *Narzecz wsi Borki Nizińskie*, Kraków.
- Kość J., 1988, *Słownictwo regionalne w księgach miejskich wschodniej Lubelszczyzny /XVII-XVIII w./* [w:] Studia językoznawcze, t. XIII, pod red. W. Borysia, Wrocław, s. 54–102.
- Kość J., 1992, *Z historii polsko-ukraińskich związków językowych we wschodniej Lubelszczyźnie*, [w:] Dzieje Lubelszczyzny, t. 6, Między Wschodem a Zachodem, cz. 4, Zjawiska językowe na pograniczu polsko-ruskim, pod red. J. Bartmińskiego i M. Łesiowa, Lublin, s. 101–110.
- Kość J., 1995, *O kształtowaniu się gwar południowokresowych na terenie ziemi chełmskiej w XIX wieku*, Studia nad polszczyzną kresową, t. VIII, pod red. J. Riegera i W. Werenicza, s. 179–195.
- Kość J., 1999, *Współczesne gwary południowokresowe na polsko-ukraińskim pograniczu językowym*, [w:] Polszczyzna południowokresowa na polsko-ukraińskim pograniczu językowym, Lublin, s. 128–173.
- Kość J., 2000, *Archaizmy a interferencje w strefie polsko-ukraińskich kontaktów językowych*, „Slavia Orientalis” 49, z. 3, s. 451–462.
- Kuraszkiewicz W., 1932, *Przegląd gwar woj. lubelskiego*, [w:] Monografia statystyczno-gospodarcza woj. lubelskiego, t. I, s. 275–324.
- Kwaśnicka A., 2005, *Polsko-ukraińskie związki leksykalne w zakresie obrzędowości weselnej w gwarach okolic Przemysła*, Scriptum, Kraków.
- Kwaśnicka A., 2006, *Ze wschodniosłowiańskich elementów językowych w gwarach Małopolski południowowschodniej*, „Zeszyty Naukowe PWSZ w Sanoku”, nr 3, Sanok, s. 39–46.
- Kwaśnicka-Janowicz A., 2008, *Żywotność wschodnich sławizmów leksykalnych w gwarach Małopolski południowowschodniej*, „LingVaria” 3, nr 1 (5), s. 133–139.
- Kwaśnicka-Janowicz A., 2009, *Stan zachowania gwary z perspektywy 80 lat (na przykładzie gwary z pogranicza wschodniego)*, [w:] B. Dunaj, M. Rak (red.), Polszczyzna mówiona ogólna i regionalna, Kraków, s. 133–140.
- Łeś M., 1962, *O polsko-ukraińskich związkach językowych w średniowieczu*, Język Polski XLII, s. 70–71.
- Łeś M., 1978, *Polsko-ukraińskie oboczności leksykalne w gwarach z pogranicza*, [w:] Z polskich studiów slawistycznych, seria V. Językoznawstwo. Warszawa, s. 279–286.

- MAGP – *Mały atlas gwar polskich*, 1957–1970, opracowany przez Pracownię dialektologiczną Zakładu Językoznawstwa PAN, pod red. K. Nitscha i M. Karasia, t. I – XIII, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Małecki M., Nitsch K., 1934, *Atlas językowy polskiego Podkarpacia* (AJPP), cz. I wstęp i indeksy, cz. II 500 map, Kraków.
- Maryniakowa I., 1996, *Arealne opracowanie leksyki wschodniosłowiańskich gwar Białostockich*, [w:] *Rozprawy Slawistyczne* 15, UNCS, s. 39–45 + mapy.
- Maryniakowa I., 1997, *Z gwarowych badań leksykalnych na Białostocku*, *Prace slawistyczne* 105, s. 167–184.
- Mazur J., 1976, 1978, *Gwary Biłgoraja*, cz. 1, 2, Wrocław.
- Nowowiejski B., 1997, *Z życia wschodnich slawizmów leksykalnych w mowie miast i miasteczek Białostockich*, [w:] F. Czyżewski, M. Łesiów (red.), *Ze studiów nad gwarami wschodniosłowiańskimi w Polsce*, Lublin, s. 175–187.
- Nowowiejski B., 2000, *Białorutenizmy leksykalne w polszczyźnie wileńskiej przełomu XIX i XX w.*, [w:] *Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe*, pod red. M. Kondratiuka, Białystok, s. 13–22.
- Oronowicz E., 1990, *Cechy kresowe w gwarze wsi Munina*, *Język Polski* LXX, s. 208–211.
- Paryl W., 2004, *Słownik gwary przesiedleńców ze wsi Tuligłowy koło Komarna*, Kraków.
- Pastuszeńko S., 1929–1930, *Mazowieckie (i ruskie) cechy dialektyczne między dolną Wisłoką a dolnym Sanem*, *Lud Słowiański*, t. I A. Kraków, s. 139–168.
- Pelcowa H., 1983, *Studia nad słownictwem gwarowym Lubelszczyzny*. Cz. I: *Słownictwo pochodzenia małopolskiego*, Lublin.
- Pelcowa H., 1994, *Mazowizmy leksykalne w gwarach Lubelszczyzny*, Lublin.
- Pelcowa H., 1997, *Słownictwo wschodniosłowiańskie w gwarach Polski środkowo-wschodniej w świetle związków językowych polsko-ukraińskich*, [w:] *Ze studiów nad gwarami wschodniosłowiańskimi w Polsce*, pod red. F. Czyżewskiego, M. Łesiowa, Lublin, s. 189–211.
- Pelcowa H., 2001, *Metodologia badań leksyki gwarowej u schyłku XX wieku*, [w:] *Gwary dziś*, t. 1: *Metodologia badań*, pod red. J. Sierociuka, Poznań, s. 183–189.
- Pelcowa H., 2001, *Interferencje w gwarach Lubelszczyzny*, Lublin.
- Popowska-Taborska H., 1978, *Z rozważań nad dziejami kontaktów językowych (kaszubsko-słowińskie sobaka)*, *Slavia Orientalis* XXVII, 2, s. 197–202.
- Popowska-Taborska H., 1980, *Losy dawniejszych zapożyczeń z języków wschodniosłowiańskich w gwarach polskich*, [w:] *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, t. 19, Warszawa, s. 77–87.
- Popowska-Taborska H., 1992, *Geneza ukrainizmów w dialektach kaszubskich*, *Język a kultura*, t. 7, Wrocław, s. 41–46.

- Sierociuk J., 2010, *Kompetencja językowa użytkowników gwary a problem zapożyczeń*, [w:] *Відображення історії та культур и народув словотворенні*, ред. Н. Ф. Клименко і Е. А. Карпіловська, Київ, s. 135–143.
- Sierociuk J., 2012, *Z problematyki zapożyczeń na polsko-ukraińskim pograniczu językowym*, [w:] *Запозичення та інтерференція. Діалектологічні студії 9*, Ред. П. Гриценко, Н. Хобзей, Львів, s. 7–18.
- Smułkowa E., 1967, *Z geografii wschodniosłowiańskich nazw zbóż i terminów z nimi związanych*, *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, t. VI, Warszawa, s. 171–200.
- Smułkowa E., 1968, *Słownictwo z zakresu uprawy roli w gwarach wschodniej Białostoczczyzny na tle wschodniosłowiańskim*, t. I–II, Wrocław.
- Smułkowa E., 1984, *Uwagi do metody badań nad leksyką gwarową pogranicza językowego*, [w:] *Studia nad gwarami Białostoczczyzny. Morfologia i słownictwo*, pod red. E. Smułkowej, I. Maryniakowej, Warszawa, s. 67–71.
- Smułkowa E., 1988, *O polsko-białoruskich związkach językowych w aspekcie czasowym i terytorialnym*, [w:] *Studia polsko-litewsko-białoruskie*, *Prace Białostockiego Towarzystwa Naukowego* 31, pod red. J. Tomaszewskiego, E. Smułkowej, H. Majeckiego, Warszawa, s. 233–248.
- Smułkowa E., 2000, *Kształt współistnienia na polsko-białorusko-litewskim pograniczu językowym*, „*Prace Filologiczne*” 45, s. 573–580.
- Stieber Z., 1974, *Z pogranicza językowego polsko-białoruskiego*, [w:] *Świat językowy Słowian*, Warszawa 1974, s. 435–439.
- Stieber Z., 1982, *Dialekt Lemków. Fonetyka i fonologia*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Warchoł S., 2001, *Dublety leksykalne w polskiej wyspowej gwarze wsi Łabunie na polsko-ukraińskim pograniczu językowym*, *Studia dialektologiczne* 2, Kraków, s. 167–178.
- Werenicz W., 1969, *Об изменениях в лексике польских репатриантов из Полесья, проживающих в Нижней Силезии*, [w:] *Исследования по польскому языку*, Москва, s. 254–295.
- Werenicz W., 1990, *Польско-белорусское языковое взаимодействие (на материале мазурского островного говора в Полесье)*, [w:] *Studia nadpolszczyzną kresową*, t. V, pod red. J. Riegera i W. Werenicza, Wrocław, s. 7–141.
- Węgier J., Oronowicz E., 1992, *Język mówiony mieszkańców wsi Polski południowo-wschodniej. Teksty i omówienia*, Rzeszów.
- Zdanczewicz T., 1960, *Litewskie elementy słownikowe w gwarach polskich okolic Sejna*, *Lingua Posnaniensis* VIII, s. 333–352.
- Zdanczewicz T., 1963, *Litewskie i ruskie zasięgi słownikowe na Białostoczczyźnie*, *Z Polskich Studiów Slawistycznych*, seria 2, s. 287–310.

- Zdancewicz T., 1964, *Wpływy litewskie i wschodniosłowiańskie w polskich gwarach pod Sejnam*, Acta Baltico-Slavica I, s. 227–246.
- Zdancewicz T., 1966, *Wpływy białoruskie w polskich gwarach pod Sejnam*, Poznań.
- Zdancewicz T., 1980, *Mazurzące gwary suwalskie*, Warszawa-Poznań.
- Zdaniukiewicz A., 1972, *Gwara Łopatowszczyzny. Fonetyka, fleksja, słowotwórstwo*, Wrocław.

RYTŲ SLAVŲ KALBŲ ĮTAKA LENKŲ KALBOS TARMĖMS: PROBLEMATIKOS METMENYS

Anna KOSTECKA-SADOWA

Lenkijos mokslo akademijos Lenkų kalbos institutas, Lenkija

SANTRAUKA. Straipsnio tikslas yra išnagrinėti rytų slavų skolinių įtaką lenkų tarmėms. Rytų slavų skoliniai lenkų tarmėse – daugelį amžių trukusių Lenkijos kontaktų su kaimyninėmis šalimis rezultatas. Jie atsirado lenkų ir rusų pasienio teritorijose. Kai kurios kalbos įtakos mūsų lenkų kalbai turėjo ištisus šimtmečius ir paliko neišdildomą pėdsaką lenkų kalbos leksikoje. Lenkų ir rusų kalbų simbiozės rezultatus daugiatautės ir daugiakultūrės XVI amžiaus Respublikos sąlygomis atskleidžia turtinga literatūra. Istoriniai faktai rodo egzistavus abipusį poveikį kalboms, kuriomis kalbėjo ilgalaikiais politiniais, ūkiniais ir kultūriniais saitais susietos tautos.

ESMINIAI ŽODŽIAI: skoliniai, rytų slavų kalbos, tarmė, kalbų kontaktai.

EAST EUROPEAN INFLUENCES IN POLISH DIALECTS – AN OUTLINE OF ISSUES

Anna KOSTECKA-SADOWA

Institute of Polish Language Polish Academy of Sciences, Poland

SUMMARY. East European loans in the lexis of Polish dialects are an outcome of centuries-long contacts with the neighboring countries and coexistence of Polish and Ruthenian peoples in the borderland.

Linguistic results of the Polish – Ruthenian symbiosis in multinational and multicultural Poland in the 16th century can be found in numerous written records. Historical facts indicate strong mutual influence of the languages people used for political, economical and cultural purposes.

A considerable number of Ruthenisms is defined as deeply rooted elements of regional and family language, or even dialects, which are to a lesser or greater extent known in the general Polish language. East European languages also handed over oriental loans to Polish; that is why among Ruthenisms and Russianisms lexemes of Turkish, Arabic or Persian origin can be found.

However, Russianisms are mainly considered to be traces left by the Russian language in the period of the Partitions of Poland and the time after World War II. Russianisms remained in everyday language and especially in military terminology and the language of journalism for a long time.

Loans within the group of Slavic languages are difficult to separate from lexemes derived from common Proto – Slavic roots in the way of simultaneous and independent development. The direction of loaning is hard to define because of Polonisms in simple Ruthenian and direct loans of Orientalisms into the Polish language in the 17th century.

It is not easy to establish which of the East European languages was the source of a particular loan in the light of formal semantic peculiarities typical of the 17th century loan lexemes. Changes in denotation of names of East European origin can be observed in the 15th–17th centuries. This phenomenon results from cultural contacts development with Eastern Europe and gradual recognition of common issues, firstly those of Red Ruthenia, then Lithuanian and Russian, and finally Russian.

KEYWORDS: *borrowings, East European influences, dialects, contacts languages.*

О ПРОЦЕССЕ УСТАРЕВАНИЯ СЛОВ В РУССКИХ НАРОДНЫХ ГОВОРАХ (На материале псковских говоров)*

Елена КУЗЬМИНА

*Санкт-Петербургский государственный университет
Университетская наб. 7/9, Санкт-Петербург, Россия
elena_kuzmina01@mail.ru*

АННОТАЦИЯ. Статья посвящена исследованию динамических процессов, происходящих в лексической системе русских народных говоров сегодня, а именно процессу устаревания слов. Определяются причины этого явления: экстралингвистические – существенные изменения в жизни русской деревни (появление средств технического прогресса, переход от полностью натурального хозяйства к частично натуральному и т.п.); изменения в политической системе страны – и собственно языковые. В работе указаны основные тематические группы лексики, которые уходят в пассивный запас. В результате исследования делается вывод: поскольку в основной своей массе это ещё не окончательно устаревшие слова (переход слов в пассивный запас является ещё не завершённым, живым), поэтому сложным вопросом остается стилистическая квалификация данной лексики в практике составления диалектных словарей.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *диалектология русского языка, диалектная лексикография, лексикология, русские народные говоры, псковские говоры.*

В лексической системе национального русского языка в современный период происходят активные динамические процессы, но эти процессы в русском литературном языке и говорах имеют

* Статья подготовлена при поддержке гранта СПбГУ «Региональные формы русского языка в исторической перспективе», 31.38.291.2014.

свои различия: для говоров в меньшей степени характерно лавинообразное словообразование новых лексических единиц и заимствование иноязычных слов, что отмечается в литературном языке, а в большей степени отмечен процесс устаревания слов.

Целью данной работы является установление причин и результатов процесса устаревания слов в русских народных говорах на современном этапе.

Актуальность данной работы определяется тем, что изучение процесса устаревания слов в русских народных говорах может показать направления развития лексической системы говоров.

1.1. Причинами ухода в пассивный запас диалектной лексики в XX в. являются, во-первых, существенные изменения в жизни русской деревни (появление средств технического прогресса, переход от полностью натурального хозяйства к частично натуральному и т.п.). Результатом этого явилось устаревание лексики некоторых тематических групп, таких как: названия одежды, обуви домашнего производства (*андарак* ‘юбка из домотканого холста’, *бурка* ‘зимняя верхняя одежда из домотканого сукна’, *бурмаш* ‘зимний женский жакет, полупальто’, *гейша* ‘женский жакет до пояса, обычно из сукна’, *армяк* ‘верхняя длинная мужская одежда из домотканого сукна, распашная, без подкладки, с большим воротником’, *вязанки* ‘домашние туфли, тапочки’, *поришни* ‘короткая легкая обувь, изготовленная из одного, иногда нескольких кусков кожи, стянутых вокруг ступни шнуром’); тканей домашнего производства (*атласина* ‘домотканое гладкое полотно, идущее на перины и подушки, род сурового тика’, *восьмикепина* ‘ткань, сотканная в восемь кепов’ (*кеп* — ‘нитяные петли, продетые через две параллельные палочки, для подъема нитей основы’)); рода занятий (*бурлачить* ‘тянуть на бечеве суда против течения, быть бурлаком’, *булынничать* ‘скупать и перепродавать лён’), лиц по роду занятий (*булыня* ‘скупщик скота, льна’, *враль* ‘сказоч-

ник в рыболовной артели’, *муравлѣшечник* ‘кто изготавливает глиняную посуду, покрытую глазурью’ и второе значение ‘кто продаёт глиняную посуду’ (*мур* ‘блестящее покрытие, глазурь на глиняных изделиях’)), орудий труда и предметов быта (*кеп* ‘ручное орудие для молотбы из рукоятки и подвижного била, цеп’ (ср. *било, бич, кевеу, кевина, кевок, кепак, кепетик, кепеть, кепеу, кепетик* и др.); *керосинка* ‘нагревательный керосиновый прибор с фитилями’ и ‘осветительный прибор, состоящий из ёмкости с керосином, фитиля и стекла, закрывающего пламя, керосиновая лампа’, *квасник* ‘деревянная бочка, кадка с крапом для приготовления и хранения кваса’ и ‘деревянная бочка для засолки огурцов, грибов, капусты’), а также наименований процессов ручного труда в сельском хозяйстве и т.п.

Признаком устаревания данных групп лексики и перехода их в пассивный запас может являться то, что в некоторых цитатах, где идёт описание процессов сельхозобработки, производимых в прошлом, диалектоносители, которые мало участвовали или уже не участвовали в них, могут путать наименования этих процессов – например, *мять* и *трепать* при обработке льна, – как это прослеживается в следующей цитате: *Лён тряпали: внизу чурбан и даска вделана – вот и тряпали. Чурбан стула назывался, в няво переслегавина вделана, даска такая. Вот мужык держит лён и треплит. Дед.* Скорее всего, в данной цитате описывается льномялка – приспособление, разминающее стебли льна, а не льнотрепалка – устройство для трепания промятых стеблей льна и очистки волокна от костры и других примесей.

1.2. Во-вторых, изменения в политической системе страны обусловили процесс устаревания слов с идеологическим прагматическим компонентом в семантике (ср. *актив* ‘наиболее деятельная, передовая часть какого-н. коллектива’, *комиссарьяр* ‘кто занимается политической работой в воинской части, комиссар’, *комсомолия* 1. ‘молодёжная политическая организация

в СССР – «Коммунистический союз молодёжи»; 2. ‘комсомольско-молодёжные стройки’).

В результате изменений в политическом и экономическом устройстве государства некоторые лексемы пережили процесс возвращения из пассивного запаса в активный (ср. *арендатор* ‘устар. Тот, кто арендует землю’).

1.3. В меньшей степени уход в пассивный запас слов обусловлен собственно языковыми причинами: существительное *арбуй* ‘колдун’ (заимствованное из финского *агроја* ‘прорицатель, предсказатель’, в древнерусском языке употреблялись также однокоренные глаголы *арбую*, *арбовати* в значении ‘отправлять языческое богослужение’ (Фасмер, 1964, 1, 84)), вытеснено в псковских говорах производными с общеславянским корнем *ворож-*: *ворож*, *ворожбей*, *ворожбик*, *ворожбит*, *ворожей*, *ворожил* ‘кто занимается колдовством, ворожкой’ (происхождение корня обычно объясняется из **vorgъ* (> *ворог*) ‘колдун’ (ср. *враг*), однако не исключено, что глагол *ворожить* является производным с помощью суффикса -*ити* от *ворожа* ‘жребий’ (ср. древнерусское и диалектное *ворожа*) (Шанский, Иванов, Шанская, 1961, 16)), а также производными с корнем *волхв-*: *волхв*, *волхвист*, *волхвит* ‘кто занимается колдовством, ворожкой’, заимствованном из старославянского языка (наименование *волхв* образовано с помощью суффикса -*въ* от той же основы, что и старославянское *вльснути* (через «юс большой») ‘непонятно говорить’, *вльшьба* ‘колдовство’ (Шанский, Иванов, Шанская, 1961, 14) и производными с корнем *колд-* (от *кълдъ* (> *колд*) ‘колдун, волшебник’ < ‘говорящий’, суффиксального производного от того же корня, что и лит. *kalbà* ‘речь, язык’, греч. *kaleō* ‘зову, колокол’ (Шанский, Иванов, Шанская, 1961, 134)): *колдун*, *колдовщик*, *колдушка*.

2. В говорах отмечаются как историзмы (*бобыль* ‘бедный безземельный крестьянин’, *батьковицина* ‘часть земли, оставшаяся в наследство от отца’, *взаполек* ‘крестьянский участок, полоса в

поле', *винокурка* 'заведение, где продавалась водка', и т.п.), так и архаизмы (*набирыш*, *набирышек* 'об очень маленьком грибке' (отмечены как псковские только в «Толковом словаре живого великорусского языка» В.И. Даля (Даль, 1981, 2, 379), *вершить* 'молотить хлеб', *вымеж* 'мимо' и т.п.). При этом отмечается большое количество семантических архаизмов и историзмов: то есть слово уходит в пассивный запас не целиком, а лишь в каком-то из своих значений. Так, семантическим историзмом является слово *бобыль* в основном значении 'бедный безземельный крестьянин', остальные значения этого существительного не являются устаревшими: 'одинокый, бессемейный человек', 'вдовец', 'бездельник, лодырь'. Семантическим архаизмом является глагол *вершить* 'молотить хлеб', основное его значение – 'заканчивать укладывать, делать верх (стога, постройки)'.

При этом стоит отметить, что устаревающая лексика всё же старается «закрепиться» в говорах: это происходит в результате переноса уже устаревающего наименования на новые реалии. Так, слово *пальтуха*, называющее разные виды верхней женской и мужской одежды в прошлом: 'теплое женское полупальто, обычно приталенное', 'теплый женский жакет на вате', 'женскую и мужскую рабочую куртку, ватник', распространяется и уже на современную одежду: *пальтухой* называют женскую шерстяную вязаную кофту: *У меня пальтúхъ харóшая, па-ва́иэму ко́фта. Остр. Вот ра́ншэ насíли, зва́ли пальтúшка, пальтúха, э́та те́перь как ко́фта называ́ют. Н-Рж. Э́та шэ́рсть на наскí, на пальтúхи. Н-Рж. Я па́том слýхала, што ко́фту пальтúхай называ́ли. Палк.; мужской пиджак: Оди́вайти фрэнчики – жыкётки костю́мныи, пальтúхи называ́ли. Ля́д. Мушкáя пальтúха – па́ддэфка, а на́вэрх хаи шубу, хаи кафта́н. Сер.; блузку: У них пальтúхи се́рыи бы́ли, бисирам апи́ытые, блю́зами называ́ли. Локн.*

Прилагательное *муравлений*, имеющее исходное значение 'о посуде, глиняных изделиях. Покрытый специальным составом,

глазурью', распространяется и на металлическую посуду и приобретает значение 'эмалированный': *Жбанки таки муравленныи, капятить малако, гниляной нет такой. Вл. Муравлина вядро – лужоня, или малирована значит. Печ.* (ПОС, 2007, 19, 60).

Это явление переноса устаревающих наименований на новые реалии является причиной того, почему многие исходные значения слов ещё являются устаревающими, а не окончательно устаревшими.

3.1. Поскольку в основной своей массе это ещё не окончательно устаревшие слова, поэтому сложным вопросом является стилистическая квалификация данных слов в лексикографической практике.

Вопрос о функциональной характеристике лексики с точки зрения временной приуроченности в областных словарях решается неоднозначно. Большинство словарей используют стилистическую помету устарелое (устар.) или старое (стар.) (Архангельский областной словарь, Ярославский областной словарь, Словарь русских народных говоров и др.). Так, во вступительной части к Архангельскому областному словарю отмечено: «Помета Старое употребляется – для тех слов, которые в данном конкретном говоре ... вышли из употребления в современной разговорной речи, но сохраняются ещё в памяти жителей старшего поколения. Чаще всего это относится к словам, обозначающим разного рода реалии старого быта» (АОС, 1980, 1, 44–45).

Однако составители некоторых диалектных словарей отказались от использования данной пометы вообще. Так, авторы Новгородского областного словаря отказались от использования данной стилистической пометы, обосновав это следующим образом: «Архаизация слов или значений из-за недостатка данных специально не отмечается, но имеющиеся сведения по этому вопросу мы стараемся сохранить в иллюстративном материале» (НОС, 1992, 1, 9).

3.2. В первых выпусках «Псковского областного словаря» помета *устар.* (*устарелое*) ставилась при словах, относящихся к пассивному запасу, однако затем от нее отказались по причине того, что картотека словаря формировалась на протяжении почти 60 лет и отражает речь нескольких поколений диалектоносителей.

Временная перспектива слова в «Псковском областном словаре» отмечается, во-первых, с помощью дефиниции: *бурнус* '**старинная** верхняя женская одежда, украшенная бисером', *гасеу* '**старинный** осветительный прибор: подставка с укрепленной на ней лучиной, светец', во-вторых, раскрывается в иллюстративной зоне словарной статьи: *будара* 'деревянное грузовое судно с парусом': **Раньша** ни было *параходаф*, будары были; *ходя балышыи будары на озиру. Будара – балышуишая ладья павывалашнаму, поднимут парус страшной, шырина сажынь десять шшитай, он круглый, што шырина, што высата. Гд.* (ПОС, 1973, 2, 195); *втяжку* 'в состоянии беременности': *Та маладуха ужэ фтяшку, раньшы гъварили, а тяперь ф пълажэньи гъварят. Себ.* (ПОС, 1983, 5, 98); *вручинка* 'предмет, приспособленный для защиты и нападения (палка, кол и т.д.)': *Кагда едут куда в дарогу, старики гаварят: «Взял ли ты с собой вручинку?»* Кр. (ПОС, 1983, 5, 50).

Таким образом, современный этап развития национального русского языка характеризуется активными динамическими процессами, происходящими в лексической системе русских народных говоров, но в большинстве случаев процессы перехода слов в пассивный запас являются ещё не завершёнными, живыми, и, следовательно, как нам представляется, использовать помету *устарелое* в диалектной лексикографии следует ограниченно – для слов, употребляющихся в рассказах о далёком прошлом или отмеченных только в источниках XIX – начала XX вв.

Литература и источники

- АОС, 1980 – *Архангельский областной словарь*. Т. 1–15, 1980–2013. Москва: МГУ.
- Даль В. И., 1981–1982, *Толковый словарь живого великорусского языка*: в 4 томах. Москва: Русский язык.
- Новгородский областной словарь (НОС)* 1–12, 1992–1995. Новгород: Издательство НПИ.
- ПОС, 1973, 2007 – *Псковский областной словарь с историческими данными*, 1967–2013, Вып. 1–24. Ленинград (Санкт-Петербург): Издательство ЛГУ (СПбГУ).
- Фасмер М., 1964–1973, *Этимологический словарь русского языка*. Т. 1–4. Москва: Прогресс.
- Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В., 1961, *Краткий этимологический словарь русского языка* / Под ред. С. Г. Бархударова. Москва: Просвещение.
- Словарь русских народных говоров*. Т. 1–46, 1965–2013. Москва-Ленинград (Санкт-Петербург): Наука.
- Ярославский областной словарь*. Т. 1–10, 1981–1991. Ярославль: ЯГПУ.

APIE RUSŲ TARIŲ ŽODŽIŲ SENĖJIMO PROCESĄ (Remiantis Pskovo tarmių medžiaga)

Елена КУЗЬМИНА

Sankt-Peterburgo valstybinis universitetas, Rusija

ANOTACIJA. Straipsnis skirtas dinaminiam procesams, kurie aptinkami dabartiniu metu rusų kalbos tarmių leksinėje sistemoje, tirti. Nustatytos šio reiškinio nelingvistinės priežastys, kurios pirmiausia nulėmė rusų kaimo žmonių gyvenimo pokyčius (techninio progreso priemonių naudojimas, perėjimas nuo visiškai natūraliojo ūkininkavimo prie iš dalies natūralaus ir kt.), antra, leksikos kitimui turėjo įtakos politinės šalies sistemos pokyčiai. Kitus leksinės sistemos pokyčius sąlygojo lingvistiniai veiksniai. Straipsnyje nurodytos pagrindinės leksikos teminės grupės, kurios priklauso pasyviajam leksikos klotui. Šiuo tyrimu nustatyta, kad tirtų žodžių senėjimas rusų kalbos tarmėse iki šiol dar nėra baigtas procesas, šis leksikos reiškiny ir dabartiniu metu akivaizdus, ir dėl tos priežasties sudėtinga nustatyti tiriamos leksikos stilistinius požymius rusų kalbos tarmių žodynuose.

ESMINIAI ŽODŽIAI: *rusų kalbos dialektologija, tarminė leksikografija, leksikologija, rusų tarmės, Pskovo tarmės.*

ON THE PROCESS OF OBSCURITY
OF WORDS IN RUSSIAN DIALECTS
(Based on the Pskovian Dialects)

Елена КУЗЬМИНА

St. Petersburg State University, Russia

SUMMARY. The article investigates the dynamic processes in the lexical system of Russian dialects today, namely, the process of obscuration of words. The determined cause of this phenomenon is extra-linguistic, pertaining to (i) significant changes in the life of the Russian countryside (the appearance of means of technological progress, the transition from fully natural farming to partly natural, etc.), and (ii) changes in the political system of the country and, thus, the language itself. The paper distinguishes main thematic groups of vocabulary that go into the passive margin. The study concludes that the bulk of this is not completely obsolete words (the transition of words into the passive margin is still alive, not yet complete); therefore, it is difficult to define the stylistic characteristics of the vocabulary in the practice of compiling dialect dictionaries.

KEYWORDS: *dialectology of the Russian language, dialect lexicography, lexicology, Russian dialects, Pskovian dialects.*

DIALECT AND CULTURE DICTIONARY AS A METHOD OF DOCUMENTING THE REGION'S HERITAGE (ON THE EXAMPLE OF KUJAWY)¹

Zofia SAWANIEWSKA-MOCHOWA

*Institute of Slavic Studies of the Polish Academy of Sciences,
Warszawa, ul. Bartoszewicza 1B/17, Polska
z.sawan@wp.pl*

SUMMARY. The article explains the need to develop regional dictionaries that relate the lexicon of a given region to its culture. The idea for creating such linguistic and cultural lexicon was presented on the example of Kujawy, a region located in the very centre of Poland. Despite its central location and fascinating history, Kujawy is nevertheless lacking comprehensive linguistic, and particularly lexical, description. Therefore, a dictionary that would fulfil the expectations of the locals should have an extensive macrostructure (i.e. it should include at least a few thousand entries), accurate definitions with contextual usage provided, and should be economical as regards information on grammatical structures.

KEYWORDS: *dictionary, region, Kujawy, cultural heritage, documentation, dictionary's macrostructure and microstructure.*

¹ In this article I am going to present deliberations, implications and exemplifications that have already been available in my publications focusing on the idea of a regional dictionary (see Sawaniewska-Mochowa, 2010, 174–181; Sawaniewska-Mochowa, 2012, 27–41). In those articles extensive bibliography with entire lists of reference sources have been provided.

INTRODUCTION

As J. Bartmiński claims, in recent years we have been observing the phenomenon of new conceptualisation of the social space, which is combined with the renewal of the notions of homeland and regionalism (Bartmiński, 2006b, 222). The notion of “national homeland” is still used, which is further developed into such concepts as “regional homeland, little homeland, native homeland or local homeland – a community of the local people” (Bartmiński 2006a, 182; Bartmiński 2006b, 222). On the other hand, in public discourse we can encounter such concepts as “Europe of homelands or Europe of regions” that indicate a dynamic extension of the word *region* (Bartmiński, 2006b, 222). Therefore, a question arises whether adopting this wider perspective in understanding the notion of region means at present the decrease in the interest in the region as a “little regional homeland”. Not necessarily, since the idea of regionalism, based on the positive attachment to culture, history, long centuries of a regional tradition, has not ceased to be important in the changing social reality in Poland; on the contrary, it has been strengthened. This is facilitated by the concept of administrative self-government, revived after 1989, which focuses on regional economic and social objectives (Bartmiński, 2006a, 222).

The revival of regionalism in Poland after 1989 encouraged local communities to seek indicators of their own cultural identity; at the same time the interest in language as the mirror and archives of regional culture was also on the increase. An increasing number of people consider regional dictionaries as a good way of showing linguistic and cultural diversity of the region as well as a method of documenting its output. The strong social need for recording dialect and regional expressions is reflected in the rapid increase in the number of Internet dictionaries. These initiatives, valuable though not very professional (frequently they consist of two-column

lists of dialect expression and their standard Polish equivalents) evidence the fact that the audience may need a dictionary that would take into account the expectations of wider audiences, and it would also aim at recording and describing a wide assortment of regionalisms.

WHAT DICTIONARY DO THE INHABITANTS OF KUJAWY NEED?

The concept for developing a language and culture dictionary of Kujawy derives from contacts with the locals who, when telling their stories and giving their personal accounts on living and working standards, revealed that the names reflecting the daily life and yearly rituals of Kujawy have been remembered well. Flexibility and orientation of interviews conducted on the spot substantially determined documenting dialect and regional vocabulary, being both active and passive lexicon of the inhabitants of Kujawy. In the present communicative situation when the range of using dialects and regionalisms is diminishing, and the Polish dialects are blurred in colloquial Polish, researchers must rely on the memory of their interlocutors and cooperate with them to recreate essential frameworks of the regional lexical system. Accounts such as *oral histories* are significant from the documentary point of view for historians, sociologists and researchers focusing on local varieties of the language.

In the Polish dialect lexicography we can observe a clash between various concepts referring to macro- and microstructures of regional dictionaries. Controversies are raised by methods of defining entries (encyclopaedic or rather closer to the more ordinary perception of the world) and by the selection of material (recording the entirety of lexicon used by the region's inhabitants or selection in line with the differentiation criterion²).

² These issue have been discussed in more detail in: Karaś, 2011, 123–262.

DICTIONARY'S MACROSTRUCTURE

The language and culture dictionary of Kujawy, prepared by a research team, is differential in nature. We abandoned the idea of documenting the entirety of lexicon used by the region's inhabitants because the dictionary would turn into a multi-volume dictionary of standard and colloquial Polish. Still, the word list would not include all potential names because – as W. Chlebda rightly comments – each of available dictionaries does not have a macrostructure that embraces the entirety of language resources (Chlebda, 2010, 203). He claims that the entire vocabulary in dictionaries results from the selection of linguistic units and therefore it is “somebody else's construct, and not an objective impersonal «given»”. A dialect lexicographer has a dilemma because on the one hand s/he is aware of the fact that by including or excluding a given unit from the word list takes a „worldview” decision, and on the other s/he wants to record in a dictionary as most complete conceptual universum of a given linguistic and cultural community as possible (Chlebda, 2010, 204). Our idea lying behind this dictionary is not to oversimplify the image of the Kujawy culture and the folk view of the world while implementing the concept of broadly understood differentiability (Karaś, 2011, 124–125). For this reason our word list includes:

- dialect and regional words (and expressions) of low regional distribution, limited to Kujawy and border areas, e.g. *babia wesz* ‘plant with large cordate leaves and round clingy purple flowers; burdock commonly called bur’;
- dialect and regional words, including regionalisms (mostly borrowings and calques from German) showing lexical similarity between Kujawy and neighbouring areas, e.g. *gwiazdor* ‘a person (mostly from the family circle or a neighbour) dressed up as Santa Claus giving gifts to children after the Christmas Eve supper’; a name popular in Western Kujawy and recognised

in Wielkopolska [Greater Poland], Krajna, Pałuki, Kashubia, counties of Sztum and Malbork, Warmia and the Chełmno and Dobrzyń region, an equivalent of the German *Weihnachtsmann* ‘literally: Christmas man, Santa Claus’; *antrejka* ‘(entrance) hall’, a form recognised in Wielkopolska and Silesia, derived from German *das Entree* ‘hall’;

- widely used and general dialect words, e.g. *panienka* ‘pupil’ or *babka* ‘1. iron tool (small anvil) for hammering out a scythe’; 2. species of *Plantago*, family *Plantaginaceae* (*Plantago maior*)’;
- words having meanings different from their standard Polish equivalents, e.g. *bruzda* ‘1. a parting; 2. a furrow for water from an undrained field’;
- words outdated from the point of view of currently used general vocabulary, including archaic words such as *barzy(j)* ‘comparative degree of an adverb of *bardzo*’, *jaźwiec* ‘badger’;
- words identical with standard Polish but reflecting important aspects of material and spiritual culture of the region, connected with living standards and professions (farming, river fishing), np. *cep* or *cepy* ‘a flail; an old farming tool made of two wooden sticks attached by a leather strap used for manual corn threshing’; *Anioł* ‘an oddly dressed person walking around the village in a procession of carollers between Christmas and the Epiphany’;
- lexicalised phonetic forms such as e.g. *adwynt* ‘in Christian liturgy the period of four weeks preceding Christmas; Advent’; *bqchor*, *bonchor* ‘brat; about a child with a tinge of aversion, contempt or disregard’; *syrwotka* ‘whey; a liquid dribbling while straining cottage cheese’;
- words adopted from standard Polish but used in a distorted form, e.g. *akordion*, *akordiejon*, *akordyjon* ‘accordion; musical instrument frequently used by Kujawy-based folk bands, a concertina with a bellows and two keyboards (button keyboard, key keyboard)’; *elementy* ‘alimony’;

- derivatives differing in their formative from the standard Polish forms, expressively marked, including diminutives, e.g. *dzieciszczo* ← *dziecko* 'child', *chłopyszek* ← *chłopiec* 'boy' and augmentatives, e.g. *bogol* ← *bogaty* 'wealthy man'; adjectival formations, e.g. *kołtuniaty* (cf. standard Polish *kołtuniasty*) 'with matted hair', *jaśnisty* ← *jasny* 'clear', *wielchny* ← *wielki* 'big', *wilgny* ← *wilgotny* 'wet';
- various linguistic means used to reflect expression, intention, exclamations, contextual modulation, e.g. *he* 'way of starting an utterance or expressing confirmation, typical of Kujawy'; shouts to lure animals, e.g. *cip* – *cip*, *cipcie* – *cipuchny* 'luring hens and chicken', *haruś* – *haruś* 'shouts while chasing off poultry', *hoł* – *hoł* 'shouts while driving cattle to the pasture';
- ethnographic names reflecting the folk conceptualisation of the world and yearly rituals and customs of villages in Kujawy, e.g. *Herody* '1. carollers going round the villages between Christmas and the Epiphany'. 2. 'performance presented by carollers on the Epiphany';

We do not, however, record proper names. The lexicon that we have taken into consideration is so extensive and varied in formal and semantic terms that it can be a source of information relevant for researchers focusing on dialectology and ethnolinguistics as well as audiences outside the academic circles who are interested in expanding their knowledge on the language and culture of the region in question. Our intention to reach the wider audience with our dictionary does impose certain limits in terms of microstructure, reduction of metainformation and the application of simplified transcription of dialect forms in entries and quotations.

SELECTION OF SOURCES

The adopted chronological range of the linguistic material selected for the dictionary is relatively wide and covers the period from the

2nd half of the 19th century until the present time, and the dictionary in terms of the type of entries should be classified as diachronic and synchronic as it shows the Kujawy vocabulary in a longer time period. We realise that the combination of historical and contemporary material, collected by means of various methods, in one monograph may raise certain doubts of dialect lexicographers (Karaś, 2011, 138–139), nevertheless we have decided to develop the dictionary material by means of **merging** of various sources as it is now the only available manner to capture the richness and specificity of the vocabulary reflecting cultural heritage of the region where the range of the dialect usage has been presently substantially reduced. In order to extract vocabulary we use:

- texts in dialects recorded by other authors (K. Nitsch, Z. Sobierajski, B. Lindert, A. Wróbel);
- our own longer flexibly-structured interviews (sources such as oral histories);
- collections of lexis dispersed in various 19th century sources and dictionaries attached to monographs on folklore (including materials on Kujawy collected by O. Kolberg in Vol. 3 and 4 of his monumental edition of “Dzieła wszystkie”);
- vocabulary from unpublished MA theses and PhD dissertations;
- handwritten dialect glossaries prepared by our students on the basis of family talks with their parents and grandparents;
- dialect vocabulary from articles and features from interwar newspapers in Kujawy (mostly “Dziennik Kujawski” and its cultural supplements);
- literary and quasi-literary texts where dialect can be encountered on condition that they were written by the region’s natives;
- words from Internet dictionaries (following relevant verification) and vocabulary heard from anonymous interlocutors in various communicative situations and contexts (marked with “Z”);

- research studies on ethnography and folklore studies as well as all studies that combine local dialect vocabulary with folk culture;
- names thematically related with the village life and culture, the ranges of which were marked as belonging to Kujawy on maps in the MAGP, 1957–1970 and AJKLW, 1979–2005.

DICTIONARY'S MICROSTRUCTURE

Geographical criterion. The geographical criterion is of significance in our idea to develop a regional dictionary, that is why a specific geographical location is essential in the entry structure, apart from a definition and a quotation showing the entry's contextual use (if we are capable of providing the context). We believe that data on regional dialects are necessary as they allow the audience to realise how the language spoken by the inhabitants of Kujawy is internally diversified. This results from a number of factors such as historical, ethnic, or settlement-related ones as Kujawy has been the place where influences from such regions as Mazovia, Wielkopolska and Kujawy used to merge. Still emerging lexical differences between Western and Eastern Kujawy also seem to result from the division of the region between the two partitioning powers, namely, Prussia and Russia.

Our intention is to capture lexical parallels between Kujawy and other regions. Determining word ranges requires a laborious procedure of comparing the selected lexicon with the dialect material from the whole country. General dialect dictionaries are very useful in this respect, especially MSGP, 2009 and in particular SGP PAN, 1977–2014, published regularly by the Polish Dialectology Department of the Institute of Polish Language at the Polish Academy of Sciences (its extensive file includes ca. 240,000 entries). We realise that we are not always capable of indicating the exact geographical location of all dictionary entries – due to the

absence of data – and thus we may face objections as to the lack of regularity in developing specific lexical units, but the method of determining word ranges in reference to the region where various language influences are merging is highly recommendable and necessary.

Entry layout. Headwords are given in an alphabetical order in line with the tradition accepted and recognised in Polish lexicography: nouns in Nominative singular, adjectives in Nominative singular, masculine, and verbs in the infinitive form. The *blp* acronym is provided with entries that occur only in the plural form (*plurale tantum*). Initially, we have been considering dividing the material in accordance with their semantic fields, yet we have decided to adopt the alphabetical order which is a solution to sometimes difficult connotative problems connected with such parts of speech as adjectives or adverbs, or problems with constructing an excessively complex system of formal references, let alone the need to develop an index of domains.

The overriding principle is to give simple words but with certain exceptions: set phrases are treated as separate entries, e.g. *baba się powiesiła* ‘about a gusty wind blowing sand’, open compounds such as *kwaśne listki/sour leaves* ‘sorrel’, verbal analytisms, e.g. *dostać szplina* ‘to go mad, lose one’s mind’) and fixed expressions constructed of different parts of speech, e.g. *do smoka* ‘very big, impressive’, *po cimaku* ‘to grope one’s way’.

Entry pairs are verbal aspect pairs, differing in terms of suffixes or prefixes, e.g. *uskromniać* – *uskromnić* ‘clean/clear a table’; *ciepać* – *ciepnąć* ‘throw, drop’). A verb occurring in the reflexive and non-reflexive form is treated as one entry and recorded according to the sample *buchać (się)* ‘throw oneself at somebody, attack’ unless a significant difference in meaning is to be underlined – then the verb is divided into two units. Linear structures are used sporadically when the forms have the same meaning and range, and differ in terms of e.g. gender categories, or the number or phonetic forms of

the root, e.g. *bedek*, *bedka* 'edible mushroom'. Entries are written in bold capital letters, and phonetic variants (sub-entries) provided in the subsequent part of the entry are also given in bold (entry *powqz*, sub-entry *powunz*).

Dictionary definitions. The issue that is still raising controversies among Polish lexicographers, especially those researchers who focus on developing concepts of general dictionaries (Żmigrodzki, 2010, 37), is the way of constructing dictionary definitions. This mainly concerns the range of using common sense knowledge, i.e., elements of the naive view of the world. It is essential to define such lexemes in potentially most matter-of-fact and neutral way, stylistically closer to scientific ways of expression than colloquial ones, and at the same time semantically congruent with contextual uses of a given word. We try to avoid, however, including in definitions explanations provided *in extenso* by our interlocutors. What we find most correspondent with our intentions is the concept of describing meanings of lexical units adopted in USJP, 2003 edited by S. Dubisz, therefore "limiting excessive scientism and encyclopaedicity of definitions, keeping relevant proportions between dictionary role types: recording, communicative and linguistic-educational on the one hand, and on the other – culture and cognitive" (Dubisz, 2003, XVI–XVII). We also consider including some illustrative material in the dictionary which can be a valuable supplement to linguistic definitions. This mainly refers to the consolidation of those elements of the region's material culture and tradition that are not well recognised or are no longer used.

We use three types of definitions in the dictionary: semantic, structural and synonymous. A semantic definition consists in a specific description of a described object or phenomenon, especially when the designatum and denotatum belong to contemporary recessive forms (Karaś, 2011, 238). A structural definition, referring to the root word, is used while defining derivatives, expressivisms, diminutives and augmentatives. One cannot abandon synonymous

definitions particularly with dialect and regional words that have semantically adequate standard Polish equivalents which belong to the general lexicon of users of Polish and do not give rise to misunderstandings.

Meanings of headwords are given in the following sequence: from the most general (broadest) and with most extensive geographical distribution to those with the narrowest semantic meanings, and those that are specific and specialist.

We do not apply an excessive system of cross-references; the headword (with full description) is marked with an abbreviation *por.* [cf] to reflect the existence in the dictionary of synonymous names and names with similar semantic meanings; extensive definitions are not repeated with those names. The abbreviation *zob.* [see] is used in case of synonymous entries and phonetic variations to refer to the headword. In the case of entries that are composed of several units (e.g. set expressions) the reference *zob.* is applied to words that are independent parts of speech (e.g. *idź w pyry i łynty* ‘leave me alone’, *zob. lęta, pyra*).

We do not extend the number of markers applied. We abandoned the idea of using professional-scientific (encyclopaedic) markers reflecting thematic diversification of the vocabulary used³. We have decided to use the marker *etn* which is provided with more developed entries of ethnographic and folklore nature. In this way we wish to signal that our dictionary, while keeping the character of a typical study on the region’s lexicon, is **ethnographic**. We try, although it is not always possible to determine it precisely, to introduce a chronological marker such as *przest* (archaic) or *daw* (old name) and a frequency marker such as *rzad* (seldom used, recessive) or *reg* (widely used in the region, also by the intelligentsia). We aim to be consistent in using expressive stylistic markers (*ekspr*) of names, e.g. *ciapiarda ekspr* ‘nickname; about an inconspicuous, inept person’,

³ Marker typology after USJP, 2003, see Dubisz, 2003, XLI–XLIV.

dura ekspr 'bottom, behind'. We signal the presence of diminutives (*zdr*) and augmentatives (*zgr*) as well as common (*posp*) and vulgar (*wulg*) expressions in the dictionary material collected. The *przen* marker refers in turn to words used in their metaphorical meaning, other than the ordinary one, e.g. *biegas* 'a sly person, an old fox', and *żart* refers to humorous attitudes of the speaker towards the name, e.g. *bańka* 'head'.

CONCLUSIONS

P. Żmigrodzki, while concluding his inspiring deliberations on the Polish lexicographic tradition and history, asks a fundamental question on the very essence of a contemporary dictionary of the Polish language. "Is it to be a description (or maybe recording) of cultural and civilisation facts? Or maybe it should be one, and the other, and maybe something more than that" (Żmigrodzki, 2010, 39). We, dialectologists, have been coping with similar questions when we want to develop a regional dictionary that would fulfil the expectations of both wider audiences limiting their quest to basic knowledge as well as a more demanding receiver who will not be satisfied with purely linguistic information. Therefore, it seems essential to develop **dialect and culture dictionaries**, in which descriptions of cultural phenomena are more powerfully explicated because thus we can strengthen and consolidate the cultural heritage of the region and at the same time we give impetus to local communities to start their discussion on their own cultural identity. The dialect and culture dictionary should fulfil not only cognitive, but also educational, linguistic and cultural functions.

Literature

AJKW, 1979–2005 – *Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski*. Vol. I–XI / Edited by Z. Sobierajski and J. Burszta. Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich; Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza.

- Bartmiński J., 2006a, Dynamika polskiego pojęcia ojczyzny. – *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 178–185.
- Bartmiński J., 2006b, Zmiany obrazu świata Polaków we współczesnym dyskursie publicznym. – *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin: Wydawnictwo Marii Curie-Skłodowskiej, 208–225.
- Chlebda W., 2010, W jakim zakresie słownik dwujęzyczny może być źródłem informacji etnolingwistycznej. – *Etnolingwistyka a leksykografia. Tom poświęcony Profesorowi Jerzemu Bartmińskiemu* / Ed. W. Chlebda. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 201–208.
- Dubisz S., 2003, Słownik i słownictwo. – *Uniwersalny słownik języka polskiego*. Vol. I / Ed. S. Dubisz. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, IX–LXX.
- Karaś H., 2001, *Polska leksykografia gwarowa*. Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- MAGP, 1957–1970 – *Mały atlas gwar polskich*. Vol. I–XIII / Edited by K. Nitsch and M. Karaś. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich.
- MSGP, 2009 – *Mały słownik gwar polskich* / Ed. J. Wronicz. Kraków: Wydawnictwo Lexis.
- Sawaniewska-Mochowa Z., 2010, Koncepcja słownika gwary i kultury kujawskiej. – *Istnieć w kulturze. Między teorią a praktyką edukacyjną*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 174–181.
- Sawaniewska-Mochowa Z., 2012, Koncepcja słownika językowo-kulturowego Kujaw. – *Krajobraz społeczno-kulturowy województwa kujawsko-pomorskiego na tle innych regionów Polski*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Gospodarki w Bydgoszczy, 27–41.
- SGP PAN, 1977–2014 – *Słownik gwar polskich* / Sources and Vol. I edited by M. Karaś and J. Reichan. Vol. II–IV edited by J. Reichan and S. Urbańczyk. Vol. VI–IX edited by J. Okoniowa and J. Reichan and B. Grabka (from Vol. VII). Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich; Kraków: Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN.
- USJP, 2003 – *Uniwersalny słownik języka polskiego*. Vol. I–VI / Ed. S. Dubisz. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Żmigrodzki P., 2010, Definicja leksykograficzna a opis języka – ćwierć wieku później. Jeszcze o roli naiwnego obrazu świata w definiowaniu. – *Etnolingwistyka a leksykografia. Tom poświęcony Profesorowi Jerzemu Bartmińskiemu* / Ed. W. Chlebda. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 33–40.

TARMĖS ŽODYNAS – KUJAVIJOS REGIONO KULTŪROS PAVELDO ĮAMŽINIMO BŪDAS

Zofia SAWANIEWSKA-MOCHOWA

Lenkijos mokslų akademijos Slavistikos institutas, Lenkija

SANTRAUKA. Regionalizmo idėjos atgimimas Lenkijoje po 1989 metų paskatino vietines bendruomenes ieškoti savo kultūrinės tapatybės požymių. Užėjus mąstymo apie regioną kaip apie „savųjų bendruomenę“ bangai, padidėjo susidomėjimas kalba kaip regiono kultūros veidrodžiu ir archyvu. Kaskart daugiau asmenų regionų žodynus laiko gera mokslo priemone, pristatančia regiono kalbą ir kultūrą, įamžinančia jo palikimą.

Lenkų tarmių leksikografijoje esama diskusinio pobūdžio polemikos tarp įvairių regioninių žodynų autorių, t. y. tarp idėjų, kurios akivaizdžios didžiojo tipo žodynuose, ir vadinamųjų mikrokonceptijų, kurios aptinkamos mažesnės apimties leksikografų darbuose – regionų žodynuose. Prieštaringų nuomonių kelia antraštiniai žodžiai (enciklopediški ar artimesni kasdieniškai pasaulio sampratai), galiausiai, medžiagos parinkimas (regiono gyventojų vartojamo žodyno visumos registravimas ar jo atrinkimas pagal diferencijavimo kriterijų).

Nors Kujavija yra Lenkijos etninės teritorijos centre ir pasižymi įdomia istorija, vis dėlto šio regiono kalba, ypač leksika palyginti mažai aprašyta. Tad žodynas, kuris atitiktų autochtonų lūkesčius, turi pasižymėti turtinga makrostruktūra (kitais tarimais, turi būti sudarytas bent jau iš kelių tūkstančių antraštinių žodžių), turi būti preciziškai apibrėžtos žodžių reikšmės, iliustruojamos vartojimo kontekstu, taip pat minimaliai pateikiant gramatinių formų įvairovę, nurodant svarbiausius jų požymius.

Kolektyviai parengtas *Kujavijos kalbos-kultūros žodynas* yra diferencinio, diachroninio-sinchroninio pobūdžio, jo medžiaga rinkta „šaltinių kryžminimo“ būdu. Kaip iliustracinė medžiaga panaudoti kryptingi interviu ir leksikos klausimynai, atsižvelgta į ankstesnius leksikos rinkinius (XIX a. pabaigos), 1918–1930 metų spaudos fragmentus, sakytinio ir dainuojamojo folkloro bei stilizuotus tekstus.

Šiais laikais dialektologai sudaryti regioninės kalbos žodyną yra labai sunkus uždavinys, nes jo skaitytojai yra skirtingo išsilavinimo ir nevienodų poreikių: vieni apsiriboja pagrindinių žinių paieškomis, o kiti yra reiklesni, jiems nepakanka vien tik kalbos klausimų išmanymo. Geras

sprendimas yra **tarmės-kultūros žodynų** sudarinėjimas, nes juose geriau atskleidžiami kultūros reiškiniai. Tokie žodynai atlieka ne tik pažintines, bet ir edukacines, kalbos faktų sklaidos bei kultūros kūrimo ir išsaugojimo funkcijas.

ESMINIAI ŽODŽIAI: *žodynas, regionas, Kujavija, kultūros paveldas, dokumentacija (jamžinimas), žodyno makrostruktūra ir mikrostruktūra.*

«ДИАЛЕКТНЫЙ СЛОВАРЬ ОДНОЙ СЕМЬИ 2» – ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ ПОГРАНИЧНЫХ ГОВОРОВ

Елена КОРОЛЁВА

Daugavpils Universitātes Humanitāro un sociālo zinātņu institūts

Vienības iela 13, Latvija

jelena.korolova@du.lv

АННОТАЦИЯ. Автор этой статьи является составителем издания «Диалектный словарь одной семьи 2 (Пыталовский район Псковской области)». Пыталовские (историческое название – *Аберне*) говоры с 1920 года по 1940 год входили в состав Первой Латвийской Республики.

Первая версия словаря была издана в 2000 году, вторая, более расширенная и дополненная, появилась через 13 лет. Словарь включает в свой состав 5,5 тысяч лексем, богатый фольклорный и фразеологический материал.

Словарь является источником диалектной лексики представителей трех поколений, объединенных между собой разными семейными узами. Материал для издания автор собирала в течение 45 лет.

В статье публикуемые собранные языковые факты из области лексики и фразеологии свидетельствуют о взаимодействии пыталовских говоров с латышским языком и говорами старообрядцев Латгалии.

В Словаре представленная диалектная лексика информантов трех поколений позволяет увидеть, как она меняется, показывает динамику развития языка в одном диалекте и нескольких идиолектах. Эти изменения обусловленные разными жизненными условиями и историческими обстоятельствами.

Материал Словаря является особенно важным для исследователей пограничных говоров Латвии и России. В нем очевидны элементы взаимодействия латышского и русского языков.

«Диалектный словарь одной семьи 2 (Пыталовский район Псковской области)» – источник истории языка и жизни людей, который свидетельствует не только языковые, но и жизненные изменения.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *семейный идиолект, переходные говоры, лексика, фразеология, латышско-русское взаимодействие, говоры старообрядцев.*

ВВЕДЕНИЕ

Пыталовские говоры, изучаемые нами на примере идиолекта одной семьи, относятся к западным говорам Псковской области. Изучение пограничных говоров актуально для выявления характера языковых контактов. Источником изучения является «Диалектный словарь одной семьи 2. Пыталовский район Псковской области» (ДСОС-2, 2013). В предисловии к Словарю дается подробная информация об истории Пыталовского района. Хотя информанты родились в разных деревнях Псковской области (Малиновка, Бобыли, Поповка, Хлюстино), важным является тот факт, что все эти деревни входили и входят в состав одного говора. Этот говор можно считать переходным от псковских говоров к современным русским говорам Латгалии (юго-восточная часть Латвии, граничащая с Псковской областью). Уникальность этого говора в том, что территория Пыталовского района Псковской области, на которой функционируют эти говоры, с 1920 года по 1940 год входила в состав Первой Латвийской республики. В настоящее время эти говоры оказались на территории соседних государств – Латвии и России. Интересно увидеть общие языковые факты двух идиом, некогда функционировавших в пределах одного государства.

ОСОБЕННОСТИ СЛОВАРЯ

Словарь представляет собой попытку зафиксировать диалектную речь группы носителей одного говора, и находящихся в родственных отношениях с автором. Это не просто переиздание

«Диалектный словарь одной семьи» (Королёва, 2000), изданного автором в 2000 году, а расширенная версия прежнего словаря, поскольку сбор материала продолжался до тех пор, пока информанты были живы. Новый вариант включает еще трех информантов, что привело к расширению объема Словаря в два раза. Теперь Словарь включает в свой состав 5,5 тысяч лексем. Материал для Словаря автор собирал в течение 45 лет. Все респонденты между собой состоят в родстве, близком (мать, отец, две их дочери и муж одной из дочерей, племянница отца) или отдаленном (все остальные), и только в этом смысле словарь является словарем одной семьи, а точнее – это словарь одного семейного клана. Словарь является собранием диалектной лексики, зафиксированной от представителей трех поколений, что позволяет видеть динамику развития языка в одном диалекте и нескольких идиолектах.

Информанты

Все информанты являются коренными жителями Пыталовского района Псковской области. Бабушка, мать и тётка автора родились в деревне Малиновка, дедушка и его племянница – в деревне Бобыли, муж тётки и его родственники – в деревне Хлюстино. Словарь дает уникальный материал для сравнения этих пограничных говоров.

Материал был записан в городе Валдае Новгородской области и в городе Пыталово Псковской области, в деревне Хлюстино, в городе Екатеринбурге – в тех местах, где жили информанты в тот момент, когда проводились записи (в настоящее время живы только двое новых информантов). Наиболее интересная в плане сохранения древней основы псковского говора лексика записана от представительниц старшего поколения – матери (1899 года рождения), а также ее младшей дочери (1923 г.р.), мужа младшей дочери (1911 г.р.) и его племянницы (1917 г.р.). Материал Словаря представляет собой фиксацию лексики, отмеченной в

спонтанной речи, протекающей в непринужденной обстановке. Лексика, записанная от отца и старшей дочери, носит в основном информативный и поясняющий, комментирующий характер. Особенности сделанных записей показывают, кто из информантов является хранителем архаической основы говора.

Цели и задачи Словаря

«Диалектный словарь одной семьи» был задуман как словарь дифференциального типа. Это значит, что в словаре должна быть представлена только лексика, отсутствующая в системе кодифицированного литературного языка. Дифференциальным этот словарь является по необходимости. Составление словаря полного типа является задачей, неосуществимой принципиально и технически для одного автора. Однако задача системной подачи материала привела к тому, что этот Словарь стал, по сути дела, словарем полудифференциальным, так как в него включается и общенародная лексика, историзмы и архаизмы, профессиональная лексика, и в незначительной степени просторечная и жаргонная лексика, отражающая жизненные интересы и особенности лексикона языковой личности. Общенародная лексика включается в Словарь в том случае, если она связана системными отношениями с диалектной лексикой Словаря или отражает социальный статус диалектной личности, поскольку Словарь является Словарем нескольких диалектных личностей, связанных семейными отношениями, и дает возможность представить каждого носителя говора в профессиональном, гендерном, конфессиональном, образовательном или возрастном аспекте. В Словарь включаются также общерусские слова, известные системе литературного языка, если они развивают в говоре диалектные значения, имеют особую сочетаемость или входят в одну словообразовательную парадигму с диалектным словом. В «Диалектном словаре одной семьи» подаются, например, такие слова, как **баня**, поскольку наряду с ним отмечаются

байня, дымная баня, полудымная баня, чистая баня; блин, полностью совпадающее с литературным языком, – только потому, что есть дериват **блинок**, отсутствующий в кодифицированном литературном языке, **смеяться** отмечается в Словаре, поскольку может сочетаться с дат. падежом: *Я Зинке смеюсь: «Вот так собралась, и с вёчера собралась» (забыла самое главное), смолкнуть* подается в Словаре, так как развивает новое значение ‘замолчать, утратить способность говорить и произносить звуки’: *Упала или с пёчки, или с лежάνки, навёрно ещё годика не было, и сразу всё: как смолкла, так смолкла! (ребенок стал глухонемым)*. Существительное **суета** подается в Словаре, поскольку в говоре имеет форму множественного числа, что невозможно в литературном языке для абстрактных существительных: *Хорошов дёти, только суёт много*.

Часть слов, собранных в «Диалектном словаре одной семьи» и представляющих псковский говор Пыталовского р-на, находится в активном употреблении жителей других псковских городов, сел и деревень, а также близлежащих территорий Латгалии, где компактно проживают русские, потомки выходцев из псковско-новгородских земель. Пыталово входило в состав Латвии во времена молодости наших информантов, и этот факт отразился в Словаре в виде заимствований из латышского языка и рассказов-воспоминаний о событиях тех лет.

ФАКТЫ ЛАТЫШСКО-РУССКОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

Лексика

Из латышского языка заимствованы некоторые междометия и фразеологизмы. Причина – устный путь проникновения и прагматика говорящего: наиболее важной оказывается эмоционально-экспрессивная сфера общения, особенности речевого этикета соседей.

Ды́вень, нареч. Удивительно. *Вой ды́вень! Ды́вень – это латы́сское сло́во* (ср. *Ak dievī!*) (ДСОС-2, 2013, 93).

Ата́, межд. До свидания. *Ата́-ата́, ай да в меня́ Лину́шка, ай да в меня́ у́мница! Ну́, ата́, я пошла́!* (ДСОС-2, 2013, 18).

Ёх-ай-ды! межд. Выражает реакцию на неожиданное сообщение, вызывающее недоумение, раздражение, осуждение. *О ёх-ай-ды! Ещѐ два го́да учѝться? А в Мѝси како́й ѝета́ж? Вось-мо́й? Ой, ёх-ай-ды, высо́ко!* (ДСОС-2, 2013, 95).

Фразеология

В Словаре встречаются совпадающие с латышским языком фразеологизмы. Рассмотрим их на фоне русских говоров Латгалии. Вопрос о заимствовании балтизмов в русских говорах или русизмов в латышском языке в данном случае мы не ставим, а также не касаемся проблем славянского глоттогенеза, речь идет только о языковых соответствиях.

Образы соматическо-физиологической сферы

Pilns kā acs (*līdz malām pilns – par trauku*) <полный как глаз>, ‘полон до краев’ (LKFV, 1965, 30) – **как глаз** ‘очень полно, с краями’: *Как глаз нали́ла* (ДСОС-2, 2013, 65). Наблюдается сокращение фразеологизма в говорах за счет редукции, характерной для устной речи.

Kā ar roku atņemt <как рукой отнять> ‘как рукой сняло’: *Šīs zāles slimību kā ar roku atņēma* ‘после этого лекарства болезнь как рукой сняло’ (LKFV, 1965, 406–407) – **как рукой сняло / как рукой / как с рук сняло / как рука́м сняло / как рука́м отня́ло / как рука́м сня́ли**: *По́ехала в Ке́мери, в санато́рию, в э́той бузѝ по́купалася – как рукой сня́ло* (Малта). *Зятька́ своего́ как примали́нил* <побил>, *и кровь с но́су, и хва́тит, всё – как рукой / как с рук сня́ло* (Малта). **Как рука́м отня́ло с Хре́щѝния** (Юдовка). *Что ста́ло? Как с рук сня́ло! Табле́тку да́ла и ка́пель – как рука́м сня́ло. Я одну́ табле́тку вы́пила и*

как рука́м сня́ли (ДСОС-2, 2013, 297). Эти фразеологизмы восходят к заговорной традиции, их образность основывается на акциональной стороне заговора (HZV-3, 2003, 66). Высокая вариативность свидетельствует о частотности фразеологизма.

Justies kā salauztam <чувствовать себя как разломанным>, ‘чувствовать себя разбитым’ (LKfV, 1965, 415) – **как разла́манный** ‘усталый, разбитый, больной’: *Зна́чит мо́й ко́стки по́гóду чу́вствуют: я се́гóдня вся как разла́манная* (ДСОС-2, 2013, 125). Интересно, что компонент *чувствовать* не входит в структуру русского фразеологизма, но присутствует в контексте высказывания.

Nelikt ne pie lūpām <не класть ни к губам> ‘капли в рот не брать’ (LKfV, 1965, 272) (о трезвеннике) – *ни в рот / не брать в рот* ‘не употреблять какую-либо пищу из-за отсутствия аппетита или брезгливости’: *Своё молоко́ пил, а так чужо́го не, не по́ка́зывай! У ба́бушки сво́ей ел молоко́ и смета́ну, у Фа́тины ни в ро́т – и не по́ка́зывай!* (Малта). *Мужик в рот не мог взять ба-ранины* (ДСОС-2, 2013, 275). Фразеологизмы одной структуры и одинаковые по мотивации развивают в латышском языке и русских говорах разные значения. В говорах отличие в позиции отрицания: в пыталовских – перед глаголом, в латгальских – перед существительным.

Образы – зоонимы

Pilns kā suns blusu <полон как пес блох>, ‘у него капризы на каждом шагу, от него только и жди капризов’: *Viņš niķu pilns kā suns blusu* (LKfV, 1965, 88) – **много блох за шку́рой** ‘совесть нечиста’: **Много за тво́ей шку́рой блох!** (сильно разбаловавшейся правнучке) (ДСОС-2, 2013, 349). «Существенными семантическими признаками блохи являются – бессчетность – дробность – множественность, подвижность (проворность, прыгучесть), чернота, малый размер и способность кусаться» (СД, 1995, 197). Это во многом объясняет развитие образной семантики фраземы.

Dzīvo kā uts pa kažoku <живет как вошь в шубе> (LSP, 1957, 291) **lien kā uts kažokā** <лезет как вошь в шубу> (LSP, 1957, 188), – как *виши во швах* ‘затеряться’: *Нам за ўми не угна́ться, мы заи́вёмся как виши во швах* (Малта). Образность также основана на малом размере насекомых и их способности обитать в одежде человека.

Tikpat kā mušām medus pods ‘так же как мухам горшок с медом’ / **krīt kā mušas uz medu** <падать как мухи на мед>, ‘льнут как мухи к меду’ (LFV, 2000, 697) / **līp kā mušas ap medus podu** <липнуть как мухи вокруг горшка меда>, ‘льнут (липнут) как мухи к меду; так и льнут’ (LKfV, 1965, 290) – **как в мёд му́хи лэ́зть** ‘стремиться любым путем проникнуть куда-н., где очень хорошо’: *Где мёд, там и му́хи* (Екабпилс). *Все в депута́ты лэ́зут как в мёд му́хи* (ДСОС-2, 2013, 122). Развитие образности фразеологических единиц – результат наблюдения над жизнью насекомых – «давления жизни» (Арутюнова).

Kā aklai vistai [mieža] grauds <как слепой курице [ячменное] зерно>, ‘нежданно-негаданно подвезло; будто свинья на рыле принесла (фразема, распространенная в русских латгальских говорах); словно с неба свалилось’ (LKfV, 1965, 524) – **слепой ку́рице зерно́** ‘неожиданно подвезло’: *Повезло́ – попалó слепой ку́рице зерно́!* (Пыталово). В толковании семантики латышского фразеологизма авторами латышского словаря использован фразеологизм *будто свинья на рыле принесла* ‘словно с неба свалилось (о неожиданно появившейся прибыли)’, являющийся, судя по всему, калькой с латышского языка, этот фразеологизм также зафиксирован в пыталовских говорах: *Ей к празднику как свинья на рыле принесла – надо Зинины деньги прокупить* (ДСОС-2, 2013, 283).

Образы окружающей природы

Kā koka gabals (nejutīgs) <как кусок дерева (нечувствительный)>, ‘настоящая деревяшка; настоящий истукан’ (LKfV,

1965, 231) – **кусóк дёрева** ‘бесчувственный человек’: *Вот где кусóк дёрева, и ничего не сдёлаешь* (ДСОС-2, 2013, 146). Следующий шаг в развитии семантики этого фразеологизма представлен в говорах староверов Латгалии: **кусок дурака, змея кусок, чёрта кусок**: *Только вы Сорокина не берите в свою компанию: дурака кусок!* (Малта). *Там змея кусок, там такой бес невиданный!* (Малта). *Тебя тоже хватает – чёрта кусок – и запела, сатана!* (Малта). «Деревянная» метафора зародилась в рамках растительного кода. Толчком для развития деревянной метафоры стала неподвижность дерева, твердость и прочность древесины. Использование дерева в качестве строительного материала делает возможным взаимодействие растительной метафоры со строительной. Появляется мотив обработки дерева, связанный с представлениями о культуре и образованности человека» (Березович, Леонтьева, 2004, 374–376). Кусок дерева, по-видимому, невозможно подвергнуть обработке, следовательно, кусок усугубляет впечатление исконности «деревянной» метафоры.

Образы, связанные с трудовой деятельностью,
и артефакты

Klāt kā nagla <тут как гвоздь>, ‘тут как тут’ (LFV, 2000, 6) – **сидеть как гвозд** ‘сидеть, не двигаясь’: *Вот сижу́ как гвозд: и вода подán, нацёжен, как то́лько вставáть – томíт* (ДСОС-2, 2013, 64); **Сидíт во така́я как гвозд** (Даугавпилс). Один и тот же образ развивает в латышском и русском языках разные значения: в латышском – значение быстроты возникновения и присутствия в каком-то месте, в русском – неподвижности.

Kā no vienas liestes ņemtī <как из одной колодки взяты> ‘на одну колодку [скроены, сшиты]’ (LFV, 2000, 618) – **(сделанный) на одíн копы́л** <деревянная колодка, служащая меркой для изготовления обуви> ‘на одно лицо, похожи’: *Онí с Рябíниным, онý на одíн копы́л!* (о супругах); *Онí с Мýсей на одíн копы́л*

сделаны! (об отце и дочери) (ДСОС-2, 2013, 135). На основе прототипического образа колодки в говорах развивается новая фразема *на свой копыл* ‘на свой лад, по-своему’: *Всё-то у него на свой копыл* (Эглайне).

Bērt kā zirņus <сыпать как горохом>, ‘горохом сыпать’ / *pobērt kā zirņus* <посыпать как горохом>, ‘отбарабанить, протараторить’ (LKFV, 1965, 539–540) – *как горóх сыпать* / *как горóх* ‘говорить безостановочно, без умолку’: *Язык не обернуть – что за истуканы! Дóма как горóх сы́плет!* (ДСОС-2, 2013, 71). *Ты привык как горóх* – *высыпался сразу, укатился и всё* (о быстром темпе речи) (Даугавпилс). Образ основан на быстроте качения рассыпавшегося гороха и производимом им звуковым впечатлении неоднородности массы.

В говорах староверов Латгалии зафиксирован вариант общенародного фразеологизма *как об стенку горох* / *как в стéнку горóхом* / *как до стéнки горóх* ‘бесполезно говорить’: *Другóму долб́и ты, долб́и – как в стéнку горóхом* (Малта). *Ни за что, как до стéнки горóх, ни за что не сня́ла!* (Даугавпилс).

В пыталовских говорах зафиксирован общенародный вариант, поэтому он не вошел в Словарь.

No miega kažoka neizšūs <из сна шубу не сошьёшь> (LSP, 1957, 63) – *Ба́ба Ка́тя всегда́ говори́ла: «Сон – дура́к, со сна шу́бу не сошьёшь»* (ДСОС-2, 2013, 299).

Ko pats vārīsi, to pats ēdīsi <что сам сварить, то сам и будешь есть> (LKFV, 1965, 498), *kādu putru ievārīsi, tādu izstrēbsi* <какую кашу заварил, такую и выхлебаешь> ‘как замешал, так и выхлебаешь’ (LKFV, 1965, 389), *kādu putru vārīsi, tādu izēdīsi* <какую кашу сварить, такую и съешь> (LSP, 1957, 191) – *хоть пересолить, но вы́хлебатъ* ‘совершить решительный поступок и пережить последствия’: *Хоть пересолить, но вы́хлебатъ!* Ба́бушка про себя́ говори́ла: «Хоть пересоли́ла, но вы́хлебала» – *про эту Ду́ньку-то!* (едва не убила из-за ревности соперницу, но в результате вернула мужа) (ДСОС-2, 2013, 61).

Как видим, в данном случае не наблюдается полного соответствия сопоставляемых пословиц. Во-первых, латышские пословицы имеют более широкое значение. Правда, в латышском языке отмечается пословица *kur nu putra bez sāls!* <какая каша без соли!> Во-вторых, используются разные синтаксические структуры. В латышском языке местоименно-соотносительное придаточное предложение, в русском – противительное-уступительная синтаксическая конструкция. Значения ‘сварить’ и ‘каша’ в русском фразеологизме уходят в пресуппозицию, зато в структуру вводится глагол-конкретизатор с отрицательным значением *пересолить*. В говорах, кроме прямого, этот глагол имеет и переносное значение: ‘совершить решительный поступок, противоречащий общественной морали’. Соль в народной культуре может не только использоваться как оберег, но и связываться с негативными коннотациями. «Во время обеда на крестинах отцу ребенка давали ложку сильно подсолённой каши, чтобы он знал, как «солону и горько рожать» (СМ, 1995, 365).

Kāda sakne, tāda atvase <каков корень, таков и отросток> (LS, 1955, 286), *kāds celms, tāda atvase* <каков пень, таков и отросток> – *какие пёнушки, такие и отростёлочки* (ДСОС-2, 2013, 203). Это – калька с латышского языка.

Образы религиозной сферы

Kā pašā dieva sūtīts <как самим Богом посланный>, ‘будто самой судьбой (самим небом, самим богом) послан’: *Tu pāš kā pašā dieva sūtīts!* (LKFV, 1965, 131) – *как Бог послал / как Бог принёс* ‘неожиданно повезло (о неожиданном появлении кого-л. в нужную минуту)’: *Хоть в оди́н конёу, как Бог послал маши́ну мне, тудá пеишкóм 12 кило́метров ишла́, тудá далёко: за Ру́жанам онý живúт.* (Круки) *Егó как Бог принёс, он пришёл узна́ть у квартира́нтов, когда́ я приёду* (ДСОС-2, 2013, 28). В данном случае различие латышского и русского фразеологизма идет по линии использования пассивной и активной грамматической конструкции.

Velns deviņus pārus vīžu noplēš, kamēr viens pāris saprecas <черт девять пар лаптей сплетет, пока одна пара поженится> (LS, 1955, 183) – *Много бес лаптёй дерёт, пока их вместо соберёт: такой такого и найдёт* (Малта). *Много бес лаптёй содрал, пока их в одно место собрал* (Малта). *Много чёрт лаптёй сплёл, пока их вместе свёл* (Малта). *Чёрт не одні лапти стоптэл, пока их вместо собрал* (Пыталово).

Līst vai no ādas ārā (laukā) <лезть из кожи наружу> ‘из кожи вон лезть’ – *из кожи вывернуться / с кожи вырываться / вылезать из кожи / с кожи вылезти / из кожи вон вылезти / вылезать вон из кожи / из кожи вон выпяливаться: И собирай таких лохмότηев, как он нанизэл, он мог бы из кожи вывернулся бы!* (о выступлении эстрадного певца) (Малта). *Он с кожи вырывэлся – его сйна тронули* (Малта). *Другой поднял бы скандал – с кожи вылез бы* (Малта). *Из кожи вылезь!* (Малта). *Рányше с кожи выворáчивались, чтобы плáтье показáть, а тепёрь с плáтья выворáчиваются, чтобы пуп показáть* (Санаужи). *Совсём из кожи вон вылез!* *Не вылезáй вон из кожи!* (ДСОС-2, 2013, 59). *Чегó из кожи вон выпяливается?* (о ребенке) (ДСОС-2, 2013, 60). Появление ряда фразеологизмов восточнославянского происхождения «связано с мифическими представлениями об оборотнях, которые могут сбрасывать с себя человеческую кожу и превращаться в животное» (СРФ, 1998, 269). Как видим, в говорах представлена целая серия таких фразеологизмов. Варьирование в них происходит за счет глагольных лексем.

Iet pie dūšas <идти к душе> ‘нравится; по вкусу’ (о еде) (LKFV, 1965, 142) – *к душе / к сёрдцу* ‘охотно, с желанием (о еде)’: *Я говорю, что дёньги уплатишь – и не к душе съешь* (ДСОС-2, 2013, 92). *Грибóв поёла, так хорошó, к душе прýмо!* (ДСОС-2, 2013, 92). *Кýрицу зарéжешь, стушкúешь – это к сёрдцу* (Мыченки). Как видим, в данном случае глагол в условиях устной речи утрачивается. В латгальских говорах наблюдается метонимическая замена лексемы душа словом *сердце*, поскольку сердце выступает как обиталище души.

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ГОВОРОВ СТАРОВЕРОВ ЛАТГАЛИИ С ПЫТАЛОВСКИМИ ГОВОРАМИ

Лексика

Параллельно с работой над «Диалектным словарем одной семьи» автор долгие годы изучает язык старообрядцев, проживающих с 17 века на территории Латгалии. Это позволило зафиксировать общие явления для тех и других говоров (Королёва, 2003, 122–135). Наблюдается общий пласт в использовании прежде всего собственно диалектных лексем, например: *вёкша* – ‘белка’; *глумой* – ‘рассеянный’; *глумовáтый*; *разглуми́ться* – ‘задуматься, уйти в себя’; *звя́гать* – ‘надоедать просьбами’; *опановáть* – ‘досаждать (о насекомых)’; *освё́ривать* – ‘перевешивать, перетягивать своим весом’; *пáмжа* – ‘беда’; *пёлы* – ‘отходы после обмола зерна’; *перекули́ться* – ‘потерять равновесие, перевернуться через голову’; *стеба́ть* – ‘бить, ударять’; *сукора́дка* – ‘сплетница’; *толока́* – ‘коллективная взаимопомощь’; *хабу́ня*, *хабу́нька* – ‘избушка’; *хвиль* – ‘пурга, метель, вьюга’; *чи́тый* – ‘трезвый’; *ши́бер* – ‘заслонка в печной трубе’.

Словообразование и грамматика

Общий пласт наблюдается и в сфере словообразования наречий: в *мешёчек* / в *мешо́чек* – ‘о способе варки яиц, при котором желток остается мягким’; в *разб́роску* – ‘в беспорядке’; в *расто́пырку* – ‘широко расставив ноги’; в *ро́ссыпь* – ‘в рассыпанном виде’; *гру́дам* – ‘в большом количестве’.

Общими являются и наиболее продуктивные словообразовательные средства, действующие в обеих языковых системах при словопроизводстве глаголов, существительных, прилагательных. Например, глагольный префикс *с-* в значении законченности действия: *гада́ть* – *сгада́ть*; *глода́ть* – *сглода́ть*; *еха́ть* – *съеха́ть*, *идти́* – *сойти́*, *казни́ть* – *сказни́ть*, *пить* – *спить*; продуктивность префикса *за-* у всех частей речи; суффикс *-ин-*

со значением единичности активно используется в словопроизводстве существительных женского рода: *апельси́нина, газе́втина, котле́втина, лапи́шина, макарони́на*; суффикс **-ок-** – в словообразовании уменьшительно-ласкательных существительных мужского рода: *блино́к, снопо́к, фонаре́к, хлево́к*; префикс **о(б)-** – в образовании существительных со значением остатка чего-л.: *обно́шиши* – ‘обноски’; *опо́еши* – ‘жидкость, остающаяся на дне сосуда после использования содержимого’; *осе́вки* – ‘отходы, остающиеся после просеивания зерна’; *ото́пки* – ‘изношенная обувь’; *охво́стье* – ‘остатки’; *охломо́тье* – ‘самые плохие отходы’; *охло́пок* – ‘остаток пряжи’; суффикс **-енн-** – в словопроизводстве прилагательных со значением большой степени проявления признака в говорах староверов встречается sporadically, а в пыталовских говорах является продуктивным: *боеве́нный, больш́енный*. Сходными являются и грамматические диалектные особенности в сфере имен существительных: *сту́ло, крыле́ц, полотё́нец, воро́ты, гла́зы, дре́вы*.

Фразеология

Фразеологический материал также может совпадать в русских пограничных говорах Псковщины и Латгалии. Приведем фразеологизмы, отмеченные в ДСОС-2, русских говорах Латгалии и «Словаре псковских пословиц и поговорок».

Бары́шй вы́пить. Отметить застольем совершенную сделку, подряд. *Дава́й бары́шй вы́пьем* (Даугавпилс). *А цыга́ни ко́ни продаду́т и пьют бара́шй* (Прейли). *Бары́шй вы́пили* (ДСОС-2, 2013, 21).

Ба́тюшки све́ты! Межд. *Иду́ по ле́су, гляжу́: колдо́бина, подошла́, а там, ба́тюшки све́ты, зме́и так и киша́т!* (Трене). *Да́йка мне темпе́рату́ру сме́рять: ба́тюшки-све́ты, 39!* (ДСОС-2, 2013, 21).

Беды́ не оберёшья. Беды не избежишь. *Обку́са́ть како́во рябя́нёнка, бя́ды ня обя́рёсья, э́то ж ня кот, да яна́ и няма́лово*

ро́сту вы́росиши (Даугавпилс). *Я и говорю́: я за э́ты дельи не беру́сь – тут беды́ не оберёшься – Госпо́дь с им!* (о ремонте дома) (ДСОС-2, 2013, 22).

Без слова. Безотказно, без возражений, по первой просьбе всё сделать. *Попроси́ла оди́н раз бураки́ поца́пать, она́ без слова́* (Калишево). *Сын сказал: «Я бы плати́л без слова́»* (сиделке) (ДСОС-2, 2013, 294).

Бёлый день. Светлое время суток. *Сидела́ до бе́лого дня, боя́лась вы́йти* (Прейли). *Как тебе́ не сты́дно в бе́лый день по чужи́м огоро́дам! Вот просну́лась – у́же бе́лый день* (ДСОС-2, 2013, 23–24).

Бросаться на стёнку. / На стёнки кидаться. Испытывать сильную боль. *Этому зуб хвати́л, ма́леу кидается на стёнки* (Малта). *В меня́ ухо коло́ло, мне да́ли такую́ мазь, я броса́лась на стёнку, но бро́сило ухо* (ДСОС-2, 2013, 34).

Быть из красы́. / С красы́. Не отличаться красотой. *У Са́шки Зи́на не с красы́, а у Вита́лия с красы́, да спи́лась* (ДСОС-2, 20123, 139). *Франти́шек был не с красы́. (Тиша).*

В беду́ вле́зть. Попасть в неприятную историю. *Пото́м он пойдёт в богаде́льню, хви́щу, Ма́рфа, – во́ я в беду́ вле́зла!* (Калишево). *Ай-я-яй, как я в беду́ вле́зла!* (Калишево). *На Ва́ськине Шлапако́ва Та́ська обряжа́ться-то на́до, так она́ привя́зывала (маленького ребенка к кровати) вот тут перепоя́шет, но она́ не вле́зет ни в каку́ю беду́!* (ДСОС-2, 2013, 22).

В глаза́ сказа́ть. Сказать открыто. *И яму́ в глаза́: «Отда́й ба́бы телефо́н!»* (Малта). *А кто в глаза́ ска́жет?* (ДСОС-2, 2013, 65) – (СППП, 2001, 25).

В голову́ вошло́. / В голову́ вошло́ мнени́е. Неожиданно пришло в голову. *А пото́м мне вошло́ в голову́: Се́баж, тут же недалеко́ Се́беж, он дале́ко не мог уйти́, а его́ ка́к-то переверну́ли и назва́ли Се́баж* (Зуи). *А в во́череди я сидела́, мне вошло́ в голову́, а как сказа́ла про Но́вгород, и распрóсу ника́кого не́ было (у врача)* (ДСОС-2, 2013, 48) – (СППП, 2001, 29).

В го́лову молоко́ ударя́ется. / В го́лову молоко́ ударя́ет. Послеродовая горячка. *Када́ теля́ется коро́ва, молоко́ ударя́ется в го́лову, получа́ется моло́чный поре́з* (Малта). *У же́нщин то́же по́сле ро́дов в го́лову молоко́ ударя́ет: Лёночка Гашиуко́ва же от э́того в психу́шку попа́ла и ребё́нка чуть не загуби́ла* (ДСОС-2, 2013, 68).

В килу́ны и́дти. / В килу́ны подыма́ться. Испытывают потребность в случке (о свинье). *В охóту и́дти – э́то про всех живо́тных, а в килу́ны и́дти – то́лько про сви́ней* (Резекне). *В килу́ны сви́нья подыма́ется.* (ДСОС-2, 2013, 129).

В крючо́к скрути́вша. / Согну́вша в круг. Сгорбившись от болезни. *Ён скрути́вша в крючо́к* (старик) (Зуи). *Ню́рка раска́зывала: со́всем согну́вша в круг* (сестра) (ДСОС-2, 2013, 298).

В па́мь вóйти. Очнуться, прийти в сознание после обморока. *Дед наш ссума́тился со́всем, говори́т: «Бы́ла ба́ба Ма́ня и пропа́ла ба́ба, и не́ту» – вспо́мнил, в па́мь вои́ёл!* (Зуи). *Крича́ла на бла́жь и в па́мь не вои́ла* (ДСОС-2, 2013, 48).

Как Бо́га жда́ть. О долгом ожидании. *Как нико́го нет, Фро́сю жду как Бо́га.* (Прейли). *Э́то ещѐ вснос, а е́сли бы невсно́с, и ждал бы его́ как Бо́га, а его́ всё нет* (о враче). (ДСОС-2, 2013, 54).

Как у́тка мо́крый. О мокром насквозь вследствие дождя или усиленного потоотделения человеке. *Пока́ пала́ту мы́ла, мо́края, как у́тка* (Даугавпилс). *Сѐргей в до́ж коси́л – мо́крый как у́тка* (ДСОС-2, 2013, 125).

Карма́н толсто́й. / Карма́н то́лстый. Богач. *Бы́л карма́н толсто́й* (Пизани). *Карма́н толсто́й, так мо́жно!* (Даугавпилс). *Так вот наре́жу кро́ечки хлѐба, а е́сли карма́н то́лстый, ма́сла коро́вьего* (ДСОС-2, 2013, 127).

Ку́тний зуб. / Ку́тный зуб. Последний зуб, зуб мудрости. *Всѐ распу́хло, боли́т ку́тний зуб, вну́чке Ната́шеньке ны́нче ле́том разре́зали, не мо́жет проби́ться* (Матэли). *Са́мые за́дние послѐдние – ку́тные зу́бы* (ДСОС-2, 2013, 146). Прилагательное кутный в говорах староверов имеет твердую основу, в пыталовских говорах – мягкую.

Лёшее яблоко. Дикое яблоко. *Бывало набéрут éтых лёших яблoк и на чердáк расстéлют, чтоб онý морóзу взыáли, онý морóзу взы́миши, и кýсель кака́я – вкúсно! А тапéрь вот антóновка, свой яблoк не хóчешь есь* (Калишево). *У нас бýло два са́да, нам не нáдо бýло лёшие яблoки есь!* (ДСОС-2, 2013, 149).

На зáйца éхать. / На зáйчика éхать. Ехать без билета. *Еду покá на зáйчика* (в трамвае) (Даугавпилс). *Вот мы éхали, я éхала на зáйца* (ДСОС-2, 2013, 115). В литературном языке используется фразеологизм **éхать зáйцем**. Интересно, что синтаксема со значением способа передвижения имеет одинаковую синтаксическую структуру в обоих пограничных говорах.

Никакíх делóв. Никаких препятствий. *Никакíх делóв – где нáдо, поезжáйте!* (Малта) *«Мáма, мы теб́я на риск берём! – Поéду и всё, никакíх делóв!»* (ДСОС-2, 2013, 81).

С в́иру с болóту. / С в́иру с болóта. Неизвестно откуда (о человеке). *Приéхали с в́иру с болóту* (Даугавпилс). *С в́иру с болóта тóже не хотéлося брать кумов́их* (ДСОС-2, 2013, 44) – (СППП, 2001, 25).

С затóном. Об упрямых детях и животных. *Детéй с затóном уч́или кáшей берёзовой – как вв́идит отцá, вздрáгивал, тря́сётся ребёнок – зачём éто?* (Гравёры). *Так тот вóвсе с затóном: вопрётся и всё, как конь с затóном!* (о ребенке) (ДСОС-2, 2013, 112) – (СППП, 2001, 41).

С лица смениться. Измениться в лице. *В воскресенье была в церкви, кул дверей молилася. Души метрики читали, я с лица сменилася.* Частушка (Ф, 2004, 123). *Весь с лицá смени́вши: вóлосы расхóхлáчены – на рогáтого похóж!* (ДСОС-2, 2013, 295) – (СППП, 2001, 50).

С ногí на ногú. Медленно, не спеша, едва (о передвижении). *Кулётся с ногí на ногú, ужé не дёржут нóги* (о пожилom человеке) (Даугавпилс). *Могл́и с ногí на ногú идт́и!* (ДСОС-2, 2013, 119).

Сирóтская зимá. Теплая зима без сильных морозов и снега. *У нас тóже зимá сирóтская сто́ит, снéгу нет, бывáло, январь-*

февраль носу не высóвывай, снэгу-то – сўтками не моглi завестiсь, к тридцiтке жмёт (Малта). *Сирóтская зимá нынче – не морóзная* (ДСОС-2, 2013, 289). В пыталовских говорах с этим значением употребляется фразеологизм *беднякукая зима*, отсутствующий в говорах староверов Латгалии.

Сравнение фразеологизмов, совпадающих с латышским языком, обнаруживает бóльшее сходство пыталовских говоров с латгальскими говорами староверов, чем с псковскими, зафиксированными в «Псковском областном словаре» и «Словаре псковских пословиц и поговорок».

Фольклор

Отмечен и общий для данного пограничного региона фольклорный материал. Например, пословицы и поговорки: *Вдáха – пiво, невдáха – квас; Нет тако́го молоду́а, кото́рого не обманiло бы вину́о; Одiн язýк и в бóдeнь день и в прáздник; От хоро́шей жiзнi кóдри выóтcя, от плохóй – секóтcя; Хвастлiвого от богáтого не отличiшь; Час минёшь и век живёшь; Что мiру, то и бáбьему сýну*. В русских говорах Латгалии она звучит иначе. В обоих случаях используются местоименно-соотносительные предложения, которые оформляются разными союзными средствами: *Как мiру, так и бáбиному сýну*. По-иному звучат и некоторые общеизвестные пословицы: *Век сжить – не мех сшить; Вóлка вспóмни – и волк тут* (дословно соответствует латышской пословице) – в говорах староверов Латгалии отмечается в форме: *О вóлке рeчь, и волк навстрéчь; Пожалéл волк кобы́лу – оставил хвост да гриву; Спасiбо за обéд, что поéл дармоéд; Сулiха недáхе роднáя сестрá; в говорах староверов Не боится волк собаки, да не любит звяги* у пыталовских информантов звучит как *Волк собáки не боiтся, да брызгi не лóбит*; пословица *Однi глáзы смею́тся и пла́чут* в говорах староверов Латгалии имеет незначительные изменения в грамматическом и синтаксическом оформлении *Однiи глáзы и смею́тся, и пла́чут; Помирáть собира́ешься, а пóле сей* в пыта-

ловских говорах звучит так: *Собира́йся помира́ть, а по́ле засева́й* и *Сам помира́й, а по́ле бо́дрым се́менем засева́й*. Пыталовская пословица *Один и в каше загинешь* в наших говорах имеет вид: *Один человек и в каше пропал*. Отмеченная вариативность объясняется устной формой бытования фольклорного материала, демонстрирует особенности варьирования, характерные для русской разговорной речи и диалектного языка. Б. Н. Путилов пишет о диалектной специфике фольклора: «Она есть не наличие редких (или даже уникальных) форм, но скорее специфическая интерпретация общего, что в свою очередь представляет собой частный случай более общей вариативности народной культуры» (Путилов, 1994, 145).

Встречаются и общие для пограничных говоров частушки:

На окошке два цветочка, голубой и синенький, лучше с маменькой расстаться, чем с тобой, мой миленький (Фольварк). *Кто хозяин в этом доме? Разрешите станцевать, я не буду крепко топать, буду только подпевать!* (Фольварк).

СЛУЧАИ СОВПАДЕНИЯ ЛЕКСИКИ СЛОВАРЯ ГОВОРОВ ЛАТГАЛИИ И ДРУГИХ ПСКОВСКИХ ГОВОРОВ

Лексика

Вгул – ‘в слух’; **ведельё** – ‘наземная часть растения’; **векову́ха** – ‘старая дева’; **ве́рбница** – ‘вербное воскресенье’; **ве́ред** – ‘вред’; **вереза́ться** – ‘наносить себе вред’; **вир** – ‘омут’; **вихо́р** – ‘вихрь’; **вы́смотреть** – ‘выглядеть’; **гни́ла** ‘глина’; **голова́шки** – ‘изголовье’; **го́лью** – ‘ничем не заедая’; **гомони́ть** – ‘разговаривать’; **гу́ща** – ‘ячменная кша’; **духови́тый** – ‘душистый’; **ды́мник** – ‘отверстие для выхода дыма’; **ды́глый** – ‘крепкий, здоровый’; **екта́ться** – ‘икаться’; **ерзы́хнуть** – ‘соскользнуть’; **лакши́ть** – ‘лакать’; **со́чить** – ‘искать’; **сурукáть** – ‘отскребать’; **чи́тый** – ‘трезвый’; **чи́сленник** – ‘календарь’.

УНИКАЛЬНЫЙ ЯЗЫКОВОЙ МАТЕРИАЛ СЛОВАРЯ

Современные псковские говоры являются продолжением древнерусских диалектов, прежде всего древнепсковского и древненовгородского и в меньшей степени – ростово-суздальского. На этой территории сохраняется многое из того, что не представлено в древнерусской письменности. Информанты старшего поколения явились носителями архаического типа говора (напомним, что двое из них родились в конце 19 века), что позволило зафиксировать диалектную лексику, отсутствующую даже в псковском словаре¹, составляемом диалектологами Санкт-Петербургского университета и Псковского университета в соответствии с идеями, выдвинутыми организатором и вдохновителем словаря Б. А. Лариным. Так, в трех первых томах *Псковского областного словаря* отсутствуют такие лексемы: *боевѣнный, боевѣнка, брекотун, брыхмѣться, бублі, бублістый, буділка, бурзіть, бѣлишное, горенковѣтый, гором, грушный, гым, гыркanye*.

В ряде случаев наш Словарь представляет дополнительный материал и в сравнении с таким капитальным трудом, как близкий к завершению «Словарь русских народных говоров»², являющийся сводом всей русской диалектной лексики. В двух томах этого словаря, взятых для сравнения произвольно, отсутствует 45 лексем, зафиксированных нашим словарем. Например, такие: *баклѣжка, бахморіна, бѣрковеу, вокѣт, ворожбѣя, впѣкать, вперѣться, вповалѣя, впотѣчку, впридѣржку, вслепучую, вснос, встрымиться, второтѣлка, втрапиться, вхвѣлю, выбѣрывать, выкладѣться, вымышлѣть, грознь*.

¹ Псковский областной словарь с историческими данными. Вып. 1, 1967; вып. 2, 1973; вып. 3, 1976; вып. 6, 1984; вып. 7, 1986; вып. 8, 1990; вып. 9, 1994; вып. 10, 1994; вып. 11, 1995; вып. 14, 2004. Ленинград.

² Словарь русских народных говоров. Гл. ред. Ф. П. Филин. Вып. 1, 1965; вып. 2, 1966; вып. 5, 1970. Ленинград.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Предварительный взгляд на пограничные говоры дает основание предположить, что в области лексики и фразеологии пограничные говоры Пыталова обнаруживают больше сходства с русскими латгальскими говорами, чем с псковскими материковыми говорами. Своеобразие фразеологической системы псковских пограничных говоров связано с влиянием на них латышского языка.

Словарь дает прекрасную возможность выявить польское и белорусское влияние на пограничные говоры. Это является задачей дальнейших исследований.

Литература

- Березович Е. Л., Леонтьева Т. В., 2004, Языковой образ дурака: этнолингвистический аспект. – *Язык культуры: Семантика и грамматика*. Москва.
- ДСОС-2, 2013 – Королёва Е. Е., *Диалектный словарь одной семьи 2 (Пыталовский район Псковской области)*. Daugavpils: Saule.
- Королёва Е. Е., 2000, *Диалектный словарь одной семьи (Пыталовский район Псковской области)*. Ч. 1–2. Daugavpils: Saule.
- Королёва Е. Е., 2003, Словообразование имен существительных мужского рода со значением лица в старообрядческих говорах Латгалии и псковских народных говорах (история и современность). – *Псковские говоры: синхрония и диахрония*. Псков, 122–135.
- LKFV, 1965 – Čaibuļiņa D., Ozoliņa Ņ., Plēsuma A. *Latviešu-krievu frazeologiskā vārdnīca*. Rīga.
- LFV, 2000 – Laua A., Ezeriņa A., Veinberga S. *Latviešu frazeoloģiskā vārdnīca: 2 sējums*. Rīga.
- LS, 1995 – Niedre J., Ozols J. *Latvieši sakām vārdi un parunas*. Rīga.
- LSP, 1957 – Kokare E. *Latviešu sakām vārdi un parunas*. Rīga.
- Путилов Б. Н., 1994, *Фольклор и народная культура*. Санкт-Петербург.
- Псковский областной словарь с историческими данными*, вып. 1, 1967; вып. 2, 1973; вып. 3, 1976; вып. 6, 1984; вып. 7, 1986; 8, 1990; вып. 9, 1994; вып. 10, 1994; вып. 11, 1995; вып. 14, 2004. Ленинград.
- СД, 1995 – *Славянские древности. Этнолингвистический словарь* 1. Москва.
- СМ, 1995 – *Славянская мифология*. Москва, 364–365.
- Словарь русских народных говоров*, 1970. Гл. ред. Филин Ф. П. Вып. 1, 1965; вып. 2, 1966; вып. 5, 1970. Ленинград.
- СППП, 2001 – *Словарь русских пословиц и поговорок*. Составители В. М. Мокиенко, Т. Г. Никитина. Санкт-Петербург.

- СРФ, 1998 – Бирих А. К., Мокиенко В. М., Степанова Л. И. *Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник*. Санкт-Петербург.
- Ф, 2004 – *Русский фольклор в Латвии. Частушки. Собрание И. Д. Фридриха*. Составитель Абызов Ю. И. Рига.
- HZV-3, 2003 – Королева Е. Е. *Диалектная фразеология – зеркало народной культуры*. – Humanitāro zinātņu vēstnesis. № 3. Daugavpils.

Список населенных пунктов записи диалектной речи:

Даугавпилсский район: Даугавпилс, Эглайне

Екабпилсский район: Екабпилс, Трене

Краславский район: Калишево, Матэли

Прейльский район: Мыченки, Пизани, Прейли, Санаужи, Тиша

Резекненский район: Зуи, Круки, Малта, Резекне

„VIENOS ŠEIMOS TARMINIS ŽODYNAS 2“ – PARIBIO TARMĪŲ TYRIMO ŠALTINIS

Jelena KOROLIOVA

*Daugpils universiteto Humanitarinio fakulteto
Komparatyvistikos institutas, Latvija*

ANOTACIJA. Šio straipsnio autorė yra leidinio „Vienos šeimos tarminis žodynas 2 (Pskovo srities Pytalovo rajonas)“ sudarytoja. Pytalovo (autentiškas pavadinimas – *Aberne*) tarmių plotas nuo 1920 iki 1940 metų priklausė Latvijos Respublikai.

Pirmoji Žodyno versija buvo išleista 2000-aisiais metais, o antroji, gerokai išplėsta ir papildyta, pasirodė po 13-os metų. Žodyną sudaro 5,5 tūkstančiai leksemų, jame gausu folkloro ir frazeologijos elementų. Tai trijų skirtingų kartų atstovų, kuriuos sieja įvairūs giminystės ryšiai, tarminės leksikos šaltinis. Žodyno autorė tyrė jų kalbą ir medžiagą leidiniui rinko 45-erius metus.

Straipsnyje pateikiama vertingų leksikos ir frazeologijos pavyzdžių, leidžiančių daryti išvadą apie tam tikrą Pytalovo tarmių sąveiką su latvių kalba ir Latgalos sentikių tarmėmis. Žodyne pateikti tarminės leksikos pavyzdžiai atspindi trijų giminystės ryšiais susijusių kartų leksikos pokyčius, šeimos idiolekto ypatumus, nulemtus skirtingų gyvenimo sąlygų ir istorinių aplinkybių. Žodyno medžiaga ypač vertinga tiriant Latvijos ir Rusijos paribio tarmes. Joje matyti latvių ir rusų kalbos tarpusavio sąveikos elementų.

„Vienos šeimos tarminis žodynas 2 (Pskovo srities Pytalovo rajonas)“ – skirtingą gyvenimo patirtį sukaupusių žmonių kalbos istorijos įamžinimo šaltinis, kartu atskleidžiantis ne tik kalbos, bet ir jos vartotojų gyvenimo kaitą.

ESMINIAI ŽODŽIAI: šeimos idiolektas, pereinamosios tarmės, leksika, frazeologija, latvių ir rusų kalbos elementų tarpusavio sąveika, sentikių tarmės.

„THE DIALECTAL THESAURUS OF ONE FAMILY 2” – SOURCE OF RESEARCH ON FRONTIER DIALECTS

Елена КОРОЛЁВА
Daugpils University, Latvia

SUMMARY. „The Dialectal Thesaurus of One Family 2” describes the dialectal speech of a group of speakers of one subdialect connected by family bonds and being in kin relations with the author. Kin relations with the speakers of dialectal speech made it possible for the author to study the dialectal speech of one family from inside, being „one’s own” among them and throw the light on the linguistic topics that usually remain beyond the dialectologists’ scope of vision. This makes the thesaurus a unique collection of dialectal lexis in Pskov border area. This territory was a part of Latgale before 1940. Contemporary Pskov dialect carries on the old Russian dialects, first of all old-Pskov and old-Novgorod ones. The materials of the thesaurus make it possible to single out the ancient layers of lexis.

„The Dialectal Thesaurus of One Family 2” is an extended version of the research volume that was published in 2000. Then it was a thesaurus of one family, while the present one includes two families.

Introduction of new speakers of the dialect makes it possible to regard the previously gathered material in a comparative perspective. The systemic relations in lexis become especially obvious now, as a great number of synonyms and new meanings of old words appear. The volume of the thesaurus has grown twice, i.e. the lexicon of both families is presented to an equal extent. The present thesaurus, a dialectal thesaurus of two families, reveals the linguistic differences that exist even between related families living in the territory of one subdialect. In this sense the thesaurus may serve as the material of comparative studies of the most diverse directions: this may be comparison of the language of eight dialect linguistic personalities, representatives of three different generations, comparison of the language of two families, that of males and females.

In this article the author analyses lexemes and idioms from the present thesaurus which are similar to lexemes and idioms in Latvian, in Latgalian Old Believers’ dialects and other Pskov dialects.

KEYWORDS: *dialectal speech of one family (idiolect of Family), frontier dialect, lexis, phraseology relationship between Latvian and Russian, Latgalian Old Believers dialect.*

TARMIŲ FAKTŲ PATEIKIMAS AKADEMINIAME LIETUVIŲ KALBOS ŽODYNE

Gertrūda NAKTINIENĖ

*Lietuvių kalbos instituto Lexsikografijos centras
P. Vileišio g. 5, Vilnius, Lietuva
lki@lki.lt*

ANOTACIJA. Straipsnyje aptariamos tarmių leksikos pateikimo akademiniame *Lietuvių kalbos žodyne* (t. I–XX, 1941–2002) ypatybės, jo elektroninių variantų (2005, atnaujinta versija 2008, antras elektroninis leidimas 2013) skirtumai, kurių žodyno ir jo kartotekų duomenų bazių teikiamos galimybės. Nagrinėjamos tarmių duomenų rinkimo, autentiškumo, istoriškumo, transponavimo, skaitmeninimo problemos. Tai, kad *Lietuvių kalbos žodyno* pirmasis elektroninis variantas yra laisvai prieinamas per internetą, parodė šio žodyno populiarumą visuomenėje, atskleidė žodyne pateiktų transponuotų tarmių faktų suvokimo sunkumus ir žodyno naudotojų bei žodynininkų komunikacijos būtinybę.

ESMINIAI ŽODŽIAI: *žodynas, duomenų bazė, tarmių duomenys, transponavimas, fonetinė transkripcija, žodžių geografija.*

ĮVADAS

Lietuvių kalbai būdingas didelis tarminis susiskaldymas, šnektų gausumas, dėl to lietuvių leksikografijai labai svarbus tarmių faktų pateikimas. *Dabartinės lietuvių kalbos žodyno* antrame leidime (DŽ₂), Antano Lyberio 1983 m. duomenimis, pateikta apie 2000 tarmių (Lyberis, 2009, 57–58). Vidos Žilinskienės apskaičiavimais

Atgaliniame dabartinės lietuvių kalbos žodyne (ADŽ), parengtame *Dabartinės lietuvių kalbos žodyno* III leidimo kompiuterinio varianto pagrindu (DŽ_{3k}), yra 1655 tarmybės, iš jų su pažyma žem. – 574, tarm. – 476, ryt. – 396, dz. – 113, vak. – 93, aukšt. – 3 (ADŽ, 887; plačiau žr. Lazauskaitė, 1998, 233–242; Kalėdienė, 2009, 159–168; Sakalauskienė, 2010, 295–305). Naujausiame norminamajame leksikografijos darbe – *Bendrinės lietuvių kalbos žodyne* (BŽ) tarminių žodžių ar tarminių reikšmių pateikiama labai nedaug – tik patys dažniausi ar bendrinėje kalboje vartojami priešingomis reikšmėmis, pvz.: **brėkšti** „1. aušti, švisti“ ir „2. žem. eiti tamsyn; sin. temti“ (BŽ).

Priešingai, akademiniame *Lietuvių kalbos žodyne* (LKŽ, LKŽe, LKŽe₂) tarmių šnekos faktai turi lygias teises su dabartinės rašomosios kalbos ir senųjų raštų duomenimis. Šiame žodyne vartojamos šios tarminės pažymos: dial. – dialektizmas, tarmybė, dz. – dzūkų (pietų aukštaičių), r. – rytų aukštaičių, suv. – suvalkiečių (vakarų aukštaičių), ž. – žemaičių. Didžiausi šio žodyno skirtumai nuo kitų yra tie, kad jame tarminių duomenų yra labai daug ir įvairių žodžių straipsniuose, kad žodžiai, jų variantai, reikšmės, reikšmių atspalviai iliustruojami autentiškais pavyzdžiais su vartosenos vietų ir šaltinių sutrumpinimais. Pavyzdžiui, Antano Smetonos apskaičiavimais, akademiniame *Lietuvių kalbos žodyne* su sutrumpinimu Ds (Dusetos, Zarasų r.) pateikiama per 13000 pavyzdžių (Smetona, 2003, 5). Daugelis pasaulio mokslininkų naudoja šiuo žodynu kaip unikalių duomenų šaltiniu: „Lietuvių kalbos žodyne yra tikrai stebuklingų dalykų. Kaip nei vienas kitas Rytų ir Vidurio Europos šalių žodynų jis sutelkia savyje kalbą ir erdvę, ir laike, kaip tam tikrą tautos vienybę žodyje (bendrinė kalba, tarmės ir rašto paminklai)“ (Nepokupnas, 2002, 1421). Italų baltistas Pietro Umberto Dini *Lietuvių kalbos žodyną* vadina *integraliuoju žodynu* (Dini, 2002, 32).

Šio straipsnio **tikslas** – aptarti tarmių leksikos pateikimo akademiniame *Lietuvių kalbos žodyne* ir jo elektroninių variantų bei duo-

menų bazių ypatybes, tarmių duomenų istoriškumo, transponavimo, suvokimo, skaitmeninimo problemas, žodyno naudotojų bei žodynininkų komunikaciją.

Iš žodyno istorijos: K. Būgos Lietuvių kalbos žodyno sąsiuviniai ir J. Balčikonio tomai. LKŽ kartotekos pradžia laikomi 1902 m., kai Kazimieras Būga (1879–1924) sukaupus duomenis pradėjo rašyti į korteles. 1924 m. išleidžiamas „Lietuvių kalbos žodyno“ I sąsiuvinis, 1925 m. – II sąsiuvinis. Skyrelyje „Visokeriopų sutrumpinimų ir ženklų paaiškinimas“ pateikiami žodyne vartojami sutrumpinimai, iš kurių apie 400 žymi žodžių užrašymo vietas. K. Būga kartu pateikė ir bendrinius, ir tikrinius žodžius, žodžių reikšmės aiškino įvairiomis kalbomis, į žodyno straipsnius dėjo mokslinių pastabų skyrelius: etimologija, istorija, šnektos, tarmė-mokslis.

Po K. Būgos mirties tik 1930 m. įsteigiama Lietuvių kalbos žodyno redakcija. K. Būgos pradėtą darbą atnaujino Juozas Balčikonis (1885–1969), LKŽ I–II t. vyriausiasis redaktorius. J. Balčikonis nustatė žodyno pobūdį ir esminius principus: dedami tik bendriniai žodžiai, aiškinama tik lietuviškai, žodyno straipsniuose nerašomos teorinės pastabos ir kt. Per J. Balčikonio vadovaujamą dešimtmetį K. Būgos surinkti žodyno duomenys padaugėjo milijonu lapelių, beveik trigubai, tačiau žodyno I tomo *Prakalbą* 1941 metais J. Balčikonis pradėjo sakiniu „Šis žodynas nėra nei tobulas, nei pilnas“ ir labai akcentavo tarmių leksikos, kurią vadino gyvąja kalba, rinkimo svarbą: „Redakcija jaučia, kad ypač daug naujų žodžių ir reikšmių galima būtų pririnkti iš gyvosios kalbos“ (LKŽ I₁, III); „Žodyno darbas yra amžinas darbas: kol kalba gyva, tol randasi naujų žodžių ir naujų reikšmių“ (LKŽ I₁, IV). J. Balčikonis akcentavo: „atidėlioti rinkimą iš gyvosios kalbos labai pragaištingas daiktas, nes išmirs vyresnė karta, o su ja kartu išmirs ir daugybė kalbos turto, kurio niekas negalės atgauti“ (LKŽ I₁, IV). Tarmių leksikos duomenų rinkimas tęsiamas iki šiol (apie J. Balčikonio ir jo bendradarbių indėlį į *Lietuvių kalbos žodyną* žr. Pupkis, 2013).

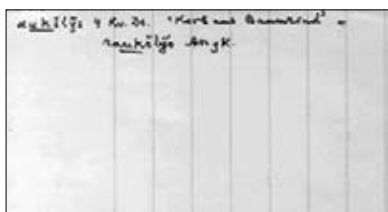
ŽODYNO LEKSIKOGRAFINIAI ŠALTINIAI IR ŽODŽIŲ GEOGRAFIJA

LKŽ šaltiniai rodo žodyne aprašytos leksikos pobūdį, apimtį ir paplitimą. Žodyno sutrumpinimų sąraše nurodyta beveik 1000 šaltinių: žodynai, senieji ir dabartiniai lietuvių kalbos raštai, tautosakos rinkiniai, periodiniai leidiniai, tarmių rinkiniai, tarminių žodžių užrašymo vietos. LKŽ atspindėta visa lietuvių raštijos istorija nuo 1547 iki 2001 m., pateikti tarminės kalbos pavyzdžiai, renkami nuo 1902 m. Laikmetis koregavo leksikografinių šaltinių pasirinkimą, keitėsi jų atranka ir pateikimas (išsamiau apie LKŽ šaltinius: Шыменайтė, 2007, 23–24; Шименайте, Забарскайте, 2011, 46–67; Šimėnaitė 2010, 158–166).

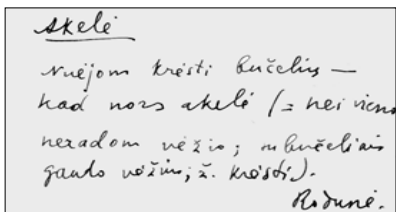
Lietuvių kalbos žodynui reikalinga arealinė lingvistika. Kad būtų galima tiksliai nustatyti, ar konkretūs tarmės leksikos vienetai yra atskiri žodžiai, ar tik to paties žodžio įvairūs tarimo variantai, reikia žinoti tarmių faktų izoglosas, išmanyti arealinę lingvistiką ir kt., tikslintis pagal tarminių reiškinių paplitimo žemėlapius *Lietuvių kalbos atlase* (LKA I–III, 1977–1991), Zigmo Zinkevičiaus *Lietuvių dialektologijoje* (1966) ir kituose tarmėtyros darbuose. Žodyne pateikiami tarminiai žodžiai ir jų vartojimo pavyzdžiai, užrašyti daugiau kaip iš 500 gyvenamųjų vietų. Iš jų 32 – esančios už dabartinės Lietuvos ribų: Latvijoje – Akn (Aknysta), Dgp (Daugpilio artimoji apylinkė), Cs (Ciskuodas), Kr (Kraslava), Lenkijoje – Pns (Punskas), Sn (Seinai), Vžn (Vižainys), Prūsų Lietuvoje (dabar Kaliningrado sritis) – Įsr (Įsrutis), Rg (Ragainė), Tilž (Tilžė), PrL (Prūsų Lietuva, kur nežinoma smulkiau vieta), Rusijoje – ČrP (Čiorna Padina), Baltarusijoje – Aps (Apsas), Arm (Armoniškės), Asv (Asava), Ašm (Ašmena), Azr (Azierkai), Bn (Benekainys), Brsl (Breslauja), Grv (Gervėčiai), Kli (Kliukščionys), Lnt (Lentupis), Lt (Litvinka), Lz (Lazūnai), Mlk (Malkava), Nč (Nočia), Pls (Pelesa), Pst (Pastovys), Rod (Rodūnia), Šč (Ščiucinas), Vrnv (Varanavas), Zt (Zietela), Žrm (Žirmūnai). Žodžių geografijai svarbūs ir tautosakos šaltiniai bei tarmių žodynai.

LKŽ parašytas naudojantis 4,5 mln. leksikos vienetų atrankine kartoteka (apie LKŽ kartotekos sudarymą plačiau žr. LKŽ XX, 1154–1156). Kartu buvo kaupiama Papildymų kartoteka, kurios duomenys į išleistus toms nebegalėjo patekti. Iki 2001 m. buvo sukaupta 0,5 mln. kortelių. Vėliau tarmių leksikos duomenys į kartotekas buvo kaupiami pagal atskirus projektus.

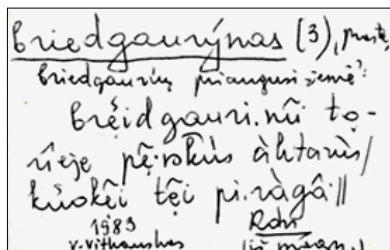
1 pav. K. Būgos užrašyta kortelė

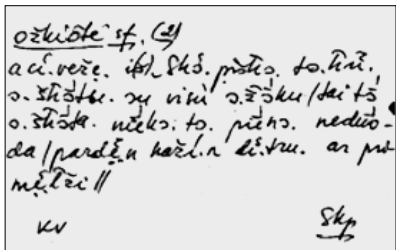
2 pav. J. Balčikonio užrašyta kortelė

3 pav. V. Vitkausko užrašyta kortelė

4 pav. K. Vosylytės užrašyta kortelė

TRANSPONUOTOS SISTEMINĖS FORMOS IR Tarmių faktų istoriškumas

Nustatant LKŽ rengimo principus ir taikantis prie skaitytojų poreikių kadaise buvo nuspręsta žodyne susitelkti į pačius žodžius, jų gramatines ir darybines formas, o ne į juos sudarančius garsus. Transponavimas – tai įvairių tarmių garsų perteikimas bendrinės kalbos atitikmenimis pagal veikiančius dėsnius. Tarminiai garsai, kurie dėsningai skiriasi nuo bendrinės kalbos, pakeičiami bendrinės kalbos atitikmenimis, o nedėsningi dalykai – išlaikomi. Įvairiose lietuvių kalbos tarmėse, patarmėse, šnektose nevienodai (bet dėsningai) ta-

riami žodžiai *ranka*, *žqsis* žodyne pateikiami kaip bendri lietuvių kalbos žodžiai. Senųjų raštų duomenys „Lietuvių kalbos žodyne“ transliteruojami dabartiniais rašmenimis, o juose užfiksuoti senų laikų tarminiai žodžiai transponuojami (apie raštų leksikos pateikimą LKŽ plačiau žr. Daškus, 1995, 231–234). Fonetine transkripcija užrašytus įvairių tarmių, patarmių ir gausybės šnektų faktus būtų labai sunku perskaityti žodyno naudotojams nefilologams, o tas pats žodis iš įvairių šnektų turėtų būti perteikiamas skirtinga fonetine transkripcija pagal tarimą. Buvo stengiamasi aprėpti lietuvių kalbos visumą ir jos tarmių bei šnektų įvairovę. Kaip rašo V. Vitkauskas, „reikėjo rasti žodžių variantų dėsningumus, nurodyti jų sisteminę formą, lyg kokį stabilų kilmės simbolį“ (Vitkauskas, 2006, 10). Vaizdingai kalbant, tarminiai garsai nulupami lyg kokia medžio žievė. Lieka žodis, kurį galima palyginti su tuo, kas yra po žieve – su mediena ar medžio šerdimi. Visi kalbos sluoksniai yra vertingi, garsai taip pat, jie fiksuojami ir tiriami. LKŽ praktika yra tokia, kad nors fonetiškai užrašyti tarmių faktai lieka kartotekose, bet būtent tiksli fonetinė transkripcija sudaro mokslinį pagrindą tarmių žodžius ir iliustracinius pavyzdžius tinkamai transponuoti ir pateikti žodyne.

Transponuojant tarminius žodžius susidarė gana daug morfonių variantų. Variantai apibrėžiami kaip „skirtingos to paties atskiro kalbos vieneto realizacijos“ (Gaivenis, Keinys, 1990, 225). Kiekvienu konkrečiu atveju galima diskutuoti, kas yra atskiras žodis, o kas yra to žodžio variantas. LKŽ rengėjai laikosi nuomonės, kad **brolis** ir **bralis** yra tas pats žodis (veikia fonetinis dėsnis), **brolis** ir **brolys** pateikiami viename žodyno straipsnyje **brolis**, tik **brolys** iškeliamas antraštinėje eilutėje kaip pagrindinio žodžio variantas; žodžiai **vieversys** : **voversys** pateikiami atskirais straipsniais (garsų *ie* : *o* santykiai šiuo atveju laikomi nedėsningais).

Iš transponavimo istorijos. Tarminių žodžių pateikimo žodynuose būdai susiformavo ne iš karto. Juos lėmė Antano Juškos, Kazimiero Būgos, Jono Jablonskio, Juozo Balčikonio ir daugelio

kitų mokslininkų darbai. Pagrindiniai LKŽ principai buvo nustatyti daugiau kaip prieš septynis dešimtmečius. Transponavimo samprata buvo tobulinama, tikslinama, bet jos nebuvo atsisakyta. Pavyzdžius žodynui rinko daugybė įvairaus pasirengimo žmonių, ne visi mokėjo rašyti tikslia fonetine transkripcija. Žodyno talkininkai buvo raginami užrašyti taip, kaip girdi tarmiškai tariant, tačiau ne visi galėjo tai padaryti tiksliai, tam pritaikydavo įprastas raides ir pan. Todėl duomenys užrašyti nevienodai, kartoteka yra nevienalytė ir kartais kyla duomenų patikimumo klausimų (plg. Vilutytė, 2000, 108–116; Zabarskaitė, 2011, 503–517).

Transponuoti tarmių faktai buvo pateikiami dar K. Būgos žodyno sąsiuvinuose (1924, 1925). Antraštiniai žodžiai ir iliustraciniai pavyzdžiai duodami transponuoti į bendrinę kalbą, tačiau prie daugelio tokių pavyzdžių su pažyma **v. š.** (vietos šnekta) pateikiama jų fonetinė transkripcija ir aptariamos savybės, pavyzdžiui, balsių kiekybė (pusilgis, netrumpas) ir pan. (žr. pav. 5). Taip pateikti žodžiai, pvz.: *Abeliai*, *abijoti*, *abiju*, *abroz*, *abrozoti*, *abu*, *abudu*, *aburdyti*, *adiklis*, *anš* ir kt.

5 pav. Transponuoti žodžiai **adiklėlis**, **adiklis**, **Adiklis**

K. Būgos Lietuvių kalbos žodyno I sąsiuvinyje

<p>adiklėlis dem. v. adiklis. Pasi(j)ėmė tērbę, sudėjo į ją šiokių tokių daiktelių: <i>adiklėlius</i>, <i>vyžėlės</i> Ba² 210₂ (Pg.).</p> <p>adiklis, -lio r. — <i>hölzerne oder knöcherne Nadel</i>, <i>кочедык, подковырник</i> J, Jb⁴, M, Š, O¹ 105. Dirbo <i>adija</i>, išėjo (v. š. <i>išėjā</i>: ē, ā pusilgiai) <i>adiklis</i> (v. š. <i>adīklis</i>: ī, ī — pusilgiai) Ds. (ptr.). Su <i>adikliu</i> lūodo <i>vyžas</i> Kp. <i>Adyklis</i> (v. š. <i>adīkēls</i>) Dvd. La. adeklis „Strickzeug“.</p> <p>Priekulės žemaičių <i>adyklys</i> (ar — netrumpas) „Strickzeug“. Bz.² 95 be nėra tik skaitytinas <i>adyklys</i>? Pastaroji iytis atitiktų la. žodį <i>adiklis</i> „Strickzeug“.</p> <p>Adiklis (ar -yk-?) — <i>Pumpėnu, Pušaloto, Vašku</i> par. pavardė.</p>

Žodžio **adiklis** straipsnyje pavartotas sutrumpinimas

v. š. (vietos šnekta) ir pateikiamas tarimas

Dėsningi tarmių fonetikos reiškiniai buvo perteikiami bendrinės kalbos atitikmenimis (o nedėsningi dalykai paliekami) visame LKŽ, kurio rengėjams įvairiais laikotarpiais vadovavo keli vyriausieji redaktoriai: Juozas Balčikonis, Jonas Kruopas (1908–1975),

Kazys Ulvydas (1910–1996), Vytautas Vitkauskas (1931–2012). Buvo parašyta darbų tarmių faktų pateikimo klausimais (Daškus 1992). Tačiau tarminių duomenų ir transponavimo dalykus labiausiai išstobulino V. Vitkauskas. Jis buvo tarmių leksikografijos pradininkas, parašė pirmą lietuvių kalbos tarmės žodyną – *Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodyną* (Vitkauskas, 1976). Tarmių žodynuose paprastai transponuojamas tik žodyninio straipsnio antraštinis žodis, o pavyzdžiai pateikiami fonetine transkripcija. Toks tarmių faktų pateikimas yra tiksliausias. V. Vitkauskas, rašydamas ir redaguodamas LKŽ tekstus, ne tik sukaupė didelę faktinę medžiagą, bet ir ją apibendrino, suteikė leksikografinę patirčiai teorinius pamatus. *Lietuvių kalbos žodyno instrukcijos* antro leidimo (1980) skyriuje *Tarminių faktų transponavimas* jis tiksliai suformulavo daugumą tarmių faktų pateikimo *Lietuvių kalbos žodyne* taisyklių (LKŽi, 88–104), kuriomis buvo vadovaujama rengiant visus likusius žodyno tomus. V. Vitkauskas parašė *Gyvosios kalbos Lietuvių kalbos žodynui rinkimo programą* (Vitkauskas, 1996), kuri padėjo daugeliui kartotekos talkininkų tiksliau fiksuoti tarminių žodžių ir sakinių ypatybes. Jis parašė teorinį veikalą, skirtą transponavimo bei morfoneminių variantų problemoms *Lietuvių kalbos tarmių morfoneminiai reiškiniai* (2001).

Tarmių faktų istoriškumas. J. Balčikonis labiausiai vertino nuo seno bent kelių kartų vartojamą, t. y. paveldėtąją leksiką. V. Vitkausko teigimu, J. Balčikonio redaguotuose tomuose beveik negalima rasti tarmių naujybių, laikinų, momentinių faktų (Vitkauskas, 1987, 13; 1997, 6). V. Vitkauskas tokius duomenis priešino kaip šnektos ir šnekos leksiką. Jis teigė, kad nuo LKŽ III tomo ir ypač nuo V tomo į žodyno tekstus imta vis daugiau dėti gana naujų dalykų, taip pat į kartoteką patenka nekritiškai atrinktų kalbos duomenų. Vis dėlto stengiamasi šiuo aspektu išlaikyti tam tikrą žodyno vientisumą. Pavyzdžiui, žodžio *spañguolė* (*spanguolė*) „pažeme tarp kiminių augantis pelkių augalas su raudonomis rūgščiomis uogomis

(*Oxycoccus*); to augalo uoga“ straipsnyje nėra kirčiavimo varianto **spanguôlė**, atsiradusio kai kuriose rytų aukštaičių šnektose vietoje tų šnektų tradicinio **spaľgena**. V. Vitkausko iniciatyva nuo LKŽ XII tomo pradėtas vartoti sutrumpinimas nj. naujiems, iš bendrinės kalbos ar kitų tarmių atėjusiems ir tarmėje įsigalėjusiems faktams žymėti. Pavyzdžiui, tokiu sutrumpinimu pažymėtas gėlės pavadinimas **tùlpė** „bot. nj. lelijinių šeimos darželių gėlė (Tulipa)“, daiktavardžio **saldainis** (*saldáinis, sáldainis*) 1-a reikšmė „1. nj. saldus konditerijos gaminyš iš specialiai paruošto cukraus su tam tikrais prieskoniais“ ir kt. (LKŽe).

LKŽ PIRMAS ELEKTRONINIS LEIDIMAS (LKŽe INTERNETINIS VARIANTAS)

2002 m. baigus leisti popierinį dvidešimties tomų *Lietuvių kalbos žodyną* (I–XX, 1941–2002), parengtas ir 2005 m. išleistas šio žodyno pirmas elektroninis variantas (LKŽe) 2005, atnaujinta versija 2008 – *www.lkz.lt*. Pavyzdžiui, žodžio **adìklis** straipsnis:

adìklis sm. (2)

1. įrankis vyžoms adyti: Paieškok adiklio, vyželes paadysiu Skp. Imk adìklį, geriau karną įkiši Pg. Iš šito kaulo išeis geras adìklis Ppl. Su adikliu lúodo vyžas Kp. Pasiėmė terbą, sudėjo į ją šiokius tokius daiktelius: adiklėlius, vyželes BM210. Varnos snapas kaip adìklis Grk. Tavo paršai kaip adìkliai (*liesi, atsikišusiais paskuigaliais*) Kp. Tavo kojos kaip adìkliai Ds. Dirbo aldiją, išėjo adìklis Ds.

2. didelė riestu galu adata kojiniams adyti, maišams užsiūti: Buvo kartą didelė, drūta adata, kurią visi vadino adikliu J. Balč. Nulūžo adìklis, ir maišo nebeužsisiūsiu Rk.

3. virbalas, kišamas į vyžos ąsas ar naginės apvartis, kad patogiau būtų adyti arba lopyti, ąsoklis, pinoklis: Kam tu ištraukei adiklius, kreivai palopysi vyžą Vl. Be adiklių labai sunku užlopyti nagines Grk.

4. virbalas kuodeliui prismeigti: Paduok adìklį, prismeigsiu linus Slv.

5. medinis pėdos ilgumo virbalas kūlaičiams dirbti, dengiant stogą: Paimk adìklį ir eik kūlaičių daryti Rdd. (LKŽe)

Šiame žodyno leidime, be kitų dalykų, tarmių ir senųjų raštų žodžiai bei jų formos pataisyti pagal naujausius kalbotyros tyrimų rezultatus. Klaidingai transponuotų žodžių straipsniai panaikinti, jų iliustraciniai pavyzdžiai pataisyti ir perkelti į atitinkamų žodžių straipsnius (išsamiau apie taisymus žr. Naktinienė, 2005, 191–204; 2006, 11–15; Zabarskaitė, Naktinienė, Šepetytė-Petrokienė, 2006, 241–247).

Rengiant popierinį LKŽ ir elektroninį LKŽe pastebėtų ir sukaupėtų problemų pagrindu V. Vitkauskas parašė mokslinių komentarų veikalą *Lietuvių kalbos žodyno taisymai* (2006), kuriame pateikė savo aiškinimus ir siūlymus dėl žodyne susidariusių žodžių variantų ir tam tikrų transponavimo netikslumų. Paskutinis V. Vitkausko straipsnis taip pat skirtas kai kuriems vėliau pastebėtiems žodyno antraštinių žodžių netikslumams (Vitkauskas, 2010, 114–122).

Dėl šių atliktų taisymų ir tikslinimų kartais tenka žodyno svetainės lankytojams paaiškinti, kodėl yra skirtumų tarp tekstų popieriniame tome ir elektroniniame variante, pavyzdžiui:

• **Giedrė Sodeikienė, 2010-03-22 20:15 [Skaitytojos pastaba]**

prie žodžio „alsuoti“ pateiktas vienas pavyzdžių: Ko alsuoji kaip varlė, par torą šokusi? LKŽ, I, 1968 tas pats pavyzdys: Ko alsuoji kaip varlė per tvorą šokusi?

• **Dėl žemaičių daiktavardžio tora ir prielinksnio par, 2010-03-23 19:52 [Paaiškinimas]**

„Lietuvių kalbos žodyno“ knyginiam I tome (1968) žodžio „alsuoti“ straipsnyje žemaičių tarmės daiktavardis „tora“ buvo pateiktas kaip bendrinės kalbos „tvora“, o prielinksnis „par“ kaip bendrinės kalbos „per“. Rengiant žodyno elektroninį variantą šie netikslumai buvo ištaisyti. „Lietuvių kalbos žodyne“ žemaičių daiktavardis „tora“ turi savo atskirą straipsnį, o prielinksnis „par“ yra pateiktas „1 per“ straipsnyje kaip tarminis variantas.

Gertrūda Naktinienė (LKŽe svetainė, Nuomonės)

TRANSKRIBUOTO IR TRANSPONUOTO TEKSTO SUVOKIMO PROBLEMAS

Tarmių žodynų naudotojų nefilologų patirtis patvirtina LKŽ pradininkų numatytus sunkumus skaityti transkribuotą tekstą. Net tarmių atstovai skundžiasi, kad jiems sunku skaityti savo tarmės žodynų pavyzdžius, parašytus specialiais fonetiniais rašmenimis. Mokytojų namuose pristatant *Kupiškėnų žodyno* pirmą tomą (Vosilytė, 2007; dabar išleisti iš viso keturi šio žodyno tomai), kupiškėnai labai džiaugėsi ir domėjosi šiuo veikalu, tačiau per pristatymą jie juokavo, kad žodyno autorė Klementina Vosilytė dabar turės juos išmokyti skaityti šį žodyną.

Antra vertus, tarmių faktus nelengva suvokti taip pat ir LKŽ skaitytojams. Kaip rodo gausiai lankomos interneto svetainės *www.lkz.lt Nuomonių* skyrelio įrašai, neretai žodyno naudotojai negali atpažinti savo tarmės ar šnekos žodžių ir sakinių, kurie LKŽ tekste pateikiami pagal fonetinius dėsnius transponuoti į bendrinę kalbą. Pavyzdžiui, jeigu ieškoma pagal tarimą pietų aukštaičių (dzūkų) žodžio **cikrinis**, tai jo nepavyksta rasti. Reikia ieškoti transponuoto **tikrinis**, jo yra du straipsniai. Pirmajame iš jų aprašytas pietų aukštaičių plačiai vartojamas daiktavardis **tikrinis** reiškė „baravykas“. Lengviau rasti „Lietuvių kalbos žodyne“ tuos transponuotus pietų aukštaičių žodžius, kurių transponuota forma ir tarimo variantas mažai skiriasi, pavyzdžiui: **pluknus**, *-i* „purus, minkštas; lengvas, gerai plaukiantis“, **straublė**, **straublys** „vaivorykštė“, **vilkynas** „vilkų jauniklis, vilkiukas“, **vištėlis** „viščiukas“, **viralioti** „lengvai virti“, **žuvėjauti** „žuvauti“ ir t. t. Tas pat pasakytina apie rytų aukštaičių žodžius – jeigu ieškoma pagal tarimą **atapintė**, **atapintis**, tai šių žodžių rasti nepavyksta. Reikia ieškoti transponuotų žodžių **atapentė** „kojos kulnas, užpentis, užkulnis“, **atapentis** „žr. atapentė 1“. Lengviau surandami žodžiai, kurių transponuotas ir tarimo variantas beveik nesiskiria, pavyzdžiui: **žabagraužys** „vargšas, neturtėlis“, **žalktys** „žr. žaltys 1“ ir t. t.

Žodyno svetainės *Nuomonių* skyrelyje neretai tenka aiškinti skaitytojams, kad jų nerandami žodžiai iš tiesų žodyne yra, pavyzdžiui:

Edvardas Rudys, 2013-12-31 18:33 [Skaitytojo pastaba]

Neįtrauktas žemaitiškas žodis „kops“. Krežė, lėktarnas, viedra komps – lankas viršuje, už kurio pakeliamas ir nešamas daiktas.

kampas „rankena, lankas“, 2014-01-03 00:28 [Paaiškinimas]

Žemaitiškai tariamas žodžių junginys „viedra komps“ (lankas viršuje, už kurio pakeliamas ir nešamas daiktas) šiame žodyne yra perteiktas dėsniniais bendrinės kalbos atitikmenimis. Jis yra straipsnyje „2 kampas“ tarp 2-os reikšmės pavyzdžių. Ši reikšmė žodyne aiškinama „rankena, lankas (pvz., krepšio, kibiro)“. Pavyzdžiui: Katilo, viedro kampas gelžinis J (Antano Juškos žodynas); Krežis su kampū KlvrŽ (Žemaičių Kalvarija) ir t. t.

(LKŽe svetainė, Nuomonės)

Edvardas Rudys, 2014-01-14 11:38 [Skaitytojo pastaba]

Nėra žemaitiško daiktavardžio – lemtetiūdė, kuris reiškia tokį apsmukusį, nevalyvą žmogų. Vartoja Skuodo žemaičiai, Pavyzdys: no tievāli, ka to esi tēkros lemtetiūdē, kāp to atruodā, pasēveizeik i zelkuorio.

lemtetiūdė, 2014-01-14 19:12 [Paaiškinimas]

Lietuvių kalbos žodyne dėsningi tarmių faktai pateikiami transponuoti į bendrinę kalbą. Tarmiškai tariamas daiktavardis „lemtetiūdė“ taip pat yra transponuotas – „lemtetiūdė“. Šiame žodyne yra du šio žodžio straipsniai: bendrosios giminės daiktavardis „1 lemtetiūdė“ ‘juokdarys, kvailys’: Tas Jonis yr tikras lemtetiūdė (Mosėdis)“ ir moteriškosios giminės daiktavardis „2 lemtetiūdė“ ‘toks šokis’: Lemtetiūdę bešokas, nė kazoko nemokas (Mosėdis)“. Jūsų atsiųstas pavyzdys yra labai artimas „1 lemtetiūdė“ vartosenai. Ačiū už papildomus duomenis.

Gertrūda Naktinienė (LKŽe svetainė, Nuomonės)

Kitas dažnas nesusipratimas, kai įvairūs tarmių žodžiai (daiktavardžiai, įvardžiai,rieveiksmiai, prielinksniai ir kt.) ar įvairių žodžių tarminės formos bei dariniai su tarminiais priešdėliais palai-komi klaidomis, ir siūloma juos ištaisyti, pavyzdžiui:

• **vaikaitis, 2007-04-22 18:03 [Skaitytojo klausimas]**

O itą vieną vaikaitį.... – Ar žodis *itą* klaida/ turėtų būti *šitą*? Sėkmės ir ačiū už puikų žodyną.

• **Atsakymas dėl itas „šitas“, 2007-04-25 15:06**

Įvardis *itas*, reiškiantis „šitas“, yra tarmybė (dial.) ir šiame žodyne turi atskirą straipsnį. Sakinys *O itą vieną vaikaitį ...* užrašytas Lazūnų kaime – ten šis tarminis įvardis tikrai vartojamas.

(LKŽe svetainė, Nuomonės)

• **Rolandas, 2011-10-05 21:50 [Skaitytojo pastaba]**

taupus Parašyta: Cento neišleido veltuo.

Reikia rašyti: Cento neišleido veltui

• **veltuo, 2011-10-06 12:30 [Paiškinimas]**

Prieveiksmis „veltuo“, kuris reiškia ‘veltui’, yra žemaitybė. Jis vartojamas daugelyje žemaičių šnektų, buvo vartojamas Motiejaus Valančiaus, Dionizo Poškos, Lauryno Ivinskio, Jurgio Pabrėžos ir kt. raštuose.

(LKŽe svetainė, Nuomonės)

• **vaikas, 2012-12-01 16:13 [Skaitytojo pastaba]**

Nėra tokio žodžio kaip ‘ažgurgenti’ yra ‘užgurgenti’.

• **ažgurgenti, 2012-12-01 21:32 [Paiškinimas]**

Pavyzdys su „ažgurgenti“ yra tarminis, iš Molėtų. „Lietuvių kalbos žodyne“ pateikiami ne tik dabartinės rašomosios kalbos, bet ir tarmių bei senųjų raštų duomenys. Veiksmažodžiai su tarminiu priešdėliu až- šiame žodyne yra rašomi veiksmažodžių su priešdėliu už- straipsniuose. Peržiūrėję daugiau straipsnių, pvz., „užgavėti“, „užnešti“, „užsėti“, „užsukti“, „užvalgyti“, „užvirti“ ir kt., rasime įvairių pavyzdžių su tarminiais priešdėliais až-, ažu-, užu-, žu-.

(LKŽe svetainė, Nuomonės)

• **Akvilė, 2008-05-02 15:53 [Skaitytojos pastaba]**

nuosaikus Užv. Vaikinas nūsaikios eigos, t. y. Turia (gal turi?, o ne turia?) didelius žingsnius.

- **Paiškinimas dėl veiksmažodžio formos turia, 2008-05-12 11:27**

Bendrine kalba vartojame *turi*, tačiau tarmėse yra ir kita veiksmažodžio *turėti* esamojo laiko 3-iojo asmens forma – *turia*.

Gertrūda Naktinienė (LKŽe svetainė, Nuomonės)

- **Justas, 2010-01-21 21:15 [Skaitytojo pastaba]**

žodžio «būtinai» aiškinime, 2 punkte yra sakiny (Aš būtinai negeru ir nerūkau). Manytina, kad turėtų būti (negeriu). Šiaip man žodymas patinka. Ačiu.

- **Dėl formos negeru, 2010-01-24 15:59**

Pavyzdys „Aš būtinai negeru ir nerūkau“ yra ne bendrinės kalbos, o tarmiškas sakiny, užrašytas Šatėse (Skuodo r.). Forma „negeru“ yra žemaitybė. Bendrine kalba būtų „negeriu“.

(LKŽe svetainė, Nuomonės)

Neretai siūloma dar neužrašytų žodžių, pavyzdžiui:

atidi, 2007-04-20 20:43 [Skaitytojos siūlymas]

nudžiugau atradusi dažniausiai a. a. močiutės vartotą žodį „padramaizga“, bet nėra „lepetūzės“ (daugmaž „netikėlės“ ar pan. prasme).

(LKŽe svetainė, Nuomonės)

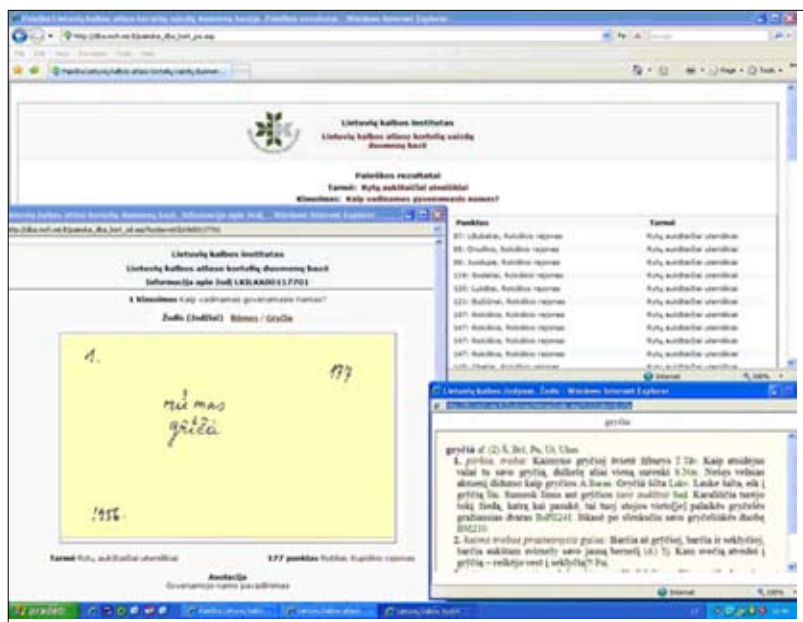
Už pasiūlymus ir tiksliai nurodytas korektūros klaidas žodynininkai dėkingi. LKŽe naudotojai ir svetainės lankytojai reiškia pačius įvairiausius pageidavimus. Vieni norėtų, kad internetiniame LKŽe veiktų žodžių paieška pagal vietovių sutrumpinimus, kiti – kad žodžiai ir sakiniai būtų pateikiami pagal tarimą, o ne transponuoti, dar kiti priekaištaujama žodynininkams, kad pateikiami ne visi jų šnekte vartojami žodžiai. Esama dar kitokių pageidavimų – nelaikyti žodyne senų ir retų dabar bendrinei kalbai neaktualių žodžių, o pateikti daugiau šiuolaikinių (ypač tarptautinių) žodžių, daugiau skolinių iš kurios nors konkrečios kalbos. Prašoma nurodyti išsamią skolinių etimologiją, patobulinti sangražinių veiksmažodžių ir jų daiktavardinių vedinių paiešką, nuorodų vietoje pateikti reikšmių apibrėžtis, pateikti asmenų vardus, pavar-

des bei jų kilmės aiškinimus ir t. t. (apie atgalinį ryšį su svetainės lankytojais žr. Забарскайтэ, Накцінене, 2007, 32–34). Ne visus pageidavimus galima iš karto įvykdyti, tačiau stengiamasi atlikti įvairių patobulinimų.

LKŽe ATNAUJINIMAI IR PAPILDYMAI

Sukurta galimybė naudojantis internetine *Lietuvių kalbos atlaso* kartoteka kartu pasitikrinti dominančius žodžius internetiniame LKŽe (žr. 6 pav.).

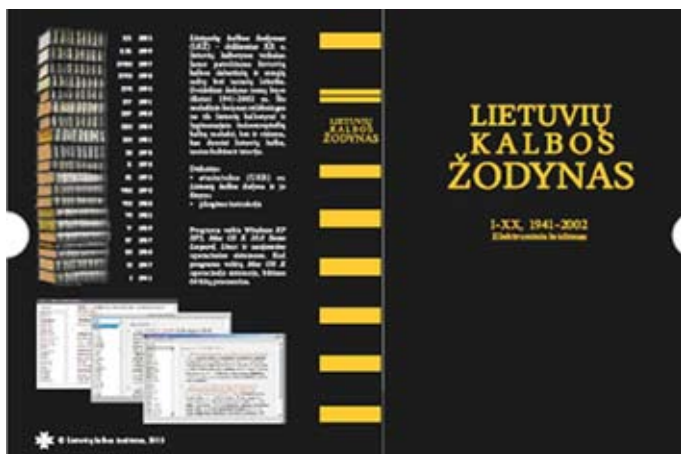
6 pav. *Lietuvių kalbos atlaso* (LKA I–III) kartotekos ir LKŽe sąsajos internete

2013 m. išleistame LKŽ elektroninio varianto antrame leidime (atmintuke, LKŽe₂) atlikta naujų redakcinių taisymsų, į paieškos sąrašą papildomai įtraukti straipsniuose paryškintuoju šriftu pateikti žodžiai ir frazeologizmų pagrindiniai variantai. Pelės žymekliu palietus sutrumpinimą ar ženklą, išskleidžiamas jo paaiškinimas – ši

galimybė leidžia žodyno naudotojams daug geriau ir greičiau išsiaiškinti žodžių geografijos dalykus. Žodynas papildytas išsamiau iliustruotu žinynu, kuris padeda išvengti įvairių (taip pat ir tarmiinių faktų) suvokimo sunkumų (apie LKŽ_{e2} naujoves žr. Naktinienė, 2012, 92–102).

7 pav. LKŽ antro elektroninio leidimo
(LKŽ_{e2}, atmintukas, 2013) dėžutė

8 pav. Žodis **tikrinis** LKŽ antrame elektroniniame leidime su išskleistu vietovės sutrumpinimu Drsk – Druskininkai (LKŽ_{e2})

Baigiamoje kurti LKŽe duomenų bazėje jau veikia paieška pagal vietovių sutrumpinimus. Šiuo metu tikslinami nesisteminiai pateikimo atvejai, tikrinamas paieškos veikimas (apie duomenų bazę išsamiau žr. Zabarskaitė, 2007, 261–272; 2013, 163–167; Zabarskaitė, Naktinienė, 2010, 780–787; Забарскайте, Нактинене, Шпятыте, 2005, 340–355; apie žodyno skaitmeninimą ir rengimą duomenų bazei žr. Zinkevičius, 2004, 170–173; 2007, 349–355).

9 pav. LKŽe duomenų bazės langas
su vietovės duomenų paieškos rezultatu

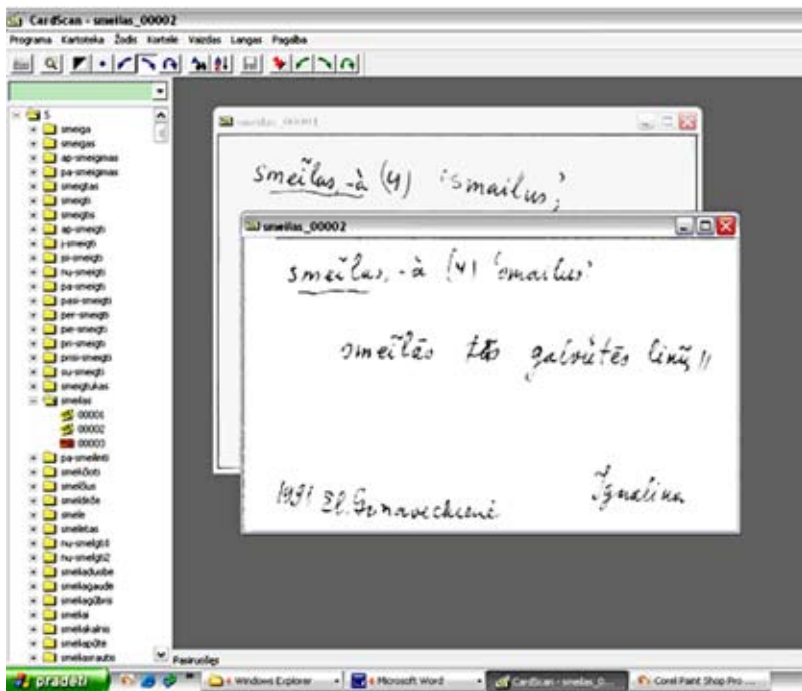

Pradedami rengti LKŽ elektroninio varianto papildymai, kuriuose daug dėmesio skiriama ir tarmių žodžiams, formoms, kirčiavimo variantams, sukaupitiems Papildymų kartotekoje. Labai svarbi yra šaltinių atspindėjimo išsamumo ir nuoseklumo problema. Rašant naujus *Lietuvių kalbos žodyno* tomus, buvo panaudojami duomenys iš naujai paskelbtų šaltinių ir nuolat pildomos kartotekos, todėl labai skiriasi ankstesniųjų ir vėlesniųjų tomų leksikos ir jos šaltinių išsamumas. Pavyzdžiui, tarp LKŽ I–VIII tomų straipsnių nėra tarmių žodžių leksikos, nes pirmasis tarmių žodynas buvo išleistas 1976 m. Yra sukaupta Papildymų kartoteka (apie 0,5 mln. vnt.), kurios duomenys gauti po to, kai atitinkami tomai jau buvo išleisti. Naujai paskelbtuose ir įvertintuose istoriniuose kalbos šaltiniuose yra duomenų, kurie dar nepateko į LKŽ. Todėl būtina nuolat kaupti ir tirti lietuvių kalbos leksiką, papildyti ir atnaujinti jos pateikimą.

LKŽ KARTOTEKOS DUOMENŲ BAZĖ

Remiant Valstybinei lietuvių kalbos komisijai pagal projektą „Valstybinės kalbos vartojimas ir ugdymas (1996–2005 m.)“ LKŽ kartoteka buvo ne tik pildoma naujai surinktais duomenimis, bet ir skenuojama.

10 pav. Papildymų kartotekos medis

Pradėjus kompiuterizuoti kartotekos duomenis, susidurta su ne-
lengvomis problemomis:

- Kartotekos duomenų gausumas;
- Duomenų įvairovė (dabartiniai ir senieji raštai, spauda, tarmės);
- Duomenų struktūros sudėtingumas;
- Užrašymo sistemų ir ženklų įvairovė;
- Kompiuterinių šriftų ir ženklų sudėtingumas, gausumas, rinkimo lėtumas;
- Nebaigtinis kartotekos pobūdis (testinumas) ir kt.

Šiuo metu Lietuvių kalbos institute pagal projektą „IRT sprendimų bei turinio, padedančių išsaugoti lietuvių kalbą viešojoje erdvėje, kūrimas bei galimybių jais naudotis sudarymas“ skaitmeninami

žodynai ir kartotekos. Kuriama LKŽ kartotekos duomenų bazė. Joje skenuotuose kartotekos lapelių paveikslėliuose matomi fonetinės transkripcijos ženklais užrašyti tarminiai pavyzdžiai, mažų kaimų vardai. Skenuoti paveikslėliai padeda išspręsti fonetinės transkripcijos lapeliuose ir transponuoto pateikimo LKŽ tekste santykio problemą. Ši duomenų bazė suteikia žodyno naudotojams daugiau galimybių pasitikslinti tarmių faktus ir jų paplitimą, sužinoti, kiek kokių užrašytojų, iš kokių vietų, iš kokių šaltinių kartotekoje yra duomenų. Kuriama ir tikslinama įvairi paieška: pagal antraštinį ir paantraštinį žodį, pagal kūrinio autorių, duomenų šaltinį, užrašymo vietovę, duomenų fiksavimo metus, pagal duomenų užrašytoją, pateikėją ir kt.

BAIGIAMOSIOS PASTABOS

„Lietuvių kalbos žodynas“ svarbus įvairioms humanitarinių mokslų sritims dėl autentiškų duomenų, ypač dėl unikalių tarminių faktų, pateiktų su užrašymo vietovių pažymomis.

Rengiant pirmą elektroninį „Lietuvių kalbos žodyno (t. I–XX, 1941–2002)“ leidimą (2005, atnaujinta versija 2008 – *www.lkz.lt*), be kitų dalykų, tarmių ir senųjų raštų žodžiai bei jų formos pataisyti pagal naujausius kalbotyros tyrimų rezultatus. 2013 m. išleistame LKŽ elektroninio varianto antrame leidime (atmintuke) atlikta naujų redakcinių taisyminių, į paieškos sąrašą papildomai įtraukti straipsniuose paryškintuoju šriftu pateikti žodžiai ir frazeologizmų pagrindiniai variantai. Galimybė ekrane išskleisti vietovių sutrumpinimus leidžia žodyno naudotojams geriau suvokti žodžių geografijos dalykus.

Kaip rodo interneto svetainės *www.lkz.lt* Nuomonių skyrelio įrašai, esama tarmių faktų suvokimo sunkumų – tarmių žodžiai ir formos kartais palaikomos korektūros klaidomis, neretai žodyno naudotojai negali atpažinti savo tarmės ar šnektos žodžių ir sakinių, kurie LKŽ tekste pateikiami pagal fonetinius dėsnius transponuoti

į bendrinę kalbą. Todėl būtina žodyno naudotojų ir žodynininkų komunikacija.

Pradedami rengti LKŽ elektroninio varianto papildymai, kuriuose daug dėmesio skiriama ir tarmių žodžiams, formoms, kirčiavimo variantams, sukaupitiems Papildymų kartotekoje.

Kuriama internetinė LKŽ kartotekos duomenų bazė leidžia skenuotuose kartotekos lapelių paveikslėliuose matyti fonetinės transkripcijos ženklais užrašytus tarminius pavyzdžius. Ši duomenų bazė suteikia žodyno naudotojams daugiau galimybių pasitikslinti tarmių faktus, jų paplitimą ir kitus kartotekoje užfiksuotus duomenis.

Literatūra

- ADŽ – *Atgalinis dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Sudarė V. Žilinskienė. Vilnius: Matematikos ir informatikos institutas, 1995.
- Būga K., 1924, 1925, *Lietuvių kalbos žodynas*, 1 sąs., 2 sąs. Kaunas.
- BŽ – *Bendrinės lietuvių kalbos žodynas*. Red. kolegija: D. Liutkevičienė (vyr. red.), G. Naktinienė, R. Petrokienė, D. Svetikienė, K. Vosylytė, J. Zabarskaitė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2012–2014. Interaktyvus [žiūrėta 2014 m. gruodžio mėn.] <<http://bkz.lki.lt>>
- Daškus M., 1992, *The Presentation of the Dialectal Material in Lithuanian Lexicography*. Synopsis of the dissertation for a candidate's degree in philology. Vilnius.
- Daškus M., 1995, Raštų leksikos pateikimas didžiajame „Lietuvių kalbos žodyne“. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 33, 231–234.
- Dini P. U., 2002, „Lietuvių kalbos žodynas“ – žvilgsnis iš šalies. – *Dvidešimt „Lietuvių kalbos žodyno“ tomų*. Vilnius, 27–33; tas pats: *Kultūros barai*, 7, 25–27.
- DŽ₂ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Atsak. red. J. Kruopas. Vilnius: Mintis, 1972.
- DŽ_{3k} – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Kompiuterinis variantas. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, Matematikos ir informatikos institutas, 1995.
- Gaivenis K., Keinys St., 1990, *Kalbotyros terminų žodynas*. Vilnius.
- Lazauskaitė V., 1998, Dėl tarmių pateikimo „Dabartinės lietuvių kalbos žodyne“. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 40, 233–242.
- Lyberis A., 1983, Žodžių atrankos problema „Dabartinės lietuvių kalbos žodyne“. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 22, 1983: 147–154; A. Lyberis. *Leksikografijos teorija ir praktika*. Sudarė Z. Šimėnaitė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas. 2009, 56–65.

- LKA I–III – *Lietuvių kalbos atlasas* 1: *Leksika*, 1977; 2: *Fonetika*, 1982; 3 *Morfologija*. 1991.
- LKŽ I₁ – *Lietuvių kalbos žodynas* 1. Redagavo J. Balčikonis. Vilnius, 1941.
- LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas* 1–20, 1941–2002. Atsak./vyr. red. J. Balčikonis, J. Kruopas, K. Ulvydas, V. Vitkauskas. Vilnius.
- LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas* (1–20, 1941–2002): elektroninis leidimas. Red. kolegija: G. Naktinienė (vyr. red.), J. Paulauskas, R. Petrokienė, V. Vitkauskas, J. Zabarskaitė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005. [Atnaujinta versija, 2008.] Interaktyvus [žiūrėta 2014 m. gruodžio mėn.] <www.lkz.lt>
- LKŽe₂ – *Lietuvių kalbos žodynas* (1–20, 1941–2002). Antras elektroninis leidimas. Red. kolegija: G. Naktinienė (vyr. red.), † J. Paulauskas, R. Petrokienė, Z. Šimėnaitė, † V. Vitkauskas, J. Zabarskaitė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2013. – Atmintukas (USB).
- LKŽ₁ – „*Lietuvių kalbos žodyno*“ instrukcija. Vilnius, 1980.
- Naktinienė G., 2005, „Lietuvių kalbos žodyno“ taisymai elektroniniame variante. – *Kalbos kultūra* 78, 191–204.
- Naktinienė G., 2006, Naujas „Lietuvių kalbos žodyno“ gyvenimas. – *Gimtoji kalba* 7, 11–15.
- Naktinienė G., 2012, Elektroninio *Lietuvių kalbos žodyno* naujovės. – *Kalbos kultūra* 85, 92–102.
- Nepokupnas A., 2002, Žodynas – tai abėcėlės tvarka išdėstytas visas pasaulis Lietuvoje ir Lietuva visame pasaulyje. – *Seimo kronika*: specialus Nr. 22 (228), 2002 m. liepos 29 d., 1421. Interaktyvus [žiūrėta 2014 m. gruodžio mėn.] <<http://www6.lrs.lt/kronikos/pdf/030101/k-22.pdf>>
- Pupkis A., 2013, *Juozas Balčikonis ir didysis „Lietuvių kalbos žodynas“*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Sakalauskienė V., 2010, Dialektizmų atranka dabartinės ir bendrinės lietuvių kalbos žodynuose. – *Leksikografija ir leksikologija* 2. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 295–305.
- Smetona A., 2003, Sutrumpinimų klausimu. – *Gimtoji kalba* 10, 2003, 3–5.
- Šimėnaitė Z., 2010, Lietuvių ir lenkų leksikografijos sąsajos [Związki leksykografii polskiej i litewskiej.] – *Językowe i kulturowe dziedzictwo Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Bydgoszcz : Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 158–166.
- Vilutytė A., 2000, Didžiojo „Lietuvių kalbos žodyno“ kartotekos duomenų autentiškumo problemos. – *Tarmės: tekstų ir žodynų rengimo problemos. Tarptautinio mokslinio seminaro, skirto Antanės Kučinskaitės 85-mečiui, medžiaga*. Šiauliai, 2000 m. balandžio 28 d. / Redaktorių kolegija: G. Kačiuskienė, R. Kvašytė, J. Švambarytė (ats. red.), A. Stafecka, A. Nepokupnas. Šiauliai: Šiaulių universitetas, 108–116.
- Vitkauskas V., 1976, *Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodynas*. Vilnius: Mokslas.

- Vitkauskas V., 1987, J. Balčikonio pažiūros į paveldėtąją leksiką. – *Lietuvių kalbotyros klausimai*, 26, 13–18.
- Vitkauskas V., 1996, Gyvosios kalbos faktų „Lietuvių kalbos žodynui“ rinkimo programa. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Vitkauskas V., 1997, J. Balčikonio nustatyti „Lietuvių kalbos žodyno“ svarbiausi principai. – *Lietuvių kalbotyros klausimai*, 37, 5–10.
- Vitkauskas V., 2001, *Lietuvių kalbos tarmių morfoneminiai reiškiniai*. Vilnius: Žara.
- Vitkauskas V., 2006, „*Lietuvių kalbos žodyno*“ taisymai. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Vitkauskas V., 2010, Papildomi „Lietuvių kalbos žodyno“ taisymai. – *Leksikografija ir leksikologija* 2. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 114–122.
- Vosyliūtė K., 2007, *Kupiškėnų žodynas* 1. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Zabarskaitė J., Naktinienė G., Šepetytė-Petrokienė R., 2006, Elektroninio *Lietuvių kalbos žodyno* (t. I–XX) pirmasis leidimas. – *Prace Baltystyczne 3: Język, Literatura, Kultura* / red. N. Birgiel, M. Kozak; rec. J. Banczerowski, J. Linde. Warszawa, 241–247.
- Zabarskaitė J., 2007, Prameny a databáze Institutu pro litevský jazyk. – *Europeica – Slavica – Baltica. Publikace slovanské knihovny* 56. Praha: Národní knihovna České republiky, Slovanská knihovna, 261–272.
- Zabarskaitė J., Naktinienė G., 2010, The Dictionary of Lithuanian (LKŽ) and its Future in Databases and Electronic Versions. *Proceedings of the XIV Euralex International Congress* (Leewarden, 6–10 July 2010) / Anne Dykstra and Tanneke Schoonheim (eds.). Ljouwert: Fryske Akademy-Afûk, 2010 [CD]: 780–787. Interaktyvus [žiūrėta 2014 m. gruodžio mėn.] <http://www.euralex.org/elx_proceedings/Euralex2010/000_Euralex_2010_00_PRINTED_BOOK_Foreword_TOC_Plenary_Lectures_Abstracts.pdf>
- Zabarskaitė J., 2013, Lithuanian lexicography in the 21st century: quo vadis? – *Lexical Challenges in a Multilingual Europe Contributions*. The Annual Conference 2012 of EFNIL in Budapest, 163–167.
- Zabarskaitė J., 2011, Didžiojo *Lietuvių kalbos žodyno* „Melagių kartoteka“. – *Inveniens Quaero. Ieškoti, rasti, nenurimti*. Mokslo straipsnių rinkinys. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 503–517.
- Zinkevičius Z., 1966, *Lietuvių dialektologija*. Vilnius: Mintis.
- Zinkevičius V., 2004, Creating the Electronic Version of the Dictionary of Lithuanian. – *The First Baltic Conference. Human Language Technologies. The Baltic Perspective*. Riga, 2004 April 21–22, 170–173.
- Zinkevičius V., 2007, The Digitization of the Dictionary of the Lithuanian Language. – *The Third Baltic Conference on Human Language Technologies*. Kaunas, 2007 October 4–5, 349–355.

- Забарскайте Й., Нактинене Г., Шяпятите Р., 2005, Современность и перспективы большого «Словаря литовского языка». – *Исторический путь литовской письменности*. Вильнюс: Институт литовского языка, 340–355.
- Забарскайтэ Й., Накцінене Г., 2007, Слоўнікі ў Інтэрнеце: дыялог мовазнаўцы і носьбіта мовы. – *Слово и словарь: Vocabulum et vocabularium*. Сборник научных трудов по лексикографии. Ответственные редакторы: Л. В. Рычкова, В. Л. Воронович. Гродно, 32–34.
- Шыменайтэ З., 2007, Лексікаграфічныя крыніцы вялікага «Слоўніка літоўскай мовы». – *Слово и словарь: Vocabulum et vocabularium*. Сборник научных трудов по лексикографии. Ответственные редакторы: Л. В. Рычкова, В. Л. Воронович. Гродно, 23–24.
- Шименайте З., Забарскайте Й., 2011, Лексикографические источники большого *Словаря литовского языка* и Альбертина. – *Культурное наследие Восточной Пруссии* 1. Калининград, 46–67.

PRESENTATION OF DIALECT DATA IN THE ACADEMIC EDITION OF *LIETUVIŲ KALBOS ŽODYNAS*

Gertrūda NAKTINIENĖ

Institute of the Lithuanian Language, Lithuania

SUMMARY. The first edition of the electronic version of *Lietuvių kalbos žodynas* (*Dictionary of the Lithuanian Language*, further – LKŽ) (20 vol., 1941–2002) at www.lkz.lt was released in 2005 and in 2008 its new version came out. In this edition words from dialects and old writings and their forms have been corrected on the basis of the latest linguistic research. Entries of wrongly transposed words were removed, their illustrative examples were corrected and used in the appropriate entries.

Comments posted by visitors to the website of the dictionary show that sometimes words from dialects and their forms are viewed as proofreading mistakes and users of the dictionary do not always recognize words and sentences in their dialects or sub-dialects when presented in the dictionary transposed into the standard Lithuanian according to the phonetic rules.

The second edition of the electronic version of LKŽ which was released on memory key in 2013 contains new editorial corrections; words and the main variants of phraseologisms presented in the dictionary entry in highlighted font have been included in the search list. When a mouse pointer touches an

abbreviation or a symbol its explanation comes up on the screen. The possibility to expand abbreviations of place-names on the screen enables the users of the dictionary to understand the geography of words better and more quickly. Currently additions to the electronic version of LKŽ are being prepared. Special attention will be given to dialect words, their forms and accentuation variants, which are recorded in the card files of LKŽ additions.

A database of the card files of LKŽ which is being created will be available on the internet. Scanned images of cards contain dialect examples presented in symbols of phonetic transcription and names of villages of origin. This database will provide more possibilities to retrieve additional or more accurate information on dialect words and their distribution.

KEYWORDS: *dictionary, database, dialect data, transposing, phonetic transcription, geography of words.*

V. TARIŲ REIŠKINIAI ĮVARIUOSE TEKSTUOSE: LINGVISTINĖ, LITERATŪRINĖ IR PRAGMATINĖ ANALIZĖ

SENOSIOS GRAIKŲ KALBOS DIALEKTAI ARISTOFANO KOMEDIJOSE

Audronė KAIRIENĖ

Vilniaus universiteto Filologijos fakulteto

Klasikinės filologijos katedra

Universiteto g. 5, Vilnius, Lietuva

audrkair@yahoo.com

ANOTACIJA. Senovės Graikijoje literatūros kūrinių kalba priklausė nuo žanro tradicijos. Rašytojai ir poetai paprastai kurdavo ne kokia nors gyvąją tarmę, bet konvencionaliu literatūriniu dialektu. Vienas autorių, kurio kūriniuose atsispindi senųjų graikų tarmių bruožai – V a. pr. Kr. gyvenęs komediografas Aristofanas. Komedijoje *Acharniečiai*, parašytoje 425 m. pr. Kr., komediografas vaizduoja į Atėnus prekiauti atkeliavusius kitų polių piliečius. Vienas jų kalba gimtuosiu Megarų, kitas – Bojotijos dialektu. Komedijoje *Paukščiai* (414 m. pr. Kr.) neseniai įkurtą Debesų Gegutmiestį aplanko poetas, kurio įmantrią leksiką pajavairina dorėninės formos. Nors Aristofanas neįvardija šio poeto, skaitytojams nelieka abejonių, kad tai chorinės lyrikos kūrėjo Pindaro kalbos parodija. Komedijoje *Lisistratė*, sukurtoje 411 m. pr. Kr., Spartos tarmė prabyla iš Lakonijos atvykę žmonės. Fonetinės ir morfologinės jų kalbos ypatybės iš esmės sutampa su Spartos dialekto bruožais, žinomais iš epigrafinių paminklų. Tarmiškai kalbantys Aristofano komedijų personažai leido autoriui kuo tikroviškiau pavaizduoti to meto Atėnų gyvenimą. Pašiepdamas netaisyklinga graikų kalba prabylančius svetimšalius, Aristofanas, matyt, siekė iš jų pasijuokti.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: *Senovės Graikija – tarmės – literatūros žanrų kalba – atikinė komedija – Aristofano kūriniai – veikėjų kalba.*

Antikos laikais Senovės Graikijoje egzistavo daugybė tarmių ir poetarmių, iš kurių svarbiausios laikomos jonėnų – Atikos, ajolėnų, dorėnų, Arkadijos – Kipro ir kt. (Buck, 1955, 5–10; Palmer, 1980,

7–63). Senosiomis graikų tarmėmis labai domėjosi Antikos gramatikai. Yra žinoma, kad III a. pr. Kr. gyvenęs Aleksandrijos filologas Aristofanas Bizantietis buvo parašęs Atikos ir Lakonijos dialektų žodynėlius (Pfeiffer, 1968, 201), kurių iki mūsų dienų neišliko. Buvo tyrinėjama ir poetų kalba. I a. pr. Kr. graikų gramatikas Trifonas išleido veikalą *Apie Homero, Simonido, Pindaro, Alkmano ir kitų lyrikų kalbą*. Didžiulę tarmių gausą senojoje Heladėje nulėmė ne tik įvairios gamtinės kliūtys (aukšti kalnai, gilūs tarpekliai, salos ir kt.), bet ir tuo metu egzistavusi savarankiškų miestų – valstybių (polių) sistema. Iki helenizmo laikų Graikijoje nebuvo bendrinės literatūrinės kalbos, vadinamos *koinė*, tačiau, šnekėdami skirtingais dialektais, graikai suvokė, kad jie kalba ta pačia kalba. Istorikas Herodotas pabrėžė, kad visus helėnus jungia bendros dievų šventovės ir šventės, bendri papročiai, kraujo ryšiai ir bendra kalba (Hdt. VIII. 144). Kiekvienas senovės Graikijos polis kalbėjo savo tarme, o kiekvienas literatūros žanras buvo rašomas savitu, nutolusiu nuo gyvosios kalbos konvencionalių dialektu. Dažniausiai literatūros žanro kalba buvo susijusi su jo atsiradimo vieta. Kūrinio kalbos ypatybės priklausydavo ne nuo rašytojų ar poetų gyvenamosios vietovės, o nuo per šimtmečius susiklosčiusios žanro tradicijos. Epas buvo kuriamas jonėnų dialektu su ajolėnų tarmės elementais, chorinė lyrika – dorėnų, monodinė lyrika – ajolėnų, o tragedija ir komedija – Atikos dialektu (Palmer, 1980, 83–141; Willi, 2002, 8). Graikų tragedijų choro partijos pasižymi dorėnų dialekto bruožais, o veikėjai – tiek helėnai, tiek barbarai – kalba atikiškai. Tragedijų siužetai būdavo paremti senoviniais mitais, todėl jų veikėjų kalba patetiška, joje daug archajiškų, iš epo perimtų žodžių ir frazių. Retsykliais tragedijų herojai atkreipia dėmesį į graikų tarmių skirtumus. Aischilo tragedijoje *Choeforos* (Aesch. *Cho.* 564–565) Orestas pareiškia, kad jie abu su Piladu „šnekės parnasiška tarme“. Sofoklio *Ajante Agamemnonas* sako negalįs suprasti barbariškos Teukro kalbos (Soph. *Aj.* 1262–1263). Tačiau nė vienas tragikas nesistengia į savo herojų lūpas įdėti tarmiškų žodžių. Oresto kalba nė kiek nesiskiria nuo kitų

veikėjų kalbos, o Teukro – nuo Agamemnono. Tragedijų herojai, nors ir deklaruoja kalbantys kitaip, iš tiesų kalba ta pačia Atikos tarme. Antikos žiūrovai suprato literatūros kūrinių konvenciją ir jų nestebino taisyklinga graikų kalba prabylantys svetimšaliai ir vienas kitą puikiai suprantantys helėnai ir barbarai.

Senųjų komedijų, vaizduojančių kasdienį Atėnų gyvenimą, kalba paprastesnė, artimesnė to meto atėniečių šnekai. V a. pr. Kr. parašytų komedijų išliko labai nedaug. Mūsų laikus pasiekė tik Aristofano kūriniai (vienuolika komedijų) ir keli tūkstančiai fragmentų iš įvairių komediografų sukurtų veikalų (Storey, 2011). Išlikę komedijų fragmentai dažniausiai yra tik maža teksto dalis, cituojama kito antikinio autoriaus kūrinyje. Cituojant dažnai nenurodoma, kaip vadinosi komedija, iš kurios paimtas fragmentas, nežinomas jos siužetas, neaišku, kuriam veikėjui priklauso tarmiški žodžiai, kokį vaidmenį jie vaidino bendrame komedijos kontekste; dažnai neįmanoma nustatyti, ar tarmybes sako žmogus, kalbantis savo gimtuoju dialektu, ar jos cituojamos iš kito kūrinio. Visa tai labai apsunkina dialektizmų analizę antikinėse graikų komedijose (Colvin, 2000, 286–287). Be to, vėlesniais laikais perrašinėdami senuosius rankraščius perrašinėtojai galėdavo pakeisti tarmiškus žodžius į atikiškas formas (Colvin, 1995, 34–47). Atidžiau paanalizavus išlikusius Apolofano, Krateto, Eupolido ir kitų komediografų fragmentus, aiškėja, kad komedijų veikėjai dažniausiai kalba Atikos dialektu, nors kai kurie personažai prabyta įvairiomis senosiomis graikų tarmėmis (Kairienė, 2003, 38–49). Aristofanas pastebi (fr. 685 Kock), kad Atėnuose yra trys dialektai (taip rašytojas vadina sociolektus – A. K.), iš kurių vienas, švelnesnis, būdingas miesto aukštuomenei, kitas, paprastesnis, – kaimo žmonėms, o trečiasis tarp anų dviejų dialektų užima tarpinę vietą, bet jo komedijų veikėjai dažniausiai kalba vienu ir tuo pačiu sociolektu ir puikiai vienas kitą supranta. Viduriniojoje ir naujojoje antikinėje graikų komedijoje veikėjai dažnai nesusikalba dėl savo skirtingos socialinės padėties ar išsilavinimo ir todėl susidaro komiška situacija.

Siekdamas kuo tikroviškiau atspindėti kasdienį Atėnų gyvenimą, Aristofanas ne tik prakalbina savo veikėjus taisyklingu Atikos dialektu, bet suteikia jų kalbai ypatybių, duodančių informacijos apie tų veikėjų tautybę, kilmę ar socialinę padėtį. Aristofano komedijose netaisyklinga graikų kalba prabyta svetimšaliai: barbarų dievas Tribalas (Ar. *Av.* 1565–1693), Persijos pasiuntinys Pseudartabas (Ar. *Ach.* 93–125) ir Atėnų polio tvarkdarys skitas (Ar. *Thesm.* 1001–1231). Kartais svetimšalių kalbą net sunku suprasti: jie neištaria aspiratų, painioja daiktavardžių gimines, linksnius, veiksmažodžių laikus ir t. t. (Willi, 2003, 198–225; Kotzia, 2007, 1408–1415). Vaizduodamas komiškai šnekančius barbarus, Aristofanas norėjo iš jų pasijuokti, parodyti šių veikėjų neišprusimą ir bukumą. Tarmiškai prakalbindamas graikus, komediografas siekė kitokių tikslų. Komedijoje *Acharniečiai*, parašytoje 425 m. pr. Kr., Aristofanas vaizduoja į Atėnus atkeliavusius kitų polių piliečius. Vienas iš atvykėlių, norėdamas atėniečiui Dikajopoliui parduoti savo dukras, kalba gimtuosiu Megarų dialektu (729–835 eil.). Antikinis Megarų polis buvo nutolęs nuo Atėnų apie 40 km. Ilgą laiką megariečiai kovojo su Atėnais dėl Salamino salos, o Peloponeso kare (431–404 m. pr. m. e.) palaikė Spartą, todėl Aristofanui tikriausiai buvo gerai žinoma šio polio tarmė. Vakarų Graikijos dialektams priskiriama Megarų tarmė pasižymi bruožais, būdingais šiai dialektų grupei: išlaikytas *ā*, veiksmažodžių galūnės *–τι*, *–ντι*, *–μες*, antrinės kilmės ilgieji platieji balsiai *ω*, *η* ir t. t. [Palmer, 1980, 60]. Ypač gerai Megarų tarmę atspindi 729–734 komedijos eilutės:

Ἀγορὰ ἴν Ἀθάναις, χαῖρε, Μεγαρεῦσιν φίλα.
 Ἐπόθουν τυ ναί τὸν φίλιον ἄπερ ματέρα.
 Ἀλλ', ὃ πόνηρα κώρι' ἀθλίῳ πατρός,
 ἄμβατε ποττὰν μᾶδδαν, αἷ χ' εὖρητέ πα.
 Ἀκούετε δῆ, ποτέχετ' ἐμὶν τὰν γαστέρα·
 πότερα πεπερᾶσθαι χρήδδεν' ἢ πεινῆν κακῶς.¹

1 Atėnų turgau, sveikas, mielas Megarų
 Žmonėms! Tavęs ilgėjaus tartum motinos.

Šiose eilutėse matome daug tarmiškų formų, pvz., Ἀθάναις (= att. Ἀθήναις), φίλα (= att. φίλη), ματέρα (= att. μητέρα), ἀθλίω (= att. ἀθλίου), ἄμβατε (= att. ἀνάβατε), ποττάν (= att. πρὸς τήν), ποτέχετε (= att. προσέχετε), ἐμὶν (= att. ἐμοί), τὰν γαστέρα (= att. τήν γαστέρα) ir t. t. Megarų tarmės formų randama ir kitose komedijos eilutėse: 754 eil.: ὅκα (= att. ὅτε), τηνῶθεν (= att. ἐκεῖθεν), ἐμπορεύομαν (= att. ἐμπορεύομην), 757 eil.: σά μάν (= att. τί μὴν); 758 eil.: ἀμέ (= att. ἡμᾶς), πολυτίματος (= att. πολυτίμητος), ἄπερ (= att. ἥπερ) ir kt. Norėdamas kuo tikroviškiau pavaizduoti nepriekšlių spaudžiamą Megarų valstietį, komediografas suteikė jo kalbai tarmiškų bruožų, žinomų Atėnų žiūrovams iš kasdienio gyvenimo, nes iki Peloponeso karo pradžios Atėnuose dažnai lankydavosi Megarų žmonės. Toje pačioje komedijoje iš Tebų į Atėnus atvyksta pirklys, kalbantis gimtąja bojotiečių tarpe (Ar. *Ach.* 860–954 eil.). Su Atika besiribojanti Bojotija buvo turtinga Vidurio Graikijos sritis, garsi savo našiomis žemėmis ir didžiuliu Kopajidės ežeru. Aristofano komedijose užsimenama, kad Bojotijos pirkliai atveždavo į Atėnus šiame ežere sugautų ungurių (Ar. *Ach.* 880, *Pax* 1005). Peloponeso karo metu Bojotija, kaip ir Megarai, palaikė Spartą ir kovojo prieš Atėnus. Prie ajolėnų dialektų priskiriama Bojotijos tarmė gerai žinoma iš epigrafinių įrašų ir iš V a. pr. Kr. poetės Korinos eilių. Iš Bojotijos buvo kilęs ir žymus V a. pr. Kr. poetas Pindaras, bet jis kūrė ne gimtąja, o konvencionalia chorinės lyrikos kalba. Bojotiečių dialekte išlaikyta α , $\eta > \epsilon$, antrinės kilmės balsis ω yra platus, priebalsių grupės asimiliuojasi: $\sigma\tau > \tau\tau$, $\zeta > \delta\delta$, $\sigma > \tau\tau$, intervokalinėje pozicijoje po priešakinės eilės balsio γ susilpnėja ir išnyksta (Buck, 1955, 152). Šioje tarmėje taip pat yra ir Vakarų Graikijos dialektams būdingų bruožų (Palmer, 1980, 61). Aristofano komedijoje į Atėnus atvykęs Tebų pirklys prabyla šitokiais žodžiais:

O vargšės dukros tėvo nelaimingojo,

Ieškokit duonos, gal kur nors rasit jos.

Tik paklauskite, ką jums pilvas pasakys:

Geriau yra badauti ar būti parduotomis (*vertė A. Kairienė*)

ἴττω Ἡρακλεῖς, ἔκαμόν γα τὰν τύλαν κακῶς.

Κατάθου τὸ τὰν γλάχων' ἀτρέμας, Ἰσμεινία².

Komedijos skaitytojų dėmesį patraukia bojotiškos formos ἴττω (= att. ἴστω), τὰν τύλην (= att. τὴν τύλαν), τὰν γλάχων' (= att. τὴν γλήχων'), Ἰσμεινία (= att. Ἰσμηνία), ir tolimesnėse eilutėse ὕμες (= att. ὕμεῖς), Θείβαθεν (= att. Θήβαθεν), ἰώγα (= att. ἐγώνγα), Δεύς (= att. Ζεύς) ir kt. Reikia pabrėžti, kad Aristofanas gana tiksliai perduoda Bojotijos dialekto ypatybes, o pirklio iš Tebų lūpose skambanti priesaika vėi τὼ σιώ³ (Ar. *Ach.* 905) su Lakonijos dialektui būdingu θ>σ, matyt, atsirado vėlesnėje teksto redakcijoje dėl komedijos *Lisistratē* įtakos.

Komedijoje *Paukščiai* (414 m. pr. Kr.) tarp žemės ir dangaus įkurtą Debesų Gegutmiestį aplanko poetas, kurio įmantrią kalbą pajavairina dorėninės formos (Ar. *Av.* 924–930):

Ἀλλά τις ὠκεῖα Μουσάων φάτις

οἷάπερ ἵππων ἀμαρυγὰ.

Σὺ δὲ πάτερ, κτίστορ Αἴτνας,

ζαθέων ἱερῶν ὁμώνυμε,

δὸς ἐμὶν ὅ τι περ

τεῶ κεφαλᾷ θέλεις

πρόφρων δόμεν ἐμὶν τεῶν⁴.

Pacituotose eilutėse daug įvairių tarmybių ir archajizmų: Μουσάων (= att. Μουσῶν), ἐμὶν (= att. ἐμοί), τεῶ κεφαλᾷ (= att. σῇ κεφαλῇ), δόμεν (= att. δοῦναι) ir t. t. Nors Aristofanas neįvardija

2 Prisiekiu Herakliui, nutryniau nuospaudą.

Nukelki pamažu žoles, Ismenijau (*vertė A. Kairienė*)

3 Bojotietis galėjo prisiekti vietiniais herojais Amfijonu ir Dzetu (Olson, 2002, 299).

4 Mūzų gandas sklinda greitai,

Lyg žirgų bebėgančios kojos.

Tu gi, tėve, Aitnos kūrėjau,

Šventų apeigų bendravardi,

Man padovanok,

Ką savo mintimis seniai

Palañkiai nori duoti man. (*vertė J. Dumčius*)

paukščių miesto aplankiusio poeto, išprususiems Atėnų žiūrovams nekilo abejonių, kad tai V a. pr. Kr. chorinės lyrikos kūrėjo Pindaro ir jo kalbos parodija. Aristofano veikėjų lūpose skamba ne tik Pindaro, bet ir kitų poetų (Stesichoro, Simonido) eilės, kuriose taip pat pasitaiko dialektinių formų (Irigoin, 1952, 11–20). Į tai atkreipė dėmesį jau Antikos komentatoriai, nurodę, jog komedijos *Paukščiai* eilutė (Ar. Av. 251: ὅς τ' ἐπὶ κύματος ἄνθος ἄμ' ἀλκυόνεσσι ποτᾶται⁵) kartu su dorėninėmis formomis paimta iš VII a. pr. Kr. Spartos poeto Alkmano kūrybos (schol. Ar. Av. 250). Spartos (arba Lakonijos) dialektas skamba Aristofano komedijoje *Lisistratė*. Šiame 411 m. pr. Kr. parašytame kūrinyje pasakojama, kaip supykusios Atėnų ir Spartos moterys susitaria neprisileisti vyrų tol, kol šie nepabaigs ilgai trunkančio ir jų miestus nualinusio Peloponeso karo. Pakviesta atėnietės Lisistratės į Atėnus atvyksta spartietė moteris, vardu Lampito, o komedijos pabaigoje pasirodo Spartos šauklys ir pasiuntinys, pasiūsti sudaryti taiką su atėniečiais. Visi šie spartiečiai su atėniečiais kalba tarmiškai (81–249, 980–1013, 1076–1188, 1242–1245, 1248–1273, 1296–1321 eil.). Ne vieną kartą komedijoje jie prisiekia įprasta spartiečių priesaika ναὶ τὼ σιῶ („prisiekiu dviem dievais“ – t.y. Kastoru ir Polideuku). Vienas galingiausių Graikijos polių Sparta buvo gana toli nuo Atėnų – pietinėje Peloponeso dalyje. Neįprasta provinciali spartiečių šneka, matyt, buvo žinoma Aristofanui. Fonetinės ir morfologinės Spartos ypatybės *Lisistratėje* iš esmės sutampa su šios tarmės bruožais, užfiksuotais senuosiuose įrašuose [Colvin, 1999, 127]. Tai ā išlaikymas tose pozicijose, kur Atikos dialektas turi η, veiksmazodžio galūnės –τι, –ντι, daugiskaitinės artiklių formos τοι, ται vietoje įprastų οί, αί, modalinės dalelytės κα vartojimas, atematinis infinityvas su formantu –μεν, antrinės kilmės ilgieji platieji balsiai ω, η vietoje Atikos dialekte esančių siaurųjų ου, ει, ζ>δδ, priebalsių apokopė ir t.t., pvz., 82 eil.: γυμνάδδομαι (= att. γυμνάζομαι), 1305 eil.: ὑμνῶμες (= att.

5 Ir tie, kur banguojančios jūros viršum

Lakiojat gražioj tulžių draugėje (*vertė J. Dumčius*).

ὑμνοῦμεν), 1255 eil.: τὼς κάπρως (= att. τοὺς κάπρους), 1253 eil.: ποττὰ (= att. πρὸς τὰ) ir t. t. Labai neįprastai atėniečiams turėjo skambėti spartiečių tariami žodžiai, kuriuose intervokalinis σ yra išvirtęs į h, pvz., 1296 eil.: Μῶά (= att. Μῶσα), 1313 eil.: παιδδωᾶν (= att. παιζωσῶν). Aristofano komedijoje gerai atspindima Spartos dialekto ypatybė θ>σ, pvz., 1263 eil.: παρσένε (= att. παρθένε) σιά (= att. θεά) ir t. t. Įdomu, kad nors epigrafiniuose Spartos įrašuose θ>σ randama tik nuo IV a. pr. Kr. (Buck, 1955, 56), ši fonetinė tarmės ypatybė užfiksuota V a. pr. Kr. istoriko Tukidido *Peloponeso karo istorijoje*. Minėdamas Lakonijos dialektu parašytą sutartį, istorikas cituoja spartiečių žodžius περὶ δὲ τῶ θεῶ σύματος (= att. περὶ δὲ τῷ θεῷ θύματος) – „apie dievo auką“ (Thuc. V. 77. 4). Tai liudija, kad V a. pr. Kr. Spartoje θ jau buvo tariama skirtingai nei kitose Graikijos vietovėse. Vėlyvas θ spirantizacijos paliudijimas Lakonijos įrašuose aiškintinas tuo, kad ortografija paprastai visada atsilieka nuo tarimo. Matyt, V a. pr. Kr. θ>σ jau buvo įvykęs ir Aristofanas tai atspindėjo komedijoje *Lisistratė*.

Gausus tarmybių panaudojimas Aristofano komedijose suponuoja prielaidą, kad komediografas buvo gerai susipažinęs su kitų Graikijos sričių tarmiška šneka. Tai leido autoriui kuo įtikinamiau ir tikroviškiau parodyti kitų polių žmones, atskleisti jų kilmę ir sąsajas su gimtine. Vaizduodamas tarmiškai kalbančius į Atėnus atvykusius kitų miestų gyventojus, komediografas nenori jų sumenkinti ar iš jų pasišaipyti. Akcentuodamas netaisyklingai graikiškai šnekančių barbarų kalbą, Aristofanas suteikia šiems personažams komiškų bruožų, atskleidžia jų bukumą ir neišprusimą.

Šaltinių sutrumpinimai

Aesch. *Cho.* – Aischilas, *Choeforos*

Ar. *Av.* – Aristofanas, *Paukščiai*

Ar. *Ach.* – Aristofanas, *Acharniečiai*

Ar. *Lys.* – Aristofanas, *Lisistratė*

Ar. *Thesm.* – Aristofanas, *Moterys Tesmoforijų šventėje*

Hdt. – Herodotas, *Istorija*

Kock – *Comicorum Atticorum fragmenta*, ed. Th. Kock, Bd. I–III, Lipsiae: Teubner, 1880–1888

schol. – scholijai

Soph. *Aj* – Sofoklis, *Ajantas*

Thuc. – Thucydides, *De bello Peloponnesiaco*

Literatūra

Buck C. D., 1955, *The Greek Dialects*. Chicago: University Press.

Colvin S., 1999, *Dialect in Aristophanes and the Politics of Language in Ancient Greek*. Oxford: University Press.

Colvin S., 1995, Aristophanes: Dialect and Textual Criticism. – Aristophanes. – *Mnemosyne* 48, 34–47.

Colvin S., 2000, The Language of Non – Athenians in Old Comedy. – *Rivals of Aristophanes*, ed. D. Harvey, J. Wilkins. London: Duckworth, 285–298.

Kairienė A., 2013, Graikų dialektai senojoje atikinėje komedijoje. – *Literatūra* 55(3), p. 38–49.

Kotzia P., 2007, The Speech of the „Barbarians“ in Ancient Greek Literature. – *A History of Ancient Greek: From the Beginnings to Late Antiquity*, ed. by Anastasios–Phoivos Christides. Cambridge: University Press, 1408–1415.

Olson S. D., 2002, *Aristophanes: Acharnians*, ed. S. D. Olson. Oxford: University Press.

Palmer L. R., 1980, *The Greek Language*. London–Boston: Faber and Faber.

Pfeiffer R., 1968, *History of Classical Scholarship: From the Beginnings to the End of the Hellenistic Age*. Oxford: Clarendon Press.

Storey I. C., 2011, *Fragments of Old Comedy*, vol. I–III. Harvard: University Press.

Willi A., 2002, The Language of Greek Comedy: Introduction and Bibliographical Sketch. – *The Language of Greek Comedy*, ed. A. Willi. Oxford: University Press.

Willi A., 2003, *The Languages of Aristophanes: Aspects of Linguistic Variation in Classical Attic Greek*. Oxford: University Press.

ANCIENT GREEK DIALECTS IN THE COMEDIES OF ARISTOPHANES

Audronė KAIRIENĖ

Vilnius University Faculty of Philology, Lithuania

SUMMARY. There were many dialects and vernaculars in Ancient Greece. The main of them were Ionic–Attic, Aeolic and Doric. Most of these ancient dialects are known from inscriptions. The literary genres were conventionally written in a specific dialect, in which the genre originated, regardless the origin

of authors. The language of Greek poetry or prose does not reflect any real vernacular. Ancient poets and writers used literary languages that were artificial from the point of view of any individual dialect. One of the authors who tried to reveal real dialectal features in his works was a famous comic playwright of Ancient Greece Aristophanes. In his comedy *Acharnians* (written in 425 BC) Aristophanes represents personages from communities outside Athens. One of them speaks his native Megarian dialect and the other – his native Boeotian. In *Birds* (written in 414 BC) a young versifier visits the city-in-the-sky. The exalted style of his Doric speech suggests that a choral lyric poet Pindar is parodied there. In comedy *Lysistrata* (written in 411 BC) some personages speak Laconian dialect. The phonologic and morphologic features of their words generally accord with epigraphic records in Sparta. Aristophanes puts native dialects into the mouths of his personages not for humor but because he tries to add some realism to his comedies. In contrary, this comic playwright mocks the speech of barbarians.

KEYWORDS: *Ancient Greek – dialects – the literary languages – Attic Comedy – plays of Aristophanes – speeches of personages.*

ВЗАИМОСВЯЗЬ ДИАЛЕКТНЫХ НАЗВАНИЙ РАСТЕНИЙ И ИХ МОРФОЛОГИЧЕСКИХ ПРИЗНАКОВ С ТЕКСТАМИ ЭТИОЛОГИЧЕСКИХ ЛЕГЕНД, НАРОДНОЙ МЕДИЦИНЫ И МАГИИ (На материале славянских языков)

Валерия КОЛОСОВА

Институт лингвистических исследований РАН

Санкт-Петербург, Тучков пер. 9, Россия

chakra@eu.spb.ru

АННОТАЦИЯ. В статье рассматриваются названия растений в диалектах славянских языков и демонстрируется их связь с устным народным творчеством и ритуальными практиками. Цель работы – показать, как в разных локальных традициях отмечаются и осмысливаются разные признаки одних и тех же растений. К таким признакам могут относиться: цвет, размер, форма, свойства поверхности, количество органов растения, «поведение», время появления и цветения, место произрастания, вкус, запах, звук, ядовитость, жгучесть, медицинское применение, использование в магии, использование в быту.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *этноботаника, этнолингвистика, признак, фитоним, фольклор.*

В диалектных фитонимах выделяются разные мотивационные модели:

а) **прямая:** ‘признак’ → ‘название растения’, то есть признак прямо назван в фитониме. Например, рус. *белица* (Перм.) ‘ромашка’ (Русинова, Богачева, 2003, 118) отражает белый **цвет**

лепестков, болг. *синецвет* ‘василек’ (Ахтаров, 1939, 129) – синий цвет цветка.

Гладкой **поверхностью** листьев обусловлено бел. *гладыш* (Смол.) ‘ландыш майский’ (Ганчарык, 1927, 22).

Для первоцвета весеннего наиболее важным признаком является **раннее цветение**, которое и повлияло на появление целого ряда однотипных славянских названий: рус. *первоцветики* (Урал) (Коновалова, 2000, 154), *первоцветка* (Ср. Приобье) (Арьянова 2, 76), укр. *первенец* (Воынь) (Анненков, 1876, 273), пол. *pierwiasnka, pierwiosnka* (Spółnik, 1990, 36).

Кислый **вкус** некоторых растений обусловил фитонимы рус. *кислица* (вост. Россия), *кисличка* (Оренб.), *киселица* (Арх.), *кислеу* (Волог.) и т.д.; бел. *кисленица*, укр. *квасец*; србх. *кисельак* (Анненков, 1876, 305), болг. *киселец*, *кишлек*, *кишляк* ‘щавель кислый’, болг. *киселец* ‘кислица обыкновенная’ (Ахтаров, 1939, 409–410).

б) **метафорическая** мотивационная модель используется, когда предмет, обладающий определенным признаком, служит основой для названия растения. Те же признаки, о которых говорилось в части а), называются опосредованно, метафорически. Так, украинский фитоним *зозулины черевички* ‘аконит клубучковый’ (Анненков, 1876, 7) появился благодаря **форме** цветка, напоминающего туфельку. Сербохорватское название одуванчика *мљечњак* (Чажкановић, 1985, 172) обязано своим появлением густому белому соку растения, напоминающему по **цвету** молоко.

Сербское название первоцвета *прамалиће* (Ibid. 119) буквально означает ‘весна’, что подчеркивает **раннее** появление этого растения – одного из первых весенних цветов.

Размер растений, который редко упоминается в их названиях прямо, может быть выражен, например, через зоонимический код: растениям небольшого размера часто даются названия с прилагательными *мышиный*, *воробьиный* и подобными,

а крупным – с прилагательными *коровий, медвежий, конский* (Дубровина, 1991, 2008). Возможны и другие коды: так, коровяк черный получил название *атаман-трава*: «Атаман-трава сама высока трава на лугу» (Свердлов.) (Коновалова, 2000, 21).

Названия водных и болотных растений опосредованно отражают **место** их произрастания. Так, для всех славянских языков типично образование фитонимов от слов со значением ‘лягушка’ или ‘жаба’. Болотные растения калужница болотная и вахта трехлистная называются укр. *жабник*, а зеленая тина – *жабур*. В эту же группу входят фитонимы србх. *жабѡкрек* ‘нитчатка водяная’, *жабѡчун* ‘частуха подорожниковая’, чешск. *žabník, žabinec, žabí trava* (для ряски, звездчатки, гореца, частухи, болотника, очного цвета) (Меркулова, 1963, 74). Для разных видов лютиков отмечены названия хорв. *žabinac, žabljak*, болгарск. *жабуняк, жабърняк* (Софрић, 1990, 156), для калужницы болотной – *лягушатник, лягушачий цветок, лягушачье мыло, лягушачьи слёзы, лягушачья трава, лягушечник, лягушник*: «В озере растет. Лягуши в ём живут» (Яшк. Кемер.); «Лягушачья трава все по болотам растет» (Арьянова 1, 107). Помимо названий животных, для образования фитонимов могут использоваться слова и других лексико-семантических групп. Так, водные растения калужница и кувшинка имеют чешское название *hastrmánek*, буквально означающее ‘водяной’, а незабудка болотная – *hastrmaní šatu* (в буквальном переводе – «штанишки водяного») (Hladká, 2000, 116, 172).

Цикорий, часто растущий вдоль дорог, получил польское диалектное название *podorožnik*; одновременно **место** произрастания обусловило и его использование в лечебной магии: на Покутье отваром *podorožnika* обмывали изуроченного человека, выливая затем жидкость на **дорогу** (Paluch, 1989, 65).

Ближайшая ассоциация **числа** «пять» — с пятью пальцами человеческой руки — повлияла на целый ряд однотипных названий различных растений с пятью листьями. В этот ряд входят,

например, рус. *пятилистник*, *пятипальчики*, *пятипалечник* (Ворон.), укр. *п'ятиперстень*, *п'ятиперстник* 'лапчатка белая', србх. *petoperst gušćji* 'лапчатка гусиная', пол. *pięciornik*, чеш. *pětíprstka* 'лапчатка ползучая'. Примечательно, что другие названия лапчатки белой – рус. *межперстница* (Тамб.), *межиперстник*, *межиперицица* (Черниг.), *расперстная* (Орл.) – совпадают с названиями болезней рук, и применяется эта трава для лечения опухоли между пальцев (Анненков, 1876, 269–271). Подобные названия получали и другие растения со схожим строением листа: рус. *пятипалечная трава* (Петерб.) 'сабельник болотный' (Там же: 105), болг. *пятопръстница* 'первоцвет истинный' (Геров 1, 5), србх. *петопрстица* 'рута садовая', *петоножау*, *петопер(еу)*, *петопрстак*, *петопрстау*, *петопрстка* 'различные растения с пятью листьями' (Лазич-Коњик, Вулович, 2007, 52).

в) **мифологическая** мотивационная модель строится по принципу 'мифологический мотив' → 'название растения'. Так, за фитонимом *иван-да-марья* стоит широко известный на восточнославянской территории сюжет о превращении брата и сестры в цветок в наказание за кровосмешение. Это название в большинстве случаев относится к двум растениям: марьянику дубравному и фиалке трехцветной, обладающим специфическим признаком – сочетанием двух цветов (подробнее см. Колосова, 2009, 162–168). Однако не все легенды связаны с инцестом: в украинской легенде брат рассердился на сестру и задушил ее; она пожелтела, а он от испуга посинел (Рогович, 1874, 33). В белорусской легенде брат и сестра, которых отец отвел в лес, от горя превратились в растение *братки* (Чубинский, 1872 (I, 1), 82).

Цикорий из-за своего жесткого стебля получил диалектные названия рус. *батог(и) петровы* (Ворон.) *петров кнут* (Дон); *синие батог(и)*, *петров(ы) батог(и)* (Вят.) (Смирнова, 2004, 42); в украинских говорах широко представлены фитонимы типа *петрів батіг*, *петрові батог(и)* (Анненков, 1876, 97; Меркулова,

1967, 120). С этими фитонимами связан мотив хождения Христа по земле, отраженный в украинской легенде: св. Петр отгонял детей от Христа стеблем цикория, говоря: «геть з дороги, а то покуштуєте мого батижка!», а потом бросил его на землю. Мальчики подняли его и назвали Петровым батогом. Кроме того, цикорию приписывается способность охранять поля от вредителей (П. И., 1891, 113–114).

Оттого, что цикорий растет возле дорог, как бы ожидая кого-то, происходит его чешское народное название *čekanka* – от чеш. *čekat* ‘ждать’. С ним связана легенда о девушке по имени Чеканка, которая убивает себя в отчаянии на могиле своего возлюбленного, убитого соперником, а после смерти превращается в растение цикорий, получившее ее имя (Софрий, 1990, 41). Поэтому цикорию приписывалась способность привлекать любовь: считалось, что цикорий, выкопанный в Великую пятницу или в день св. Петра, вызывает любовь у того, кто этого цикория коснется. Чешские девушки рвали его «на счастье в любви», произнося особый приговор, а потом сорванный цветок клали за пазуху. Если от тепла тела он расцветал, девушка надеялась на свое счастье (Sobotka, 1879, 252–253).

Цвет лепестков цикория обусловил белорусский фитоним *сукенка Маці Боскай* и связанное с ним предание: цветки небесного цвета появились тогда, когда по каменистой дороге шла богородица и подол ее голубого платья цеплялся за придорожные растения. После этого они расцвели цветами того же цвета, что и платье (Салавей, в печати).

Соцветие первоцвета своим внешним видом и формой цветков напоминает связку золотистых ключей. Белорусский фитоним *Святога Пятра ключыкі*, как и чеш. *petrklič*, *Petrůw klič*, пол. *klucze ś. Piotra*, луж. *klucze pětř zolty* связывает первоцвет с именем св. Петра – это ключи, которыми он отворяет весну (Анненков, 1876, 273, Sobotka, 1879, 273). Польское название *kluczyki świętego Piotra* связано с легендой: св. Петр уронил клю-

чи от ворот весны, которые стали цветами (Dubisz, 1977, 125; цит. по: Усачева, 2000, 281; БМ, 2004, 248); в чешской традиции считается, что *petrklič* открывает путь к скрытым кладам (Machek, 1954, 172).

Еще одна группа названий обусловлена особой формой стебля: рус. *полая трава* (Волог.) ‘одуванчик аптечный’ (Иваницкий, 1890, 151). В Малоархангельском у. Орловской губ. говорили, что *прострел-трава* раньше была сплошной, но ее прострелил громом архангел Михаил, когда преследовал спрятавшуюся в ней нечистую силу (Якушкин, 1844, 42). Использование трав с полым стеблем основано на этой их особенности. Так, *прострел боровой*, или *стрельную траву* охотники пропускали в ствол ружья, что якобы придавало оружию особые свойства (Волог.) (Иваницкий, 1890, 147). Здесь сходство формы полого стебля растения и ружейного ствола подкрепляется сходством фитонима *стрельная трава* и глагола *стрелять*. В Архангельской губ. траву *прострел* вплетали в гривы лошадям или около рогов прочему скоту при заболевании *прострел* (Харитонов, 1848, 13). У сербов при болезни скота с тем же названием также давали траву *прострел*; под этим именем была известна горечавка перекрестнолистная (Туцаков, 1965, 66).

Большая группа южнославянских диалектных названий пижмы обусловлена ее использованием в магических практиках. Все они образованы от корней со значением ‘вертеться’, ‘вращаться’, ‘возвращать(ся)’: болг. *вартика*, *врати́ка*, *вратли́ка*, *свратика*, макед. *врати́лика*, *оборчлива билька* (Ахтаров, 1939: 134), србх. *врати́жеља*, *вратић*, *поврата* (Симоновић, 1959, 459), словен. *vratīč*, *vratika* (Barlè, 1937, 208, 259). В Болгарии пижму используют при обрядовых действиях с косой девушки, так как пижма используется для того, чтобы *се въртят момците край момите* (парни вертелись около девушки) (Колева, 1981, 158). В Сербии пижма используется для возвращения молока корове: если считается, что у коровы отняли молоко с помощью магии, со-

бирают пижму (*повратич*), варят в воде с мельничного колеса и дают съесть корове (Деспотовић, 1983, 21). Сквозь венок из пижмы девушка тайком смотрит на юношу, который ее бросил, чтобы он снова к ней вернулся (Радовановић, 1995, 45). В Словении пижма используется в лечении бронхита; при этом важны не только ее лекарственные свойства, но и этимологическая магия: пижму (*vratič*) нужно положить на шею или на грудь, если у человека бронхит (*vretje*) и в груди *takrat vse vre* (Barlè, 1937, 259).

Омела, которая выглядит как свалывшиеся в шар веточки, в Полесье называется *колтун* и используется для лечения болезни колтун (СД 3, 547–548).

* * *

Таким образом, восприятие тех или иных признаков растений влияет на их названия, а также служит основанием для этимологических легенд об их происхождении и в конечном итоге формирует семиотический статус растения. Анализ диалектных названий растений и связанных с ними фольклорных текстов и магических практик показывает, что в разных локальных традициях актуализируются различные признаки одного и того же растения.

Языковые процессы, приводящие к формированию фитонимов, крайне сложны и многокомпонентны: с одной стороны, базой для номинации растений, несомненно, служит их внешний облик, яркие признаки и свойства; с другой – эти объективные признаки осмысляются и преломляются в культурном опыте этноса.

Литература

- Анненков Н., 1876, *Ботанический словарь*. Санкт-Петербург.
Арьянова В. Г., *Словарь фитонимов Среднего Приобья*. Т. 1–3, 2006–2008. Томск.

- Ахтаров Б., 1939, *Материали за български ботаничен речник*. София.
- Barlè J., 1937, Prinosi slovenskim nazivima bilja. – *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*. 1937. Knj. XXXI. Sv. 1, 169–292.
- БМ 2004 – Беларуская міфалогія. – Энц. сл. Мінск: Беларусь.
- Ганчарык М. М., 1927, Беларускія назовы расьлін. Ч. 1. – *Праца Навукова-га таварыства па вывученню Беларусі* II. Горы-Горкі, 1927а, 194–216; Ч. 2. – *Праца Навуковага таварыства па вывученню Беларусі*. Т. IV. Горкі, 1927б, 1–28.
- Деспотовић С., 1983, Из народне магијске медицине (из Лознице). – *Расковник*. Пролеће. Година X. Број 35, 20–21.
- Dubisz S., 1977, *Nazwy roślin w gwarach ostródzko-warمیńsko-mazurskich*. Wrocław etc.
- Hladká Z., 2000, *Přenesená pojmenování rostlin v českých dialektech*. Brno.
- Дубровина С. Ю., 1991, *Русская ботаническая терминология в этнолингвистическом освещении* (на материале названий растений, образованных от названий животных и птиц). Автореф. дисс. к.ф.н.
- Дубровина С. Ю., 2008, Зоонимные названия растений. Воловики и «воловыи» травы. – *Acta linguistica petropolitana. Труды Института лингвистических исследований*. Т. VI. Ч. 1. 2010, 62–68.
- Иваницкий Н. А., 1890, Материалы по этнографии Вологодской губ. – *Известия общества любителей естествознания, антропологии и этнографии* Т. LXIX. Труды этнографического отдела. Т. XI. Вып. 1. Москва, 1–231.
- Колева Т. А., 1981, *Гергьовден у южните славяни*. София: Издателство на Българската Академия на науките.
- Колосова В., 2009, *Лексика и символика славянской народной ботаники. Этнолингвистический аспект*. Москва: «Индрик».
- Коновалова Н. И., 2000, *Словарь народных названий растений Урала*. Екатеринбург.
- Лазиф-Коњик И., Вуловић Н. Семантичко-деривациона анализа броја пет. – *Наш језик*. Књ. XXXVIII. Св. 1–4, 2007, 43–64.
- Machek V., 1954, *Česká a slovenská jména rostlin*. Praha.
- Меркулова В. А., 1963, Слав. *žab-; праслав. *žagovъjъ 'высокий, прямой'. – *Этимология*. Москва, 72–80.
- Paluch A., 1989, „Zerwij ziele z dziewięciu miedz...”. – *Ziolołecznictwo ludowe w Polsce w XIX i początku XX wieku*. Wrocław.
- П. И. 1891 – П. И[ванов]. Из области малорусских народных легенд (Материалы для характеристики мирозерцания крестьянского населения Купянского уезда). – *Этнографическое обозрение*. № 2. Кн. 9, 110–132.

- Радовановић Г., 1995, Вијење венаца у Сокобањском крају. – *Расковник. Јесен-зима. Година XXI*. Број 81–82, 42–47.
- Рогович А. С., 1874, *Опыт словаря народных названий растений Юго-Западной России, с некоторыми поверьями и рассказами о них*. Киев.
- Русинова И. И., Богачева М. В., 2003, Фитонимическая лексика говоров Пермской области. – *Лексический атлас русских народных говоров. Материалы и исследования*. Санкт-Петербург, 116–127.
- Салавей Л., Суценка Маці Боскай. – *Беларуская міфалогія*. Выд. 3-е, дапрац. і дап. (в печати).
- СД 3 – Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5 томах. 3 (К–П), 2004. Москва.
- Симоновић Д., 1959, *Ботанички речник. Имена биљака*. Српска академија наука. Посебна издања. Књ. CCCXVIII. Институт за српскохрватски језик. Књ. 3. Београд.
- Смирнова О. В., 2004, Лексика растительного мира в ареальном аспекте (на материале говоров северо-восточной части Воронежской области). – *Лексический атлас русских народных говоров (Материалы и исследования) 2001–2004*. Санкт-Петербург, 38–43.
- Sobotka P., 1879, Rostlinstvo a jeho význam v národních písních, pověstech, bájích, obřadech a pověrách slovanských. Příspěvek k slovanské symbolice. – *Novočeská bibliotheka*. Číslo XXII. Praha.
- Софрјић П., 1990, *Главније биље у народном веровању и предању код нас Срба*. Београд: БИГЗ.
- Spólnik A., 1990, Nazwy polskich roślin do XVIII wieku. Ossolineum. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź.
- Туцаков Ј., 1965, *Психосугестивни елементи у народној медицини Сврљшког Тимока*. Српска Академија Наука и уметности. Посебне издања. Књ. 380. Одељење медицинских наука. Књ. 18. Београд.
- Усачева В. В., 2000, Мифологические представления славян о происхождении растений. – *Славянский и балканский фольклор. Народная демонология*. Москва, 259–302.
- Харитонов А., 1848, Врачевание, забавы и поверья крестьян Архангельской губернии, уездов: Шенкурского и Архангельского. – *Отечественные записки*. № 5–6. Т. 58. Смесь, 1–24.
- Чајкановић В., 1985, *Речник српских народних веровања о биљкама*. Београд.
- Чубинский П. П., 1872, *Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край*. Т. I. Вып. 1. Санкт-Петербург.
- Якушкин (б.и.), 1844, Народные сказания о кладах, разбойниках, колдунах и их действиях, записанные в Малоархангельском уезде. – *Москвитянин*. Ч. VI. № 11–12. С. 25–44.

TARMINIŲ AUGALŲ PAVADINIMŲ IR JŲ
MORFOLOGINIŲ POŽYMIŲ RYŠYS SU ETIOLOGINIŲ
LEGENDŲ TEKSTAIS, LIAUDIES MEDICINA IR MAGIJA
(Remiantis slavų kalbų medžiaga)

Валерия КОЛОСОВА

Rusijos mokslų akademijos Lingvistinių tyrimų institutas, Rusija

ANOTACIJA. Straipsnyje nagrinėjami augalų pavadinimai slavų kalbų dialektuose, analizuojamas jų ryšys su liaudies kūryba, ritualinėmis apeigomis. Tyrimo tikslas – nustatyti, kaip skirtinguose tarmių plotuose suvokiami ir pritaikomi tų pačių augalų skirtingi požymiai legendose, liaudies medicinoje ir magijoje. Prie tokių požymių priskiriami: spalva, dydis, forma, paviršiaus ypatybės, augalo sudedamųjų dalių kiekis, tam tikra „elgsena“, augimo etapai ir žydėjimo laikas, augimo vieta, skonis, kvapas, šiurenimo garsas, nuodingumas, panaudojimas gydymo tikslais, pritaikymas magijos ir buities reikmėms.

ESMINIAI ŽODŽIAI: *etnobotanika, etnolingvistika, bruožas, fitonimas, folkloras.*

INTERDEPENDENCE AMONG DIALECTAL PHYTONYMS,
THEIR MORPHOLOGICAL FEATURES, ETIOLOGICAL
LEGENDS, FOLK MEDICINE, AND MAGIC
(Based on Slavonic Material)

Валерия КОЛОСОВА

Institute of Linguistic Studies, Russian Academy of Sciences, Russia

SAMMARY. The article concerns plant names in the dialects of various Slavonic languages. The aim of the analysis is to demonstrate how, in different local traditions, various plant features are being noted and interpreted. These features are: colour, size, shape, surface, number of plant organs, “behaviour”, time of appearing and flowering, place of growth, taste, smell, sound, poison, medical usage, usage in magic or in everyday life.

In dialectal phytonyms several motivation models can be found: a) direct model: ‘feature’ → ‘plant name’, that is a feature is directly named in a phytonym (for example, Rus. *белица* ‘camomile’, Bulg. *синецвет* ‘cornflower’); b) metaphorical model: ‘a subject having a certain attribute’ → ‘a name of a plant’ (for example, Ukr. *зозулины черевички* ‘aconite’, Serbo-Croat *мљечњак* ‘dandelion’); c) mythological model: ‘mythological motive’ → ‘plant name’

(for example, Rus. *иван-да-марья* ‘blue cow-wheat’, Ukr. *нєmpiv баміз* ‘chicory’, Serbo-Croat *богородичино цвєће* ‘St.-John’s wort’).

The interpretation of these features influences plant names; it also serves as a base for etiological legends about their genesis, beliefs about their relations with mythological personages; in fact, it forms the semiotic status of a plant.

KEYWORDS: *ethnobotany, ethnolinguistics, feature, phytonym, folklore.*

GWARA JAKO TWORZYWO TEKSTU POETYCKIEGO

Jadwiga WRONICZ

Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk

Aleja Mickiewicza 31, Kraków, Polska

jadwigaw@ijp-pan.krakow.pl

STRESZCZENIE. W klasyfikacji odmian języka polskiego język ogólnopolski i zbiór obejmujący wszystkie dialekty są przedstawiane jako dwa podstawowe człony języka. Teksty literackie należą do odmiany ogólnej. Elementy gwarowe (fonetyczne, morfologiczne, syntaktyczne i leksykalne) mogą być w utworze literackim wynikiem stylizacji. Stylizacja gwarowa występuje wtedy, gdy autor wprowadza wyrazy lub formy gramatyczne, które czytelnik odbiera jako sygnał, że opisywany w danym utworze świat i postacie mają związek z konkretnym regionem, w którym funkcjonuje gwar. Jednak komunikacja językowa między nadawcą a odbiorcą odbywa się w języku ogólnym. Inna jest sytuacja, gdy piszący wybiera gwarę jako podstawowy kod komunikacyjny. Zakłada on taką znajomość systemu gwarowego u odbiorcy, która pozwala na właściwe odczytanie przekazywanego tekstu. Jednocześnie zawęża krąg czytelników do użytkowników danej gwary. Taka sytuacja najwyraźniej występuje w tekstach poetyckich, dlatego one są przedmiotem zainteresowania autorki referatu. W referacie podano przykłady takich tekstów.

SŁOWA KLUCZOWE: *gwar, folklor, stylizacja, tekst poetycki.*

W klasyfikacji odmian języka polskiego można wyróżnić dwa nurty. Pierwszy, zapoczątkowany przez Zenona Klemensiewicza w połowie ubiegłego wieku, traktuje język ogólny i gwary jako dwa podstawowe składniki języka narodowego. W języku ogólnym

badacz ten wyróżnia język potoczny i język literacki, a ten z kolei dzieli na artystyczny, naukowy i normatywno-dydaktyczny. Język ogólny „jest środkiem porozumienia wszystkich członków narodu bez względu na wiek, płeć, pochodzenie socjalne, pochodzenie terytorialne, zawód itd” (Klemensiewicz, 1954, s. 108). W ujęciu tego badacza gwary to „mowa chłopów zwłaszcza starszego i najstarszego pokolenia, która w nauczaniu szkolnym [...] w zależności od wieku i stopnia rozwoju wychowanków jest w pewnej, z czasem malejącej mierze tolerowana” (Klemensiewicz, 1954, 109). Autor podkreśla, że odmiana ogólna zajmuje wyższą pozycję niż gwary¹.

Ten typ klasyfikacji – umieszczający język ogólny i gwary na przeciwległych biegunach – spotykamy w pracach późniejszych badaczy, np. Walerego Pisarka (Pisarek, 1999, 458), Stanisława Gajdy (Gajda, 1982, 54), Aleksandra Wilkonja (Wilkoń, 2000). Przyjmują oni, że gwara jest systemem jednofunkcyjnym, umożliwiającym komunikację językową tylko w zakresie najprostszych sytuacji bytowych. W nowszych ujęciach przyjmuje się, że w każdej odmianie języka można wyróżnić centralnie usytuowany styl potoczny oraz styl artystyczny (Furdal, 2000, 171), który „tworzy własne fikcyjne światy będące subiektywną interpretacją rzeczywistości.” (Bartmiński, 2001a, 18–19).

W kulturze polskiej pozycja języka ogólnego, nazywanego dawniej językiem literackim, jest wysoka, natomiast posługiwanie się gwarą jest często traktowane jako przejaw prymitywizmu, braku wykształcenia i negatywnie ocenianej wiejskości (Skudrzyk, Urban, 2010, 25). Ta sytuacja wynika z uwarunkowań historycznych; jest wynikiem dawnego podziału na kulturę wysoką, z pochodzenia szlachecką, mającą zasięg ogólny, i kulturę niską, przede wszystkim chłopską, która była zróżnicowana regionalnie. Nośnikiem pierw-

¹ Na określenie wszystkich gwar łącznie Klemensiewicz używa określenia *język regionalny*, jednak ze względu na wieloznaczność tego terminu nie stosuję go w referacie.

szej z nich był język ogólnopolski, nośnikiem drugiej – gwary². Aż do połowy XX w. gwary rozwijały się w sposób naturalny – były przekazywane z pokolenia na pokolenie jako podstawowy system komunikacji między członkami społeczności lokalnej. Język ogólny – słyszany w kościele i nauczany w szkole – był w użyciu tej społeczności rzadko przywoływanym systemem pomocniczym, głównie w momentach szczególnie uroczystych lub w kontaktach z obcymi. Od połowy zeszłego wieku ta sytuacja ulega zmianie. Powszechna dostępność języka ogólnego – poprzez szkołę, radio, prasę, telewizję – oraz przekonanie o wyższości tej odmiany nad gwarą powodują bardzo szybki zanik gwar.

Na ogół przyjmuje się, że teksty literackie należą do odmiany ogólnej. Elementy gwarowe (fonetyczne, morfologiczne, syntaktyczne i leksykalne) mogą być w utworze literackim wynikiem stylizacji. Stylizacja gwarowa występuje wtedy, gdy autor wprowadza wyrazy lub formy gramatyczne, które czytelnik odbiera jako sygnał, że opisywany w danym utworze świat i postacie mają związek z konkretnym regionem, w którym funkcjonuje gwar. Komunikacja językowa między nadawcą a odbiorcą tekstu odbywa się w języku ogólnym. Stopień nasycenia tekstu elementami gwarowymi może być różny. Najczęściej są wykorzystywane odrębności leksykalne. Zilustruję to fragmentem opowiadania Władysława Orkana pt. Wilija³:

Zaścielono w izdebce stół drobnym sianem i przykryto lnianą paruchą. Wszyscy przeszli do izdebki i poklękli na ziemi. – „Pobłogosław Panie, te dary” – mówił z przejęciem Błazej, a inni powtarzali za nim.

W przytoczonym urywku tylko rzeczownik *parucha* ‘lniane prześcieradło’ i *poکلęknąć* ‘ukłęknąć’ (w słowniku Doroszewskiego z kwalifikatorem dawne) reprezentują leksykę gwarową.

2 Szerzej na ten temat piszę w artykule: *Kultura szlachecka a kultura chłopska w aspekcie językowym*.

3 Przykłady cytuję za pracą Józefy Kobylińskiej: Gwarowy wizerunek świata w prozie Władysława Orkana.

Mazurzenie, czyli zastępowanie głosek dźwiękowych przez zębowe, cecha bardzo charakterystyczna dla opisywanego w tekście regionu, jest w opowiadaniu zasygnalizowane zaledwie pojedynczymi przykładami: *podłaźnicka* (obok *podłaźniczka*) i *uwijacka*. Z cech morfologicznych można wymienić rozkaźnik *obier* i biernik *wiliją* zamiast *obierz* i *wilię*.

Występowanie stylizacji gwarowej w tekstach literackich jest faktem powszechnie znanym i wielokrotnie opisywanym w literaturze⁴.

Gwara może też wystąpić w tekstach folklorystycznych. *Słownik współczesnego języka polskiego* definiuje folklor jako „kulturę ludową obejmującą zwyczaje, obrzędy, wierzenia oraz twórczość artystyczną w zakresie literatury, muzyki, plastyki itp”, (SWJP 1996, 257). W tym samym słowniku znajdziemy informację, że *ludowy* to tyle co *wiejski, chłopski* (s. 472). Za typowe cechy folkloru oprócz ludowości uważa się ustny charakter przekazu, często związany z melicznością, oraz anonimowość i wariantowość (Wrocławski, 1995, 35).

W opracowaniach teoretycznych często utożsamia się ludowy język poetycki z językiem chłopskiego folkloru. Zdaniem Jerzego Bartmińskiego ta odmiana kontrastuje z potoczną mową ludową, a w ramach kultury ogólnonarodowej język ten „jest postrzegany w opozycji do wysokiego, literackiego stylu artystycznego jako narzędzie poezji ludowej, w jej wielu gatunkach z pieśnią ludową na miejscu pierwszym” (Bartmiński, 2001 b, 223). Charakteryzując tę odmianę, autor stwierdza, że zawiera ona oprócz słownictwa podstawowego, wspólnego dla wszystkich dialektów, elementy lokalne – dialektalne i gwarowe – a także liczne archaizmy typu *ptaszkwie*, *nadobny*, *mateńka* oraz zapożyczenia z języka literackiego i języków obcych. Cechuje go także formuliczność, czyli posługiwanie się gotowymi formułami, które są powtarzane z pewnymi modyfikacja-

⁴ Obszerny wykaz prac z tego zakresu zawiera artykuł Władysława Śliwińskiego *Dialektyzmy w dramacie Stanisława Wyspiańskiego „Klątwa”*.

mi w określonych sytuacjach. Tekst jest podporządkowany regułom śpiewu – granice zdań pokrywają się z granicami fraz, a budowa poszczególnych wersów jest dostosowana do wymogów rytmicznych i rymowych. Występują w nim stałe poetyzmy leksykalne takie jak *bór, dąbrowa, nadobny, wrony* ‘czarny (o koniu)’, zdrobnienia – także od wyrazów, których w języku potocznym się nie zdrabnia, np. *nie-dziółka, taneczek, głębocki*. Budowa tekstu opiera się na powtórzeniach, paralelizmie i symbolu. Powtórzenia „intensyfikując wybrany element tekstu, służą postawie charakterystycznej dla świętowania i zabawy” (Bartmiński, 2001 b, 230).

Dobłą ilustracją takiej budowy tekstu jest piosenka o Jasiu i Kasi. Usłyszałam ją w wykonaniu kurpiowskiej śpiewaczki z następującym tekstem:

1. <i>Gdzie ty jedziesz Jasieńku?</i>
<i>Na wojanke Kasieńku.</i>
<i>Zabierz mnie ze sobą</i>
<i>Pojadan⁵ za tobą</i>
<i>Na wojankan daleko.</i>	3. <i>Kasiu moja Kasieńku</i>
<i>Gdzie je bandzies psirała?</i>
<i>Jest na morzu kamień</i>
<i>Kijanecka na niem</i>
<i>Na wojance daleko.</i>
2. <i>Kasiu moja Kasieńku</i>
<i>Co tam bandzies robziła?</i>
<i>Bandan satki prała</i>
<i>Po talarku brała</i>
<i>Na wojance daleko.</i>	4. <i>Kasiu moja Kasieńku</i>
<i>Gdzie je bandzies susiła?</i>
<i>U króla w podwórku</i>
<i>Na jedbawnem snurku</i>
<i>Na wojance daleko.</i>
5. <i>Kasiu moja Kasieńku</i>
<i>Gdzie je bandzies magłować?</i>
<i>U króla w psiwnic-i</i>
<i>W złotej magłownic-i</i>
<i>Na wojance daleko.</i>	

Jest to piosenka bardzo stara. Już w połowie XIX w. Oskar Kolberg zanotował aż 20 jej wariantów. W różnych stronach przybiera ona różne modyfikacje. W Wielkopolsce, w okolicach Koła i Turku brzmi ona:

5 Wygłosowe ę jest wymawiane jak nosowe a, co oddaję połączeniem -an.

1. <i>Pojadę ja z tobą (bis)</i>
<i>ach mój miły dworzanie</i>
<i>W tak daleką krainę.</i>	5. <i>Na białym kamieniu</i>
<i>na bystrym strumieniu</i>
<i>ach mój miły dworzanie</i>
<i>w tak dalekiej krainie.</i>
2. <i>Co tam będziesz robić (bis)</i>
<i>ach nadobna dziewczyno</i>
<i>w tak dalekiej krainie?</i>	6. <i>Gdzie je będziesz wieszać (bis)</i>
<i>ach nadobna dziewczyno</i>
<i>w tak dalekiej krainie?</i>
3. <i>Będę chustki prala (bis)</i>
<i>złotem wyszywała</i>
<i>ach mój miły dworzanie</i>
<i>w tak dalekiej krainie.</i>	7. <i>Na zielonej górze</i>
<i>na jedwabnym sznurze</i>
<i>ach mój miły dworzanie</i>
<i>w tak dalekiej krainie.</i>
4. <i>Gdzie je będziesz prala (bis)</i>
<i>ach nadobna dziewczyno</i>
<i>w tak dalekiej krainie?</i>	8. <i>Gdzie je będziesz maglić (bis)</i>
<i>ach nadobna dziewczyno</i>
<i>w tak dalekiej krainie?</i>
9. <i>Mam ja magłę złotą</i>
<i>oblewaną cnotą</i>
<i>ach mój miły dworzanie</i>
<i>w tak dalekiej krainie. (Kolberg, 1857, 275)</i>	

Kiedy porównamy te dwie narracje, okazuje się, że w obu następstwo zdarzeń jest takie same. Większe rozczłonkowanie w drugim tekście jest związane z większą ilością powtórzeń. Powtarzają się też charakterystyczne dla literatury ludowej poetyzmy: *biały kamień, jedwabny sznur, złota maglownica*. Tylko nieliczne cechy fonetyczne – mazurzenie, asynchroniczna wymowa spółgłosek wargowych miękkich i rozszerzona nosówka przednia w pierwszym tekście pozwalają odróżnić tekst pochodzący z Kurpiów od wielkopolskiego. Również pod względem słownictwa oba teksty reprezentują odmianę ogólną.

Dużą grupę tekstów folklorystycznych stanowią teksty związane z obrzędami.

Badacze folkloru zwracają uwagę na fakt, że w kulturze ludowej wyraźnie odróżnia się czas świętowania od czasu zwykłego. Jak pisze Barbara Grabka „Pierwotnym wyznacznikiem ludowego rytmu czasu był cykl życia przyrody (...) Wraz z przyjęciem chrześcijaństwa (...) niektóre obrzędy i wierzenia uległy chrystianizacji.”

(Grabka, 2012, 7) Do obrzędów, które uległy chrystianizacji, należy bez wątpienia obrzęd związany z zawarciem małżeństwa. Jest to czas szczególnie, czas świętowania. Jego uroczysty charakter może zostać podkreślony użyciem tekstu rymowanego:

*Stanyli my tu oba na tym progu wasym,
cymu – to już miarkujecie po tyk cuskak nasyk.
Śpiywać piyknie ni mozymy, bo zasyły krztonie,
casu mało, bo wieś długo i na polu konie.
Zafciało sie do ślubu Stasi i Staskowi,
trza dopomóc w obrzondku nieborakowi,
trza chłopcysku strasnie baby, jak głodnyemu chleba,
no to syćkim na wesele do nik przybyć trzeba.
Przydźcie syćka z tyj chałupy, bedzie nom wesoło,
jak jest buksa, trza wbić śprychy, coby było koło.
A ze buksa nic nie worce bez śmiyru i osi,
to wos Stasek bez pytacy na wesele prosi. (Pitorak, 2005, 67)*

W tekście narrator konsekwentnie posługuje się gwarą podhalańską. W wyrażeniach *po tyk cuskak nasyk* oraz *do nik* zaznacza się typowe dla Małopolski przejście wygłosowego *-x* w *-k*; w *śpiywać*, *głodnyemu*, *nom*, *wos* występują samogłoski pochylone; w *cymu*, *cuska*, *Stasek* mazurzenie, w *piyknie*, *zafcieć sie*, *strasnie*, *śprychy* postać wyrazu również jest zgodna z systemem gwarowym a nie literackim. Mamy też typowe dla Podhala słownictwo: *miarkować* ‘domyślać się’, *cuska* zdr. ‘cucha – wierzchnie okrycie męskie’, *zasipnąć* ‘zachrypnąć’, *krztoń* ‘gardło’, *syćka* ‘wszyscy’, *chłopcysko* ekspr. ‘młody mężczyzna’, *baba* ‘kobieta’, *buksa* ‘metalowy pierścień w środku koła’, *wortać* ‘mieć wartość’, *pytac* ‘drużba’.

W przytoczonym przykładzie zarówno narrator – w tym wypadku mężczyzna zapraszający na wesele – jak i słuchacze, są osobami mówiącymi gwarą. Jak już wspomniałam, świąteczny charakter sytuacji został zaznaczony użyciem wiersza rymowanego o wyraźnym rytmie a także porównań – małżeństwa do zaspokojenia głodu oraz uczestników wesela do niezbędnych elementów w konstrukcji wozu. W tych porównaniach elementy zaczerpnięte z życia codziennego

mają odniesienie do spraw ogólniejszych, co także jest wyznacznikiem poetyckości tekstu.

Na ogół jest tak, że uczestnicy obrzędu są użytkownikami gwary, ale jednocześnie znają, przynajmniej biernie, polszczyznę ogólną, która stoi wyżej w powszechnie przyjmowanej hierarchii odmian języka. Z tego powodu w wygłaszanych oracjach może się pojawić ta właśnie odmiana. W tym wypadku wyznacznikiem czasu świątecznego stają się nie tylko obrzędowe czynności, jak np. wykupywanie wianka czy błogosławieństwo narzeczonych przez ich rodziców, ale i zmiana używanej na co dzień gwary na kod ogólny, ponieważ – jak to już wcześniej wspomniałam – ta odmiana jest uważana za lepszą od gwarowej. Przytoczę fragment autentycznej oracji z wesela wiejskiego na południu Śląska sprzed pół wieku. Druhną zwraca się do pana młodego w następujących słowach:

*Czy wiesz, żenichu, jakie to słowo dziś was połączy oboje?
Ono co słodzi życia gorycze, lżejszymi czyni trudy i znoje,
A takie wielkie i tajemnicze, że zdolne ziemię umieścić w niebie:
To słowo: Ja kocham ciebie.
To słowo Stwórca wyrzekł do Ziemi, co zimną i pustą była w przestrzeni
I na to słowo światło i ciepło, i błękit nieba poczęte.
W tym jednym słowie całe prawo natury jak w wielkiej księdze zamknięte.
I na to słowo oblubienica porzuca progi swej chatki.
To słowo wiodło cię ku niej i ją ku tobie woła.
Dla ciebie składa wianek dziewiczy, tę wielką, piękną cnotę anioła,
By go zamienić w czepek mężatki, wierność małżonki, poświęcenie i
miłość matki.
Niechże to słowo kroczy przed wami jak gwiazda przewodnia na niebie.
Niech w piękne kwieciste ścieżki drogi cierniste wam zmienia
I niech was zawiedzie aż przed niebios progi –
Takie są drużki życzenia.*

Nie ulega wątpliwości, że jest to tekst poetycki. Mimo, że jest elementem ludowego obrzędu, nie wykazuje żadnej z przywołanych wcześniej cech, konstytuujących ludowy styl artystyczny, występujący w poprzednio cytowanych tekstach piosenek. W tym dosyć długim tekście występują tylko dwa wyrazy gwarowe: na początku

tekstu *ženich* czyli ‘pan młody’, na końcu *družka* zamiast literackiej *druhny*.

Jak z powyższego widać, artystyczne teksty folkloru reprezentują różny stopień wykorzystania gwary: od minimalnego – w oracji z południowego Śląska – przez dialektyzację fonetyczną w piosence kurpiowskiej po pełną zgodność z systemem gwarowym w tekście z Podhala. Trzeba też pamiętać, że poszczególne gwary różnią się od języka ogólnego tylko pewnymi elementami i może się zdarzyć, że krótki tekst literacki mieści się niemal całkowicie w systemie gwarowym, jak np. w popularnej piosence *Pognała wolki na bukowinę*.

Na wstępie wspominałam o niskiej pozycji gwary w hierarchii odmian języka polskiego. Powoduje ona, że na ogół ludzie, których językiem pierwszym była gwara, po zdobyciu wykształcenia posługują się językiem ogólnym także w relacjach rodzinnych i kontaktach z mieszkańcami swojej miejscowości. Użycie gwary jest ograniczone do rozmów z najstarszymi członkami rodziny i najbliższymi sąsiadami. W wypowiedziach publicznych, zwłaszcza pisanych, polszczyzna ogólna występuje jako jedyne możliwe do użycia narzędzie komunikacji. Dotyczy to także poetów wywodzących się ze wsi. Jerzy Bartmiński uważa, że „Granica między mową żywą (folklor) a słowem pisany (literatura) (...) jest równocześnie granicą dwu kultur, ludowej i miejsko-przemysłowej – i dwu obsługujących te kultury języków: gwary ludowej i polszczyzny literackiej” (Bartmiński, 1977, 210) Badacz ten krytycznie ocenia teksty literackie napisane gwarą i twierdzi, że gwara dobrze funkcjonuje tylko w tekstach folkloru, gdyż „Współczesny poeta chłopski (...) przemawia wieloma głosami: nie tylko jako mieszkaniec wsi, określony socjalnie i historycznie, ale też jako indywidualnie przeżywający podmiot liryczny, a szczególnie często też jako członek społeczności narodowej, obywatel kraju” (Bartmiński, 1977, 218) i dlatego rezygnuje z gwary, która jest zbyt uboga do wyrażenia treści ogólniejszych. Zdarzają się jednak poeci, którzy decydują się na pisanie gwarą.

Dlaczego tak się dzieje?

We współczesnych opisach funkcji języka zwraca się uwagę fakt, że obok podstawowych dla języka funkcji komunikatywnej, która polega na przekazie informacji między nadawcą a odbiorcą, funkcji impresywnej – nakłaniającej odbiorcę do pożądanego przez nadawcę zachowania, funkcji ekspresywnej – wyrażeniu postawy nadawcy, istnieje także funkcja socjalizująca, która polega na tworzeniu więzi między członkami danej społeczności oraz funkcja kulturotwórcza, polegająca na „gromadzeniu i przechowywaniu wiedzy, doświadczenia pokoleń, świata wartości, przechowywaniu w postaci tekstów utrwalonych lub zachowanych w pamięci mówiących” (Grzegorzczkova, 1991, 25). Jest rzeczą oczywistą, że w wypadku np. tekstów naukowych tylko użycie języka ogólnego umożliwia jednoznaczność i precyzję, użycie tej odmiany jest zatem koniecznością. Jednak w wypadku tekstu poetyckiego, przekazującego własną, niepowtarzalną wizję świata autora, można przyjąć, że konceptualizacja tej wizji może się dokonać przez powrót do świata dzieciństwa, w którym gwara stanowiła pierwszy kod, umożliwiający kontakt ze światem. Wrażliwość poety na brzmienie słowa sprawia, że dostrzega on w gwarze walory niewidoczne dla przeciętnego użytkownika języka.

Jako ilustrację, przytoczę trzy wiersze poetów piszących gwarą.

Pierwszy to *Ugwarzanie z kotem* Hanki Nowobielskiej. Autorka subtelnej poezji lirycznej, mieszkająca niemal przez całe swoje życie na Podhalu, większość swoich wierszy napisała gwarą.

*Skoces kocie na mój zoglówceck,
mokryś, moześ chodził po marasie?
ku mej gębie sie kufeczką łosis,
jakbyś fciół zapytać: o co becys?*

*Cy zrozumies temu: Nie napisoł,
odsed, skończył, ani nic nie myrknął –
długo zwodził serce szczęcio spyrką,
bawił sie nim – jak ty kocie mysq ...*

*Telo ześ ty litościwso kecia
 mys zadowis i już nic nie cuje –
 a jo mało wielo – to banujem,
 ni ma lo mnie śmierzci – ani zycio ...
 Noc to słabość – sił trza jacy na dzień –
 ale ty mie kocie nie wyzdradzis*

(Nowobielska, 1970, 35)

„Inny rytm zdania, inna barwa znaczeniowa i uczuciowa pojedynczych słów i całych zwrotów, inna melodyka i kadencja frazy dają w sumie również inny sposób obrazowania, a tym samym i nowe, odkrywczcze wartości artystyczne” – napisał Klemens Górski w posłowie do tomiku z którego pochodzi ten wiersz (Nowobielska, 1970, 52).

Drugi tekst to wiersz Juliusza Wątroby z tomu „Herbowizna”. Autor jest członkiem Związku Literatów Polskich, Stowarzyszenia Autorów Polskich oraz innych gremiów literackich i kulturalnych. Zdobył ponad 100 nagród w konkursach literackich. Poeta urodził się i dotąd mieszka w Rudzicy położonej w pn-wsch. części Śląska Cieszyńskiego. W swoim dorobku, prócz 30 książek pisanych polszczyzną ogólną ma dwa tomiki poezji napisane gwarą *To było wczorą* (Jasienica, 2001) oraz *Herbowizna* (Rudzica, 2008).

*Herbowolech po was te przepiynóm zymie,
 Ty przepiynke pola, lasy i kamiynie.*

*Herbowolech po was to niebo nad głowóm,
 Kiere łopatarnie pod kabotym chowóm.*

*Herbowolech po was te rudzickóm mowe,
 Kiero zawdy wy mnie ... I bydzie nad grobym*

*Herbowolech po was francowatóm biyde
 /niechej mie ty biydo – za dziada się wydej/
 co roz chce mie puścić, a roz chce mie chycić.*

Herbowolech po was raj – to żywobyci ... (Wątroba, 2008, 8)

Trzeci utwór nosi tytuł: Krzyż. Jego autorem jest Marcin Godawa. Jak pisze Anna Mlekodaj, utwór „wskazuje jednoznacznie na

przynależność regionalną podmiotu lirycznego, jednak sposób prowadzenia rozmowy z milczącym Bogiem, poruszane w niej problemy mają już charakter uniwersalny i mogą dotyczyć każdego człowieka” (Mlekodaj, 2006, 18)

*„Someś se wybroł
to syćko: tyn pusty pokój,
okno, kany muchy przylatujom
zdychać.*

*Je dy pocuj
jak ci gro ta sama muzyka:
ciynzkie sekundy rżnie zygor,
w głowie – sum.
Ino spróbuj co z tego ujońć!*

*Someś se, chłopce, wzion
to życie, hań, w kościele.
Kie biskup ci na głowę doł
rynce, jak chłyb na droge,
zebyś seł
na cłowiecom trwoge
i na wesele.*

*Someś, chłopce, fciol
pod teli disc.
Przełoło ci sutanne.
Z ludzkiego śmiechu
wiatr na wiecór
i gmy poranne.
Pożryj
jak siece
bez twoje życie i bez mój krzyż.”*

*Tak mi radził Krystus,
ftory na mence syćko potracił.
Ba jo wiym:
cłek na polu
i pod krzyżem
moknie inacj. (Godawa, 2006, 194)*

Użycie gwary zacieśnia krąg odbiorców tekstu do ludzi posługujących się nią, jednocześnie umożliwia odwołanie się do doświadczenia pokoleń i świata wartości obecnych w kulturze danego regionu. Stanowi czynnik współtworzący wspólnotę ludzi mieszkających na danym terenie i świadomych własnej odrębności w stosunku do innych. Co więcej, ludzie ci nie tylko nie wstydzą się tej odrębności, ale uznają ją za wartość i utożsamiają się z nią.

Często w klasyfikacji odmian języka teksty napisane gwarą są utożsamiane z tekstami folkloru. Przypomnę, że za typowe cechy tekstów folkloru uważa się ustność, zbiorowy charakter twórczości, wariantywność i anonimowość. Przytoczone teksty nie wykazują żadnej z nich, natomiast spełniają kryteria przypisywane wysokiemu stylowi artystycznemu, czyli tworzą „własne fikcyjne światy będące subiektywną interpretacją rzeczywistości”, przedstawiają świat „globalnie, wieloaspektowo, z pozycji podmiotowej” i wprowadza-

ją „postawę kontemplacji estetycznej” (Bartmiński, 2001 a, 18–19, Grzegorzczkova, 1991, 27).

Podsumowując, możemy stwierdzić, że gwara może pełnić nie tylko rolę elementu stylizacji, ale może być samodzielnym tworzywem dzieła literackiego. W tekstach folkloru może być podstawowym kodem komunikacyjnym lub występować obok odmiany ogólnej, zwłaszcza w tekstach obrzędowych.

Literatura

- Bartmiński J., 1977, Gwara w literaturze [w:] O derywacji stylistycznej. – *Gwara ludowa w funkcji języka artystycznego*. Lublin, 173–224.
- Bartmiński J., 2001 a, Język w kontekście kultury. – *Współczesny język polski*, pod red. J. Bartmińskiego. Lublin, 13–22.
- Bartmiński J., 2001 b, Ludowy styl artystyczny. – *Współczesny język polski*, pod red. J. Bartmińskiego, Lublin, 223–233.
- Furdal A., 2000, Ogólny obraz odmian językowych. – *Językoznawstwo otwarte*, wyd. III. Wrocław, 170–175.
- Gajda S., 1982, *Podstawy badań stylistycznych nad językiem naukowym*. Warszawa, Wrocław.
- Godawa M., 2006, Krzyż [w:] Góralskie serce w zielonym listku pieśni. – *Antologia poezji regionu Podtatrza*, Wybór i opracowanie Anna Mlekodaj. Ludźmierz, 194.
- Grabka B., 2012, Obrzędowość roku kościelnego w gwarach polskich. Od adwentu do zapustów. – *Prace Instytutu Języka Polskiego* 138. Kraków.
- Grzegorzczkova R., 1991, Problem funkcji języka i tekstu w świetle teorii aktów mowy. – *Język a kultura. Funkcje języka i wypowiedzi*, t. 4, 11–28.
- Klemensiewicz Z., 1954, O różnych odmianach współczesnej polszczyzny. – *W kręgu języka literackiego i artystycznego*. Warszawa 1961, 101–156.
- Kobylińska J., 2010, Gwarowy wizerunek świata w prozie Władysława Orkana. – *Studia Dialektologiczne IV* pod red. Haliny Kurek, Anny Tyrpy i Jadwigi Wronicz. Kraków, 163–171.
- Kolberg O., 1857, *Pieśni ludu polskiego*. Zebrał i wydał Oskar Kolberg. Warszawa.
- Mlekodaj A., 2006, Źródła góralskiej poezji. Góralskie serce w zielonym listku pieśni. – *Antologia poezji regionu Podtatrza*, Wybór i opracowanie Anna Mlekodaj. Ludźmierz, 12–21.
- Nowobielska H., 1970, *Kukulecka*.
- Pisarek W., 1999, Zróżnicowanie języka narodowego. – *Encyklopedia języka polskiego* wyd. III. Wrocław. Warszawa. Kraków, 457–459.

- Pitorak J., Koszarek J., Sztokfisz F., 2005, *Bukowińskie nuty*. Bukowina Tatrzańska.
- Skudrzyk A., Urban K., 2010, *Małe ojczyzny. Świadomość językowo-kulturowa społeczności lokalnych*. Katowice.
- SWJP 1996, *Słownik współczesnego języka polskiego* pod red. Bogusława Dunaja. Warszawa.
- Śliwiński W., 2010, Dialektyzmy w dramacie Stanisława Wyspiańskiego „Kłątwa”. – *Studia Dialektologiczne*, Prace Instytutu Języka Polskiego PAN 134, pod red. Haliny Kurek, Anny Tyrpy i Jadwigi Wrónicz. Kraków, t. 4, 173–184.
- Wątroba J., 2008, *Herbowizna*, Rudzica.
- Wilkoń A., 2000, *Typologia odmian językowych współczesnej polszczyzny*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. Katowice.
- Wrocławski K., 1995, Folklorystyka i jej miejsce wśród nauk (w ocenie etnolologa). – *Folklorystyka. Dylematy i perspektywy*, pod red. Doroty Simonides. Opole, 29–37.
- Wrónicz J., 2010, Kultura szlachecka a kultura chłopska w aspekcie językowym. – *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* LXVI. Kraków, 209–221.

TARMĖ – POETINIO TEKSTO ŠALTINIS

Jadwiga WRONICZ

Lenkijos mokslo akademijos Lenkų kalbos institutas, Lenkija

ANOTACIJA. Klasifikuojant lenkų kalbos atmainas, bendrinė lenkų kalba ir visi dialektai traktuojami kaip dvi sudedamosios kalbos struktūros dalys. Literatūriniai tekstai priklauso bendrinei kalbai. Tarmės elementai (fonetikos, morfologijos, sintaksės ir leksikos) literatūros kūrinyje gali būti stilizacijos rezultatas. Tarminė stilizacija tekstui būdinga tada, kai autorius į jį įtraukia žodžių arba gramatinių formų, kurias skaitytojas priima kaip signalą, kad tam tikrame kūrinyje aprašomas pasaulis ir asmenys susiję su konkrečiu regionu, kuriame funkcionuoja tarmė. Vis dėlto kalbinis bendravimas tarp rašytojo ir skaitytojo vyksta bendrine kalba. Tačiau, kai autorius tarmę pasirenka kaip pagrindinį bendravimo kodą, daroma prielaida, kad skaitytojas taip išmano tarmės sistemą, kad ši leidžia jam tinkamai perskaityti tekstą. Šitaip rašytojas sumažina skaitytojų skaičių iki kalbančiųjų jo kūriniui pasirinkta tarme. Šis reiškinys ypač akivaizdus poetiniuose tekstuose, kuriems šiame straipsnyje ir skiriama daugiausia dėmesio.

ESMINIAI ŽODŽIAI: *tarmė, tautosaka, stilizacija, poetinis tekstas.*

DIALECT AS A SOURCE OF MATERIAL FOR POETICAL TEXTS

Jadwiga WRONICZ

Institute of Polish Language Polish Academy of Sciences, Poland

SUMMARY. The classification of the Polish language varieties states that the standard Polish language and the set of all Polish dialects are two basic components of the language.

Literary texts represent the standard variety of the language. Dialect elements (phonetic, morphological, syntactical and lexical) may be the effect of text stylization. The dialect stylization is a phenomenon in which an author introduces words or grammar forms typical to a particular region, where the book characters live. However, the writer and the reader communicate using the standard language. The situation is different when the writer chooses a dialect as the basic communication code. In that case, the writer assumes that the reader is acquainted with the dialect system to the extent to which the proper understanding of the text is possible. At the same time, the group of readers is narrowed to the dialect users only. This situation is clearly seen in some poetical texts – that is why they are the speaker's object of interest.

KEYWORDS: *dialect, folklore, stylization, poetical text.*

CREATIVE REGIONALISATION, NATIONAL
AND ETHNIC STEREOTYPES
IN FRANCISZEK BECIŃSKI'S NOVEL
WIEŚ NA ZAKRĘCIE DROGI
(A VILLAGE AT THE CROSSROADS)¹

Włodzimierz MOCH

*Wyższa Szkoła Gospodarki
Bydgoszcz, ul. Garbary 2, Polska
wlodzimierz.moch@byd.pl*

SUMMARY. Novels that use dialects as literary raw material are a fascinating source for studying stereotypes. The novel by Franciszek Beciński, „Wieś na zakręcie drogi”, provides ample material to analyse the perception of Jews and Gypsies by inhabitants of villages in Kujawy in the early 20th century. The dialect which is used to create a negative image of the others occurs mainly in dialogues, yet elements of the negative assessment of Jews and Gypsies also emerge in the narrative. Creative regionalisation in this novel performs various functions: it realistically shows the local colour of Kujawy, helps to build the ethnic distance and strengthens negative stereotypes.

KEYWORDS: *Beciński, novel, national stereotype, prejudice, creative regionalisation, Kujawy dialect.*

INTRODUCTION

The concept of *creative regionalisation* was devised and applied in her research by T. Skubalanka; she perceives the concept as a

¹ In this article I am developing and focusing on linguistic themes mentioned previously in my paper National and ethnic stereotypes in Kujawy reflected in Franciszek Beciński's novel „Wieś na zakręcie drogi”.

manifestation of the artistic style imbued with functionally marked regionalisms, owing to which the national language is not standardised but it still retains, in a variety of texts – mainly literary ones – its regional and local character (Skubalanka, 1991, 97). The regional diversity of functional and social varieties of the national language is, as she claims, 'a linguistic process resulting in the emergence of regionalisms and incorporating them into speech' that also encompasses their regional or dialect stylisation (Rzepka, 1993, 133).

Map of Kujawy – ethnographic and historical boundaries²

² Polish Folk Dolls [access: 2013-12-20] <<http://polishfolkdolls.blogspot.com/2013/11/kujawski-kujawski-maiden-and-male-attire.html>>.

Regionalisation of Polish was facilitated in the 19th century by the distinctiveness of regions, which in the case of Kujawy was problematic: this region was divided between two partitioning powers. Its eastern part was linguistically and culturally affected by Russia (and Mazovia), whereas the western part was influenced by Germany (and Greater Poland). Although linguistic differences on such diversified area were quite substantial, yet the usage of a widely known dialect and regional lexis was more an integrative than a dividing factor for various parts of Kujawy.

FUNCTIONS OF CREATIVE REGIONALISATIONS IN BECIŃSKI'S NOVEL

The novel “Wieś na zakręcie drogi” by Franciszek Beciński (1897–1975), the most famous folk poet of Kujawy, was published in 79 instalments in the “Kujawiak”, nationalist – right wing magazine, in 1938. The novel, however, has not been published so far. The author showed Sitowce, a village in Kujawy, somewhat similar to his native village of Pilichowo near Płowce, as a place full of colour and emotions. He depicted the harsh life of peasants, conflicts with the local lord, struggling with poverty and a number of misfortunes. His observations and the knowledge accumulated while talking with the oldest inhabitants of his native village allow him to build the realism of the novel, its lyrical background and folk humour.

The novel is set before the First World War and proceeds in line with four seasons of the year, from spring to autumn, thus it resembles “Chłopi” by W. Reymont, especially in its rich descriptions; Beciński undoubtedly followed the model of Reymont’s writing style. It is written in sophisticated language and shows the force of Kujawy dialect in dialogues; also in the narrative layer one can still encounter dialectisms and regionalisms from Kujawy. Despite the fact that the third-person narrator seems to be objective and rather infrequently participates in the world depicted, many observations were made

from the point of view of seven-year-old Franek, the most colourful character that can be considered the writer's porte-parole.

The primary function of regionalisation, applied mainly in dialogues, is to highlight the local colour in speech and behaviours of protagonists, in their emotions, customs and habits. This approach enriches the image of the village and social relations, and makes protagonists real. For instance, one of main characters, Dzik, refers to the lord whom peasants consider as the perpetrator of their misfortunes, by strongly marked dialectisms and using the dialect when quoting the lord:

„– *Ten chytry jucha. Niech go tam nagłoście. Dziś wejbuchnąłem go w rękę i o Kmiecy dół mu mówiłem, czy nie pozwoli wyciąć. A już tam...*

– *Nie doł? – spytali ciekawie chłopci.*

– *A nie doł. Za długo, powiada do mnie, na mojem sie tuczyliśta. Jak seperować wieś chcę, to nic, kręcita jeno ciggiem. Pójdzieta w pole, to i łączki swoje będązieta mieli*” (Beciński, 1938, 13).

The novel is to fulfil certain realistic assumptions but it also includes themes, descriptions in particular, that mythologise the linguistic-geographical and linguistic-social space. These functions of regionalisation, described by T. Skubalanka, were widely applied in Beciński's novel. Regionalisms that he uses are *words-witnesses* that name not only various artefacts of material and spiritual culture and the lushness of nature in the region but also people and their customs, behaviours and emotions (Rzepka, 1993, 146). Examples here might be the following dialect words: *babole* 'monsters', *baraszki* 'pranks', *betnerka* 'small farm', *boj* 'coward', *chychłanie* 'sloppy behaviour', *chochylić* 'speak unclearly', *chrapęcina* 'marsh bushes', *chytruśnica* 'greedy, stingy woman', *ciapiarda* 'clumsy person'.

The Romantics had proved already the equal status of regionalisms in relation to other lexical layers in the literary language, and Beciński does confirm it. The language of his novel retains this double layer as the narration is in sophisticated language, and the real force of regionalisms is shown in dialogues. What the main characters are

saying is full of numerous lexical and grammatical regionalisms (phonetic, inflectional and syntactic). Beciński used the author's narrative in sophisticated language, and the words uttered by the main characters are quoted, thus creating *quotation stylisation*. This contrast is alleviated by the fact that regionalisms do occur in the narrative, although they are not that frequent.

Realistic language used in the novel is emotionally marked, which is conducive both to dramatic effect of scenes and nearly naturalist descriptions, but also allows to have a deep insight into the image of a Kujawy village of that time, its social divisions and stereotypes, including national and ethnic ones. This article aims at analysing the function of creative regionalisation in the novel, especially in creating the images of the Jew and the Gypsy that assume – as the textual analysis intends to demonstrate – the form of stereotypes³ that have been well established in Kujawy in the last centuries.

REGIONALISMS AND CREATING NATIONAL AND ETHNIC STEREOTYPES

The Gypsies

Gypsies (*cygany* 'Gypsies' in Beciński's novel) started to settle down on a large scale in Kujawy in the early 19th century. Some of them had assimilated with time with the locals, partly or entirely, and the latter had taken over some traits of material and spiritual culture. Despite the attempts aimed at building peaceful coexistence of two nationalities, conflicts were emerging between the Gypsies and Poles, especially in villages. This is how the negative stereotype of

³ According to the USJP, 2003, IV, 531 I would like to adopt the following definition of a stereotype: "a brief, simplified and emotionally marked image of the reality, functioning in the social awareness, that refers to objects, persons, social groups, institutions, etc., frequently relying on incomplete or false knowledge of the world, established by traditions and difficult to be changed". Stereotypes by providing a generalized view of the reality and by simplifying the social environment help people to grasp their complexity.

a Gypsy was created that has been still active even nowadays, *per se* being a prejudice⁴.

Not telling the truth and the urge to cheat are those properties of the Gypsies that have been most powerfully established in the Polish language and culture, especially the folk one. The *cygan* ethnonym became a synonym of a liar and swindler (and a rude name), and the verb *cyganić* colloquially still means 'lie, cheat'; also *cygaństwo* is 'lies and deception'. As regards the attitude of the Poles towards the Gypsy dialect and folklore, in the literature we can find references to unnatural circumstances of their emergence in the world, their low position in the society and the fact that they are negatively put on a par with the Jews. Those references also mention increased vigilance of the locals if the Gypsies were somewhere in the neighbourhood and instances of exerting physical violence towards them, especially because the Gypsies were suspected of abducting children. Despite all this, the Gypsies were still intriguing for the Poles because of their otherness (Tyrpa, 2011, 18).

What can be found from this description in Beciński's novel? The arrival of the Gypsies to the village – the first collective scene and *spiritus movens* of the plot – creates anxiety in women and raises fear in children. The locals assume defensive attitudes and consolidate against the "invaders". Women encourage men by using negatively marked words: „– *chłopy, wylaśta z chałupy, bo cygany do wsi całą **bandę**⁵ się **walą***” (Beciński, 1938, 3). The arrival of the train of Gypsy wagons and their short stay – because they were soon driven out of the village – is associated by the narrator with a natural disaster, both literally and metaphorically as a storm soon breaks

⁴ J. Bartmiński distinguishes a stereotype from prejudice which is “generalised view of the Gypsies by the Poles, the Poles by the Germans, Swedish, (Belgian, French?) as thieves”. For him a prejudice is “cognitively false and socially harmful”, putting people affected to defensive positions and making any dialogue impossible, and is used by various politicians to conflict “us” and “them” (Bartmiński, 2009, 107).

⁵ All bold types are the author's.

over the village⁶. One of the peasants, old Dzik, says: „**Morowe powietrze** ich tu nasłalo czy co, jeszcze może nocować tu będōm chcieli” (Beciński, 1938, 3). The Gypsies are described as „**brodaci i czarni, rosłej, barczystej budowy ciała**” (Beciński 1938, 3) and in the wagons one can see „**łby** cygańskiego narodu, błyskające dużymi, przenikliwymi i również **jak noc czarnymi oczyma**” (Beciński, 1938, 5). They walk beside their trains „**hardo** po wsi się rozglądając, a **Cyganki niby mrowisko** zaczęły się **rozłazić** po wsi” (Beciński, 1938, 3).

Old Gypsy women are referred to as „**pomarszczone wiedźmy**” (Beciński, 1938, 3). Their speech, the Gypsy language, is contemptuously called by the narrator „**szwargotanie**” ‘jabbering’ (Beciński 1938, 4). When they speak Polish such negative expressions are not used. The peasants treat the newcomers with hostility: they hide cattle (and women hide their children) for fear of theft and abduction. Women are quarrelling with the Gypsy women „**natarczywie** do chałup się **cisnącymi**, ażeby coś **wycyganąć** albo i **ukraść**” (Beciński 1938, 3). The narrator states „**A wiadomo, że cyganie kradli, co jeno się im udało**” (Beciński 1938, 3). The offer of fortune-telling for a bundle of straw or hay with a promise of being lucky or „**szczęścia, które ci przez Boga jest przeznaczone**”, is angrily rejected: „– **Bo w łeb dostaniesz, czarny diable** – opędzali się **chłopi, nie dając rąk**” (Beciński 1938, 3). The refusal is caused by a superstition that cows may stop giving milk „**Dej im, dej! A zobaczysz, jak ci mliczko od krów wyjadzie, zobaczysz... Przylazły tu, żeby kogo omanić, te zapowietrzone cioty**” (Beciński, 1938, 3)⁷.

The peasants are throwing out the Gypsies, threatening them with axes and forks; their behaviour is appreciated as they are considered proud and brave defenders, thus the narrator states in a patronizing manner: „**Bo nie z chłopstwem to na Kujawach takie rzeczy zaczynać**” (Beciński, 1938, 4). The Gypsies, driven out from the village and

6 A. Tyrpa quotes folk sources where – if the storm is approaching – we can find such sayings as „*Cygoni jadom, Cygany idom*» (Tyrpa, 2011, 83).

7 *Ciota* in folk language means ‘witch’ (Tyrpa, 2001, 72).

heavily insulted, put a curse on the locals who believe in it driven by their superstitions. One of the peasants tries to calm down his fellow countrymen recalling a saying that „*psie głosy nie idą przecież pod niebiosy*” ‘ill wishes never come true’ (Beciński, 1938, 5) ; the curse – as the plot suggests – is to come true. The belief in the magic power of folk sayings was a lasting element of the social and linguistic space, not only in villages in Kujawy.

Using the dialect from the author's perspective was to serve another purpose than the one perceived from the perspective of contemporary readers. Beciński was probably more focused on the faithful reflection of customs and traditions in villages in Kujawy in the late 19th century, and the negative attitude of the locals towards the other is manifested by means of using strongly pejoratively marked dialectisms. The narrator referring to stereotype-related negative traits of the Gypsies used strong insulting words and rude names as if he emotionally identified himself with people from his home village. In his empathy, he explicitly takes the side of the peasants, therefore he is not objective. Moreover, in certain places within the narrative, especially in depictions of the Jews, (this issue shall be addressed later in the article) one can encounter highly pejorative expressions used to refer to this ethnic group.

The reader nowadays, as it can be assumed, perceives the Gypsy-related dialogues differently: the dialect can be perceived and used as an element of building an ethnic distance towards the others, and even as a way of spreading hatred and xenophobia towards them. The explicitly hostile attitude of Sitowce-natives towards the Gypsies is reflected in negatively and evaluatively marked expressions (all of them are bold typed in examples given) such as *banda*, *złodzieje*, *diabły kołtuniate*, *wieźmy* and many others. Most of them, both belonging to standard Polish and dialect-regional vernacular, are rude names and insults, verbs such as *wycygań* or *omanić* repeat opinions of the Gypsies' inclinations to being thieves and swindlers, or those who cheat non-Gypsy people. Even when newcomers refer

to common faith (as a Gypsy woman wants to fortune-tell *happiness meant by God*) this does not overcome the mistrust of peasants from Sitowce who were convinced that the newcomers approached faith opportunistically. For that reason we can read strong and repudiating expressions such as *niedowiarki piekielne, diable nasienie*.

The Gypsies belong to this category of enemies that should be fought with to the bitter end as with a lethal disease since they were like *morowe powietrze* ‘the plague’⁸. Even in their external description strongly negatively marked expression occur such as *lby, kołtuniate, kudłate*. An obstacle here might be a fact that the Gypsies *szwargocą* ‘jabber’ in their own language; this particular word has always had negative connotations and was used in Poland to refer to any language other than Polish.

The attitude of peasants from Sitowce towards the Gypsies can be considered xenophobic⁹ or prejudiced. It is hard to defend them but, still, they can be understood: their behaviour derives from the fear of anyone who could diminish their tiny property, or reduce their chances for survival. Social and political factors such as poverty, backwardness and ignorance, belief in superstitions, struggle with an enemy (the lord), numerous misfortunes and living in isolation from the outer world do perform a substantial role here: these strongly rooted determinants direct human behaviours, put them in defensive attitudes and take away the capacity to react rationally towards the other.

The Jews

They are the second ethnic and religious minority that occurs in the novel, although rather sporadically. Nevertheless, we can learn a substantial amount of information on this largest ethnic minority

⁸ Negating belief in God among the Gypsies is reflected in Polish folk sources (Tyrpa, 2011, 75).

⁹ According to the USJP, 2003, II, 544 *xenophobia* is “a reluctant or hostile attitude towards foreigners and foreign influences”.

in Poland before the outbreak of the Second World War and its existence in Kujawy as well as the attitude of peasants in Kujawy towards it; the information seems to rehash an entirely negative perception of the Jews by Polish peasants that co-existed beside the positive one (but not in Sitowce) in the daily life of villages and found its reflection in the folk literature¹⁰.

J. Jastrzębski referred to the image of the Jew in folklore and claimed that it was “surprisingly multifaceted, richer and more comprehensive than of any other ethnic group”. In his opinion, the Polish Jew for centuries had been “the closest unknown” of the Polish peasant, and in the Polish folklore there was no hatred or contempt for this ethnic minority that for centuries had constituted a part of the Polish worldview (Jastrzębski, 1989, 47). This is a debatable opinion, especially if we analyse it from the point of view of Beciński's novel; this issue shall be discussed below.

In the novel “*Wieś na zakręcie drogi*” numerous negative features seem to be corroborated that, apart from the positive ones, create the stereotype of a Jew in folklore and folk literature. Sporadically both rich Jews (mostly lawyers) and the small-town poor appear. A Jew that one day was riding his skinny horse through Sitowce was treated with hostility by children of local peasants who hurled insults expressed by means of strongly negatively market regionalisms: „ – ***Te jude... świńskie jucho! Jazda!***” (Beciński, 1938, 23). When the Jew tries to defend himself against the assailants, they want him to be lynched and abuse him verbally. Among negative expressions we can find mainly forms of wider geographical distribution that are used in Kujawy:

¹⁰ M. Sekerdej states that stereotypes referring to entire societies are “cultural stereotypes, i.e., beliefs widely used in a given society that concern members of groups of the other (it can be claimed that one's own as well)” and their properties, transferred mainly by means of direct verbal communication or through the media. He mentions opinions of other scholars that stereotypes are “the outcome of the society's collective knowledge” (Sekerdej, 2008, 161).

„– *Dejta mu tam chorobie, parchowi, kremina!* – zakrzyknął ktoś z gromady – *niech na drugi raz wie, jak naród chrześcijański uszanować należy. Po pejsach go, po jarmulce!* – dorzucił jeszcze ktoś inny. *Chciał jeszcze dalej żyd*¹¹ *wrzask robić, ale Władek Kobusiak (...) za brodę raz i drugi żyda już targnął, a potem bat z garści mu wyszarpnąwszy, zaczął nim nakrapiać niedowiarka, dodając za każdym razem głośno: – A czego katujesz konia! Czego, czego, ty parchu śmierdzący, ty niedowiarku Boży...*” (Beciński, 1938, 23).

The list of negative expressivisms is wider and it includes dialectisms and regionalisms such as „*hary parszywe, Chrystobije zaślepione*” (Beciński, 1938, 24); there is also a comparison „*podlejsze od najgorszej gadziny*” (Beciński, 1938, 23). As it can be inferred from the aforementioned examples, deprecating Jews resulted from strong religious motivation – they were commonly believed, not only in Poland, to be held responsible for the death of Christ:

„– *O, Jezu! Jezu miły... I myśmy nie lepsi od żydostwa onego, co tę mękę Ci zgotowali. Zmiłuj się, zmiłuj... Jezu! – jęczeli nieprzemiara i modlili się żarliwie. I Frankowi strasznie żal się zrobiło zabitego Pana Jezusa (...), jego dziecinna dusza burzyła się i buntowała na żydów, że tak się nad Jezusem znęcali i do krzyża potem gwoździami przybili. Dziwił się jeno Franek mocno temu, czemu to chłopcy nie zbiorą się kiedy i nie odplacą za to okrutnym żydom. Chociażby takiego żyda jak Lubraniecki zbili kiedy...*” (Beciński, 1938, 70).

This fragment shows that hostility towards the Jews and perceiving them as an amorphous entity (using the collective noun *żydostwo* / *Jewry*) guilty of the death of Christ were instilled in Christian children also during religious practices that were full of hypocrisy. The essence of the hostile attitude of peasants from Sitowce and the narrator himself towards the Jews is reflected in the fragment full of negative evaluative expressions deriving both from the standard and dialect Polish, and creates their explicitly negative stereotype.

¹¹ Ethnonym *Jew* is consistently not capitalised (similarly as *Gypsy*), which can be interpreted as a stylistic means of expression, called litotes, that is used as an understatement. In dialect and ethnographic material we can also encounter not capitalised *żyd* / *Jew* and *cygan* / *Gypsy* used to refer to nationalities.

Mixing vocabulary of various origin is very typical of Beciński, who descended from peasant stock but it was poetry and writing that became his true vocation:

„Tak wlokąc się długo, nieskończenie długo, minęli miasteczko Rokicin, pełne błota, smrodu, żydostwa, aż do obrzydliwości cuchnącego śledziami i cebulką. Przed każdym domem pełno było tego łatajstwaszwargoczęgoniezrozumiale, starych gudłajów i rozmamranych brudnych żydowic” (Beciński, 1938, 78).

The multitude of accusations and insults towards Jews, included only in two sentences, reflects reluctance, and more frequently hostility of peasants from Kujawy towards the Jews. Anti-Semitism and xenophobia, observable in attitudes, emotions and words of the novel's main characters, were constructed on stereotypical convictions that are to be confirmed in the Polish folklore and ethnographic sources. These convictions are mostly unjustified and unfair opinions, and the (negative) description was linked with (negative) assessment. Infrequent departures from negative attitudes (Gajdzina's behaviour in view of an attempted lynch on a Jew going through the village or seeking advice by peasants with the Jew named Lubraniecki) do not substantially affect the fact that the image of the Jew in Beciński's novel was built mainly on the negative stereotype which is *per se* a prejudice. It is both of religious and social character, and it assumes – by way of repetitive behaviours – the form of a cultural norm.

On the basis of the material quoted it can be claimed that the Gypsies and Jews are perceived from the cultural opposition perspective as “us-them”¹², being almost always its latter part. The others – due to different religions, customs, speech, the system of values, degree of assimilation with the locals or (frequently enforced) enclosing within their own ethnic group – are treated as intruders

¹² Many scholars seem to share the view that this opposition always emerges in the case of national and ethnic minorities, and creating a negative image of the other is a comfortable and safe way to define the enemy.

who are a threat for the locals, their identity and life success, the future of new generations, etc. This approach triggers mistrust or even aggression which is frequently demonstrated by peasants in Kujawy towards the Jews and Gypsies.

While analysing anti-Semitism and xenophobia one should bear in mind that stereotypes and prejudices are always affected by the current political and social situation. In the 20th century anti-Semitic attitudes were common in the Polish society, and the major role in creating those attitudes, especially among the intelligentsia, was performed by the national Democratic Party (with its over 200,000 members before the Second World War). Philosemitism was also present, but to a much lower degree. As Tomasz Kawski claims “anti-Semitism was the background of the Polish and Jewish relations and it became a lasting element built into the social structure with its cultural determinants” (Kawski, 2006, 222). The Poles and Jews accused one another of ill will as “overcoming stereotypes was impossible” and both communities lived their own separate lives¹³.

The other

A manifestation of disrespect and contempt for persons of nationalities other than Polish is referring to them by negative evaluative expressions such as *kacap* / *Ruski* ‘Rosjanin / Russian’: „*Kacapów na pewno już teraz pobiją*” (Beciński, 1938, 72) or *Szwab* / *Kraut* ‘Niemiec / German’: „*Kto nie zna tych piekielnych Szwabów, to i tak niczego nie pojmie*” (Beciński, 1938, 46). Only forms such as *Japoniec* / *Jap* ‘Japończyk / Japanese’, *Amerykaniec* / *Yank* ‘Amerykanin / American’ and *Rusek* / *Ruski* ‘Rosjanin / Russian’ were used in the novel

¹³ As T. Kawski writes: “in January 1919 anti-Jewish riots broke out in Włocławek, and in the following years a ruthless economic war was declared on the Jews, where shops belonging to the Jews were boycotted and plundered, rich Jews were robbed of their property and assaulted. «Beat the Jews», «Down with the Jewry» – these and similar slogans were very frequent in towns in Kujawy” (Kawski, 2006, 223, 225 and the following).

in a neutral context, although they *per se* are pejorative in meaning. The aversion to other ethnic minorities gives rise to a hostile distance in the inhabitants of Sitowce, which is reflected in the ethnocentric language including numerous ethnophaulisms, i.e., rude names or insulting epithets (Szopski, 2005, 74). All of these were incorporated into colloquial Polish, although, as it seems, in regular communication they are used less and less frequently.

The peasants in Sitowce treat as the others also the residents of the manor, the much hated lord in particular, and compare him to the previous owners:

- „– *Ba! Ale to byli panowie z panów.*
– *Oj, prawda... Co tam do nich znaczy taki **chłystek** jak ten nasz teraz.*
– *Nie ma co mówić nawet!*
– ***Warszawiok, psio jucha...***
– *Niewiela on musiał widzieć na świecie, nie! Zarom sobie wymiarkował, jak oboje zaczeni sie naszemu tańcowaniu z ganku przyglądać”* (Beciński, 1938, 13).

Insults hurled at the lord (*chłystek, psio jucha*) are combined with reluctance motivated by the sense of regional difference (*warszawiok*) and the problem of deficient knowledge of the world; they refuse to acknowledge that the lord should be respected by being addressed as *Jaśnie Panie* ‘Sir’.

CONCLUSIONS

Creative regionalisation in Franciszek Beciński’s novel entitled “*Wieś na zakręcie drogi*” faithfully recreates the local colour of Kujawy: the life of peasants struggling with poverty, their conflicts with the lord as well as local customs. However, contrary to the author’s intentions, applying regionalisation in the novel turned out to be an effective manner of presenting the way how negative nationality-based stereotypes operate in a village in Kujawy in the early 20th century. Accepting the view of Jerzy Bartmiński on the linguistic character of stereotypes (“stereotypes live in the language”)

it should be stressed that in Beciński's novel they are to a large extent expressed by means of regional and dialect expressions, exaggerating and overemphasising negative features and behaviours of people outside one's own group or community. A hyperbole, as hardly any other stylistic means of expression, is fully applied in the linguistic layer of the novel also to mark the others. In this way they fall victims of spreading negative ethnic stereotypes.

Negative attitudes towards members of national and ethnic communities other than one's own are reflected in using strongly negatively marked words and expressions and are driven by culture and religion. In the case of the Gypsies it refers mainly to their customs, especially to ascribed inclinations such as stealing and cheating non-Gypsies, vagrancy, nonchalant approach to faith, or the lack of hygiene. The Jews, similarly as the Gypsies, are accused of an ambiguous approach to religion (as they killed Christ), greed and living in filth. In both cases what is surprising is the absence of rational reasoning on the part of accusers, yet when it comes to stereotypes rationality is difficult to be achieved, and the number of insults of a more general character is increasing. Thus using dialectisms and regionalisms facilitates the construction of ethnic distance.

Such expressivisms in the case of main characters in Beciński's novel are not used in relation to native Poles, especially fellow countrymen (regardless of misunderstandings between neighbours and domestic rows) but one can notice reluctant attitudes of peasants in Kujawy towards people from other regions, even those that are geographically close; for instance, there is a perceptible hostile distance towards inhabitants of Warsaw as people from a big city. This ethnocentricity is constructed on the strong sense of regional difference, strengthened by social divisions and social inequality: on the one hand there are poor peasants, and on the other – gentry living in stately homes (the lord comes originally from Warsaw) and rich Warsaw-based lawyers.

Sitowce is a world closed for the others, both more and less distant, who are perceived as a cultural and civilisational threat. The inhabitants of Sitowce, also internally diversified (in terms of property) make their own group (*in-group*) with which they identify themselves and remain in opposition towards other groups (*out-groups*), to which they do not belong and keep their distance¹⁴. Internal isolation of local communities was conducive to the increase in xenophobic and anti-Semitic attitudes in Poland in the first half of the 20th century, and was further deepened by establishing negative national and ethnic stereotypes in Polish.

Literatura

- Bartmiński J., 2009, *Stereotypy mieszkają w języku*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Beciński F., 1938, *Wieś na zakręcie drogi*. – *Kujawiak*, instalment 1–79.
- Jastrzębski J., 1989, Żyd jako „obcy” i jako „swój” w kulturze wsi polskiej XIX wieku. – *Literatura Ludowa* 33(4/6), 31–48.
- Kawski T., 2006, *Żydzi kujawsko-dobrzyńscy w latach 1918–1950*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Moch W., 2012, Stereotypy narodowościowe i etniczne na Kujawach w świetle powieści Franciszka Becińskiego „*Wieś na zakręcie drogi*”. – *Krajobraz społeczno-kulturowy województwa kujawsko-pomorskiego na tle innych regionów Polski*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki, 59–70.
- Rzepka W. R., 1993, Status regionalizmów w polszczyźnie XIX w. – *Region, regionalizm – pojęcia i rzeczywistość*. Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, 133–150.
- Sekerdej M., 2008, Antysemityzm: postawa indywidualna czy norma kulturowa? – *Kultura i Społeczeństwo* LII(2), 157–175.
- Skubalanka T., 1991, *Wprowadzenie do gramatyki stylistycznej języka polskiego*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Szopski M., 2005, *Komunikowanie międzykulturowe*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Tyrpa A., 2011, *Cudzoziemcy i obce kraje w dialektach polskich*. Kraków: Wydawnictwo Lexis.

¹⁴ Concepts created by an American sociologist William G. Sumner (quoted after Szopski, 2005, 72).

Tyrpa A., 2001, *Tabu w dialektach polskich*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej.

USJP, 2003 – *Uniwersalny słownik języka polskiego*. Vol. I–VI / Edited by S. Dubisz. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Naukowe.

Polish Folk Dolls. Mapa Kujaw – granice etnograficzne i historyczne [access 2013-12-30]. <<http://polishfolkdolls.blogspot.com/2013/11/kujawski-kujawski-maiden-and-male-attire.html>>.

REGIONO KŪRYBINIS INDIVIDUALUMAS, NACIONALINIAI IR ETNINIAI STEREOTIPAI FRANCIŠEKO BECINSKIO ROMANE KAIMAS PRIE KRYŽKELĖS

Włodzimierz MOCH

Aukštoji ūkio mokykla, Lenkija

SANTRAUKA. Straipsnio tikslas yra atskleisti, kokį vaidmenį *regiono kūrybinis individualumas* atlieka mažai žinomame Francišeko Becinskio romane „Kaimas prie kryžkelės“, ypač kuriant ir įtvirtinant Kujavijoje bei kituose Lenkijos regionuose pastaraisiais amžiais gyvuojančius stereotipus. Atlikta teksto analizė leidžia suformuluoti bendrą išvadą, kad *regiono kūrybinis individualumas* realistiškai atskleidžia vietinį Kujavijos kaimo koloritą: nelengvą valstiečių gyvenimą, kovą su nesėkmėmis, valstiečių konfliktą su dvaru bei nusistovėjusius papročius. Vartojant vietos regiono kalbą, įtikinamesnės tampa romano veikėjų pažiūros ir skelbiamos tiesos, dėl to veikėjai tampa gyvi ir autentiški. Taip pat, pritariant sąvokos *regiono kūrybinis individualumas* autorės Teresos Skubalankos intencijoms, pabrėžtina, kad *regiono kūrybinis individualumas* praturtina romano kalbą, suteikia jam specifinių lokaliųjų bruožų. Liaudies dainų, kuriose atsispindi regiono papročiai, įtraukimas papildomai leidžia suvokti romano savitumą, išskirtinumą ir pakelia jo faktografinę vertę. Dėl savo daugiasluoksniškumo lenkų kalba, kurią vartoja Becińskis, atgyja, tampa funkcionalesnė.

Romano kalboje atsispindi kultūrinė *savasis–svetimsis* opozicija, o dėl Kujavijos tarmės kaip ekspresinės raiškos priemonės vartojimo, – ji tampa išskirtinai savita ir akivaizdi. Kalbant apie *svetimuosius*, prie kurių priskaičiuojami visų, išskyrus savąją, tautinių grupių atstovai, romane sąmoningai aptinkami negatyvūs reiškiniai: šmeižtai, įžeidinėjimai, neigiamų vertinimų palyginimai. Jie iškreipia realybės vaizdą, nes hiperbolizuoja asmenų ir išisų etninių grupių neigiamuosius bruožus. Tokį vienpusišką pasaulio matymą, būdingą veikėjams, nepakankamai atsveria pasakotojo objektyvumas. Valstiečių veikėjų elgesyje, ypač kalboje, akivaizdūs negatyvūs stereotipai (išankstiniai

nusiteikimai) tautinių mažumų, tokių kaip čigonai (romai), žydai, taip pat karta-
tais vokiečių, rusų ir kitų atžvilgiu. Valstiečiai nepalankiai žiūri ir į asmenis,
nepriklausančius jų regionui, – Varšuvos gyventojus. Šiuo atveju pagrindinį
vaidmenį atlieka socialinė nelygybė. Negatyvieji stereotipai žydų atžvilgiu
daugiausia atskleidžiami per religiją, čigonų ir kitų visuomenės grupių atžvil-
giu – per kultūrą.

Nepaisant tam tikro ideologinio šališkumo, F. Becinskio romanas išlieka
retas lenkų liaudies literatūroje, be to, kalbos požiūriu tai įdomus XX a. pra-
džios Kujavijos valstietijos sąmoningumo būsenos liudijimas.

ESMINIAI ŽODŽIAI: regiono kūrybinis individualumas, Becinskis, romanas,
tautinis stereotipas, išankstinis nusiteikimas, kujaviečių tarmė.

CZY ISTNIEJE REGIONALNE ZRÓŻNICOWANIE JĘZYKA PIEŚNI LUDOWYCH?

Agnieszka WEŁPA

*Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk
ul. Ratuszowa 11, 03-450 Warszawa
agawelpa@gmail.com*

STRESZCZENIE. Celem artykułu jest wskazanie podobieństw i różnic w polskich pieśniach ludowych. Analizie poddano pieśni zebrane przez Oskara Kolberga w tomie *Lud*, wydane później również w serii *Dzieła wszystkie*. Poza tym do analiz wykorzystano pieśni zebrane przez pracowników Instytutu Sztuki PAN na Kaszubach, Kujawach oraz Warmii i Mazurach.

Artykuł powstał w wyniku badań pieśni o tematyce miłosnej, które pochodziły z różnych regionów Polski. Ponieważ pieśni ludowe są tekstami szeroko rozpowszechnionymi wśród ludności wiejskiej (dotyczy to zwłaszcza okresu do lat 50. XX wieku), to można odnaleźć liczne warianty niemal każdej pieśni. W niniejszym tekście wstępnie opisane są podobieństwa i różnice w artykulacji samogłosek i spółgłosek oraz wielorakie wpływy fonetyczne. Ponadto poruszono kwestie słowotwórcze i leksykalne typowe dla jednego, czasem dwóch, dialektów.

SŁOWA KLUCZOWE: *dialekty, pieśni ludowe, fonetyka, słowotwórstwo.*

Zagadnienie poruszane w artykule zainteresowało mnie podczas pisania rozprawy doktorskiej dotyczącej sposobów komunikowania uczuć w pieśniach ludowych. Badania te były zawężone terytorialnie i obejmowały tylko Warmię i Mazury. Jednak już na tej niewielkiej próbce tekstów można było dostrzec różnice w warstwie

językowej, ponieważ gwary mazurskie pozostawały pod wpływem dialektu mazowieckiego, zaś gwary warmińskie pod wpływem dialektu wielkopolskiego. Obserwacje poczynione na marginesie rozprawy doktorskiej, skłoniły mnie do przyjrzenia się różnicom językowym w pieśniach ludowych z innych regionów Polski.

Artykuł ma charakter przyczynkarski, toteż będzie w nim zaledwie wstępnie zrelacjonowany stan zróżnicowania języka pieśni. Zasadniczym zbiorem, z którego czerpano pieśni do analizy były teksty zebrane przez Oskara Kolberga. Jako uzupełnienie i materiał rozszerzony posłużyły zbiory z Warmii i Mazur. Założeniem było, aby każdy z pięciu dialektów wyodrębniany w dialektologii polskiej¹ został zaprezentowany odpowiednim materiałem leksykalnym, dlatego czerpano teksty z następujących tomów: *Kujawy* (OK 4), *Krakowskie* (OK 6), *Wielkie Księstwo Poznańskie* (OK 12), *Lubelskie* (OK 16), *Mazowsze* (OK 25–28), *Pomorze* (OK 39), *Mazury Pruskie* (OK 40), *Śląsk* (OK 43), *Góry i Podgórze* (OK 44). Analizie poddano pieśni o tematyce miłosnej stanowiące najobfitszy zbiór w każdym z tomów, ewentualne różnice powinny być zauważalne w tak wybranym materiale.

Jednym z wyróżników pieśni ludowej jest jej wędrowny charakter, co podkreślają zajmujący się nią badacze, nie tylko językoznawcy. Jerzy Bartmiński (1973, 38) pisze: „choć pieśni wędrują, to równocześnie są mocno przyswajane, wręcz <przekładane> na własny język danego śpiewaka czy danej okolicy, przynajmniej w pewnych określonych granicach, jak na to pozwala rym, rytm czy też względy stylistyczne”. Autor nie rozwija tej myśli, uznając ce-

¹ Podziału Polski na dialekty dokonał Kazimierz Nitsch (1915), wyróżnił dialekty: śląski, małopolski, wielkopolski, mazowiecki i kaszubski. Po 1945 roku wyodrębniono również tzw. nowe dialekty mieszane, które powstały na zachodzie oraz północy Polski, a związane były z napływem ludności polskiej m.in. z Kresów (zob. np. Urbańczyk, 1962: 70–72). Kaszubski ma status języka regionalnego od 2005 roku i nie jest uznawany za dialekt języka polskiego, mimo tego został włączony do prowadzonych przeze mnie badań porównawczych.

chy językowe za „drugorzędne” z punktu widzenia pracy dotyczącej stylu artystycznego gwary. Systematyczne badania języka pieśni ludowych nie były jak dotąd prowadzone², chociaż same pieśni (tematyka, motywy) cieszą się dużym zainteresowaniem językoznawców.

Analiza językoznawcza pieśni musi być poprzedzona rygorystyczną selekcją materiału, ponieważ w wielu przypadkach autorzy zbiorów lub wydawcy decydują się na zapis tekstów w postaci ogólnopolskiej, a nie gwarowej. Taki zbiór z przyjętego w artykule punktu widzenia jest nieprzydatny. Zdaje się, że taki zamysł, a może to niecelowe, znalazł odzwierciedlenie w I tomie „Dzieł wszystkich” Oskara Kolberga, w którym zestawiono obok siebie liczne warianty pieśni pochodzące z różnych części Polski, ale pozbawiono je cech dialektalnych. W kolejnych tomach związanych z jednym określonym wycinkiem terytorialnym widać pewne cechy dialektalne, choć wydaje się, że inne z nich usunięto. Wyszczególnienie cech gwarowych będzie następowało w przewidzianym porządku: obecność mazurzenia lub jego brak, fonetyka międzywyrazowa (udźwięczniająca bądź ubezdźwięczniająca)³, wymowa samogłosek i spółgłosek, morfologia (słowotwórstwo i fleksja) oraz leksyka. W niniejszym artykule kwestie te będą jedynie zasygnalizowane, a nie dogłębnie rozważone.

Mazurzenie jest cechą fonetyczną trudną do usunięcia dla użytkownika gwary, tym samym jest łatwo uchwytna dla słuchacza (eksploratora). Polega ono na wymowie głosek *sz, ż, cz, dż* jak *s, z, c, dz*. W zbiorach Kolberga mazurzenie jest dość konsekwentnie pokazywane, w odróżnieniu od innych cech fonetycznych, o których będzie mowa później. Pojawia się w pieśniach z Małopolski (Krakowskie, Góry i Podgórze: *dziewceta, ockiem, flasa, łózeczko, descyk*), Mazow-

2 Częściowymi badaniami objęto np. środkowy teren występowania dialektu małopolskiego – artykuł na temat języka pieśni ludowych Kielecczyny napisała D. KoPERTOWSKA (2003).

3 Zob. Urbańczyk, 1962: 70.

sza (Mazowsze, Mazury Pruskie: *cerwony, lezeć*), w wybranych regionach Lubelszczyzny (formalnie dialekt małopolski), Wielkopolski (Wielen, Czarnków k. Wielenia: *pszenicka, kozuch*). Mazurzenie zanotowano również kilkukrotnie na Kujawach, ale było ograniczone do jednej lokalizacji – okolic Kowala. Miasto jest położone w pobliżu umownej granicy dialektu wielkopolskiego i mazowieckiego, zarejestrowaną cechę należałoby tłumaczyć wpływem mazowieckim. Zresztą nie jest to jedyny wpływ mazowiecki widoczny w tekstach z Kujaw. W pieśniach z Pomorza, Śląska i większości tekstów z Wielkopolski i Kujaw mazurzenia nie odnotowano. Zakres mazurzenia w pieśniach ludowych pokrywa się w dużej mierze ze stanem charakterystycznym dla dialektów polskich⁴.

Obok mazurzenia to fonetyka międzywyrazowa decyduje o przynależności gwary do dialektu. Trzeba zaznaczyć, że ta cecha jest właściwie nienotowana w tomach pieśni Kolberga, wynotowano tylko kilka przykładów udźwięczniającej fonetyki międzywyrazowej (*jagem, jezdeś* – Kujawy) np.

Widziałem cię, dziewczę moje, jageś wodę brała
(Buchwałd-Bukowo Pomorze OK 39, 119)

W zakresie wymowy samogłosek zostaną wskazane nieliczne wynotowane zjawiska, ich występowanie tylko w wybranych regionach sugeruje, że można by odnaleźć także inne odrębności dialektalne. Przykładowo artykulacja *a* jak *e* w czasowniku *daj* w l.mn. w trybie rozkazującym notowano głównie w Małopolsce, w zapisach z Krakowskiego i Podhala (por. Urbańczyk, 1962, 25). Inną charakterystyczną cechą jest pomieszczenie nagłosowego *wo-* i *o-* (*wogród* zamiast *ogród*), które zanotowano w tomie z Wielkopolski (por. Urbańczyk, 1962, 33). Wymowa samogłosek wydaje się być szczególnie uzależniona od rytmu pieśni, dlatego wnioski mogą zostać wyciągnięte dopiero po analizie dostatecznie dużej liczby tekstów.

⁴ Nie odnotowałam mazurzenia w tomie pieśni ze Śląska, ale powodem jest prawdopodobnie niewielki rozmiar tomu.

Wymowa samogłosek nosowych jest z reguły uwzględniana w pieśniach Kolberga, i tak uchwycona jest szeroka wymowa samogłoski nosowej *ę* na Mazowszu, także Mazurach, Warmii (*mianta* ‘mięta’, *bandę* ‘będę’, *Jandrus* ‘Jędrus’). Taką wymowę tej samogłoski odnotowano również w tomie z Pomorza, w pieśniach z okolic Grudziądza i Torunia, a więc ziemi chełmińsko-dobrzyńskiej (Urbańczyk, 1962, 27), np. *pianknie*, *wandrować*.

W zakresie wymowy spółgłosek na szczególną uwagę zasługuje asynchroniczna wymowa spółgłosek wargowych palatalnych (*pi*, *bi*, *wi*, *fi*, np. *spsiewać*, *psienknie*, *bzieda*, *wzięcej*, *ofsiara*), typowa dla Mazowsza lub terenów pozostających pod wpływem dialektu mazowieckiego. W pieśniach zebranych przez Kolberga utrwalono cechę w pieśniach kurpiowskich np. *wybić*, *bzialecza* (białka ‘żona, kobieta’), *zierny* (‘wierny’), *zierzyć*, *rozziąć* (‘rozwiać’). Przywołana cecha fonetyczna wyraźnie odróżnia Mazowsze od innych regionów, w niewielkim stopniu jest uwzględniana w tomach Kolbergowskich.

Innym zjawiskiem związanym z wymową spółgłosek jest zamiana *ch* w *k*, dochodzi do niej z tekstach folkloru z Podhala, podobnie jak w mowie mieszkańców. Dotyczy to nie tylko wygłosu (*śpiewałag by sobie*, *byłbyk sie nie zyniół*, *kochałak sie w tobie*), ale też nagłosu (*kieć*) (Urbańczyk, 1962, 30). Wspomnianą wymianę wynotowano także w stosunkowo licznych pieśniach z Wielkopolski (też Kujaw), zwłaszcza w wyrazach: *chłopot*, *chłopotać*, *dochtor*, *tracht*, *chto*, *chtóry*, *teschno*.

W przypadku fleksji na wyróżnienie zasługuje forma C. lp. z końcówką *-owiu*, wymawianą także *-oju*. Końcówka jest kontaminacją dwóch innych końcówek *-u* i *-owi* (Urbańczyk, 1962, 42–43). Charakterystyczna dla Mazowsza, może pojawiać się na terenach będących pod wpływem dialektu mazowieckiego. Z mazowieckich tekstów Kolberga wynotowano: *młodzieńcoju*, *dworakoju*, *wdowcoju*, *mężoju*, natomiast z Pomorza (ok. Sztumu): *gospodarzowiu*⁵.

5 Zgodnie z mapką Nitscha, uzupełnioną i zamieszczoną w *Zarysie dialektologii...* S. Urbańczyka (1962: 43).

W pieśniach wystąpiła także inna charakterystyczna cecha fleksyjna dialektu mazowieckiego, która obecnie rozprzestrzeniła się na znacznie większym obszarze (por. Urbańczyk, 1962, 35). Koncówka N. Imn. brzmi *-amy* zamiast *-ami*, stąd zanotowane w tomie z Mazowsza z *talaramy*. Co ciekawe to w tomie z Kujaw, a nie z Mazowsza ta końcówka pojawia się najczęściej i jest wyłączna: *drogamy, oczkamy, trzewiczkami, talaramy, my* ('mi, mnie').

W pieśniach istnieją bardzo wyraźne tendencje do tworzenia hipokoristików i deminutiwów, co wykazał Jerzy Bartmiński w rozprawie *O języku folkloru* (1973). Potwierdza to każdy tom Kolbergowski, a jednocześnie poszczególne tomy zawierają różne typy przyrostków służących tworzeniu spieszczeń i zdrobnień. Przyrostkiem nieznanym w polszczyźnie ogólnej, obecnym w gwarach wielkopolskich jest przyrostek *-yszek*, tworzący szereg deminutiwów (tomy Kujawy i Poznańskie): *wianyszek, kwiatyszek, kamyszek, kożuszyszek, czepyszek, wierzchołyszek, stawyszek, skowronyszek, ogródyszek, dzwonyszek, grzebyszek, sądyszek, wołyszek, garnyszek*. Z innych przyrostków warto przywołać *-eńki/-ińki* notowane w Wielkopolsce, Mazowszu (właściwie na Podlasiu, Suwalszczyźnie) i na Lubelszczyźnie, *-eńki* jest typowy dla Lubelszczyzny, a dokładniej całego pogranicza białorusko-ukraińskiego. (Urbańczyk, 1962, 40). Z pieśni wyekscerpowano następujące wyrazy: *mamulińka, matulińka, gosposińka, głowusińka, gębusińka, buzińka, córuleńka, mateńka, matusieńka, siostrusieńka, śwagierenka, sieroteńka, wdowieńka, rączyńka, gąseńka, nocieńka, trawieńka, wódeńka, kryniczeńka, chusteńka, słoneńko, gwiazdeńka, roboteńka, słoeńki* ('łzy'), *serdeńko, policeńko* ('pole'), *sadeńko, zioleńko, jezioreńko, bieleńki, jasneńki, bystreńki* i inne.

Z lektury pieśni ludowych można wnioskować, że przydatny przy tworzeniu nazw kobiet jest przyrostek *-ula*. Spotykany jest on na terenie Wielkopolski w wyrazach: *wdowula, dziewula, matula, siostrula* oraz imionach *Franula, Kasiula*. Dodam, że nie są to sporadyczne użycia, wysoką frekwencją wyróżnia się zwłaszcza *wdowula*.

Sporadycznie przyrostek wystąpił na Lubelszczyźnie: *matula*, *ma-mula*, *Anula*.

Tym co odróżnia od siebie dialekty jest również słownictwo. Zasób leksykalny poszczególnych regionów kształtował się w ciągu wielu wieków, pewne wyrazy są żywotne w wybranych gwarach, inne zanikły lub nigdy nie występowały. Wzbogacanie słownika następowało również w wyniku kontaktów z ludnością krajów sąsiadujących. Poniżej zostaną przywołane przykłady słów funkcjonujących na ograniczonym terenie i używane w pieśniach. Do ustalenia znaczenia oraz zasięgu występowania wykorzystano dane z *Małego słownika gwar polskich* pod redakcją Jadwigi Wronicz:

- *frajerka*, *frajereczka* (MSGP: ‘dziewczyna, narzeczona, kochanka’ MpPd) w tomie *Góry i Podgórze* niemal wyłączne,
- *gdowa*, *gdowiec* (w MSGP zanotowany tylko r.ż., Śl, Mp, Wp, PomPd, Kasz), z Kolberga – dialekt małopolski i kaszubski,
- *gielniczek* (MSGP: *gielniczek* ‘cienka kromka chleba’ WpPd, *gielnik* ‘kromka chleba’ ŚlPn Wp), u Kolberga na Śląsku,
- *harny* (MSGP: *harny*, *herny* ‘dziarski, żwawy’ Śl Mp), u Kolberga w Małopolsce,
- *pindyrynda* (MSGP: *pinderynda*, *pindyrynda* ‘bieluń dziedzierza-wa’ Wp), wg Kolberga ‘belladonna, czyli pokrzyk wilcza jagoda’ w dialekcie wielkopolskim,
- *tasza* (MSGP: 1. ‘kieszeń’ ŚlPn Kasz, 2. ‘płócienna torba, torebka damska, teczka’ Śl PomPd Kasz), u Kolberga w tomie z Pomorza (Kaszuby),
- *wycpować* (MSGP: ‘wyrzucać’ Wp), u Kolberga w Wielkopolsce,
- *zbyrkać* (MSGP: *zbyrzyć*, *zbyrkać* ‘dźwięczeć, brzęczeć, dzwonić’ MpPd), u Kolberga w tomie *Góry i Podgórze* (dialekt małopolski).

Najbardziej wyraziste odrębności leksykalne można dostrzec w tomie *Góry i Podgórze*, co wynika między innymi ze specyficznej kultury materialnej i odmiennych warunków geograficznych ob-

szaru w stosunku do reszty Polski. W dużej mierze to słownictwo jest obecnie powszechnie znane i bezbłędnie kojarzone z góorskimi okolicami, przykładowo: *cetyna* ‘igliwie’, *juhas*, *grule*, *kosodrzewina* (zapis *kozodrzewina*) czy *żytyca* ‘serwatka z owczego mleka’.

Wspomniano wcześniej o wpływie języków sąsiednich na polskie gwary, wpływ ten jest zauważalny w mowie, ale znajduje także odzwierciedlenie w niektórych tekstach folkloru. W pieśniach z Mazur i Kaszub pojawiają się naleciałości niemieckie (np. *buksy* ‘spodnie’, *felejza* ‘torba skórzana, tornister’), w pieśniach z południa Polski elementy słowackie i czeskie (np. *hruby*, *zeleny*, *hledać* ‘szukać’, *zahradka* ‘ogród’). Ponadto w tekstach zanotowanych w tomie *Góry i Podgórze* liczne są pieśni łemkowskie, które właściwie nie powinny być zaliczone do pieśni polskich, ponieważ Łemkowie są przedstawicielami wschodniosłowiańskiej grupy etnicznej. Wpływ bywa daleko większy niż tylko pojedyncze wyrazy w obrębie pieśni, na Mazurach zdarza się przeplatanie zwrotek w języku polskim i niemieckim w jednej pieśni, podobnie na Podhalu pojedyncze wersy są śpiewane po słowacku. Zagadnienie wpływów obcojęzycznych wymaga dokładniejszych badań, tu zasygnalizuje się istnienie wpływów.

Krótki przegląd różnic i odrębności dialektalnych w pieśniach ludowych dopełni wskazanie powszechnego zjawiska, jakim jest dostosowanie tekstu do realiów środowiskowych. Polega ono na osadzaniu zdarzeń i osób w przestrzeni poznanej i bliskiej, przejawia się używaniem w pieśniach nazw miejscowych związanych z daną okolicą. Ten zabieg jest stosowany także w przypadku nazw osobowych (zwłaszcza imion, rzadziej nazwisk). W tomie z Wielkopolski użyto takich nazw miejscowych jak: Rawicz, Ślask, Toruń, Kłeco, Kalisz, Wrzeszczyna. Tom z Mazowsza zawiera nazwy miast i wsi, jak np.: Warszawa, Płock, Łomża, Warka, Liw, Garwolin, Grodzisk, Pułtusk, Krusze, Młęcin. Nie jest to zjawisko czysto językowe, może raczej z pogranicza socjologii i lingwistyki. Dotyczy pieśni z każdego regionu Polski, wyraźnie pokazując potrzebę zespolenia tekstu ze specyfiką regionalną.

Celem artykułu było wskazanie cech językowych pieśni ludowych, które mogłyby potwierdzić ich zróżnicowanie bądź je zaniegować. Na niewielkim wycinku materiałowym udało się pokazać, że owe różnice występują i wymagają szerokich, szczegółowych badań nad językiem pieśni. Mnogość zjawisk fonetycznych, fleksyjnych i leksykalnych odnajdywanych w pieśniach mogłaby uwypuklić i podkreślić związek między odmianą codzienną, mówioną i artystyczną gwar. Do dyspozycji językoznawcy oddano liczne zbiory pieśni, począwszy od wieku XIX na współczesnych kończąc. Wiele z nich, zwłaszcza wydawanych w ostatnich latach, jest dodatkowo opatrzonych nagraniami, które są bardzo pomocne przy analizach językoznawczych. Wyśmienicie opracowanymi zbiorami od strony merytorycznej są wydawnictwa Instytutu Sztuki PAN z serii *Polska pieśń i muzyka ludowa – źródła i materiały* (wydano cztery kilkuczęściowe tomy: *Kujawy, Kaszuby, Warmia i Mazury, Lubelskie*⁶), które będą stanowiły podstawę przyszłych badań autorki artykułu.

Skróty

- OK 4 – Oskar Kolberg, *Kujawy* cz. II, *Dziela wszystkie*, t. 4, Wrocław-Poznań 1962.
- OK 6 – Oskar Kolberg, *Krakowskie* cz. II, *Dziela wszystkie*, t. 6, Wrocław-Poznań 1963.
- OK 12 – Oskar Kolberg, *Wielkie Księstwo Poznańskie* cz. IV, *Dziela wszystkie*, t.12, Wrocław-Poznań 1963.
- OK 16 – Oskar Kolberg, *Lubelskie* cz. I, *Dziela wszystkie*, t. 16, Wrocław-Poznań 1962.
- OK 25 – Oskar Kolberg, *Mazowsze* cz. II, *Dziela wszystkie*, t. 25, Wrocław-Poznań 1963.
- OK 26 – Oskar Kolberg, *Mazowsze* cz. III, *Dziela wszystkie*, t. 26, Wrocław-Poznań 1963.
- OK 27 – Oskar Kolberg, *Mazowsze* cz. IV, *Dziela wszystkie*, t. 27, Wrocław-Poznań 1964.

⁶ Tom *Lubelskie* został wydany przez wydawnictwo Polihymnia UMCS, ale należy do serii *Polska pieśń i muzyka ludowa – źródła i materiały* publikowanej przez IS PAN.

- OK 28 – Oskar Kolberg, *Mazowsze cz. V, Dzieła wszystkie*, t. 28, Wrocław-Poznań 1964.
- OK 39 – Oskar Kolberg, *Pomorze, Dzieła wszystkie*, t. 39, Wrocław-Poznań 1965.
- OK 40 – Oskar Kolberg, *Mazury Pruskie, Dzieła wszystkie*, t. 40, Wrocław-Poznań 1966.
- OK 43 – Oskar Kolberg, *Śląsk, Dzieła wszystkie*, t. 43, Wrocław-Poznań 1965.
- OK 44 – Oskar Kolberg, *Góry i Podgórze cz. I, Dzieła wszystkie*, t. 44, Wrocław-Poznań 1968.

Literatura

- Bartmiński J., 1973, *O języku folkloru*, Wrocław.
- Kopertowska D., 2003, *Charakterystyczne dla Kielecczyny zjawiska gwarowe występujące w tekstach folklorystycznych tego regionu*, JP t. LXXXIII, z. 4–5, 297–307.
- Nitsch K., 1915, Dialekty języka polskiego. – *Encyklopedia polska AU*, t. 3, Kraków, 238–343. Przedruk wraz z uzupełnieniami w: K. Nitsch, *Wybór pism polonistycznych*, t. 4, Wrocław 1958, 7–115.
- Urbańczyk S., 1962, *Zarys dialektologii polskiej*, Warszawa.
- Wronicz J., 2010, (red.), *Mały słownik gwar polskich*, Kraków.
- Polska pieśń i muzyka ludowa*, t. 1, *Kujawy cz. 1–2*, red. B. Krzyżaniak, A. Pawlak, J. Lisakowski, Warszawa 1974.
- Polska pieśń i muzyka ludowa*, t. 2, *Kaszuby cz. 1–3*, red. A. Pawlak, A. Mioduchowska, Warszawa 1997–1998.
- Polska pieśń i muzyka ludowa*, t. 3, *Warmia i Mazury cz. 1–5*, red. B. Krzyżaniak, A. Pawlak, Warszawa 2002.
- Polska pieśń i muzyka ludowa*, *Lubelskie cz. 1–6*, red. J. Bartmiński, Lublin 2011.

AR ESAMA KALBOS SKIRTUMŲ ĮVAIRIŲ LENKIJOS REGIONŲ LIAUDIES DAINOSE?

Agnieszka WELPA

Lenkijos mokslo akademijos Lenkų kalbos institutas, Lenkija

ANOTACIJA. Straipsnyje analizuojamos Oskaro Kolbergo tome „Liaudis“ surinktos dainos, kurios vėliau išleistos serijoje „Visi veikalai“. Siekiant aptikti ir parodyti kai kuriuos įvairių regionų dainų skirtumus atliekant tyrimą taip pat buvo panaudotos dainos, surinktos Lenkijos mokslo akademijos Dailės instituto Kašubuose, Kujavijoje, Varmijoje ir Mozūruose.

Tyrimo objektas – meilės tematikos dainos, kilusios iš įvairių Lenkijos regionų. Liaudies dainų tekstai yra plačiai paplitę tarp kaimo gyventojų (tai ypač pasakytina apie XX a. šeštąjį dešimtmetį), tad galima rasti beveik kiekvienos dainos gausių variantų. Straipsnyje glaustai aprašyti balsių ir priebalsių artikuliacijos skirtumai atsižvelgiant į jų fonetinę aplinką. Be to, svarstomi kai kurie žodžių darybos ir leksikos klausimai, būdingi vienam, o kartais ir dviem dialektams.

ESMINIAI ŽODŽIAI: *dialektai, liaudies dainos, fonetika, žodžių daryba.*

ARE THERE ANY DIFFERENCES BETWEEN FOLK SONGS FROM VARIOUS REGIONS OF POLAND?

Agnieszka WELPA

Institute of Polish Language Polish Academy of Sciences, Poland

SUMMARY. The aim of my paper is to find linguistic similarities and differences in Polish folk songs. I analyze folk songs published in Oskar Kolberg's *Lud* (published as *Dziela wszystkie*). Additional songs were collected in *The Polish folk song and folk music* published by the Institute of Art of the Polish Academy of Sciences.

I'm interested in songs about love from all regions of Poland. The same songs are known and written in a few places, allowing to find a lot of versions. I describe similarities and differences in articulation of vowels and consonants. I also observed inflection phenomena or phonetic assimilations. Furthermore there are many words in songs which are typical for one (sometimes two) dialect (ex. *gielnik* 'slice of bread' in Silesia or *pindyrynda* 'jimson weed, *Datura stramonium*' in Greater Poland).

KEYWORDS: *dialects, folk songs, phonetics, word formation.*

ZAPIS GWARY JAKO ŚWIADECTWO ANTROPOLOGICZNE (Na materiale badań terenowych przeprowadzonych na Warmii i Mazurach w latach 50. XX wieku)

Katarzyna SOBOLEWSKA

*Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk
Aleja Mickiewicza 31, Kraków, Polska
katarzyna@oaza-dd.com*

STRESZCZENIE. Artykuł dotyczy nowego sposobu wykorzystania wyników badań terenowych przeprowadzonych pod kierunkiem prof. Witolda Doroszewskiego w latach 50. XX wieku na obszarze Ostródzkiego, Warmii i Mazur. Znaczenie tych badań jest dziś niepodważalne: ich wyniki od lat służą do redagowania słownika gwarowego oraz innych prac dialektologicznych.

Wydaje się, że można by potraktować zapisy terenowe jako wiarygodne źródło informacji o życiu i losach mieszkańców Warmii i Mazur. Informacje tego typu pojawiają się w różnych miejscach wywiadów i dotyczą problemów związanych z tożsamością etniczną mieszkańców, stosunku do państwa polskiego, planów emigracyjnych, sposobu traktowania języków i gwar występujących na tym obszarze (niemiecki, polski, gwara mazurska, warmińska), dziejów konkretnych rodzin i wsi, poziomu kultury materialnej, wspomnień i doświadczeń wojennych. Być może udałoby się też zrekonstruować losy niektórych informatorów.

Potencjał antropologiczny zapisów gwarowych nie był dotąd badany.

SŁOWA KLUCZOWE: *gwara warmińska, gwara mazurska, historia Warmii i Mazur.*

HISTORIA REGIONU

Warmia i Mazury leżą na północnym wschodzie dzisiejszej Polski, graniczą z Rosją (Obwodem Kaliningradzkim) i Litwą. Są to tereny dawnych Prus Wschodnich – prowincji zjednoczonych w 1871 roku Niemiec. Ziemie te miały ciekawą historię osadnictwa: po wytopieniu, głównie przez Krzyżaków, rodzimych mieszkańców (Prusów i Jadźwingów) napływały na nie fale kolonistów niemieckich, ludności polskiej z Mazowsza i ziemi chełmińskiej oraz – w minimalnym zakresie – osadników z Litwy. Stały się więc tygłem kulturowym bałtycko-niemiecko-polskim (Perzowa, 1987, 7–23).

Ich najnowsze dzieje są równie dramatyczne i ciekawe. Państwo niemieckie, oddzielone od Prus polskim Pomorzem Gdańskim, zażądało od Polski utworzenia eksterytorialnej autostrady łączącej jego ziemie. Odmowa była jednym z pretekstów, pod jakimi Hitler rozpoczął II wojnę światową agresją na Polskę w 1939 roku.

Po układzie w Poczdamie tereny Prus Wschodnich przypadły Polsce, ZSRR i Litwie. Polska część dzieli się na Warmię i Mazury, dwie krainy geograficzne i historyczne o odmiennym charakterze. Podstawowa różnica dotyczy ich związków z państwowością polską: Warmia w latach 1466–1772 należała do Prus Królewskich, stanowiąc część Rzeczypospolitej; Mazury nigdy przed 1945 rokiem nie wchodziły w skład państwa polskiego. Inna rozbieżność wynikała z wyznania: na Warmii panował katolicyzm, na Mazurach – religia protestancka.

Po zakończeniu II wojny światowej Mazury po raz pierwszy w ogóle, a Warmia po raz pierwszy od I rozbioru znalazły się w granicach państwa polskiego. Na tereny zniszczone, wyludnione, grabione przez wojsko i szabrowników napłynęli rdzenni mieszkańcy, wywiezieni lub ratujący się ucieczką przed frontem, a także nowi osadnicy. W powojennej polskiej nomenklaturze obszary te uzyskały status Ziem Odzyskanych, a więc gotowych na ponowne przyjęcie Polaków, których wielu w czasie wojny straciło dach nad głową

albo szukało dla siebie lepszego miejsca do życia¹. O skali zniszczeń i strat ludzkich na Warmii i Mazurach wymownie świadczą liczby: w przeddzień II wojny światowej ludność etnicznie polską na Mazurach szacowano na 350–500 tys. osób; w 1947 roku Mazurów było już tylko ok. 80 tys. (Sakson, 1990, 2, 49). Tereny te szybko opuściła też ludność niemiecka, zamieszkała głównie w miastach. Tę swoistą kulturową, narodową i demograficzną próżnię zaczęło zagospodarowywać nowe państwo polskie.

Działania tego państwa jednak nie powstrzymały negatywnych zjawisk społecznych, zwłaszcza procesów dezintegracji i objawów zderzenia kultur (Sakson, 1990, 66 i nast.). W wielu wypadkach nieudolna administracja i złe decyzje polityczne pogorszyły jeszcze i tak tragiczną sytuację tej części rodzimej ludności Warmii i Mazur, która przeżyła wojnę.

Mazurzy i Warmiacy z wojną w jej ostatnim stadium zetknęli się w 1944 roku. Do tego czasu żyli na zapleczu frontu. Dla Armii Czerwonej byli pierwszymi mieszkańcami terenów należących do przedwojennej III Rzeszy, zastanymi w ich własnych siedzibach (Sakson, 1990, 65). Liczne relacje, filmy, pamiętniki opisują, jak ogromny ładunek nienawiści i przemocy towarzyszył temu spotkaniu.

Dużym szokiem była dla autochtonów klęska państwa niemieckiego, z którym przecież związane było ich całe dotychczasowe życie. W plebiscycie z 11 lipca 1920 roku za Niemcami opowiedziało się 97% mieszkańców; na całej Warmii tylko 4 wsie głosowały za Polską. Mimo oczywistych manipulacji Niemiec, które spowodowały taki właśnie wynik plebiscytu, trzeba uznać, że zdecydowana większość mieszkańców Warmii i Mazur identyfikowała się z III Rzeszą i w jakimś – trudnym dziś do zbadania – stopniu akceptowała jej ideologię. Ruch narodowosocjalistyczny miał spore poparcie na Mazurach, zwłaszcza w młodszych pokoleniu, któremu umożliwiał

1 W wyniku powojennych zmian granic Kresy Wschodnie znalazły się poza terytorium Polski; ludność polska z tych terenów została skazana na dobrowolną lub wymuszoną inpatriację.

awans społeczny (Sakson, 1990, 56). Profesor Witold Doroszewski w swojej relacji z odpustu w Myszyńcu z 1938 roku wspomina ludzi mówiących „rdzenną gwarą polską”, nakładających przed powrotem do domu po drugiej stronie granicy opaski ze swastyką (Doroszewski, 1959, 26). Na ich obronę warto dodać, że pozostając na uboczu działań politycznych, a potem wojennych, nie mieli pojęcia o skali hitlerowskich zbrodni. W każdym razie Mazurzy i Warmiacy, dokonawszy już raz wyboru między Polską a Niemcami – na rzecz Niemiec – musieli ponownie przemyśleć swój stosunek do obu tych państw, rewidując swój dotychczasowy system wartości i swoje poczucie lojalności jako obywateli (Sakson, 1990, 65).

Nabranie szacunku i zaufania do państwa polskiego okazało się niezwykle trudne. Szczególnie traumatyczny był dla autochtonów kontakt z ludnością napływową z województw warszawskiego i białostockiego, a potem ludnością przesiedloną w ramach akcji „Wisła”. Była to, jak wiadomo, akcja wojskowa i przesiedleńcza z 1947 roku, polegająca na rozbiciu oddziałów Ukraińskiej Powstańczej Armii oraz wysiedleniu wybranych grup ludności (Ukraińców, Bojków, Łemków) na Ziemię Odzyskane. Przybysze mówili innym językiem lub inną gwarą, byli katolikami, reprezentowali niższy poziom cywilizacyjny i odmienną kulturę pracy. Wyznawali specyficzne wartości moralne: szaber nie był dla nich niczym nagannym, umożliwiał za to wyrównanie rachunku krzywd doznanych od Niemców (Sakson, 1990, 76–78). Różnicy między Niemcami a rodzimą ludnością Warmii i Mazur nie przyjmowali do wiadomości. Miejskowe władze nie kwapiły się do obrony autochtonów przed grabieżą i przemocą doznawaną od obywateli tego samego państwa.

Co więcej, polska administracja, zamiast stać na straży prawa, uwagę swą skupiła na przeprowadzaniu (wielokrotnym) weryfikacji narodowej, która zmierzała do odróżnienia „Polaków” od „Niemców”. „Polakom” przysługiwało polskie obywatelstwo na podstawie jasnej, zerojedynkowej deklaracji, której wypełnienie było obowiązkowe. Oczekiwano od Mazurów i Warmiaków, że w jednej

chwili staną się stuprocentowymi Polakami, utożsamia „nie tylko z narodem i kulturą polską, ale także z nowym państwem i nowym ustrojem społecznym” (Sakson, 1990, 96). Autochtoni, od wieków kluczący pomiędzy dwiema rywalizującymi ze sobą kulturami, uciekający w lokalne wspólnoty, unikający jak ognia jasnych deklaracji narodowościowych, zostali przyparci do muru. Reakcją była niechęć do państwa polskiego i bierny opór.

Zagubienie Mazurów w nowej rzeczywistości było tym większe, że nie mogli oni liczyć na wsparcie wspólnot religijnych. Duchownych protestanckich zabrakło, a ich świątynie przejmowali wysłannicy Kościoła katolickiego. Jak podaje w swojej książce Andrzej Sakson, w połowie 1945 roku ksiądz St. W. Tysza wyświęcił na katolickie wszystkie kościoły ewangelickie w powiecie giżyckim (Sakson, 1990, 91).

Sytuacja obfitowała w napięcia również w planie osobistym. Kobiety, dzieci i starcy czekali na powrót dorosłych mężczyzn z zesłania, deportacji, ucieczki lub niewoli. Unikali więc podejmowania wiążących decyzji, wypatrując innego rodzaju rozstrzygnięcia. Narastanie zimnej wojny sprzyjało przewidywaniom rychłego wybuchu III wojny światowej, która znów mogła zmienić przebieg granic. Wszystko to wzmacniało poczucie tymczasowości, zachęcało do uników, odstręczało od jakiegokolwiek angażowania się w życie społeczne. Wielu autochtonów czekało już tylko na wyjazd za Odrę, do rodzin, inni, zniechęceni prześladowaniami lub brakiem pomocy, zrywali kontakty z ludnością napływową i polską administracją (Sakson, 1990, 105 i nast.).

POWOJENNE BADANIA TERENOWE

Pierwsi, w latach 1948–1949, wyruszyli na te tereny polscy socjologowie pod kierunkiem Stanisława Ossowskiego z Uniwersytetu Warszawskiego. Interesowało ich zagadnienie tożsamości etnicznej mieszkańców, a także antagonizm mazursko-warmiński (Sakson, 1990, 4). Niestety, po zakończeniu badań doszło do likwidacji so-

cjologii w Polsce. Materiały nie doczekały się opracowania, uległy rozproszeniu i są dziś niemożliwe do odtworzenia.

Kolejną próbę podjęli językoznawcy. Profesor Witold Doroszewski i jego współpracownicy w latach 1950–1956 przeprowadzili na Warmii i Mazurach terenowe badania gwaroznawcze, chcąc zarejestrować słownictwo i system językowy dialektu, do którego wcześniej nie mieli dostępu. Gwara Mazurów i Warmiaków rozwijała się w izolacji od polszczyzny, w obcym państwie, które poddawało mieszkańców tych ziem germanizacji. Badacze słusznie przewidywali, że na skutek gwałtownych zmian politycznych i ludnościowych dialekt ten skazany jest na rychłą zagładę.

Punktem wyjścia językoznawców były ustalenia Kazimierza Nitscha opublikowane w jego monumentalnej pracy z 1907 roku *Dialekty polskie Prus Wschodnich* (Nitsch, 1954). Postawiono sobie kilka problemów badawczych: jak odbił się na gwarze wpływ języka niemieckiego, jak wpłynął na nią brak integracji z polszczyzną ogólną, jak przedstawia się na badanym obszarze zjawisko dwujęzyczności. Badaniom, jak zapewniał ich pomysłodawca i organizator, przyświecał cel naukowy, a nie polityczny, nie zamierzano więc „polonizować” ich wyników. Ustalenia Kazimierza Nitscha okazały się trafne. Potwierdzono także ściśle związki historyczne pomiędzy gwarami Warmii i Mazur a sąsiednimi gwarami polskimi z Kurpiów, Mazowsza i Suwalszczyzny (Doroszewski, 1959, 27–28).

Badania w swoim podstawowym zakresie trwały przez cztery letnie sezony wakacyjne (lata 1950–1953) i miały charakter praktyk studenckich. W kolejnych latach, do roku 1956, pojedynczy badacze, przygotowując swoje prace magisterskie i doktorskie (monografie poszczególnych działów słownictwa), także wyjeżdżali w teren i przekazywali swoje zapisy. W ten sposób zebrano materiał z prawie 400 wsi we wszystkich dziesięciu powiatach Ostródzkiego, Warmii i Mazur. Eksploratorzy, jakkolwiek wszyscy związani z polonistyką warszawską, stanowili grupę niejedolitą: byli wśród nich profesorowie, docenci, doktorzy – ale również studenci pierwszych lat stu-

diów po krótkim przeszkoleniu. Dlatego badania prowadzone były w grupach – doświadczonym dialektologom towarzyszyli adepci, a wypowiedzi informatorów były notowane jednocześnie w kilku wersjach, co umożliwia obecnie porównywanie zapisów.

Badano wszystkie działy słownictwa, początkowo na podstawie przedwojennego kwestionariusza Józefa Tarnackiego (Tarnacki, 1933), liczącego około 500 pytań, z czasem rozbudowanego do 3600 pytań w następujących działach: hodowla i świat zwierzęcy, świat roślinny, technika ludowa, sad, ogród warzywny i kwiatowy, rolnictwo, obróbka włókna roślinnego i wełny, obróbka skóry, żelaza, drewna, gliny, bursztynu, transport i komunikacja, budownictwo, sprzęty domowe, przygotowywanie pokarmów, odzież, kultura społeczna i duchowa. Wywiady objęły więc wszystkie dziedziny wiejskiego życia.

Dokładna liczba informatorów nie jest znana. Z roboczego spisu wynika, że było ich około 1700, a więc przeciętnie przebadano czterech autochtonów w każdej wytypowanej wsi. Ich dane osobowe są jednak często niepełne, być może te same osoby występują zarówno pod swoimi nazwiskami, jak i notkami „nn”, „kobieta lat ok. 30”, „mężczyzna ok. 60 lat”. Takich zaszyfrowanych notek jest w spisie około 200. Ustalenie personaliów większości niezidentyfikowanych informatorów jest jeszcze dziś możliwe, choć wymaga żmudnych poszukiwań.

Błędy, pomyłki i nieścisłości w opisie autochtonów i pozyskanego od nich materiału mają jeszcze inne źródło. Zgodnie z wymogami warsztatu etnograficznego (Zaręba 1956, 9–16) szukano informatorów urodzonych i mieszkających w jednej wsi, z której pochodzili też ich rodzice. Jednak trudno było zrealizować ten postulat w całości: wielu mieszkańców Ostródzkiego, Warmii i Mazur z różnych powodów na dłużej wyjeżdżało z rodzinnych stron. Zwłaszcza mężczyźni często zmieniali miejsce zamieszkania, jadąc do pracy zarobkowej w Niemczech, odbywając służbę wojskową, walcząc na wojnie, przebywając w niewoli. Wszystkich, również kobiety i star-

ców, dotknęły wojenne ewakuacje i przesiedlenia. Stąd wzięły się przypadki zastawania i lokalizowania informatorów w miejscach innych niż ich miejsca urodzenia.

DOKUMENTACJA BADAŃ I DOTYCHCZASOWE WYKORZYSTANIE ICH WYNIKÓW

Po badaniach w Pracowni *Słownika gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*, która powstała w połowie lat sześćdziesiątych XX wieku pod kierunkiem doc. dr Zofii Stamirowskiej, pozostało archiwum liczące ponad 1000 zeszytów obejmujących około 32 tys. stron rękopiśmiennych zapisków. Ich stan nie jest dobry, rozpadają się, atrament blednie, ołówek się wyciera – ale na szczęście w 2012 roku zostały poddane dygitalizacji i są dostępne dla badaczy w formie skanów².

Zapiski te obejmują różne formy: są to najczęściej odpowiedzi na pytania kwestionariusza, rysunki wraz z objaśnieniami, materiał etnograficzny: bajki, legendy, pieśni, wiersze, oracje – oraz tzw. teksty ciągle – swobodne, spontaniczne wypowiedzi informatorów na różne tematy. Mają one często charakter autobiograficzny. Stopień wypełnienia zeszytów różnymi typami informacji i wypowiedzi nie jest jak dotąd znany. Wydaje się, że przeważają odpowiedzi na pytania kwestionariusza.

Do tej pory ten bogaty i obszerny materiał był wykorzystywany prawie wyłącznie w badaniach językoznawczych. Stanowił korpus tekstów dostarczających form językowych, znaczeń, cytatów zarówno do prac wydanych w serii „*Studia Warmińsko-Mazurskie*”³,

² Skany dostępne na stronie <http://www.rcin.org.pl/dlibra/publication?id=20793&from=&dirids=294&tab=1&lp=1&QI=>.

Tam też znajduje się kartoteka *Słownika gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*, czyli zapisy z zeszytów umieszczone na fiszkach materiałowych: <http://www.rcin.org.pl/dlibra/publication?id=18953&from=&dirids=294&tab=1&lp=1&QI=>

³ W serii ukazały się prace: J. Siatkowski, *Budownictwo i obróbka drewna*, Wrocław 1958, J. Symoni-Sułkowska, *Transport i komunikacja*, Wrocław 1958, H. Horodyska, *Hodowla*, Wrocław 1958, B. Mocarska-Falińska, *Uprawa i obróbka lnu*, Wrocław

jak i *Słownika gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*⁴. Nieliczne prace o charakterze etnograficznym lub kulturoznawczym miały charakter popularny – jak choćby *Bajki Warmii i Mazur* (Koneczna, Pomianowska, 1956) lub uzupełniający analizy językoznawcze⁵. Prac dokumentujących treści historyczne, biograficzne, obyczajowe występujące w relacjach autochtonów nie było wcale. Można te treści, przy odrobinie wprawy, wydobyć zarówno ze *Słownika*⁶, jak i wspomnianych monografii – ale tam występują w rozproszeniu i oderwaniu od konkretnych nadawców oraz szerszego kontekstu sytuacyjnego, co często uniemożliwia ich interpretację.

NOWE PERSPEKTYWY BADAWCZE

Wobec braku badań socjologicznych warto inaczej spojrzeć na zapisy dialektologów. Można je bowiem potraktować jako zbiór wywiadów

1959, E. Jurkowski, I. Łapiński, M. Szymczak, *Stopnie pokrewieństwa. Życie społeczne i zawody*, Wrocław 1959, W. Kupiszewski, Z. Węgiełek, *Astronomia ludowa. Miary czasu i meteorologia*, Wrocław 1959, A. Basara, J. Basara, J. Wójtowicz, H. Zduńska, *Studia fonetyczne z Warmii i Mazur. I. Konsonantyzm*, Wrocław 1959, H. Bień-Bielska, *Wierzenia i obrzędy*, Wrocław 1959, I. Judycka, *Słownictwo z zakresu uprawy roli w gwarach Pomorza Zachodniego. Stan obecny, Historia i związki z terenami przyległymi*, Wrocław 1961, A. Mocarska-Kowalska, *Rybołówstwo*, Wrocław 1963, S. Dubisz, *Nazwy roślin w gwarach ostródzko-warmińsko-mazurskich*, Wrocław 1977, D. Barska-Antos, *Odzież*, Wrocław 1980. Ponadto do dyspozycji Pracowni przekazano prace niewydane drukiem: B. Falińska, *Higiena, anatomia i medycyna ludowa* [rękopis], A. Ciećwierska, *Cechy osobowe i przezwiska* [maszynopis], H. Satkiewicz, *Pokarmy* [maszynopis], T. Tomczyszyn, *Sprzęty domowe* [maszynopis].

- 4 Szósty tom, P–Pó, pod redakcją Danuty Kołodziejczykowej i Katarzyny Sobolewskiej, został właśnie wydany.
- 5 Np. cykl artykułów opublikowanych w „Poradniku Językowym” pod tytułem *Z gwary warmińskiej i mazurskiej w latach 1950–1954*, a także prace zamieszczone w tomach „Literatury Ludowej” z lat 1959 i 1973.
- 6 Por. np. treści związane ze świadomością językową w h. **gadka**: *to pani tak gada mazursko rychtownó gadke*, obyczajowe w h. **odesłać**: *jego żóna tutaj była bez całę lato, ale my jó do jej rodziców odesłali*; wspomnieniowe, dotyczące przeżyć wojennych w h. **nagajka**: *patrolka ruska chodziła po wsi, chtornego złapała, ten był ukarany, nagajko ukarany*.

z autochtonami, dokonanych na dużej próbie respondentów w momencie krytycznym dla tej zbiorowości. Zeszyty z badań gwarowych zawierają przecież autentyczne relacje, świadectwa autobiograficzne i historyczne pozyskane w czasie, w którym po przetrwaniu II wojny światowej w społeczeństwie Ostródzkiego, Warmii i Mazur następowały nieodwracalne zmiany, prowadzące do rozpadu społeczności pogranicza polsko-niemiecko-bałtyckiego i jego kultury.

Sprzyja temu specyfika i metodologia językowych badań terenowych. Polegają one przecież na bliskim, bezpośrednim kontakcie z autochtonem, którego wypowiedzi dotyczące spraw doskonale mu znanych, codziennych, skrupulatnie się notuje, wykazując zainteresowanie dla miejscowych nazw, obiektów, prac, technik, zwyczajów. Neutralny temat badań (rolnictwo, obróbka włókna, przygotowanie pokarmów), jego jasny i zrozumiały cel (badanie gwary) pozwala przełamać naturalną nieufność rozmówcy, odsuwa podejrzenia o wykorzystanie wypowiedzi na szkodę informatora, zarazem dowartościowując go jako autorytet w sprawach, na których nie znają się dokładnie uczeni z dalekiej Warszawy. Kameralny, przyjazny klimat rozmowy, udział w niej kolejnych członków rodziny sprzyja szczerym, spontanicznym wypowiedziom na tematy ważne nie tyle dla eksploratorów, co informatorów – siłą rzeczy związane ze współczesnością. Stwarza warunki dla ożywienia wspomnień, snucia osobistych historii i refleksji nad nimi. Nierzadko opowieści te sięgają dawnych czasów, odwołując się do znanych wydarzeń historycznych ukazanych w perspektywie jednostkowej, osobistej, rodzinnej, z ieloma – być może nieznanymi dotąd historykom – szczegółami. Bywają też obszerne, jak ta dotycząca plebiscytu:

[w 1920 roku] tutaj byli, wiecie, odprawiane wybory, nie, jeni za Niemcami szli, drudzy za Polską. I oni sie nienawidzili. To Niemcy na Polaków, a my byliśmy Polakami. To mnielim w lokalach zebrania. Polaków było w Pluskach sześćdziesionć sześć rodzin, familiów. Wszystkich rodzin to mogło być na osiemset, to duża wieś Pluski. Szkoła była w Pluskach polska. To Niemcy przeszkadzali jem mocno. Okna thukli jam, dzieci jak szli do szkoły polskiej, to Niemcy ich nie puszczali, psami ich wyszczyzywali, bili ich; i potam mielim

jedno zebranie polskie, to tam było wiele ludzi na polskim zebraniu. To tam duża bitwa oddało na tym zalu, na tej zali. Polaki puciekali, że cztery dni w piwnicach musieli siedzieć, bo Niemcy by ich byli zabili. Tedy sie Niemcy uspokoili, jak jeden Polak, w Wymoju to było, postrzelał tych Niemców – sie-tum, trzech cale zabili, a czterech poranili cienżko. To ja bardzo wiem, bo to było u mojej matki, moja matka była Polka, a ten syn był Polak – z drugiego małżeństwa – Kapa sie nazywał, a mój ojciec Kasprowski. Pozabijał ich i Niemce sie uspokoili, sie bojeli i sie potam już nie bili, już była zgoda, już było dobrze. Nic mu nie zrobili, do sondu nie przyszło [I/1/66]⁷.

Treść tych wypowiedzi łatwo uzupełnić informacjami o rozmówcach przekazanymi nam przez badaczy – a także skonfrontować z nimi. Eksploratorzy mieli bowiem obowiązek sprawdzić przed wywiadem, czy osoba indagowana jest rdzennym mieszkańcem Warmii lub Mazur, a więc rodzimym użytkownikiem gwary, a nie np. powojennym osadnikiem zza Bugu. Stąd na początku wywiadów znajdują się tzw. metryczki. Oto przykład metryczki zapisanej ręką prof. Witolda Doroszewskiego:

Stawiguda, 17.VIII. 1950 r. Franciszek Kowalewski, ur. 1879; rodzice też stąd, i ich rodzice też stąd; tysiąc osiemset siedemdziesiąty dziewięty; ur. Pluski powiat Olsztyn, w powiecie olsztyńskim; byłem od czternastego roku do osiemnastego – przy armatach; kanonieri artylerijo [I/1/14].

Ważne informacje autobiograficzne pojawiają się też niekiedy pomiędzy odpowiedziami na pytania kwestionariusza, jako skutek nagłego przypomnienia lub skojarzenia – albo reakcja na dodatkowe pytanie sformułowane przez badacza. Oto osobista relacja opisująca akcję germanizacyjną w wiejskich szkołach powszechnych, wplecioną w ciąg odpowiedzi na pytania związane z rybołówstwem:

21. *to mówili sieć stawna, bo jó postazili i ona tam stojąla przy mnie polskiej [szkoły] nie było; jek u noju, jakem do szkoły chodzili, to nie wolno było nam po polsku gadać; jek dzieciuk usłuchał, co drugi [po polsku] gada, to była tabliczka taka: „ja ni mam po polsku gadać”,*

⁷ Oznaczenia podają numerację: pliku zeszytów, konkretnego zeszytu i strony. Cały podany w artykule materiał pochodzi z zapisów prof. Witolda Doroszewskiego z roku 1950.

a kto te tabliczke z rena miał, to dziesiunc na kuźdu renke dostał, dziesianć kijów, to sie bojał gadać po polsku

22. *taki sieci nie znam, nie widziałem* [I/1/16].

Stopień nasycenia zapisów treściami osobistymi trzeba dopiero zbadać, choć pojawiają się one wielokrotnie w każdym zeszytzie. Ale nawet gdyby poprzestać tylko na obowiązkowo sporządzanych metryczkach – można by ustalić i uporządkować pewne fakty dotyczące informatorów: zestawić ich sprawdzoną listę, podać daty i miejsca urodzenia, miejsce zamieszkania w momencie badania, zmiany w lokalizacji związane z małżeństwem, służbą wojskową, udziałem w wojnach, wyjazdami za pracę. W wielu wypadkach dałoby się może zaprezentować też fakty z życia rodzinnego rozmówców, a więc podać dane o rodzicach, rodzeństwie, współmałżonku, liczbie dzieci, ich losach wojennych i powojennych.

Niektórych informatorów opisanych w jednych zeszytach jako „nn” może udałoby się zidentyfikować na podstawie innych zeszytów, i konfrontując różne zapisy pochodzące z tej samej wsi – uzupełnić ich życiorysy.

W miarę kompletna lista informatorów dałaby nam wreszcie pojęcie o składzie próby, jaką przebadano: liczbę mężczyzn, kobiet, przedziały wiekowe, liczbę reprezentantów poszczególnych zawodów i funkcji (kował, szewc, ksiądz, nauczyciel, sołtys). Wzbogaciłoby to naszą wiedzę o tamtej społeczności i pozwoliło na ocenę reprezentatywności badań i stopnia dopuszczalnego uogólnienia ich wyników. Zrekonstruowane życiorysy konkretnych Mazurów i Warmiaków, choćby fragmentaryczne i niepełne, to ważne świadectwa, które mogliby odkryć jako część własnej tożsamości – także ich potomkowie.

Głęboka i całościowa analiza treści zeszytów przygotowanych w czasie badań gwaroznawczych na Warmii i Mazurach w latach 50. XX wieku z pewnością dałaby podstawę do sporządzenia studium antropologicznego przeprowadzonego na podstawie osobistych relacji autochtonów. Znalazłyby się tam informacje dotyczące

wszystkich najważniejszych aspektów ich bytowania. Należą do nich choćby problemy związane z tożsamością etniczną mieszkańców:

my tu byli dawno, nazywane było Mazurami [I/3/302]; my jestewa Niemcy [I/3/334]; to nie jest jedność, Mazur to Mazur, a Niemiec to jest znów Niemiec. Niemce to nie mogo nic po polsku, a Mazury mogo po polsku [I/3/329]; Mazury to so Polacy, a Niemcy, no to Niemcy [I/4/355]; tu-Warmija była, to było przed biskupem kiedyś; Mazury byli sobie; tu było przeważnie katolicystwo [I/2/165]; co ewangelik to Mazur, a co katolik to Warmijak [I/2/182].

Z poczuciem tożsamości narodowej, etnicznej wiąże się kwestia stosunku do języków i gwar, tak często poruszana w czasie badań terenowych, również z inicjatywy badaczy, którzy chcieli się rozeznać w kompetencjach językowych autochtonów. Informatorzy obszernie przedstawiali swoje przemyślenia dotyczące języka polskiego, niemieckiego, gwary mazurskiej, warmińskiej i relacji między nimi; prezentowali też osobiste historie nabywania tych języków:

kurs repolozacyjny, repolonizacyjny; 5 miesienicy; wszystko ze Szczytna byli, kierownikiem był nauczyciel [I/3/337]; te wszystkie nazwiska [nazwy gwarowe] to ja już lata miał w gembie; rodzinno gadke od małości nie zabaczy [I/2/144]; ewangelicy szczypio, jak ewangelik to już szczypał [o mazurzeniu; I/2/182]; musiwa sie nauczyć; nie wolno jest po mniecku, to musiwa po polsku [I/2/213]; bo w doma, prosze pana, tylko po polsku my gadali [I/1/1]; po warmijsku my wiecej gadawa [I/1/15]; tu dycht po polsku mowa jest, a z pisma to inaczej [I/1/75]; po polsku ja sie kiele wojska uczył, co sobota godzina, uczył sierżant [I/1/96]; my wiecej po niemiecku rozmawiali [I/1/106].

Ważną część rozmów stanowiły wspomnienia z odległej i bliższej historii: wypraw wojennych, służby wojskowej, wyjazdów za pracę. Dokumentują one kontakty kulturowe tej części ludności Warmii i Mazur, która na pewien czas opuszczała swoje siedziby lub przyjmowała gości z innych stron:

w tamtej wojniem był na Francyji kole Verduna. W tamtej wojnie we Francyji była mocna bijatyka [I/2/187]; ja chodził za robotami, za praco, to z rozmaitymi narodami pospołu przyszed [I/1/73]; najlepsza robota górnicza, bo

nikt nie patrzy na ręce, ma co zarobi, to ma. Ja zarabiał aż 16 marek, siła razy na szychte, na osiem godzin. Funt masła kosztował osiem trojaków, kielbasa 50 groszy [I/3/315]; te wioski co kole Stalingradu, to tam wsio poniszczone. Tam lichu wojować, panie profesor [I/2/131]; w wojenny czas miała dwa polskie ludzie do pracy z Łodzi, jeszcze żyjo, jeżdżo do mnie w gościnie [o robotnikach przymusowych; I/1/107].

Stałym, bolesnym tematem rozmów są wojenne dramaty rodzin:

zona i córka w lagrze była za Rusków, długo nie byli, tło puścili, tak nie rabowali, kobitom sie przyczyniali [I/3/289]; ja chodziłam po żebraniu, jeszcze nas Ruski spalili [I/3/253]; syn poległ – Walk – w Kurlandzie. To było 24 sierpnia, takiego dzieciuka wzięli [I/1/95].

Równie dramatyczne relacje dotyczą społecznych konsekwencji wojny: podziału rodzin, rozstań, emigracji:

dziś bym chcieli do dzieciów; my nic nie chcę ino wyjechać stond – pójdziem piechto, nie chce tu umierać [I/3/316]; cztery chłopców mam i dwa dziewczaków za Odro [I/2/139].

Skomplikowane i niejednoznaczne, a jednak, mimo oczywistych obaw, często podejmowane w rozmowach, są zagadnienia związane ze stosunkiem mieszkańców Warmii i Mazur do nowego państwa polskiego i jego przedstawicieli, a także prowadzonej przez to państwo polityki społecznej, własnościowej i emigracyjnej. Rzucają one nowe światło na procesy i wydarzenia z najnowszej historii Polski, pokazując je z perspektywy tych, dla których polskość stała się kwestią wyboru:

gwałt ludzi, co chcieli tu ostać i fachowce byli i umieli polski jenzyk, wysunęła milicja do Niemców [I/2/198]; dzieci so za Odro, my nie pragniemy nic, ino sie wydostać do naszych ludzi, za mocno doskwierają [I/3/288]; ja sie tu urodził, ja by tu chciał siedzieć, ale nie mogę. Pole mi zabrali do fabryki [I/3/289]; co minęło, to minęło, mamy dobro obrone; jeszcze za takie państwo musim sie modlić do Boga, co mamy pokój [I/3/329]; to matce go, ten domek, dali, ale nie dali żadnego pisemka. Matka wniosła wniosek, jeszcze do tego czasu nic nie otrzymała. Żeby dostała jakie pisemko, że to jest państwowe [I/4/355].

PODSUMOWANIE

Badania dialektologiczne przeprowadzone na Warmii i Mazurach w latach 50. XX wieku służą jak dotąd tylko do analiz językowych, mających na celu dokładny i wyczerpujący opis polskiej gwary, która bezpowrotnie zanikła. Pewne partie i aspekty tych zapisów pozostają jednak niewykorzystane. Wydaje się, że potraktowanie ich jako serii wywiadów socjologicznych, świadectw autobiograficznych i osobistych relacji historycznych przypisanych do konkretnych informatorów pozwoliłoby dotrzeć do ważnych treści antropologicznych, niemożliwych już dziś do uzyskania w inny sposób.

Literatura

Źródła

- Doroszewski W. (red.), 1958, *Kwestionariusz do badań słownictwa ludowego*, zeszyt I–IV, Wrocław.
- Tarnacki J., 1933, *Kwestionariusz do badań słownictwa ludowego w zakresie kultury materialnej*, Warszawa.
- Zeszyty z badań gwarowych dostępne w formie skanów na stronie: <http://www.rcin.org.pl/dlibra/publication?id=20793&from=&dirids=294&tab=1&lp=1&QI=>

Słowniki

- Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*, t. I, A–Ć, 1987, red. Z. Stamirowska, Wrocław.
- Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*, t. II, D–G, 1991, red. Z. Stamirowska, Wrocław.
- Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*, t. III, H–K, 1993, red. Z. Stamirowska, H. Perzowa, Warszawa–Kraków.
- Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*, t. IV, L–N, 2002, red. H. Perzowa, D. Kołodziejczykowa, Warszawa–Kraków.
- Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*, t. V, O–Ó, 2006, red. H. Perzowa, D. Kołodziejczykowa, Warszawa–Kraków.
- Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*, t. VI, P–Pó, 2014, red. D. Kołodziejczykowa, K. Sobolewska, Kraków.
- Steffen W., 1984, *Słownik warmiński*, Wrocław.

Opracowania

- Angrosino M., 2010, *Badania etnograficzne i obserwacyjne*, Warszawa.
- Burszta J. (red.), 1976, *Kultura ludowa Mazurów i Warmiaków*, Wrocław.

- Connerton P., 2012, *Jak społeczeństwa pamiętają*, Warszawa.
- Domagała B., Sakson A. (red.), 1998, *Tożsamość kulturowa społeczeństwa Warmii i Mazur*, Olsztyn.
- Doroszewski W., 1959, *Prace dialektologiczne na Warmii i Mazurach*, „Literatura Ludowa” r. III, nr 3–4.
- Giertych J., 1957, *Oblicze religijno-narodowe Warmii i Mazur, ziem etnicznie polskich na podłożu pruskim*, Rzym.
- Grabias S., 1994, *Język w zachowaniach społecznych*, Lublin.
- Halbwachs M., 1969, *Společne ramy paměti*, Warszawa.
- Kersten K., 1986, *Narodziny systemu władzy. Polska 1943–48*, Paryż.
- Koneczna H., Pomianowska W. (opr.), 1956, *Bajki Warmii i Mazur*, przyg. do druku H. Kurkowska, Warszawa.
- Kunicki W., Orłowski H., Karolak Cz., 2006, *Dzieje kultury niemieckiej*, Warszawa.
- Nitsch K., 1954, *Dialekty polskie Prus Wschodnich*, Wybór pism polonistycznych III, Wrocław [I wyd. 1907].
- Orłowicz M., 2006, *Ilustrowany przewodnik po Mazurach Pruskich i Warmii*, Olsztyn [I wyd. 1922].
- Orłowski H., Sakson A. (red.), 1997, *Utracona ojczyzna: przymusowe wysiedlenia, deportacje i przesiedlenia jako wspólne doświadczenie*, Poznań.
- Perzowa H., 1987, *Zarys dziejów Ostródzkiego, Warmii i Mazur*, w: *Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*, t. I, red. Z. Stamirowska, Wrocław.
- Sakson A., 1986, *Dziennik Stanisława Ossowskiego. Z badań socjologicznych na Warmii i Mazurach w 1948 r.*, „Przegląd Zachodni” nr 1.
- Sakson A., 1990, *Mazurzy – społeczność pogranicza*, Poznań.
- Sakson A., 1998, *Stosunki narodowościowe na Warmii i Mazurach 1945–1997*, Poznań.
- Sakson A. (red.), 2006, *Ziemie Odzyskane/Ziemie Zachodnie i Północne 1945–2005. 60 lat w granicach państwa polskiego*, Poznań.
- Sakson A. (red.), 2007, *Przeszłość zapamiętana: narracje z pogranicza. Materiały pomocnicze do analizy polsko-niemieckich stosunków narodowościowych na przykładzie warmińskiej wsi Purda Wielka*, Olsztyn.
- Sakson A., Traba R., 2008, *Ślęzacy, Kaszubi, Mazurzy i Warmiacy: między polskością a niemieckością*, Poznań.
- Sikorski J. et al. (red.), 1981, 1983, *Dzieje Warmii i Mazur w zarysie*, t. I, II, Warszawa.
- Sobolewska K., 2010, „Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur”, czyli cierpienia leksykografa, [w:] *Język polski – wczoraj, dziś, jutro...*, B. Czopek-Kopciuch, P. Żmigrodzki (red.), Kraków.

- Sobolewska K., Wełpa A., 2013, *Gwary Warmii i Mazur w „Małym słowniku gwar polskich”*, „Prace Filologiczne”, t. 64.
- Szyfer A., 2005, *Pogranicza. Problemy tożsamości i osobowości (teoria – metodologia – warsztat)*, „Przegląd Zachodni”, nr 3.
- Szyfer A., 1971, *Przemiany społeczno-kulturalne we wsi warmińskiej w latach 1945–70*, Olsztyn.
- Szyfer A., 1996, *Warmiacy. Studium tożsamości*, Poznań.
- Szyfer A., 2006, *Zapiskane w pamięci. Z badań etnografa*, Poznań.
- Traba R., 2003, *Kraina tysięcy granic. Szkice o historii i pamięci*, Olsztyn.
- Wańkowicz M., 1935, *Na tropach Smętka*, Bydgoszcz.
- Wojnowski E., 1968, *Warmia i Mazury w latach 1945–47. Kształtowanie się stosunków politycznych*, Olsztyn.
- Zaręba A., 1956, *Zbieranie materiałów gwarowych. Wskazówki dla etnografa w terenie*, Wrocław.

**TARMĖS ĮAMŽINIMAS –
ANTROPOLOGINIS LIUDIJIMAS**
*(Remiantis XX a. VI-ajame dešimtmetyje
Varmijoje ir Mozūruose atliktų tyrimų medžiaga)*

Katarzyna SOBOLEWSKA

*Lenkijos mokslių akademijos Lenkų kalbos institutas
Mickevičiaus alėja 31, Krokuva, Lenkija*

ANOTACIJA. Straipsnis parengtas remiantis tyrinėjimais, atliktais XX a. VI-ajame dešimtmetyje vadovaujant prof. Vitoldui Doroševskiui Ostrudos, Varmijos ir Mozūrų teritorijoje. Tų tyrinėjimų reikšmė šiandien neabejotina: jų rezultatais daugelį metų remiamasi redaguojant tarmių žodyną bei rašant kitus dialektologijos darbus. Atrodo, kad vietoje užrašytus faktus galima laikyti patikimu informacijos šaltiniu apie Varmijos ir Mozūrų gyventojų gyvenimus ir likimus. Tokio pobūdžio informacija pasirodo įvairiuose interviu ir yra susijusi su etninės gyventojų tapatybės problemomis, jų santykiu su Lenkijos valstybe, emigracijos planais, požiūriu į šio krašto kalbas (vokiečių, lenkų) ir tarmes (mozūrų, varmiškių), konkrečių šeimų ir kaimų istorija, materialinės kultūros lygiu, karo prisiminimais ir patirtimi. Galbūt pavyktų atkurti kai kurių pateiktų likimus. Užrašytų tarmių faktų antropologinis potencialas ligi šiol netyrinėtas.

ESMINIAI ŽODŽIAI: *varmiškių tarmė, mozūrų tarmė, Varmijos ir Mozūrų istorija.*

THE REGIONAL DIALECTS' TRANSCRIPTS AS THE ANTHROPOLOGICAL TESTIMONY

(Based on the Field Research conducted
in Warmia and Mazury Regions in 1950s)

Katarzyna SOBOLEWSKA

Institute of Polish Language Polish Academy of Sciences, Poland

SUMMARY. The history of field research supervised by prof. Witold Doroszewski conducted in Ostróda, Warmia and Mazury regions. The range of the research: the number of researchers, informers, villages and districts, its duration, researchers' competence, and the examined vocabulary areas. Documentation: the number of notebooks, the state they were in, their legibility, the variety of statements: answers, longer utterances, songs, orations. Linguistic development of the materials: published studies (as "Studia Warmińsko-Mazurskie") and "Słownik Ostródzkiego, Warmii i Mazur" published since 1987 by Instytut Języka Polskiego PAN, and completed to letter P. Another, anthropological possibility of using the materials in which the field research would be treated as the credible source of information about life and fate of local villagers. How to look for anthropological data in the notebooks, and for information about villagers' everyday life in the records of local dialects. The informers' profiles presented at the beginnings of each entry: their full name, age, place of birth, travels, jobs, army service, relocations caused by marriages and other factors. These were important for the dialect users' verification. Other anthropological data that can be found in interviews: a) problems connected with ethnic identity of inhabitants in those areas; b) personal consequences of their choices (divisions of their families, separation, emigration); c) their attitude towards Poland as a state, its representatives, and its emigration policy; d) their attitude towards languages and local dialects (Polish, German, local dialects of Mazury and Warmia) and their personal stories of acquiring those languages; e) the stories of their houses, families, villages and the origins of their surnames; f) the level of their material culture and healthcare (also as compared to the period before the Second World War); g) their travel memories (before the Second World War, usually for work, during the war – usually because of deportation or evacuation); h) family dramas connected with the Second World War.

KEYWORDS: *Warmia dialect, Mazury dialect, history of Warmia and Mazury regions.*

KAMIEŃ W KULTURZE POMORZA – WIERZENIA I LEGENDY

Grażyna RÓŻAŃSKA

*Instytut Polonistyki
Akademia Pomorska
ul. Boh. Westerplatte 64, Słupsk
grazkar@poczta.onet.pl*

STRESZCZENIE. Artykuł ma na celu przybliżenie czytelnikowi kultury i przeszłości Pomorza i Kaszub. Autorka opisuje charakterystyczne dla tych terenów tajemnicze kręgi i megalityczne grobowce stanowiące inspirację dla wielu twórców ludowych opowieści, zbieraczy legend i badaczy archeologów, etnologów i etnografów. Równocześnie prezentuje i analizuje przykładowe legendy i wierzenia wpływające na mentalność i życie pomorsko – kaszubskiej społeczności i stanowi dziedzictwo przodków.

SŁOWA KLUCZOWE: *kultura Pomorza, kaszubska legenda, kurhany.*

Kamień od zawsze był świadkiem ludzkiego bytowania na ziemi. Widział wiele i przetrwał wszystkie Apokalipsy. Przed wielu laty kardynał Stefan Wyszyński napisał: „Gdy gaśnie pamięć ludzka, dalej mówią kamienie”¹ (Wyszyński, 1984, 13–14)... W kamieniach odbijało się bowiem, zdaniem Prymasa, świadectwo istnienia wielu pokoleń, ich cierpienia i chwały. Przy kamieniach, głazach, skałach zatrzymuje się każdy z nas, zastanawiając się skąd się tu wzięły i jaka była ich historia. Bo każdy z nich ma swoją historię. Kamień odgrywał też niepoślednią rolę w większości kultur. Jego

¹ St. Wyszyński *Kamienie wołać będą*, Warszawa 1984, 13–14.

niezmienny kształt i niezniszczalna powłoka dawała ludziom wiarę w jego magiczną, a czasem boską moc. Kamienne grobowce były miejscem ostatniego spoczynku człowieka, a także często miejscem kultu jego narodzin. Zgodnie bowiem z dawnymi wierzeniami, to skała dawała życie. Kamień był również baza wielu pomników upamiętniających świadectwo historii. Juan Eduardo Cirlot twierdził, że „jego twardość i trwałość zawsze wywierała wielkie wrażenie na ludziach, którzy widzieli w nim przeciwieństwo biologii poddanej prawom zmiany, uwiędnięcia i śmierci, ale także przeciwieństwo prochu, piasku i kamyków – znaku rozpadu” (Cirlot, 2000, 174)².

Kamień³ od wieków obecny jest również w kulturze Pomorza i Kaszub. Już w czasach kultury łużyckiej, w obrzędzie pogrzebowym, na terenie kultury pomorskiej stosowano kremację jako podstawowy sposób pozbywania się zwłok.

² J. E. Cirlot, Słownik symboli, tłum. z hiszp. I. Kania, Kraków 2000, 174.

³ J. E. Cirlot, Słownik symboli, tłum. z hiszp. I. Kania, Kraków 2000, 174.

Następnie prochy umieszczano w grobach skrzynkowych budowanych z płasko łupanych kamieni, najczęściej piaskowca, do których składano od kilku do kilkunastu popielnic, a na powierzchni układano kamienie lub usypywano kamienne stosy.

Największy taki grób odnaleziono w Olszówce koło Starogardu Gdańskiego, miał on 6 m dł. i 1,5 m szer. We wczesnym okresie laterańskim ludność kultury pomorskiej zamieniła groby skrzynkowe na jednostkowe. Stanowiła je pojedyncza kamienna popielnica przykryta misą, ustawiona na kamieniach i zabezpieczona kamiennym obwarowaniem składającym się z drobnych kamieni polnych. W tym czasie charakterystyczne też były dla Pomorza popielnice domkowe (odnaleziono takie w Obliwicach niedaleko Słupska). Pod Stargardem natomiast zachowały się kamienne megality czyli grobowce olbrzymów. To grobowce ludzi z czasów młodszej epoki kamiennej. Kiedyś na Pomorzu takich megalitów było mnóstwo. Były to grobowce ludzi wielkich sercem lub bardzo zasłużonych. Otaczano je kultem przez setki lat. Tworzono wokół nich legendy i snuto przeróżne opowieści. Taki kamień znajduje się w m. in. w Krępcewie. Wzniesli go dla swego rodowego przywódcy mieszkańcy plemiennej osady.

Krępcewski grobowiec budowali z kamieni, które wyszukiwali wśród lasów i pól całej okolicy, a następnie transportowali przez bezdroża i leśne ostępy do miejsca pochówku. To był wysiłek porównywany z budową piramid! Ludzie ci zaprojektowali grobowiec na wzór swojego domu mieszkalnego. Aby ułożyć 180 ton kamieni musieli używać drewnianych pochylni i dźwigów, gdyż łączny ciężar głazów w najwyższym miejscu przekraczał 10 ton! Kamienne ściany i sklepienie z głazów wzmocnili mniejszymi kamieniami i uszczelnili gliną, której wmurowali ponad 600 ton! Wejście do grobowca znajdowało się w ścianie szczytowej, a wewnątrz były jeszcze ścianki z kamieni, tworzące kilka pomieszczeń. Gdy patriarcha z Krępcewa zmarł, wszyscy ludzie brali udział w pogrzebie, rozpamiętując jego dokonania i rozpaczając z powodu utraty tak znakomitego człowieka. Następnie jego ciało zostało zakopane wewnątrz jednego z pomieszczeń, a grób przykryty wysokim kamiennym kopcem. Na cały megalit narzucano grubą warstwę ziemi tworząc wspinały kurhan (Mechło).

Historie olbrzymów stanowią tło wielu pomorskich legend, choćby tej opartej na wydarzeniach z 1865 roku, kiedy to mieszkańcy Krępcewa, chcąc powiększyć teren swych pastwisk osuszili całe Jezioro Wielkie. Gdy jezioro wyschło, bawiące się tam dzieci odnalazły na dnie grobowce olbrzymów. Wówczas spełniła się według legendy klątwa, którą ujęła w opowieść „O białym orle nad cmentarzem olbrzymów” Marzena Rzeszowska:

Gdy tylko rozpoczęto wykopaliska, nad cmentarz olbrzymów nadleciał ogromny biały orzeł. Obniżył lot i krążąc nad Wodnicą krzychał przeciągle, przeraźliwie, żałobnie! Archeolodzy wszczęli dyskusję o zachowaniu wielkiego ptaka, ale na okoliczną ludność padł strach. Zaczęto szeptać, że biały orzeł spełni jakąś klątwę, rzuconą przez zmarłych olbrzymów, którym naruszono wieczny spokój bezczeszcząc ich cmentarzysko. Następnego dnia orzeł pojawił się znowu. Krążył i krzychał nad głowami archeologów pracujących oczyszczających i wydobywających ludzkie szkielety. Wieczorem ptak odleciał na wysoką ścianę zamczyska, którego ruina czerniała na szczycie pobliskiego wzgórza. Tam spędził noc, a jego dostojna, wspaniała sylwetka niesamowicie pięknie prezentowała się w złocistej poświacie księżyca. I tak każdego dnia biały orzeł pojawiał się nad ludźmi rozkopującymi cmentarz olbrzymów– jak wyrzut sumienia, ich sumienia. Niektórzy próbowali go straszyć i przepędzać, a nawet rzucali kamieniami, ale żaden nie trafił białego ptaka. Ludziom puszczały nerwy. Ktoś zaczął strzelać do orła z pistoletu, inni przynieśli dubeltówki, ale żaden ze strzałów nie osiągnął celu. Biały orzeł podniósł swój lot i nadal krążył nad cmentarzem olbrzymów krzyżąc tak przeraźliwie, że jego rozpaczliwe wołanie do ludzkich sumień słyszano nawet w Nowogardzie. Ksiądz w Dobrej odprawił specjalne nabożeństwo w intencji uspokojenia bardziej ludzi niż orła. Aż nadszedł dzień, gdy ostatni szkielet został wydobyty z cmentarza olbrzymów i wywieziony. Wtedy biały orzeł po raz ostatni zatoczył szerokie koło nad Wodnicą i zakrzychał tak donośnie, że ciarki przeszły po plecach wszystkich ludzi. A wielu z nich przeżegnało się aby odpędzić strach jaki wypełnił ich serca i sumienia. Wkrótce nadeszła koszmarna noc, w trakcie której nikt nie spał obawiając się klątwy białego orla. Ale dostojny ptak nie pojawił się nad pustym, zrujnowanym cmentarzem olbrzymów już nigdy więcej (Mechło).

Historie stołmów, megalitów, kamieni spletały się od zawsze z historią Pomorza. Stanowiły zagadkę, a tajemnicze kamienne kręgi, które

są rozsiane między lasami i taflami jezior kaszubskich od zawsze były tematem różnych domysłów na temat ich pochodzenia. Według legend były grobami albo zabawkami stołomów – olbrzymów przybyłych tu z północy. Inne mówiły o tańczących młodzieńcach zaklętych w kamień lub o przeklętych diabelskich miejscach. Radiesteci i bioenergoterapeuci zgodnie twierdzą, że kamienne kręgi, zwłaszcza w Odrach, Węsiorach i Grzybnicy, gromadzą ogromną energię. Wyjątkowe zainteresowanie budzą również wśród ufologów widzących w nich pozostałości lądowiska kosmitów. W ostatnich czasach coraz częściej pojawiają się oni na tych terenach badając słuszność swoich tez.

Według wierzeń ludowych, zanim Kaszubami całkowicie zawładnął człowiek, panami tej krainy były właśnie stołemy. Kształtem przypominały ludzi, ale wzrostem przewyższały ich kilkakrotnie. Posiadały też ogromną siłę. Drzewa wyrzywały niczym źdźbła trawy. Ciskały wielkimi głazami jak ziarnkami grochu. Gdy olbrzymy kłóciły się, wyrzywały drzewa i walczyły nimi jak maczugami. Grube pnie trzaśkały jak zapalki. Spod kaszubskich piachów dobywały kawałki skał i rzucały w siebie ze złością. Rzadko jednak trafiały, więc kamienie, mijając ciała olbrzymów, leciały dalej. Do dziś można je znaleźć w najróżniejszych zakątkach Kaszub. Niektóre leżą tak jak spadły: przy drogach, nad brzegami jezior i wśród pól. Inne rozbiły się na drobne kawałki i spadały na ziemię jak nasiona. Przez wieki Kaszubi zbierali je ze swych pól, lecz wcale nie widać, by było ich mniej. Brukowa-
li nimi drogi, wznosili fundamenty domów i mosty. Ich niezliczona liczba daje wyobrażenie o tym, jak zaciekle bywały walki stołomów.

Dziś pozostały po nich ogromne kamienie i pozostaną pewnie jeszcze bardzo długo. Może nawet dłużej niż ludzие... (Mamelski)

Tyle legendy o kaszubskich stolemach.

Inny problem i zagadkę dla naukowców i mieszkańców stanowią kamienne kręgi, pozostałości kultury megalitycznej, która narodziła się prawdopodobnie ok. VII tysiąclecia pne. Cechą charakterystyczną tej kultury była tendencja do budowania obiektów sakralnych i grzebalnych z wielkich kamieni, natomiast jej europejskim przejawem pozostały kamienne kręgi, dolmeny – grobowce złożone z 3 i więcej kamieni oraz menhiry – pojedyncze kamienie stojące pionowo. W księgach żałobnych często kamień pełni rolę nagrobka. Początkowo miał on chronić zmarłego przed złymi duchami. Kamień ustawiony na mogile miał uniemożliwić powrót zmarłemu do świata żywych. W tym przypadku kamień pełnił funkcję symbolu śmierci (Wanczkowski, 1993, 127–128)⁴. Analiza kamiennych kręgów przeprowadzona przez Pawła Szczypkę wykazała, że *kręgi jako całość w skali Pomorza tworzą jeśli nie wzór bądź obraz, to zestaw figur. Badając bowiem położenie następujących kompleksów: Babi Dół, Węsiory, Odry, Złe Mięso, Brusy, Krąg, Błędowo, Krępsk, Grodno, Grzybnica, Żelgniewo, jesteśmy w stanie wskazać przybliżoną lokalizację kolejnych: Dębiny, Bytowa, Belna lub Dąbrowy oraz nienotowanego punktu w okolicach Zblewa (pow. starogardzki). Uczynić to możemy, ponieważ część z powyższych kręgów układa się w wielki trójkąt równoboczny, inne tworzą linie proste równoległe do podstawy tego trójkąta (Szczypka)*. Dziś naukowcy wiążą te tajemnicze cmentarzyska z Gotami, którzy różnili się od innych ludów zamieszkujących ziemię polską właśnie specyficznym sposobem grzebania swych zmarłych, których albo palili i ich prochy ustawiali w kamiennych urnach, albo chowali ich tak jak dziś – w skrzynkach. Charakterystyczne były dla tych mogił usypywane na zewnątrz różnorodne w kształtach kopce, cokoły i mozaiki.

⁴ M. Wanczkowski, *Księga żałoby i śmierci*, Opole 1993, 127–128; J. Gassowski, dz. cyt., 579.

Powszechnie uznana w środowisku naukowym i obowiązująca obecnie teoria na temat funkcji kręgów kamiennych wysunięta została przez badacza kultury wielbarskiej, Ryszarda Wołągiewicza. Odrzucił on stanowczo wcześniejsze hipotezy identyfikujące kręgi jako specyficzne formy pochówku (nagrobka). Na podstawie legend i podań skandynawskich oraz w oparciu o przeprowadzone badania uznał on te konstrukcje za miejsca wieców i sądów plemiennych. Sporadyczne pochówki znajdujące się w obrębie kamiennych kręgów miały się tam znaleźć już po zaprzestaniu użytkowania ich jako miejsc spotkań. (Kmieciński, Blombergowa, Walenta, 1996) Obiekty te stanowiły miejsce zebrań i narad, gdzie podejmowano czasem strategiczne dla gromady decyzje. Zbierano się tam również podczas różnych świąt, składano ofiary ze zwierząt, jedzenia i napojów. Czasem składano w ofierze jeńców, którzy mieli odkupić przelaną przez mieszkańców w walkach krew. Na terenie kamiennych kręgów w Węsziorach znajdują się następujące formy: kultowe kręgi kamienne, kurhany z kręgami koncentrycznymi, kurhany ze stelami i bez nich, groby płaskie ze stelarni i bez nich.

W powyżej wymienionych obiektach stosowano następujące rodzaje pochówków: groby popielnicowe czyste i obsypane szczątkami stosu, groby jamowe z czysto przemytymi kośćmi lub ze zsypanym stosem, groby szkieletowe, groby z popieliskiem. Usytuowanie tych form widoczne jest na zamieszczonym schemacie.

Kamienne kręgi otoczone są do dziś aurą tajemniczości i mocy. Tak było zawsze i to uchroniło tego typu budowle przed niszczeniem przez kolejne lokalne społeczności. Miejscowi bali się podbierać kamienie i chodzić tam o zmroku. Dzięki temu te niewielkie budowle przetrwały tysiące lat. Element tajemnicy powoduje, że obok turystów, trafiają do Węsiar ludzie interesujący się zjawiskami paranormalnymi. Ściąga tu również cała rzesza różnych oryginałów, odmieńców i członków dziwnych stowarzyszeń i grup (czasami szokujących swoim zachowaniem). Coraz liczniejszą grupę stanowią jednak zwykli ludzie, którzy dostrzegli zbawienny wpływ promieniowania tego miejsca na swoje stresy, nerwice oraz inne dolegliwości.

Legendsy i mity związane z kręgami wiążą się także z różnymi wątkami dotyczącymi osób lub zwierząt zamienionych w kamień oraz z historiami o diabelskich miejscach i czarcich kamieniach. Przykładem takim może być opowieść spisana przez Danutę Czernicką – Chodakowską we wsi Podgóry w woj. pomorskim. Legenda mówi o kniaziu, który ciemnił swych poddanych. Za to sam ucztował i bawił się do woli. W Wielkanoc ludzie uradzili, że muszą pozbyć się swego prześladowcy. Klątwami i przekleństwami wezwali na pomoc strasznego Czarnoboga. Ten zgodził się spotkać – w lesie o północy – z dwunastoma najstarszymi wieśniakami.

Gdy nastała właściwa pora chłopci poszli do lasu i stanęli kręgiem na świętej polanie. Wójt wszedł do środka kręgu i wtedy obok niego pojawił się Czarnobóg. Popatrzył na zebranych swym przeraźliwym wzrokiem, aż wszyscy zamarli w bezruchu i zaniemówili ze strachu. Dopiero wtedy Czarnobóg przemówił obiecując usunąć kniazia pod warunkiem, że po wykonaniu zadania zabierze wszystkich zgromadzonych na polanie do swego mrocznego królestwa. Przerażeni chłopci zgodzili się. Ustalono, że do pierwszego piania koguta będą stać tutaj kręgiem i czekać na wiadomość.

Czarnobóg oddalił się, aby wykonać zadanie. Wtedy wieśniacy zaczęli radzić jak ocalić życie, a ich głosy niknęły w mroku nocy... Czarnobóg prędko uporał się z okrutnym kniazem. Natychmiast też ruszył z powrotem aby zawiadomić oczekujących w lesie chłopów o śmierci kniazia i zabrać ich ze sobą.

Wtem usłyszał głośnie kogucie piania oraz pieśni na chwałę wielkiego, dobrego Białoboga. Kiedy się zbliżył – ujrzał radośnie śpiewających wieśniaków, a sam wójt naśladował pianie koguta! Czarnobóg zrozumiał, że został oszukany ale spostrzegł także, iż chłopci nadal stoją w zaczarowanym kręgu. Zajął więc miejsce w środku obok wójta i zakreślił okrąg przemieniając wszystkich w kamienie (Mechło). W ten sposób powstały kamienne kręgi w Podgórach.

Inna historia wiąże się z największym głazem narzutowym w Polsce i jednym z największych w Europie – Tryglowem, znajdującym się w Tychowie położonym w południowo-wschodniej części województwa zachodniopomorskiego. Głaz ten ma obwód 44 m, wysokość 3,8 m. a pod ziemią ukryte jest jeszcze ponad 4 m. jego powierzchni. Tryglaw ma 700 m³ objętości. Został przyniesiony w to miejsce przez ładolód skandynawski w czwartorzędzie. Niedaleko leży jego brat – mający ok. 2 m. wysokości którego obwód wynosi 11 m. Oba głazy należą do grona tzw. „czarcich kamieni” czy „diabelskich śladów”.

Nazwa głazu pochodzi od imienia bóstwa pogańskich Wenedów którzy niegdyś zamieszkiwali te tereny. Swego Boga zwali Tryglawem, Tryglowem lub Tryzglowem – jego trzy głowy symbolizowały władzę jaką ma nad ziemią, niebem i światem podziemnym. W Tychowie składano mu hołd i ofiary z płodów Ziemi Pomorskiej. W XII w. gdy chrześcijański biskup Otton z Bambergu nawracał Pomorzan, szczególne baczenie miał na niszczenie pogańskich świątyń, i wyobrażeń pogańskich bogów. Jedna z legend mówi że ze swej misji przesłał papieżowi szczecińskiego bożka Tryglawa, nie mógł jednak odnaleźć złotego posągu Tryglawa wolińskiego. Pogańscy kapłani z miejscowości Julin na Wolinie ukryli go w pewnej wsi koło Gryfic, która do tej pory nosi nazwę Tryzglów. Stamtąd, by nie wpadł w ręce chrześcijan, zabrał posąg stary wendyjski kapłan. Zgubiwszy pogoń przywiózł go do Tychowa i zakopał pod wielkim głazem. Jeśli w legendzie tkwi choć ziarno prawdy – złoty posąg wciąż tam jest. W dwóch miejscach kamień wydaje głuchy dźwięk – nie wiadomo co się w nim kryje poza pustą przestrzenią (Mechło).

W Tychowie krąży oczywiście legenda z diabelską historią głazu, mówiąca o tym, jak majster budujący w osadzie kościół zawarł pakt z diabłem, że ten skończy za niego robotę przez jedną noc, do pierwszego kura, a wówczas majster odda diabłu duszę.

Gdy Diabeł już kończył, majster wskoczył z latarnią do kurnika, budząc koguta. Ptak głośno zapiał witając fałszywy poranek. Diabeł się wściekł, rzucił kielnię i hyc do Szwecji. Chwycił największy głaz i cisnął nim ponad Bałtykiem w nowy kościół. Jednak zaślepiony wściekłością nie trafił. Nawet dla niego głaz okazał się zbyt duży – po tak ogromnym wysiłku – nie ujmując mu czarnej godności – wyciągnął kopyta (Mechło).

W tym samym województwie w okolicach Koszalina w Grzybnicy odkryto w roku 1974 charakterystyczne formy kręgów ułożonych z kamieni. Zbadano i zrekonstruowano 4 kręgi, 2 kurhany i ponad 40 bruków i grobów płaskich. Cmentarzysko zajmuje 10 h. Największe wrażenie robi położony nieco na uboczu krąg nr 5. Występuje w nim silne promieniowanie o częstotliwości 10 Hz. Ma ono właściwości uzdrawiające, a także jest pomocne w osiąganiu wyższych stanów świadomości. Aby doładować się w kręgu bioenergetycznie, trzeba jedynie odblokować się na pozytywne jego oddziaływanie.

Zamieszkujący na Pomorzu do ok. 150 roku Goci i Gepidowie pozostawili trwały ślad swej bytności w postaci tajemniczych promiennych kręgów. Pomorzanie i Kaszubi osnuli na tym motywie wiele ciekawych i czasem zadziwiających opowieści. Jedną nich jest legenda o powstaniu kościoła w nadmorskiej miejscowości koło Ustki, w Rowach. Według legendy świątynia została wzniesiona przez diabła, któremu sprytni mieszkańcy rybackiej osady wmówili, że będzie tu nowa gospoda. Diabeł przenosząc głazy przez jezioro Gardno tak się spieszył, że część kamieni pogubił tworząc na jeziorze kamienną wyspę, która jest tam do dziś. Gdy się zorientował, że buduje kościół, osmolił ze złości jeden z głazów, co jest widoczne na budynku kościoła.

Inna legenda opowiada o tym, jak diabeł chciał przeszkodzić cystersom w budowaniu klasztoru w Pelplinie. Imał się różnych spo-

sobów: to dał potężnym wichrem, to sprowadzał na zmianę śnieg i deszcz. Nic jednak nie pomogło. Klasztor dumnie piął się do góry. Gdy zamieszkali w nim zakonnicy, wściekły diabeł postanowił zniszczyć klasztor. Szukał więc wielkiego kamienia, aby zniszczyć świątynię. Ponieważ w Polsce takiego głazu nie było, poleciał po niego do Szwecji. Gdy wracał usłyszał dźwięk dzwonu, który tak go poraził, że upuścił kamień i uciekł. Tak to dzwon uratował klasztor przed zniszczeniem.

Z kolei, jak głosi legenda, w czasie budowy kościoła na jeziorze Gardno koło Ustki, diabeł stał z pejcem w ręku na ogromnym kamieniu, leżącym na brzegu pomiędzy Gardną Wielką i Małą.

Stamtąd obserwował postępy w budowie świątyni. W miejscu tym, na kamieniu pozostał do dziś odcisk kopyta końskiego i stopy kurzej. Obok znajduje się dziura, w której opierała się rękojeść pejca. Od tej pory głaz ten nazywano diabelskim kamieniem⁵.

Jak widać, we wszystkich prawie legendach diabeł niszczy lub chce zniszczyć przybytki sakralne. W innych konfiguracjach czart ciskalub upuszcza głazy z wściekłości lub uciekając w pośpiechu, a ludzie na ich fundamentach budują świątynie. Widać to również na różnych rozsianych po Pomorzu głazach, gdzie wiele z nich stanowi dziś miejsce uświęcone poprzez zamieszczany na nim krzyż.

Inny „diabelski kamień” – największy głaz narzutowy w rejonie kościerskim leży we wsi Owśnice w pobliżu Kościerzyny. Ma w obwodzie 13,2 m, wznosi się na 2,2 m w górę, ale jak głęboko tkwi w ziemi tego nikt nie wie. Na szczycie kamienia widnieje żelazny krzyż.

⁵ Wszystkie zdjęcia zostały wykonane przez autorkę tekstu.

Ponoć postawiono go, by odstraszyć czarownice, które w każdą noc świętojańską odprawiały tu sabaty. Ludzie mówią, że przeniosły się potem na górę Łyską w pobliskim Gostomiu.

Na koniec kilka zdań o kamieniu słupskim. W Muzeum Pomorza Środkowego znajduje się jedyny ocalały na Pomorzu, a może również w Polsce, kamień pokutny zabójcy. Kamień ten ma związek z upowszechnionym w 1300 roku zwyczajem polubownego rozwiązywania sporów między rodziną zamordowanej osoby a jej mordercą. Aby uniknąć tortur przestępca musiał zgodzić się na szereg warunków. Było to opłacenie pogrzebu, tzw. główszczyzna, suma za głowę zabitego, opieka nad sierotami. Zawsze jednak pokutą było również postawienie krzyża lub kapliczki. Na słupskim kamiennym krzyżu pokutnym wyryta jest postać Chrystusa. Jezus stoi na deseczce, co świadczy o tym, że powstał on przed 1220 rokiem, kiedy to zaczęto przedstawiać wizerunek Chrystusa ze zwisającymi stopami przybitymi do krzyża gwoździem. Krzyż ma 230 cm wysokości.

O kamieniach w kulturze Pomorza można mówić i pisać wiele. Jest to temat niewyczerpany, wciąż żywy w „gadkach” kaszubskich oraz w opowieściach i legendach pomorskich, których powstało kilkakaset, a spisano je w wielu tomach. Ważne, że jest on częścią historii tej ziemi i od czasów prehistorycznych gdy ziemie te zamieszkiwali Goci przez średniowiecze do dziś wciąż są ludzie, którzy zajmują się kultywowaniem tradycji i eksponowaniem tych tajemniczych i niezmiernie ciekawych monumentów. Kamień stanowi swoisty archetyp. Jest wieloznacznym symbolem utrwalającym przeszłość i pamięć o niej.

Literatura

- Cirlot J. E., 2000, *Słownik symboli*, tłum. z hiszp. I. Kania, Kraków.
- Kmiecinski J., Blombergowa M., Walenta K., *Prace Archeologiczne i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi*, 1966, Seria archeologiczna, Nr 12.
- Mamelski J., *Kaszubska legenda o Stolemach*, <http://polskatajemnicza.wordpress.com/2011/08/27/kaszubska-legenda-o-stolemach/>

- Mechło W., *Legendy*, C:\Documents and Settings\Administrator\Pulpit\kamień\LEGENDY – Wrzesław Mechło, / www.wrzeslaw.yoyo.pl/
- Szczypta P., *Kręgi kamienne na Pomorzu. Świadectwo kultury i religii megalitycznej*, <http://www.kamienne.org.pl/kamienne/badania>.
- Wanczkowski M., 1993, *Księga żałoby i śmierci*, Opole.
- Wyszyński St., 1984, *Kamienie wołać będą*, Warszawa.

AKMUO PAMARIO KULTŪROJE: TIKĖJIMAI IR LEGENDOS

Grażyna RÓŻAŃSKA

Pamario akademijos Polonistikos institutas, Lenkija

ANOTACIJA. Straipsnio tikslas yra supažindinti skaitytoją su kai kuriais Pamario ir Kašubų kultūros bei praeities reiškiniiais. Autorė aprašo šiems kraštams būdingus paslaptinius akmenų ratus ir megalitines kapavietes, įkvepiančias daugelį liaudiškų romanų autorius, legendų rinkėjus ir archeologijos tyrinėtojus, etnologus bei etnografus. Straipsnyje analizuojamos išskirtinės legendos ir tikėjimai, kurie turi įtakos Pamario ir Kašubų visuomenės mentalitetui, gyvenimo būdui ir sudaro pirmtakų palikimą.

ESMINIAI ŽODŽIAI: *kultūra, Pamario kraštas, kašubai, legendos, pilkapiai.*

STONE IN TEXTS AND STORIES OF POMORSKIE AND KASHUBIAN DIALECTS

Grażyna RÓŻAŃSKA

The Institute of Polish Studies Pomeranian Academy, Poland

SUMMARY. The article is aimed at familiarizing the reader with the culture and history of Pomerania and Kashuby. The author describes characteristics of mysterious stone circles and megalithic tombs, which have given inspiration for many artists, collectors of folk tales and legends, archaeologists, ethnologists and ethnographers. Also, the author analyzes the samples of legends and folk tales affecting the mentality and life of the Pomeranian-Kashubian community.

KEYWORDS: *culture, Pomerania, Kashuby, legend, burial mound.*

TARMĖS – EUROPOS TAUTŲ KULTŪROS PAVELDAS

DIALECTS – CULTURAL HERITAGE OF EUROPEAN NATIONS

Mokslo straipsnių rinkinys

Parengė

Zofija Babickienė

Laima Pečkuvienė

Anotacijas į anglų kalbą vertė

Viktorija Mažeikienė

Anotacijas iš rusų ir lenkų kalbos vertė

Zofija Babickienė

Išleido Mykolo Romerio universitetas

Ateities g. 20, Vilnius, Lietuva

Puslapis internete: www.mruni.eu, el. paštas: leidyba@mruni.eu

Mokslo straipsnių rinkinys skirtas per šimtmečius susiformavusiam kultūros paveldui – Lietuvos ir kitų Europos šalių bei aplink jas esančių regionų tarmėms – saugoti ir tirti.

Penkiuose leidinio skyriuose nagrinėjamos tiek bendrosios, tiek specifinės baltų, slavų ir kitų indoeuropiečių kalbų istorijos ir dialektologijos problemos, aptariamas tarmių statusas XXI a. pradžioje, geolingvistinė situacija, svarstomi kalbinės ir tautinės savimonės bei kiti klausimai. Nemažai dėmesio skiriama dialektų leksikologijos ir leksikografijos reiškiniams analizuoti. Keletas straipsnių yra tarpdisciplininio pobūdžio.

This collection of articles is focused on the preservation and research issues of the dialects of the Lithuanian language, languages of other European countries and neighbouring regions, i.e. on the cultural heritage which has formed in the run of the centuries.

Both general and specific problems pertaining to the history and dialectology of the Baltic, Slavonic and other Indo-European languages are covered in the five chapters of this publication. In addition, the status of dialects in the beginning of the 21st century, the geolinguistic situation, and the issues of linguistic and national identity are also included here. Moreover, an analysis of lexicological and lexicographic phenomena is rather extensively presented in this issue. The collection includes several interdisciplinary papers.

